VILÁGTÖRTÉNELEM.

IRTA

CANTU CAESAR.

MÁSODIK KÖTET.

III. KORSZAK.

A VII. TURINI OLASZ KIADÁS UTÁN.

FORDITOTTA

GYURITS ANTAL.

KIADJA A SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT.

PESTEN,
NYOMATOTT BEIMEL J. ÉS KOZMA VAZULNÁL.
1838.

ELÖSZÓ.

Ismét egy tartalomdus kötet van befejezve azon nagy munkából, mellyet a Szent-István-Társulat, a tagjainak évenkint rendesen adott mennyiségen kivül, a történettudomány őszinte kedvelőinek nem csupán élvezetül, hanem valódi javukra kiadni elhatározott. Ahhoz, mit az első kötet elé bocsátott pár szóban mondtunk, alig kell valamit e helyen csatolnunk: hacsak a t. olvasót nem akarjuk ujolag azon nehézségekre figyelmeztetni, mellyekkel e történetirat forditása és nyomatása jár; hogy némileg megnyugtatnunk sikerüljön azokat, kik az egésznek mielőbbi megjelenését nálunknál forróbban ugyan nem, de kissé türelmetlenebbül várják. Alig van képzelete valakinek (hacsak nem foglalkozott maga is illyesmivel) arról, hogy mit tesz egy, főleg a classicai irodalom- és történettanba vágó munkát, olaszból forditani; hogy milly nehéz ollykor Hiero királyt a ‚Gero'-ban, Spanheimot ‚Spanemio'-ban, Huygenst ‚Ugenio'-ban föl-ismerni. Kivált ha még itt-ott ki nem jelölt sajtóhibák is nevelik a bajt. Syloson ott Selosone, Phytevs Pitero, Hermocrates Ermocle, Hippotadok ippobati, Mylas Mule, Asterius Acterio, Oebalus Ebalo, Ardys Ardir, Caranus Cerano, Seuthes mindig Sente, mint Onomarcus is Onemarco; Hyperbius, Doxius, Cinyras, Thrason, Iperione, Dochio, Cinara, Trusone; Tanagra, Anthela, Telestes, Tenagra, Antella, Telesto, Argi-

leonis, Nortia, Ilithyia, Telys Argileonida, Nostia, Illitia, Teli, Moesia Misia, stb.; hogy ne is emlitsük a sok Trittolemo, Elettra, Filottete, Edipo, Ippolito, Ecuba, Senofonte, Fedone, Omero, Enea, Tucidide, Ercole, Giapeto, s egyéb elrontott neveket. Kereshetné az olvasó a legjobb szótárakban is az ekkép kificzamitott görög és romai személy-, vagy helyneveket! Gyakran a tiz helyen is felütött szóra csak ugy akad, ha a gyanitott kutfőben megnézi: s ez szintolly fárasztó, mind temérdek időt fecsérlő munka. Ugy hogy nem csuda, ha az illy gyakori javitgatást igénylő könyv nyomatásához még alkalmas szedőt is nehéz kapni; ki annyi mindenféle nyelvet, mint mennyi az idézetekben használtatik, a latint, németet, olaszt, angolt, francziát és görögöt olvasni tudja, s e munkába néhány hónap alatt bele ne fáradjon.

Ám fussa végig a szives olvasó csak az egyetlen 118-dik lapon felhalmozott görög szigetneveket, s az Aegaea, Cumae, Grynium helyett képzelje oda az olaszos, incorrect Egea, Cuma, Grinio, Lesbo, Temno, Notio, Egiroessa, Neontico, Mirina, Lirnesso, Adrumettio, Tebe, Asso, Amassita, Anderia, Crisa, Teutrania, Sigea, Celene, Sillio, Carene, Cistene, Astira, Meandro, Pamfilia, Abido, Tracia, Eno, Sesto stb. szókat, hét-nyolcz olly sorban, minőkkel egész oldalok telvék: ugy bizonyosan nem fog csudálkozni, ha az illy javitást igénylő könyv kissé lassabban nyomatik, hogy sem a regény-, vagy költeményeket tartalmazó divatos füzetkék; mellyekből addig egész lapokat átnézhetni, mig itt egyetlen szó, például Miunte (Myus), Casite (Casyste), Atimbra (Athymbra), Idrela, (Hydrela), Biule (Biyle), Esimno (Oesymnus), stb. keresgélésével vesződünk.

Bátran fölkérhetjük a latin és görög történettan- és földrajzban akármilly jártassággal biró egyént is, hogy itéljen róla, valljon nem roppant időveszt éssel járó, s béketürést

próbára tevő munka-e, olly tulajdonneveket, mellyek igen ritkán fordulnak elő nem csak a szókönyvek-, hanem a nagyobb történettani müvekben is, akképállitani helyre, hogy a rólok bővebben tudni kivánó azokat más, terjedelmesebb munkákban föllelhesse? Hogy a fordító sem vehet magának mindenkor időt e helyreigazitásokra, igen természetes: ennélfogva tehát nyomatás alkalmával szükség a hiányokat lehetőleg pótolni.

S ez igy megy az egész munkán végig: mert az olasz könyörületlenül elferdíti a neki idegen és szokatlan neveket; s midőn jól irja is ki, miután ezt nem teszi mindig és rendesen, a fordítót kétségben hagyja iránta, valljon az iró nem élt-e most is a nemzetebeliek által olly nagy mértékben használt másitási szabadsággal. Melly elég kellemetlen tapasztalás, a legkomolyabb figyelmeztetést vonja maga után az idegen szavak hű átirását illetőleg, minden irodalombarátra nézve: azon intést tudnillik, hogy tiszteljük a más nyelvek sajátságait a történeti, vagyis tulajdonnevek föntartásában. E nevek a történet, a földleirás, szóval a tudomány sajátjai; s csak az ebbeni előmenetelt nehezitjük, ha ugyanazon személy-, vagy helynév más-más alakban, és egészen elváltozva jelenik meg a különféle nyelven irt munkák lapjain. E körülmény tette olly fáradságossá, és mindeddig kevés sikerüvé különösen a keleti népek története körül több évtized óta kifejtett munkásságot is: ez hozott legtöbb zavart a világeseményeket vázoló régibb irók dolgozatába; s ha jelenleg, és ránk nézve közvetlenül egyéb hátramaradást nem okozna is, elegendő, ha a magyar könyveket olvasó, de a más nyelven irt munkákat is használni akaró ifju, csak bajjal, vagy épen nem találná föl az idegen nyelven irott munkákban azon neveket (mivel ott máskép iratnak), mellyek iránt ismereteit bőviteni kivánná. A régi s ujabb történeti helyesiráson elkövetett vétek azzal bosszulja meg magát,

hogy a mivelt s tudományos előhaladást képviselő szomszéd népektől elszigetel. Még a különben olly gazdag olasz irodalom is nagy részben elzárt kincscsé vált a tudományosságra nézve; talán azért is, mivel használását az egész nem-olasz világra nézve nehézzé tette. Mi komoly figyelmeztetésül szolgálhat azoknak, kik a magyar nyelven irott munkákban is hajlandók volnának a történeti személy-, és helyneveket a magyaros kiejtéshez alkalmazni. Ennél nagyobb csapás alig érhetné irodalmunkat. Mert az olasz önmagának elegendő lévén, nem szorul más nemzetek segédkönyveire; de mit tenne a magyar tanuló-ifjuság, ha az eltérő helyesirás következtében a magyarul megtanultakat sem latin, sem német, vagy franczia szótárakban nem találhatná föl, vagy csak olly fáradsággal, melly végre a tanulás kedvétől is megfoszt?

A szerző, vagy inkább általa helyenkint idézett irók állitásaira tett megjegyzések miatt, ugy hiszszük, nem kell a t. olvasótól bocsánatot kérnünk: e munka nekünk nem kevésbe kerül; s örömest mellőznők, ha lelkünkre vehetnők több olly állitásnak hallgatva mellőzését, mellyet sem meggyőződésünkkel, sem az üdvet föltételező szentebb tanokkal nem tudunk megegyeztetni. A mi pedig a fordító által egy pár olly helyen tett kihagyást illeti, melly csak az olvasón könnyit, a nélkül, hogy tudományos szempontból veszteségről szó lehetne, ezt ki sem fogja, ugy hiszszük, a munka becsét illetőleg tetemes hiány-, vagy veszteségnek nézni.

Pesten, februárhó 25-én, 1858.

Somogyi Károly,
a Szent-István-Társulat igazgatója.

II. Kötet Tartalma.

Lap.

Előszó III

III. KÖNYV.

Az olympiádoktól kezdve Nagy-Sándorig.

ELSŐ FEJEZET: Persia.

(Homályos idők. Történetirók. Medo-bactriai birodalom. Dejoces. Babylonia. Chaldaeusok. Nabuchodonosor. Honi történetirók. Yassan-dynastia. A Kafan-dynastia. Kritika.) 1

MÁSODIK FEJEZET: Cyrus és utódai.

(Lydia. Croesus. Thymbrai csata. Izrael megszabadulása. Cambyses. I. Darius. Scythák.) 17

HARMADIK FEJEZET: A magusok vallása.

(Magusok. Zoroaster. Zendavesta. Ormuzd és Ahriman. Összehasonlitás a hindukkal; Eddával; zsidókkal. Mithras és Mithra. Erkölcstan.) 27

NEGYEDIK FEJEZET: A persák erkölcsi állapota, s államszerkezete.

(Nevelés. Szokások. Királyok. Serail. Esther. Satrapiák. Posták. Pénzügy. Törvénykezés. Hadügy. A németek eredete. Zend nyelv. Parzi. Irodalom. Szépmüvészetek.) . 51

ÖTÖDIK FEJEZET: Görögország.

(Sparta és Kreta. Heloták. Lycurgus. Kreta. Minos.

Lap.

Spartai törvényhozás. Ephorok. Királyok. Senatus. Magánélet. Házasság. Nők. Nevelés. Laconismus. Játékok. Miveltség. Vallás. Háboru.) 70

HATODIK FEJEZET : A messenei háboruk.
(Aristodemus. Partheniusok. Tyrtaeus.) . 86

HETEDIK FEJEZET : Athene. Cecrops. Solon.
(Theseus. Codrus. Éves archonok. Draco. Solon. A hét bölcs. Alkotmány. Népgyülés. Areopagus. Ostracismus. Vallási törvények. Politikai törvények. Polgári törvények. Igazság-szolgáltatás. Rendőri törvények. Hadi törvények. Összehasonlitás Solon és Lycurgus közt.) 89

NYOLCZADIK FEJEZET : Pisistratus.
(Hipparchus és Hippias.) 105

KILENCZEDIK FEJEZET: Görögország apróbb államai.
(Arcadia. Argos. Sicyon. Corinthus. Cypselus. Periander. Achaja. Elis. Hellas. Megara. Phocis. Locris. Aetolia. Acarnania. Thessalia. Epirus. Szigetek. Delos. Cyprus. Corcyra. Aegina. Euboea.) 109

TIZEDIK FEJEZET : Görögországi gyarmatok.
(Kis-Ásia. Aeoli gyarmatok. Miletus. Phocaea. Massalia. Ephesus. Samos. Chios. Dóri gyarmatok. Rhodus; törvényei. Más gyarmatok. Cyrene.) 118

TIZENEGYEDIK FEJEZET : Persa (med) háboru.
(Sardes fölgyujtása. Marathoni csata. Miltiades halála. Aristides és Themistocles. Aristides számüzetése. I. Xerxes, megtámadja Görögországot. Xerxes serege. Thermopylae. Salamisi ütközet. Plataeai ütközet. Mycalei győzedelem. Xerxes halála.) 130

TIZENKETTEDIK FEJEZET : Athene fensőbbsége.
(Athene ujra fölépül. Pausanias. Themistocles számüzetése. Aristides halála. Az elsőbbség fölötti küzdelmek.

Lap.

Belváltozások. Athenaeiek jelleme. Cimon. Messenei 3-dik háboru. Pericles. Athene szépül. Görög háboruk. Cimon visszahivatik. Egyptomi hadjárat. Cimon békekötése. Cimon halála.) 142

TIZENHARMADIK FEJEZET: A peloponnesusi háboru.

(Corinthus és Corcyra háboruban. Potidaea ostroma. Athene jövedelmei. Döghalál Atheneben. Pericles halála. Mytilene elfoglalása. Nicias békekötése. Alcibiades. A háboru megujitása. Melos pusztulása. Siciliai háboru. A négyszázak tanácsa. Alcibiades visszahivatik. Lysander. Arginusae melletti csata. Az Aegos folyó melletti csatavesztés. Athene bevétele.) 153

TIZENNEGYEDIK FEJEZET: Görög intézmények; Athene gazdászati rendszere, nagysága s enyészete.

(Termékek és árúk. Pénz. Gazdászati tan. Rabszolgák. Birtokfelosztás. Pénzügy. Szépmüvészetek. Hanyatlás. Nők. Szegények. Élősdik. Romlottság.) 170

TIZENÖTÖDIK FEJEZET: Sparta elsőbbsége.

(Harmincz tyrann. Alcibiades halála. Athene visszanyeri szabadságát. Socrates. Sophisták. Socrates elitéltetése.) 195

TIZENHATODIK FEJEZET: A ‚tizezer' visszavonulása. Lysander. Agesilaus.

(Darius Nothus. Ifjabbik Cyrus. Artaxerxes Mnemon. A visszavonulás. Lysander. Agesilaus. Lysander halála. Coroneai csata. Conon visszatér. Antalcidas békekötése.) 205

TIZENHETEDIK FEJEZET: Boeotia. Epaminondas.

(Philolaus törvényhozó. Pelopidas. Epaminondas. Uj taktika. Leuctra melletti csata. Pheraei Sándor. Epaminondas halála. Agesilaus halála) 216

TIZENNYOLCZADIK FEJEZET: A macedonok.

(II. Perdiccas. Archelaus. Fülöp. Phalanx. Görögor-

Lap.

ság helyzete. Pheraei Jason. Thessalia. A szent háboru. Demosthenes és Phocion. Chaeroneai csata. Betörés Ásiába. Fülöp jelleme.) 225

TIZENKILENCZEDIK FEJEZET : Nagy-Sándor.

(Theba végromlása. Nagy-Sándor serege. Persia. III. Artaxerxes. Darius Codomannus. Átkelés a Granicuson. Az Issus melletti ütközet. Tyrus ostroma. Egyptom. Alexandria alapitása. Arbelai csata. Darius halála. Sándor pazar életmódja. Elégületlenek. Indiai hadjárat. Görögország állapota. Sándor politikája. Sándor halála. Vélemény Sándor fölött.) 245

HUSZADIK FEJEZET : A görög irodalom.

(Gnomicus költők. Epicus költők. Hesiod. Pindarus. Szinházak. Drama. Aeschylus. Sophocles. Euripides. Vigjáték. Aristophanes. Közép-vigjáték. Uj-vigjáték. Történelem. Herodot. Thucydides. Xenophon. Ékesen-szólás. Rhetorok. Demosthenes. Aeschines. Nyelv.) 276

HUSZONEGYEDIK FEJEZET : Szépmüvészetek.

(Különbözés a keleti müvészettől. Ősrégi görög müvészet; s ebbeni előhaladás. Aesthetikai érzet. Joniai s dóri oszloprend. Daedalus. Corinthi oszloprend. Szobrászat. I. korszak. II. korszak. Phidias. III. korszak. Praxiteles. Festészet. Apelles. Zenészet.) 320

HUSZONKETTEDIK FEJEZET : Görög bölcsészet.

(Thales. Olasz iskola. Pythagoras. Morál. Empedocles. Eleaticusok. Atomisták. Sophisták. Socrates. Socraticusok. Cynicusok. Cyrenaicusok. Pyrrhonisták. Megaricusok. Plato. Aristoteles. Összehasonlitás. Epicurus. Stoicusok. Uj-Academia. Carneades.) 339

HUSZONHARMADIK FEJEZET : Görög tudományosság.

(Gyógyászat. Aesculap. Periodevták. Hippocrates. Mathematikai tudományok. Aristoteles Encyclopaediája. Természetrajz.) 379

Lap.

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET: Olaszország.
(Első lakói. Helyzete. Kiterjedése. Hegyei. Geologiai változások. Őslakók. Pelasgok. Hetrusk.) 395

HUSZONÖTÖDIK FEJEZET: Az olasz népek intézményei.
(Aristocratia. Fő hatalom. Vallás. Áldozatok. Erkölcsök és szokások. Termékek. Kereskedés. Hetruskok. Jóslatok. Vallás. Kormányzás. Ipar. Ismeretek és tudományok. Találmányok. Szépmüvészetek. Kiásások.) 414

HUSZONHATODIK FEJEZET: Nagy-Görögország.
(Tarentum. Sybaris. Croton. Pythagoras. Charondas. Zaleucus. Locrisiak. Thurii. Cumae. Rhegium. Metapontium. Posidonia.) 440

HUSZONHETEDIK FEJEZET: Sicilia.
(Agrigent. Phalaris. Syracusa. Gelo. I. Hiero. Thrasybulus. Háboru az atheneiekkel. Syracusa ostroma. Diocles. Dénes. II. Dénes. Timoleon. Agathocles. Sicilia kereskedése. Selinus romjai.) 450

HUSZONNYOLCZADIK FEJEZET: Olaszország apróbb szigetei.)
(Sardinia. Corsica. Elba.) 470

HUSZONKILENCZEDIK FEJEZET: Latium.
(Roma hét királyai. Romulus. Numa; papok. Tullus Hostilius. Ancus Marcius. Tarquinius Priscus. Tarquinius Superbus. Törzsek. Clientela. Comitia Curiata. Senatus. Plebs. Comitia Centuriata. Szent hegyre vonulás. Gyarmatok. Lex agraria. Coriolan. Comitia Tributa. Decemvirek. A XII. tábla. Canuleji törvény. Censura. Licinius Stolo.) . 473

HARMINCZADIK FEJEZET: A gallusok.
(Cimberek.) 505

HARMINCZEGYEDIK FEJEZET: Külpolitika. Olaszország meghóditása.
(Háboruk a samnisiakkal. Caudiumi szorosok. Háboru a hetruskokkal.) 508

Befejezés 515

Felvilágositó jegyzetek

a III. könyvhez.

	Lap.
(A) Neu-ruz ünnep	521
(B) A parzok, vagy geberek	528
(C) Locman	532
(D) Athene népessége	534
(E) Herodot	540
(F) A Thales által előrejósolt, és több más történeti napfogyatkozásokról	578
(G) Az olaszországi nyelvek	592
(H) A régi olasz népek átnézeti jegyzéke, Micali szerint	616
(I) Olasz tartományok hasonnevei	618
(L) A hetruskok története	621
(M) Romai történetirók	627
(N) Képletes törvénykezési formák . . .	648

HARMADIK KÖNYV.

Az olympiádoktól kezdve Nagy-Sándorig.

Tartalom.

Persia: Cyrus. Zoroaster. — Görögország: Lycurg. Solon. Gyarmatok. Medus háboru. Pericles korszaka. Peloponnesusi háboru. Boeotia. Macedonok. Nagy-Sándor. Müvészetek, tudományok virágzása, bölcsészet. — Olaszország: Hetruskok. Nagy-Görögország. Roma.

ELSŐ FEJEZET.

Persia.

Homályos idők.

Persiának nem csak azon erdős és hegyes tartományt nevezzük, melly a régieknél Persis, ujabb korban pedig Farsistan név alatt ismeretes: hanem az egész Kaukazus alatt fekvő tartományt Mesopotamia s India közt, mellynek a keletiek Iran, vagy Eriene nevet adtak; ellentétben a Turan nevezettel, mellyel Scythiát, vagy Tartariát jelölék.

Történetirók.

A királyok szüntelen tartottak valakit maguk mellett, ki mindazt, a mi a palotában, ünnepélyek alkalmával, vagy háboruban mondatott és történt, följegyzék: e szokás szintugy gyakorlatban volt Ahasverus, valamint a későbbi mongol hóditók, ugy mint Dsengis-khan, és Hyder-Ali idejében, ki folyvást negyven irnokot foglalkoztatott maga körül. Ekképen gyültek halomra a Susa-, Ecbatana- és Babylonban megőrzött hivatalos évkönyvek. De szerencsétlenségre, mit az idő vas foga megkimélt belőlök, az a mohamedánok által semmisittetett meg.

Valamint az Induson tul a vedák, ugy itt szokatlan jegyekkel és nyelven irott, s a hazai vallás alapja gyanánt tisztelt, ősrégi könyvek maradtak fön; mellyek neve Naska, s vélt szerzőjök Zoroaster: a nyelv zend, mellynek még csak elemei is alig fedeztettek föl; miért is igen nehéz bármit is kiokoskodni belőlök: annál is inkább, mert minden tényleges időszámitás hiánya mellett, azok korát még csak hozzávetőleg sem határozhatjuk meg.

Az idegen népek közül a zsidók, leginkább a szolgaság korában, tesznek rólok említést. Dániel ismerte azok vallását, minek Ezechielnél is sok nyoma van; Esdras, Nehemias és Esther könyvének szerzője a királyi lakba vezetnek be minket. A görögöknél teljesen hiányozván a keleti polgárisodás érzete, ők egészen elferditék a tényeket, és még akkor sem ad nekik senki is hitelt, midőn csak balul fogták föl a dolgot. Herodot és Ctesias kétségkivül azon levéltárak- és évkönyvekből meritettek, mellyekben a persa királyok az események emlékét rakták le. Xenophonnál a „Tizezer visszavonulása," és a „Hellenikák," való és pontos részletekben bővelkednek, mellyek az emlékiratok sajátságos természethü modorában adatnak elő; s jóllehet a Cyropaedia csak regény, a gyakorlott szem könnyen kiismeri abban a valót, mellyel Socrates tanitványa a tökéletes uralkodó, s a keleti szempontból boldog birodalom eszményét körülirta. Egyéb történetirók saját hazájok történeteibe Persia viszontagságait is beszőtték [1]: azonban különös dolog, hogy ők nem csak az időrendet forgatták föl, hanem még a neveket is megváltoztat-

---

[1]) Strabo, Arrianus, Philostratus *Apollonius életében*, Diogenes Laertius, Clemens Alexandrinus, Eusebius az *Evangeliumi előkészületekben*, Damascius az *Elvekről*, Plutarch, idősb Plinius, Q. Curtius, a ‚Historia Augusta' szerzői, Justinus. V. ö. még:

Malcolm, *History of Persia.*

Barnabé Brisson, *De regio Persarum principatu, libri* III. Strassburg, 1710.; igen jeles munka a szokások-, törvények- és vallásról, Silburg tudós jegyzeteivel a Lederlin-féle kiadásban.

Pastoret, *Hist. de la législation*; és *Zoroastre, Confucius et Mahomet.* Paris, 1787.

Beck, *Anleitung zur allgemeinen Weltgeschichte.*

Dorow, *Morgenländische Alterthümer.* Az első füzetben Grotefend igen tudós értekezése foglaltatik a persiai jelvényes emlékekről.

Lichtenstein, *Tentamen palaeographiae assyrio-persicae.*

Vans Kennedy, *A persiai történetek vizsgálata N.-Sándor előtt, musulman irók után*; a *Transactions of the litterary society of Bombay* czimü folyóiratban.

L. Dubeux, *La Perse*; az *Univers pittoresque*-ben. Paris (Didot.), 1839.

Az ujabb utazók, Niebuhr (*Reise nach Arabien*), Olivier (*Voyage dans l'empire ottoman et la Perse*), Bruyn (*Voyage dans le Levant*), Chardin, Franklin, For-

ták: mi talán onnan magyarázható, hogy a nevek leginkább czimek, vagy melléknevek voltak. Így például Darius hatalmasnak, Xerxes harczosnak nevezteték, és a kormányuk alatt álló különféle népek e neveket saját nyelvökre forditák le, vagy különös viszonyaikhoz alkalmaztatták [1]).

Mindazáltal a görög és zsidó irók kritikai tanulmányozásából némi hasznot vonandók, a Sardanapalnál megszakadt előadás fonalát ujra fölveszszük [2]); előrebocsátva, mikép Arbaces és Belesys, amaz mediai, emez pedig babyloni satrapa, föllázadván ellene, két dynastiának lettek alapitói.

Medo-bactriai birodalom (759. é. Kr. e.).

A medusok, büszke, harczias és független hegyi nép, hideg és miveletlen tartományból eredvén, Ásia sik téreire leszállva elpuhultak: hol birodalmukat egészen a Tigris és Halys folyamig terjesztek ki. Mint rendesen történni szokott, e fölforgatás kezdete zavarokkal teljes volt; minthogy a nevezetesebb törzsfőnökök senki tekintélyét sem akarván elismerni, törvény gyanánt, saját akaratjokat tiszteltették.

Dejoces. (710 - 657.)

Végre Dejoces, egy főnök vagy biró, annyira megnyerte a nép hajlamát, hogy egyedül csak ő tartatott képesnek az országon ejtett sebek behegesztésére: ő törvényt szabott, tisztviselőket nevezett, törvényszékeket állitott föl; azután pedig megunván a hatalmat, lemondott arról. Elhárittatván ezzel a gát, azonnal kitörtek az egyenetlenségek; és Dejoces a rend helyreállitásával ujra megbizatván, királyi czimet vőn fel, megszilárditá a monarchiát, hasonló önkénynyel, minőt azelőtt az assyriusok tanusitottak. Megerősitett harembe zárkózva, egyedül csak udvaronczainak mutatta magát, kikhez minden ügyes-bajos embernek fordulnia kellett [3]); halállal büntető, ki az ő jelenlétében nevetni, vagy pökni merészelt; Ecbatanát épité [4]), s hét rendbeli kőfallal véteté kö-

---

ster igen sok ismereteket és összehasonlitásokat tartalmaznak a régiségek tekintetében.

Hammer igen fontos értekezéseket igtatott Persiáról a bécsi és heidelbergi évkönyvekbe, ugy szinte a *„Fundgruben des Orients“* czimü munkába.

Nyelv tekintetében l. **Richardson**, *On the language of eastern nations* a persa szótár kezdetén: és **Wans**, *Histoire des langues orientales.*

[1]) **Müller** a *Journal asiatique*-ban (1839. 300. l.) megmutatja, mikép a görög *Astyages*, pehlvi *Azidaac*, persa *Doac* vagy *Zoac*, és *Aidaac* örmény nevezetek azonegyet jelentenek.

[2]) L. I. *Kötetben*, a 393. lapon.

[3]) Astyagesnél Sacca pohárnok volt a bemutató. L. Cyropaedia, l. 3.

[4]) Ecbatana, később Media Atropatene fővárosa, miként Herodot mondja,

rül, mellyeknek mindegyike, pártázatával haladá meg a másikat; és eme pártázatok szinei is különbözők valának : fejér, fekete, vörös, kék, narancssárga; a két legbelső pedig ezüstözött és aranyozott volt [1]).

---

virágzása tetőpontján Athene kiterjedésével birt, ideértve a Pyraeust is. Polybius szerint falai egy stadiumnyi távolságra álltak egymástól; Diodor annak körületét 2500 stadiumra számitja. Judit könyvének latin forditásában olvassuk : „*Arphaxad aedificavit civitatem potentissimam, quam appellavit* **Ecbatanis**;“ de a görög szövegben igy áll : *καὶ ᾠκοδόμησεν ἐπ' Ἐκβατάνων κύκλῳ τειχη*, vagyis falakat épitett Ecbatana körül.

[1]) E városnak hét falai a hét égi sphaerát ábrázolták, azon istenek sajátságos szineivel, kik az általuk igazgatott planeták főnökei voltak. Winkelmann és a hellenisták, a szinek allegoriai használatát nem nagy figyelemre méltatják, valamint a jelvényszerü épitészethez sem igen értenek : annyi azonban bizonyos, hogy némelly szinek a régi müvészetben szer tartásos jelentéssel birtak. Igy például Saturnus, Memnon, Osiris-Serapis, Cneph-Ammon-Agathodaemon-Nil, Vishnu-Narayana, Krishna, Buddha szine fekete vagy sötétkék volt: valószinüleg, mert viszonyban álltak a vizzel; Jupiter föld- vagy tüzszinü, valamint Ita és Shiva-Ganesa; Mars vörös, mint Sabramania és Osiris-Horus, Sem vagy Somi stb.; a nap aranyszinü; Venus biborszinü; Mercur szobra égszinü kőből faragtatott; zöldből épült Luna temploma. L. **Görres**, *Mythengeschichte*, I. J. Lydius ezeket mondja : „A vörös szin Marsnak, a fejér Jupiternek, a zöld Aphroditenek, a kék Chronos- és Poseidonnak szent szinei voltak. . . a négy elemre vonatkozólag; minthogy a vörös a tüznek, a zöld a földnek, a növények végett, a kék a légnek, a fejér a viznek szenteltetett; vagy pedig a négy évszakot tekintve, a zöld a tavasznak, a vörös a nyárnak, a halványkék az ősznek, a fejér a télnek felel meg. A romaiak rossz jelnek tekinték, midőn a circusi küzdelmekben a zöld szin volt nyertes, stb. **J. Laur. Lydius**, *De mensibus*.

A szinek jelentősége nagy szerepet játszik a keresztény emlékeken és szertartásokban is. Mellőzve az ékességek különféle szineit, a goth templomok egyes részeinél bizonyos színek uralkodnak; a boltiv arany-, vagy azurszinü; Mária, az egek királynéja légszinü köpenynyel van fedve; Jézus, a *fölkelő nap*, vörösbe van öltöztetve. Szintugy jelentősége van a zászlók szinének a körmeneteknél, a bibornokok öltönyének stb.

A hetes szám gyakran előfordul a persa évkönyvekben. A királynak hét tanácsosa van; a főbb heréltek száma hét (*Esther*, 1, 10.): hét leányzó szolgált Esthernek (2, 9.); hét vezér igazgatta a sereget, egy fővezér alatt (**Herodot**, V. 17.); a susai népnek adott vendégség hét napig tartott (*Esther*, 1, 5.); hét templom vala szentelve a tüz tiszteletére. Átalában az ó-kori intézkedésekben a szám nem valami önkényes dolog. Romában háromszáz senator a cyclicus év tiz hónapjának napjait jelöli; száznégy senator volt Carthagoban : melly szám a kétszeresen vett hetek száma az évben. A 360 ház Atheneben, és az Amphictyonok 360 tagja, viszonyban állott a napévnek ugyanannyi napjaihoz. Spartában harmincz senator volt, harmincz társulat az ujabb suliotáknál, harmincz longobard fejedelem; harmincz malaczot ellett ama helyen, hol később Roma épült, az Aeneas által látott vaddisznó; harmincz város képezé a latin szövetséget; harmincz sabinai hölgy raboltatott el a romaiak által, kik nevéről nevezte el Romulus a harmincz curiát; Roma

A nép hat castra oszlott, és ezek közt elsők valának a magusok, papok vagy bölcsek. A királyok nem vonhattak vissza egy már kibocsátott törvényt: e mozdulatlanság igen megegyezett a keleti szellemmel, melly a haladást, valamint a mutatkozó hiányok helyrehozását is kizárván, egyuttal az uralkodónak önkénytes hatalmát nem korlátolta [1]). A medusok szempilláikat és arczukat festették, álhajat viseltek, a köpenyek-, nyaklánczok-, lószerszámok- és arany zabolákkal valódi fényüzést tanusitottak [2]). A királyok gyermekei alávaló heréltek környezetében növekedtek. A többnejüség nem csak megengedve, de sőt parancsolva volt; azonban igen bajos összeegyeztetni a Strabonál emlitett két tényt: először, hogy a hegyes vidékeken minden férfinak legalább is hét nőt kellett tartani; másodszor, hogy megvetés érte azon nőt, kinek legalább is öt férje nem volt.

Dejoces ötvenhárom évig uralkodván, Phraortes követé őt: ki meghóditá Persiát; de az assyriusok által legyőzetett, és uralkodásának huszonkettedik évében meggyilkoltatott. Fia Cyaxares az elvesztett tartományokat is visszaszerezvén, hadi mesterségre oktatta alattvalóit, kik eddig csak pusztitó betörésekhez valának szokva. De minden igyekezete mellett sem állhatott ellen a scythák- és cimmerieknek, kik csordáikkal a tartományt pusztitván, azt huszonnyolcz éven át adófizetésre kényszeritették: melly idő elteltével megszabaditák magukat az iga alól a medusok, épen ugy, mint a francziákat a siciliaiak rázták le magukról. Ezután a lydusok ellen fordult Cyaxares, és a babyloni királylyal egyesülvén, haddal ment Chinaladan-, az assyriusok királyára; kik Ásia fölötti uralmukat elvesztvén, azért függetlenségben éltek: mig II. Cyaxares elfoglalván Ninivet, e birodalomnak véget vetett. Cyaxares után következett Astyages, utolsó med király, kit Cyrus fosztott meg trónjától (536.).

Ekképen adja elő a dolgot Herodot; azonban Diodor Ctesias nyomán, ki a persa levéltárakban fürkészett, egészen más neveket és ténye-

---

hét halmon épült; kétszer hét városnegyed volt Augustus alatt, hét a keresztény Romában; tizenkét törzs vala Izraelben; tizenkét várost alapitottak a pelasgok a Po mellett Hetruriában, és délre Tiber folyótól. Atheneben 12 πόλεις, 12 δῆμοι, 12 φρατρίαι, 12 φυλαι; az Areopagus 12 istennel kezdődik; 12 keselyü jelenik meg Romulusnak; a scandinavok istene 12, annyi társa van Odinnak, 12 lovagja Artus kerek asztalának, 12 paladin Nagy-Károly udvarában.

[1]) Hihetőleg ez azon tiszteletet jelenti, mellyel a király minden castnak kiváltságai iránt tartozott viseltetni.

[2]) **Xenophon** (*Cyropaedia*, II. 3.) Cyrust a persa józanságban neveltnek állitja, ellentétben Astyages udvarának elpuhultságával (I. 3.).

ket hoz föl. Szerinte Arbaces után tizennyolcz évig uralkodott Mandaucus; ismét harmincz évig Sesarmus, Artias ötven, Arbianes huszonkettő, Arteus negyven, Artines huszonkét évig: ki nehéz csatákat vivott a keleti nomádokkal, a sakák- és cardusiakkal; ezután tizennégy évig uralkodván Artibarnes, rá Astyages, kiről már emlékeztünk, következett. Astyagest Xenophon is említi, csak hogy utódjául Cyaxarest nevezi.

Már most ezek közül mellyik érdemel hitelt? Puszta mesének tartsuk-e mindezen királyokat; mire az uralkodás hosszu korszaka, s a csudás körülmények látszanak fölhivni bennünket? Vagy azt higyük-e, mikép Diodor egy más dynastiát zavart össze ugyanezen keleti vidékeken a medusokéval, melly talán ugyanazon felforgatásnak köszöni létét?

Babylonia. (749. é.) Chaldaeusok.

Babylon lerázva az assyriusok igáját, a chasdim, vagyis chaldaeusok hatalmába került. Minő népek valának e chaldaeusok, kikről az ó-kor olly gyakran emlékezik? Talán Babylon őslakói, kik most emelkedtek ki az alantiságból? Vagy egy pásztornép? Vagy talán c h a s d i m közös elnevezése volt az éjszaki barbar népeknek, mellyeknek egy századdal előbb Kurdistanból betörő csordái, hol valószinüleg tőlök erednek a mostani kurdok, Mesopotamiában elszéledtek, az assyriusok zsoldjába állván; s később ezeket meghóditák, és az utókor előtt a birodalommal együtt az ő tudományukat illető dicsőséget is élvezték? Vagy talán egy papi cast neveztetett igy, melly a kaukazi népek vitézségét fölhasználta, hogy a hatalmat Babylonban magához ragadja? A történetirás e részben nem ád felvilágositást [1]; egyedül Nabona-

[1]) Ábrahám „*venit ex Ur Chaldaeorum*;“ Jób könyvében pedig irva van: „*Chaldaei fecerunt tres turmas, et invenerunt camelos, et tulerunt eos, nec non et pueros percusserunt gladio*“ etc. Egyik helyen mivelt, más helyen pedig nomád népnek tekintetnek (?) a chaldaeusok. Lehet, hogy az egyik rész állandó lakokhoz volt kötve, a másik pedig pásztori életet élt.

Ezután csak Isaiasnál tétetik rólok említés chasdim nevezet alatt. E név talán fölvilágositást ád nekünk az *Arphaxad* nevezet iránt, ki Ábrahám ősapja volt; és ez nem volna egyéb, mint *Arpha-Chasd*, vagyis Chasd határszéle, azaz: a chaldaeusok határain lakó (?); kik tehát e szerint igen régi népek: és igaza volna Berosusnak, ki azok királyait az arabok elejbe teszi. Ur az örmény hegyek déli oldalán volna keresendő: honnan a chaldaeusok egy töredéke Ábrahámmal az Euphraton átkelt, és Aram tartományban települt le; mig a másik Arrhapachitis tartományba szállott le, s innen Babylonba vonult, a Berosus által emlitett dynastiát alapitandó.

V. ö. az e tárgyban eltérő nézeteket: **Gesenius**, *ad Isaiam*, XXIII. 13.; **Schlötzer**, *Repertorium für die morgenländische Litteratur*, VIII. k.; **Michaëlis**, *Spici-*

sar [1]) emlittetik e korban, kitől a babyloni csillagászok az éveket kezdték számlálni. (747. feb. 26.) De sem róla, sem közvetlen utódairól nem birunk határozott ismeretekkel, mig Nabopalasar, Neco egyptomi pharaot Circesium mellett legyőzvén, a chaldaeo-babyloni uralmat meg nem szilárditja.

Nabuchodonosor. (615—562.)

Legfényesebb korszakát élte e birodalom Nabuchodonosor alatt. Betöltve Tyruson Istennek haragját, egészen Egyptomba hatott, legyőzte Cyaxarest, vagy inkább Phraortest, a medusok királyát, elpusztitá Jerusalemet, és a zsidókat Babylonba hurczolta. A chaldaeai udvartartásról nagyszerü fogalmat nyujtanak nekünk Tobiás és Dániel könyvei. Ez utóbbiban Nabuchodonosor fölkiált: „Nem ez-e ama nagy Babylon, melylyet hatalmam tetőpontján és dicsőségem emlékére, a királyok városává emeltem?“ Ez alatt kétségkivül az általa emelt bámulandó épitmények értetnek, mellyeket később a hagyomány Semiramisnak tulajdonitott: és különösen a függő kerteket, Berosus szerint, medus eredetü nejének készitteté kedveskedésül; Bél templomát és egyebeket a legyőzöttektől elvett zsákmánynyal diszíté föl; szabályozta a folyamot; végre gőgjében imádtatni kivánta magát, melly őrjöngése miatt baromhoz tétetett hasonlóvá.

Hanyatlásnak indult a birodalom fia Evilmerodach alatt; utána az őt meggyilkoló összeesküdtek főnöke Neriglissar következett, ki egy általa okozott harczban esett el. Laborosoarchod, néhány hónapi uralkodás után, orozva gyilkoltatott meg. Naboneddel, kit Herodot Labidennek, Dániel pedig Baltassarnak nevez, végződik a chaldaeai birodalom (538.); mellynek pusztán a fegyverek erejére támaszkodó korlátlan önkénye, egy cseppet sem gyámolittaték a honszeretet által, midőn egy hatalmasabb ellenség lépett föl ellene.

---

legium geogr. hebr. exter. II. 77.; ki azokat hibásan scythäknak tartja. **Scheyer** Péter értekezést irt a *chaldaeusok történetéről*, egy függelékben az ó-szövetség, különösen Isaias jövendölései ellen (XIII. XIV. Babylon romlásáról) tett ellenvetések vizsgálatában (Rottenburg, 1835.).

Boré, ki 1840-ben utazta be Persiát, a chaldaeusok fészkét nyugoti Ásia közepén vélte föltalálhatni a Mossul, Diarbekir, Van és Suleimania közt elágazó hegyekben. Az örmények őket *Childan*, vagy *Assori*, a kurdok *Makin* néven nevezik. E nevek a chaldaeusok-, magusok- és Assyriára emlékeztetnek, mellyet egy darabig birtak. E vidékeken maradt fön, ugy mond Boré, az igazi chaldaeai szójárás, mellyet nem csupán Dániel és Esdras könyveinek kevés fejezeteiben kell keresnünk, hol a zsidó nyelv a rabszolgaság nyelvével vegyest fordul elő.

[1]) *Nebo Asar*, győzedelmes próféta.

Honi történetirók.

Mellőzve a nagyon is kétséges részleteket, az eddig mondottakat idegen történetirókból szedtük : azonban a honi történetirók egészen más szinben tüntetik föl előttünk ez ásiai nagy birodalmat.

1620-ik év táján a mi időszámitásunk szerint, Mahmud ghaznevid zultán elhatározta magában, összeállittatni a régi persa évkönyveket azon töredékek nyomán, mellyek a hegyek közé menekült némelly tüzimádók birtokában még fönmaradtak. Mindezen iratok Dakihi nevü költőnek adattak át; hogy egy versekbe foglalt történetet készitsen azokból, a persa monarchia kezdetétől egész Jezdegerdig, az arabok által 700-ik évben trónjától megfosztott utolsó Sassanida királyig. Dakihi halála félbeszakitván a munkát, annak folytatása Abul-Kasem-Mansu Firdussi ifjura bizatott: ki is magányában a munkát bevégzé [1], s jutalma érte feledés és hálátlanság lőn. Az ő költeménye Shah-Nameh-, vagyis királyok könyvének czimeztetvén, tele mesékkel, dicső uralkodások- és óriási vállalatokkal, hatvanezer párversbe foglalja mindazt, mit a keletiek Közép-Ásia őskorát illetőleg tudhatnak; miért is a kritikának szintugy nem szabad félretenni e gyüjteményt, valamint Herodot és Ctesias előadásait nem : és pedig annál kevésbbé, minthogy a legujabban fölfedezett zend könyvek ugyanazon fő eseményeket foglalják magukban, melyeket Mirchond-, és fia- Chondemirnél találunk föl, hazájoknak általuk irt történetében. Ha egyebet nem is, legalább azt tanuljuk belőle, mikép gondolkoztak a keletiek őstörténetökről. Ez oknál fogva tehát annak tartalmát itt rövid vázlatban adandjuk.

A birodalom, vagy talán az első miveltség alapitója Mahabali; ki városokat épitett, a népet osztályozta : s tizenhárom utódja volt, kik ezer meg ezer éveket éltek. Azer-Abad alatt a birodalom más kezekbe ment át, és Shi-Afram a Shamanok uj dynastiáját alapitá, melly idővel szinte kiveszett. A nyelv, külalkat és vallás, a persák és hinduk közti rokonságra mutat; mit a hagyományok is igazolni látszanak : minthogy a tizennégy Mahabali [2] a hinduk tizennégy Manujának felel meg, valamint a Shaman név is mindkettőnél előfordul.

Yassan-dynastia.

Ezután Yassan, a Yassanok dynastiáját alapitá; később a fejetlenség semmisité meg e miveltséget, s az emberek erdők- és pusztákban laktak : miglen az Istenség elküldé Kajumartot, a Pisdadok dynastiá-

---

[1]) L. a IX. könyv 22. fejezetét.

[2]) A *Mahabali* nevezet a Bél vagy Baal közös gyökből származván, a magismust a braminismussal kapcsolja egybe.

jának alapitóját. Ez összegyüjtvén a szétszórt embereket, velök együtt Balkban telepedett le: élt ezer évig, és ötszáz hatvanig uralkodott; tigrisbőrrel fedve szállott a hegyekről le, s az embereket jobb öltözködés- és táplálat-módra tanitá; s minden élő lények, ide számitva a vad-állatokat, kétszer jöttek hozzá napjában, hódolatukat nyilvánitandók. Ahriman, a gonosz szellem, egy daemont küldött ellene harczba, mellyben az ő fia Shamek megöletett; és Ushenk, atyjának halálát megbosszulván, negyven éves korában követé őt az uralkodásban. Ő tanitotta az embereket földmivelésre; s midőn egykor az erdőben egy szörnyeteggel találkozott, nagy darab követ fogott kezébe, mellyel azt leküzdje: a kő azonban egy sziklához repülvén, szikrát csalt ki belőle; mire Ushenk mondá: ‚Ez a tüz istenség; és akarom, hogy az egész világon imádtassék.' Tüz segélyével találta föl a vaskoholás mesterségét; szabályozta a folyamokat: a baromtenyésztést ő hozta be, az állatok bőre helyett gyapju szöveteket hozott be öltözetül, és erkölcsi értekezéseket irt [1]).

Fia Tamurasb elsőben tartott vadászatot sólyom- és hiuzzal, s a zenészet föltalálója. Egy angyal hálót és lovat ajándékozott neki, hogy azokkal daemonokat fogjon: mit meg is cselekedett; éltöket azonban meghagyta azon föltétel alatt, hogy őt irás- és tudományra oktassák. Harmincz év mulva Dsemshid [2]), az ő fia követé őt: Persia hőse, ki a madaraknak, és a perik-, vagyis a jó szellemeknek parancsolt; feltalálta az esztendőt, a sziklába vágott Estakhart épité, melly Dsemshid trónjának is nevezteték; a csamnak nevezett csodaszerü edényt, a világ tükrét, és a legfinomabb italt magában foglaló serleget föltalálta [3]). A népet négy castra osztá föl: a katurok, vagyis a magasságokon lakozó papok, az asgarok, vagy harczosok, a sebaisák, földmivelők, és az anukekik, kézmüvesek osztályára. Három századig élt ő boldogul, mig a gőg az Istenség elleni fellázadásra készté; midőn is fel-

---

[1]) Ushenknek több rendbeli erkölcsi iratok tulajdonittatnak; ezek közt tizennégy erkölcsi mondat, e czim alatt: *Ushenk végrendelete*, vagyis *a király kötelességeiről*; és a *Dsavidan-Khived*, vagyis *az örök igazság könyve*. Az előbbit kiadta Jones Vilmos a *Commentarii poëseos asiaticae* végén; a másikról Sylvestre de Sacy értekezett a franczia academia előtt; mellynek emlékirataiban közlött is belőle némelly töredékeket, az egyedül fönmaradt arab forditás után, melly hihetőleg meg van hamisitva, de minden esetre régibb az izlamnál.

[2]) Elválasztva a *shid*, ur, végzetet a Dsemshidtől, ugy szinte az *enes* végzetet az Achaemenes szótól, melly a persa dynastia főnökének görög neve, marad Dsem és Achaem, melly kettő eléggé hasonlit egymáshoz, hogy azonegy névnek vétethessék. (*Shid* mások szerint régi persa nyelven *nap*. S.)

[3]) A keleti hagyományokban a serleg Pharao-, József-, Salomon-, Bacchus-, Hermes- és Sándornak adaték.

lázadt, és a tasok, vagy arabok fejedelme Zoak által vezérlett alattvalóitól elkergettetvén, hétszáz évi uralkodás után meghalt [1]).

Zoak, a legkegyetlenebb zsarnok, ezer évig uralkodott. A daemonok gonoszsága által, kikkel ő szövetséget kötött, két kigyó nőtt ki vállaiból: mellyek táplálékára naponkint két ember agyveleje kivántatott; a szakácsok azonban ügyesen meg tudták menteni e szerencsétleneket, és a hegyekbe küldvén őket, belőlök ott a kurdok népe támadt. Zoak álmában értesülvén róla, hogy Feridun, egyik áldozatának fia, egy napon megbosszulandja magát rajta, a gyermeket mindenütt halálra keresteté; anyja azonban őt Pur-maja, isteni tehén dajkálatára bizván, Indiába küldte. Ott egy parzi által neveltetvén, tizenhat éves korában leszállt a hegyekről; s jól tudván, hogy persiai királyi vérből veszi eredetét, semmit sem ohajtott inkább, mint hogy magát a bitorló Zoakon megbosszulhassa. Legjobb alkalmat nyujtott neki erre egy kovács által vezérlett néplázadás, ki egy lándsa végére az ő kötényét tüzte föl tábori jelképül. Feridun e kötényt aranynyal és drága-kövekkel ékité, s a Kaveiani-Direfshk-nek nevezett szent zászlóvá alakitá át [2]); és Seruch angyal által segittetvén, egy Zoakot oltalmazó büvészt legyőzött, s azt egy barlang oldalához láncolta.

Dsemshidnek két hugát, kik még ezer éves korukban is szépek voltak, nőül vevén, ezek három fiut szültek neki; kiket három yemeni fejedelemnőkkel házasitván össze, a világot köztök felosztá: Selm-nek jutott Görögország, Kis-Ásia s Egyptom; Tur-nak China, s az Oxuson tuli tartomány (Turan); Iredi-nek Persia (Iran) és Arabia. A két első elégedetlenségében megölte Iredit, s fejét atyjoknak küldék el: ki csak azért könyörgött élete meghosszabbitásaért, hogy a gyilkosságot megbosszulhassa.

Iredinek halála után született leányát, Feridun, unokája-, Menucharral jegyzé el, kire egyszersmind bival-fővel (Gao-peigher) ékitett fejedelmi botját, s minden kincseit hagyta; e Menuchar legyőzte s

[1]) A persa és med nyelvben igen sok semi eredetü szó találtatik, mellyeket nem az ujabbkori arabok vittek be azokba; s mellyek azt bizonyitják, hogy hajdan semiféle gyarmatok keltek át az Euphraton, és Iranban telepedtek meg a Japhet-nemzetségek közt.

[2]) A persa birodalom zászlója maradt ez a Sassanida uralkodó-család bukásáig. Idővel szélesbiteni kellett, hogy a persa királyok által rá aggatott drágakövek elférhessenek rajta; ugy hogy 22 láb széles és 15 láb magas volt, midőn a Kadesia melletti ütközetben, a hedsra 15-ik évében az arabok hatalmába esett. Azon harczos, ki azt a csatában elvette, a persa hadvezér Galenus fegyverzetét 30,000 darab aranynyal kapta érte cserében; a zászló széttépetvén, a többi zsákmánynyal együtt a sereg közt kiosztatott. L. Price, *Muhamm. history*, I. k. 116. l.

megölte ipának gyilkosait. Feridun ötszáz éves uralkodás után meghalálozván, Menuchar követé őt a trónon. Ekkoriban élt Sam, Sedsestan fejedelme, kinek végre hosszu fohászkodásai után Zal fia született. Atyja azonban az ujonszülöttnek ősz hajától megrémülvén, azt kitétetni rendelte. Simurg, a madarak királya nevelte és táplálta őt, és később viszszavivé atyjához; egy tollat ajándékozván ennek, azon utasitással, hogy ha nagy veszélyben találna forogni, égesse meg. Menuchar dus adományokat és földeket ajándékozott Zalnak; ki Rudabét, az arab Mirabnak gyönyörüséges leányát vette nőül, a Zoak királyi nemzetségéből. E házasságból származott Rustam, Persia hőse, kinek tettei Firdussi költeményében dicsőittetnek meg.

Menuchart fia Nodar váltá föl a trónon, ki alattvalóit fellázitván maga ellen, a törökök által legyőzetett és fogolylyá tétetett; s Afraziab a shahok trónját elfoglalta. Zal azonban, Feridun ügyét védelmezve, Zabot kiáltatta ki királyul : s hosszu harcz után a birodalom két részre szakadt. Zab után következett Gershap, ki nem hagyott utódokat Persia trónján.

A nélkül, hogy a részletek összeegyeztetésével időt vesztenénk, három fő körülményt különböztethetünk meg az előadottakban, mellyek a görög hagyományokkal is megegyeznek : először is egy tágas régi birodalmat látunk, mellyet a görögök Assyriának neveznek; másodszor e birodalomnak a medusok általi megdöntését; és harmadszor a kaukazi népek betöréseit, mellyeket a görögök scythák-, a persák pedig ujabb elnevezéssel chinaiak- és törököknek neveztek.

A Kafan-dynastia.

Gershap halála után, Turan királya Afraziabot Iran elfoglalására küldötte : de Zal a nagyok által Kai-Kobad-ot választatta meg Feridun nemzetségéből, ki Rustam segitségével az ellenséget szétverte. Az Oxus még mindig határvonal maradt a két birodalom közt. Kai-Kus, Kai-Kobad utódja, Mazanderan-, a gonosz szellemek tanyájának meghóditására indul; és ezen, valamint sok más harczokban, Rustam segélyével diadalt arat. Felfuvalkodásában bizonyos madarak szárnyain az égbe törekszik felszállni; de visszaesvén a földre, negyven napi vezekléssel engeszteli ki büneit. Vitéz, deli, s erényes fia Shavech visszautasitá napának tilos szerelmét : ki őt azonban mint vétkest bevádolta; de ő tüzpróba által tisztitá ki magát.

Utána következett Kai-Kosru, valószinüleg a görögök Cyrusa, ki az erdőben találtatván, Iran trónörökösének ismertetett el : nagy hóditó volt, ki számos dicső tettei után egy magas hegyre vonult vissza, Loraspnak hagyván az uralkodást. Ennek kormánya alatt élt Zerdust,

bölcs aggastyán, ki e szavakkal mutatá be magát a királynak : ‚Engem az ég küld, kijelölni azon ösvényt, melly az Istenhez vezet;' és átadott neki egy serpenyőt a szent tüzzel, s közlötte vele a hitczikkeket : melyeket az ország is elfogadott; de mi egyszersmind a szomszédokkali háborukra adott alkalmat. Fia Isfendiar a még hős, noha hétszáz éves Rustammal küzdött; ki által ugyan megöletett: de viszont Rustamot saját testvére árulta el, és gyilkolta meg.

Gustasp [1]) a trónra jutván, igy szólott : ‚Én vagyok a király, ki imádom a szent Istent; az Isten adá nekünk e koronát : a nagy koronát azért adá nekünk, hogy eltávolitsuk a farkast a bárányok ösvényétől, nemeslelkü emberek számára ne tegyük keserüvé a világot, ne inditsunk háborut azok ellen, kik az igazságot gyakorolják. Ha hivek maradunk királyi kötelességeinkhez, a gonoszokat Isten vallására fogjuk téritni.' Gustasp igazságszeretete, miként a költő mondja, olly nagy volt, hogy a bárányok egy forrásból ittak a farkasokkal. Ő a trónt Baaman-, Isfendiar fiára [2]) hagyta, ki atyját megbosszulta. Halála után neje Omai fiut szülvén, azt a tengerbe vetteté; honnan egy halász őt kivonván, Darabnak, vagyis vizből megmentettnek nevezé : s eredete megismertetvén, a trónra emeltetett. Két anyától nemzé Secandert és Darab-ot [3]), kik, egyik Persia, másik Görögország élére állván, egymás ellen harczoltak; minthogy Sándor az atyja által igért ezer darab tiszta aranytojás adót megtagadta. A görögök győzelmei szintolly gyorsak, mint határozottak valának, és II. Darab általuk legyőzetett.

Kritika.

Ennyiből áll a persa történetiró-költők előadása; s méltán föl lehetett rólok tenni, hogy az Ásiában egymásra következő birodalmak sorában, ez utóbbinak történetirói akár hiuság-, akár tudatlanságból saját történetöket az őket megelőző népek történetébe szőtték be, s ekkép medusokat, assyriusokat és persákat egymással összezavartak. E véleményt azonban eloszlatja (?) a zend könyvek föltalálása; mellyekben ugyanazon nevek, és nagyjából ugyanazon régi tények fordulnak elő. További bizonyság erre a D a b i s t a n, melly tizenkét különböző vallásról értekezik; jóllehet csak a XVII. században, ámbár való, hogy pehlvi kutfők után, szerkesztetett egybe : mellyek közt a D e s a t i r [4]) csak

[1]) Ugyanegynek látszik a Hystaspessel, és k öznév, a zend *vista aspa*-tól, melly lovak urát jelenti.

[2]) Mirchond *Ardeshir Diraz-dest*-, vagyis hosszu kezü Artaxerxesnek nevezi.

[3]) Nagy-Sándor és Darius. Az előbbinek neve még : *Iskender-Dzul-Karnain*, vagyis Sándor a szarvakkal; mivel ő Ammon szarvait hordotta sisakján.

[4]) A Dabistan, Sheik Mohammed-Mohsen müve, máskép Fani-, vagy mu-

nem régiben tétetvén közzé, habár szembeszökőleg meghamisittatott is, nem egészen megvetendő. Ezekből szinte kitetszik, hogy kezdetben négy dynastia uralkodott Iranban; és közülök a Yanianok, vagyis tiszták, egy egész aspar-on, vagyis ezer milliom éven át léteztek. Mahabali szent patriarcha egyedül maradván a nagy korszaknak végével, négy törvény- és imakönyvet vett át az Istentől, négy castra osztá a népet, és a nagy Iran birodalmat alapitá: melly saját maga és tizenhárom utódjai alatt az aranykort élte; midőn ártatlanság honolt az emberek sziveiben, egyszerü s tiszta áldozatok mutattatának be, s a királyok a népek atyjai voltak. Azonban az egyszerü ősvallással a csillagok, szellemek és bolygók tisztelete vegyittetett össze; mellyek akkép ábrázoltattak, a minő alakban a különféle szentek- és profétáknak jelentkeztek.

De más kérdés, mint fogjuk öszhangzásba hozni a keleti irók és görög classicusok előadásait? [1]) Igen sok rendszert állitottak föl e részben a szintolly tudós, mint szorgalmas német történetbuvárok, minden bizonyos eredmény nélkül. Mi itt azt választjuk, melly a többi közt legnagyobb valószinüséggel bir.

Az ősidők inkább mythicus, mint történeti jelleggel birnak; s a csillagjóslati szerkezetek, és az égi testek forgásának nagy korszakai nyujták az alapot, vagy külkörülményeket azon előadásokhoz *), mely-

---

landónak is nevezett, tizenkét különböző vallásról, többek közt a persáról is értekezik. Az egész persa szöveg Calcuttában jött ki 1809-ben. Némi fontosságot nyert Desatir fölfedeztetése által, mellyre egyszersmind támaszkodik is (*The Desatir by Moulla Firouz bin Kaoüs.* Bombay, 1820. 2. köt. 8r.). Némelly tudósok a két művet alapul vették; de a szigorubb vizsgálat mellett nem állották ki a próbakövet. Az orientalisták abban látszanak megegyezni: 1) hogy a Desatir (több századok folytán tizenöt profétának, elkezdve Mahabadtól V. Sassanig, Chosroes kortársáig, tett isteni kijelentések gyüjteménye,) nem egészen pehlvi, hanem Indiában iratott egy, az ő saját vallása s egyszersmind a mohamedanismus által lelkesült egyén által; 2) hogy a persa forditás és magyarázat szerzője valószinüleg a szövegnek is szerzője: melly épen nem iratott a Sassanidák korát megelőző nyelven, hanem valamelly felekezetnek elfogadott nyelvén, minő a Sofik *balaibalan*-ja; 3) hogy későbbi a hedsránál, és valószinüleg a XIII. századnál is. Hammer azt állitja, hogy legalább sok részben igen régi; Sacy ezt tagadja (*Journal des Savants*, 1821. jan. és septemb.).

[1]) Az angol tudósok Persia történetét a görög classicusok, és a musulman irók után külön tárgyalták. Szintezen módot követte Persia utolsó történetirója Dubeux Lajos.

*) Ezen állitás olly átalánosságban véve (s csak ez ellen van szavunk), miként azt Dupuis után venni sokan megszokták, szintolly alaptalan, mint a milly tévedés volna hinni, hogy a lant, hattyu, sas, delfin, korona, kigyó, kos, bika, rák, oroszlán, zerge, czet, kutya,halak stb. (megannyi csillagzatok nevei,) nem a földön látható tárgyak- és állatoktól nyerték elnevezésöket, hanem inkább megfor-

lyekben a csillagok emberek gyanánt lépnek föl : mig a planetákká változott hősök tettei, ezek forgásával azonosittatnak. Némelly tudósok mindazáltal egy India-, Persia- s Assyriára kiterjedő monarchiának nyomait keresik ez előadásokban, közös nyelv-, vallás- és intézményekkel.

A legelső tény, melly a naskák ujabb ismeretéből kiderül, ezek hasonlatossága a vedákkal. Mindkettő nyelve rokon [1]; csak hogy a pehlvi durvább, nem annyira kifejlett, és hehezetekben gazdag : mig a sanscrit sokkal teljesebb hangzatu; amaz a hegyi tájakhoz alkalmazkodik, mellyeken tul nem terjed : ez pedig szelidebb éghajlatok és különféle népszövetségek sajátja. Egyébiránt szintugy a naskák-, valamint a vedákból mindeddig igen kevés jutván tudomásunkra, a kettőnek teljes összehasonlitását nem eszközölhetjük; egyedül csak a rokonságot állapithatjuk meg köztük. Mindkettőben majdnem ugyanazon hittani nevezetek fordulnak elő; az istenségek nevei szinte ismételtetnek, jóllehet nem jelölhetjük ki azon különös vonalakat, mellyek a különbséget tennék. Csupán azon körülmény érdemel figyelmet, hogy igen gyakran az egyik vallásban tisztelet tárgya az, mire a másikban kárhozat mondatik. A devák jótevő istenségek Indiában : a daevák az emberek ellenségei a naskákban ; Ahura a legfőbb istenség neve a naskákban : a vedákban pedig Asura néven a gonosz szellemek hivatnak.

Nem vagyunk képesek megfejteni, honnan eredhetett ugyanazon fajnál e lényeges eltérés e részben, mig más pontokban egymással egyeznek. Igy például a sanscrit iratokban gyakran előfordul a magismusban annyira tisztelt Mithra név; s mindkettőben az ő kisérője Aryaman-Haoma, legfőbb istenség a zend szövegben, s ugyanaz Soma-, sanscrit istenséggel; s mindkettőben az áldozatoknál használtatni szokott szent növény nedve által ábrázoltatik. Sőt még többet mondunk. Mind

---

ditva, ezek a csillagoktól. A csillagászat bizonyosan később fejlődött tudományná, mint a történet : s ez utóbbi előbb birt kétségbe nem vonható adatokkal, a végre, hogy az általa örökittetni kivánt tettek- és egyéneket a változatlanokul ismert csillagokhoz emelje : méltán hivén a lehető legnagyobb megdicsőittetésnek, ha valakit a nap-, hold-, és más csillagokhoz hasonlithat. A történet előbb tudott Berenice, Sobiesky, Poniatowsky, Herschel, Fridrik stb. felől, a tudomány és müvészet előbb ismerte a háromszög, vonal és czirkalom, előbb a légszivattyu, mikroskop, villanygép, delejtű, távcső, quadrans és több effélék hasznát, mint sem az e neveket jelenleg viselő csillagzatok az Astronomiában határozott elnevezésöket nyerték. Az emberi természetnek egészen különböznie kellett volna amaz ősidőkben a mostanitól, ha a földi- s alantiaktól az égiekhez emelkedésnek eme rendes utjával ellenkezőt követett volna, akár a hizelgésben, akár a való érdemet dicsőiteni s örökitni törekvő buzgalmában. S.

[1] Megmutatja ezt Burnouf, *Comm. sur le Yaçna.*

a két népnek eredeti ősneve is tökéletesen megegyez; minthogy a naskákban airya a medus népek nemzeti nevezete, a sanscritban pedig arya a földmivelőket és kereskedőket, vagyis a braminféle népnek magvát jelenti; Aryavarta pedig Indiának eredeti neve [1]). Talán akkor vált el egymástól a két nemzet, midőn a pantheisticus tanok becsusztak Indiába.

Igen sokan kezdet óta megkülönböztetik a medusokat és persákat; amazoknak tulajdonitván Zoroastert, a magusok rendszerét, és a persák polgárisodását. Igy tehát a medusok egy államot képeztek volna a bactriaiakkal, kiket szinte ők polgárositottak; azután pedig két külön országra váltak el: és ezekre vonatkoznak a Herodot- és Ctesiasnál előforduló különböző dynastiák. Mindamellett eredetöket, valamint az assyriusokhozi viszonyaikat is a legsürübb homály boritja.

Az ariusok kiterjedt népe, mellyről a II. könyvben (390. l.) szólottunk, idővel több rendbeli népekre oszlott. A bactriaiak közelebb esvén eredetök földéhez, régi nevöket és nyelvöket hivebben megőrzék; mások pedig délnyugotra, s a Kaukazus felé fordultak, hova az Albord és Ariene (Armenia) nevezetet vitték: ugy hogy keleti s nyugoti ariusok léteztek. Ez utóbbiakhoz tartoztak a medusok, kik pahlavas néven fordulnak elő a hinduk- és persáknál: kik az őstörzs egyik ágának lenni látszanak, és a sajátképen Pars-nak nevezett tartományban telepedtek le.

E vándorlás a Dsemshid névvel van összeköttetésben, és a Vendidadban költőileg történik rá hivatkozás. Eriene-Veedso, hova Ormuzd az első embert helyezé, öt hónapig tartó tél mellett, hét hónapos nyarat élvezett; azonban Ahriman a tartomány égalját megrontván, csupán két hónapra szoritkozott a nyár: miért is lakói kiköltöztek e földről, és Ormuzd tizenhat más áldottabb tartományokat alkotott számukra. Ekképen tehát keletről nyugotra költöztek az emberek Sogdianába, azután Chorasan-, Bactriana- s Iranba. Itt a bactriaiak és medusok a kereskedés által meggazdagodván, a hegyi lakók a pásztori életre adták magukat: és ezek valának a persák.

Alig hogy mozogni kezdenek a persák, a Zoakban ábrázolt assyriusok [2]), vagy chusita arabok, vagy chaldaeusok hatalmába esnek: ki talán azonegy személy Nemroddal, Chusnak fiával [3]). Iran ekkor két

---

[1]) Herodot is mondja, hogy a medusok egykor ariusoknak neveztettek: καλέοντο δὲ πάλαι πρὸς πάντων Ἄριοι. L. VII.

[2]) Görres szerint az assyriusok lennének a Pisdadok dynastiája: Dsemshid a Semiták nemzetségét ábrázolja.

[3]) E névre lehet vonni a görögöknél előforduló Mardokente, Ninus, Sesostris neveket.

részre oszlik; a nyugoti rész a chusitáknak jut, keleten és éjszakkeleten pedig a semiták vonják meg magukat. Mintegy ezred év mulva ez utóbbiak felszabaditják magukat Feridun [1]), vagy egy törzs vezérlete alatt, melly Irant, Turant, és a nyugoti tartományokat felosztja. Iran és Turan csakhamar ellenségeskedésbe keverednek egymással: és máris két borzasztó harczot vivtak egymás ellen, midőn Kai-Kobad [2]) jutott a trónra, vagyis a Kaianidák első, med eredetü dynastiája. Ez befejezi a Turan elleni harczot, városokat épit, a medusokat polgárositja: kik most már uralkodó nép gyanánt tünnek föl.

Utána következik Dejoces, vagyis a bölcsesége- és bátorságáról hires Kai-Kus dynastia, melly egy hegyen Ecbatana városát építi. Egymást érte a győzelem és a veszteség; Iran két izben jutott az örvény szélére, s mindannyiszor megmentetik a hősök és királyok (Rustam és Kai-Kus) által, kik a scythákat (Afraziab) a pusztaságba kergetik vissza. Végre jött Kai-Kosru (Cyrus), két ellenséges nemzedék ivadéka; ki nagyatyja által neveltetvén, őt követendé a trónon, s ki Afraziabot a világ végeig üzve, vérben fogja elfojtani az egyenetlenségeket.

Hasztalan fáradság volna, taglalgatni a részleteket: miután illy homályban elegendő már csak az is, hogy a főbb vonásokat megkülönböztethettük. Csupán azt akarjuk kiemelni, mikép a görögök abban lelték kedvöket, hogy minden dolgot kiszépitettek, és europai alakba öntöttek, részint a magyarázat, részint a körülményes előadás által. A keletiek ellenben az embernek komoly oldalát, a szenvedélyt, a bölcseséget inkább véve tekintetbe, mint sem a tényeket, az uralkodók ajkaira igen gyakran erkölcsi mondatokat adnak. Feridunnal például mondatják: „Ha az ember jól megfontolná saját lényét, a földi javak hiuságát, és Isten nagyságát: csak ez egyetlen legfőbb lényre forditaná minden gondját. A világ merő csalódás: az igazság Istenben lakozik. Gazdagság és hatalom által el ne hagyd magadat csábittatni a gőgre. Okulj azok estén, kiket magas polczon láttál. Egyforma vég várakozik mindnyájunkra; s midőn a halál sirba visz bennünket, egyre megy ki, valljon királyi párnákról, vagy nyomorult szalmazsákról indulunk-e ez utra; az utazás egyforma.“ Még azt is tanuljuk onnan, miszerint Kai-Kosru egyik teremében a következő felirást véseté föl: „Ne tartsunk olly igen sokat magunkról, mivel felebb állunk a közembereknél: mert csak ugy nem biztos nekünk koronánk, mint nekik az ő birtokaik. A korona, melly annyi fejedelmek

[1]) Beletoras, Ctesias Bel-Taran-ja, 1400. Kr. e.

[2]) Arsaces 900. év táján.

után fejemet ékíti, utódim fejére fog átmenni. Oh király! ne légy hiu illy bizonytalan és mulandó birtokra.“ Ekképen nyilatkozik azon kitünően erkölcsi jellem, mellyet a persák egész vallásában találandunk.

MÁSODIK FEJEZET.

Cyrus és utódai.

A persák, kik leginkább a hegyes vidékeket lakták, Media határaitól kezdve a persa tengeröbölig, tiz törzsre valának felosztva: az elökelő három törzset képezték a pasargadák, marafinok és maspianok; a három földmives osztályt a pantalianok, derusianok és germanok; a négy nomád törzset a daanok, mardok, dropikok és sagartianok.

A történelem csupán a pasargadákkal foglalkozik, kik közt első család volt az Achaemenidáké (Dsemshid), mellyből Cyrus származott. E nagy név kapocs gyanánt szolgált az ős és ujabb népfajok közt: melly utóbbiakhoz a persák is tartoznak, a hóditás szelleme, mint kutfeje által olly sok jó- és rossznak; mert még az erőszak is a felvilágosodás eszközévé válik.

Már Herodot idejében, Cyrusnak alig egy százados története, mesékkel volt elárasztva: mellyek egyébiránt minden nagy név kiséretében föltalálhatók [1]); még több meséket gyüjtött össze Xenophon maguk- a persáktól [2]). Az egymással ellenkező hagyományokból a következő történetet lehet összeállitani: Agradatus a pasargadák törzséből, és az Achaemenidák nemzetségéből, valószinüleg gyönyörü testalkata, vitézsége, ügyessége, s a hazáját igában tartó medusok gyülölete által kitünve, törzsének, valamint rendre a többieknek is fejévé választatván, lerontott a hegyekről, megtámadta az elnyomókat: és legyőzvén Astyages királyt, a medo-bactriai birodalomnak véget vetett; s az uj persa ország élére állván, Pasargada épitése által népét állandó lakokhoz szoktatta, s Cyrus (K o r e s h), vagyis nap nevet érdemlett ki magának. Ujabb

[1]) Tetteinek nem igen látszik hitelt adni, s három különféle történetekre hivatkozik: τριφασίας ἄλλας ὁδοὺς.

[2]) Maga a Cyropaedia czim is azt mutatja, mikép Xenophon egyedül csak Cyrus neveltetésének történetét szándékozik adni; s az erkölcsi és politikai czél annyira világos, hogy az igazság keresésétől is fölment mindenkit. A végét ugy látszik, más kéz irta. Hogy bitorlónak ne bélyegezze hősét, Cyrust Astyages mediai király unokájának, és ennek fia Cyaxares oltalmazójának teszi: hanem már a *Visszavonulásban* Ctesias- és Herodottal egyezik, állitva, mikép Astyagestől a koronát elrabolta. L. **Fréret**, Mémoires de l'Académie des inscriptions. VII. k.

győzelmek által meghóditá a bactriaiakat, hindukat, ciliciaiakat, sakákat, paphlagonokat, mariandynokat, ásiai görögöket, cyprusiakat, egyptomiakat, syrusokat, assyriusokat, arabokat, cappadociaiakat, phrygiaiakat, lydiaiakat, cariusokat, phoenicieket és babyloniakat. A részletességekben eltérnek egymástól a történetirók; s mi igyekezni fogunk összhangzást hozni előadásaikba [1])

Az Euphrat és Tigris mellett fekvő Babylon és Ninive, melly folyamok mindegyike a persa öbölbe szakad, természetesen oda irányozták törekvéseiket, hogy a Közép-tengert érintve, ez által két tenger fölött uralkodjanak; miért is Cyrus legelőször is Elő-Ásia ellen indult, mellynek számos, és különféle eredetü népei egy állammá soha sem egyesülhettek. Nyugotra valának a cariusok, belebb a phrygiaiak, Halys folyamig; ezen tul a syrusok, cappadociaiak, és Bithyniában a thrákok. A történelem különösen említi Troját, Phrygiát és Lydiát. Az előbbiről már szólottunk. Phrygia királyainak története, kik legnagyobb részt Midas, vagy Gordius néven hivatnak, mesékbe van burkolva. A phrygiaiak igen régi népek. (Namachus, első királyuk, még Deucalion előtt élt.) Miveltséggel birván, különösen értettek a szövéshez (opus phrygium); feltalálták a horgonyt, a négykerekü kocsikat, a bányászatot; Dares történetiró, és Aesop szinte phrygiaiak voltak. III. Midas, ki alatt a tartomány a virágzásnak fő fokát érte el, Apollo templomának gyönyörü trónt ajándékozott. V. Midas örökös nélkül halván el, a tartomány Lydiához csatlakozott.

Lydia.

A lydiaiak, vagy maeonok, a cariusok egy ága, már a legrégibb időkben álladalmat képeztek; s minden nemzetbeli jövevények által sza-

---

[1]) Xenophon, miután Cyrust a legbölcsebb és legkegyesebb uralkodó gyanánt leirta, azt mondja, hogy harmincz éves uralkodás után nyugodtan halt meg ágyában. Herodot őt hóditónak, az emberi-nem ostorának nevezi; s azzal végzi, hogy Tomyris, a massageták királynéja őt legyőzvén, fejét egy vérrel telt edénybe mártotta, mondván: ‚Lakjál most jól vérrel, mellyet annyira szomjaztál.‘ Diodor szerint e királyné őt megfeszitteté; Ctesiasnál pedig Hyrcaniában kapott seb következtében hal meg. Arrian bizonyitása szerint agg kora, s pasargadai sirja arra mutatnak, hogy nem a csatában veszett el; jóllehet valószinü, hogy a massageták ellen szerencsétlenül harczolt.

Igen meglepő a hagyományok közti hasonlatosság, a persa birodalom és Roma alapitóit illetőleg. Astyages attól fél, hogy leánya Mandane unokát szül neki, kitől uralkodását féltheti: Amuliust hasonló félelem gyötri Rhea Silviára nézve; Cyrust egy nőstény kutya, Romulust farkas táplálja tejjel; mindkettő pásztorok élére áll, vadászat- és testgyakorlatokban tölti idejét, mig a népet megszabaditván, amaz birodalmat, ez pedig várost alapit.

porodva, főleg a rabszolgákkal üztek élénk kereskedést: Pactolus folyam és Tmolus hegy pedig bőven szolgáltattak aranyat, melly természeti valóságában a királyi kincstárban halmoztatott föl. Legelőször is Lydiában épültek szállodák idegenek számára: apró fényüzési czikkek és játékszerek készültek itt; jeles költőknek volt hazája, különösen Homernek: és ők adának alkalmat a hattyukról elterjedt mesére. E mellett azonban az erkölcsök romlásnak indultak, és a nők becsületök árán szerezték meg a jegyajándékot.

Három dynastia váltotta föl egymást Lydiában; a szinte mesés Atyadok 1225-ig uralkodtak; a Heraclidák családja Argoval, Ninus fiával kezdődött, és tartott 720-ig; végre a Mermnadokkal kezdődik a bizonyosabb történeti korszak. Gyges megölvén az utolsó Heraclidát, Candaulust, 689-ig uralkodott; örökös harczban állván a görög gyarmatokkal Kis-Ásia partjainak hosszában: és Colophont elfoglalta. II. Ardys 640-ig uralkodott, és meghóditá Prienet; alatta azonban a tartomány a cimmeriusok betörései által pusztittatott.

Croesus.

628-ik évig Sadiattes uralkodott, és 571-ig II. Alyattes; ki a cimmeriusokat az egész tartományból kiüzte, Cyaxaressel hadat viselt, és elfoglalá Smyrnát. Utána jött a hires Croesus; ki meghóditá Ephesust, aláveté Kis-Ásiát egészen a Halys folyamig, Lydiát a nagyság tetőpontjára emelte, s egész Elő-Ásiát egy birodalommá olvasztani látszott. Azt mondja a történet, hogy Solon, görög bölcs, utazás közben Croesus udvarába jött; ki is az ő felhalmozott kincseit mutogatván neki, kérdé tőle, ha látott-e nálánál boldogabb halandót? ‚Igenis,' felelé a bölcs, ‚ismertem athenei Tellust, ki sem gazdagság-, sem szegénységben nem élt, és a hazáért küzdve esett el; két méltó fiat hagyván maga után.' — „Hát ez után?" kérdé a király. ‚Ez után legboldogabbaknak tartom Cleobist és Bitont, Ceres egyik papnéjának fiait. Későn érkezvén meg az ökrök, mellyeknek őt az ünnepélyes áldozathoz a templomba kellett volna vonniok, ők magukat fogták be a szekérbe. Az elbájolt anya kérte az istennőt, engedné nekik a legnagyobb jutalmat, mellyben ember a világon részesülhet. S reggelre mindketten halva találtattak.' — „És engem," folytatá Croesus, „nem számitasz a boldogok közé?" — ‚Éltében senki sem nevezheti magát boldognak.' És valójában Cyrus haddal támadván őt meg Thymbra mellett Phrygiában, legyőzte, s a fogoly királyt máglyára itélte. A hagyomány szerint a máglyán várva halálát [1]) Croesus, és megemlékezvén az elmult nagyságról, s a bölcsnek intelméről, fel-

[1]) A ki tudja, milly tisztelettel viseltetnek a magusok a tüz iránt, e körül-

kiáltott: „Oh Solon, Solon!“ Cyrusnak ez értésére esvén, miután a történteket megtudta, magába térve, szabadon bocsátá Croesust [1]).

Thymbrai csata. (548.)

A thymbrai csata, egyike a legfontosabbaknak az ó-korban, határozott a fölött, kinek jusson Kis-Ásia uralma; s Elő-Ásiát Cyrus hatalmába adá, mig hadvezérei a görög gyarmatokat foglalták el. Kis-Ásiát tiz satrapiára osztá, mellyek igen nagy befolyást gyakoroltak Görögország jövőjére: legfontosabb volt a lydiai satrapia, Sardes fővárossal, hol a persa királyok székeltek, midőn a Maeander és Caystrus mesés partjait fölkeresék. Tapasztalva azonban, hogy a görög gyarmatok a kereskedés szabadságával össze nem férő egyeduraságot türni nem fogják, a legtekintélyesebb polgárokat nevezte főtisztviselőkké; s utódai inkább ügyes politikával, mint erőhatalommal kormányozák őket. Egyébiránt akár politikából, akár szükségből, mindenütt meghagyta Cyrus a fönálló kormányformákat; csupán egy felügyelőt rendelve mindenütt saját emberei közül.

Visszatérvén keletre, Cyrus megtámadta Babylont, hol akkoriban Baltassar, egy állhatatlan és fölfuvalkodott ifju uralkodott. Ez a fenyegető veszélyt semmibe véve, gazdag vendégségeket adott az előkelők- és harembeli nőknek; de a fajtalan lakmározás közepette megjelent a zsidó Dániel, uralkodásának végét tudtára adandó. Ugyanazon éjjel Cyrus, miután a folyamot másfelé vezette, a csatornákon bement a városba: és Baltassart ittas állapotjában lepte meg a halál.

Izrael megszabadulása. (536.)

Babylonban Cyrus zsidó rabszolgákat talált; s az ő, és a zsidók vallásának tanai közt levő hasonlatosság részökre hóditván őt, kihirdetteté az egész országban, hogy a kinek tetszik, visszatérhet honába. Visszaadá a szent edényeket is, mellyektől Nabuchodonosor a jerusálemi templomot megfosztá.

Cyrus az ő birodalmát hóditás, vagy önkénytes alávetés által nevelte; miként ez a phoeniciai városokkal történt: és ekképen az Indus- és Oxustól az aegeumi tengerig, a Kaspi-tengertől az arab tengeröbö-

---

ményben bizonyitványát szemlélheti annak, hogy a persák vallása egészen különbözött a magusokétól.

[1]) Solon halála azon évre esik, midőn Croesus trónra lépett. Plutarchus azt adja hozzá, hogy akkor tájban Croesus udvarában a meseiró Aesop élt, ki azt mondá Solonnak: a királyokkal vagy nem kell beszédbe eredni, vagy tetszésökre szólni. Solon pedig azt felelé rá, hogy: vagy ne közeledjék az ember hozzájok, vagy mondja szemökbe az igazságot. Egyébiránt a Chronologiára nézve nem vagyunk tisztában.

lig uralkodott. Elő-Ásia nomád népei ellen indulván, a puszták közepette megveretett, és késő vénségben halt meg. „Holt teste Pasargadában tétetett le, körülvéve sürü fák-, sok vizek- és dus tenyészettől. A koporsó talapja négy lábnyi négyszögü kövekből állott, s fölötte szinte kőboltozat emelkedék, mellybe szük nyilás vezetett. Itt őrizteték az arany koporsó a hősnek tetemeivel, s mellette egy trón aranylábakkal: lépcsői babyloni szőnyegekkel boritva. A ravatalon különféle szinü, medus és babyloni módra készitett drága öltönydarabok terültek el; továbbá nyakláncok, kardok, arany fülbevalók és gyöngyök. A sír mellett a magusok számára egy lak emelkedék: mint kikre annak atyáról fiura szállott őrizete bizva volt; s a király minden nap egy bárányt, bizonyos mennyiségü gabonaszemet, és bort ajándékozott nekik, és minden hónapban egy lovat, feláldozandót Cyrus tiszteletére. A siremlékre ez vala vésve: „Halandó! én Cyrus vagyok, ki a persáknak megszereztem az uralmat, és Ásia fölött uralkodtam; ne irigyeld tőlem e sirboltot“ [1]).

Mint ez a miveletlen népekkel történni szokott, midőn polgárosult népeket hóditanak meg: a persák is elfogadák a medusok miveltségét, törvényeit, vallását; megváltoztatván ekkép eredeti szokásaikat. A magusok osztálya, a medus törvények és szertartások ezen letéteményese, tovább is megtartatott; azonban elveszté előbbi mindenhatóságát, és a győzőnek hatalmas karjától reszketett. A többi népek alá voltak ugyan vetve, de nem leigázva; s Cyrus szüntelen harczokkal levén el foglalva, nem rendezheté az ország belállapotát, sem a különböző elemek egybeolvasztását nem eszközölhette. Midőn tehát ama dicséretet halljuk rá pazaroltatni, hogy a legyőzött népeknek saját törvényeiket meghagyta: ez alatt csupán annyit kell értenünk, hogy a hadi főnökök zsarnokságának, kiket minden tartomány élére állitott, és az adószedők önkényének épen semmi határt sem szabott *).

Cambyses (530—522.).

Cyrusnak két fia maradt: Cambyses (Kekobad) és Smerdis (Tanyoxarces). Az előbbi a persa trónon követé őt, a másik pedig Bactriát, és az adómentes keleti tartományokat nyerte. De a nagyravágyó Cambyses megöleté öcscsét, és személyes gyülölségtől ösztönöztetvén Amasis egyptomi király ellen, e tartomány meghóditására indult.

Láttuk már (I. 585. l.), Psammetich miként állitá helyre az egysé-

---

[1]) Arrian, VI. 29. A ló valószinüleg a napnak áldoztatott föl, melly szinte Cyrusnak (Koresh) nevezteték; és ez vitte tévedésbe a persák vallásával nem igen ismeretes görög irót.

*) Legalább a honukba visszabocsátott zsidóknak engedett szabadság, nem e nemü volt. S.

get Egyptomban. E fejedelem azonban szerencsétlen változást okozott az ország belszerkezetében, először az által, hogy cariai, joniai, libyai harczosokat vett zsoldjába, kik az ó-korban ugyanazon rut kereskedést üzték vitézségökkel, mellyet még legujabb időkben is Schweiz szabad fiai; továbbá, hogy a kereskedést leginkább a görögöknek engedte által, kik egy a harczosok osztályának birtokában levő kerületben gyarmatot alapitottak. Miért is megbosszonkodván a harczosok, nagy számmal kivándoroltak nejeik- és gyermekeikkel, uj hazát keresve maguknak Aethiopia beljében: hol városokat épitettek, és a miveltséget terjesztették. Az egyptomi seregek tehát zsoldosokból állottak, vagy a nép alsóbb osztályai közül vétettek: miért is Psammetich nem fékeztetve többé a harczos cast kiváltságai által, a hóditás szellemét táplálta keblében, mellyet a törvényhozók olly nagy gonddal igyekeztek elnyomni; Syria s Phoenicia dus tartományok meghóditása felől gondolkozott, és huszonkilencz évig tartá ostrom alatt Azot városát Syriában.

Fia, II. Necho, atyjának terveit tovább füzve, egész az Euphratesig nyomult előre, de Circesiumnál Nabopalasar chaldaeusai által tökéletesen megveretett. Számos hajókat épittetett a Közép- és Vörös-tengeren, mellyeket egy a Casius hegyen át vezetendő csatorna által, a Nilusnak pelusiumi torkolatával igyekezett összekötni: melly vállalat százhusz ezer ember életébe került, s mellyet vagy az oraculum, vagy az előgördült akadályok nem engedtek bevégezni; azonban II. Darius alatt csakugyan létrejött. Fia Psammis haddal ment Aethiopiába, valószinüleg a kiköltözött harczosok ellen. Apries (Pharao Hofra) legyőzte tengeren a phoenicieket; de a cyrenaeusok, vagyis a szent-irás szerint Nabuchodonosor által viszont legyőzetett: ki diadalmasan járta be Egyptomot. Amasis, kalandor harczos, jutván a trónra, hizelgett a papoknak, kedvezett a népnek, de a görögöket sem vetette meg: kiknek templomok és törvényszékek felállitását is megengedte Naucratisban, a Nilus canopi torkolatánál; szövetséget kötött Cyrenével, adófizetőjévé tette Cyprust, és az egyptomi törvények eredeti jellegét akará visszaállitani: mialatt a templomokat colossusok- és egyéb ékességekkel gazdagitá. Megalázta magát Cyrus előtt; de leányát megtagadván Cambysestől, ennek haragját magára vonta, s mielőtt ez Egyptomba bevonulhatott volna, meghalálozott.

Egyptom megadá hosszas elszigeteltségének árát; a fejedelem, papok és harczosok közti egyenetlenség kimerité erejét, s midőn Cambyses Amasis utódja, Psammenit ellen megindult, egyetlen ütközet és tiz napi ostrom kezébe adá Memphissel együtt az egész tartományt (525). Azt mondják, hogy a persa király a csatarendbe állitott sereg elejbe

egy falka szent állatot állittatott : és az egyptomiak, hogy isteneiket valahogy meg ne sértsék, a támadóknak szabad utat engedtek [1]).

Cambyses Egyptomot persa tartománynyá változtatván, ama gyülöletnél fogva, mellyel a bálványozás iránt viseltetett, annak kiirtását a Nil partjain elhatározta. A vallást azonban erőszak és becsmérlések által nem lehet olly könnyen megváltoztatni; s a nép, melly a holtak iránt olly nagy tisztelettel viseltetek, a legnagyobb elkeseredést táplálhatta keblében az idegen iránt, ki Amasis mumiáját sirjából elővonszoltatván, rajta kegyetlenkedett, azt kardjával átszurta, s végre megégetteté. Ugyane gyülöletnél fogva Cambyses egy perez alatt százados épületeket rombolt le : mellyek romjai mai napig is átkot kiáltanak fejére; minthogy az általa minden kiváltságuktól megfosztott papok, az ő hibáit nagyitva bocsáták át az utókorra.

‚Mit beszélnek rólam az emberek ?‘ kérdé egykor Cambyses Presaspes kegyenczétől. S ez nem gondolván meg azt, hogy a hatalmasok még akkor sem akarják hallani az igazságot, midőn ez után tudakozódnak, felelé : „Bámulják jeles tulajdonidat; csak azt vetik szemedre, mikép nagyon a boritalnak adtad magadat.“ — ‚Azt hiszik talán, hogy a bor eszemtől megfoszt? Erről azonnal meggyőződést szerezhetsz magadnak‘ : adá válaszul Cambyses; és hirtelen egymás után több serleget kiüritvén, Presaspes fiát előhivatta, őt a terem végére állittatá, s balkezét fejére tétette; azután pedig iját ragadva, kinyilatkoztatta, mikép a fiu szivére fogja nyilát irányozni. Kilövi azt : és a még pihegő ifjunak mellét fölhasitván, s a kellő középen talált szivet mutatván az atyának, diadalmas arczvonásokkal fölkiált : ‚Nos, hiszed-e már, hogy kezem nem reszket?‘ S az udvaronez egész alázatossággal felelt : „Apollo sem irányozhatott volna ügyesebben.“ Sokkal ovatosabb lévén országának birái, midőn ama kérdést intézte hozzájok, valljon a hazai törvények szerint nőül veheti-e saját hugát : ők azt felelék, hogy a törvények ugyan ezt nem engedik, de egyszersmind olly törvény is létezik, melly Persia királyának megengedi cselekedni mindazt, a mi neki tetszik. És ő csakugyan nőül vette hugát. Az is mondatik róla, hogy egy birót, ki magát megvesztegettetni engedte, kivégeztetvén, annak bőrével teritteté be a birói széket, mellyet annak fia volt elfoglalandó : hogy a példa mindig fris emlékezetében legyen.

---

[1]) Herodot, III. k. azt mondja, hogy még az ő korában is meg lehetett különböztetni a csatatéren az egyptomiak és persák koponyáit. Az előbbiek koponyái ugyanis igen kemények voltak, minthogy gyermekségök óta nyirt és fedetlen fővel jártak; a persák ellenben mindig föveget hordván, koponyájok lágy volt. Ez a legrégibb koponyatani tapasztalás.

Az egyptomiak egy gyarmatát Susianába vitte át; Cyrene s Libya önkényt hódoltak meg neki. Fegyvereit még ajtatossága, kereskedése és gazdagsága felől hires két tartomány ellen szándékozott vinni, tudnillik Ammoniumba nyugotra, s Meroebe délre Egyptomtól: azonban minden elővigyázat nélkül haladván elő a homok-pusztaságon, seregét tökéletesen elvesztette [1]); miben a papok a megsértett istenek büntető karját látták. Carthagot is czélba vette; de mit sem kisérthetett meg ellenében: mivel a tyrusiak megtagadák tőle a szállitó-hajókat gyarmataik ellen.

A fegyverek által alapitott birodalmakat csak fegyverek erejével lehet összetartani. A vallásküloubség a régieknél nemzetkülönbséget is jelentett; és ennél fogva hihető, hogy Cyrus nem követé a magusok vallását. A mint tehát meghóditá Mediát, két párt keletkezett ott egymás ellenében [2]): a régi nemzeti pártot a magusok képviselték, kik nem türhetvén, hogy az uj dynastia által a hatalom kezökből kivétetett, Cambyses távolléte alatt a régi medus dynastiát ujra föléleszteni törekedtek; és egy ál Smerdist teremtvén elő, azt királynak kikiáltották. Cambyses a lázadókat megbüntetendő, haza sietett: de egy vigyázatlanságból eredett sérülés következtében, mielőtt czélját érhette volna, nyolczadfél évi uralkodás után meghalt [3]).

Az ál Smerdis az által akará trónját megszilárditani, hogy a legyőzött népeket három évre minden adófizetés alól fölmenté. A csalárdság azonban kitudódván, hét persa főur összeesküdött ellene, és meggyilkolák őt, valamint a magusokat is, a kiket csak kézre kerithettek. Ekké-

---

[1]) Még 1805-ben is kétezer utasból álló karaván temettek el itt a homokfuvatok.

[2]) Erre mutat azon intelem is, mellyet a haldokló Cambyses fiainak adott: „Ne engedjétek, hogy az uralom valaha a medusokra visszaszálljon. Ravaszságnak ravaszságot állitsatok ellenébe; ha pedig erőszakhoz nyulnak, fegyverrel verjétek őket vissza.“ **Herod.** *Thal.*

[3]) Ctesias szerint 18 évig uralkodott. Nahbar-el-Kelb mellett, nem messze Berytustól, Byblos és Sidon közt, 1820-ban faragványok és feliratok találtattak vegyes egyptomi és persa nyelven. Azt mondják, itt állott azon, még Herodot által is látott emlék, mellyet Sesostris emeltetett egészen Joniáig terjedő hadjáratainak, vagy hóditásainak örökitésére: s mellyről Cambyses, hogy Afrikán megboszszulja Ásiát, visszatértekor az alakokat és felirásokat letöröltetvén, saját győzelmeinek emlékeül rá ékalaku jegyeket vésetett. A felirás egyptomi és persa nyelven lévén, sokak keblét táplálta a remény, hogy az ékirat által az egyptomi hieroglyphokat megfejthetendik: de jóllehet sok tudós foglalkozott ezen emléknek magyarázatával, miként a *Feliratok és szépmüvészetek Academiájának évkönyveiben*, s a *Romai archaeologiai társaság jelentéseiben* láthatni, a kutatások még eddig sikeres eredményt föl nem mutathatnak.

pen tehát vérben fojtatott el Irannak eredeti vallása; s azóta a magophonia (magus-ölés) évnapja egész pompával ünnepelteték meg.

A hét fő-ur sokáig tanakodott egymás közt a fölött, valljon közösen kormányozzák-e a birodalmat, vagy megoszszák a főhatalmat az egész néppel, azaz: a fő-törzszsel; végre is a monarchiára szavaztak. A választást a történetre bizván, hódolatot fogadtak annak, a kinek lova legelőször fogna nyeriteni a fölkelő napra. Ezen augurium, vagy pedig oraculum által, az Achaemenidák törzséből származott Darius, Hystaspes fia, emeltetett trónra; ki hogy jogait annál inkább biztositsa, Cyrusnak két leányát vette nőül.

I. Darius. (522—485.)

Nem csak külhóditásai, hanem az ország belkormányzása tekintetében is Darius volt a persa királyok közt a legnagyobb. Először is az idegen iga miatt föllázadt Babylon ellen indult. A kétségbeesésig vitt lázadók nőket, öregeket, gyermekeket, egy szóval minden fegyverfogásra alkalmatlan egyént legyilkoltak; csupán anyjok és kedvencz nejök életét kiméivén meg: és olly makacsul védelmezték magukat, hogy Darius az ostrommal fel akart hagyni. Ekkor azonban barátja Zopyrus, kegyetlenül megcsonkitva magát, mint szökevény ment Babylonba, s több rendbeli győzelmek által megnyervén azok bizodalmát, a várost Darius kezére játszotta. Egy illy nagy fontosságu város birtokát biztositandók maguknak a persa királyok, az évnek egy részét abban tölteni elhatározták.

Scythák.

E győzedelem által neki bátorodva Darius, Iran harczát Turan ellen, vagyis egész Persia harczát a scythák ellen megujitani elhatározta. E néven nevezék a régiek különösen a Don és Duna közt lakó népeket, kik saját nyelvökön scolotáknak hivták magukat. Durvák és vadak lévén, egyedül harczok- és ragadományokból éltek, a szomszéd miveltebb tartományokat pusztiták, és nem lévén állandó lakásuk, hol a rabszolgákat tarthatták volna, a hadi foglyok szemeit kitolták. A massageták által nyomatván, átkeltek az Araxesen; és a cimmeriusokat, vagy kimreket lakaikból kiszoritván, őket a Fekete-tenger éjszaki partjára üzték. Innen elözönlötték déli Ásiát; és Cyrus előtt hetven évvel meghóditva Kis-Ásiát, egészen Egyptom határaig terjeszkedtek. Huszonnyolcz éven át adózott nekik Media (miként ezt fönebb mondottuk); honnan Diodor előadása szerint gyarmatokat vittek Sarmatiába. S valóban az ossetek, kik jelenleg a Kaukazus közepében laknak, önmagukat ironoknak nevezik; és kettős nevökben a régi Oxus melléki, s Iranban lakott népnek nyomait őrzék meg: melly először is Persia fölött

uralkodott, később pedig alanok nevezete alatt Európát pusztitotta. A georgiai évkönyvek szerint is, a Kaukazustól éjszakra fekvő tartományban lakó czaarok, a Cur és Araxes közti vidékekre törtek be, s onnan sok foglyot vittek magukkal a Terek folyam partjaira, hol épen az ossetek laknak. Nyelvök igen sok hasonlatosságot mutat föl a persa, zend és kurd nyelvekkel: ugy annyira, hogy Klaproth őket a medusok utódainak tartja.

A persák a scythákat sakáknak, vagyis ebeknek nevezék el; s az ő betöréseik fris emlékezete, mellyek minden perczben megujulhattak, az ellenök viselendő háborut nemzeti fontosságra emelte. E harczban nem csak az uralkodó törzs fogott fegyvert, hanem minden alávetett népek is köteleztettek erre: mi által roppant számra növekedék a sereg, minden fegyelem nélkül. Darius ekképen hétszázezer csatárt szedett összve: s midőn ezekkel a szittyák tartományához közelednék, az ellenség egy madarat, egy vakondot, egy békát, és öt nyilvesszőt küldött neki; melly jelképes beszédmódját az őskornak, egy böles következőleg értelmezte neki: ‚Ha csak ugy nem repülsz, mint a madár, föld alá nem bujsz, mint a vakondok, vagy béka gyanánt a vizbe nem rejtezel, a scythák nyilait nem fogod elkerülhetni [1].'

Valóban nem könnyü dolog, bolygó vad népeket leigázni: s Darius átkelvén a Dniester, Bog, Dnieper és Don folyamokon, és Ukrania kopár pusztaságait elérvén, ugyanazon mesterséggel győzetett le, mellyel napjainkban Napoleon. A scythák mindegyre futván Darius könnyü lovagjai előtt, elpusztiták a tartományt, megrohanák hirtelen az elő-, vagy utócsapatokat, vagy egyes elmaradt osztályokat, és szintolly hirtelenséggel eltüntek; ugy hogy csata nélkül győzetvén le a persa király, éhség által kényszerittetett a visszavonulásra. A vállalat azonban nem maradt minden eredmény nélkül; minthogy Thracia s Macedonia elfoglalása által egyik lábát Európába tevén, innen a görögök ellen megkezdhette a harczot.

Nagyobb szerencsével támadta meg Indiát. Mindenekelőtt a görög Silaxot küldé el a tartomány kikémlelésére, s az Indus folyam part-

---

[1]) A Shah-Nameh-ben Dara a görög Secandernek (Darius Sándornak) egy laptát, egy laptaverőt, és egy sesam-maggal tölt zacskót küld; a két első tárgy által ellenségét gyermeknek tekinti, a harmadik ajándékkal pedig számlálhatlan seregére czéloz. Secander a laptát a légbe fölvetvén, e szavakat mondá: „Ekkép fogom megtánczoltatni Dara hatalmát; seregével pedig ugy fogok bánni, miként ez állat itt a szemekkel;" s oda szórta azokat egy tyuknak. Viszonti kedveskedésü hashajtó ugorkát (colocynthis) küldött Darának, azon keserüség jelképeül, mellyet okozand neki.

jainak megszemlélésére; azután bevivén oda seregét, persa uralom alá vetette az e folyamtól éjszakra fekvő hegyes tartományokat, mellyek a birodalom határait képezték. E közben Ariandes, egyik satrapája, haddal ment Egyptomba Barca ellen, Arcesilaus király gyilkosainak megbüntetése végett; s a várost elpusztitván, lakóit Ásiába hurczolta magával. Átalában Darius birodalmának határai valának délről: az indiai tenger, persa öböl, és az arab félsziget, mellynek pusztaságai gátot vetnek minden hóditásnak; éjszakról a Fekete-tenger, Kaukazus és Kaspi-tenger, mellyben Dsengis-khan előtt soha egy sereg sem hatolt át; keletre az Indus; nyugotra a Közép-tenger: az Euphrat két részre osztá a birodalmat.

A görögök elkeseredése egy olly fejedelem ellen, ki függetlenségök aláásásán törekedett, sok gyalázatot kent Darius emlékére. Azt is mondák róla többi között, hogy Ebasus nevü aggastyán kérvén őt, mikép a hadseregnél levő három fiai közül legalább egyiket bocsátaná haza, hanyatló éltének támogatására, azt felelé neki: „Sőt mind a hármat is meghagyom számodra;“ s megnyuzatá őket. De egészen ellenkező szinben tüntetik őt fel a persa emlékiratok, és a carthagoiakhoz bocsátott azon rendelete, hogy emberi áldozatoktól jövőre tartózkodjanak.

Uralkodásának legfontosabb eseménye, a vallási reformator Zoroasternek megjelenése.

HARMADIK FEJEZET.

A magusok vallása [1].

Ugyanazon hegyekből, honnan India vallása, veszi eredetét egyszersmind a persák, vagy parsok vallása is. Kezdetben egyszerü volt; s az egy Isten imádására levén irányozva a teremtésben, melly által nyilvá-

---

[1]) **Zoega**, *Abhandlung etc.* Welcker jegyzeteivel.

J. G. Rhode, *Die heilige Sage und das gesammte Religions-System der alten Baktrer, Meder und Perser, oder des Zendvolks.* Frankfurt, 1820 A *Beiträge zur Alterthumskunde* czimü gyüjteményben igen jeles értekezlete van *über Herodot und die Glaubwürdigkeit seiner Geschichten, besonders in Hinsicht der Religion und Geschichte der alten Perser.*

Hyde (*De religione veterum Persarum.* Oxford, 1700.) legelőször tett vizsgálatokat a zendavesta körül. E szent könyvet Anquetil du Perron hozta napfényre, s kiadta e czim alatt: *Zendavesta, ouvrage de Zoroaster, traduit.* Paris, 1771. J. K. Kleuker németre fordità (1776., 1782., 1783.), és fontos jegyzetekkel kisérvén, a bevezetésben előhordja a görög és latin iróknak a persa vallásra vonatkozó helyeit.

nul, tudnillik az elemek-, folyamok- és leginkább szembeötlő égi testekben: az Isten tiszteletére nem használt templomokat, hanem állatokat áldozott föl annak a hegyek csúcsain.

Legelső vallási törvényhozójoknak a persák Hom-, vagy Homanest tartják; ki az Albordi hegyen jelent meg, hol jelenleg is egy, száz oszlop által tartott palotában lakik. A Sirius csillag által jelképeztetvén, ő maga az első igének jelképe, az élettudomány fája; s egyéniségét a nevéhez csatolt temérdek csillagászati, természeti és mysticus fogalmak közt már tökéletesen elveszté. Talán ő hirdette egyszerü

A zendavestáról irtak **W. Jones**, Anquetilhoz intézett levelében (London, 1771.); **Meiners** és **Tychsen**, a göttingai társaság irataiban; **William Erskine**, *Transactions of the literary society of Bombay* (II. köt. 1820.) tagadja annak hitelességét. Eug. Burnouf azt állitja, hogy Anquetil fordítása igen hibás; miért is egy ujabbnak készitéséhez fogott.

Rask, *A zend nyelv régisége és a zendavesta hitelessége.* Kopenhaga, 1826.

Eichhorn, *De deo Sole invicto Mithra*, a göttingai társaság irataiban.

A franczia, angol és német tudósok közt a zendavesta és Zoroaster hitelességének tárgyában folyt vitákat Anquetil- és Kleukertől kezdve, Tychsen- és Heerenig összeszedte Guizot egy Gibbonról irt jegyzetben (II. k. 7. l. Paris, 1819.). Rhode, különösen *Die heilige Sage* czimü nagyobb müvében, a nélkül, hogy figyelembe venné, valljon az ó-korban Zoroasternek tulajdonitott számtalan könyvek valósággal tőle erednek-e, vagy sem, annak vizsgálatával foglalkozik, valljon a zendavesta azon részei, mellyeket jelenleg birunk, valósággal azok-e, mellyeket a régi persák ismertek: s bel- és külokok nyomán vitatja, mikép a zend könyvek egy részét teszik ama szent könyveknek, mellyeket a persák még Nagy-Sándor hadjárata előtt Zoroasternek tulajdonitának, és egy töredékét képezik a különféle naskák-, vagyis avesta könyveknek. Nagy fáradsággal igyekszik kimutatni e különféle töredékek időkorát is; részint előbbi-, részint későbbieknek tartván azokat Zoroasternél: kinek szinte tulajdonit némellyeket, különösen a Vendidadot. A pehlvi nyelven irt Bundehesh különféle korszakbeli szerzőktől ered.

A föliratok és szépmüvészetek academiája 1821-, és 1823-ban jutalmat tüzött ki eme kérdésre: ‚*Hasonlittassanak össze a régi persa és chaldaeai birodalomból fölmaradt emlékek, épületek, dombormüvek, szobrok, föliratok, amuletek, pénzek, vésett kövek, hengerek stb. a zendavestában foglalt vallásos tanok- és allegoriákkal, a zsidó, görög, latin és keleti iróknál a persák és chaldaeusok gondolkozásmódja és szokásai iránt fönmaradt egyezetekkel, a mennyire lehet, ezek kölcsönös összeegyeztetése által.*‘ Egy pályázó sem oldotta meg illően a kérdést.

1825-ben pedig e kérdést tüzte ki: ‚*Vizsgáltassék meg a Mithra-tisztelet eredete és lényege; határoztassanak meg ennek viszonyai Zoroaster tanaihoz, és a Persiában elterjedt egyéb vallásos rendszerekhez; adassanak elő e tisztelet szertartásai és jelvényei; határoztassék meg a romai birodalomban történt behozatalának és elterjedésének ideje és okai; jelöltessenek ki a változások, mellyeken átment a görögök és barbarok vallásos és bölcsészi nézeteivel történt érintkezése által; végre adassék elő lehető legteljesebben annak története az irók, föliratok és müemlékek szerint.*‘ A jutalmat Felix Lajard nyerte el; Hammer dolgozata pedig dicsérettel emlittetett.

tanait a hinduknak is, midőn még ezek az ariusokkal egyesülve valának: s innen a feltünő hasonlatosság az emlitett kétrendbeli vallási rendszerek legrégibb elemei közt [1]).

---

[1]) E végre elegendő összehasonlitani a következő két hymnust. A bramin ekképen könyörög: „Oh Soma! ki felvilágositod az értelmet, és azt az egyenes ösvényen vezeted. Te általad, oh tiszta! nyertek jutalmat a nagylelkü atyák az istenek közt. Tetteid hasonlók Varuna király tetteihez; a te hatalmad nagy és magasztos; te vagy a békeosztó, szeretetre méltó, miként Mithras, bővitő, miként Aryaman. A te erődet a földön, a hegyeken, a növényekben, a vizekben, minden erődet oh Soma! forditsd kegyesen a mi javunkra, s fogadd el áldozatinkat. Oh Soma! te vagy a jámbor emberek oltalmazója; te vagy az élet forrása. Ha te akarnád, oh barátja a dicséretnek, királya a növényeknek! mi nem fognánk meghalni. Oh Soma! téged magasztalunk könyörgéseinkben; hallgass és áldj meg minket: te, ki növeled a jóllétet, ki egészséget osztasz, ki ismered a gazdagságot, javakat osztogatsz, légy a mi barátunk. Oh Soma! örvendezz a mi szivünkben, miként a tehén a legelőn, miként az emberek lakaik beljében. Ragyogó Soma! ki veled egyesülve vigadoz, áldd meg őt hatalmas és bölcs isten. Ments meg minket az átoktól, oh Soma! oltalmazz minket a bün ellen; légy a mi kegyes szövetségesünk; osztogass nekünk az égben dicső eledeleket. Annak, a ki áldozatot mutat be neked, adj Soma! tehenet, gyors lovat, ügyes fiut, ki ellássa a házi dolgokat; jámbor legyen és bölcs a beszédben, és atyjának dicsőségét terjeszsze. Te, ki az eget szerzed meg számunkra, ki vizet adsz, föntartod az erőt, ki az áldozatokban születtél, örvendezel dicső lakodban, dicsőséges és diadalmas! mi benned élünk, oh Soma! Te alkotád e növényeket, e vizet, e teheneket; te nyitád meg a véghetetlen eget, terjesztéd ki a világosságot a sötétség előtt. Oh Soma! kinek szelleme ragyogó, adj nekünk gazdagságot; ki a vitézeket oltalmazod a küzdelemben, verd vissza ellenségeinket.“ *Rig-veda*, XCI.

A naskák egy hymnusa pedig igy hangzik: „Oh Haoma! ki fölemelkedel, mint az alig kinyilt virág, dicsőitelek téged tiszta szivvel és észszel. Könyörgésemet az esztendőhez intézem, és az esőhez, mellyet a hegyek csúcsán függesztettél föl. Könyörgésemet a bérczekhez intézem, mellyeken Haoma megjelenik. Oh Haoma! te adsz láthatólag bőséget és tiszta javakat. A te gondolatid és szavaid legyenek kedvezők minden fának, ág- és virágnak. Oh Haoma! a hozzád könyörgőnek szive nyiljék meg virág gyanánt: a ki hozzád folyamodik, legyen mindenkor diadalmas. A hol csak a szent igét mondják, akárhol hivják is segitségül Haomát: ő ezért üdvet osztogat, és szépségét fogja ragyogtatni a házakban. Haoma! őrködjél az ember fölött, mint az atya őrködik még csecsemős gyermeke fölött. Haoma! adj nekem üdvet, mellynek te vagy forrása. Haoma! adj nekem győzelmet, mellynek te vagy forrása. Haoma! adj nekem győzelmet, ki a győztesnek gőgjét megtöröd. Barátod akarok lenni neked, ki nagy vagy: hozzád intézem könyörgésemet; téged hivlak segitségül Ormuzdnak eme szavai szerint: ‚Az, a ki tiszta, méltó a mennyországra.‘ Te, ki minden teremtmények barátjául rendeltettél, viseld azok gondját tisztasággal, őrködjél fölöttük. Oh Haoma! teljes jósággal, aranyszinü te! adj nekem üdvet, ki tiszta vagyok gondolatimban. Vesd ki szivemből azokat, a kik gonoszul beszélnek. Haomához intézem könyörgése-

Magusok.

Ugy látszik, miként Hom Dsemshid uralkodása alatt tette a magusokat [1]) az általa kinyilatkoztatott törvény őrei- s letéteményeseivé. Ezek különös törzset képeztek, mint a leviták az izraelitáknál, és a chaldaeusok Assyriában: kikkel gyakran fölcseréltetnek. Mindamellett nem képeztek örökös castot; hanem valamennyi törzsek jelesebb tagjai közül szemeltettek ki, s különféle fokozatokon kellett átmenniök. Legalsóbb fokon álltak az erbedek, vagy tanitványok, azután jöttek a mogbedek, vagy mesterek [2]), végre a destur-mogbedek, vagy főnökök; különös kedvezésből jelesebb idegeneket is bevettek maguk közé, mint például Dánielt és Themistoclest. Övet viseltek derekukon, nem, mint a braminok, vállukon át; és ‚borsom'-ot, vagyis Homnak pálmalevél-fonadékkal összekötött vesszőcsomóját. A fölvételkor türelmök hosszu próbára tétetett, ugymint: ásniok kellett a földben, mig csak vizre nem találtak, a tüzön keresztül menniök, és a magányban böjtölniök. Hozzájok tartozott mindaz, mi csak a vallás- és tudománynyal kapcsolatban állott, ugymint: a szent könyvek magyarázata, a csillagok járásának följegyzése, ugy szinte a jövő titkainak fölleplezése a csillagok járásából és az álmokból. Részt vettek a közügyekben is, felügyeltek a király neveltetésére, a tanácsban és törvényszékeken ültek, az ország közigazgatására befolyással voltak; s jóllehet a királyi pálcza nem volt kezökben, az ég tekintélye által korlátozták a király hatalmát.

Igen bajos dolog volna, pontosan meghatározni a medo-bactriai magusok régi tanait: annyi bizonyos, hogy az egész ó-kor nekik tulajdonitja a tüzimádást, kapcsolatban a sabaeismus- és astrologiával; mellyek egyébiránt majdnem minden régi vallások közös elemeit tették. Ugy látszik, a világosság és sötétség által jelképezett két okfőben hittek [3]); azonban Mithras régi tiszteletével birtak, megegyezőleg az

---

met, ki a szegényt nagygyá s gazdaggá tudja tenni. Oh Haoma! aranyszinü, könyörülj rajtam halálom után. Én fönnen magasztalom a te tulajdonidat. Neked adom testemet, oh tiszta Haoma! a tisztaság kutfeje. Rád függesztem tiszta tekintetemet. Semmisitsd meg, széleszd el az erőszakoskodók csapatját, kik az ész jótéteményeitől megfosztvák. Ki az ő szivében sem Athornet, sem Haomát el nem ismeri, azt Haoma megsemmisíti. Ki elmulasztja az áldozatokat Haoma tiszteletére, annak nem lesznek tiszta fiai, annak Haoma nem fog adni igazságos fiúkat." *Yaçna*, H. X.

[1]) Pehlvi nyelven **mag**, vagy **mog** papot jelent; régi irhoni nyelven **mog** vagy **mag** annyi, mint bölcseség, örmény nyelven pedig, böles.

[2]) Tulajdonképen a főnökök, előljárók.

[3]) A két okfőnek igen régi, s keleten uralkodó rendszerében a jónak okfeje a nappallal, a gonoszé pedig az éjjel azonosittatik. Innen lehet (?) a szent-irás

assyriusok- és hindukkal. Az átalakitás, mellynek az előhaladt miveltség korában Zoroaster e vallást alávetette, nem engedi, hogy a nevek és hierarchiák eredeti értelmének és természetes alkalmazásának ismeretére juthassunk.

Zoroaster.

Zoroaster egyike ama nagy neveknek, mellyek körül a hagyomány a legtávolabb és legkülönbözőbb tényeket halmozza föl, és mellyek vakitó fénye nem hogy megvilágitaná, de sőt inkább zavarja értelmünket. Némelly tudósok szerint hatezer évvel élt előbb időszámitásunknál; Volney őt Ninus kortársának teszi, czerkétszáz évvel Kr. e.; mások Gustaspban, az ő kortársában Dariust, a görögök által emlegetett Hys-

---

sok helyeit megmagyarázni, hol a jó a világosság, a gonosz pedig a sötétség által jelképeztetik. A zsoltárokban: „*Exortum est in tenebris lumen rectis corde. Fiant viae eorum tenebrae.*“ (Tehát ez annyit tenne, mint: ‚Legyenek az ő utjaik **erköl-csileg** gonoszak?‘ Ezt a szent dalnok nem kivánja. S.) Az evangeliumban: „*Qui in tenebris et umbra mortis sedent.*“ Sz. János első levelében: „*Quoniam Deus lux est;*“ azzal együtt, a mi utána következik. Jób az 1-ső és 2-dik fejezetben mondja: „*Rursus post tenebras spero lucem*;“ az evangelium: „*Vos estis lux mundi.*“ S ez értelemben vétetik az örök világosság, mellyet a holtaknak kivánunk stb. Talán ez értelemben kell vennünk (?) a tapogatható egyptomi sötétséget is. (Akkor a csapás megszünte után Egyptom a szellemi világosság, és igaz hit honává leendett. S valljon azzá lett-e? S.) És találkozott, ki a Genesis ‚*Fiat lux*‘ mondatát az angyalok teremtésére vélte alkalmazhatónak, a sötétség elválasztását pedig a föllázadt angyalok büntetésére. (A szent-irás maga is képes, a zendavestánál sokkal régibb és hitelesebb könyvekben foglalt szavaival, e különben is egészen természetes összehasonlitás értelmét megfejteni. Az irott könyvek egyik legrégibbje, tudnillik Jóbé is többször él már e kifejezéssel: „In viis tuis splendebit lumen. Ipsi fuerunt rebelles lumini, nescierunt vias eius. Quando splendebat lucerna eius super caput meum, et ad lumen eius ambulabam in tenebris,“ stb. Az anyagi világosság- és sötétségnek az értelmi- és lelkire átvitele, a képes kifejezésekben gazdagabb keletieknél főleg, olly természetes, és önmagából kimagyarázható: miszerint ebből legkevesebbet sem lehet a zendavestának régiségét, vagy tanainak eredetiségét illetőleg következtetni. Mikor az emberi-nem az értelem öntudatára jutott, annak f é n y é t azonnal egynek ismerte a magasabb értelemben vett világosságéval, és a tudatlanságot lelki s ö t é t s é g nek, vakoskodásnak nevezte Indiában csak ugy, mint Persia- és Judaeában S.)

Számos hetruriai edényeken némelly alakok homlokán csillag látható, talán jelképezéseül a jóknak, miként mi a szenteket diessugarakkal övezzük. Hesiodnál is az éj minden szomoruság anyjának neveztetik; Homernél a boldogság *αὐγὴ*, *φαος*; és találkozhatnék valaki, ki ezen gyökből származtatná a *felix*, *felicitas* szavakat: ő a haragos Apollot az Ilias I. fejezetében az éjhez hasonlitja; az Odyssea 11. fej. Hercules borzasztó rajzának utolsó vonása gyanánt, őt is az éjhez hasonlitja; az ingadozó csapatoknak segélyt hozni, annyi, mint világosságot vinni nekik; és a hadvezérek igy szólnak: ‚*Lássuk csak, lehetséges-e oda világosságot vinni.*‘

taspes fiát látják, ki a VI. század végével uralkodott [1]). Azonban a régi classicusok közt egy sem találkozik, ki az ő megjelenését illy késő időkre tenné; sőt igen sokan őt nagyon is réginek hirdetik, főleg midőn az alexandriai iskola, ellenkezésben a kereszténységgel, olly sok hagyományt csatolt e névhez. Sőt némellyek őt még bactriai királynak is teszik, ki Ninus- és Semiramissal viselt hadat. Ellenkezőleg, ama sok irók közül, kik Darius országlása felől irtak, és kik ugy szólván kortársai voltak, egyetlen-egy sem említi Zoroastert; és valóban a Gustasp név egyezése a Hystaspessel pusztán esetleges dolog: mellyre egyedül támaszkodott a mult századnak bizonytalan kritikája, támogattatva maguknak a persáknak igen régi tudatlansága által [2]). Annyi bizonyos, hogy a naskák egykor a zendből pehlvi nyelvre fordittattak át, és hogy a pehlvi a mi időszámításunk III. századától kezdve, csupán az istentisztelet nyelveül használtatott. E körülményből eme könyvek igen régi voltára vonhatunk következtetést; és az is lehetséges, hogy a pehlvi forditás Darius idejében eszközöltetett, midőn is az a nép nyelve lehetett. Ez oka, hogy a hagyomány ez időtájra teszi Zoroaster müködését, ki az ország vallását átalakitotta: véleményünk szerint azonban több hasonnemü egyének előzték őt meg, valamint Buddha és Jézus néven is mások szinte neveztettek; s az ő története nem annyira az ő tanának szerzőjét, vagy szerzőit, mint inkább magát a tant, és ennek átalakulásait foglalja magában.

---

[1]) **Görres**, **Hyde**, **Anquetil**, **Kleuker**, **Herodot**, **J. Müller**, **Malcolm**, **Hammer** és többen. Heeren, Kleuker és Tychsen után határozottan tagadja Zoroasternek olly kora megjelenését; és hajlandó inkább Cyaxares idejébe helyezni őt, 80 évvel Darius előtt: de minden esetre a VII. századot megelőzőleg Kr. e.

Zoroastert legelőször említi Plato, ki őt Oromazes (*Alcibiades*, I.) fiának nevezi: mások őt *Zaratas*, *Zaratus* néven említik, és nevét különféleképen származtatják. Az ő neve a zendben *Zeretoshtro*, a pehlviben *Zeratoshkt*, vagy *Zeradosht*, a parsban *Zerdusht*. Bármint irassék is e név, hasonlitani látszik a *Zere*, aranyszinü, *Hom* mellékneve, s a *Tashter*, Sirius csillag, szavakhoz. A parzi könyvekben gyakran a tiszteletezim, *Sapetme*, vagy *Sapetman* adatik neki. A régiek temérdek magusi oraculumokat tulajdonitának neki, mellyek igen sokáig az uj-platonicusok csalárdságának tartattak; mig végre a zend könyvek fölfedezéséből bebizonyult, hogy legalább az alapeszmékre nézve igen régiek. (*Sibyllina oracula; accedunt oracula magica Zoroastri.* Amsterdam, 1689. Galleo kiadása. **Tiedemann**, *Quaestio, quae fuerit artium magicarum origo.* Marburg, 1787.)

[2]) Még a VI. században is Agathias Persia történetében mondja: „Melly időtájban virágozott légyen e Zoroaster, vagy Zarada, nem tudatik. A persák csak annyit tudnak, hogy Hystaspes alatt élt, minden közelebbi meghatározás nélkül; ugy hogy kételkedni lehet, valljon Darius atyját kelljen-e itt érteni, vagy valamelly más Hystaspest."

Zoroaster nem megtestesülése az Istennek, mint a brahmismusban, hanem egy külön egyéniség, kivel Ormuzd érintkezésbe teszi magát; kijelentvén neki a világegyetem rendjét, a jónak és gonosznak ösvényét. A fargurdok a kérdéseket föltevő törvényhozó, s a válaszoló istenség közötti párbeszédet adják elő. Ő Ormuzd küldöttjének nevezi magát, kinek föladata: fölélesztení az Ushenk, Dsemshid és Hom által behozott istentiszteletet, és a természeti s kijelentett törvények után, irott törvényeket hozni. Született és meghalt a nélkül, hogy a teremtésnek legcsekélyebb állati, vagy növényi részét megsértette volna: egész alakjából világosság áradott ki; fölment az egekbe, s ott Ormuzdtól az élet igéjét (zendavesta) vette át; leszállott a poklokra; s küldetését teljesitvén, az Albordi hegyre vonult vissza, hol elmélkedés- és ajtatosságba merült el [1]).

Igy mondják a hagyományok. Az utolsó Zoroaster minden esetre

---

[1]) Egyéb mondák szerint Zoroaster magus volt, ki barlangba vonulván, a növények gyógyerejét fürkészte; illy módon csodákat mivelt, és testét annyira megedzé, hogy az a tüz hatásának ellentállhatott. Ima közben egy lábon állt: Istenhez fohászkodván az emberi gyarlóságok miatt; és kérte őt, adna utasitást neki, mikép vezethetné vissza őket az erény ösvényére. Illy helyezetben angyal jelent meg neki, és kérdé tőle: „*Isten barátja, miről gondolkozol?*“ „*Arról*, felelé, *miképen lehetne az embereket megjavitani; s ugy hiszem, egyedül csak az Isten tanithat meg erre: de ki fog engem a legfőbb lény trónjához vezetni?*“ „*Én*,“ felelé az angyal; és megtisztitván őt, az egekbe vivé föl, az Örökkévaló elejbe, ki lángok közepette lakik. Az Isten közlé vele titkait, és átadá neki a zendavestát. Először azt kérte Istentől, hagyná őt élni örökké, hogy folyton oktathassa az embereket; de az Isten, szeme elejbe állitván mindama szenvedéseket, mellyek Persiát érni fogják, és hogy a világ napról-napra mindinkább romlásnak indul, nem ohajtá a számára kitüzött élet határait meghosszabbittatni.

A gonosz szellem el akará őt tántoritani kitüzött czéljától, mindenféle tiszteltet- és élvekkel kinálván őt; de ő szilárdul megmaradt föltételénél: és először is rokonait térité meg, azután igen sok persákat. Darius Hystaspis előtt megjelenvén, bemutatá neki a zendavestát, a sudrákat, a magusok öltözetét, és a szent övet. A király azt kivánta tőle, bizonyitaná be csodákkal küldetését: és Zoroaster nem csak a tüzpróbát állotta ki, hanem még egy cyprusfát is gyorsan felnövesztett. A király tehát kegyesen bánt vele; de a magusok vesztére törtek, és szobájába kutyacsontokat, körmöket és holt emberek hajat csempészvén, büvészettel vádolák őt: minek következtében a király bebörtönöztette. E közben a királynak egy lova megbetegedvén, Zoroaster azon föltétel alatt igérte meg orvoslását, ha a király perbe fogatja vádlóit, tanait pedig elfogadandja; mit is megnyervén, a lovat meggyógyitotta. Darius négy ajándékot kért tőle: hogy kénye szerint az égbe föl-, és a földre ismét leszállhasson; hogy tudnia szabadjon, mit mivel az Isten bizonyos pillanatban, és azután; tovább, hogy halhatatlan, végre negyedszer, hogy sérthetetlen legyen. Zoroaster azt felelé, hogy egyes halandót annyi jóban nem részesit az Isten; ő azonban kérni fogja, hogy több egyének közt osz-

éjszaki Mediának egy magusa lehetett, és közlekedésben állott a babyloni chaldaeusokkal; vitatkozott tovább a braminokkal, s még inkább a bactriai magusokkal, hol kezdetben tanitott. Ugy látszik, hogy az ő korában a magusok több felekezetekre valának oszolva, s mig egy részről a dicsvágy levén tetteik rugója, udvari fondorlatokkal töltötték az időt, más részről a népet oktatás nélkül a legborzasztóbb babonaságban hagyták. Illy körülmények közt Zoroaster tanai rendkivüli örömmel fogadtatának, és Lorasp, Gustasp, Isfendiar és Baaman királyok rendre támogaták azt tekintélyökkel: ugy annyira, hogy, mint ez keleten rendesen történni szokott, politikai reformmá vált az uj tanitás, és nem keveset tett Darius uj dynastiájának megszilárditására.

Hogy Zoroaster semmi ujat sem állitott föl, hanem csak a már létező tanokba hozott reformot, ezt törvénykönyvének természete is tanusitja, mellyben minden szabályozva van, és elvontan meghatározva; sem tartalma-, sem alakjára nézve nem olly terjedelmes és nagyszerü, mint a legrégibb vallási rendszerek könyvei. Különös gondot fordit az erkölcstanra: miért is a két okfőnek ellenkezése olly küzdelem gyanánt ábrázoltatik abban, mellynek oka a legelső megesésben rejlik, és mellynek megváltással kell végződnie. Némelly helyeken mégis igen könnyü megkülönböztetni a kevésbbé átgondolt, és az indiaihoz közeledő tant; másutt pedig az eredeti egységnek fénysugara csillámlik át. Igy, midőn Ormuzd azt mondja: ‚Az én nevem kezdete és központja minden dolgoknak; az én nevem: az, a ki van, a ki minden, a ki mindent föntart' [1]). Más helyütt pedig ez áll: ‚Az Isten által adott ige, az élet és tevékenység igéje; melly a vizet, eget, földet, állatokat és növényeket, a tüzet, a tiszta embert, a deviket, valamennyi javakat, a tiszta csirákat mind megelőzte' [2]).

---

sza föl ez adományokat; és ekkép Dariusnak jutott ki az első ajándék, a magusának a második, a hátralevő kettő pedig Darius fiainak: melly adományokat a próféta egy rózsa, egy granátalma, egy borserleg, és egy tejes csésze által nyujtott nekik által.

Megalapitván vallását, mint a magusok főnöke, Balkban telepedett meg. Meg akará téríteni Agriaspot, a scythák királyát; de ez megbosszonkodván rá, fegyveres kézzel tört Bactrianába, Darius seregeit megverte, és Zoroastert nyolczvanezer papokkal együtt felkonczolván, templomaikat mind lerombolta.

[1]) *Izeshne*, Ha. XIX. I. k.

[2]) *Jesht-Ormuzd.* Anquetil zendavestájának II. k. 145. l. A Yaçna kezdetén olvassuk: „Segitségül hivom és magasztalom a teremtő Ahura Mazdát, a világitót, ragyogót, igen nagyot és igen jót, a legtökéletesbet és legerősebbet, legbölcsebbet és legszebbet, a rendkivül tisztát; kinél van a jó tudás, minden boldogságnak forrása; ki minket teremtett, alkotott, táplált: ő a legtökéletesebb az eszes lények közt."

Zendavesta.

A zendavesta két részre oszlik, mellyek két különböző, ugymint zend és pehlvi nyelven irattak. A canonicus zend könyvek: a Vendidad, vagy harczoló, ekképen neveztetve a gonosz elleni küzdelemtől; az Izeshne, a lélek fölemelése; a Vispered, a lények főnökei. Ezek összesége képezi a Vendidad-Sade-t, bizonyos nemét a breviariumnak, mellyet a papoknak naponkint imádkozniok kell nap fölkelte előtt. Ezek után jön a Jesht-sadé, vagyis a könyörgések gyüjteménye, zend, pehlvi és parzi nyelven; a Siruzeh, vagy Harminczas, bizonyos neme a szertartások naptárának. A Bundehesh, vagyis a kezdet óta teremtett, mindjárt utána következik: ez egy pehlvi nyelven irt könyv, melly Cosmogonia, s tudományos encyclopaedia levén, magában foglalja mindazt, mi a vallás-, istentisztelet-, csillagászat-, polgári intézmények- és földmiveléssel összeköttetésben állhat.

Ariában a zendavesta ugyanaz, mi a Pentateuch Judaeában: egyéb hogy amazt csak az ujabb korban tanultuk ismerni, még pedig tökéletlenül. Anquetil, midőn a zendavestát fordità, nagyon tökéletlenül ismerte a zendet: ugy hogy az ő fordítása fölületes és hiányos; mert nem csak nyelvtani hibákkal bővelkedik, hanem theologiai képtelen állitásokkal is, mellyeket leginkább a suratei desturok glossáinak kell tulajdonitani. Burnouf sokkal mélyebben behatott a nyelvbe; azonban ő fájdalom! a Yaçnának csak igen csekély részét forditotta le.

A zendavesta, hasonlóan az első vallások törvénykönyveihez, nem foglal magában tökéletes cosmogoniai rendszert, hanem csupán egy legendát, ezt is minden rend nélkül és tökéletlenül; ugy hogy az önkénynek szabad tér nyilik a szétszórt töredékek megválasztása- és elrendezésében. Nem csoda tehát, ha az előadásban különbséget találunk; és mi azt fogjuk kiválasztani, mellyben legtöbb összefüggést és okszerüséget találunk [1]).

Isten a jónak okfeje: tőle csak jó származhatik; ő a természetben van, de a természet különbözik tőle, s mintegy takaróját képezi. Az ő hatalma tehát inkább rendező, mint teremtő; hozzá hasonlóan öröktől fogva létezik a tér, és az idő.

Kezdetben a föld tökéletes volt; és Ormuzd igy szólott Sapetman

---

Ahura-Mazda a naskákban, *Aurmzd* a persepolisi emlékeken; a görögök Ormasda, Oromaza nevet csináltak belőle, az ujabb persák Hormidsidát. Eredetileg annyit tesz, mint: *Mindentudó ur.*

[1]) Kleuker-, Görres- és Creuzertől eltérve, Rhodet követjük: ámbár átalán véve nagyon is ragaszkodik a rendszerhez; továbbá Reybaud egy czikkét az *Encypl. nouvelle*-ben.

Zoroasterhez : „Én a gyönyör és bőség tanyáját adtam, mellyhez hasonlót senki sem képes adni; ha én nem adtam volna e gyönyörüséges tanyát, oh Sapetman Zoroaster! bizonyára senki sem adta volna. E tanya a tiszta Airyana, melly kezdetben szebb volt az egész világnál, melly hatalmam által létezik. Semmi sem vala hasonlitható e hely szépségéhez“ [1]).

Miként támadott a gonosznak és tagadásnak szelleme, arról Zoroaster mélyen hallgat. Alig hogy létezni kezdett a világ, már a világra jött; minthogy azonban csak a teremtéssel jelenik meg, és nem egyéb, mint tagadás, Ormuzdnál alábbvalónak kell tartani. „A mennyei világ kezdetekor azt mondá nekem : Te vagy a tökély; én vagyok a gonoszság. Az ember nem lesz tiszta sem gondolatai-, sem szavaiban; nem lesz benne sem értelem, sem engedelmesség, sem beszéd, sem cselekvés, sem törvény [2]). Én, a ki Ormuzd vagyok, az igazságos, a tiszta, miután e helyet tisztává alkottam, mellynek világossága messzire terjedt, az én nagyságomban vándorlék. Ekkor a kigyó engem meglátott; és ezen Ahriman, tele halállal, kilencz, kilenczszer kilencz, kilenczszáz, kilenczezer, kilenczvenezer irigységet keltett föl ellenem. Add vissza eredeti állapotomat oh szent ige! te, ki egészen világosság vagy [3]).“

Ormuzd és Ahriman.

Mindenesetre a persák vallásának alapeszméje a világosság és sötétség kettős okfeje, s a küzdelem e két okfő közt, mellynek az előbbi diadalával kell végződnie. Ormuzd a tiszta világosság, és Ahriman a gonosznak szelleme; melly kezdetben szinte jó volt, de az irigység által lett gonoszszá. Igen természetes, hogy egy harczias nép közt e kettőnek ellenkezése folytonos harcznak, az egész világ pedig két részre oszlott ellenséges tábornak tekintetett; e két tábort képezte az ég, és a természeten kivül eső mélység, a földön pedig Iran, Ormuzdnak földe, s Turan, a sötétség és gonoszság hazája, a vándorló barbarok fészke, kik Persiának örökös ellenségei voltak. Ekképen tehát mig a brahmismus az Istent a jó és gonosz szerzőjének tartja, a magismus a kettőt elkülönzi egymástól: azonban a jó Isten oldala mellé egy gonoszat is helyez, ki szinte öröktől fogva van, és független. Zeruan Akherene [4]), az Örökkévaló, a legfőbb okfő; melly Zeruannak, vagyis az időnek adott

---

[1]) *Vendidad.* Farg. 1.

[2]) *Yaçna*, h. 44.

[3]) *Vendidad.* Farg. 22.

[4]) *Zeruan Akherene* a végnélküli időt jelenti. Ugy látszik tehát, hogy Zoroaster követői az időt vették okfőül, mig a buddisták egy világossággal teli tért fogadtak el, melly minden leendő lények csiráját magában foglalja.

kezdetet. Az Örökkévaló trónjától jött ki az ős ige, Honover, ama nagy legyen, melly minden jó dolgot létrehozott. Ormuzd szünet nélkül e szót forgatja ajkain, és vele együtt ismétlik azt a mindenfelé elszórt szellemek; ezen igének folytonos ismétlései a földön ama könyörgések, mellyeket az egymást felváltó magusok szakadatlanul ismételnek a templomokban, a különböző napok, és a napnak változó helyzete szerint. Ha ezen ige megszünnék hangzani az égben, és nem találna viszhangra a földön, a világ egy percz alatt elenyésznék. Zoroaster törvénye, mintegy testét képezi ez igének, melly épen azért zendavestának, vagyis élő igének neveztetik.

Tizenkétezer évig tart a jó és gonosz okfeje közti küzdelem, s ezek egymást váltják föl a négy életszakban, mellyekre a tér föl van osztva. Az első korszakban Ormuzd egyedül uralkodott; a másodikban Ahriman jelenik meg, de még alárendelve; a harmadik, vagyis jelen korszakban harczolva lép föl a jónak okfeje ellen; a negyedik, vagyis jövő korszakban uralkodni fog: mig végre a századok végével Ormuzd fog diadalmaskodni.

Ormuzd a Honover szóval mindenekelőtt a hat hatalmat teremté, mellyeket a parzik amshaspandoknak neveznek. Az első Bahman, vagyis a jó akarat; a második Ardibehesht, az őszinteség; a harmadik Shariver, az igazságosság; a negyedik Sapandomad, a kegyelet, e földnek különös szelleme; az ötödik Kordad, a hatalom; a hatodik Amerdad, a halhatatlanság. E főangyalok után alkotá a huszonnyolcz ized-et, az égi sereg királyait és főnökeit [1]), s fervere-

---

[1]) Némelly tudósok a hat amshaspandban a hét planétára akarnak ismerni; mások a napot, holdat, tüzet, vizet keresik bennök különféle alakjaikban: de a zendavesta valódi rendszerében igen bonyolodott, mythologicus lények. Különös szempontból fogja föl azokat Plutarch, midőn mondja: „Oromazes hat istent alkotott, a jó indulat-, igazság-, törvényesség-, bölcseség-, gazdagság-, és az erény gyümölcsének, az örömnek isteneit.“ (*De Iside et Osiride*, c. XLVII.) A huszonnyolcz ized nevei: *Mithra*, *Corsecid*, *Aban* a viz szelleme, *Aser* a tüz szelleme, *Anahid* Venus planeta, *Auiran* első világosság, *Ard és Arshing* nő. *Ardvisur* a viznek égi forrása, Ormuzd szüz leánya; *Arstad* a bőség szelleme; *Asman* az ég, mellyel ellentétben áll *Duzak*, a mélység; *Barzo* Albordi szelleme, s *Tashter Beram* segéde, *Daman*, *Din* a törvény szelleme, *Farvardim* a ferverek izedje, *Gosh* minden jók adója, rokon a *Goshorum* (állatok lelke) szóval; *Mah* hold, *Mansrespand*, az isteni ige izedje. *Neriosengh* a királyokat lelkesitő tüzszellem; *Parvand* hasonló viszonyu az *Ard*-hoz; *Ramesne Carom*, az idő és ég forgásának, a tartós gyönyöröknek szelleme; *Rasne rast*, az igazság és egyenesség izedje; *Serosh Tashter* vagy *Tir*, az eső csillaga; *Vad* a szél szelleme, *Venant* üdvet adó csillag; *Zemiad* a föld izedje. L. **Kleuker** *Zendavestáját*, I. 16. l. **Rhode, Hammer, Seel** stb.

ket, vagy angyalokat annyi számmal, a mennyien vannak a lények. A törvénynek is megvan az ő ferverje, melly annak szelleme és élete. Ormuzdnak is megvan a magáé; minthogy az Örökkévaló a mindenható igében szemléli magát, és a kimondhatlan lénynek ezen képe, Ormuzdnak ferverje; minden napnak megvan a maga angyala; a lélek minden eszméinek és hajlamainak szinte van mindannyi külön ferverje; szóval ezek teszik a láthatatlan világot, és a láthatónak typusát: miért is a magusok vallása valódi idealismuskép tünik föl, lényegesen erkölcsi jelleggel. Ez oknál fogva a szertartásokban igen gyakran előfordulnak az angyalok segitségül hivásai, s az ő tökélyeik elősorolása [1]); és könnyü megmagyarázni, mikép csuszhatott a magismusba visszaélésképen az angyalok imádása.

A világ teremtése alkalmával Ormuzd legelőször is az egek boltozatát készité el; azután alkotá a földet, mellyen az nyugszik: a föld fölébe az Albordi hegyet olly magasra emelte, hogy az minden égi körökön át, egészen föl az ősvilágosságig nyulik; és ott üté föl tanyáját. E hegy csúcsáról Cinerad hid vezet az egek boltozatáig (Gorotman), hol a ferverek és boldogok laknak; és e Gorotman a mélység (Duzak) fölött lebeg, hol Ahriman uralkodik.

Ormuzd, hogy fölfegyverezze magát a küzdésre, mellyet az első korszak lefolyta után Ahriman ellenében kellett vivnia, az egek, nap, hold és csillagok fényes seregét tartotta készen. A három égi sphaerák közül az utolsót maga számára tartá meg, hova trónját helyezé a kimondhatatlan fény közepére; ennek fölébe helyezé a napot, melly a fönséges sphaerában a föld körül forog, azután a holdat, melly egy alsóbb körben forog, és ismét öt kisebb planetát és az álló csillagok töméntelen seregét a legalsóbb sphaerában. Ezek a nap utjának csillagzatai által vezérelt tizenkét csapatra oszlanak, és összesen 6,480,000 csatárt képeznek Ahriman ellen. Négyen őrködnek a négy világtájakon, egy pedig középett.

Ahriman délről indulva ki, s a planeták közé vegyülve, a világosság teremtésének a sötét lények teremtését állitá ellenébe, hasonló számmal és erővel. Eshem, az irigység hétfejü daemona lett a devik

[1]) „Jertek e helyekre oh szentek! hallgassátok meg könyörgéseinket; adjatok bőséget a városnak; az üdv, uralom és minden jók kövessenek titeket; a nemzedékek sokáig szaporodjanak az Ormuzd és Zoroaster által adott törvények értelme szerint. Tartsátok meg őket tisztan; távoztassátok el a gonoszakat. Serosh oltalmazza e helyet az ellenség ellen; a béke angyala, a béke ellensége ellen; a nagylelküség angyala, a fösvénység szellemei ellen; az alázatosság angyala, a gőg ura ellen; az igazmondó a hazug, a tiszta a Darudsi ellen.“ *Aferg. Dahm.*

főnöke, Serosh, a föld fejedelme ellen; a hét fő devik alatt alsóbb rendü szellemek állnak. A világosság fiai hisznek, és imádnak; a sötétség fiai pedig azt mondják: talán. A felbőszült Ahriman megkezdé a csatát, daczára Ormuzd minden igyekezeteinek a béke föntartása végett: azonban megvakulva Ormuzd fénylő dicsősége- s a ferverek látásától, a jónak hatalmas igéje által legyőzetett, és a mélységbe taszittatván, az egész második korszak folytán ott maradt. E közben Ormuzd folytatá a fényteljes teremtést: de Ahriman sem nyugodott, és a világosság minden teremtményeinek, a sötétség szintolly hatalmas teremtményeit állitá ellenébe. Illy módon származtak más devik, és ezek főnökei, hasonló rendbe osztályozva az amshaspandok- és izedekkel.

Befejeztetvén a két teremtés, Ormuzd még egyedül uralkodott övéivel a földön, és az ős bikát hozta létre, melly az egész létmüszeres élet csiráit magában foglalja: midőn a harmadik korszak kezdetével, Ahriman elérkezettnek látván idejét, csapatja élén Ormuzd birodalmába rontott, és övéit hátrahagyván, maga az egekbe jutott föl. Itt azonban olly rémület fogta el őt, hogy kigyó-alakban a földre ugrott, ennek középpontjába hatott, mindenhova befurta magát, még a bikába, és a tüzbe is, Ormuzdnak eme látható jelképébe, mellyet a füsttel szennyezett be. A földről övéinek élén ujra az égbe veté föl magát: mindenfelé tisztátalanságot és sötétséget terjesztvén; mig végre Ormuzd az övéivel, és az igazak fervereivel kilenczven nap- és éjen át tartó harcz után, visszatasztitá őt a mély Duzakba. De ő nem maradt itt: hanem utat törve magának a földön keresztül, megosztá Ormuzddal az uralmat; s ez óta minden, a mi csak az égen és földön van, a világosság és sötétség, nap és éj között oszlott meg.

A megsebzett bika elhalt; de az ő jobb vállából Cajumart, az első ember termett elő, bal vállából pedig Goshorum, a bika lelke, melly az állati teremtés védszellemévé vált. Ennek magvából Ormuzd két más bikát állitott elő, mellyektől a tiszta állatok minden fajai erednek; szarvaiból eredtek a gyümölcsök, orrából a kerti növények, véréből a szőllő, farkából huszonötféle gabonamag. Mindezek ellenébe Ahriman egy tisztátalan világot állitott: miért is két rendbeli lények élnek itt alant, folytonos ellenkezésben egymással. De az első ember ellenébe mit sem állithatott elő Ahriman: és ezért annak meggyilkolását határozta el magában. Cajumart, férfi és nő egyszersmind, akkoriban harmincz évet töltött be; s halála perczében az ő termékeny magva a földre esett, hol a nap megtisztitá azt: a védszellemek őrködtek fölötte; mig negyven év után Ormuzd egy fát növesztett abból, melly tiz évig folytonos növekedésben volt, egymást ölelő emberpár alakjában. E fá-

nak gyümölcse tiz emberpár volt; mellyek közt vala Meschia s Meschiane, az emberi-nemnek törzsatyja s anyja is.

Ártatlanság- és tisztaságban éltek ők, mig Ahriman el nem csábitá őket, hogy kecsketejet igyanak, és bizonyos gyümölcsöket izleljenek meg; minek következtében, egynek kivételével, elvesztek a száz boldogságot. Legelőször is a nő áldozott a deviknek: ötven éves korukban nemzék Shameket és Veshakot; száz éves korukban haltak el, és egészen a föltámadás napjáig a pokolban fognak büneikért szenvedni.

A halál Ahriman által hozatott be, az első ember büne miatt, a világra; de a halált a persa szabadulásnak tekinti, melly a gonosz elleni küzdelemnek véget vet [1]). A halandóknak Ormuzd által már kezdetben teremtett lelkei, az égben laknak; honnan kénytelenek leszállni,

[1]) Az V. században Kr. u. Persia főkormányzója következő rendeletet bocsátott ki a keresztény hit ellen; mellyből kitetszik, mennyire el valának ferditve már akkor a magusok tanai: „Ki az ég alatt lakik, és a persa hősök törvényét nem követi, az siket, vak, és Ahriman ördögei által tartatik fogva. Ég és föld nem létezett még, és a nagy isten Zeruan ezer évig mutatott be áldozatot, mondván: ‚Talán lesz nekem egy Ormuzd nevü fiam: ő fogja alkotni az eget és földet.‘ S hasában két méhgyümölcs volt; az egyik, mert áldozott, a másik, mert azt mondá: **talán**. Észrevéve terhességét, mondá: ‚Országomat átengedem annak, a ki legelőször fog kijőni a méhből.‘ Ekkor a kétkedés által nemzett, fölszakitván a burkot, előjött. Zeruan mondá neki: ‚Ki vagy te?‘ Felelé: ‚Ormuzd, a te fiad.‘ Zeruan folytatá: ‚Az én fiam fénylő és kellemes illatu; te sötét és büdös vagy;‘ mivel pedig ez keservesen sirt, átengedé neki ezer évre az uralmat. Megszületvén másik fia Ormuzd, elvevé Ahrimantól az uralmat; s amannak adá, mondván: ‚Eddig én hoztam neked áldozatokat; most már te tartozol nekem hozni.‘ S Ormuzd teremté az eget és földet; Ahriman pedig ellenkezésből minden rosszat. A teremtmények tehát ekkép osztatnak föl: az angyalok Ormuzdtól, az ördögök Ahrimantól erednek; minden jó dolgok itt alant és az égben Ormuzdtól vannak, minden rosszak Ahrimantól ..... Minden nyomor, baj, háboru, a gonosznak alkotójától ered; a szerencse, hatalom, dicsőség, tisztelet, üdv, szépség, ékesenszólás, hosszu élet, a jónak alkotójától. Téved tehát, a ki azt mondja, hogy Isten teremté a halált, és tőle származik a jó és rossz; annál inkább tévednek a keresztények, kik az Istent irigy lénynek tartják, ki egyetlen leszakitott füge miatt teremté a halált, és kárhoztatá erre az embereket.“ (Illy esztelen fölfogásra csak a hitetlenség képes. Isten a halált és bünt nem teremté; mivel ez csak elhagyása, tagadása az élet- és jónak: természetes eredménye az attóli, ki maga az **élet**, és **jó**, tudnillik az Istentőli, önkénytes és szabad akaratból eredt elszakadásnak. Szabad akaratnak pedig lennie kellett, ha Isten az erényt és érdemet lehetővé kivánta az emberre nézve tenni. Nem a nyomorult annyagi jót irigyli az Isten, hanem az e nyomorult javak miatti megvetését az örök jónak utálja; ez az, a mit Istennek utálnia kell, és nem büntetnie lehetetlen. S.) „Az irigység ember és ember közt sem lehet illy nagy, annál kevésbbé az Istenben ember iránt. A ki ezt mondja, az siket, vak, és Ahriman ördögei által fogva tartatik.“ L. Eliseus amadumiai püspök történetét az V. században, kiadva a velenczei mechitaristák által, 1828. 2. fej.

hogy a testekkel egyesüljenek, és a földi zarándoklást, eme két kijárattal biró ösvényen betöltsék. Kik jót mivelnek, a jó szellemek közé vétetnek föl, és a Sura [1]) eb őrizete alatt álló Cinevad hidhoz vezettetnek; a többieket pedig a devik hurczolják oda. Itt Ormuzd által itéltetve, az igazak átbocsáttatnak, és a boldogság honába vétetnek föl, az amshaspandok örvendezései közt; a gonoszak pedig a mélységbe taszittatnak, kegyetlen kinok közé: mellyek arányban állnak elkövetett büneikkel, és mellyek rokonaik és a szent életü emberek vezeklései által meg is rövidithetők; de a legnagyobb rész ott marad elkárhozva egészen a világ végezetéig.

Mielőtt ez elérkeznék, s mikor az Ahriman hatalmában levő emberek már minden rosszat kiálltak, Ormuzd Sosiosh profétát fogja elküldeni, hogy őket az átalános föltámadásra előkészitse. Hirtelenében Gursher, gonosztevő üstökös, a hold őrködése alól kivonva magát, a földre fog rohanni, s ezt fölperzselendi. Minden lényeknek, még Ahrimannak is, az övéivel a lángok emez árjában kell bizonyos idő alatt megtisztulniok [2]). Kialudván a lángok, egy uj, tiszta, tökéletes föld fog a tüzromokból előállni, minő a teremtés első perczében vala, s ez többé el nem vész. Legelőször Ormuzd fog megjelenni rajta, s azután Ahriman, az ő teremtményeikkel, mint papjai az Örökkévalónak; hogy dicsőitsék őt, teljesedésbe vigyék az áldozatot, és az ő szent törvényének uralmát megállapitsák [3]).

---

[1]) Az egyptomiaknál *Sirius Anubis* vezeti a lelkeket, és hasonlóan a persa Surához, a csillagok őre. Egyébiránt e Cosmogoniának hasonlatosságát egyéb vallásokéval olvasóink is észrevehették.

[2]) Plutarch egy véleményt emlit, mellyet a parzok egyik felekezete, a szent könyvek némelly helyeire támaszkodva, tart; melly szerint Ahriman, és az ő teljesen gonosz ördögei meg fognak semmisittetni.

[3]) Wullers és Olshausen föltették magukban, összeszedni s kinyomatni mindazt, mi a keletieknél Zoroasterre vonatkozólag föllelhető. Nem tudjuk, valljon megmaradtak-e eme szándékuk mellett. Wullers már kiadta: *Fragmente über die Religion Zoroasters* (Bonn, 1831.), terjedelmes magyarázatokkal; hol igen sok helyeket idéz olly irókból, kik e vallást fejtegetik. Mi csupán két töredéket idézünk az *Ulemai-izlam*-ból; Anquetil és Wullers értelmezésétől eltérőleg, azokat Sacy megigazitása után adva.

Azon kérdésre, valljon a világ öröktől fogva van-e, ez a válasz: „Mindaz, a mi kiképzésre és romlásra alkalmas, szükségképen valamelly okban gyökerezik. Istenhez nem illenék, hogy okfeje legyen: innen tehát azt kell következtetnünk, hogy a világ nem létezett mindig, hanem teremtetett; a teremtett dolognak pedig okvetlenül teremtője van. Ezenkivül, a Zoroaster tanitványai által követett pehlvi, vagyis régi persa vallásban teremtett világról van szó: a teremtett dolog pedig szükségkép teremtőt föltételez. De ki teremté? mikor? miként? miért?“

Nagyon is szembeötlő dolog, hogy valamint az egész persa rendszerben, ugy itt is a csillagászati ismereteknek nagy részök van e tanokban. A négy korszakra osztott tizenkétezer éves évkör, melly alatt az egész égi s földi teremtés kifejlésre jut, az évnek hónapok- és évszakokra osztásából veszi eredetét; sőt némelly helyeken azt is mondja a zendavesta, hogy a teremtés hat korszak, és 365 nap alatt fejeztetett be; minek emlékére Dsemshid, az Ormuzd által minden munkája után megült hat ünnep nevéről, az évet hat gahambar-ra osztotta. S épen ez ünnepekre vonatkoztak a persák ünnepélyei is. A Neuruz, vagyis uj-esztendő Farvardin hónapban tartatott meg a tavaszi napéj-egyenlet táján (A); a Meherdsan, vagy Mithras ünnepe az őszi napéj-egyenletkor: ez ünnepek hat, a többi gahambar-ünnepek pedig öt napon át tartottak. E hat ünnep a persa naptárban, melly minden régiek közt a legjobban van beosztva, a nap, tüz, győzelem, szabadság, védszellem és teremtés czimei alatt fordulnak elő. A nap ünnepei a napfordulati négy évszakban, a tüzéi február 2-kán, annak feltalálttatása, s novemberben annak megujitása emlékére, a győzelem ünnepei Feridun diadalának Zoak fölött, és Ahriman teremtményei kiirtásának, valának szentelve. A szabadság ünnepei alkalmával cypresseket ültettek, és egyéb, a romai Saturnaliákhoz hasonlitó szertartások is divatoztak. November kezdetén a halottak emléke tiszteltetett; kikről azt hitték, hogy ez időtájban meglátogatják rokonaikat: kik könyörgések-, ünnepélyek- és szertartásokkal fogadák őket.

A planetákkal viszonyban állnak a tüznek hét fő templomai; s e vonzódás a csillagászati fogalmakhoz, nem csekély zavart okoz a törté-

---

„Zoroaster vallásában világos, hogy minden teremtve volt, kivéve az időt; a teremtő, az idő: mert az időnek nincs határa, magassága, vagy mélysége (gyökere); mindig volt, és mindig lesz." (E bölcszészet még nem jutott odáig, hogy belássa, mikép az idő csak a változások egymásra következése, tehát az örökkévalósággal semmi köze. Az idő csak akkor és addig létezhetik, meddig a *mulandóság*.S.) „Kinek józan esze van, nem kérdi (?), honnan jött az idő. Daczára azonban az idő e jeles tulajdonainak, senki sem nevezi azt teremtőnek. És miért? mert semmit sem teremtett. Ezután teremté a tüzet és vizet, s midőn egymást érinték, akkor nyert lételt Ormuzd. Ekkor tehát az idő, a teremtő müködés következtében (!) teremtő és ur lett."

„Az idő meghatározta Ormuzd életkorát és istenségét tizenkétezer évre Alkotá az égboltozatot, a tüz-eget, és az azon megerősitett fő csillagokat (csillagzatokat); s ezer évet határozott mindegyiknek a tizenkét csillagjegyek közül, mellyek az égboltozaton függnek. Háromezer év alatt a lelki működés (a lelkek teremtése) be vala végezve; s ekkor a világot a kos, bika, és ikrek kormányozták, mindegyik ezer évig."

netben : minthogy a csillagok emberi alakot öltvén, az emberek pedig csillagok közé helyeztetvén, a földi események és égi jelenetek egymással összezavartatnak.

A naskák sokkal tudósabb alakban mutatkoznak, mint a vedák : minthogy az égi hatalmak hierarchialis modorban rendeltetnek Ormuzd felsőbbsége alá. Burnouf azt hiszi, hogy nem a vedákban foglaltatik az ellentét a magismussal, hanem a későbbi fejleményekben, mellyekből a puranák mythologiája eredett. A különbözés lényege a gonoszról szóló tanban, és az emberi természetnek az istenihez való viszonyában rejlik. A naskákban egy fönséges Istenről szóló tan foglaltatik, kinek alárendelvék minden égi hatalmak, és a teremtmények; ellenben a vedák nem ismernek határozottan legfelsőbb lényt.

Összehasonlítás a hindukkal.

Valószinüleg e reform behozatalának alkalmával, melly Zoroaster müve volt, szakadtak el egymástól a med és hindu népek. Azonban lefejtve a csillagászati burkot: nyelv, költészet, költői hagyományok tekintetében, Persia igen közel viszonyban áll Indiához; mellyel az eredeti magismus alkalmasint vallás-közösségben állott. Valójában ez is elismeri a végtelen és teremtetlen egységet, melly létrehozza, átkarolja s visszatükrözi a véges teremtést; ez is elfogadja a tizenkétezer éves korszakot: csakhogy a dualismus uralkodik benne a pantheismus fölött, a kifolyás eszméjének helyébe a teremtés eszméje lép, a véges és végetlen, való és eszme élesebben elkülönözvék egymástól; s a világ, a helyett, hogy a szeretet által eredményezett isteni nemzés volna, a magusok által antagonismusnak, vagyis küzdésben levő ellentétek vegyületének tartatik. Minthogy pedig az embernek is rész jut e küzdelemben, nem történhetik meg, hogy a hinduk tétlen henyeségébe süllyedjen, sőt ellenkezőleg, erkölcsi müködésre ösztönöztetik. De nem csak hogy szigorun megkülönböztettetik egymástól minden dolog a magismusban, hanem még nagyon is eltörpül; mivel az Istent például, csupán végetlen idő gyanánt tekinti, a lélekvándorlást pedig, s a teremtés és feloszlás nagyszerü változatosságát, miképen a hinduk azt fölfogják, egészen mellőzi: az elmélkedésnek alárendeli a szemlélődést, és ezt leigázza.

Eddával.

A mythologiai rész nem kevéssé hasonlit az éjszaki mythologiákhoz, és az Eddához; mellyben ha bár nem is olly költőileg, a természetnek, úgy a világosság és tüz tiszta elemeinek is ugyanazon tisztelete tükrözik vissza : s e körülmény nem utolsó indok azon állitás vitatására, hogy a németek a persáktól származnak, vagyis inkább ezek testvérei.

Zsidókkal.

Minden egyéb népek közt, vallási tanaikra nézve leginkább közelitenek a persák a zsidókhoz. Isten, a teremtetlen világosság atyja, az örök ige, mellytől minden ered, a hét szellem, trónja zsámolyánál, az őt környező mennyei sereg, az embernek első lakhelye, a gonosznak eredete, a sötétség fejedelmének hatalma, ki a föllázadt szellemek főnöke volt, mindez a zsidók dogmáival teljesen egyezik. S daczára több rendbeli érintkezéseiknek, a persák egy pogány néppel sem hasonlithatók össze: a bálványozás- és fetishismustól még a zsidóknál is jobban irtóztak; szintugy mint czeknél, a papság egy törzsnek kezében volt; az állatokat tiszták- és tisztátalanokra oszták; igen sokat tartottak a tisztulásra, gondosan ovakodtak a fekélyesektőli érintkezéstől, kiket Ahriman rabszolgáinak neveztek; tudták azt is, hogy egykor megjelenendik az emberiség Megváltója, megelőzve egy csillag által. Ormuzd, valamint Jehova, Isten: kit csak a lélek foghat föl, s csupán a sziv érezhet; és nem is vonatkoznak rá a próféták által a fából és érczből készült, mozdulatlan és néma bálványok ellen szórt átkok. Jónást, a zsidó prófétát meghallgatták a niniveiek; Dániel, egy másik próféta fölvétetett a magusok közé: s mig az evangelium szerint Mózses papjai megrémültek a Messias elérkezte fölött, először is a magusok jöttek meghozni neki a népek hódolatát *).

---

*) Nagy elfogultság és értelmi korlátoltság kellene hozzá, hogy valaki be ne lássa, és szomoritólag mély foka a hitlenségnek, hogy belátni ne is akarja, mikép azon forradalmat a vallási eszmékben, és tisztulását az Istenről fogalmaknak, mellyeket a bálványozás keleten elhomályositott, épen a zsidó nép Assyriába lett átvitelének idejétől kell datálni. Isten a népek sorsát nem vaktában, hanem azok saját, és az egész emberiség javára intézi. A zsidóknak valamint az ó-világ leghatalmasabb és miveltebb birodalmai közt kijelölt honuk, ugy rabságuk, és egyéb viszontagságaik is megannyi providentialis czélokra utalnak. Dániel, mint ezt a róla nevezett sz. könyvnek minden részei bizonyitják, legalább is gyakorolt annyi hatást a hóditókra, mennyit Confutius a chinaiak-, Buddha a hinduk-, és Zoroaster a parsokra. Ezek mindannyian csak át- és feldolgozói, nemzeti előitéletekhez alkalmazkodó, s azért kisebb-nagyobb mértékben elferditői voltak az Istentől közelökbe helyezett, vagyis az izraeliták által hozzájok visszavitt, eredeti tannak. Innen a szerző által is kiemelt hasonlatosságok; innen a próféták befolyása ama népekre: de innen az is, hogy ama roppant mozgalom, melly kelet népeinek gondolkozásmódjában és vallásában történt, s mellyet azoknak eddig még tökéletlenül ismert történetök gyanittat inkább, mint hiven ábrázol, épen azon korszakba esik, mellyet Dániel könyve Nabuchodonosor, Cyrus és Darius alatt a legélénkebb szinekkel akkép fest, mint a bálványozás és egy Istent imádás közti véres harczok korszakát: mellyek ugyan egy időre, Bál papjainak leöletésével végződvén (Dan. 14.), a választott nép vallásának elismerését eredményezték, ké-

Egyátalában a persák vallása olly nagy rokonságot mutat az ős-hagyományokkal, miként egy valaki őket a pogányság puritanusainak nevezte el [1]); egy másik pedig azt hiszi, hogy ez oknál fogva neveztetik Cyrus a szent-irásban az ég fölkentjének; és hogy először is a magusoknak nyilatkoztatá ki magát a Messias [2]). A tüz mindig jelképes kifejezésére szolgált az Isten érintkezési viszonyainak az emberrel, minthogy az ember uralma a természet fölött a tüznek alávetésével kezdődött (?); ez teszi alapját a családi köteléknek, és mintegy természetfölötti jelenetnek látszik, melly mindenkor szent jelleget kölcsönözött annak, szintugy az Indus és Ganges mellett, valamint az olasz Vestában, mint szinte Mózses csipkebokrában, és a keresztény tömjénezőkben (?). A tüz a per-

---

sőbb azonban a divatos tévtanokkali megalkuvás utján népszerüségre jutott reformatorok által, uj vallások képezésére s elterjesztésére használtattak. A világtörténetnek ezen egyik legfontosabb korszaka, mellynek forduló-pontjaul a zsidóknak Babylonbani tartózkodását és Dánielt jelölhetjük ki, még mindig várakozik azon ihlett, és a legujabb fölfedezéseket kellőleg használni tudó történetiróra, kit nyomozásaiban a csalhatlannak ismert igaz hit szövétneke kisérjen. Mindezzel azonban tagadni nem akarjuk, hogy az assyriai birodalom népei közt, az uralkodó bálványozás mellett, és ennek daczára, még mindig léteztek Dániel korát megelőző ős hagyományok is; mellyek, mint az eredeti vallásból megmentett töredékek, megannyi összekötő kapcsokul szolgáltak: s mellyeknél fogva a zsidók tanának méltánylása épen a persáknál, ezen akkor még nyers, és nem annyira romlott hóditó népnél vált inkább, mint egyebeknél lehetővé. Megjegyezhetjük itt, hogy a tulajdonképeni izraeliták, vagyis Izrael országának lakói (tehát a zsidók **legnagyobb** része), már 740-ben Kr. e. vitettek rabságba Salmanasar által, — alig tiz évvel utána, hogy Roma **alapittatott** (!); hogy csaknem egész századdal előbb (827. Kr. e.) már Jónás Ninivében predikált; s hogy Dániel 616. év körül lépett föl az ártatlan Susannát elitélő birák ellen: tehát olly időben, midőn még Confutius nem született (ez szül. ?551.Kr.e.), midőn a buddaismust nevéről sem ismerték, midőn Pythagoras tanai felől a világ mit sem tudott (szül.? 500.é. körül), és Zoroaster uj, vagy csak módositott vallásának szerkezéséhez nem foghatott. Ennek korát illetőleg ugyanis, a legtekintélyesebb szaktudósok is kénytelenek a 600—500 közötti éveknél megállapodni, vagyis azon korszakban, melly Confutius és a görögloni hét bölcsek korával üt össze. Az izraelitáknak a ‚nagy-király' birodalmábani szétszóratása épen azt eredményezte az ó-szövetségi tanok ismertetését illetőleg, mit a keresztények üldöztetése és szétszóratása szült a romai birodalomban az evangeliumra nézve. A népeket ért balsors nem ez egyszer vált azok nagyobb méltányolásának okává. Még a görög miveltség is ez uton lett olly átalánossá a romai birodalomban. Hogy pedig az ó-szövetségi könyvek terjedtebb ismerete által okult akár görög, akár hindu, akár chinai és persa bölcsészek a kutfőt be nem vallották: ezt csak ugy nem lehet csudálni, mint azt, hogy egy Seneca, vagy Epictet a kereszténységnek mit sem vélt az erkölcstan tisztább volta miatt köszönhetni. S.

[1]) **Payne Knight**, *Inquiry into the symbol. lang.* §. 92.

[2]) **Schlegel**, *Geschichte der Literatur.*

sáknál nem volt istenség, hanem a könyörgésnek és érzékfölötti hatalomnak jelképe, vagy emlékeztető jele: ábrája azon őstüznek, melly Ormuzdot a végetlen idővel kapcsolja össze, minden nagyszerü s méltó dolgot a földön létre hoz, és vizzeli egyesülése által a világosságot nemzi. Ez oknál fogva a tüz mindenfelé élesztetett, a király előtt is hordoztatott, Dadgah név alatt mindenfelé égett a szent helyeken: eleinte csak puszta földön, később oltárokon, végre a templomok falai közt (Ateshgah, πυρεοὶ); mellyek boltozatai az eget ábrázolták, és át voltak lyuggatva, hogy a szél szabadon hordhassa minden részre Ormuzd lángjának édes illatát.

Az elemek és a csillagok tisztelete annyira szellemitve van a persáknál, s az egy végetlen jó lény fogalmának annyira alá van rendelve, hogy őket polytheismus-, vagy bálványozásról legkevesebbé sem lehet (?) vádolni. Még a közvetlen fölügyelet is, melly az angyaloknak a dolgok fölött engedteték, Ormuzdnak legfőbb hatalma alá van vetve; s egy könyörgés a Yaçnában (h. 8.) igy hangzik: „A te ohajtásod szerint, oh Ormuzd! uralkodjál boldogul a te teremtményeid fölött; a te ohajtásod szerint parancsolj a viznek; a te ohajtásod szerint a fáknak; a te ohajtásod szerint minden jónak, mellynek magva tiszta. Add meg az uralmat Santonak, vedd el azt Darvandtól: a Santo hatalmas király legyen, Darvand pedig ne legyen az. Távolitsd el az ellenséget a dicső lényü nép közepéből. Vedd el a királyt, a ki nem szived szerint való. Általam emelkedjék föl Zoroaster, és terjeszsze minden helyen, utakon, városokban, tartományokban ezen törvényt, melly megtanitja az embereket, miként legyenek tiszták gondolataik-, szavaik- és tetteikben: Zoroaster-, Ormuzd emberének ezen törvényét.“

Igaz ugyan, hogy a romok közt jelképes dombormüvek és hengerek, különösen pedig ábrándos állat-alakok is találtattak; mi arra mutat, hogy a persák sem voltak idegenek az ő vallásuk tárgyainak jelképes ábrázolásától: azonban mindez épen nem tanusit anthropomorphismust; és lehet, hogy másféle eszméket is sajátitottak el később a nyugot-ásiai népekkel-, s a romaiakkali érintkezés által.

Mithras és Mithra.

És igy a bálványozás szinét ölté magára a Mithras, vagy Mithra tisztelete, mellyet a persák eredetileg az assyriusok- vagy babyloniaktól vettek át [1]). Mithra ugyanazon Mylitta volt, mellynek olly fajtalan tisztelet adatott Babylonban, mint a teremtés nő okfejének, a termékenység, élet, szeretet, valamint a terméketlenség, halál, és bosszuállás

[1]) **Herodot**, I. 102.

istennőjének; s mindazon tulajdonokat egyesité magában, mellyeket a görög polytheismus Venus, Proserpina, Ilithyia, Hera, Hecate s Artemis között osztott föl. Valószinüleg ugyanazon istenség, mint az örményországi Anaitis; melly hasonló fajtalanságok közt tiszteltetett, és mellynek ezer meg ezer hierodulok, vagy papok által ellátott templomai Comanában a Pontus mellett, mint szinte Cappadociában, igen látogatottak volak. A kereskedés által, melly a kaukazi tartományokba vette irányát, terjedt el ezen tisztelet még a persa birodalomban is: hol Artaxerxes Memnon emelt először Babylon-, Susa- s Ecbatanában templomot az Anaitis Venusnak; ennek imádására tanitván a persákat, bactrianokat, damascusiakat és sardokat [1]).

Mithras név alatt a mennyei tüz imádtatott; s mig ennek tisztelete némellyek által igen réginek [2]), mások által pedig a kereszténység után támadottnak tekintetik: azt tapasztaljuk, hogy ujra föléledt, és uj fejlődésnek indult a romai császárok korában. Plutarch azt mondja róla, hogy Mithras közbenjárónak tekintetett; a mi annyit tesz, hogy a két okfőnek természetében részesült, vagy az által, hogy kiengesztelő gyanánt lépett föl köztök, vagy biráskodott fölöttük. A zend könyvekben a nap, vagy az Ormuzdot és Ahrimant megelőző egység jelképe gyanánt állittatik elő, melly ezeket tul is fogja élni. A Mithraféle emlékeken naptányér-, buzogány- és bika-alakok fordulnak elő, mint jelképei a legfőbb igazságnak, a legfőbb teremtő erő müködésének, és legfőbb életerőnek; olly háromság, mellyről Zoroaster oraculumai emlékeznek, s melly hasonlit a Platoféle, legfőbb jó-, ige- és a világ lelkéből álló háromsághoz, Hermes Trismegistos, világosság, értelem és lélek háromságához, ugy szinte Porphyriusnak atya, ige és legfőbb lélek háromságához *).

Erkölcstan.

Mindezekben azonban igen nehéz megkülönböztetni: mi az, a mi a néppel is közölve lőn, és mit őriztek meg a papok titok gyanánt; mi az, mi a régi szertartásokból fönmaradt, s a mi ujabban vétetett föl azokba. Zoroaster vallási törvényhozásában különösen az erkölcstan az ajánlatra legméltóbb. Hasonlóvá tenni az embert a világos sághoz, eloszlatni nála a sötétséget tisztulás által, a sziv tisztaságában a világ királyának ismerni el Ormuzdot, dicsőiteni a teremtést, diadalra segitni a jó okfőt, és meg-

---

[1]) **Berosi.** *Fragm. edid. Richter*, p. 70.

[2]) Dupuis a Mithraféle emlékeket 4500 évre teszi Kr. e.

*) Mindez eléggé mutatja e tannak későbbi korát, s a kereszténységnek arrai befolyását. V. ö. 33., 42. l. S.

semmisíteni a gonosznak uralmát az egész anyagi és szellemi természetben, Zoroastert profétának ismerni el : ebben áll a naskáknak egész erkölcstana és szertartása.

Ezekből következik, legelőször is a rend föntartása, mi által Irannak földi országa, a mennyei városnak hasonképévé válik. E mellett a hivőnek nem csak tisztán kell tartani testét, hanem attól is őrizkednie, nehogy valamelly elemet bemocskoljon; és halál annak büntetése, ki szájával fujja a tüzet [1]). Valamint Ormuzd küzd Ahrimannal, szintugy a hivőnek is folytonos harczban kell állania a gonosz hatalmak ellen. A templomokban senkinek sem szabad különösen magáért, hanem valamennyiért kell imádkoznia; egyetlen példa a pogány ó-korban *), hogy a hivek a közösség méltóságos álláspontjára emeltettek föl.

Jóllehet Zoroaster olly tartományban született, hol a szolgaságot a léggel szivják be az emberek, belátta ő egy részről a nomád életnek kellemetlen oldalait, más részről pedig a satrapák és fejedelmek önkényéből eredő bajokat; s minthogy nem birta ezeket egyéb emberek mértékére leszállitni, ugy látszik, mintha az isteni tökély fokára akarta volna őket emelni : kötelességül Ormuzd utánzását, és a boldogabb időket állitván eléjek Dsemshid uralkodása alatt: ki ugyan ásiai despota király, de azért a jóság és szelidség példánya volt, a mennyire ez illy állapotban tőle kitelhetett. A népeknek ezen atyja alatt, ki dicsőségesebb volt minden, a nap alatt élt halandóknál, az állatok nem vesztek ki; sem vizben, sem gyümölcsben, sem az élet föntartására szükséges, vagy hasznos dolgokban hiány nem tapasztaltatott; a hideget, hőséget, féktelen szenvedélyeket, a devik müveit, sőt magát a halált is a jónak szelleme legyőzte; az emberek mindig tizenöt éveseknek látszottak; a csecsemők hirtelen fölserdültek; és mint egy atya kormánya alatt, minden alattvaló szabadon gyakorolhatta tehetségét: a béke müvei gyarapodtak, gazdagság, bőség, eső gyanánt hullott a fejedelem kezéből. Ezen példányhoz tartozott alkalmazkodni a király, az Örökkévalónak képe; s ez oknál fogva a vallásos tanok azt akarák elérni, hogy a király rendeletei, mellyek sehol és senkinél ellentállásra nem találnak, csupán igazságos és méltányos dolgokat foglaljanak magukban.

---

[1]) E végre helyezik szájok elé a *penom*-ot. Ennek tulajdonképeni neve *phantam*, azon kötelék, mellyet a keletiek szerénységből jelenleg is szájokon hordanak. E nélkül a persáknak nem volt szabad a tüzhez közeledni, sem tésztát készíteni, vagy egyéb szertartásokhoz fogni. Ennek rajza Anquetil zendavestájának II. kötetéhez van csatolva.

*) Azt még be kellene bizonyitni, hogy ez pogány ó-kori szabály, s nem későbbi hozzáadás. S.

Ormuzdnak minden követője, hozzá hasonlóan köteles volt kiirtani a földről minden rosszat, kigyókat, mérges növényeket és rovarokat. Dsemshid elsőben is Persia földét vette mivelés alá: ez oknál fogva Iran szükségképen a földmivelés hazája volt; ellenkezőleg Turan, a nomádok tartománya, az egyenetlenség és nyomor tanyája. „Oh Sapetman Zoroaster (igy szól Ormuzd)! én a kéjnek és bőségnek helyét keresém föl, mellyhez a földön több nem hasonlitható, s minőt senki más a földön nem képes teremteni, oh Sapetman Zoroaster! E helynek neve Eriene Veedso, és szépségre meghaladja az egész világot. Semmi sem ér föl ezen általam teremtett kéjhely gyönyörüségével. Az áldás- és bőségnek általam, a minden mocsoktól tiszta Ormuzd által teremtett első kéjhelye, Eriene Veedso volt.“ A ki a földet mivelte, Sapandomadot, a földmivelés szellemét tisztelé. Kordad az ő jótékony árjait bocsátá le rá; Amerdad a fák és kertek fölött őrködött.

‚Igazságos birája a világnak,‘ igy áll a Vendidadban, ‚te, ki maga a tisztaság vagy! mellyik a törvénynek legtisztább pontja?‘ Ormuzd felelé: „Azon törvény, hogy erőteljes magot vessünk a földbe, oh Sapetman Zoroaster! A ki magot vet, és ezt tiszta szivvel teszi, a magismus törvényét egész kiterjedésében teljesíti, s olly nagyon becsült az én szemeimben, mintha száz teremtménynek, ezer terméknek adott volna életet, vagy tizezer áldozatot mutatott volna be. . . . Ki magot termeszt, kiirtja a deviket. Midőn a szükségre elegendő mag termesztetik, a devik meg vannak alázva. Termeszszetek még többet: és a devik sirni fognak a bosszuságtól. Bármilly keveset termeszszen is az ember, meg fogja alázni és semmisíteni a deviket azon helyen, hol ezen kevés magot is termeszti. A devik tágas torkát és széles mellét a lángok emésztik meg, midőn a gabona bőségben terem. Ekkor a szent igét több figyelemmel fogják az emberek olvasni. A ki nem eszik, annak nincs ereje, sem tiszta müveket nem teljesithet; sem erőteljes földmivelőket, sem virgoncz gyermekeket nem lehet reményleni, midőn hiányzik az eledel. A világ, a mint létezik, csupán az élelem által létezhetik.“ (Farg. 18.)

A királyok azért megbüntették a henye, s jutalmazták a szorgalmas földmivelőket; és évenkint egyszer azok asztalához ültek, kik a föld kebléből hozzák ki a kincseket: vagy azon gyilkot forgatva kezökben, mellyel Dsemshid a földet megnyitá, abból bőséget sarjadoztatnak. Az öregebb Cyrus saját kezével ültetett sok fákat; az ifjabbik dicsekvék Lysandernek, hogy kertjeit ő maga rendezte el: a főurak paradicsomokkal környezék palotáikat, mellyekben narancsok, szőllők, magas jegenyefák tenyésztek, és a szomoru-füz ágaival takará el a gyönyörü

kökörcsin, szironták, jazmin és arany-virágokat. S midőn a görögök honszeretetében osztozva, velök együtt átkozzuk, vagy utáljuk Hellas ellenségeit, ne feledjük egyszersmind, hogy Persiából kaptuk a legizletesebb gyümölcsöket: a fügét, mandolát, őszi-baraczkot, granátalmát, görög-dinnyét, és a becses eperfát.

Az állatok nem részesülnek ugyan olly tiszteletben, mint a braminoknál: azonban figyelemmel kell lenni irántuk. A Yaçna tizedik imanja egy ősrégi töredékre vonatkozik, igy szólván: „Hom! igen jelesek eme szavaid: becsülöm az állatokat, hogy azok is becsüljenek engem. Szeliden szólok az állatokhoz; méltósággal hivom őket; táplálom az állatokat; ruházom az állatokat; jó karban tartom az állatokat. Ők adják nekem az élelmet, és az életre szükséges dolgokat.“ Ormuzd törvénye tökéletesen egyezik ez ős törvénynyel: „Azt rendelem, hogy tápláljátok a nyájat; a ki ezt teszi, paradicsomba jut. Szerezz nekik legelőt és gyönyört. Tápláld azokat, mellyek élelem nélkül vannak. Adj pásztort melléjek. A férj és a nő tudják meg, hogy a ki teljesíti e jó tettet, az kedvező szelet nyer.“ (Yaçna, h. 35.) Ez oknál fogva a házi állatok mai napig is gondosan ápoltatnak a persáknál: el nem látni azokat a szükségesekkel, vagy pedig kegyetlenkedni rajtok, bün volna; s mindenkinek kötelessége, egy ökröt, egy kutyát és egy lovat tartani a háznál. Ezzel ellenkezőleg mindenkép pusztitják Ahriman állatait: s Agathias előadása szerint, időszakonkint összegyültek a magusok, bizonyos szertartások közt kiirtani a csuszó-mászókat; melly szokás mai napig is fönmaradt.

A kicsapongás, mint Ahriman müve, tiltva van. Az egynejüség törvény által van kimondva; s a nőnek egyénisége nem vesz el a férj mellett: ugy hogy belőle még papnő is válhatik. A rokonok közti vérkapocs a legdicsőbbnek tartatik; ugy látszik azonban, hogy e részben igen nagy visszaélés követtetett el, ugyannyira, hogy anyjokat, leányaikat, testvéreiket is nőül vették: melly szokást, valamint a többnejüséget is valószinüleg a hóditó persák (?) hozták be.

Mind e szerencsés, és a vallási törvények által is gyámolitott hajlamot, a hegyi népek betörései rontották meg, az által, hogy bevitték magukkal a hóditási vágyat; valamint a legtisztább folyam is megzavarodik, midőn partjain tulcsap. Mindazáltal a tüzimádás századokon át föntartotta magát saját honában, daczára a számos felforgatásoknak: és távoli, miveltebb népek közt is erőteljes gyökereket vert. Manes és a gnosticusok eretnek tanaiban, és Mithras rejtelmeiben, makacs harczot vivott a kereszténységgel; sőt a harmadik században elég hatalmas volt a Sassanidák dicső birodalmát helyreállitni. Követői a moz-

lem türelmetlenség által üldöztetve, inkább elhagyák hazájokat, hogy sem megváljanak attól; s Kerman pusztáiban, és Hindostanban vonva meg magukat, mai napig is őrzik ott az örök tüzet, és a szent törvénykönyvet, mellynek ismeretéhez általuk jutottunk el (B). Surate-, s Bombayban, a Ganges mellett, Persia déli részeiben, a Kaspi-tenger partjain a geberek unokái mai napig is irtóznak a bálványozástól, s a tüzet az Istenség jelképeül tekintik. Aresh-Gahban a Kaukaz hegység közt, egy husz cellát magában foglaló négyszögü épület látható, melly a zendavesta követőinek kolostor gyanánt szolgált. Az épület közepén oltár emelkedik, négy rendbeli négyszögü kéményekkel; s az itt olly nagy bőségben találtató hegyi olaj által, a tüz folytonosan élesztetik rajta. Minden cellában számos csövek találhatók, mellyekből a nap-, és éjnek bizonyos óráiban meggyujtatni szokott, gyulékony lég tolul ki. A csendes visszavonultságban élő szerzetesek nyugtalanul lesik a nap feljöttét: s a mint ez a láthatáron mutatkozik, örömkiáltásokba törnek ki; s egymással ölelkezve, mai napig is nyilvánitják ama nemes méltóságot, és a természetnek azon magasztos tiszteletét, melly a régi persák iránt olly rokonszenvet kelt.

NEGYEDIK FEJEZET.

A persák erkölcsi állapota, s állam-szerkezete.

Nevelés.

Szintolly ferdén itélnők meg a persákat, ha tisztán csak az őket gyülölő görög irók után indulnánk, mint ha föltennők róluk, hogy a könyveikben foglalt erkölcstant hiven megtartották és követték légyen. ‚Ha szentek akartok lenni,' igy szól a törvénykönyv, ‚oktassátok gyermekeiteket; mivel ezek jó tettei nektek fognak érdemül tulajdonittatni.' S valóban Xenophon különösen kiemeli, milly nagy gondot forditottak a persák az ifjuság nevelésére. Egy tágas téren külön gyülnek össze osztályonkint a gyermekek, ifjak, férfiak, és a katonáskodás alól fölmentett vének: a gyermekek és férfiak hajnalban indulnak meg, a vének pedig, midőn idejek engedi; a nőtelen ifjak, fegyverbe öltözve, ott töltik az éjet. Mindenik osztálynak tizenkét főnöke van, a gyakorlatok vezetésére. A gyermekek igazságot tanulnak ott, az által, hogy gyakorlati esetekben itéletet kell mondaniok [1]); és e dicső intézményt

[1]) Egy illy gyakorlati esetet ád Xenophon Cyrus szájába: „Egy felnőtt gyermek, kinek kis köntöse volt, elvette egy kisebb gyermektől a magáét, melly

sehol sem utánozták a mivelt népek: mellyeknél az oktatás első tárgyait irás és olvasás képezi. Itt merülnek föl a vádak, a gyermekek közt előfordulni szokott lopás, erőszak és csalárdságok miatt; s a fölügyelők nem csak a bünösöket és rágalmazókat, hanem a háládatlanokat is büntetik, kik azzal vétkeznek, hogy másokat a jótékonyságtól elkedvetlenitnek; egyszersmind a gyermekeket engedelmességhez, mértékletességhez, és a fegyverek használatához szoktatják. Tizenhat éves koruktól fogva huszonhatig az ifjak közt foglalnak helyet: éjjel a szabad ég alatt alusznak, nappal pedig a hatóságok rendeleteit foganatositják a közjó érdekében, vagy a királyt gyakori vadászatokra kisérik; kenyeret esznek torma és viz mellett, vagy saját kezök által elejtett vad-hust; gyakran tartanak fegyverjátékokat. Ezután huszonöt éven át a férfiak sorába állnak: kik akár béke, akár háboru idején, a felsőbbségnek vak engedelmességgel tartoznak; közülök választatnak a tisztviselők, és az ifjuság vezetői. Ötven éves korukon tul az öregek közé számittatnak; kik mentek lévén a katonaságtól, a köz- és magán-, sőt vérügyekben is itélnek: s ha valamelly ifju a fölügyelők által a törvények megsértésével vádoltatnék, a vének őt kitaszitják az osztályból; mi rá nézve örökös becstelenség.

Csupán az illy nevelés nyit utat a magasabb polczokra. Különben egészen az önmegtartóztatásig mértékletes életet élnek, s olly annyira szemérmesek, hogy mások előtt sem nem köpnek, sem orrukat nem tisztitják, vagy testöket ki nem ürítik. Igy adja elő a dolgot Xenophon, ki az ő jóakaró képzelődésében a dolognak egyedül jobbik oldalát látja; vagyis inkább e példa által akarja oktatni polgártársait. Mindenesetre az ő előadása egyedül a pasargadok törzséről áll, melly a tartomány nemességét tevén, a trónt környezte, s a sereg magvának tekinthetik.

A persáknál négy osztály volt: papok, harczosok, földmivelők, és kézmüvesek; ugy látszik azonban, hogy az osztályozás nem szállott

---

ennek nagy volt, s ráadván erre a kicsinyt, ő a nagy köntöst vette föl. Itéletmondásra szólittatván föl e tárgyban, azt találtam mondani, mikép mindkettőre nézve legjobb, ha megtartja azt, melly legjobban illik testéhez. E nyilatkozatért ütlegeket kaptam a tanitótól: ki azt mondá, hogy itéletem igen helyes, ha arról van szó, mi illik jobban a gyermekeknek; minthogy azonban a tulajdon-jogról van szó, azt kell tekinteni, mondá, ki volt a jogszerü birtokos; az-e, ki erőszakkal vette el a köntöst, vagy a mellyik azt pénzen vette, vagy készittette magának. Hozzátevé még, hogy igazságos az, mi a törvények szerint, és erőszakos dolog, a mi törvény ellen történik; és azt ajánlá, hogy a biró mindig a törvények szerint mondjon itéletet. Ekkép tanultam ismerni minden dologban az igazságost.“

le örökségül atyáról fiura. Irtóztak azon mesterségektől, mellyek a tüzet beszennyezik, vagy épen eloltják; különben is a kézimunkákat egy átalában utálták. Az mondatik a persákról, hogy az igazmondást különösen szerették: sőt még a kölcsönkérést is becstelen dolognak tartották; mivel ez is hazugságra vezet. Ebéd közben komoly dolgokról beszélgettek [1]).

Szokások.

A hegyeket lakó persák, kiknek maradványai a gaurok törzsében láthatók, igen rut emberek voltak: hazájok azonban nyitva állván a betöréseknek, és gyönyörü népfajok által környeztetvén, a vegyületből olly népfaj származott, melly erőt és szépséget egyesite magában. A vallás megáldotta, s a király megjutalmazta a sok gyermekek atyját; a fiuk égbe vezető lépcsőkül tekintettek: s minél nagyobb számmal vannak, annál könnyebb az átmenet Cinevad hidján. A magtalan ember fogadjon örökbe, vagy mozditsa elő mások házasságát, és adjon jegyajándékot. Ha a nő harmad izben is engedetlen volna, a férj megölheti; vagy pedig eltaszithatja magától a csapodárt és hitetlent.

A medusokkal vegyülvén össze a persák, szokásaik nem csekély részben átalakultak; Cyrus kora után növekedett a fényüzés, de romlottak az erkölcsök: elpuhulva, borital- és nyalánkságnak engedék magukat által, lágy párnákat kerestek, mesterséges árnyékokat, bundákat és pompás szerszámokat kedveltek. Fejedelmeiknél divatban volt a többnejüség, az ágyasok tartása, saját leányaik-, testvéreik- és anyjokkali házasság. Artaxerxes Mnemon saját leányát akarván nőül venni, ez iránt anyjának véleményét kérte; ki neki azt felelte: ‚Isten téged a persáknak a becsület és becstelenség, a vétek és erény egyedüli törvénye- és szabályaul adott' [2]).

A napernyők, gyaloghintók, zsámolyok, és a fényüzés, meg kénye-

---

[1]) **Plato**, *Sympos.* II. k. **Xenophon**, lib. II. c. 2. L. a persa szokások leirását Herodotnál.

[2]) **Plutarch**. Az Eusebius püspök idézte történet eldöntené a kérdést, ha hitelesül tekintetnék ama rendelet, mellyet kibocsátottnak állit: „hogy tudnillik a keresztény vallás szerinti házassági szertartások eltöröltessenek; és egy nő helyett mindenki többet tartson: hogy az örmény nemzet hathatósan szaporodjék; a leányok atyjokkal, a nőtestvérek fivéreikkel éljenek; az anyák ne tartózkodjanak fiaiktól, és az unokák a nagyanyák ágyába feküdjenek." A mi most következik, más szokásokra mutat: „Az eledelre rendelt állatok kellő módon vágassanak le; tészta-gyurásnál a kötelék mindig az ajkakon legyen; kócz és ökörganéj ne vettessék tüzre; a kéz szappannal mosattassék meg; a hód, róka, nyul, hagyassék életben; de a kigyók, gyikok, békák, hangyák pusztittassanak ki, s a királyi mérték szerint számittassanak meg." (Cap. II.)

lem egyéb tárgyai a persáktól erednek *); kik most is, mint Darius idejében, szemöldeiket és szakállukat festik, s ebédnél ülve, a zene hangjait, vagy a bajaderek énekét hallgatják [1]: gyönyörködnek a virágokés kertekben, drága csecse-becsékkel ékítik ágyasaikat, kegyetlen büntetéseket és borzasztó csonkításokat használnak, dagályos czimeket adnak fejedelmeiknek; az udvaronczok egész dicsőséggel nevezik magukat azok k u t y á i n a k, valamint régenten ebek módjára heverték körül a király asztalát, s ették föl a földről az étel-hulladékokat [2]), mellyeket a nap és hold testvére nekik odavetni méltóztatott; átalában most is azon régi közmondást követik: ‚Csókold meg a kezet, mellyet le nem vághatsz.'

A görög és belföldi irók közti ellenmondásokat korán sem oldhatjuk meg az által, ha a zendavestában rajzolt szerkezetet a valódi állapotokra akarjuk alkalmazni. Csakis ugy egyeztethetjük meg ezeket, ha két egyenlő hatalmat teszünk föl: egy politikait a keletiek modorában, melly Bactriana, Assyria s Media régi tartományokból veszi eredetét, hol korlátlan volt a monarchiai hatalom; s e mellett egy Zoroaster által alapitott tisztán vallásos hatalmat, a m a z d e i s n a n o k, vagy Ormuzd fiainak kezében: egy mysticus egyházat és társadalmat, a M o g b e d, vagyis főpap közvetlen igazgatása alatt. Valóban a persa nemzet nomád és harczos nép gyanánt tünik föl előttünk, melly miveletlen tartományokat hódit meg, itt polgárosodik és elpuhul; hol a király mindenhatóságát csupán a vallási törvénykönyv fékezi, melly egy szót sem szól a nép jogairól, hanem annál többet a király kötelességeiről. A vallás lényegesen hat, nem csak bensőleg, hanem külsőleg is a p e r s a p o r t á r a: s valamint hét szellem környezi az Örökkévalónak trónját, ugy hét fejedelem a királyét; valamint az égi szellemek őrködnek az utak, városok és falvak fölött, ugy igazgattatnak az ügyek a nagyok által is a földi birodalomban.

Királyok.

Cyrusnak közel utódai megtarták az általa behozott ideiglenes kormányformát; jóllehet ő a birodalom fővárosául Pasargadát rendelte. Darius gyengité ugyan a birodalmat külhóditások által, bensőkép azon-

---

*) A mennyiben a persák, mint hóditók, átszállitóivá lettek a rájok másoktól, tudnillik a legyőzött népektől maradt miveltségi örökségnek. Épen e miveltséggel járt ama divatos romlottság is, melly annakelőtte ismeretlen volt köztök; s mellyről szerző szólott II. könyvében, 401. l. S.

[1]) A görögök *μυσυργες*, az ujabb persák pedig *raccas*, vagy *alimeh*, vagyis tudós néven nevezik őket.

[2]) *Posidonius*, Athenaeusnál, XIV.

ban megszilárditá azt, a mint csak képes egy szerencsés szerkezet ezt tenni. Hasonlóan Ásia többi népeihez, a fejedelem korlátlan ura volt alattvalói életének és javainak. Két udvaronczot, miként emlékirója mondja, csak azért öletett meg Cyrus, mert előtte kezeiket nem eléggé rejték el öltönyeikben. A ki hivatlanul ment Ahasverus elejbe, tüstént életét veszté, mint ezt a szent-irásból tudjuk. Xerxes jutalmat igért annak, a ki uj időtöltést talál föl számára. A harem elpuhultságában növekedve, s határtalan és vak engedelmességhez szokva, nem csuda, ha magukat tekinték a törvény központjául a fejedelmek, ha legkisebb szeszélyeik kielégitését is szigorun követelték. Plato irataiból tudjuk, hogy a királyfiak hét éves korukban a heréltek és udvari tisztek gondjára bizatván, ezek föladata volt, erőt és ügyességet önteni a testbe, s illemhez szoktatni a lelket. Tizennégy éves korukban pedig négy irástudó oktatta őket: egyik a magiában, vagyis a vallás- és kormánytudományban; másik az igazmondás- és igazságszolgáltatásban; egy harmadik a szenvedélyek fékezésében; s negyedik a veszélyek alkalmával tanusitandó rendületlen bátorságban [1]). Maguk- a királyoknak minden reggel, a mint fölébredtek, egy pap ezt hangoztatá füleikbe: ‚Uram! kelj föl, és gondold meg jól, mi végre helyezett téged Ormuzd a trónra.'

Az eredeti nomád élet nyomait még akkor is megőrzék a királyok, miután már Darius az udvari szertartásokat behozta: nagy, terjedelmes kertek környezék a királyi palotákat, s azokban tartatott az egész sereg fölött szemle; az év különféle szakaiban, fölváltva Babylon, Susa, Ecbatana városokat választák székhelyül, és udvari környezetök egész táborhoz hasonlitott. Az udvari személyzetet legtöbbnyire a pasargadok tevék. Fő időtöltés gyanánt a vadászat szolgált. E végre rendelt saját hivatalnokok szedték be minden tartományból a királyi asztalra adandó lefinomabb termékeket: a buzát Aeoliából; a vizet, ezüst edényekben, Choaspesből hozták; sót Jupiter Ammon viránya szolgáltatott Afrikában; bort a Chalybon hegy Syriában. Szigoru szertartás uralkodott a király asztalánál, hol ő egyedül evett: ritkán, vagy soha sem mutatta magát; igen bajos volt szine elé jutni; körülötte állottak a fő urak; számtalan őrök állták el az ajtókat: azonkivül, hogy a palotát tizezer zsoldos őrizte; udvaronczok lepték el az udvart és csarnokokat. Az egész udvart, melly néha tizenötezer egyénből is állott, a király saját költségén élelmezte.

Xenophon, ki az általa Persiában látott szokásokat bizonyára hiven akarta rajzolni, Cyrusnak egy nyilvános fölléptéről ezeket mond-

---

[1]) *Alcibiades*-ben.

ja [1]) : „Valamennyi fő urak közt sötét, zöld, vagy violaszinü divatos bibor öltözetet osztatott ki. Az utczák, mellyeken átvonult, tisztára valának seperve, az ut mellett jobbról és balról czölöpök álltak sürü sorokban, mellyeken belül csupán magasabb rangu egyéneknek volt szabad járniok. Korbácscsal ellátott felügyelők tartották fön a rendet. A palotán kivül álltak a dsidások, és a lovaikról leszállott lovagok, kezeiket öltönyeikbe rejtve. Elől jöttek az áldozatbarmok : négy gyönyörü bika, s ugyanannyi ló; ezek után két virágfüzérekkel ékitett fejér kocsi, mellyek egyike arany igával az ő istenöknek, másika pedig a napnak vala szentelve; ismét egy harmadik kocsi, skarlátszin csótárral takart lovak által vonatva : utána pedig emberek tüzet vittek az oltáron. Következett Cyrus egy kocsin: fején egyenes, és csucsba végződő tiara, testén félig bibor, félig fejér öltöny, minőt csupán a királynak szabad hordania; sarui karmazsin szinüek, bibor köpeny vállain, és a tiarát diadema övedzi, minőt valamennyi rokonai hordanak : s csupán az ő keze látszik ki öltönye ujjaiból. Kiséretét háromszáz pompásan öltözött herélt képezi, gyönyörüen kantározott lovakon ülve, s kezökben dárdát tartva; továbbá Cyrusnak kétszáz lova, arany kantárokkal és csikos csótárakkal; ezek után jőnek az alabárdosok és lovagok, rendezett csapatokban. A királyi kocsinak mindkét oldalán három szolga teljesíti parancsait, és fogadja el az átnyujtott folyamodásokat. A templomba érve, a bikák és lovak egészen megégettettek; erre következett a csikóverseny, és az ünnepélyes lakoma, melly alatt balján ültek a főurak, s az időt kölcsönös beszélgetés- és ajándékozással töltötték.

Serail.

A harem minden tartományból összeszedett bájos hajadonokkal vala megtöltve, kik a heréltek fölügyelete alatt két osztályba valának sorozva; s az első osztályból a másodikba csak a királylyali társalgás után juthattak. Nőket az Achaemenidák családjából választott a király : gyakran azonban az ágyasok is részesültek e kitüntetésben. Ezek közt folytonosak valának a rut és kegyetlen fondorlatok, hogy valamellyik természetes, vagy ifjabb fiunak biztositsák az uralkodást; minthogy a király szabadon választhatta a trónörököst. Az anya-királyné több hatalommal birt, mint a töröknél jelenleg a Valida: minthogy a kiszemelt trónörökös nevelése az ő gondjára volt bizva.

Esther.

A persa udvarnál uralkodó szokásokat és fondorlatokat leginkább a szent-irás egy előadásából tanuljuk ismerni. Ahasverus [1]), ki Indiá-

[1]) VIII. könyv, 3., 4. fej.

[2]) Darius Hystaspis, vagy Xerxes. Ez utóbbinak nevét a persák *Kshever-*

tól egészen Aethiopiáig 127 tartomány fölött uralkodott, hogy nagyságát kitüntesse, Susa székvárosában pompás lakomára hivott meg valamennyi persa és medus főurakat. Udvara száznyolczvan napig állott nyitva a vendégeknek; mellyek lefolyta után az egész népet, a legnagyobbtól kezdve, a legkisebbig, hét napon át vendégelte a kert, és általa sajátkezüleg ültetett berek előudvarában. A falakról fejér, viola, és zöld szinü sátorok függtek, bársony és skarlat szinü kötelekről: mellyek elefántcsont karikákon átvonva, márvány oszlopokhoz valának kötve; porphyr-, s parosi márvány- és granitból készült padlaton, arany és czüst ágyak valának elhelyezve. A vendégek arany csészékből ittak, s az eledelek a legváltozatosb alaku edényekben adattak föl; finom borok bőségben voltak kéznél, és senki sem kényszerittetett arra, hogy kelleténél többet igyék: s a király minden asztalhoz egy főurat ültetett, kinek kötelessége volt, gondoskodni róla, hogy mindenki ohajtása szerint részesüljön minden jóban.

Vasthi királyné szinte megvendégelte a nőket Ahasverus haremében: a hetedik nap azonban, a király különös jó kedvében hét heréltet küldött a királynéhoz, azon izenettel, hogy jelennék meg előtte koronás fővel; mert be akarja mutatni szépségét a népnek. A szokásokkal ellenkező eme parancsnak a királyné nem engedelmeskedett; miért is a bosszus király törvények- és igazságszolgáltatásban jártas hét persa-medus bölcset hivatott magához, kik az első helyeket foglalták el utána, s azon kérdést intézte hozzájok: minő büntetést érdemel az engedetlen nő. Egyik közülök attól tartván, nehogy Vasthi engedetlensége által a királyi tekintély csorbát szenvedjen, és e szomoru példa más nőkre is elragadjon, azt tanácsolá, hogy Vasthi azonnal bocsáttassék el, s ez esemény az egész birodalomban mindenkinek nyelvén és irásán hirdettessék ki: hogy a nők tanuljanak engedelmeskedni férjeiknek Ekképen történt; és emberek küldettek ki mindenfelé, összeszedni a legszebb nőket és leányokat a harem számára; hogy a ki legjobban tetszenék közülök a királynak, az emeltessék a királynői méltóságra.

Ezek közt vala Esther, unokahuga Mardochaeusnak, azon zsidók egyikének, kiket Nabuchodonosor foglyok gyanánt hurczolt el Babylonba. A harembe vezetett nők hat hónapig myrrha-olajjal, más hat hónapig pedig egyéb illatokkal kenettek meg; mi után fölékesitve egyen-

---

she-nek irták; könnyebb kimondás okáért elejbe tevén az A betüt, miként ez a két mássalhangzón kezdődő szavakkal történik, könnyen változik e szó Ahasverusra. Prideaux Artaxerxes Longimanusnak tartja őt. S valóban Mirchondnál *Ardeshir Diraz-dest*-nek neveztetik, melly melléknévtől nyerhette a Darius czimet a szent-irásban

kint mutattatának be a királynak. Estve jöttek a királyi terembe, s ott maradtak reggelig: és a király különös ohajtása nélkül senki vissza nem térhetett. Midőn a gyönyörü, és szeretetre méltó Estherre került a sor, rendkivül megtetszett a királynak: ki a koronát fejére tevén, őt azonnal királynénak kiáltatta ki [1]), s pompás menyegzőt tartott vele; melly alkalommal igen sok adót elengedett a tartományoknak.

Esther, nagybátyja Mardochaeus tanácsára, ki a palotában alsóbb rendü hivatalt viselt, eltitkolá eredetét. E minőségében, a király két heréltjének összeesküvését fedezvén föl Mardochaeus, Esther által fedezte föl azt a királynak; ki az életére törőket fölakasztatta.

Azonban macedoniai Aman, a király kegyencze, keveselvén a Mardochaeus által iránta mutatott tiszteletet, eltökélte magában, hogy kiirtandja az egész zsidó népet, melly Ahasverus tartományaiban szétszórva, saját törvényei és szertartásai szerint élt. Kicsalta tehát a királytól azon rendeletet, hogy bizonyos napon a zsidók mind legyilkoltassanak. Azonnal futárok vivék a rendeletet minden satrapákhoz, melly már a fővárosban is kihirdettetett.

Esther örömmel vetette volna magát közbe hitsorsosaiért; azonban fővesztés alatt tiltva volt, a király előtt hivatlanul megjelenni. Ő kitette magát e veszélynek; s miután Istenhez imádkozott, felöltözött pompásan, befesté arczát és szemeit, egy szolganő ruhája uszályát tartá, egy másik pedig az ékességek sulyja alatt roskadozót támogatá: s igy jelenvén meg Ahasverus előtt, ez az ő szépsége által elbájolva, megbocsátott neki. Esther csak arra kérte a királyt, hogy e napon vele és Amannal ebédeljen. Ebéd alatt a király bőven borozván, őt Esther más napra is meghivta.

Ez éjjel a király nem alhatván, uralkodása első éveinek történetét olvastatá föl magának: mellyben többi közt az is föl vala jegyezve, miképen mentette meg éltét Mardochaeus; és értésére esvén, hogy e tettéért mindeddig semmi jutalmat sem nyert, lóháton és királyi palástba öltöztetve, diadallal hordoztatá őt körül a városban. Épen Amannak adatott ki a rendelet, hogy kiséretét képezze, ki leginkább törekedett az ő vesztére. De sokkal rosszabbul ütött ki rá nézve Esthernek lakomája, midőn ez a királynak a tanácsos gonoszságait fölfedezvén kegyelemért könyörgött népe számára: minek következtében a király megölette Amant, Mardochaeust pedig főpolczra emelte; átadván neki

---

[1]) Vagy talán csak a harem urnőjének, *banu-i-harem*, mint mai napig is neveztetik Persiában a királyi nőkre felügyelő hivatalnokné. Az Esther név az *Asitaré*, csillag szótól ered, melly a latin *aster*-rel rokon.

pecsétgyürüjét, mellyet eddig Aman hüségére bizott; s kegyelme jeléül királyi botját kinyujtván, a zsidókra kimondott itélet foganatositását megszüntette. Azonnal minden népnek nyelvén irott, s a király pecsétjével ellátott levelek küldettek szét a futárok által; mellyekben a király előterjesztvén Aman fondorlatait, nem csak minden büntől menteknek nyilatkoztatja a zsidókat, de még azt is elismeri, hogy igaz törvények alatt élnek, a Magasságbelinek és élő Istennek fiai, ki az országot neki s elődeinek adta és föntartotta; s nem csak a zsidóknak életét ajándékozza vissza, hanem még ellenségeik kiirtására is szabadságot ád nekik [1]).

Ekképen intéztetvén az ügyek a nők és heréltek közt a haremben, államtanács nem is létezett: a satrapák és adófizető fejedelmek csak a legfontosabb esetekben hivattak meg; akkor sem magáról a dologról, hanem csak az eszközökről adhattak véleményt: a ki ellenkezett, azt büntetés érte. Azt mondják némelly történetirók, hogy a király arany vesszőkre ülteté tanácsosait, s ha véleményök helyeslésre talált, jutalmul nyerték azokat, ellenkező esetben pedig büntető eszközül használtattak. Keleti jelképes beszédmód.

Satraplák.

Midőn Darius az Indust is átlépte, s a serik tartományát birodalmához csatolta, ezt husz satrapiára osztá föl [2]). A kormányzók eleinte csak a polgári igazgatásra s az adók beszedésére, és arra ügyeltek, hogy a földek jól legyenek mivelve; s a király parancsait foganatositák minden, a tartományt illető közigazgatási dolgokban. De a polgári s katonai hatalomnak ezen bölcs elkülönzése nem sokáig tartott. Különösen a határszéli tartományokban igen nagy pompával éltek a satrapák; a királyéhoz hasonló rendes udvart tartottak, s korlátlan hatalmat gyakoroltak a tartományok fölött. Hogy azonban hatalmukkal vissza ne élhessenek, a király biztosokat adott oldaluk mellé, kik a fejedelem szemeinek és füleinek neveztettek, s a rendeletek közvetlenül ezekhez intéztettek; továbbá legalább egyszer minden évben vizsgáló biztosokat küldött a tartományokba, vagy ő maga járta be azokat nagyszerü kisérettel. A legcsekélyebb gyanu is elegendő volt a satrapa vesztére.

Posták.

A főváros és tartományok közti közlekedés könnyebbségére gyors és biztos futárok használtattak; de ezek egyedül csak a kormány rendelkezésére álltak. Állomásról állomásra lovak és emberek állottak ké-

---

[1]) Esther könyve.

[2]) Különösen megemlitjük azokat a *Földrajz*-ban.

szen, s egyik a másiktól vette át a küldeményt: mi a közlekedés leggyorsabb módja. Tovább a tüzoszlopok egész sorozata, lázadás- vagy betörésről adott hirt; s ekképen a birodalom egyik végéről a másikra gyakran egy nap alatt jutott el a tudósitás.

Pénzügy.

A nomád népből lett hóditó a meghóditott tartomány rovására élődik; miért is kénye szerint veti ki az adót, és azt természetben szedi be. Ezen jellemvonást a persáknál is fölleljük. A satrapák az adót leginkább természetben szedték, az udvar és a seregek föntartására, vagy pedig arany és ezüst rudakban, mellyek a szükséghez képesti különféle kiverés végett, a királynak különös kincstárába tétettek le. Azonkivül minden satrapiának megvolt a maga kincstára; s Nagy-Sándor csak Susában 55,000 ezüst talentumot talált rudakban. Darius Hystaspis előtt, ki a daricusokat verette [1]), vert pénzök a persáknak nem volt. Cyrus és Cambyses a szükséghez képest vetettek ki adót: Darius azt évenkint rendesen a termés aránya szerint határozta meg; miért is kalmárnak neveztetett el. Herodot szerint [2]) a királyok a tartományokból 14,560 cubocai talentumot huztak; a mi nem tenne egészen kilenczven millio frankot. Majdnem kétszer annyit huz jelenleg a persa király kicsiny országából; azért méltán föltehetjük, hogy itt csak azon összegről van szó, melly a seregek tartásán, s a természetben beszolgáltatott tárgyakon kivül a kincstár részére fönmaradt. Tudjuk például azt, hogy a ciliciaiak naponkint egy fejér lovat adtak; Media százezer juhot és négyezer lovat évenkint [3]); Babylon a harczi méneken kivül, nyolczszáz csődörből és hatezer kanczából álló ménest tartott; huszezer csikót adott évenkint Örményország; 1500 lovat, 2000 öszvért, 50,000 darab marhát Cappadocia; buzát Egyptom: hol a Moeris tavában halászat a királynak vala föntartva. Darius nőadót vetett a szomszéd tartományokra, Babylon ujra benépesitése végett. Colchis és a határos tartományok egészen a Kaukazusig, minden ötödik évben száz ifjut és ugyanannyi leányt küldöttek; ötszáz heréltet évenkint Assyria; minden harmadik évben az aethiopok és hinduk két kenish [4]) olvasztatlan aranyat küldöttek: ugy szinte kétszáz darab ébenfa törzset, husz nagy elefánt-agyarat; az arabok száz talentum tömjént; mások más tárgyakat hoztak

---

[1]) Pénzeiken ijász volt ábrázolva; azért mondá Agesilaus: Artaxerxes 30,000 ijászszal kerget engem; czélzással azon pénzre, mellyel a többi görögök magukat megvesztegettetni hagyták.

[2]) III. Könyv.

[3]) **Xenophon.**

[4]) Egy mérő. L. 90—98. §. **Herodot III.** könyvében.

adóban. Egyedül Parsis, a hóditók törzstartománya maradt menten minden adótól. Dus jövedelmi forrást nyujtott még a földek öntözése is: minthogy a zsilipek felnyitása a királyi haszonvételek közé tartozott ide járultak még a halászat, elkobzott javak, és minden nemü önkényte s adományok [1]).

A kincstár egyébiránt fizetésekkel terhelve nem volt; mert az udvari személyzet termékekben kapta ki járandóságát [2]): a tisztviselők- és egyéb magas rangu egyéneknek városok és falvak adattak tartásul. A birodalmába menekült Themistocles ellátására három várost jelölt ki Xerxes [3]); a királyné tartására olly nagy térség rendeltetett, mellyet egy nap alatt beutazni alig volt lehetséges. A javadalmasnak halála után a királyra szállott vissza minden: néha azonban örökségkép is átszálltak e javak a gyermekekre. És igy minden külön szükség kielégitésére valamelly tartomány jövedelmei fordittattak; valamint a tisztviselőket és hatóságokat is az illető tartományoknak kellett eltartaniok.

---

[1]) Jelenleg is a Neu-ruz ünnepek alatt, mindenki köteles önkéntes ajándékot hozni a királynak; mellynek összege nem kevesebb, mint 1,500,000 toman, vagyis 30 millio olasz lirára becsültetik.

[2]) Athenaeus (IV. 26. p. 145.) egy helyet idéz a cumai Heraclidesből, hol a persa udvarról a következők mondatnak: „Azok, kik a királyt szolgálják, gondosan megmosakodva s öltözve, a napnak felét ebéd-készitéssel töltik. A királynak némelly vendégei külön esznek az előszobában, mindenki által láttatva; mások belül esznek vele, de tulajdonképen még sem a királylyal. A palotában két terem van egymással szemközt; egyikben van a király, másikban vendégei. A fejedelem az ajtó-függönyön át látja őket, de ők nem látják a királyt. Ünnepek alkalmával néha mind együtt ebédelnek a nagy teremben. Midőn a király vendégel, a mi gyakran szokott történni, csupán tizenkét vendéget fogad el. Neki külön asztala van: egy herélt hivja be a vendégeket, s midőn már valamennyien összegyültek, a királylyal együtt isznak, de nem ugyanazon borból; vánkosokon ülnek, mig a király arany-lábu pamlagon hever. Többnyire részegen távoznak tőle. Rendesen azonban a király egyedül ebédel; néha neje, vagy valamellyik fia hivatik meg az asztalhoz: s ekkor a harembeli nők énekelnek előtte. A király ebédje igen pompás; noha böles takarékosság uralkodik ott, mint valamennyi főuraknál. A palota szükségére naponkint ezer darab áldozatmarha: ló, teve, ökör, szamár, és leginkább juh vágatik le. Szinte igen sok szárnyas-állatok emésztetnek föl. Minden vendégnek része elejbe tétetik, és a maradékot magával viszi. Az ételek nagyobb része, valamint a kenyér is, az őrök és szolgák élelmezésére van rendelve; s az előcsarnokokba vitetvén, adagonkint osztatik ki. Mig a zsoldosok Görögországban pénzzel fizettetnek, Persiában termékekben kapják ki maguk részét, ugy szinte minden főurak és parancsnokok a tartományokban."

[3]) Ekkép eredett az ujabb korban az *apanage* szó, vagyis *ad panem*: és a törököknél az *arpalik*, *arpa*, zab szótól, vagyis azon tartomány, melly a lovak számára zabot szolgáltat.

Babylon kormányzója naponkint egy atticai medimnust kapott, a mi évenkint 2,000,000 lirára rug; négy város csupán csak Masistius babyloni satrapa vadász-ebeinek tartására vala rendelve [1]) : illy nagy volt a fényüzés a magasabb állásuak közt!

A jövedelemmel arányban álltak a királyi adományok is. Minden idegen követnek egy babyloni talentumot adott a király vert pénzben, és kettős értékü két ezüst edényt, karpereczeket, kardot és nyaklánczot, összesen ezer daricus értékben, s egy med öltözetet : azonban a kegyenczek gazdagabb ajándékokra is tarthattak számot.

Törvénykezés.

Ugy látszik, a birák a papi osztályhoz tartoztak, s mindenkor éltes férfiakból választattak. A vádló a vádlottal szembesittetett, és a hamis vád bünében marasztatván el, az általa koholt gonosztett büntetteték halállal; s a vádlottnak egész élete folyama vizsgálat alá vétetvén, azon körülmény határozott, valljon a jó, vagy rossz oldal bir-e tulnyomósággal : melly eljárás csak bizonyos korlátok közt nevezhető bölcsnek; minthogy a jó cselekedetek nem szolgálhatnak mindenkor mentségül a gonosz tetteknek, s fölmerülő különös esetekben sokkal okosabb dolog, ha illyenkor a törvényhozó gyakorolja kegyelmi jogát. A hálátlanságra büntetés szabatott; az atyagyilkosságról még csak említés sem történt a törvényekben : egyátalában a régi törvénykönyvek hallgatással mellőzik a gonoszság e nemét, valamint az ujabbak sem szólnak a királygyilkolásról. Kegyetlen büntetések valának szokásban; és bizonyos elitéltek kivájt fatörzsbe zárattak, mellyből csak fejök, kezeik és lábaik állottak ki, s testöknek eme részei mézzel kenetvén be, a darázsoknak hagyattak martalékul.

Hadügy.

A persáknál uralkodó törzs a harczosok osztálya volt; és hiven eredetéhez, a birodalom katonai szervezetet nyert : s a tizedes felosztás alapján, a sereg élelmezése tekintetében katonai kerületekre osztatott föl. A királyi seregek az összes tartományokban osztattak el; részint táborokba gyüjtetvén össze, részint a városok őrizetére rendeltetvén : s mindig a tartomány, nem pedig a király költségén élelmeztettek. Kezdetben a sereg csupa lovasságból állott, melly a nomádok módjára az egész népet magával seperte, és szükség esetében podgyászát is elhagyta : miért is a persa lovasság, hasonlóan a mongolokhoz, igen gyors mozdulatokat tehetett. Hogy el ne szokjanak a lovaglástól, Cyrus megtiltá nekik gyalog jelenni meg az országutakon; mi csak alkalmat nyuj-

[1]) **Herodot**, III.

tott a fényüzésre olly tartományban, melly mai napig is a legszebb és legerősebb faju lovakat tenyészti; minek világos bizonyságát az ujabb korban Kerim-khan adá: ki azon egy paripán háromszáz mérföldet lovagolt be ötvennyolcz óra alatt.

A vélemény, hogy a ki harczban esik el, a boldogságot elnyeri, bátorságot és lelkesedést teremthetett ugyan, de szabályozott és kitartó vitézséget nem eredményezhete: mellyet egyedül a honszeretet és becsületérzés képes megadni. Gyermekek és nők szinte elindultak a sereg után; mi ugyan alkalmas mód lehet a lelkesedés fölgerjesztésére, de legtöbb esetekben akadékul szolgált. Szintugy a kaszákkal erősitett szekerek is gyakran csak kárára voltak a seregnek. Háboruban sem nyilakat, sem kelevészt nem hordtak magukkal, hanem csak kézi fegyvereket, pánczélt, paizsot, kardot, vagy szekerczét.

Ki a persák és németek közti hasonlatosságot fürkészi, annak figyelmét nem kerülheti el a Xenophon által emlitett ama szokás, mellyről azt mondja: hogy az ő népe által a hadjárat fejévé választott Cyrus, kétszázat választott ki a magához hasonlók közül [1]), kiknek mindegyike más négyet választott, és ismét mindenik az ezer közül a nép gyermekeiből szemelt ki magának tiz csatárt, kik paizs- és lándsával, tizet, kik hajitó-szerekkel, és tizet, kik kézijakkal voltak ellátva.

A Cyrus által fölállitott rend szerint századokra oszlott a sereg; és egy illy osztály élén állott a kapitány, vagy százados: alatta minden huszonöt ember számára négy hadnagy, ezek alatt ismét a tizedesek, és az ötösök. Az egész század egy sátor alatt tanyázott. Négy csapat élén egy vezér (οὐραγὸς) állott. A tábor közepén emelkedék a keletnek forditott királyi sátor; körülötte a testőrök, lovak, lándsások, és ijászok; jobb felől valának a sütők és lovak, balról az élelmezők és barmok, minden a maga kijelölt helyén. A sátorok kiterjesztése vagy felvonása, s minden egyéb müködés gyorsan és pontosan teljesittetett. A főnökök sátorain kis zászló lengett.

A nemzeti harczokban tömeges fölkelés rendeltetett: a mi legtöbbnyire csak zavart idézett elő. Középett állott a király a persákkal; a podgyász előre küldetett; s miután valamennyi tartományoknak ki kellett állitani a rájok eső fegyveres népet, a sereg mindegyre növekedék, mint valamelly folyam, melly utközben sok mellékforrásokat vesz föl. Az ut hosszában temérdek gabona-készletek halmoztattak össze, s maga a királyi udvartartás is képes volt kipusztitani egy tartományt; minthogy nők, szolgák, ebek és tömérdek igás marhák képezték annak

---

[1]) Ὁμότιμοι; Tacitus *comites*-ei.

kiséretét : továbbá minden vendégség után a király számára lefoglaltattak az ezüst edények, a keletiek abbeli nézeténél fogva, hogy a király korlátlan ura mindenkinek, és tulajdonosa minden vagyonnak.

A hóditások következtében a persák tengeri hatalomra is szert tőnek; hajóhadaikat azonban legtöbbnyire phoeniciai, vagy kis-ásiai hajók képezték.

A fényüzés csakhamar elpuhultakká tevé a persákat, s eredeti vitézségökből sokat vesztettek; a kaszás szekerekkel nem lehetett már támadást intézni a nehéz fegyverzetü ellenség ellen : csak azon pontokra lehetett könnyen eljutni rajtok, hol hevesen folyt az ökölviadal; és illy alkalommal a csatár leszállván szekeréről, a magukra hagyott lovak igen gyakran nagy zavart okoztak. Később görög, hyrcaniai, parthus és saca zsoldosok is használtattak; s a görögökről tudjuk, mikép fizetés fejében havonkint egy daricust, vagyis aranyat kaptak.

A németek eredete.

Több izben emlitettük már a persák és németek közti hasonlatosságot: olly tárgy, mellyel az ujabbkori tudósok sokat foglalkoztak; kik a régi Kermanban akarák föllelni a németek hazáját. Egy skot tudós még az utat is kijelölte, mellyen e nép Persiából uj honába költözött. Ez állí-:tásnak fő támaszául a nyelv szolgál; s ámbátor nem áll az, mit Leibnitz mond, hogy persa nyelven irt egész sorokat megért a német [1]) - annyi bizonyos, hogy minden persa szóejtésekben igen sok a német gyökszó, ejtés, szóképzés, és azokban dán, islandi, angol, és tisztán goth szavakat találunk [2]); s a mi még különösebb, nagy részben azok az is-

---

[1]) *Integri versus persice scribi possunt, quos Germanus intelligat.* Ed. Hannov. p. 152.

[2]) Adelung *Mithridates*-ében (I. 284.) 221, a parziból vett német gyökszavat szedett össze. A határozatlan mód e nyelven is *ten*, vagy *den* tagban végződik; a névelők és ragok *der*, *bi*, *gi*, a német *der*, *be*, *ge* szócskáknak felelnek meg stb.

A zend nyelvben *fretem*, nagyság, *fretaum*, tápláló; s islandi nyelven *Freya*, Tacitus által is emlitett istenség neve, annyit jelent, mint tápláló erő. A zend nyelvben *thranfd* táplálék, s dán nyelven *trives* kövéredni; zend ny. nyáj *gueochte*, dán ny. *queg*. Parzi nyelven *Khuda*, Isten, svéd ny. *Gud*, németül *Gott*. A pehlviben szent *halaéh*, islandi ny. *halog*, németül *heilig* stb. *Dar*-, vagyis kapunak nevezik a persák a királyi palotát; miként jelenleg is a törökök: s a kapu dán nyelven *doer*, németül *Thor*, angolul *door*. A görögök Persia fővárosát Pasargadnak nevezték; és minthogy islandi nyelven *parsa gard* erősitett tábort jelent, bizton föltehetjük, hogy ama városnak eredeti neve Parsa gard volt, mellyet a classicus irók elferditettek.

Tir a persáknál a nyájak őrangyalának, és junius hónak nevét jelenti; a scandinavok Eddája szerint *Tyr* a vak erőnek, a csatáknak istene, mellyet később

landi verselésnek különcz szabályait követik [1]). Azonban ne hagyjuk magunkat olly könnyen elragadtatni hirtelen és részletes következtetésekre, s a nyelv-hasonlatot ne vegyük egyébnek, mint az általunk indogermannak nevezett egész népcsoport közös eredete következményének. Tekintetbe kell vennünk tovább azt is, hogy szintillyen, sőt nagyobb hasonlatosság létezik a német és hindu, ugy szinte a hindu, görög és latin közt; sőt nem régiben is egy tudós kritikus [2]) azon megjegyzést tette, mikép a régi szláv nyelv, melly igen sokat hasonlit a persához, sokkal több rokonságot mutat a német és islandi, mint sem az ujabbkori szláv szóejtésekhez.

Zend nyelv. Parzi.

A zend nyelv, mellyen a szent könyvek irvák, középutat tart a hindu és német közt; sokkal szabatosabb és férfiasabb az előbbinél. Eredetileg ékalaku jegyekkel iratott, mellyek ék, vagyis inkább fecskefark és dárda-hegy alakban fölülről lefelé, vagy jobbról balra képeztetnek: egyetlen elem, mellynek együgyü illesztései tökéletes alphabetumot képeznek, valószinüleg a semita jegyek közé helyezendőt; mivel a zend nyelvnek volt már a sanscrit és chaldaeai rendszerből kölcsönözött alphabetuma, melly a jegyek alakjára nézve az utóbbihoz hasonlitott, és jobbról balra iraték: e mellett azonban az Európában szokásos magánhangzókat, ugy szinte a hindu nyelv minden articulatióit magában foglalta [3]). Még mai napig sem tudatik, hol divatozott légyen e nyelv; és valószinüleg csak a papi osztálynak volt sajátja: mig a harczosok a pehlvi nyelvet beszélték, Cyrus utódainak udvari nyelvét; melly most is föntartja magát Persiának némelly éjszaki törzsei közt, valamint a shirvani paddarok közt. E nyelvre fordittattak át a szent könyvek, és ezen maradtak fön számos föliratok a Sassanidák korából. Később e fejedelmek a parzi nyelvet hozták be, Farsistan egyik szójárását; mellyet valószinüleg a régi persák használtak: minthogy ebben találtatnak föl legtöbbnyire a görög és latin nyelvben megőrzött persa gyökszavak. A VII. században kiküszöbölték azt az arabok; s midőn 977-ben diadallal emelték azt a dilemiták régi polczára, nagyon sok idegen elemekkel volt már vegyülve, s az uj-persa, vagy deri nyelvet képezte. A parzi nyelv azonban a

---

Thor és Odin váltották föl. Dán és svéd nyelven *tyr* bika; miért is föltehetjük, hogy a cimberek által érez-bika alakjában imádott istenség ugyanaz, melly az Eddában fordul elő.

[1]) V. ö. **Gladwin,** *Persian rhetorices*, a *Scalda*-val, vagy **Olafsen,** *Poetik der alten Scandinavier* czimü munkájával.

[2]) **Schlözer,** Nestor kiadásában.

[3]) **Burnouf,** *Vendidad-sadé.* **Bopp,** *Grammatica comparata.*

nagymogul udvarába szerzett magának bejutást, és a tüzimádó gebe-rek közt tartá fön magát; valamint Firdussi költeménye is megszerzé annak a halhatatlanságot [1]).

Irodalom.

Mi az irodalomból fönmaradt, mind a zend könyvekben foglaltatik. Mintegy 1000-dik év körülre teszik Locmant, a meseköltőt, kiről hasonló csodákat beszélnek, mint a hinduk a Vishnu-Sarmaról, s a görögök Aesopról; s ki valószinüleg hasonlóan ezekhez, több egyének személyét képviseli, s több rendbeli költők müveit összeszedte [2]). Ushenk, kinek eredeti neve P i s h d a d volt, minthogy az igazság és méltányosság szavait szüntelen ajkain forgatta, az örök igazság könyvét (D s a v i d a n - K h i r e d) irta [3]); bizonyossággal azonban nem állithatjuk, valljon ezen még most is létező könyv, a réginek hü forditása-e : mindenesetre megelőzi az izlamot, és némi fogalmat nyujt nekünk a persáknál divatozó nyelvek- és életszabályokról. Példabeszéd-forma szerkezete igen nagyon hasonlit Salomon példabeszédeihez, és a szent-irásnak hason tartalmu könyveihez.

„Isten a kezdet és vég; egyedül hozzá folyamodhatunk sikerrel: egyedül neki tartozunk hálával."

„A tudomány gyámola a munkálkodás : a munka törvényen alapszik; betölteni a törvényt annyi, mint a középutat, vagyis az igazságot követni."

„Az igazság müvei négy osztályba sorozhatók : tudomány, tapasztalás, tiszta szív, és a világi dolgokróli lemondás képezik ez osztályokat."

„Mindaz, a mire az embernek szüksége van, négy tulajdonságra vihető vissza, s ezek : a tudomány, bölcseség, mértékletesség, és igazságosság."

---

[1]) Ő ezeket mondja : „A persa nyelv hét szóejtésre vala felosztva. A *suki*, *karohi*, *sagzi*, és *sevali* kiment a szokásból; a *parzi*, *deri*, *pehlvi* mai napig is élnek. A parzi, melly igen kellemes kiejtésü, különösen Istachar vidékén divatozik; a *deri* a régi parzinak leánya, képzettsége- és finomságánál fogva dicsértetik, és különöseu Balk-Mervishah-Dsijan és Bochara, némellyek szerint Bedachan tartománynak is nyelve. A kurd nyelv persa és chaldaeai keverék, mint a pehlvi.

[2]) Ezen arab regék 1676-ban latin nyelven is kiadattak. E könyvvel kezdődik rendesen az arab nyelv tanulása, épen ugy, mint a görög nyelvet Aesop meséivel kezdik. L. (C) jegyzet.

[3]) Herbelot igen helytelenül zavarja össze a *Kalila-* s *Dimná*-val. A *Dsavidan-Khired*-ről értekezik Sacy a föliratok és szépmüvészetek Academiájának emlékirataiban. IX. 1831.

„A szelidség abban áll, hogy lemondjunk a bosszuállásról, midőn tehetségünkben állana azt tenni.“

„Három dolgot nem lehet elérni más dolgok segélyével : a gazdagságot ohajtás, az ifjuságot szépités, és az egészséget gyógyszerek által. Három dolog van, mellynek a körülmények különös becset kölcsönöznek, ugymint : a szükölködőknek segiteni, midőn az ember maga is éhezik; megvallani az igazságot, midőn az ember haragot táplál; és megbocsátani a sérelmet, midőn az azzal illetett hatalmas.“

Szépmüvészetek.

Mi a szépmüvészeteket illeti, Irannak emlékei a Cyrus előtti időkből Nagy-Mediában keresendők, vagyis Irak-Adsemi tartományban Kurdistan egy részével együtt; hol Kirman-Shah mellett, a Takti-Bossan, kerthegy, és Bisutum (Baghistan), vagyis „az oszlopnélküli“ nevezetü helyeken láthatók a Semiramisnak tulajdonitott épitmények romjai. E vidéken nyomozhatók Ecbatana romjai is; melly a med királyoknak Dejoces által épitett székhelye volt, ama helyen, hol jelenleg Amadan emelkedik.

De a tulajdonképen ugy nevezett Persiában, vagyis Farsistanban jelennek meg az Achaemenidák nagyságának nevezetes és kétségbevonhatlan maradványai. Itt találjuk Persepolis, vagy Estachar romjait; mellyet némellyek Pasargada [1]) városa gyanánt vettek, egy az Araxes (Bend-emir) által öntözött fölrónán, az éjszaki szélesség 30- és 31-dik foka közt. Ez volt Cyrus utódainak székvárosa, a nemzetiség és vallás középpontja; hol a királyok fölkenetvén, Cyrus öltönyét vették magukra: haláluk után ide visszatérendők. Itt őriztetett a kincstár, itt gyültek össze a magusok, itt állott, a honi földön, a hazai isteneknek emelt szentély. Még most is láthatók itt teremek, lépcsőzetek, erkélyek, sirboltok, egész hatvan lábnyi magas rovátkos oszlopok, sajátságos feje-

[1]) Többi között Heeren. A persa emlékeket illetőleg C. Fr. Höck (*Veteris Persiae et Mediae monumenta.* Göttinga, 1818.) az utazók és tudósok müveit és véleményeit egész Morier- és Heerenig egybefoglalta. Hammer a *Wiener Jahrbücher der Litteratur* VII. és VIII. kötetében folytatá e szemlét, Morier második, és sir W. Ouseley utazásaig. E két tudósnak, ugy szinte sir Robert Ker-Porternek utazásaiból jeles kivonatokat közlött Sylvestre de Sacy a *Journal des Savans* folyóiratban, 1819—1824.

A *Mémoires sur diverses antiquités de la Perse* czimü munkában (Paris, 1793.) ugyanazon Sacytól jeles adatok találtatnak az ékiratokról; jóllehet ő csak a Sassanidák korabeli ujabb emlékek magyarázatára szoritkozik. Ezek megfejtésében sokat fáradoztak Tychsen, Münter, Lichtenstein és Grotefend, az adalékokban Heeren eszméihez, II. 1830.; hol a zend alphabetum is előfordul. Burnouf azonban Lassen által gyámolitva, más uton jutott el azok megfejtéséhez. L. az *Archaeologiát.*

zetekkel, husz láb hosszu és tizennyolcz láb magas meseszerü állat-alakok, az alávetett népek hódolatát ábrázoló dombormüvek: melly czélra, mint szinte az idegen követek elfogadására, ugy látszik, egy külön nagy csarnok szolgált. Különféle, az épület czéljával egyező állat-alakok boritják a falakat; a föliratok ékjegyekkel [1]), és három, ugymint: zend, pehlvi, s talán assyriai nyelven tétetvék; mindeddig csak a királyok czimeit lehetett azokból megfejteni. A persák mai napig is e helyet Tukl-al-Dsemshid, vagyis Dsemshid trónjának nevezik.

A persepolisi királyi palota romjai a Csil-Minar ban láthatók, Rachmed hegy oldalán; és az épitészeti formák még most is egészben kivehetők. A párkányzat és tető érczlemezekkel bevont cedrus-gerendákból készültek: számos erkélyek, tágas udvarok és pompás csarnokok maradtak fön mindekkorig, joniai módra gazdagon ékitve, de minden belső elrendezés nélkül. A palotában és templomban minden tárgy dombormüvekkel, és ember-alakokkal vegyes, jelvényszerü állatábrákkal vannak boritva; itt-ott történeti ábrázolatok is fordulnak elő. Az ecbatanai palota babyloni modorban van épitve: falai mázas téglákból emelvék; a templomok arany- és ezüsttel vannak bevonva; igy a susai királyi palota is. A királyok holt testei nem égettettek meg: nehogy a tüz bemocskoltassék; hanem persa földön temettetének el. A palota körül vannak a sirboltok: hol nagy gonddal őriztetének a tetemek, mellyeknek egykori föltámadását remélték, Ormuzd országának helyreállitása végett.

Mindezen müvek, mellyekről bizonyossággal el nem mondhatjuk, valljon a medusok, vagy persák épitették-e, vagy talán egyptomi munkások is járultak azokhoz, sajátszerü, s már előhaladt müvészetre mutatnak. A falak nem igen alábbvalók, mint az egyptomi épitményeknél; minthogy a közel hegyekből fejtett nagy szikladarabok rendkivüli ügyességgel vannak egymáshoz illesztve: ez épitészet azonban nem hogy troglodyta-féle eredetre mutatna, miként a Nilus és Indus mellett; sőt inkább tágas terrasse-ok emelkednek fölfelé; egész oszlop-erdők nyulnak föl, hasonlón a pálma- és lotushoz; terjedelmes, most már kiszáradt tavak, kényelmes lépcsőzetek, mellyekre bátran föllovagolhatni, az édennek képét állitják szem elé: valamint a philaei s thebei oszlopok tömör szilárdsága azon barlangokra emlékeztet, mellyekből az

---

[1]) Rawlinson Tamás, ki 1838 után utazott Persiában, a londoni tudományok Academiájának, Persiában fölfedezett harminez rendbeli ékalaku föliratot küldött be, megfejtéseikkel együtt. Az egyikben a persák Chronologiáját véli rejleni, Cambysestől Darius uralkodásáig.

egyptomi épitészet eredetét vette. Ennél minden zárt és fedett; a persa épitészetnél pedig minden nyilt és szabad : miként ez a nap és elemek imádóihoz illett.

A plastikai müvészet megtartja a keleti udvartartás jellegét : nők, vagy meztelen alakok nem láthatók; azonban igenis a nem kevésbbé feszes és erőszakolt helyzetek, mint az egyptomiaknál : csak azon különbséggel, hogy nyugalmat fejeznek ki, s nem annyira a szépséget, mint a méltóságot törekesznek ábrázolni. A persa müvészek nem ábrázoltak isteneket, mint a hinduk és egyptomiak, hanem egyedül embereket különféle fajok szerint : legfölebb néhány fervert, vagy izedet rajzoltak. Még eddig az egész környékben nem találtatott szobor : és a dombormüveken a szobrászat kezet fogva az épitészettel, ennek értelmezésére szolgál; s magasztos egyszerüségében nagyszerü, a nélkül, hogy óriási volna [1]).

---

[1]) „Mielőtt távoznám, megvizsgáltam a magaslat aljában elterülő térséget, valljon nem találnám-e föl a régi város nyomait. Ebből nagyon kevés maradt : először is éjszaki irányban, nem messze a szikláktól, egy pompás, a sikon elszigetelten álló csarnok tünt szemeimbe. Oldalfalai belülről faragványokkal boritvák, hosszu öltönyü, de már megrongált emberi alakokkal. Délnyugotra pompás romdüledékeket találtam, mellyek valamelly templom, vagy más jelentékeny épület maradványainak lenni látszanak. Chardin és Lebrun Persepolis körötti rajzaiban e kőhalom egy oszlop által jelöltetik; melly egész pompával emelkedik széttöredezett társainak közepette, hasonlón a hőshez, ki egyedül maradt életben társai közül a csatatéren. Most már ez is összedőlt, s csak a hosszu levelü növények mozgatják néha zöldelő lombjaikat a nagyságnak összedőlt oszlopai fölött. Az utolsó csapást e pompás romoknak tizenöt év előtt egy csoport benszülött adá meg, kik az oszlopdarabokat egyesitő vaspántokat kiszedték. Ezt egy paraszt, ki kutatásaimban kalauzul szolgált, fedezé föl nekem : megvallván egyszersmind, hogy neki is része volt e rombolásban; és azt is hozzátevé, hogy illyesmi többé nem fog történni : mivel az illy szentségtörésnek szomoru következményeit nagyon is érezték. Azon kérdésemre, mit akar ez által mondani, azt felelé, mikép egy falujabeli lakos, kevés évekkel ezelőtt ledöntvén a nagy erkélynek egy pompás oszlopát, más nap reggel hirtelen meghalálozott. Sőt több izben megálmodta bekövetkezendő halálát; és mindenkit, ki az ő példáját követné, Salomon, vagyis a daemonok hasonló büntetéssel fenyegettek; ugy hogy nem találkozik egyén, ki kezét merné emelni az épületekre, mellyek fölállitása a nevezett két rendbeli egyéneknek tulajdonittatik. E babonaságnak igen örültem eredménye miatt; és a tiszteletre méltó régiségeknek csupán ellenségétől (?) telnék ki az azokat oltalmazó homály eloszlatása.“ **Ker-Porter.** (Hasonló emlékek föntartása igen rosszul van biztositva, hol egyedül a babonától várják azok épen maradását. A kellő fölvilágositás talán mégis többet ér, mint minden babona, s valamennyi rom-emlékek. S.)

ÖTÖDIK FEJEZET.

Görögország.

Sparta és Kreta.

Taglaltuk már a II. könyvben, mikép Görögország a természettől a miveltség legmagasabb fokára volt előkészitve, s helyzeténél fogva, mint szinte különféle eredetü lakosai által, a miveltség változatosságának föltüntetésére vala rendeltetve. A számos őstörzsek közül a dórok és joniaiak voltak a tulnyomók és legjellemzetesbek : amazok conservativ szellemüek, aristocraták és szigoruk, emezek pedig hajlékonyabbak és népszerüebbek. Ne képzeljük azonban itt az egész népet, melly valamelly tartomány lakosságát tevé; hanem azon csekélyebb számu törzseket, mellyek az uralmat magukhoz ragadták. Az achivok nagyobb számmal voltak, a dórok husz-, vagy harminczezer lélekből állhattak [1] : miért is kényszeritve voltak, féken tartani a legyőzött népeket, szigor, és a különböző származás jellegét hiven megőrzeni segitő intézmények, tovább erőszakos jogok és lealacsonyitó kiváltságok által.

E két faj képviselői gyanánt Görögország különféle államai közt leginkább kitüntek Athene és Sparta, nem csak nagyobb tekintélyök, hanem törvényhozásuk által is, melly befolyását még korunkra is kiterjeszté. E két államra tehát különös figyelmünket forditandjuk.

Sparta a Taygetus hegy tövében fekszik, Eurotas partjain, hol az arcadiai hegyek lánczolata a tenger felé lelapul [2]. Első királyát Lele-

---

[1]) **Müller**, *Dorier.*

[2]) Az átalános történetirókon kivül, a spartai történetek anyagát gondosan összegyüjté **Nic. Chragius**, De republica Lacedaemoniorum. Genua, 1593.; és **Meursius**, *De regno laconico*, és *Miscellanea laconica.* Amsterdam, 1661.

Spartára, s a görög történeteknek azzal viszonyban álló pontjaira vonatkozó legjobb munka : J. C. F. **Manso**, *Sparta, ein Versuch zur Aufklärung der Gesch. und Verfassung dieses Staates.* Lipcse, 1800—1805.

V. ö. **Heyne**, *De Spartanorum republica judicium*, a göttingai társaság iratainak IX. köt.; hol Pawnak több rendbeli részrehajló nézeteit megigazitja.

Pastoret, *Hist. de la législation*, t. V. VI. VII. Paris, 1824.

K. H. **Lachmann**, *Die spartanische Staatsverfassung in ihrer Entwickelung und ihrem Verfalle.* Breslau, 1836.

C. F. **Hermann**, *De causis turbatae apud Lacedaemonios agrorum aequalitatis.* Marburg, 1834.

W. **Wachsmuth**, *Hellenische Alterthumskunde aus dem Gesichtspunkte des Staates.* Halle, 1826—1830.

Fr. **Kortüm**, *Zur Gesch. hellenischer Staatsverfassungen.* Heidelberg, 1821.

S. F. **Schönmann**, *Antiquitates juris publici Graecorum.* Greifswald, 1838.

gesnek mondják; a nyolczadik Oebalus volt, ki első lépett második házasságra, s Perseus egy leányától nemzé Tyndarust; kinek gyermekei voltak Castor és Pollux ikrek, továbbá Helena, s Clytaemnestra. A két fiu a csillagok közé helyeztetvén, a másik kettőt szomorujátékok és hősköltemények halhatatlaniták.

Helena, Menelaus neje, a Perseidák uralkodását a Pelopidákhoz vitte át. Midőn ezeket a Heraclidák elüzték, a trón Aristodemus két fiára, Eurysthenes- és Proclesre szállott, kiknek utódai közösen uralkodtak. Hihetőleg egyiket képezi ez amaz egyezkedéseknek, mellyekre más tartományokban is akadunk, midőn tudnillik két egyformán hatalmas családok, vagy főnökök közösen gyakorolják az uralmat, a nélkül, hogy egymásnak ártanának. A Proclidák tehát, és az Eurysthenes fiától, Agistól nevezett Agidák, kilencz század lefolyta alatt adának királyokat Laconiának.

A Heraclidákkal betört dórok kizárták innen az achivokat, és a hóditás barbar jogánál fogva szolgaságra kárhoztaták a kevés számmal visszamaradtakat. Sparta még Agis alatt kezdé meghóditani a nyilt tartományon kivül ama száz várost, vagy falut, mellyről Laconia Hecatompolisnak nevezteték: a lakosoknak le kellett mondani politikai önállóságukról; s minden hadi készleteiktől megfosztatván, kemény földtételek elfogadására kényszerittettek. Helos lakói ettől vonakodván, erőszakkal győzettek le, s a legkegyetlenebb rabszolgaság várakozott rájok.

Heloták.

A spartai államot tehát a lakosság három osztálya, hogy ne mondjuk, castja képezte: a spartaiak, városok lakói, kiváltságos és uralkodó faj, mellyel egyedül foglalkozik a történetirás; a falvakat lakó lacedaemonok, adófizető, s katonai szolgálat alá vetett nép; legalsóbb fokon álltak a minden, nem csak polgári, hanem emberi jogoktól is megfosztott heloták, és más rabszolgák. A spartaiak mintegy negyvenezer lelket számláltak; 150,000-et a lacedaemonok; a rabszolgák körül-belül kétszáz ezeren voltak. Ebből állott a spartai szabadság!

De nem egyedül Spartában ment igy a dolog: ott voltak Argosban a gymnetek, Sicyonban a corynephorok, Kretában a demoiták, Thessaliában a penestek [1]). De még ezen classikai előadás sem fogadható el Helos elpusztittatását illetőleg: miután tudjuk, hogy a heloták

---

[1]) *Οὗτοι δὲ πρῶτοι ἐχρήσαντο θεράπουσιν ὡς Λακεδαιμόνιοι τοῖς Εἵλωσι καὶ Ἀργεῖοι τοῖς Γυμνησίοις καὶ Σικυώνιοι τοῖς Κορυνηφόροις, καὶ Ἰταλιῶται τοῖς Πελασγοῖς, καὶ Κρῆτες Δημοίταις.* Stephanus Byzantinus a *Χῖος* szóra.

olly nagy számmal voltak, miszerint néha a lakosságnak öt-hatod részét is tették, mint például a peloponnesusi háboru idejében.

Lycurgus.

Az argivok ellen harczolni, a lacedaemonokat féken tartani, a királyok féltékenysége-, s a teljhatalmuknak vont korlátok-, és a birtok egyenetlen felosztásából származott polgárháborukban egymást öldökölni: ebben állott a spartaiak minden dicsősége, a Heraclidák betörését követő első századokban. E közben a két dynastiabeli királyok rendesen uralkodtak egymás mellett, midőn végre Polydectes magtalanul halt el. Testvére Lycurgus követte volna őt az uralkodásban: de minthogy a királyi özvegy teherben maradt, Lycurgus a születendő trónörökös gyámjául ajánlotta magát: megvetvén az ajánlatot, mellyet sógornője tőn neki, hogy tudnillik magzatát elhajtandja, ha őt nőül venni akarná. Minden gyanut elháritandó magától Lycurgus, elhagyta hazáját; s bejárván a miveltebb tartományokat, azon törvényeket és szokásokat fürkészte, mellyeket legalkalmasabbakul vélt polgártársai boldogságának megalapitására.

Kreta.

Először is Kretát látogatá meg, melly görög szigetnek tekintetett. Ezt curetek, pelasgok, és más népek vegyülete lakta; kikhez a zavaros időkben számos hellenek is csatlakoztak, a dóri s aetoli fajból. Emberi emlékezetet haladó idők óta királyok által kormányoztatott; kiknek egyike Asterius, a phoeniciek ellen egyik hadvezérét küldötte: ki is szerelmes levén Asterius leányába, Európába, ezt magával egy hajón, mellynek eleje bika-alakot ábrázolt, a száraz-földre vitte, melly azóta Európának neveztetik tőle.

Minos.

E házasságból született Minos, 1300-ik év táján; ki nagyatyját követvén a trónon, az egész szigetet hatalmába kerité. Minthogy Kreta a tenger közepette fekszik, biztositva a vándor-népek betörései ellen, s könnyü közlekedésben Egyptom- és Phoeniciával, ezek müveltsége hatott rá. A tengeren szinte hatalmas volt; és azt mondják, hogy Minos megtisztitá az aegaeumi tengert a rablóktól, annak szigeteit elfoglalta, s a hajózást biztossá tette. Hogy a reformokat annál könnyebben behozza országába, Jupiter fiának adta ki magát, kivel ő társalogni szokott; melly természetfölötti közlekedést olly sok törvényhozók által láttuk, és látandjuk használtatni, mikép ez legfőbb bizonyságul szolgál rá, milly mélyen gyökerezik a népek keblében a hit, hogy a törvényhozó s végrehajtó hatalom eredete kissé magasabban, és nem az emberi egyezkedésekben keresendő.

Minos törvényei e hős idők barbar szellemét tüntetik föl : igen szigoruak, s leginkább a test megedzését tartják szem előtt; ugy annyira, hogy fegyverben kellett még a tánczot is járni a spartaiaknak; közös asztaloknál ültek (ἀνδρία); melly alkalommal az ifjak szolgáltak a hon atyjainak : mellyet ők nem ‚patria', hanem szivélyesebb kiejtéssel, ‚matria' (anyaország) néven neveztek. A müvészetek és földmivelés a perioikekre, vagyis több osztálybeli rabszolgákra volt hagyva; kiknek a törvény vádjogot engedett uraik ellen, valamint ama kiváltságot is, hogy Mercur ünnepein gazdáiknak ők parancsolhassanak.

Ezek inkább köztársasági, mint monarchiai intézmények : valamint a népnek jóváhagyása is, a gerontok határozatainak megerősitésére. Legelső alaptörvényök igy hangzék : ‚A polgári társaság legfőbb üdvét a szabadságban kell helyezni.' Ez oknál fogva hajlandók vagyunk azt hinni, mikép e törvényhozás a királyok elüzetése után hozatott be; mindenesetre bajos dolog lenne, kimutatni, hogy mennyi része volt abban a képzelt Minosnak. Ő különben igazság-szereteténél fogva olly hirnevet szerze magának, hogy a rege szerint Rhadamanthus testvérével együtt a megholtak birájává választatott az alvilágban. Vagy talán ama holtak fölött tartandó itéletre volna itt czélzás, mellyet ő, Egyptom példájára, Kretába is bevitt?

A körülmény, hogy ez egész szigetnek egy király parancsolt, nem akadályoztatá benne a városokat, miszerint mindenik megőrizze saját belszerkezetét : mindegyiknek volt tizenkét cosmos-, vagyis rendezőből álló tanácsa, kik az előbbkelő családokból választattak; voltak tisztviselői béke idején, és vezérei a hadban, kik leteve tisztöket, a tanácsban foglaltak helyet. A birák érettebb koru férfiakból választattak; az ifjaknak nem volt szabad a törvény módositását inditványozni; a népgyülés elfogadhatá, vagy elvetheté minden módositás nélkül a cosmosok által ajánlott törvényeket; s ha ezek nem teljesiték kötelességeiket, a lázadás törvényesen történhetett. A föld termékei tizenkét részre osztattak : ezekből egy rész áldozatokra volt szánva, s egy másik a vendégszeretet gyakorlására; a többi közös magtárba tétetett. A házasságtörő gyapju-koronával fején, nyilvános szemlének tétetett ki, s polgári jogait elveszté. Midőn valamelly kretainak egy szép ifju megtetszett, azt erőszakkal is elragadhatá : mi által a szeretett tárgynak törvényes birtokába jutott: és két hónap mulva gazdag ajándékokkal bocsátá el. Az illy Ganymedeseknek (παραστα θέντες) a legelső helyek jutottak ki a nyilvános játékok- és vendégségeknél. Maga Aristoteles és Plato is kárhoztatja e becstelen törvényt.

Gnossus és Gortyna első helyet foglalnak el a kretai városok

közt; s midőn egyességben éltek, kényök szerint uralkodtak valamennyi fölött: de gyakran egyenetlenség ütvén ki köztük, Cydonia annak részére nyomta le a mérleget, mellyel szövetkezett. Az illy egyenetlenségek megzavarák a békét: melly különben a szigetnek helyzete által eléggé biztositva lett volna; végre 800-ik év táján Etearchussal együtt a monarchia is megszünvén, a tartomány tiz cosmosok által igazgattatott. Még a szokások és nemzeti jellem is elváltoztak: Minos törvényei feledékenységbe mentek; az általa behozott, vagy megalapitott családi életszabályok a városokban tökéletesen mellőztettek, a tartományban pedig csak alig vétettek figyelembe [1]).

Spartai törvényhozás.

E törvények leginkább megegyezőknek látszottak Lycurgus előtt a dóri nép természetével; azonban tökéletesiteni szándékozott azokat, bejárva Egyptomot, Indiát és Görögországot. A jonok- és aeoloknál Homer költeményeinek egyes darabjait hallván énekeltetni, ebben egy hatalmas eszközét látta a dórok polgárositása- és egyesitésének; miért is összeszedvén e töredékeket, magával vitte Spartába. Igen nagy zavarban találta ő a várost, mellyet okvetlen rendezni s fékezni kellett. Törvényeit biztos és bölcs barátainak vizsgálata alá bocsátotta: de hogy a néptömeget is maga részére hóditsa, Pythia által kijelenteté, mikép jobb törvényekkel egyetlen nép sem dicsekedhetik; és hogy az ellenkezőket elrémitse, fegyveresen jelent meg párthivei közt.

Tapasztalva törvényeinek gyakorlati hasznát, azzal állott elő a népnek, hogy még egy pont iránt kell megkérdeznie a delphii istenséget, mellynek tanácsa nélkül semmi dologhoz sem akar fogni; előbb azonban esküvel fogadtatá meg a spartaiak által, hogy visszatérteig törvényeit változatlanul és hiven megőrzendik. Apollo azon feleletet adá neki, hogy Sparta csak ugy lesz nagy és dicső, ha törvényeit követendi. Ezután távol hazájától bolyongott, és végperczét közelegni érezvén, azon ohajtását nyilvánitá, hogy teste a tengerbe vettessék: nehogy hamvai visszavitetvén Spartába, ennek polgárai magukat esküjök alól feloldozottakul higyék.

Lycurgus semmit sem tőn fel irásban, s törvényei erkölcsi mondatokból (ῥήτραι) álltak, mellyek közlése élő szóval történt. Ez oka, hogy igen sok ujabb, ugy szinte régibb intézmények tulajdonittatnak neki, s

---

[1]) L. **Meursii**, *Creta*, *Rhodus*, *Cyprus*, 1675. A Chisull által (Antiquitates Asiaticae) 1728-ban közzé tett föliratok uj világot öntöttek e tárgyra. **Sainte-Croix**, *Des anciens gouvernements* etc. **Manso**, *Minos*. **Höck**, *Creta*. **Neumann**, *Rerum creticarum specimen*. Göttinga, 1829. L. tovább az okiratokat a *Törvényhozás*-ban.

törvényeinek vizsgálata ellenmondásokat és kételyeket támaszt. A bölcs törvényhozók módjára nem is gondolt ő arra, hogy gyökerestül uj polgári szerkezetet alkosson; hanem hogy visszavezesse népét a dórok régi erkölcsei- és szokásaira: annál is inkább, minthogy földrajzi helyzetök által akadályozva valának, részt venni a többi görög fajok általános haladásában, s a mellett az ész tulnyomósággal birt náluk a képzelő-tehetség fölött. Megadni a kisebb számnak a szabadságot, szintugy erkölcsi, mint politikai tekintetben, elnyomni az aljas szenvedélyeket, s megszilárditani a régi patriarchalis kormány-formát: ez volt Lycurgus szigoru nézete; s egy valaki a democratia behozatalát tanácsolván neki, e válaszszal felelt: ‚Kezdd meg tehát annak behozatalát saját családod körében.'

Ephorok.

Megtartá a két királyt; s a hatvan évet meghaladott polgárok közül választott senatust. Laconiában, valamint Messeniában, és a Peloponnesus egyéb helyein, az évenkint választott öt ephorok korlátozák ezek hatalmát: kik rendkivüli teljhatalommal őrködtek az aristocratiai szabadság föntartásán. Lycurgus megszoritá ezen ephorok hatalmát, vagy teljesen eltörlé őket Spartában; de 130 év mulva Theopompus visszaállitá őket: jogukban állott, letenni, vagy megbüntetni a senatorokat [1]), fogságba tenni, vagy felfüggeszteni a királyokat, mig az oraculum azokat vissza nem állitotta. A gyülésterembe menvén a király, az ephorok ülve maradtak előtte; a király pedig fölkelt helyéről, midőn ők megjelentek. Engedelmességet fogadtak a királynak, mig ez hatalmával vissza nem él, őrködtek a királyné magaviselete fölött, az idegen követeket fogadák, népfölkeléseket rendeztek, a gyülést összehivták, háboru idején a király oldala mellett tanácsokat osztottak, a legdicsőbb győzedelem közepette is őt visszahivhatták; szóval, hasonlóan az egyptomi papokhoz, kezökben volt a fő hatalom. Agesilaus győzött: és visszaparancsolván őt az ephorok, engedelmeskedék; mielőtt azonban Spartába visszatérne, Boeotiába rendelék őt: és ő engedelmeskedék. Leonidas fölhivásukra nem térvén vissza, letétetett. Az első ephor adta nevét az évnek.

Királyok.

Mint Jupiter utódai mutaták be a királyok az áldozatokat; mint az első hóditók ivadékai vezérelték a sereget; mint a nyilvános hatalom képviselői, a gyülekezetekben elnököltek. Minél korlátoltabb volt ha-

---

[1]) Semmiféle történeti adat sem igazolja az ujabbkori tudósok ez állitását.

talmuk, annál nagyobb volt az irántuk tanusitott tisztelet: a tanácsban kezdeményezési joggal birtak; tetszésök szerint küldhettek két tisztviselőt Pythia tanácsának kikérésére: mi a fondorlatoknak könnyü utat nyitott; az árva hajadonok tőlök nyerték a jegyajándékot; követeket küldöttek; a földbirtokból nagyobb részt, a zsákmányból egy harmadot nyertek; a trónörökös a többi spartaiaktól külön nevelésben részesült; haláluk után általános gyász öltetett föl.

Senatus.

A hatvan évet meghaladott polgárok közül élethosszára választott huszonnyolcz gerontok, egyetértőleg a királyokkal, inditványozák és vitaták meg a törvényeket, mellyeket a nép tetszése szerint elfogadhatott, vagy elvethetett; ők képezték a polgári s büntető-törvényszéket, még a királyok ellenében is. A közgyülekezeteken minden harminez évet meghaladott, és köz vendégségekhez járuló polgár szavazattal birt, s a béke és háboru fölött határozott. A kisebb gyülekezetet a királyok, ephorok és tisztviselők képezték: itt tárgyaltattak az állam- és vallásügyek, s hozatott itélet a fejedelmek és tisztviselők ügyében.

A polgárok alatt csak a spartaiak értendők, kiknek a lacedaemonok csupán alattvalói voltak; mert Sparta alkotmánya aristocratiai volt, népszabadság nélkül. Minthogy a polgári joggal biró családok száma ujabbakkal nem szaporodott, sőt a háboruk következtében nagyon is leapadt: megtörtént, hogy egyetlen elvesztett csata (Leuctra mellett) a statust az örvény szélére taszitotta. Az aristocratia kevés számu oligarchákból állott, kik szétszórva éltek a honban, idegen eredetü s békétlen lakosság közt; és kényszerülve látták magukat zsoldos csapatokat tartani, s idegen fejedelmektől koldulni segitséget.

Magánélet.

Sokkal több gondot forditott Lycurg a magánéletre s testi nevelésre, mint sem az államszerkezetre; mivel Spartának saját ereje által föntartandó létet, testileg megedzett, és lélekben romlatlan lakosságot kivánt biztositni. Ez oknál fogva a birtokegyenlőséget, s az életmód egyformaságát tartá szem előtt: hogy mindenkit elevenen hasson át a meggyőződés, miszerint az államhoz, mint egyetlen családhoz tartozik, és iránta vak engedelmességgel köteles viseltetni. S mig a polgári társaságok rendesen a polgári jogok, és a vagyon megvédése által számolhatnak szilárd állandóságra: Lycurgus ezek csorbitása és eltörlése által vélte megalapitandónak az államszerkezetet. Ujra felosztá a földeket; kilencz ezer részt a spartaiaknak, harminez ezeret a lacedaemonoknak hagyván birtokul: kik az ő részöket végrendeletileg, vagy adomány utján másokra ruházhatták; csak adás-vevés utján nem idegenithették

el. A felosztás akkép történt, hogy minden férfira hetven, és minden nőre tizenkét mérő árpa jusson, és hasonló arányban a föld többi termékeiből. Minthogy azonban engedelmet adott rá, hogy a nők adomány, vagy örökség utján több részt is szerezhessenek, a birtok igen csekély számu családok kezében halmozódott össze: ugy hogy az, későbbi időkben, hétszáz tulajdonos kezében központosult. Az arany- és ezüst-pénzt kiküszöbölte, s durva, nagy pénzdarabokat veretett vasból: ugy hogy tiz mina tovaszállitására egy pár ökörre volt szükség. Eltiltá a fényüzést és szépmüvészeteket: a házak és butorok csupán fürész és fejsze segélyével készültek; s midőn Leotychides vendégszerető barátjánál Corynthusban gyönyörüen faragott és aranyozott szoba-fedletet látott, azt vélte, hogy ott a természet hoz illyesmit létre.

Osztályonkint gyültek az ebédhez, tizenöten mindenik asztalhoz (φιδιτιαι); melly durva tölgyfából készült. Az inkább szegényes, mint egyszerü étkek, a magukkal hozott kenyér-, turó, füge- és borból álltak. Az ital csupán a szomjuság eloltására szolgált: tiltva volt halat, vagy iny-csiklandoztató ételeket enni; az áldozatbarmok husa az ifjabbak számára hagyatott, az élemedettebb férfiak fekete levest ettek, pörkölt lisztből készitett tésztával. Megizlelvén azt egy pontusi király, és csömörletesnek találván, a spartai azt felelé neki: ‚Van egy füszer, mellyel azt izletessé teszszük számunkra; és ez a föl s alá futkosás Eurotas partjain.' Az ebéd alatt csak fontos dolgokról beszélgettek; s valamellyik az öregebbek közül komolyan figyelmezteté a többit, hogy a hallottakból semmit ki ne fecsegjenek. Tovább a közös ebédekre csak a férfiak jártak: s ekképen az erkölcsök sem szelidülhettek a nőkkeli társalgás által; a polgárokat is kettős költség terhelte: mert családjokat otthon kellett ellátniok. Agis király diadallal térvén meg az atheneiek ellen vivott harczból, minthogy e napon nejével ohajtott volna ebédelni, a maga részének hazaküldetéséért könyörgött; de a polemarchos megtagadta kérelmét. Minthogy az étkező társak közt szivélyes bizalomnak kellett uralkodni, egy uj társ fölvétele a körbe, kenyérből alakitott golyócskák által történt: ha csak egyetlen golyó volt is összenyomva, bizalmatlanságot jelentett, és az illetőnek kizáratását eredményezte.

A spartaiak térdig sem érő, durva gyapjuköntöst, és e fölött durva köpenyt viseltek. Lábukat vastag saru, fejöket henger-alaku süveg takarta; hosszu hajzatuk mindkét vállukra lelógott: kezökben görbe botot tartottak, kivéve, midőn a tanácsba mentek.

Házasság.

Lycurgusnak két ut állott nyitva: vagy megszoritani, s csökken-

teni a szükségeket, vagy szaporitani az azok kielégitésére szolgáló eszközöket: ő az előbbit választá. Hadvezérhez lehetne őt hasonlitani, kinek minden törekvése abból áll, hogy erőteljes harczosokat teremtsen magának; kiknek erkölcsiségével és érzeményeivel mit sem gondol. Mindamellett gondot forditott rá, hogy idétlen házasságok ne köttessenek: ugy látszik, a férfiaktól harmincz, a nőktől husz éves kort kivánt a házassághoz; a nőtleneket az ifjak kigunyolták. Dercyllidas hadvezér megjelenvén egykor a szinházban, egy ifju nem kelt föl, hogy helyet adjon neki, igy szólván: ‚Neked nincsenek gyermekeid, kik nekem valaha e tiszteletet megadhatnák.'

Nehogy az együttélés által meggyengüljön a házassági kötelék, sőt az akadályok által uj ingert nyerjen, a nős férfiak is szabad ég alatt háltak a többiekkel, s csak lopva mentek nejeikhez; mert ha e lépésök kitudódott, guny tárgyai lettek. Szép gyermekek nemzése végett Castor, Pollux, Hyacinthus és Apollo arczképeit tarták a szobákban; s a kinek nem voltak fimagzatai, vagy még erőteljesebbeket ohajtott, valamelly fiatal, s életerős ifjat vezetett nejéhez. Archidamus király birságot fizetett, mert kis termetü hölgyet vett nőül; Anaxandridesnek el kellett válnia első nejétől, hogy egy másikkal figyermekeket nemzzen: pedig az előbbi szülte neki Leonidast. Valóban a lacedaemonok gyönyörü emberfaj voltak: mint ezt mai napig is láthatjuk utódaik-, a mainotáknál, kiknek athletai alakjok és törhetlen szabadságszeretetök a régi görögökre emlékeztet.

Nők.

A képzelődés büvös hatásának elenyésztetése végett, a spartai szüzek félmeztelenül jártak, és meztelenül vettek részt a szinpadi játékokban [1]: s ekképen a legszebb női erény, a szemérem lőn általuk föláldozva. Kéjhölgyek nem türettek: s az ifju embernek harmincz éves koráig kellett várnia, mig a polgári jogok élvezetével, egyszersmind a gyengédséget és kéjt ismerni tanulhatta. Igen nagy áldozatnak találván Lycurgus e megtartóztatást, a természettőli gyalázatos eltérésnek adott helyet; megengedvén, hogy mindenki választhasson magának egy gyermeket, a kivel szerelmét és gyengédségét éreztesse. Némelly ujabbkori irók mentegetik őt: azt állitván, hogy az illy viszonyok az ifjak és serdültebb gyermekek közt puszta barátságon alapultak: sőt a polgári erényekre is ösztönül szolgáltak; de miképen lehet illyesmit elhinni né-

[1] A régi irók egyhangulag bizonyitják ezt. Ennio Quirino Visconti, spartai küzdőnőt ábrázoló szobrok után azt véli, hogy könnyüden voltak öltözve. A védokok nem kielégitők.

melly régi bölcsészek határozott kárhoztatásának ellenében? Legfölebb is azt mondhatjuk Lycurgus mentségére, hogy nem ő hozta be e szokást, hanem azt a dór eredetü néptörzsek közt divatban találta.

Ha még azt is tekintetbe veszszük, hogy gyakran három-négy testvér közösen tartott egy nőt [1]), valóban bajos elképzelni, miben áll tulajdonképen a Lycurgusra pazarlott ama dicséret, hogy a házassági szövetséget sokáig megóvta a romlottságtól. Mondják, hogy egy spartai megkérdeztetvén az iránt, minő büntetés vár honában a házasságtörő nőre, ezt felelte légyen: ‚Spartában találkozhatik-e házasságtörő nő?' A hölgyek csak fátyolozva járhattak: fontosabb esetekben az ő véleményök is kikéretett; s egy idegen nő a következő megjegyzést tevén egy spartai nőnek: ‚Ti vagytok az egyedüli nők, kik a férfiaknak parancsolni tudtok'; emez felelé: ‚De csakis mi vagyunk az egyedüli nők, kik férfiakat hozunk a világra.'

Oh igen, ha az izmok ereje teszi a férfit; ha a nőnek rendeltetése az, hogy gyors futásban, ügyes küzdésben gyakorolja magát, és pirulás nélkül tegye ki a köz szemlének bájait, mellyekhez egyedül a gyengéd szerelemnek van joga, s elfojtson magában minden érzetet, a haza szeretetén kivül. Egy spartai nőnek hirül adatván, hogy fia a csatában elesett, fölkiáltott: ‚Jól tudtam, hogy halandót szültem.' A csatába induló fiaiknak ők nyujták át a paizsot, e szavakkal: ‚Vagy ezzel, vagy ezen térj vissza.' Egy anya hirét vevén annak, hogy fia megszaladt a csatatérről, hol minden társai elhulltak körülötte, elejbe sietett, és őt megölte, fölkiáltván: ‚Eurotas vize nem szarvasok számára folyik.' Egy másik pedig azt mondá fiának: ‚Rossz hir szárnyal felőled; vagy az enyészszék, vagy te veszsz el.' Argileonis, Brasidas anyja, némelly thrákok által magasztaltatni hallván fiát, mint legvitézebbet a spartaiak közt: ‚Mit mondtok,' szakitá őket félbe: ‚ő ugyan hős volt, de Spartának sokkal vitézebb fiai vannak.' Tudtul adatván egy másik anyának, hogy fia makacsul védelmez egy igen veszedelmes pontot: ‚Ha ő elesik, mondá, testvére álljon helyébe.' Egy anya a futár elejbe sietvén: ‚Mi ujság'? kérdé. „Valamennyi fiad a csatatéren maradt." ‚Nem azt kérdezem én; hanem győzött-e Sparta?' „Igen." ‚Ugy tehát sietve adjunk az isteneknek hálát.'

Barbar erények! A családi szent kötelmek nem a polgári törvényekből veszik eredetöket: s az anya, ki megfutamodott fiának gyávaságát, vagy a hütlennek árulását bünteti, dicséretet érdemel ugyan Spartában, de a valódi erény, bár mennyire tulcsigáztassék is, vádolni fogja ezen mes-

[1]) *Polybius*, **Fragm. vatic.** II. 384. l.

terkélt erényeket, és kárhozatot mondand olly államszerkezetre, melly a legszentebb kötelékek szétszaggatásával, a társadalmat is a romlottság örvényébe taszitja. A spartai nőknek nem lévén alkalmuk bájaik által tetszeni, az érzéketlenség által törekedtek hóditani; a női kecsekkel együtt nem voltak képesek levetkezni a gyarlóságot: és alig hogy a fegyelem kissé tágult, kettőztetett erővel tört ki közöttük a vétek; és egész Göröghonban elhirhedve, hazájok szerencsétlen sorsának nagy részben okaivá lettek.

Nevelés.

Annak megkisértésére, mennyiben nyügözhetik le emberi intézmények a természetet, Lycurgus fölbontá a családi kötelékeket, és az embert egyenesen csak hazájához csatolta. Az ujonszülött gyermek, ha gyengének, vagy alaktalannak találtatott, a Taygetus szikláiról vették le: melly borzasztó szokás mai napig is föntartotta magát a montenegroiaknál Illyriában. Ha a hatóság a gyermeket életre méltónak találta, borban fürösztetett meg, és minden pólya, vagy takaró nélkül, atyjának paizsába helyeztetett, a lándsa mellé; hogy legelső benyomást is a fegyverektől nyerjen. Hozzá szoktatták őt a viszontagságokhoz, sötétben járáshoz, és minden panasznak elfojtásához. Hét éves korában a családi körből kiragadtatván, nyilvános oktatóknak adatott által, kik az egész spartai ifjuságot közösen, és egy minta szerint nevelték: kivéve a királyok gyermekeit; nehogy a szerfölötti bizalom csökkentse a tekintélyt. Minden arra volt irányozva, hogy testök a fáradalmak és fájdalmak ellen megedződjék, s mindenek fölött engedelmességhez szokjanak. Kopasz fővel, mezitelen karok- és lábakkal, földre szegezett szemekkel, kezeiket öltönyük alá rejtve, minden öröm nélkül folyt életök, és folytonos felügyelet alatt álltak; az öregek, kiknek vezérlete mellett oktatták a képesebbek a többieket, egész szigorusággal feddettek, dicsértek, vagy a hol szükség volt, ütöttek-vertek; az ephorok arra ügyeltek, nehogy a fegyelem megtáguljon. Gyakran tél közepén mezitelenül küzdöttek; s a nyilvános küzdjátékban is meztelenül vettek részt: miként ez Kretában szokás volt. Meghaladván a tizennyolcz éves kort, a Platanistosnak nevezett térségen küzdöttek: mig valamellyik rész kénytelen volt az Eurotas folyamba ugrálni; gyakran került a dolog ökölviadalra a köztéreken is, hol a mint egy a vének közül megjelent, a küzdést félbeszakitották. Az agg kor iránti eme tisztelet lényeges vonását tette a spartai nevelésnek. Egykor az olympiai játékok alkalmával, a Görögország minden rendbeli lakosai által elfoglalt padokon hiában keresve ülést egy aggastyán, midőn a spartaiakhoz közeledék, ezek hirtelen, mintegy vetélkedve keltek föl helyeikről. Erre átalános taps következék; és az

aggastyán fölkiáltott : ‚A görögök ismerik az erényt; de csak a spartaiak tudják azt gyakorolni.‘

Tauriai Dianának emberáldozatokat hozott Sparta : mellyek helyébe később bizonyos számu gyermekek megvesszőzése lépett. Ezekre nézve becsületbeli dolog volt, inkább meghalni a kemény csapások alatt, mint a fájdalom legkisebb panaszhangját is hallatni.

Hogy a háboruban megkivántató ügyességet megszerezhessék maguknak, a lopás megengedtetett; és illy módon kellett rendes napi élelmökre szert tenniök. A rablást egy szegény és müvészet nélküli nép közt nem találta olly veszélyesnek Lycurgus, mint kivánatosnak a ravaszsággal párosult ügyességet; és igen nagy hiba leendett, ha valaki tetten kapaték, vagy a lopás később rábizonyult volna. Egy gyermek rókát lopott, és azt köpönyege alá rejté; tetten éretve, makacsul tagadja a lopást a vádlóval szemben : mialatt az állat kegyetlenül marczangolja hasát; de ő legkisebb fájdalmat sem nyilvánit.

Laconismus.

A szellemi nevelés az öregek oktatása, vagy az asztal fölött tartott böles beszédek által eszközöltetett. Kötelességök volt a hallgatás mindaddig, valamig az öregebbek által nem kérdeztettek; s fölszólittatván általuk valamelly dologra nézve, meggondolt, udvarias, világos és szabatos rövid feleletet tartoztak adni. Illy módon sajátitották el maguknak amaz éles felfogást, és erőteljes, szabatos beszédmódot, melly utánuk laconismusnak nevezteték. Ennek igen sok példáit találjuk a történelemben. A medus háboru alkalmával azon felszólitást intézvén Xerxes a spartaiakhoz, tennék le fegyvereiket, feleletül adák : ‚Jöjj magad érettök.‘ Attól tartván az ephorok, hogy Decelia őrsége hirtelen megrohanás által veszélyes helyzetbe juthatna, azt irák nekik : ‚Ne vesztegessétek az időt sétálással.‘ Hosszu harcz után az atheneiek megsemmisitvén a Myndarus által vezérlett hajóhadat, a spartai tisztviselő ezt irá az ephoroknak : ‚A csata és Myndarus elveszett : gyorsan küldjetek élelmet és segélyt.‘ A borzasztó peloponnesusi háboru végeztével Lysander csupán e szavakat irta : ‚Athene elesett.‘ A macedonoknak, kik hosszu levélben, és unalmas okoskodással kértek Laconián szabad átmenetet, röviden válaszolák : ‚Nem.‘ Leon király az iránt kérdeztetvén, minő kormányforma alatt legboldogabbak a népek, azt válaszolá : ‚Hol az alattvalók sem nem gazdagok, sem nem szegények; hol a becsületesség sok barátokat, a csalárdság egyet sem talál.‘ Az olympiai versenyezőkről pedig azt mondá : ‚Az lenne rájok nézve a legnagyobb dicsőség, ha ennyi fáradsággal az ellenségen nyertek volna győzelmet.‘ Egy athenei polgárnak, ki a spartaiakat tudatlanoknak nevezé,

felelé egy valaki: ‚Valóban azok vagyunk; mert egyedül mi nem tanultunk el tőletek semmiféle rosszat.‘ Archidamidas kérdeztetvén, hányan volnának a spartaiak: ‚Épen elegendők, felelé, arra, hogy távol tartsák a gonoszokat.‘ Egy király égig magasztalván Charilaus jóságát, a másik megjegyzé: ‚Az nem jó ember, ki csupán a gonoszok közt jó.‘ Egy spartai Tissaphernes satrapához küldetvén, hogy Athene ellenében a spartaiak részére nyerje meg őt, két szóval végzé küldetését; s minthogy az athenei követek erre hosszas szónoklattal igyekeztek válaszolni, a spartai két külön, egy egyenes, és egy görbe vonalt csinálva kezével, mellyek azonegy pontba végződtek, mondá a satrapának: ‚Válaszsz.‘ Egy más küldöttnek, ki hosszu beszédben kért a spartaiaktól élelmi szereket, ezek válaszolák: ‚Az elejét már nem tudjuk, a közepét nem értjük, a vége nem tetszik.‘ Ekkor a küldött üres zsákokkal térvén vissza a tanácsba, igy szólott: ‚Töltsétek meg‘ [1]).

Játékok.

Az időtöltés is csupa erőgyakorlatokból állott. A szinjátékokban az öregek éneklék: ‚Mi csekély számmal nagy seregeket félelemmel tölténk el; Spartának megvivhatlan védfalait mellünk képezte. Az évek már ránk nehezedtek: Sparta vitéz fiainak sirját tiszteletben tartandja.‘

Erre az ifjak vig kedvvel válaszolák: ‚Hol vannak a hősök kivülünk? Ránk nézve a csaták a joniai táncznak vonzerejével birnak. Az ifjuság virágzó szakában, a mi keblünket a honszeretet szent lángja hevíti.‘

S a gyermekek kara folytatá: ‚Csak néhány év még; s a hon látni fogja, mit terem nálunk a dicsőség vágya, s a harczias szellem.‘

Miveltség.

Egész szellemi miveltségök majdnem egyedül Homer, Therpander és Tyrtaeus verseinek tudásában állott; minden egyéb mesterséget a rabszolgák-, vagy a köznépre hagytak: kik hosszu hajat szabad emberek módjára nem ereszthettek. Kereskedésről szó sem lehete ott, hol az idegenek és nemes érczek számüzve valának, s olly kevés tárgyakra szoritkozott a szükség. Béke idején egyedüli foglalkozásuk vadászat-, vagy testgyakorlatokból állott; vagy pedig az e végre rendelt társalgási teremekben vitatkoztak. Szónoki mesterség és álokoskodások kigunyoltattak. Nem csak hogy Archilochus számüzetett egy mondat végett, melly gyávaságot árult el: hanem még azon hurt is levágták az

---

[1]) A napoleoni franczia-spanyol háboruban Lefevre az ostromlott Saragossába felszólitást küldött, csupán ez egyetlen szóval: ‚*Föladás.*‘ Palafox röviden ezt irta vissza: ‚*Ökölvíadal.*‘

ephorok, mellyel Timotheus, a zenész, a lantot gazdagitá. Ők is elmondhaták a locrisiakkal: ‚A kinek kedve van kitüntetni magát, menjen közülünk máshova.‘

Vallás

Az áldozatok nem sokba kerültek: a temetés egyszerüen ment végbe; az istenek, maga Venus is, fegyveresen ábrázoltattak; és istenekül tiszteltettek a hősök: Ulysses, Agamemnon, Lycurgus. De az oraculumokat különösen tisztelték: királyaik gyakran folyamodtak ezekhez; és az ephorok egész éjeket töltöttek Pasiphae templomában, s onnan kijövén, jövendőt mondottak. Minden kilenczedik évben egy tiszta, csillagos éjjel az eget nézték; s ha azt tapasztalák, hogy ‚valamelly csillag helyét változtatta,‘ a királyokat az istenek megbántásával vádolták, mig a delphii oraculum őket föl nem oldozta. Mars tisztelete borzasztó volt: néha emberek, de gyakrabban ebek áldoztatván föl neki.

Legfőbb ünnepély volt náluk Bacchus tisztelete, midőn a nők versenyt futottak; tovább a carnei Apollo ünnepe, midőn lombtetőzet alatt ebédeltek, a koboz hangjai mellett; a Hyacinthiák, melly alkalommal két napig siratták Hyacinthust, Apollo kedvenczét: a harmadik nap az örömnek szenteltetett. Tiltva volt, egyedül önmagukért imádkozni; hanem kérniök kellett az isteneket, vennék oltalmukba a jólelkü embereket. Szigoru és hallgatag néphez illő ebbeli könyörgésök: ‚Adjatok nekünk ép testben ép lelket;‘ és a másik: ‚A jóhoz csatoljátok a szépet.‘

Háboru.

Az illy nép sem nem kerülte a harczot, sem a haláltól nem irtózott. Husz éves korától hatvan évesig minden szabad ember a harczosok sorába számittatott. Sparta főereje a gyalogságban állott: csak a kevésbbé vitézek álltak a lovasok közé; városaikat nem keritették be falakkal, nem látták el védelmi szerekkel; s megpillantván egy illy gépet Archidamus, fölkiáltott: ‚Ezentul vége a vitézségnek!‘ Mit szólt volna ő a jelenkori hadtudományra?

Lycurgus meghagyá a spartaiaknak, hogy ne harczoljanak sokáig azonegy ellenséggel, nehogy ez mesterségeiket kitanulja. A sereg a törzsek száma szerint öt csapatra (more) oszlott; mindegyik csapat négy szakaszból (lochos) állott, nyolcz pentecosia-, vagy tizenhat onomatia-, vagyis századdal. Fegyvereik voltak: a dárda, lándsa, rövid kard, és hosszu paizs, mellyen a hon nevének kezdő betüi, s egyéb jelmondatok valának kivésve. Egy valaki legyet rajzoltatott paizsára természeti nagyságban, e jelmondattal: ‚Olly közel megyek az ellenséghez, hogy ezt megláthassa.‘

A csatára vörösbe öltöztek, megfésülködtek, és koszoru tettek

fejökre, miként ez a németeknél mai napig is szokásban van (?). A hon határainál Jupiter-, és Pallasnak áldozatot mutattak be; a honi oltárokról hozott üszökkel gyujtá meg a király a viadal napján a bak-áldozatot: mi után Castornak harczi dalát kezdé zengeni; mit a katonák karban ismételtek utána. A nélkül, hogy az ellenség számát kérdenék, fuvola-szó mellett indultak ellene; melly szokást, valamint az egyenruha használatát is ők hozták be. A királyt száz vitéz környezte, kik élete védelmére valának rendelve. A legyőzött ellenséget nem üldözték, nem fosztották meg, sem a diadaljeleket templomaikban föl nem aggatták. A ki megfutott, annak sorsa gonoszabb volt a halálnál: bizonyos ideig az egész sereg előtt kellett egyenes állásban maradnia; közhelyeken nem jelenhetett meg, hivatalokra számot nem tarthatott, nem nősülhetett: még a gyermek előtt is föl kellett kelnie; ha olajat, vagy kenőcsöt használt, botütésekkel büntettetett érte.

Valaki azt mondá a spartaiakról: ‚Csuda-e, ha bátran rohannak a halálba olly emberek, kikre nézve az életnek olly kevés gyönyörüségei vannak?' S valóban az ő városuk táborhoz hasonlitott: minden dolog akképen rendeztetett el, hogy az egyéni öntudat elfojtatván, az egyén a hazával azonositassék. Innen azon megtagadása minden diesvágynak, mellynél fogva a nagy-tanácsba föl nem vett Pedaretes boldognak érzé magát, hogy Sparta nálánál derekabb háromszáz polgárt számlál [1]). Athene az ő nagy fiainak emlékeket állitott, Roma koronákat igért, Odin gyönyörü valkireket, kik fényes palotában várakoznak a hősökre, Mohamed a hurik öleléseit; Sparta pedig semmit. Háromszáz hős esett el Thermopylaenél; és Sparta egy követ emel nekik, e fölirattal: ‚Ők teljesiték kötelességöket.'

Mintha csak belátta volna Lycurgus, hogy az áldozatok és nélkülözések szilárdabban csatolják egymáshoz az embereket, mint az élvek és örömek. Annál kedvesebb előttünk a hon, minél inkább nyomorgattatik, vagy fenyegettetik ez a veszélyek által; a szerzetesek annál buzgóbban ragaszkodnak rendjekhez, minél szigorubbak annak szabályai. Ha neki az volt czélja, hogy megóvja hazáját a zavaroktól, mellyek szinhelyeül szolgált a többi Görögország, és idegen betörések ellen biztositsa: ugy e részben helyesen számitott; mert több mint négy századon át semmi nevezetes változás sem történt ott: mig a szomszéd álla-

[1]) Igy van ez megirva; azonban 300 polgárból álló hatóság nem volt Spartában. Háromszázan voltak ugyan a hippagretek, vagyis a válogatott harczosok, három főnök alatt, kiknek mindegyike százat választott: Pedaretes szavai talán ezekről értendők.

mokban egymást érték a felforgatások. De ha a törvényhozás czélja nem a mozdulatlanság, hanem az egyén-, és fajnak tökéletesbülése: ugy Lycurgus nem érdemel dicséretet, hogy egy tudatlan, barbar, gőgös népet alkotott, melly durva maradt olly fényes miveltség közepette, hasonlóan a katonai laktanyákhoz egy virágzó városban. Minő szabadság az, midőn az evés, öltözés, beszéd, sőt a mi több, a családi viszony is, és a gyermekek nevelése, törvény által szabályoztatik? Minő miveltség az, hol minden szelidebb érzelem, melly a legnagyobb érzéketlenségnél is jobban ékesíti az embert, ki van küszöbölve?

Emlitsük-e a rabszolgákkali bánásmódot? A helota a status áruczikke volt, mellynek tetszése szerint vehette hasznát. Szükség volt rá a háboruban? fegyvert adtak kezébe. Ha valaki szép testállás, kifejezésteli arcz, vagy ész által tüntette ki magát közülök, azt meggyilkolták, vagy gazdájával birságot fizettettek. Midőn az ifjakat mértékletességre akarák oktatni, lerészegitett helotát hozattak az ebédlő-teremben, kinek undoritó magaviselete s dadogó beszédje elijesztő például szolgáljon az ittasságtól. Ha számuk nagyon elszaporodott, vadászatra küldettek ki az ifjak, és csupa időtöltésből gyilkolták le őket a veritékökkel fürösztött mezőkön. S ezen emberi vadak száma kétszázezerre ment! Egykor kétezer küldetett el közülök Brasidas segitségére: s többé semmi hir sem hallatszott rólok.

Lycurgus egész törvényhozásának végczélja: megőrizni a szegénységet, elnyomva az ipart és müvészeteket; minthogy ezek szükségkép henyeséget és rossz következményeket vonnak maguk után. Szükség volt szolgákra, kik a földet miveljék; s minthogy ezek békés életet élve, s gyermekeik életét kimélve, megszaporodtak: tehát erőszakos uton kell megritkitani soraikat. Szükség van harczosok-, és vadászokra: tehát a csecsemőket, mellyekből e tulajdonság nem néz ki, a mélységbe kell vetni. Mindez szükséges következése egy elvnek, egy barbar törvényhozásnak, melly az embert vaddá s vérengzővé akarja nevelni, s tettleg csak nyomort, tudatlanságot, babonaságot és erőszakot arat.

Ki valamelly népet arra kárhoztat, hogy a számára kijelelt körben mozogjon, az azt előlegesen kárhozatba taszitotta. Lycurgus ugyan keményen meghagyta, hogy csak védelmi harczra szoritkozzanak, s hogy hajóhadakat ne tartsanak; nehogy külhóditásokról gondolkozzanak: azonban olly nép, mellynek egyedüli foglalkozása a test gyakorlása és megedzése volt, két kézzel ragadott meg minden alkalmat a kinálkozó háborura, melly fáradságos életének egyformaságát félbeszakitá. Látni fogjuk később, milly kegyetlenséggel viselték a háborut. Borzadás fog el bennünket, olvasva a messeneieken elkövetett árulást, az Atheneben

történt kegyetlenségeket : hol nyolcz hónap alatt, béke idején, több emberélet veszett el a hóhér keze által, mint huszonhét évi csatákban [1]), tovább Antalcidas gyalázatos békekötését, és a thebai háborut. Mindez hathatós czáfolat azok ellenében, kik szóval, vagy tettel azt hirdetik, hogy mindent e világon a physikai erőszak képez.

HATODIK FEJEZET.

A messenei háboruk.

Lycurgus az ő szülővárosát táborként rendezte el, hol a béke terhes és kiállhatatlan legyen, és az élet harczi készületekben muljék el; e mellett meghagyta nekik, hogy békében éljenek. Természetesen nem hajtottak szavára; s mindjárt halála után az arcadiaiak- és argivokkal kezdtek czivódást, melly 873-tól 743-ig tartott: ezután következtek a nevezetes messenei háboruk.

A messeneiek, szinte dóri faj, gyülölséggel viseltettek a spartaiak iránt azon időtől fogva, midőn ezek a meghóditott Peloponnesus felosztásakor, abból maguknak nagyobb részt tartottak meg. A két tartomány királyai több izben kezet fogtak egymással, midőn az alattvalók tekintélyöket csorbitással fenyegették; de a népek farkas-szemet néztek egymással: annál is inkább, miután Sparta és Mycenae egymással szövetkezvén, Laconiát tökéletesen meghóditották. Midőn egyszer a tüzakna elkészült, egyetlen szikra elegendő azt lángba boritni. Néhány spartai szüzek a két néppel közös, és a határon álló Diana templomába jövén az ünnep látogatására, messenei ifjak által megbecstelenittettek; és ők a gyalázatot tulélni nem akarván, magukat meggyilkolták.

Rövid idő mulva Polychares, egy gazdag messenei lakos, számos nyájait lacedaemoni Evadnusra bizta, legeltetés végett Laconia kövér rétjein; ez pedig azokat eladta: azzal mentegetve magát, hogy tengeri rablók orozták el. Fölfedeztetvén a csalárdság, Polychares fiát küldötte Evadnushoz a kárpótlásért; de ez megölte az ifjat. Az elkeseredett messenei lakos a spartai hatósághoz folyamodott; minthogy azonban kitérő feleletet nyert, haragra gyulván, szidalmakkal illette, kiket csak előtalált a városban. Sparta ekkor követeket küld Messenébe, elégtételt kérni: s minthogy ohajtása nem teljesedett, irtó háborut határozott a mes-

[1]) Xenophon.

seneiek ellen. Mindkét nép fegyverkezik, csatáz, és pusztitja egymást a testvérháboru egész dühével.

Aristodemus. (744—724.) Partheniusok.

A spartai harczosok megesküvének, vissza nem térni addig, mig meg nem bosszulandják magukat; és sem az embereket, sem a szántóföldeket nem kiméltek. A végínségre jutott messeneiek az oraculumhoz folyamodtak tanácsért. Ennek válasza volt: ‚Az istenek csak egy királyi vérből származott szüznek vérével engesztelhetők meg.' A sors Lyciscus leányára esett; de ez őt elszöktette. Ekkor Aristodemus, népszerüség- és királyi méltóságra vágyván, saját leányát ajánlá föl. Ennek ugyan kedvese tiltakozék, hogy az többé nem hajadon, sőt teherben is volna: de a kérlelhetlen atya saját kezével áldozá őt fel. Kiengesztelvén ekkép az isteneket, uralkodni kezdett. De azért a hon még nem vala megmentve: a dicsvágyó király, lelkismeretének furdalásai által gyötörtetve, megölte magát; és Ithome, az utolsó erősség is föladta magát az ellenségnek. Sokan Argos-, Arcadia- és Sicyonba menekültek; a visszamaradt lakosok szétszóratva, hüséget esküdtek a spartaiaknak, hogy a termés felét adóba fogják adni, s mindnyájan gyászban jelenendnek meg a spartai királyok, vagy tisztviselők temetésének alkalmával.

Az eskü következtében husz évig kellett hazájokon kivül maradniok a spartai királyoknak: és a mint mondatik, ezért választattak ephorok a kormányügyek vezetésére. A királyok visszatérte után is megmaradtak az uj tisztviselők, határozni olly esetekben, midőn a királyok nem volnának egy értelemben a senatussal; és a népnek csupán azon joga hagyatott meg, hogy elfogadhassa, vagy elvethesse azt, a mi elejbe terjesztetik: a módositás nem állott hatalmában.

Nehogy a férfiak hosszas távolléte alatt, a lakosság száma csökkenjen, a senatus visszahivta a seregtől a legifjabbakat, kik ugyis később növekedvén föl, az emlitett esküt nem tették le: s ezeknek kellett a távollevő férjeket pótolni. Valóban spartai erkölcsiség! Az ezen szövetségből származott gyermekek partheniusoknak neveztettek; és a férjek visszatértével elüzetvén, Olaszországba vitorláztak, hol Tarentum városát alapitották. — Egyéb spartai gyarmatokat is találunk Olaszországban; különösen az Abruzzok közt, a küzdésről hires locrisiakat és crotonaiakat. Köztük osztattak el a heloták, kik föllázadván, erőszakkal győzettek le.

Tyrtaeus.

Negyven évig nyomaszkodott a spartaiak vad kegyetlensége a messeneiekre, midőn a bosszuvágy dolgozván bennök, tették érlelődött. Aristomenes, a régi királyok ivadéka, összegyüjtvén az ifjuságot, a haza

fölszabaditására serkenté őket. Királynak kiáltatván ki, megelégedett a hadvezéri czimmel: és első fölléptével is annyira megrémité a spartaiakat, hogy ezek az oraculumhoz fordultak tanácsért; mellytől azon választ nyerték, kérjenek maguknak hadvezért Atheneből. Athene, Spartának vetélytársa, gőgjében, hogy ez hozzá folyamodott, gunyból Tyrtaeust küldé nekik: ki költő volt, és semmi egyéb; e mellett egyik lábára sánta. Ez tényleg világosithatta föl a spartaiakat az iránt, milly balgaság tőlök, mindent csak a testi erőben helyezni; mert énekei által annyira felbuzditotta a harczosokat, hogy a régi bátorság és jó szerencse ujra visszatért soraikba. Sajnos, hogy igazságtalan ügynek szentelte tehetségeit; egy olly nép kiirtását véve czélba, melly a nyomást nem türhetve tovább, lánczait fegyverrel cserélte föl. Aristomenes soraiban a hazaszeretetről énekelhetett volna a költő, s vigasztaló nemes érzelmeket önthetett volna beléjek dalaival: a spartai harczosok közt azonban nem maradt egyéb hátra az ő számára, mint föltüzelni a bátorságot; s kiemelni nekik, milly szégyen a futás, és becstelenség, tulélni a gyalázatos megveretést: erény-, igazság- és Istenről még csak nem is szólhatott hozzájok.

A spartaiaknak azonban kétségbeesett néppel kellett megküzdeniök: és a győzedelem a messenei hős részén állott. Három évig tartotta ő magát diesően, midőn ismét Tyrtaeus éneke hangzott füleibe, és a spartaiak által megvásárlott arcadiaiak elárulták. A legyőzött Aristomenes a hegyek közé vonult, a szabadság menhelyére; s Ira erősségben tizenegy évi ostromot állott ki (668.). Az árulás ide is követte őt; Ira bevétetett, és Aristomenes, serege maradványaival utat törve magának az ellenség sorai közt, Görögországba menekült. Övéi elszéledtek, s egy részben Siciliába menekülvén, Zancle lakóit legyőzték, és a várost elvesztett hazájok emlékére Messinának nevezték. Messina területe a győzők közt osztatott föl; és a lakosok a heloták nyomorult sorsára jutva, véres veritékökkel áztaták elvesztett hazájok földét. Kétszáz év mulva uj kisérletet tettek az iga lerázására; de, miként ez rendesen történni szokott, azt csak sulyosabbá tették.

Jóllehet e győzelmek Sparta hatalmát növelék, mindazáltal sok vérbe kerültek: és igen sok idő kellett a kimerült erők helyreállitásához. Tehát csak lassankint terjeszkedék a dóri faj közepette: birtokát az argivok és arcadiaiak rovására szélesbitvén; és csakis, miután 550-ben az egész fajt alávetette, biztosithatta magának e törzs fölött a fensőbbséget.

Mig a harcz csupán Peloponnesus határaira szoritkozott, és ugy szólván testvérharczok vivattak, addig Sparta belszerkezetében semmi

változás sem történt. De midőn Sparta a többi Görögország ügyeibe avatkozott, és Athene ellenében, melly a joniai törzsnek élére állt, az elsőbbségért küzdött, ügyei bebonyolodtak. E sokkal szelidebb miveltséggel biró városhoz vezet most bennünket előadásunk fonala.

HETEDIK FEJEZET.

Athene. Cecrops. Solon.

Ogyges uralkodása alatt (1759.) a Kopai-tó elönté Atticát; mi által minden korábbi emlékek nyoma eltöröltetett. Másfél század mulva jött Cecrops (1610.), mint mondják, Egyptomból: ki behozta az olajfatenyésztést, és az Areopagusnak nevezett törvényszéket megalapitá. Egyik utódja, Cranaus alatt (1523.) történt a Deucalion-féle vizözön. Amphictyon megfosztotta ipát, Atyst a tróntól, őt pedig Erychthonius hajtotta el (1509.); kinek utódja volt Pandion, azután Erechtheus: kinek uralkodása alatt Ceres Siciliából Atticába érkezett, vagyis ide a földmivelést behozta.

E tartománynak ősi intézményei idegen eredetre mutatnak; az Areopagus, és a népnek előkelők-, földmivelők-, és kézmüvesekre osztályozása Egyptomra emlékeztet. India sem maradt kizárva: mert fölleljük itt a családi áldozatokat, mellyeket a rokonok tartoztak teljesiteni, ugyanazon fokon, mint a hinduknál [1]). Azonban a keleti mozdulatlanság itt nem tarthatá magát fön: és látni fogjuk, mint küzdi ki magának e nép fokonkint a szabadságot; és helyzete által gyámolitatva, s a barbar csordák betörési ellen, mellyek a többi tartományokat pusztiták, biztositva, Athene a miveltség magasabb fokára emelkedik.

Theseus (1300.).

Egyik legrégibb esemény Atticában, az athenei Erechtheus és thraciai Eumolpus közti harcz. Az előbbi legyőzetvén, a béke megszilárditá Athene fensőbbségét, és annak szövetségét Eleusissal: mellyet talán még szorosabbra füzött ama körülmény, hogy az Eleusisban alapitott, és az Eumolpidák által jövőben is igazgatott ceresi mysteriu mokba Erechtheus be lőn avatva. Az athenei állam alapitójának Theseust tekinthetjük, ki megtisztitá a tartományt a rablók- és szörnyetegektől, megszabaditá azt a Kretának tartozó adótól: melly évenkint hét fiuból, és ugyanannyi leányzóból állott; megszilárditá a kormányhatalmat, és Atticának azelőtt független négy kerületét egyesitvén, Athenet fővárossá emelte.

[1]) **Bunsen**, *de jure haereditario Atheniensium.*

Codrus (1123.).

Theseusról sokat mond a hagyomány; ugy hogy lehetetlen megkülönböztetnünk a valót a költeménytől. Utódairól, egészen Codrusig, mit sem tudunk. Midőn a Heraclidák Peloponnesusba törtek, az elkergetett joniaiak benépesiték Atticát; miért a spartai Heraclidák megbosszonkodván, ennek hadat izentek. Az oraculum jóslata szerint azon fél leendett a győztes, mellynek vezére a hadban elesik; ez oknál fogva Codrus csel által önkényt kitevé magát a halálnak: s magának dicsőséget, övéinek győzelmet aratott. Az atheneiek bámulattal telvén el iránta, eltörlék a királyi méltóságot; és Jupiter oltalmába ajánlván magukat, Codrus családjából választottak maguknak örökös archont: kinek azonban számot kellett adni a kormányzásról, és az államügyekben hatalmát a nép akaratának, büntető ügyekben az Areopagusnak, polgári jogügyekben pedig a Prytaneumnak alárendelni. Sokan azonban elégületlenek lévén e változással, a joniaiakkal Kis-Ásiába mentek át, és ugyanott gyarmatokat alapitának.

Èves archonok (754.).

Az atheneiek egy ujabb lépése volt a szabadság felé, midőn a még mindig Codrus nemzetségéből választott archonnak hatalmát tiz évre szabályozták. Végre, nem tudjuk, minő változások következtében, az archonok száma kilenczre emelteték, csupán egy évig tartó hatalommal; melly azonban csak a három elsőnek kezébe tétetett le: a többiek törvényhozók, vagy birák valának.

Mindezen változások csupán a hóditó törzsnek javára szolgáltak, melly, mint a patriciusok Romában, kegyetlen zsarnokságot gyakorolt a többi fölött: egyedül maga köréből választván az archonokat és areopagitákat. A legyőzöttek nem olly könnyen türték a szolgaságot, mint a keleti népeknél, s a nép gyakran fellázadt a nemesség ellen; de ez utóbbiak az egyesülésben lelve támaszt, elnyomták a nép ohajtásait, kegyetlenül és keményen bántak vele: az igazságszolgáltatás önkényöktől függött, s az adósokkal olly szigorún bántak, hogy még gyermekeiket is eladták.

Draco (624.).

Draco archon, mint ez a hősi aristocratia jellemével egyezik, igen szigoru törvényeket hozott, mellyek, ugy látszik, pusztán büntető-törvények voltak; az mondatik rólok, hogy vérrel valának irva: minthogy átalában minden bünre halálos büntetés volt szabva, s Draco előtt nem volt olly csekély bün, melly a halált meg nem érdemlette volna. Még a henyeség is főbenjáró vétekül tartatott; és lelketlen tárgyak, mellyek kárt okoztak az embernek, szinte perbe fogattak. Az Areopagus he-

lyébe ötvenöt ephetából álló törvényszék állittatott, mellynek minden törvényszékek tartoztak határozatait fölterjeszteni [1]).

Ekkép az athenciek a korlátlan monarchiai hatalomból a törvények kegyetlen hatalmába estek, mellyeknek tulságos szigora minden jó eredményt meghiusitott: azon kivül sem a polgári szerkezetet, sem a népet számitásba nem vették. Ez okuál fogva az egyenetlenség mindig nagyobb mértékben növekedett az ugy nevezett pedianok, diacrok és paraliik három osztálya, vagyis a siktér, a hegyek és partok lakói közt. Cylon e zavarokat hasznára forditandó, magához akarta ragadni az uralmat (598.); de a fellegvárban ostrom alá vétetvén, ő maga ugyan megmenekült, azonban párthivei Minerva templomába vonulva, daczára a nekik adott igéretnek, az oltáron gyilkoltattak meg. A bekövetkezett dögvész, ugy szinte Nisaea és Salamis elfoglalása a megaraiak által, az istenek büntetéseül tekintettek e szentségtörő gonoszságért; minek következtében Epimenides, hires kretai böles, és az istenek barátja után küldöttek (593.). Megérkezvén ez Athenebe, templomok épitését, áldozatok bemutatását, és kiengesztelési dalok [2]) éneklését rendelte: melly alkalommal egyszersmind a szertartásokat is szabályozta, s kevesebb költséggel állitotta elő; eltörölte a temetéseknél divatozó ama szokást, hogy a nők mellöket és arczukat marczangolják, s több illy keleti szokásokat szelidebb szertartások által küszöbölt ki. Ekkép az egységet, de csak rövid időre, helyre állitotta; minthogy az egyenetlenség okai nem szünvén meg, a nemesség és nép közti czivódások ujra fölmerültek, s a nép jogokat nyert Solon közbenjárása által.

Solon. A hét böles.

Solon királyi vérből származván, de elszegényedvén, a kereskedés által vélt sorsán javithatni; mi végre utazásokat tett, és ismeretséget kötött az azon korbeli leghiresebb férfiakkal, kik Görögország b ö l c s e i nek neveztettek. Ezek nem voltak tudósok, vagy bölcsészek, ha-

[1]) Robinson alig ha nem téved, midőn görög régiségeiben azt mondja, hogy felsőbb biróságot az epheták nem képeztek, hanem egyedül a Palladium.

[2]) Joannes Tzetzes (*Chronica poëtica*, V. 23.) előadja a szertartásokat, mellyekkel a beszennyezett területek megtisztitása történt: „Midőn valamelly városban éhség, döghalál, vagy más nyomor pusztitott, elkészité az áldozatot, és oltárhoz vitték; a tüzre sajtot, kalácsot, fügét vetettek: azután az áldozat nemző részeit tengeri hagyma-, vad füge-, s egyéb, minden mesterség nélkül termett gyümölcsökből készült vegyitékkel hétszer bedörzsölvén, vadon nőtt fák ágaiból élesztett tüzben mindent megégettek; a hamvak pedig szélnek eresztettek: s ekképen távolittatott el minden gonosz a várostól.“ Ismeretes az évi tisztulás a zsidóknál, midőn az egész népnek átkával terhelt kecskebak a pusztába taszittatott ki.

nem józan eszü emberek, kik a templom homályából vonták elő az erkölcsi tanokat, elmélkedtek az ember és ennek természete, s azon mód fölött, miképen lehessen őt a jónak ösvényére vezetni. Ismeretesek a nekik tulajdonitott erkölcsi mondatok [1]); és illy példabeszédi alakban törekedtek ők terjeszteni az erkölcsiséget. Nagy részben államférfiak voltak: Chilon spartai ephor, Bias joniai tisztviselő, Pittacus lesbosi dictator, Cleobulus lindusi, s Periander corinthusi fejedelmek.

Ez utóbbinak palotájában gyülvén össze egy napon mindannyian a scytha Anacharsissal együtt, ki azért jött Görögországba, hogy ennek intézményeit és szokásait nemzetének durvább erkölcseivel összehasonlitsa, a lehető legjobb kormányforma fölött tanácskoztak. Solon azt tartá legjobb kormányformának, hol az egyes emberen elkövetett sérelem az összes nép megsértésül tekintetik; Bion, hol a fejedelem helyett a törvény uralkodik; Thales, hol a lakosok sem nem rendkivül gazdagok, sem nem mód nélkül szegények; Anacharsis, hol az erény tiszteltetik, s a bün és gonoszság utálat tárgya; Pittacus, hol a méltóságok csak az érdemes férfiaknak osztogattatnak; Cleobulus, hol a polgárok inkább félnek a gyalázat-, hogy sem a büntetéstől; Chilon, hol nagyobb a törvények, mint a szónokok tekintélye: végre Periander azon népszerü kormányformát nevezte legjobbnak, melly leginkább közelit az aristocratiához, és a hatalom csekély számu, jólelkü egyének kezébe van letéve.

Solon költő is volt, és szerzeményeibe mély értelmü mondatokat szőtt; sőt még az atlantidákról is szándékozott költeményt irni. Jártas volt a csillagászatban; melly tudomány akkor még annyira pólyáiban hevert a görögöknél, miszerint Thales épen ez időtájban osztotta föl az évet tizenkét hónapra: harmincz nappal, és egy hónap közbeszurásával minden második évben; Solon ellenben 354 napból álló holdévet állapitott meg, huszonhárom nap közbeszurásával minden második évben.

Solon a nép részére állott, és ezt arra oktatta, hogy tanulja meg ‚ismerni önmagát,' vagyis tartsa magát egyenjogunak a patriciusokkal;

---

[1]) **Solon** közmondása: Tanuld ismerni tenmagadat.
Pittacus „ A hosszu életnek végére figyelj.
Chilon „ Használd a pillanatot.
Bias „ Az emberek többsége gonoszokból áll.
Periander „ Ügyesség mindent kivisz.
Cleobulus „ Legjobb a mértékletesség.
Thales „ Az idő mindent föltedez.
L. az okiratokat a *Bölcsészet*-ben.

s ugy látszik, egyedül volt képes és méltó, rendezni a népszabadságot Athenében. Archonnak neveztetvén ki (594.), miután Salamis visszavétele által tekintélyre jutott, s az oraculum is részére állott, az államnak ujra-szervezési munkájához fogott. Legelőször is Draco nak aristocratiai törvényeit törölte el, kivéve a gyilkosságról szólót; azután a szegények fölsegélése végett, az adósságokat ugyan nem szüntette meg, hanem a pénz becsét nevelte, s az adósok személyes szabadságát biztositotta. Megnyugtatván ekkép a szegényebb osztályt, egyuttal a tehetősebbek érdekeit sem téveszté szem elől: az által, hogy megtagadta a szegények által ohajtott földbirtok felosztását; és ekkép mindenkit meghagyott saját vagyonának élvezetében, s a szabad rendelkezési tehetséget számára fönhagyta [1]).

Alkotmány.

Valamint minden régi törvényhozások, ugy a Solonféle is az állam-, polgári s büntető jogra terjed ki. Ott találta ő Atticában a demost, vagyis a községenkint együttélő falusi lakosokat, kik a tartomány őslakóitól származva le, a nélkül, hogy szolgaságra jutottak volna, szabadon és folytonos surlódásban éltek az előkelő családokkal. Eltörölte az ásiai castokra emlékeztető régi felosztatását a polgároknak három osztályra, s helyébe birtokmennyiségen alapuló osztályozást állitott. Első osztályba tartoztak a pentacosiomedimnek, kiknek jövedelme 500 medimnus, vagyis mérő gabonát vagy olajat tett; a hippeis, vagyis lovagok jövedelme 400, a zeugiták é 300 mérőre volt szabva; a negyedik osztályt képezték a thetek, csekélyebb jövedelemmel. Az első három osztálybelieknek minden államhivatalok nyitva álltak; az utóbbiak a gyülekezetek- és törvényszékekben vehettek részt. Az első felosztás, fejenkint négy törzsre (φυλαι), vagy lakonkint demosokra, vagyis falusi községekre, mellyek száma 270-et tőn, továbbra is megtartatott.

---

[1]) **Samuel Petitus**, *De legibus atticis*, 1635., az athenei törvényeknek legjobb gyüjteménye. A régiek közül Polybius nem különbözteti meg Solon törvényeit az utóbbiaktól; Xenophon a régi időkkel nem bajlódik. Biztosabb kalauzul szolgálnak e részben: **Plutarch**, *Solon* életrajzában; **Aristoteles**, *politiká*-jában 2., 4., 6.; **Isocrates**, *panegyricus*-ában. Az ujabbak közül l. **Pastoret**, *Hist. de la législation.* Paris, 1828. VI. VII. k. **Bunsen** (*De jure atheniensium haereditario ex Isaeo, caeterisque oratoribus graecis ducto.* Göttinga, 1812.) ügyesen fejtegeti a törzs- és családra vonatkozó alkotmányt; minthogy az örökösödési jog Solon törvényeinek lényeges részét teszi.

V. ö. **Boeck**, *Ueber die Staatshaushaltung der Athener.* Berlin, 1821. 2. köt.

Van Linburg Brouwer, *Geschichte der sittlichen und religiösen Cultur der Griechen, von den Heracliden bis zur Herrschaft der Römer.* Gröningen.

Schoemann, *Antiquitates juris publici graeci.* Greifswald, 1838.

A statusügyek élén megmaradt az évenkint választandó kilencz archon; az elsőnek mellékneve volt eponymus, mivel az év tőle nyerte nevét; a másodiké basilevs; vagy király: és ez vallási ügyekkel foglalkozott; a harmadik polemarchus, vagyis a hadügy főnöke volt; a többiek, mint thesmotheták, igazságot szolgáltattak, és legfőbb tisztviselőkül tartattak: csakhogy a katonai hatalom kezelésében semmi részt sem vehettek. Választatásuk előtt a senatus és heliasták vizsgálatot tartottak az iránt, valljon polgárok gyermekei s unokái-e, tettek-e már hadi szolgálatot, tisztelték-e szülőiket. Megkülönböztető jelök volt a myrtus-koszoru, s hasonlóan minden tisztviselőkhez, sérthetlenek voltak.

Hatalmuk négyszáz senator által korlátoltaték, kik minden törzsből százan választattak. Sors határozta el a választást; de szigoru vizsgálatnak voltak alávetve a heliasták részéről: kik a választottak neveit a népnek tudtára adák; s ha valaki a nép közül váddal lépett volna föl ellenök, azonnal bíróság elé állittattak. Az archonoknak minden ügyben a senatushoz kellett fordulniok: s minden uj törvény előbb a senatusban tárgyaltatott, azután három napig minden törzs védisteneinek lábaihoz tétetett le; s mielőtt előterjesztenék, az öt polgár által védett ellenkező törvénynek eltörlését ki kellett mondani.

Népgyülés.

A törvények megerősitése, tisztviselők választása, a senatus által elejbe terjesztett közügyek fölötti tanácskozás, mind a négy osztálybeli népet illette; melly minden nyolczadik napon összegyült, törvényszéket tartani a nyilvános peres tárgyakban. Ezért mondá a scytha Anacharsis egész bámulattal, hogy Atheneben bölcsek hányják meg az ügyeket, de fölöttük ostobák határoznak; annyira ujdonszerü volt neki a népfönség eszméje.

Areopagus.

Az Areopagus, az alkotmányt föntartó s megvédő hatalom, a hivatalukból kilépett és számadás alól fölmentett archonokból állott: őrködött az erkölcsök fölött, a nép határozatait megvizsgálta, sőt meg is semmisítette; továbbá, mint legfőbb törvényszék, a főbenjáró vétkekről itélt, a hőskornak minden szertartásaival hirdette ki itéleteit, áldozatok vonaglásai közt, és átkozódva hivta az Erinnyeket segitségül; s midőn szavazás alkalmával egyforma számmal voltak a fejér és fekete golyók, Minerva fejér golyója szerzé meg a fölmentést. Az Areopagus megbüntette egyik tagját, mivel az egy, a terembe menekült verebet megölt. A gladiatorféle játékok behozatala inditványoztatván, nehogy Athene e részben Corinthus mögött maradjon, egy areopagita fölkiál-

tott : ‚Döntsétek föl előbb ezen oltárt, mellyet atyáink a könyörületességnek emeltek.‘ Az erkölcsök és törvények eme szigoru itélőszéke előtt még az ékesenszólás is elveszté büverejét; minthogy a tárgyalás sötétben, minden tagjártatás, vagy kedély-fölzaklatás nélkül ment végbe.

A félelem, nehogy az Areopagus, hasonlón a spartai ephorokhoz, borzasztó hatalmával visszaéljen, alaposnak látszék ugyan : de később a tapasztalás bebizonyitá, milly nagyon hibázott Pericles, midőn annak hatalmát megszoritá. Olly nagy tekintélyben állott az Areopagus mindenki előtt, hogy a királyok és népek szivesen terjeszték elejbe peres ügyeiket; és mint Demosthenes mondja, senkinek sem volt oka panaszkodni az általa hozott itéletek miatt.

Az aristocratia- s democratiának ezen vegyülete által azt akarta Solon elérni, hogy a kormányhatalom a legderekabb polgárok kezébe jusson. A hivatalok nagy száma mellett a polgároknak igen nagy többsége vehetett részt a kormányzásban, kik fölváltva magasabb, vagy alárendelt hivatalokat viseltek [1]). A ki változtatást akart volna behozni, halál fia

---

[1]) Hogy megfoghatóvá tegyük, mennyire behatott a democratiai elem az athenei állam minden idegeibe, s a polgárok mikép emelkedtek egymás fölé, s viseltek ismét alárendelt szerepet a hivatalokban : a már emlitett archoni, senatori, s elnöki hivatalokon kivül előadjuk itt rendre az Atheneben divatozott hivatalokat :

1) Voltak az *epheták*, sors által választott 55 senatorok. Ezekből állott az Epipalladium, Epidelphinium, Epiprytaneum, és Emphreattyum, mindannyi törvényszékek. 2) A *nomophylax*-ok, kik a törvények, és a gyülekezetekben a voksok fölött őrködtek. 3) A *nomotheták*, a heliasták, vagyis birák közül választva. 4) A nyilvános *szónokok*, kik a nép érdekeit védték a senatus- és népgyülekezetekben. 5) A *syndicusok*, öt szónok, kik az eltörlendő törvényeket vették oltalmukba. 6) A *peristiarchok*, kik a népgyülekezetekben a tisztaságra ügyeltek. 7) Harmincz hat *lexiarchok*, kik a megjelenteket és elmaradtakat jegyezték föl. 8) Harmincz *syngraphok*, vagyis szavazatszedők. 9) *Apographok*, kik a peres ügyeket osztak ki. 10) Két *irnok* minden törzsből. 11) A vizi óra felügyelője. 12) A *heroldok*, vagyis kikiáltók.

Pénzügyi tisztviselők voltak : 1) Az *antigraphok*, a népgyüléseknek, és 2) az *apodectek*, a senatusnak bemutatott számadások vizsgálói. 3) Az *epigraphok*, kik a számadásokat irták be. 4) Tiz *logisták*, vagyis számvevők. 5) Tizenkét *euthynok*, szinte számvevők, kik birságra is itélhettek. 6) *Masterek*, a hátramaradások tárgyában képeztek bizottmányt. 7) *Zethetek*, áthágási biztosság. 8) A *crenophylax*-ok, a kutak felügyelői. 9) Az *epistatok*, a vizmüvek felügyelői. 10) *Utfelügyelők*. 11) A falak kijavitására *felügyelők*.— A pénzügyi főigazgatói hivatal (ταμίας τῆς διοικήσεως), mellyet Aristides és Lycurgus öt évig viseltek, rendkivüli bizottmány volt. Kincstárnokokul csak vagyonos polgárok választattak. 12) A *poleták* az államra háramlott javak eladásával foglalkoztak. 13) A *demarchok*, vagyis törzsigazgatók. 14) A szinpad rendezői. 15) A *sitophylax*-ok, öten a városban, öten

volt. Lázadások alkalmával minden tisztviselő köteles volt azonnal letenni hivatalát; ellenkező esetben bárkinek jogában állott őt meggyilkolni. Nehogy belzavarok alkalmával, mig a becsületes emberek haboznak, a gonoszok és dicsvágyók ragadhassák meg a hatalmat, Solon ugy rendelte, hogy minden polgár nyilatkozzék valamellyik részre, különben becstelennek fog tekintetni.

Ostracismus.

Az állam föntartására czélzott még az ostracismus. Midőn valamelly polgár érdemei által a többiek fölé emelkedett, ugy hogy hatalma- s befolyásától méltán lehetett tartani, ha legalább is hatezer polgár ezt kivánta, tiz évre számüzethetett.

Egyébiránt annak nincs nyoma, hogy ezen törvény Solontól eredne: s általában igen nehéz, megkülönböztetni az ő törvényeit a későbbiektől; minthogy több rendbeli intézkedései nem jutottak el hozzánk, másokra csak a tényekből vonhatunk következtetést, s némellyek azok közül irásba sem foglaltatván, az Eumolpidák által őriztettek meg, mint hagyományok. Ezt előrebocsátva, rendre fogjuk itt az ő törvényeit taglalni.

Vallási törvények.

Ha bár Egyptomból származtak is át Görögországba a vallási intézkedések, itt mégis nem maradhattak egy elkülönzött, és uralkodó cast birtokában; hanem az aristocratia önző hatalmának ellensulyozására, a népjogok oltalmára, s a demagogok szenvedélyeinek fékezésére szolgáltak. A delphii oraculum megalapitása az Amphictyonok tanácsa mellett, már maga elegendő tanubizonyság rá, milly befolyása van a vallásnak a közügyekre: fékezi tudnillik a hatalmasokat, kormányozza a

---

a Pyraeusban, a gabona árára ügyeltek. 16) A *practorok*, az adó s birságok beszedői; szinte tizen, a hajórakodási készületeket igazgatták, és több alárendeltekkel rendőrséget gyakoroltak a Pyraeusban.

Az *oenoptok* a vendégségeknél gyakorlott fényüzést mérsékelték, de csak hamar megszüntek. A *gynaecocosmok* a tulságos női fényüzést korlátolák. A *sophronisták* az ifjuság magaviseletére s neveltetésére ügyeltek. Az *orphanisták* az árvákat vették pártolás alá. A *phratorok* a kisdedeket iratták be saját törzsük jegyzőkönyvébe. Öt *astynomok* a városban, szintannyian a Pyraeusban, a kötéltáncosok, kuruzslók és több efféle fölött ügyeltek. A *clerekek* a gyarmatokba küldettek a föld kiosztása végett. Az *episcopok* a szövetséges városokba küldettek, azok magaviselete s érzelmei felől tudakozódni. A *pylagorok* évenkint Delphibe s a Thermopylákba küldettek az Amphictyonokhoz. Tiz *strategek*, vagyis hadvezérek évenkint választattak a nép által, s néha joguk volt összehivni a népet. Szinte a nép választá a *taxiarchokat*, vagyis alvezéreket, a két *hipparchot*, vagyis a lovasság vezéreit, és a *phylarchokat*, kik tizen-tizen a hipparchok hatalma alá rendeltettek. L. **Schlosser**, *Univ. Gesch. des Alterthums.*

népet, melly istenök egyetlen intésére többet adott, mint bármilly bölcs okoskodásra; tovább a vallás sugalja a legnemesebb, hazafias, bölcs, engesztelő határozatokat. A mysteriumok nem annyira tiszta erkölcsöket, mint inkább komoly tanokat, és a világ eredetére vonatkozó szellemiebb eszméket terjesztettek; a játékok egy egész tartomány lakosságát, vagy az egész nemzetet gyüjték egybe, s az egységnek, a testvériség élő öntudatának föntartására szolgáltak.

Alig volt város, melly örömestebb fogadta volna be az idegen istenségeket, mint Athene; annyira, hogy senkit sem akarván elkedvetleniteni, még az ‚ismeretlen istenségnek' is templomot emelt. Az istentelenség nem maradt büntetés nélkül; mint szinte azok sem, kik a szent olajfákat megsérték: attól pedig, ki az istentiszteletre szükséges tárgyakat elorozta, a temetés megtagadtaték. Protagoras számüzetett, mivel az istenek lételét kétségbe vonta: müvei megégettettek, s ki azok birtokában volt, kiadásukra köteleztetett. Miletusi Diagoras, ki az atheismust tanitotta, lefejeztetett. Némelly istentelenek dusan megrakott asztal mellé ültetve, éhhalálra lőnek kárhoztatva [1]). Ceres és Bacchus ünnepei alatt kit sem lehetett bebörtönözni; a thesmophoriák alkalmával némelly foglyok, a Saturnaliák alatt pedig átalában mind szabadabban tartattak; mig a hajó, melly az atheneiek adományait vitte Delosba, vissza nem tért, halálos büntetést végrehajtani tilos volt. Az eleusini szertartások végeztével, egy bizottság küldetett ki annak megvizsgálására, valljon nem csempésztetett-e be azokba valamelly ujitás.

Politikai törvények.

A kormánynyal, ha bár ez törvényellenes lett volna is, kötött szerződések érvényesek voltak. Azt, ki az állam ellen követett el bünt, mindenki megölhette; s az illy végrehajtó, borostyán-koszorut nyert tettéért, hasonlóan az olympiai küzdőkhez. A zsarnoknak fiait is atyjokéhoz hasonló büntetés érte. — A senatus határozatai egy évig törvény erejével birtak, azután pedig a nép jóváhagyása alá terjesztettek. A polgári jog néha a népgyülés által, jeles érdemekért adatott: mint például Pyrrho bölcsésznek, mivel egy thraciai zsarnokot megölt; és e kitüntetés olly nagy becsesel birt, hogy Perdiccas, Tereus, Dionysius, Evagoras, Macedonia, Thracia, Syracusa és Cyprus fejedelmei, törekedtek azt elnyerni. Valamelly idegennek, vagy idegen anyától származottnak a polgárok sorába fölvétele, számüzöttnek visszahivása, az ostracismus kimondása, és más fontos tárgyak elhatározása legalább is hatezer szavazattal történt; melly szám az athenei polgárok

[1]) Lysias tesz róla említést, a kezdet nélküli beszéd töredékében.

összegének majdnem egyharmadát tette. Ki atyjának adósságát a kincstár irányában le nem rótta, kizáratott a polgári jogokból [1]; sőt mindaddig, valamig kötelességét nem teljesitette, szabadságát is elveszté. A magán-adósok is bebörtönöztethettek; és nyilvánosan kifüggesztett irat jelölé az adóssággal terhelt házat, vagy más telket.

A metoikek, vagy idegenek, nem élvezték polgári jogokat: személyadót fizettek, és védnökül egy polgárt kellett választaniok, ki értök jót álljon, s athenei lakos ellenében igazságot követeljen számukra; ők maguk választák saját birájokat, valamint az államnak fizetendő adót is maguk közt felosztók. Guny- és megaláztatásnak kitéve, Bacchus ünnepein a vizedényeket és áldozat-szereket vitték saját szinü öltözetben; nejeik pedig az athenei hölgyek napernyőit tarták. A metoik, ki egy atheneit megölt, halálra itéltetett; az athenei ellenben csak számüzetett, ha egy idegent életétől talált megfosztani: kire szinte halál várakozott, ha népgyülésbe, vagy szószékre merészelt lépni. Különben is e joggal csak az élhetett, kinek törvényes gyermekei voltak, és földbirtokot mutathatott ki, nem született kéjhölgytől, nem tartozott a kincstárnak; továbbá kizáratott abból, ki megvetette az isteneket, megtagadta a hadi szolgálatot, vagy elvetette kardját, szülőit megverte, atyai örökségét eltékozolta, vagy kéjhölgyekkel társalgott.

A polgárok száma mintegy huszezerre ment [2]; mivel az ó-korban mindenütt csak azon kevesek élvezték a szabadságot, kik az ural-

---

[1]) A rhodusiak kereskedési indoknál fogva e törvényt minden adósságra kiterjesztek, még akkor is, ha a fiu nem fogadá el az atyai örökséget. Thebában a fizetni nem képes adós, a köztéren állittatott ki szemlére, füzfa-ágakból font kosárral fején.

[2]) Ha bár a régi irók jobban ügyeltek volna is az apró részletekre, s inkább az oktatást, mint sem a mulattatást tüzték volna is ki czélul: még sem lettek volna képesek könnyü szerével összeszedni mindazon adatokat, mellyek jelenleg a Statistikát képezik; minthogy a statistikai kutatásokkal összekapcsolt nehézségeken kivül, még az is utjokban állott, hogy az uralkodó néposztály, saját érdekénél fogva, az illy adatokat gondosan őrizte. Ugyanazért a régiek irataiban fönmaradt adatokkal ellenkező állitásokat, szintolly valószinüséggel lehetne vitatni; és Isaacus Vossius (*Observationes variae*), Montesquieu (*Esprit des lois*, XXIII. 17. 23.), Wallace (*Dissert. hist. et politiques sur la population des temps anciens*) bebizonyiták, hogy az ó-korban a világ népesebb volt; mig az ellenkezőt vitatta Hume (*Essays and treaties on several subjects.* IX.), és több mások. Ugyane véleménykülönbség létezik Attica lakosságára nézve. Wallace 524,000 főre teszi azt, Hume csak 284,000-re; de abban mindnyájan egyeznek, hogy a szabad polgárok száma nem haladta meg a huszezeret. E kérdést remekül fejtegette Letronne (*Mém. de l' académie*, vol. VI.) Állitása szerint a peloponnesusi háborutól kezdve a chaeroneai csatáig, Atticában számithatók:

kodó osztályt képezték. S jóllehet Atticában, mint láttuk, az alkotmány nem csak az örökös nemességen és földbirtokon, hanem a kereskedés- és iparból származott változandó javakon is alapult: mégis balvéleményben volna, ki azt hinné, hogy számtani egyenlőség uralkodott Athenében, minő például az amerikai egyesült államokban létezik.

Polgári törvények.

Fő czél volt tehát a családok föntartása; s e végre rendeltetett, hogy a sirba szállt atya helyébe azonnal fia lépjen: ha pedig fimagzatok nem volnának, egy természetes örökös a megholtnak nevét vegye föl. A kinek törvényes magzatai nem voltak, tetszése szerint rendelkezett; különben a gyermekek egyformán osztoztak javaiban. Még a család is mutatja az átmenetet a keleti egységtől a görög változatosságra, s a közjognak ugyanazonságát a magánjoggal. Házasság csak polgárok közt jöhetett létre, s egyedül bánatpénz és jegyajándék lefizetése mellett köttetett meg; az egynejüség épen nem állt ellentétben a görög szabadsággal. Az atyai hatalom házasság, törvényesítés és örökbe-fogadás által szereztetik; és nem annyira a feddés, vagy büntetés erkölcsi jogában áll, mint inkább bizonyos tulajdonjogban a gyermeket illetőleg: ugy annyira, hogy ha az atya nincs megelégedve fiával, kijelenti a hatóság előtt, miszerint azt többé magáénak nem ismeri; elüzi házától: és minden kötelék megszakadt köztök.

A curia (φρατρί) magában foglalja az államot, családot, vallást; az Apaturiák ünnepén az egy éven aluli gyermek a maga curiájának bemutattaték, és ünnepélyes esküvel fogadá az atya, hogy azt athenei nővel nemzette; szintezen ünnepélyek alkalmával mutattatott be ismét tizenöt éves korában: és családi ünnepély, Hercules, Apollo s Diana segitségül hivása mellett, szentelé meg e második beavatást; midőn a vallás oltalma alatt, a családi küszöböt átlépve, a rokonság nyilvános jelleget ölte magára.

A végrendelet örökbe-fogadáson alapult; ugy hogy minden végrendeleti hagyomány örökbe-fogadásnak neveztetek. Ez intézkedés nem volt tehát a család ártalmára: sőt inkább tágitotta azt, és a végrendelet nélküli örökösödéssel, melly ugy látszik, az egyenes utódok- és mel-

atheneiek	70,000
metoikek	40,000
rabszolgák	110,000
Összesen	220,000.

Ezekhez jön még 20,000 idegen. Mennyivel csekélyebb számu lakosság, mint az ujabbkori nagy városokban: és milly nagy dolgokat mivelt!

lékágu rokonokra minden megszoritás nélkül kiterjesztetett [1]), ollykép vala elrendezve, hogy az egyéni szabadság korlátozása nélkül meghagyta a családnak a hierarchiát, a lételt, a statussali benső viszonyt. S épen ez egyéni szabadság megegyeztetése az államnak tettleges hatalmával és egységével, adja meg az ingert szintugy az életnek, mint a jognak.

Ki csak egy leánymagzatot hagyott hátra, legközelebbi rokonát teheté örökösének, azon föltétel alatt, hogy leányát nőül vegye, vagy ha több leányai maradtak, az egyiket vegye el, a többit illően adja férjhez. Ha az örökösödő leány már férjnél volt, ez őt az örökösödő rokonnak tartozott átengedni; ha pedig ez már élemedett koru lett volna, a nő egy ifjabbat választhatott férje rokonságából, hogy maradékokat biztositson magának. Igy tehát a család föntartása végett, megfosztatott a házassági kötelék ama szabadságtól, melly annak legfőbb jogát és érdekét, s a boldogság legfőbb lényegét képezi. Ha az árva hajadon szegény: legközelebbi rokona köteles őt nőül venni, vagy kiházasitni. A testvérek közti házasság meg volt engedve; miként ezt Cimon és Elpinice példái tanusitják. A nő hozománya közt nem volt szabad hiányzani a serpenyőnek, melly a családanya házi gondjait jelképezte [2]). Az uj jegyesek elé erdei makk is tétetett, s a házasság foganatba vétele előtt egy tálból kellett enniök. Az elválás több rendbeli megszoritások mellett megengedtetett: ha azt a nő kérte, ugy a törvényszék határozott; ha pedig a férj ohajtotta, ki kellett adnia a jegyajándokot, és gondoskodnia az elbocsátott nő élelmezéséről. A házasságtörő nők kizárattak az istentiszteletből, s a büntetés a férj önkényére bizatott.

Átalában az athenei törvényhozás sokkal erkölcsiebb volt a spartainál: a nyilvános játékok alkalmával ügyeltek az illedelemre; bizonyos szertartások véghezvitele csak a legtisztességesebb életü egyéneknek volt föntartva. — Voltak azonban az athenei törvényhozásnak igen rossz oldalai is.

---

[1]) Bunsen azon véleményben van, hogy az egyenes utódok öröködése csak a harmadik fokra szorittatott; állitását azonban megczáfolja Gans (*Das Erbrecht in weltgeschichtlicher Entwickelung.* Berlin, 1825.), melly részben őt mi is követjük.

[2]) Plutarch szerint a hozomány csupán e tárgyból állott; ugy látszik azonban, hogy csak a jelvényszerü ajándékokra nézve állott a megszoritás, mellyek a hozománynak lényeges részét képezték. Argosban a nő nem hozott semmit férje házához, sőt inkább ettől kapott jegyajándékot. Boeotiában az ara szekéren viteték a férj házához, mellynek kerekei azután megégettettek: annak jeléül, hogy többé vissza nem térhet. Thessaliában a férj egy fölszerelt hadi ménl ajándékozott nejének.

A nevelés osztályok szerint különbözött: átalában el lehet mondani, hogy arra gondot forditottak; a hatóság nevezte ki a tanitókat, sőt az oktatási időt is meghatározta. Halálos büntetés érte azt, ki a tanodába lépett, mig a gyermekek ott együtt voltak: gyalázatos hajlamok adtak okot e szigorra. Egy másik törvénynek azonban nem tudjuk okát adni, melly fővesztés alatt tiltá a bölcsészet tanitását, a senatus és nép beleegyezése nélkül. E törvény azonban egy év mulva eltöröltetett, és annak inditványozója öt talentum birságra itéltetett.

A fiu nem volt köteles atyját tartani, ha ez őt valamelly mesterségre nem tanittatta, vagy ha kéjhölgygyel nemzette. Az érdemekkel tündöklő polgárok tiszteletkoronát nyertek; a háboruban elestek gyermekei az állam költségén neveltettek: kéjenczek a papság-, senatus- és hivatalokból kizárattak.

Igazság-szolgáltatás.

A birák minden osztályból különbség nélkül választattak a harmincz évet meghaladott polgárok közül, kik becsületes életüek, és a kincstárnak adósai nem voltak; egy ülésért három obolust kaptak. Négy törvényszék itélt a gyilkosok, hat, más vétkek fölött: melly arányból kitetszik, mennyire szaporodtak ott az erőszakoskodások. Minden törvényszék legtöbbnyire ötszáz tagból állott, kiket az archon hivott össze, s egyuttal elnökölt. A birák és törvényszékek eme rendkivüli száma, valamint azok rendeltetése, bonyolulttá s érthetetlenné teszik előttünk az athenei büntető törvényhozást [1]).

---

[1]) Az athenei törvényszékek ezek voltak:

I. A népgyülés, melly az állam ellen elkövetett büntárgyakban határozott.

II. A tanács (*Βουλή*).

III. Az Areopag, bizonyos gyilkosságok fölött, s az államot és vallást illető ügyekben.

IV. A heliasták, kik 6000-en valának, két vagy három tanácsban ülve; legalább is 500 tagból kellett állni a tanácsnak.

A gyilkosság tárgyában az Areopag- és ephetákon kivül itéltek:

I. Az *Epipalladium*, szándékos gyilkosságok;

II. az *Epidelphinium*, véletlen gyilkosságok tárgyában.

III. Az *Emphreattyum*, a gyilkosságról vádolt, és még nem igazolt számüzöttek fölött itélt.

IV. Az *Epiprytaneum*, az állatok, vagy lelketlen dolgok által okozott halálesetekben határozott.

V. Az *Epithalassium* körébe a tengeren elkövetett bünök tartoztak.

Az archonok elnöksége alatti törvényszékek valának:

I. Az árvaszék, az eponymus elölülése alatt, két ülnökkel és egy jegyzővel.

II. A basilevs törvényszéke, a szentségtelenités eseteiben.

III. A polemarchus itélőszéke, a metoikek és idegenek számára.

Az alávetett tartományok ügyei Athenében itéltettek el: képzelhetjük, milly kellemetlenségekkel volt ez összekötve rájok nézve! A faluk lakóinak ötven kiküldött biró szolgáltatott igazságot rövid uton, ha a panasz tárgya tiz drachma értékét nem haladá meg; ezen fölül minden törzs által évenkint választott hatvan éves birák itéltek. Ezekről fölebbvitelnek is volt helye; de ha a perlekedő felek által választattak a birák, az itélet fölebbvihető nem volt.

Ki per után követelt örökséget, az értéknek egy tized részét letette, s ha kérelmétől elmozdittatott, azt elveszté. A törvényszék előtti beszédre egy clepsydrányi idő engedtetett. A tanubizonyságok nyilvánosan és fönszóval feleltek, s a vádló a vádlott rabszolgáinak kinpadra vonatását kivánhatta.

Minden sértett fél nyilvános, vagy magánvádat nyujthatott be a törvényszéknek. Magánvádnál a törvény erejére hivatkozott, és megesküvék, hogy csak a kimondott itélet után vonja vissza vádját. A rágalmazó, törvény elejbe idéztethetett; és mint izgága, testileg büntettetett azon vádló, ki legalább is ötöd részét a szavazatoknak nem nyerte meg maga számára: melly büntetés kimondását önkénytes számkivetéssel előzheté meg. Igen böles mondás az Solontól, hogy az igazságtalanság csakhamar eltünnék a városból, ha nem csak az, a ki szenved általa, hanem a kinek tudomása van is róla, váddal lépne föl ellene: azért vádló gyanánt mindenki fölléphetett; és törvény elé idézhette azt, ki gyermeket, vagy nőt, szabad embert, vagy rabszolgát megsértett. De a vádlónak bizonyos összeget kellett letennie; azután bizonyos szertartások közt az isteneknek feláldozott sertés-, juh- és bika-hus fölött állva [1]), borzasztó átkokat mondott magára, gyermekeire, egész nemzetségére, ha talán hazugság volna, mit előád.

Igás ökröt megölni, halálos bün lett volna: e törvény még a papi intézmények maradványa volt. Még Draco is büntetlenül hagyá azt, a ki saját ügye védelmében valakit megölt. Különös törvényszék itélt a nem szándékos gyilkosságok fölött. Atyagyilkosság lehetetlennek tartatván, büntetés rá nem szabatott. Ki valamelly nőszemélyen erőszakot követett el, annak szabad választás hagyatott a házasság, vagy halál

---

IV. A thesmotheták kereskedési ügyekben altörvényszéket képeztek.

V. A rendőrség a tizenegyek kezébe volt letéve: kik a nappal elkövetett tolvajságok tárgyában 50 drachma értékig, és az éjjeli lopásokra nézve itéltek.

A Piraeusban nautodikok itéltek a kereskedők, idegenek és tengerészek ügyeiben.

[1]) Ugyanazon állatok szolgáltak az áldozatra a romaiak *suovetaurilia* nevezetü áldozatainál.

közt. A házasságtörésre szinte halál várt: ha csak a nő pénzzel nem intézte el a dolgot közte s férje között; ki a vétkes nőt még el is adhatta. Az öngyilkos az állam ellen vétett; s holt testének jobb keze levágatván, gyalázatos módon temettetett el [1]: ha csak előbb a senatus előtt életuntságának okait elő nem adta. A milly késedelmes volt az igazságszolgáltatás egyesek ellenében, olly gyorsan és szigoruan bántak a tisztviselőkkel: a részegen találtatott archon halállal lakolt. A büntetések általában a régi vadságra emlékeztetnek; noha Draco egy részben mérséklé azokat, Solon pedig igen gyakran folyamodott a becsület- és szégyenérzethez: egyik legfőbb büntetésnek tartván a becstelenséget (ἄτιμος).

Rendőri törvények.

Becstelennek tartatott az is, a kinek nem vala foglalkozása. A holtakról tiltva volt rosszat beszélni: melly rendelet egyébiránt alig foganatositható; valamint aprólékossággali bibelődés vádja illeti azt is, mellynél fogva a halászoknak nem volt szabad legkisebbet is engedni a szabott árból: mi által azt akarák elérni, hogy a halászok illendő áron kinálják áruikat; ugy szinte ezeknek állva kellett maradni mindaddig, valamig a készletet el nem adták. Sokkal jótékonyabban hatottak a kölcsönös segélyezési társulatok, mellyeknek tagjai havonkint bizonyos összeget fizettek be azok gyámolitására, kik közülök szükségbe estek.

Hadi törvények.

Hadizenet csak három rendbeli nyilvános vitatkozás után történt. A polgárok kötelesek voltak fölfegyverkezni, lovat állitani, s a hajókat szükségesekkel ellátni. Csak Pericles alatt jött divatba a zsold-fizetés.

Midőn Athene növekedőben volt, s a gazdagság és hatalom által a romlás örvénye felé taszittatott, számos törvényeket inditványoztak, fogadtak, változtattak és ferditettek el a népszónokok, és az állhatatlan tömeg; s csak is azért mondhatta egy gunyiró Athenéről, mit Dante Florenczről, hogy három hónapi távollét után oda visszatérve, többé a kormány- és törvényekre nem fogna ismerni.

Csak egy példát emlitünk erre. Solon polgári jogot engedett az ágyasok-, és idegen nőktől születendő gyermekeknek. Pericles törvényt vitt keresztül, melly megtagadja e jogot: de elvesztvén két gyermekét, hogy egyik ágyasától született fiát polgárrá tehesse, az általa hozott törvényt ismét eltörölteté. A harmincz týrannus elüzetése után, Solon törvénye

---

[1]) Argosban a véletlen gyilkosság gonoszabb dolognak tartatott a szerencsétlenségnél: és az istenek különös bosszujának tekintetett. A vétkesnek számkivetésbe kellett mennie, s magát különös szertartásokkal megtisztitania.

ujra megsemmisittetett, s az idegen nőtől születendő gyermekek törvénytelenekül nyilvánittattak.

Ennyiféle ingadozások közepette nem igen szerezhetünk magunknak tiszta és határozott fogalmat az athenei törvényhozásról: miatt azonban a dóri törvényhozás idegen eredetéhez hü maradt, az athenei mindinkább hellen természetet ölte magára; s az egyéni szabadság- és miveltségre büszke, de egyszersmind érzékeny, zavargó, kapzsi, fölvilágosodott és ábrándozó athenei polgárok, a görög jellem typusaul méltán tekintethetnek.

Solonnak, mint minden törvényhozónak, igen sok tárgyban népe szelleméhez kellett magát alkalmaztatnia; s azon kérdésre, valljon hiszi-e, hogy a legjobb törvényeket hozta, azt felelé: ‚A lehető legjobbakat, mellyeket az ő népe elviselhet.' És Anacharsis azon megjegyzést tevén neki, hogy a törvények hasonlók a pók szövetéhez, mellyben a legyek fönakadnak, a feeskék pedig átszakitják azt, Solon felelé: ‚Az enyimek meg fognak tartatni; mert ollykép alkalmaztam azokat a polgárok érdekeihez, hogy senkinek se legyen hasznára azok megsértése.'

Összehasonlitás Solon és Lycurgus közt.

Solon tehát ismerte az egyesek szükségе- s érdekének két lényeges rugóját, melly a közérdek fölött őrködni szokott; és különben is láttuk, miként ő nem áldozta föl az erkölcsi törvényt a politikának, mint ezt Lycurgus tette. Ez utóbbi belátta, hogy kisded hazája elegendő a lakosság ellátására; kizárt tehát abból minden kereskedést, és minden idegent: Solonnak ellenben Attica kopár földén a müvészeteket és ipart kelle meghonositania. Lycurgus a monarchiai kormányforma mellett tetszése szerint intézkedhetett: Solon a népkormány mellett azt tette, a mit tennie lehetett. Az előbbi egy durva, s a patriciusok zsarnokságához szokott népet igazgatott: az athenei pedig sok forradalmakon ment már keresztül; tapasztalásból tudta, mi a jobb, valamint annak elérhetése lehetőségét is belátta. Lycurgus komoly természetü, Solon szelid jellemü férfiu volt: amaz az erkölcsöket a törvényekhez, ez pedig a törvényeket alkalmazta a szokásokhoz; az előbbi harczias, a másik müvelt népet teremtett. Spartában a halál megvetése volt a fő eszme, Atheneben az élet gyönyöreinek élvezése: ott meghaltak az emberek, itt pedig éltek a hazáért. Sparta féltékenyen őrzé keleti modoru törvényeivel, hagyományossá vált nyerseségét, és minden előhaladást gátolt: Athene pedig a szabadság hajnalán, a jövőnek karjaiba vetette magát. A vas vessző által igazgatott spartaiak igen csekély belforradalmakon mentek keresztül: mig ellenkezőleg a politikai szinezet, mellyel minden egyes polgár birt Atheneben, minduntalan

polgárháborukat és zavarokat támasztott. Amazok sokkal tovább megőrzék függetlenségöket: az athenciek pedig elveszték azt; csak hogy szerencsére nem a háboru, s a győzedelem ád meg mindent a világon: s a müvészetek és tudományok birodalma még nem veszett el az aegos-potamosi csata által. Tovább az athenciek több méltósággal türték a balsorsot; és városuk a persák és Lysander által bevétetvén, nem veszték el bátorságukat, és ujra fölemelkedtek: mig a spartaiak a Pylus, Cythera s Leuctra melletti csatavesztések következtében meghunyászkodtak, hasonlóan olly néphez, mellynek nincsen sem multja, sem jövője. Igy tehát Görögország eme két városa minden államnak két elemét, ugymint a föntartó, s a haladási elemet, képviselte. Az aristocratiai Sparta az ásiai mintára alakitott, vallásón öröklött szokások változhatlan szentségén, s az öregek szeretetén és tiszteletén alapuló kormányformák hü képe: a népszerü Athene pedig az elme szabad müködésének ösvényén halad a jövő elé, s megalapitja szabadságát.

Alig hogy Solon kihirdeté törvényeit, szünet nélkül alkalmatlankodtak neki a látogatók: az egyik fölvilágositást kivánt, a másik reformot sürgetett, a harmadik egyik, vagy másik szabályát korholta. Hogy ezen kellemetlenségektől megóvja magát, ujra elhagyta hazáját, és tiz évet utazásban töltött.

NYOLCZADIK FEJEZET.

Pisistratus.

Visszatérve honába Solon, a népet, melly lerázván az igát, meg akarta magát bosszulni, viszályban lelte az előkelőkkel, kik hajdani fensőbbségöket igyekeztek visszaszerezni. Ezek élén az Alcmaeonidák álltak; a nép élén pedig Pisistratus, Solonnak rokona, gazdag és nagylelkü polgár: ki az elnyomottak oltalmazójául lépvén föl, uralomra vágyott. Hogy czélját érhesse, a köztéren sebesülten jelent meg: azt adván elő a népnek, hogy e sebeket az előkelők ejtették rajta, kik őt, mint a nép barátját, mondhatlanul gyülölik. Ezzel azt akará csak elérni, hogy testőrség adassék mellé; mit megnyervén, elfoglalá a fellegvárat, kiüzé az Alcmaeonidákat, és a legfőbb hatalmat magához ragadta (561.).

Pisistratus mindazon tulajdonokkal birt, mellyekkel a népet elcsábithatni, s elvakithatni: deli termetü, bőkezü, vitéz, jeles szónok, a tudományt miveltséggel egyesité; mindenki iránt nyájas, minden szükölködőt fölsegitett, és minden elnyomottat védelmébe vett; a törvé-

nyek és intézmények hozásában mindig a népnek kedvezett; a tudósokat és müvészeteket különösen kegyelte. Maga Solon is elvakittatott általa: s mig szándéka titokban maradt előtte, maga is gyámolitá igyekezeteit; de midőn terveit belátta, ekképen szólott hozzá: ‚Te volnál Görögország első polgára, ha nem volna benned olly nagy a diesvágy;' s ez időtől fogva hathatósan ellenkezett vele. Pisistratus azon kérdésére, mi adja neki a bátorságot illy makacs ellenkezésre, felelé: ‚Az én élemedett korom.' Bár, mit helyesebben tevendett, mondhatta volna: ‚Az én erényeim.'

Végre nem nézhetvén hona romlását, elhagyá azt, és igen aggott korban idegen földön halt meg. Szokása vala, mondani: ‚A tanulás közben megöregszem.' Végperczeiben verseket olvastatott föl magának, hogy a mint mondá, ‚annál több ismeretet vigyen a sirba.'

Azonban Pisistratus sem élvezhette békével a bitorlott hatalmat; s midőn az Alcmaconidák Megaclessel visszatértek, kénytelen volt elhagyni a várost: de barátjai akkép intézték az ügyeket, hogy ellenfeleivel kibékülhetett, nőül véve azok egyikének leányát. A nép, melly azt mondá, hogy Minerva által vezettetett vissza, csak hamar ismét a főhatalomra segité őt; mellytől ismét megfosztatván, tizenöt évig élt számkivetésben: honnan visszatérve, egész halála napjáig kormányozta a várost.

Hogy a zavaros népgyülekezetek- és lázadásoknak elejét vegye, igen sok polgárt rávett a földmivelésre; s földeket osztott ki köztük a szent olajfának ültetése és tenyésztése végett, azon föltétel alatt, hogy termékeiktől az államnak tizedet fizessenek. A fensőbb miveltség terjesztése végett pártfogása alá vette a müvészeteket és tudományokat: egy könyvtárnak vetette meg alapját; Homer költeményeit rendbe szedte: s egyuttal a kereskedésnek utakat, sérvvitézeknek menhelyeket nyitott. Hogy a népet alávetésben tartsa [1]), sok épületeket emeltetett, és többi között az olympi Jupiter templomát ő kezdé meg Természeti szelidsége, s azon készsége által, hogy mindenkinek könnyen megbocsátott, a kedélyeket tökéletesen megnyerte magának. Egy ifju elég vakmerő volt, megesókolni leányát; és e tettnek megbosszulását követelvén az anya, Pisistratus azt mondá: ‚Ha még azokat is megbüntetjük, a kik szeretetet tanusitanak leányunk iránt, mit tegyünk azokkal, a kik őt gyülölik?' Némelly könnyelmü ifjak sértő szavakat intéztek egy estve nejéhez; és másnap reggel, hogy a bor gőze kipárolgott fejökből, eljövén hozzá engedelmet kérni, álmélkodva mondá nekik: ‚Ti bizonyosan

[1]) **Aristoteles**, *Politica*. Lib. V. c. 9.

csalódtok; nőm ki sem ment tegnap este a házból.' Néhányan elégületlen barátjai közül egy várba vonván meg magukat, Pisistratus is néhány rabszolga által odavitette podgyászát, s közéjek ment, ekképen szólván a bámulókhoz: ‚Eltökéltem magamban, veletek, vagy visszamenni, vagy pedig itt maradni.'

Hipparchus és Hippias.

Egy illy tyrannus alatt boldognak érezhette magát Athene; de szomoru sors várakozik az olly államra, mellynek boldogsága az uralkodónak személyes tulajdonain alapszik. Hipparchus és Hippias, hozzá hasonló utódai alatt, a miveltség mindig nagyobb előhaladást tőn Athenében [1]): kőbe vésett erkölcsi mondatok ékesiték az utakat; az udvarnál a legjelesebb tehetségek gyültek össze, mint például Simonides és Anacreon; a földmivelők által fizetendő tized huszadra szállittatott le; Jupiter temploma bevégeztetéséhez közelgett.

A régi gyülölség parázsa azonban még nem aludt ki. A kiüzött Alcmaeonidák Macedoniába menekültek, hol az elégületlenséget szították. Hippias és Hipparchus a nők iránt könnyelmüek lévén, rossz példát mutattak, és ellenségeket szereztek maguknak. Harmodius, huga személyében sértetvén meg, Aristogiton- és másokkal egyesült, s megrohaná a fejedelmeket. Hipparchust megölék; Hippias azonban megmenekült, testvérét megbosszulandó. Harmodiust a felbőszült nép széttépte. Aristogiton pedig kínpadra vonatván, Hippias legbensőbb barát-

[1]) Plato *Hipparchus*-ában ekkép ir: Hipparchus polgártársunk, Pisistratus idősb és legbölcsebb fia, bölcseségének egyéb bizonyitványai mellett, behozta a tartományba Homer könyveit, és kötelezé a rhapsodokat, hogy fölváltva, s rendben adják azokat elő a Panathenaeumokon, mint ez jelenleg is szokásban van; ötven evezőjü hajót küldött Teosba, melly Anacreont e városba hozná; s ceosi Simonides mindig oldala mellett volt, kit ő ajándékokkal és tisztelettel halmozott el. Ez által akará képezni polgártársait: hogy mivelt embereken uralkodjék, és a tudományt is közössé tegye. Midőn igy némi ismereteket és tudományt terjesztett a város lakói közt, kik őt bálványozták, a faluk lakóira forditotta figyelmét, és számukra a városból a demosokba vezető utakon oszlopokat emeltetett; s a mennyire csak tőle kitelhetett, alagyákat irt és vésetett ezen oszlopokra, mellyekkel őket bölcseségre oktassa: minek következése az lőn, hogy a polgárok jobban bámulták az ő verseit, mint a delphii föliratokat: ‚*Tanuld magadat ismerni.*' *A mi sok, az megárt,*' stb.; mert Hipparchus verseiben több bölcseséget találtak. Az utasok olvasván e föliratokat, kedvet kaptak a bölcsészethez; és a városba siettek, abban további oktatást venni. Minden oszlopon két fölirat volt: az oszlop baljàn a Hermes-, helység- és demosnak, mellyhez tartozott, neve; jobbról Hipparchus figyelmeztetése: ‚*Járj az igazság ösvényén;*' s más illy gyönyörü, számos föliratok. A steiriacai ut oszlopán ez állott: ‚*Hipparchus figyelmeztetése: Barátodat soha meg ne csald.*'

jait nevezé meg az összeesküdtek közt: kik valamennyien halállal bünhödtek. Kérdeztetvén a tyrannus által, kiket nevezhetne még árulóknak, felelé: „Most már senkit sem tudok kivüled, ki a halált megérdemelné.“ A gyilkosnak Leaena nevü kedvese szinte kinzás alá vettetvén, nehogy kinjai közt eláruljon valakit, nyelvét ketté harapta.

Az illy események fölkelték az atheneiekben a szabadság elszunnyadt szeretetét (514.). Harmodius-, Aristogiton- és Leaenának szobrok emeltettek: a tiszteletökre készitett hymnusok nemzeti dalokká váltak [1]); mialatt a gyanakodó s bosszuvágyó Hippias mindig jobban kegyetlenkedett. Az Alcmaeonidák Spartát, és a delphii oraculumot hivták föl segitségül, és erőhatalommal foglalták el Athenet. Hippias a persákhoz futott; Atheneben pedig a köztársasági kormányforma helyre állittatott.

Ezután nagy zavarok keletkeztek. Clisthenes, az Alcmaeonidák feje, ki szabaditó czime alatt uralkodott Atheneben (510.), véget kivánván vetni a régi pártszakadásoknak, a polgárok uj osztályozásához fogott: a négy joniai törzset tizre szaporitá, mellyek mindegyike ötven senatort állitson, s külön hatósággal és municipalis szerkezettel birjon; mi által a hatalom illy tágas gyakorlatának következtében, a szabadságot mindenki jobban élvezhette. Kétségkivül e szabadság vetette meg Athene nagyságának alapját.

E közben Sparta Athene ügyeibe avatkozván, előbb az Alcmaeonidákat gyámolitá Hippias, azután Hippiast hona ellenében; végre a boeotiaiak-, chalcedonok- és aeginaiakkal szövetkezvén, Clisthenes ellenségének, Isagorasnak uralma alá akará hajtani Athenet; de a spartai fegyelem meghajolt a saját jogaikat védelmező atheneiek vitézsége előtt. Ezek a győzedelem által fölbátoritva, a kis-ásiai görögöknek segédkezet nyujtottak a persa iga lerázására: mi által a persák bosszuját vonták fejökre. Mielőtt azonban e nagyszerü drama függönyét felgördítenők, vessünk egy pillanatot a többi görögországi kisebb államokra is.

---

[1]) „Kardomat myrtus-koszoruval övedzem, mint Harmodius és Aristogiton, midőn megölék a tyrannust, és helyreálliták Atheneben a törvény előtti egyenlőséget.“

„Kedves Harmodius! te nem vagy a holtak közt: azt mondják, hogy a boldogok szigetein élsz, gyors lábu Achillessel és Diomedes-, Tydeus fiával együtt.“

„Myrtus-koszoruval övedzem kardomat,“ stb.

„Örökké éljen a ti dicsőségtek, szeretett Harmodius és Aristogiton! mert megölétek a tyrannust, és megalapitottátok Atheneben a törvény előtti egyenlőséget.“

KILENCZEDIK FEJEZET.

Görögország apróbb államai.

Peloponnesus a hegyes Laconián kivül magában foglalta még Arcadiát, a félsziget egyetlen tartományát, melly nem volt határos a tengerrel, s mellyet a legelők, a Gratiák temploma Orchomenus városban, Alpheus és Erymanthus tőnek hiressé a költészetben. Ide számitandó még Messenia, mellynek sorsát már panaszoltuk; Elis, hol az olympiai játékokra egész Görögország összegyült; tovább Argolis, Achaja, Sicyon, és a két tenger közt fekvő Corinthus.

Arcadia (1480.)

Az arcadok azzal dicsekedtek, hogy soha sem költöztek ki hazájok földjéről, sem idegen igát nem viseltek; ősrégi nép, mellynél már ideje korán behozattak Eleusisból a nagy istennő mysteriumai, vagyis a gabonatermesztés. Myles nevü királyuk találta föl a malmokat; Eurotas a hasonnevü folyamot szabályozta: ha csak mind e nevezetek a pelasgokra nem illenek, kiknek maradványai e tartományba menekültek, és azt polgárositák. Durva erkölcsökkel a zene-kedvelést egyesitették, és mint a schweiziak, zsoldért bárkinek is szolgáltak. Pan különös tiszteletben állott köztük. Alpheus, gyönyörü folyam partjai voltak Apollo s Daphne szerelmének tanui; a stymphalusi tóban Hercules gonosz madarakat ölt meg. E mythologiai hagyományok az elszigeteltség következtében sokkal jobban megőriztettek; mivel ott a hellen miveltség nagy virágzásra soha sem kapott.

Arcastól Lycaonig a királyok egész sorozata kezdődik, kik mindenkép igyekeztek föntartani alattvalóiknak a béke malasztjait. Dardanus fiával egy gyarmat indulván ki Arcadia Psophis városából, ugyancsak Psophist alapitá Zacynthus szigetén; ez ismét később Saguntumot alapitá Spanyolországban, kétszáz évvel a trojai háboru előtt. Midőn a dórok a Peloponnesusba betörtek, egyedül a Cypselus király, vagyis inkább hegyei által védett Arcadia maradt általuk megkimélve. Később a messeniekkel szövetkezett Sparta ellenében; és II. Aristocrates király, mivel őket elárulta, a nép által megköveztetett, s ugyanekkor a királyi méltóság is eltöröltetett.

E tájban ugyanannyi állam alakult, a hány városuk volt; ezek közt első helyen emlitendők Tegea s Mantinea (Tripolizza): mellyek, mint pásztornépek közt rendesen, népkormánynyal birtak, egymással harczban álltak, és soha szövetséget nem kötöttek [1].

[1] G. A. **Breitenbach**, Gesch. von Arcadien. 1791.

Argos.

Argos és Sicyon, Görögország legrégibb államainak tartattak; mellyek alapitása a mesés Inachusnak tulajdonittatik (1870). Perseus, egyik unokája, Tirynsben telepedett le, melly városnak igen régi épitményei pelasg eredetre mutatnak: itt uralkodtak utódjai, mig az Eurystheus által elüzött Heraclidák a dórok közt találtak menhelyet (1290.). A Pelops-családhoz tartozó Mycenae királyság alapitója is valószinüleg Perseus volt (984.). A dórok betörésével, Argos Temenus uralma alá jutott, kinek fia Cisus alatt a királyi tekintély puszta bábbá aljasult; s azután ez is eltöröltetvén, helyébe köztársasági kormányforma állittatott (800.). Phidon szabott neki törvényeket: mindenkit részesitvén a politikai jogokban, ki csak egy lovat tarthatott; ő pártfogása alá vevé az ipart, és mint mondják, mértékeket és pénzt hozott be. Argosban az ügyek élén nyolczvan senator és néhány, artinoknak nevezett tisztviselő állott; Epidaurusban száz nyolczvan család választott a maga kebeléből senatust. E városok, ugy szinte Mycenae, Tiryns, Troezene mindannyi külön államokat képeztek az ő területeikkel: de a fölülkerekedett argivok leronták Mycenaet (425.); a tirynsieket pedig Argosba kényszeriték vándorolni, melly ekképen egész éjszaki Argolis fölött uralkodott.

Sicyon.

Sicyon királyai s papjai a regék homályában tünnek el: kezdetben joniaiak lakták; azután a dórok betörése alkalmával Phalces, Temenus fia foglalá el. Eltöröltetvén a királyi méltóság, egy féktelen democratia hatalmába került, melly Orthagoras- és utódainak nyitott utat az uralkodásra, egészen Clisthenesig; midőn ismét visszanyerte szabadságát (700—600.). Itt virágoztak Görögország első müvészei: Daedalus, ki az egyptomi müvészet merev jellegét elhagyva, a szobrok végtagjait szabadokká tette; corinthusi Cleanthes, föltalálója a szineknek. Sicyoni Eupompus tökéletesité ezek iskoláját: és a senatus elrendelte, hogy minden előkelő polgár gyermeke tanuljon rajzolni. Nem messze a várostól Aesculap- és Hygieiának szentelt pompás templom állott.

Corinthus. Cypselus (657.).

Legszerencsésebb fekvéssel birván a peloponnesusi földszoroson [1]), Corinthus egy kikötővel az aegaeumi, s egy másikkal a joniai

[1]) Periander 576-ban az isthmus átmetszését tervezte. Három század mulva Demetrius Poliorcetes belefogott e munkába, és ismét abbahagyta. Caesar, Caligula, Nero, Herodes Atticus szintezen vállalattal foglalkoztak: de mindannyiszor dugába dőlt. Innen a közmondás: ‚*Isthmum fodere*,' vagyis lehetetlen dolgot forgatni agyában.

tengerre, mellyek ctt a saroni, s crissai öblöket képezik, a Peloponnesusból Athenebe vezető utat elzárhatta : valamint Savoya Francziaországból Olaszországba vezet át. Fölötte állott Acrocorinthus fellegvár, a dóri fölfegyverzett Venus templomával: honnan éjszakra a Parnassus- és Heliconra lehetett ellátni; keletre Aegina sziget, Atella erősség a suniumi hegyfokkal; nyugotról Sicyon kövér térségei. Ide, mint a kereskedés központjába szállittattak Phoeniciából a datolyák, Carthagoból a szőnyegek, Syracusából a gabona és sajt, Euboeából körte és alma, Phrygia- s Thessaliából rabszolgák: az ipar gyarapodásnak indult; különösen a gabona, bronz-, és agyagmüvek tüntek ki; s egyszersmind a kéjhölgyek ezrenkint gyakorolták ott gyalázatos mesterségöket. Már Homer magasztalta Corinthust a Sisyphus véréből származott királyok által halomra gyüjtött kincsek végett (1089?). Később jöttek a Heraclidák, s Alethes uralkodék : utána öt rendbeli utódai; végre Telestes, szinte egy Heraclida, a Bacchiadok családjából, ragadta magához a fő hatalmat, s az oligarchiának bizonyos nemét hozta be, melly által családjából évenkint egy prytant választott : mig végre Cypselus e kormányformát megdöntvén, magát uralkodóul veté föl. Abbeli megjegyzésére, hogy a népszerü kormány többet ér a tyrannismusnál, s hogy a közvélemény hatalma sokkal biztosabb védszer a fegyverek erejénél, azt kérdezvén tőle valaki, miért ragaszkodik tehát annyira az uralomhoz, felelé : ‚Mert egyformán veszélyes dolog, önkényt, vagy erőszakkal lemondani róla.' A fényüzés ellen hozott törvényeivel nem volt képes mérsékelni a corinthusiak mértékfölötti kiadásait. Bárminő volt is czélja, mindenesetre dicséretet érdemel, hogy a rabszolgaságot eltörölte.

Periander (625.).

Fia Periander, Görögország hét bölcsei közé számittatik : kezdetben emberies bánásmódot tanusitott; később azonban némelly merények következtében kegyetlenségre vetemedvén, magát gyülöletessé tette. Kincseinek tizedrészét igérte a delphii istennek, ha ez őt mindenki vagyonának ismeretéhez juttatja : s a vallás elfojtá a magánérdeket. Utódja, Psammetich alatt, a corinthusiak visszanyerék szabadságukat; ők mindég az aristocratiai alkotmányhoz hajlottak, mint ezt kereskedést üző tartományokban tapasztalhatjuk. S ott a kereskedést a legelőkelőbb családok, és maguk a Bacchiadok is üzték; mint a Mediciek Florenczben. A behozatali vámok fontos jövedelmi ágát képezték a statusnak. A törvény tiltá a követeknek, ajándékot venni el azon fejedelmek-, vagy népektől, mellyekhez küldve valának.

A corinthusiaknak számos gyarmataik voltak : nyugotról Corcyra; Epidaurus, Aesculap gazdag templomáról hires; Leucadia, hol a bána-

tos szivü szerelmesek a tenger hullámaiban kerestek enyhülést; a nagy Syracusa; keletről Potidaea, melly azonban hamar fölszabaditá magát. E gyarmatok fékentartása, és a tengeri rablók eltávolitása végett Corinthus hajóhadat is tartott: föltalálója a háromfedeles gályáknak, s 644-ben, Görögországban első tengeri csatát vivott a corcyraiak ellen. A szárazon idegen zsoldosokat tartott, hasonlóan Velenczéhez; s könnyü módon szerezve magának fegyvereseket, tevékeny részt vőn a görögországi háborukban. Az itt föltalált gyönyörü corinthusi oszloprend eléggé tanusitja annak izlését az épitészetben.

Achaja.

Aegialea kezdetben Achajának neveztetett, a corinthusi tengeröböl hosszában; és joniaiak birták, mig nem az Argos- és Laconiából a dórok által elkergetett achivok magukat itt megfészkelték Tisamenus, Orestes fia alatt: kinek családjában maradt meg az uralkodás. Gyges, kegyetlensége miatt elüzetett: és Achaja tizenkét városa megannyi köztársaságot képezett, mindegyik hét, vagy nyolcz kerülettel; a nép által kormányoztatván, a tökéletes egyenlőség alapján egy szövetségbe egyesültek, melly elég erős volt ellentállani Románk, s a görög szabadság végső menhelyét képezni.

Elis.

A joniai tenger hullámaitól verdesett Elis olly gyönyörü volt, hogy méltán calloscopnak neveztetheték. A lakosok szétszórva éltek a rónákon, s csak 447-ben épült Elis városa; s még később is számos családok dicsekedtek vele, hogy három nemzedék élte alatt nem látták a várost. Annak első lakói epeusoknak neveztettek Epeus királytól; s fejedelmei közt valának a költők által is megénekelt Endymion, Epeus, Eleus, Augias. Az aetolok, a dórok szövetségesei, itt telepedtek meg, és vegyültek az őslakók közé Oxylus alatt. Iphitus, Lycurgus kortársa, alapitá vagy éleszté föl az olympiai játékokat, mellyek nemzeti ünnepély gyanánt tartattak itt meg. Ez oknál fogva Elis szent földnek tekintetett; s hogy maguknak az elnöklési kiváltságot biztositsák, az arcadokkal kellett előbb megküzdeniök. Eltöröltetvén a királyi méltóság, az elisiek először két, azután tiz hellanodikot választottak kormányzókká, s a játékok felügyelőivé; s ezeken kivül még kilenczven tagból álló senatust, kiknek hivatala élethosszig tartott.

Hellas.

Hellas, vagy Közép-Görögország, Atticán kivül hét államot foglalt magában. Ezek valának: Megara, a corinthusi földszoros mellett, melly Atticát Peloponnesussal köté össze; Boeotia, hegyes és mocsáros tartomány, mellyek közt a kiáradásról nevezetes Kopai-tó, s a megéne-

kelt Helicon, Asopus és Cytherus források. Róla majd akkor fogunk szólni, midőn dicsőségének napja feltünt. Ezután jő Phocis, az Apollonak szentelt Parnassus hegygyel, és Delphi várossal, Cephisus folyóval és Cirrha kikötővel; mellyeket a költők annyiszor emlegetnek. Locrisban van a hires thermopylaei szoros. Az Oeta hegy déli oldalán áll a kis Doris; tovább Aetolia, Görögország legkevésbbé mivelt tartománya: végre Acarnania.

Megara.

A megaraiak azt álliták, hogy oda az egyptomi Lelex hozta be a miveltséget; s az atheneiektől, vagy Cecrops nemzetségebeli fejedelmektől függtek, mig Hyperion erőszakos halála után democratiai alkotmányt szerveztek. A dórok betörése alkalmával a corinthusiak elfoglalták Megarát, gyarmatul tekintvén azt; s hogy folytonos alávetésben tartsák, több izben viseltek ellene háborut a Bacchiadok alatt: de a megaraiak szárazon és vizen vitézül oltalmazták magukat; mig 600 körül Theagenes tyrannussá vetette magát föl: de elkergettetvén, a köztársaság végszerü alapon ismét helyre lőn állitva.

Phocis.

Phocusnak, egy corinthusi gyarmat vezérének maradékai uralkodtak Phocisban. A dórok ide köztársasági szerkezetet vittek be. Mellőzve a thessaliaiakkal viselt jelentéktelen háboruikat, egyedül arról teszünk említést, mellyet az Amphictyonok rendeltek el Crissa ellen (600.), azon bántalmak megbosszulására, mellyeket e város állitólag a delphii templomon követett el. E szent háboru tiz év lefolyta után Crissa város földulatásával végződött, s területe az oraculum javadalmaival kapcsoltatott össze. Az idegenek sereglése e templomhoz, s az általuk fizetendő vámok, igen bő jövedelmi forrásul szolgáltak a phocisiaknak.

Locris. Aetolia.

Ajax, Oileus fia, volt Locris királya, „midőn Ilion falai körül folyt a csata.“ Később, hasonlóan más tartományokhoz, a köztársasági kormányformát léptette életbe. A lakosság három osztálya (ozolok, opuntiak, és epicnemidek) mindig elkülönözve maradtak egymástól, szintugy érdekeik, mint az alkotmány tekintetében.

Az aetolok, vegyes népfaj, szárazon és tengeren raboltak; régi hőseik: Aetolus, Peneus, Meleager, Diomedes, hiresekké lőnek; ezután nem igen avatkoztak Görögország ügyeibe, ennek hanyatlása perczéig.

Acarnania.

Acarnania, első királyáról, Alcmaeon fiáról Acarnanról igy neveztetve, ugy látszik, a trojai háboru idejében, egy részt legalább a közel

Ithaca sziget hatósága alatt állott; később kivivta függetlenségét és szabadságát: de lakói mindig csekély számmal voltak.

Thessalia.

Éjszaki Görögország keletről Thessaliából, nyugotra Epirusból állott.

Thessaliába a thermopylaei szoros vezet, mellynek közelében, Anthelánál gyültek össze az Amphictyonok. Hires volt a thessaliai lovasság; és a thessaliai nő jegyesének fölszerelt lovat küldött ajándékba. Thessalia volt egyszersmind a jeles tánczosok hazája; s természetes kecsei végett igen keresett volt Tempe völgye, Peneus folyammal, az Olymp tövében. Hegyei, Olymp, Pindus, Ossa, Oeta, mythologiai események szinhelyei voltak; sőt az isteneknek szolgáltak lakhelyül: mi arra mutat, hogy innen árasztották el a miveltebb népfajok Görögországot; különösen a hellenek fő fészke Thessalia volt. Itt gyakorlák a büvésznők kárhozatos hatalmukat; a centaurok itt harczoltak a lapithák ellen; itt ültek hajókra az Argonauták; itt halt meg Hercules, született Achilles, daloltak Thamyris, Orpheus és Linus.

Ámbár Thessalia hossza csak 68 mérföld*) éjszaktól délnek, széle pedig 81 mérföld kelettől nyugotnak, a trojai háboru alkalmával mégis tiz államot számlált. Később szabadságra vergődött; azonban a hübéres urak közt, kik váraikból lóháton száguldozták be a vidéket, könnyen találkozott ollyan, ki alávetette magának a szomszéd vidéket; miért is Pherae, s Larissa, nevezetesebb városok, majd mindég fejedelmeket uraltak.

Epirus.

Epirus, vagyis a száraz-föld (igy neveztetve ellentétül a közel fekvő Corcyra szigettől), Hellasnak kevésbbé ismeretes tartománya, s a rejtélyes pelasgok fészke. Ide, az Acheron és Cocytus partjaira vitettek át az egyptomi alvilág büntetései; itt volt a fojtó léggel tölt avernusi barlang. A dodonai erdőt a tölgyfa-oraculumok tették hiressé: maradványai a pelasgok régi vallásának. Gyönyörü fajta lovak, ebek, szép termetü, büszke emberek hazája ez, kik mai napig sem fajzottak el. Görögök és idegenek lakták a tartományt; ezek közül nevezetesbek a molossusok: kiket az Achilles fiától, Pyrrhustól származott Aeacidák kormányoztak. E fejedelmi házat nem érte a többiek közös sorsa, és sokkal tovább fönállott valamennyinél; noha csak akkor uralkodott egész Epiruson, midőn ez Macedoniával egyesült. Arybas, egyik királya, Athe-

*) A mérföldekre nézve ujolag az I. köt. 92. l. álló észrevételt hivjuk emlékezetbe. S.

neben neveltetvén föl, a királyi tekintélyt korlátozandó, senatust alapitott: a királyok fogadást tettek Jupiternek, hogy a törvények szerint fognak kormányozni; a nép képviselői pedig, hogy a törvények értelmében fogják az országot oltalmazni.

Szigetek.

Görögország szigetek által környeztetik, mellyek részint elszigetelten állnak, részint csoportozatokat képeznek az aegaeumi tengeren, ugy mint a Cycladok, Echinadok, Sporadok. A Cycladok közt (igy neveztetve, mivel kör-alakban övedzik Delost,) emlitendők: Naxus, a legnagyobb és legtermékenyebb, Bacchusnak szentelve; mert ott a fügefa- és szőllő-mivelést tanitotta; Andros, ugyanez istennek szentelve, hol bizonyos ünnepélyek alkalmával a forrásviz borrá változott; Melos, athenei gyarmat, az istentagadó Diagoras hazája; Tenos, Neptun berke- és templomával; Ceos, Simonides, Bacchylides és Prodicus hazája. Ennek lakói szokták volt mondani: ‚Ki nem tud jól élni, szünjék meg rosszul élni;' s midőn testi és lelki erejek hanyatlását érzék, vendégségbe gyüjték össze barátaikat, s virágkoszoruk és pohárüritések közt itták meg a bürök-levet.

Parosban temérdek rabszolgák ásták a fejér márványt Marpessus hegyéből; itt láttak napvilágot Polygnotus, Arcesilaus, Nicanor festők, és a gunyköltő Archilochus.

Lemnus igen rossz hirben állott a görögöknél, két gonosztette miatt. A nők illetlenül bánván Venussal, az istennő bosszuból olly kellemetlen szaggal árasztá el testöket, hogy férjeik a thraciai rabszolganőkkel örömestebb társalogtak; ők pedig, a felbőszült nők, meggyilkolák férjeiket, és nőkormányt állitottak föl mindaddig, valamig az Argonauták oda nem érkeztek. Később a lemnusiak, egy ünnep alkalmával Athenében kötve ki, mikép az istrioták Velenczében tőnek, nagyobb számu nőket ragadtak el onnan; s az ezekből származott gyermekek, az anyák által az athenei nyelv- és müvészetekben neveltetvén föl, atyjaikat nem igen szerették: miért is a lemnusiak a gyermekeket anyjostól együtt megölték. Ezek a ‚lemnusi borzasztóságok.'

Delos.

A kereskedéséről hires Delosban, Apollo hazájában, helyeztetett a persa háboru alatt Görögország közös kincse az istenség oltalma alá; s az atheneiek évenkint egy hajót küldének oda, megrakva mindazzal, a mi szükséges volt a szigeten tartandó játékokra. Hogy a szigét a maga tisztaságában őriztessék meg, minden tetemek kivétettek a földből, és senkinek sem volt szabad ott születnie, vagy meghalnia; miért is a szüléshez közelgő, vagy haldokló egyének a Rheneia nevü szom-

széd kis szigetre vitettek át. A persák, jóllehet ellenségei minden bálványozásnak, tiszteletben tarták a nap szigetét, és háromszáz talentumnyi tömjént ajándékoztak Apollo oltárára. E szigeten tartattak a görögök átalános összejövetelei; s a lakosok a nap-isten oltalma alatt több biztosságot élveztek, mint ha tornyok és falak megé zárkoztak volna. Szerencsés fekvése által az Olaszországba vezető uton, főkép Corinthus és Carthago eleste után, kereskedését messzire terjeszté; mignem Mithridates azt egészen megsemmisíté. A nap-istennek szentelt sziget, a mivelt Görögország gyülhelye, szolgált fő rakhelyül a rabszolgákkali kereskedésnek; kiket a tengeri rablók egész biztosságban bocsátottak itt áruba.

Elszigetelten álltak a legnagyobb és leghiresebb szigetek: Kreta, Jupiter hazája, s a Venusnak szentelt Cyprus. Phoeniciek, cariusok, aethiopok, és más gyülevész népek foglalták el ezeket; később azonban függetlenitve magukat, a száraz-földdel majdnem egy sorsban osztoztak. A különféle városok megannyi szövetségben élő államokat képeztek. Később, midőn Athene Görögországbani fensőbbségét kiküzdötte, szövetséges czimmel egyenesen tőle függtek, belszerkezetöket azonban továbbra is megtarták.

Kretáról már szóltunk. Számos gyarmatokat küldött a Cycladokba; hol kezdetben a cariusok, később a hellenek telepedtek le.

Cyprus.

Cyprus, mellynek fővárosa aethiopiai eredetünek tartatik, igen sokáig volt a phoeniciek hatalmában; mig végre Salmanasar Tyrust ostromolván (720 ?), a cyprioták fölemelvé fejöket, lerázták a phoenici igát, a nélkül, hogy kereskedési viszonyaikat megszakitották volna. Számtalan apróbb államok keletkeztek a szigeten, mellyek közül kilencz először Amasis alatt (550.) az egyptomiaknak, azután Cambyses alatt (525.) a persáknak vált adófizetőjévé, saját fejedelmeik és törvényeik megtartása mellett. A persa háboruk alatt, és később, majd a persák alattvalói voltak, majd ismét ellenök föllázadtak. Királyaik korlátlan hatalommal birtak: ugy hogy Pasiaper, Citium fejedelme fönségi jogát egy alattvalójának adta el; a királynénak, midőn kocsiba ült, nők szolgáltak hágcsóul. Nicocreon, Salamis tyrannja, Anaxarchus bölcsészt mozsárban törette össze. A zsarnokság igen kedvező földre találhatott olly tartományban, hol naponkint fajtalan hódolatok mutattattak be Venusnak. Bizonyos meghatározott napokon a hajadonok a tenger partjára küldettek ki, hogy szemérmöknek Venus tiszteletérei föláldozásával, ott szerezzék meg maguknak a menyasszonyi hozományt. A sok istenségek közül leginkább tiszteltetett Venus, kinek mysteriumaiba éjjel történt

a beavatás: midőn is egy marok só, és egy Phallus adatott az illetőknek; s a bujálkodás a szertartások egy részét tette. A messze kiterjedt kereskedés olly vagyonossá tette a szigetet, hogy midőn azt a romaiak elfoglalták, a zsákmányt nem engedék át szokás szerint a hadvezér- és győztes seregnek, hanem Romába vitették: hol a diadalmenet alkalmával a romaiak még eddig nem látott pompát szemléltek.

Corcyra.

Corcyra, a phaeakoknak az Odysseában megénekelt szigete, Corinthus gyarmata volt; mellyel a kereskedés-, hadimesterség- és elpuhultságban vetélkedett. A peloponnesusi háboru kitörésekor, mellyre okot főleg e sziget szolgáltatott, százhusz hadi hajót állitottak ki a corcyraiak.

Aegina.

A háromszögü Aegina a saroni öböl közepette, a dórok elől menekvő epidaurok gyarmata által foglaltatott el; ezek igáját azonban lerázva nyakáról, kereskedése és tengeri hatalma annyira fölvirágzott, hogy vetélytársát Athenet is elhomályositá. Az aeginaiak kereskedői szelleme, kik az érczeket és termékeny földjök termékeit elsők tudták haszonra forditani, közmondássá vált. Pompás épületek ékiték a várost, nevezetesen Bacchus, Diana, Apollo, Aesculap, Venus templomai; tovább az annyira hires Panhellenium, melly az összes Görögország költségén egy borzasztó éhség alkalmával tett fogadás következtében, Jupter tiszteletére lőn emelve. Themistocles azonban annyira leverte Aeginát, hogy az többé nem állhatott helyre [1]).

Euboea.

Euboeában minden városnak megvolt saját kormányformája, s Chalcis és Eretria voltak a legnevezetesbek. A kormány a hippobatok, vagy előkelők kezében volt; Chalcis több izben tyrannusokat uralt.

Igy tehát a görög szigeteket fegyverforgatásban, és a hajózás mesterségében ügyes, legtöbbnyire aristocratiai módon kormányzott népfajok lakták: a háboruban elfogott, vagy a tengeri rablóktól vásárlott rabszolgákra bizván a kézmüveket és mesterségeket; ők maguk az egyéni szabadság erőteljes öntudata, a gazdagság, müvészet, tudomány iránti előszeretet által valának lelkesitve, s nemes gyülölettel telve az idegen uralom iránt: melly érzelemnek fényes bizonyitványait adták a persák ellen folytatott háboruk alkalmával.

---

[1]) *Aeginetorum liber*, scripsit G. G. **Müller**, 1817. — **Guillon Boblay**, *Description d' Egine*, **Blanchetais Henrik** bevezetésével a *kereskedés-*, *hajózás-*, *és aeginai gyarmatok*-ról. Paris, 1835.

TIZEDIK FEJEZET.

Görögországi gyarmatok.

Az ó-korban egyetlen nép sem küldött ki annyi gyarmatokat, mint Görögország: mellyek minden hihetőségen tul előmozditák az anyaországnak mind miveltségét, mind vagyonosságát; s olly nagy hatalomra vergődtek, hogy a legfontosabb politikai eseményekben ők nyomták le a mérleget [1]). Semmi sem bizonyitja annyira a görög szellemnek folytonos tevékenységét és müködését, mint eme szakadatlan mindenfelé terjeszkedés, Kis-Ásiától a Fekete-tenger legtávolabb partjaiig, a Nilustól a balti tengerig, Spanyolország és Gallia déli partjaiig, és az afrikai Cyreneig [2]). Az ifjuság kalandokat keresett az uj telepekben, a

---

[1]) **Sainte-Croix**, *Sur les colonies des peuples anciens.* Paris, 1786.

D. H. **Hegewisch**, *Hist. und geogr. Mittheilungen über die griechischen Colonien.* Altona, 1808. Igen jeles munka.

Raoul Rochette, *Histoire critique de l' établissements des colonies grecques.* Paris, 1815. Igen terjedelmes munka; magában foglalja a pelasgok régi gyarmatait, mint szinte a macedonokéit: csak az kár benne, hogy a kritika nem áll egy fokon a tudományossággal.

[2]) *Aeoli gyarmatok:* Aegaea, Cumae, Larissa, Grynium, Lesbos, Temnos, Pitana, Cilla, Notion, Aegiroessa, Neontichon, Myrina tiz városával és Tenedos sziget. Kis-Ásiában: Protoselene, Lyrnessus, Adrumetum, Theba, Antandros, Assus, Hamaxitus, Neandria, Elea, Atarnea, Andeira, Chrysa, a régi Pergamos, Teuthrania, Cebrene, Gargara, Sigeum, Celaenae, Syllium, Carina, Cisthena, Astyra, Perperene, Magnesia a Maeander mellett, Sida Pamphyliában, Abydos. Thraciában Oenos, Alopeconnesus, Sestus. Olaszországban Spina a Po mellett, ha tudniillik a pelasgok görögöknek vétetnek, Cumae az opicusok tartományában, Parthenope s Pithecusa szigetek.

Joniai gyarmatok: Milet, Myus, Priene, Ephesus, Colophon, Lebedus, Teos, Clazomenae, Erythrae, Smyrna, Phocaea, Samos és Chios, Mycale, Tralles, Casyste, Neapolis, Phrigela, Panormus Poseidon, Athymbra, Hydrela, Coscinia, Orthosia, Biyle, Mastaura, Acharaca, Thessalocaea, Pelopea, Dascylion, Andicale, Thermetis, Samornia, Parthenia, Hermesia, Pythelaea, Heraclea (Cariában), Myrlea Bithyniában, Cion Mysiában, Policna Troasban, Chalcidiában Sane, Acanthus, Stagira Thraciában Amphipolis, Argilus, Oesymnus, Gapselus, Eleon, Abdera, Perinthus. Az aegaeumi tengeren: Thasus, Imbros, Lemnus, Samothracia. A Cycladok közt Cos, Cythnus, Seriphus, Siphnus, Cimolus, Andros, Gyarus, Tenos, Syros, Delos, Myconus, Paros, Naxos, Amorgos; azután Pharos közel az illyr partokhoz, és Ammon Libyában.

Dóri gyarmatok: Milet, Phocaea, Samos, és Aegina főbbeken kivül: Myndus, Triopion, Pedasos, Mylasa, Synagela, Limyra, Thermessus, Heraclea, Aspendus Kis-Ásiában. Ciliciában Tarsus, Lyrnessus, Mallus, Anchialus, Soli. A Spo-

kalmár kincseket, a legyőzöttek nyugalmat; a köztársaságok oda küldék a nyugtalankodó, vagy fölösleges népet: ellenben a többé, vagy kevésbbé kifejlett aristocratiai kormányok az állam igazgatását jövedelmi forrásul tekintvén, a kiváltságos osztály minél kisebb számra kivánt szoritkozni, csakhogy a hasznot annál bővebben arassa.

A gyarmatok azért is hasznára váltak az aristocratiának, mert az alapitók szent egyénekül tartatván, hálából királyokká emeltettek. A terület a gyarmatosok közt egyenlő mértékben osztatott föl, a görög államférfiak eszménye szerint; de az egyenlőség nem sokáig tartott, s a vagyonra szert tett gyarmatosok csak hamar visszatértek az anyavárosba.

E gyarmatok idegen földre vitték el a szülőföld neveit: valamint az ujabbkori kivándorlók europai nevekkel tölték el Amerikát és Uj-Hollandiát. A közös eredet nem vonta maga után a közös gondolkozásmódot: s ez a helybeli körülmények szerint fejlődék. A számüzöttek által alapitott gyarmatok kezdetben függetlenek voltak; de az anyaváros által küldöttek többnyire annak törvényeit követék, tőle nyerve papokat és tisztviselőket: később, midőn az anyavárosnak nem volt elegendő

---

radok közt Patmos, Calymna, Rhyzira: Caryandes, egy sziget, Caria mellett, Carpathus a carpathi tengeren. Macedoniában Oaenion, Pydna, Medon, Thermon. Chalcidiában Potidaea, Mende, Scyon, Pallene, Aegaea, Aphytis, Olynthus, Torone, Sermyle, Chalcis, Spartolus, Olophyxus, Cleon, Thyssus, Apollonia, Dios, Acroaton, Echymnia. Thraciában Ejon, Maronea, Selymbria, Byzant, Mesembria, Naulochos Scythiában. Bithyniában Chalcedon, Attacus, Scyros, Peparethus, Sciathos, Astypalaea. Illyriában Issa, Tragurion, és fekete Corcyra szigetek; tovább Epidamnus, Apollonia, Lissus, Acrolissus, Oricos. A molossoknál Ambracia. Acarnaniában Anactorion, Molycria, Argos, Amphilochion; a joniai szigetek közt Corcyra, Cephalonia, Ithaca, Leucadia, Zacynthus, az Echinadok, Cythera, Melos, és egy a Cycladok közül.

Magának Miletusnak gyarmatai voltak: Cyzicus, Artace, és Proconnesus a Propontisban, Miletopolis Mysiában; a Hellespont körül Priapus, Colone, Parion, Paesos, Lampsacus, Gergitha, Arisba, Limnaea, Percote és Zelia, Ida hegy tövében. Milet körül valának Jassos, Latmos, Heraclea; a Sporadok közt Icaria, Leron; a Fekete-tenger partjain a mariandynok Heracleája; a Chersonesusban Tion, Sinope, Cotyora, Sesamon, Cromnos, Amisos, Cerasus, Trapezus; a Colchisban Phasis, Dioscurias; Thraciában Anthia, Anchialus, Apollonia, Thynias, Phinopolis, Andriacon, Critote, Pactya, Cardia, Develtos; Scythiában Odessa, Cruni, Calathis, Tomi, Istropolis, Tyra, Olbia; a tauriai Chersonesusban Theodosia, Nymphaea, Panticapea, Myrmecia a cimmeri Bosporusban Phanagoria, Hermonassa, Cepi; Sarmatiában Tanais; Cyprusban Salamis: Egyptomban Naucratis, Chemmis, Paralia; a Tigris mellett Amphea; az Euphrat mellett Claudia.

ereje alávetésben tartani meg a gyarmatot, közös eredet és vallás által összecsatolt szövetség jött köztök létre. A kereskedés volt a gyarmatok jóllétének forrása : a legkedvezőbb vidéken alapitva, saját kormányformák- és igazgatással birva, dus tapasztalatot szereztek maguknak, érlelék a politikai eszméket, s ez által az értelmi fejlődést előmozditák. Ez oka, hogy Görögország legjelesebb tehetségei a gyarmatokból eredtek : Herodot Halicarnassusból, Hippocrates és Apelles Cosból, Homer Joniából, Thales Miletből, Pythagoras Samosból, Xenophon Colophonból, Anacreon Teosból, Anaxagoras Clazomenaeből; az épitészet a gyarmatokban teremté a joniai s dóri oszloprendet; a bölcsészet Joniában kapott lábra : a görög gyarmatok mintegy csatorna gyanánt szolgáltak, mellyen az ásiai s afrikai miveltség Europába származhassék át.

Még elváltan is az anyavárostól, a gyarmatok ragaszkodással viseltettek iránta, mint mellynek intézményeiket, polgári s politikai törvényeiket, és az istentisztelet rendét köszönhették. A delphii Apollonak, elisi Jupiternek, és az athenei Pallasnak a gyarmatokból szinte küldettek áldozatok. Ezen kivül a vendégszeretet joga is, mellyet Görögország különféle államai egymás irányában tanusitottak, kiterjesztetett az illető gyarmatokra; s ezeknek az anyavárosban védnökei voltak, kik az illetőket szállással látták el, pártfogásukba vevék, és ügyeiket előmozditák. Nem csak a nyilvános játékok- és vallásos ünnepélyekben vehettek részt, hanem még a jutalomdijakat is elnyerhették. A gyarmatokban a bevitel, és kivitel az anyavárosba, átalában dijmentes volt: s ez polgárai sorába igtatta (isopolitia) a gyarmatok ama lakóit, kik jelesebb érdemeket szereztek maguknak; s midőn az anyaváros polgárai a gyarmatokban megjelentek, az áldozatok- és közünnepélyeken elölüléssel (proëdria) birtak, ugy szinte a senatusban és népgyülekezetekben is részt vehettek.

Nem akarjuk itt azon pelasg és hellen gyarmatokat értetni, mellyek a legrégibb időkben jöttek Olasz- és Spanyolországba : minthogy elveszték nemzetiségöket, és mivel ezekről más helyütt már szóltunk. Jelenleg csak azokkal foglalkozunk, mellyek kelet felé huzódtak a kisásiai s thraciai partokra; nyugot felé pedig Sicilia- és Alsó-Olaszországban telepedtek meg, vagy távol partokon itt-ott elszórva találhatók.

Kis-Ásia. Aeoli gyarmatok.

Az Argonauták vállalata, s a trojai háboru alig ismerteték meg a görögökkel Kis-Ásia partjait, már számos gyarmatok telepedtek ott meg, a Hellespont partjaitól kezdve, Cilicia határaiig; s ezek voltak a legrégibb és fontosabb gyarmatok, kereskedés és költészet által virágzók, hol Caistrus hattyui olly nagy hirre kaptak. Lehet, hogy a dórok

betörése (1124.) nyomta e partokra a legelső aeoli gyarmatokat, mellyeket inkább bevándorlások-, és fészkökből kibolygatott népek menedékhelyeiül tekinthetünk. A Peloponnesusból kiüzött Pelopidák itt telepedtek meg; és Orestes, fia Penthilus, ennek fia Archelaus, és ismét Archelaus fia Grajus, lassankint terjeszték ki hóditásaikat egészen a Hellespontig. Hozzájok csatlakoztak a boeotiaiak, és más, honukból kizavart görögök; kikkel egyesülve, Mysia s Caria egy részét, Lesbos, Tenedos és Hecatonnesus szigeteket foglalták el. A száraz-földön egész Ida hegyéig terjeszkedtek, egyszersmind az aeol nevezetet vivén oda magukkal, és tizenkét várost alapitván; mellyek közt Cumae, és Smyrna legnevezetesbek. Ez utóbbi, melly Homer hazájának tartotta magát, és templomot is emelt tiszteletére, Joniához számittaték; 600-ik év körül a lydiaiak által elpusztittatván, 400 évvel később Antigonus által ujra fölépittetett.

Valamint Jonia éghajlatának szelidsége, ugy Aeolis kiterjedése s termékenysége által volt nevezetes. Minden aeoli városnak saját szerkezete volt, köztársasági formával, s gyakori viszályok által háborgattatva; ezek megszüntetése végett bizonyos időre korlátlan hatalommal ruháztattak föl az asymnetek. Csak a fontosabb esetekben tartattak közgyülések, legtöbbnyire Cumaeben. Az aeolok fő székhelye a hajdan pelasgok által lakott Lesbos sziget vala; melly több rendbeli tyrannok uralkodása után, végre Pittacusnak, a görög bölcsek egyikének köszönheté alkotmányát. Alcaeus költő, ki szinte bekeveredett az ellene forralt összeesküvésbe (600?), őt kövérséggel, hosszu lábbal, hanyag öltözködéssel és alacsony születéssel vádolja: valóban nagy dicséretére szolgál, ha ellensége csak illyforma hibákat fedezhete föl benne! Pittacus azt mondá: „Boldog azon nép, melly nem engedi a gonoszakat kormányra jutni, hanem a jólelküeket kényszeríti arra! Tanácsosabb megbocsátani, mint a már jóvá nem tehető büntetés miatt furdalást szenvedni. A leghatalmasb állam az, melly irott és mindenki által ismert, törvények szerint kormányoztatik."

Az általa hozott törvények kétszeresen büntették azt, a ki részegségében követte el a vétket; illy módon szándékozván elejét venni a mértékletlenségnek, mellyet a hires lesbosi borok idéztek elő. Mytilene volt a tartomány leghiresebb, rendkivül dus, és a tengeren hatalmas, de egyszersmind elpuhultságáról ismeretes városa. Orpheus feje hirdeté ott az oraculumot; és Juno templomában a nők a szépség dija fölött vitatkoztak. A zenében kitüntek Arion és Terpander; s a mytilenei lakosok, ha hütelen szövetségeseiket büntetni akarták, nem engedék azok gyermekeit a zenében és szépmüvészetekben oktattatni.

Joniai gyarmatok (1044.).

Azonegy időben a dórok betörésével, az achivok által Peloponnesusból kiüzött joniaiak Athenebe menekültek. Itt Neleus, és Codrusnak többi fiai, az uj szabadság következtében kizáratván az uralkodásból, s e miatt elégületlenek lévén, a delphii oraculum, vagyis az Amphictyonok tanácsa meghagyá nekik, hogy vezessék ki Atticából a joniaiakat: ez volt legjobb mód a fenyegető veszély elháritására. A thebaiak-, phocaeaiak-, euboeai abantok-, és több más, fészkeikből kizavart görögökkel egyesülvén, Ásiában Lydia déli s Caria éjszaki partjait foglalták el; honnan e terület Joniának nevezteték. Az egész ó-korban szertartásos számnál fogva tizenkét várost alapitottak; és ezek voltak a szárazföldön, éjszaktól dél felé tartva: Phocaea, Erythraea, Clazomenae, Teos, Lebedos, Colophon, Ephesus, Priene, Myus, Milet; a szigeteken Samos és Chios. A Panjonium-, vagyis Neptunnak a mycalei fokon közköltségen emelt templomában tartattak a nemzeti ünnepélyek, és folyt a tanácskozás a köz érdekek fölött. A köztársasági szerkezet volt e városokban a tulnyomó; de a folytonos pártviszályok majd az egyeduralkodás, majd az anarchia kárhozatos örvényébe taszitották őket. A városok függetlenek voltak egymástól mindaddig, valamig a lydiai mermnadok, és Cyrus hatalmába nem kerültek. Mi mégis a nélkül történt, hogy belszerkezetöket elvesztették volna: hanem egyedül csak adót fizettek; minthogy azonban szabadságuk tökéletes visszaszerzésével nem hagytak föl, okot szolgáltattak a legelső persa háborura.

Bias és Thales bölcsészek, Hippodamus politikus, ki Miletusban született, ugy szinte Anaximander, a joniai iskola alapitója, Anaximenes az ő tanitványa, s Euclides, clazomenaei Anaxagoras, Archelaus, Socrates tanitója, colophoni Xenophon, és más dicső joniaiak elegendő bizonyságul szolgálnak arra, hogy a tudományok Joniában virágzásnak iudultak: azonban a gyarmatok nem igen voltak hasznára a népszabadságnak; minthogy az égalj szelidsége, a gazdagság, és ásiai szokások káros befolyást gyakoroltak a joniaiakra. A költészet az elpuhultság és romlottság eszközévé válván köztök, ollykor mégis fölrázta őket henye álmodozásaikból; s Callinus az ephesusi ifjusághoz ekképen szólott: „Meddig fogtok még henyeségben élni, oh ifjak? Soha sem fogjátok-e megedzeni bátorságtokat? Nem szégyenitenek-e meg titeket a szomszédok, oh gondatlanok? Azt hiszitek talán, hogy békében alhattok itthon, mig az egész világon báboru dul? Föl, föl! Mindenik közületek a csatában döngesse paizsával az ellenséget, s még haldokolva is lándsáját hajtsa feléje; mert dicső dolog a férfiutól, midőn honáért, gyermekei-, s fiatal nejéért küzd! A halál ugy sem marad el, ha már egyszer a pár-

kák ezt ugy rendelték. Azért tehát gyorsan előre, kiszegzett lándsával; és a paizs oltalma alatt tüzelje föl magát kiki bátorságra, s vegyüljön a viadalba. Az ember nem kerülheti el a végzetteljes perczet; habár a halhatatlan istenektől venné is származását. Hányan lelték föl a halált tulajdon lakaikban, kik a harczból kivonva magukat, a levegőt hasító nyilakat kerülték! Az illyeneket nem siratta meg a nép, nem jajgatott vesztök fölött. A vitéz ellenben, ha elesik, szintugy a nagyok, mint a köznép részvétére tarthat számot; kik őt, hasonlóan egy szilárd toronyhoz, látták olly tetteket vinni egyedül végbe, mellyek, ha többek által követtetnek is el, méltán bámulatra ragadnak."

Miletus.

Miletust még a joniaiak bevándorlása előtt cariusok alapiták; de csak később emelkedett jelentőségre, főleg kereskedése által, melly Tyrus- és Carthagoéval vetekedett. Négy kikötőjében körül-belül száz hajót tartott; és hasonlóan a rege Dorisához, ki ötven gyermeket szült a világra, közel 300 gyarmatot alapitott a Fekete- s azovi tenger partjain: honnan a mostani Oroszország déli részeibe is behatott, keleten pedig egészen Nagy-Buchariába, vagyis a Kaspi-tengeren inneni tartományokba; gabonát, száritott halakat, rabszolgákat és bőröket cserélve be ott: mialatt a szárazföldön a persák által nyitott utat követve, mélyen behatolt Ásia beljébe, biztositva ma gának az egyedáruságot az éjszaki áruczikkekre nézve. Belviszályok által szaggattatván, Paros lakóiból választott birákat; kik a fölhivásnak engedvén, elindultak oda, megvizsgálták a tartományt, és a jól mivelt földekre forditva figyelmöket, azon ajánlatot tevék a miletusiaknak, hogy ezek birtokosainak tegyék le kezeikbe a kormányt; minthogy hihetőleg a közüg yeket sem kezelendik kevesebb gond- és figyelemmel, mint a minőt saját dolgaikra forditottak. Más alkalommal a hajadonok közt Miletben annyira elhatalmazott az öngyilkossági hajlam, hogy sem könyörgés, sem tanács, sem büntetés nem volt képes azt megakadályozni. Egyetlen sikeres óvszernek bizonyult be azon rendelet, hogy az öngyilkosnak teteme meztelenül fog közszemlére kitétetni; s igy a szemérem érzete hathatósabbnak bizonyult be az önfentartás ösztönénél. Legnagyobb virágzásban volt Milet 700 és 500 közt; minthogy azonban Aristagoras lázadásában a persák ellen részt vett, ezek a várost vé gkép feldulták [1]).

Phocaea.

Egészen ellenkezőleg Phocaea nyugot felé terjeszté ki kereskedését; hires volt erős falai, hajóinak sajátságos alkata, a Haemus által

[1]) **Rambach**, *De Mileto, ejusque coloniis.* 1790.

öntözött gyönyörü mezőségei, s okos, szorgalmas, szabadságért buzgó polgárai miatt. Hajóit egészen a gadesi szorosig küldé; fölkereste Olaszország, Gallia, s a dus Spanyolország, és különösen Corsica szigetének partjait, s több rendbeli gyarmatokat alapitott. Midőn a perşák elfoglalták Joniát, az igához nem szokott phocaeaiak kivándoroltak (540.). Jóllehet egy csomó izzó vasat vetvén a tengerbe, átkot mondtak azokra, kik, mielőtt e vastömeg a viz szinére feljönne, visszatérnének hazájokba, némellyeket közülök a honvágy mégis visszavitt Joniába; a többiek pedig Corsicában telepedtek le, s itt olly élénk kereskedést kezdtek, hogy a tyrrhenek és carthagoiak féltékenységökben őket megtámadták és kiüzték. Innen Lucania felé fordultak; hol is Posidonia s Tarentum közt Veliát épitették.

Massalia (Massilia).

A görögök legjelentékenyebb gyarmata volt Massalia [1]), hol joniai törvények és szokások tarták fön magukat; csak hogy a féktelen democratia helyébe mérsékelt aristocratiát igtattak. Innen a tyrrheni tenger nyugoti partján elterjedtek egészen Genuáig, s benépesiték Monacot, Nizzát, Antibest, a lerinai s hyeresi szigeteket, Olbiát, Tauroentiumot, Citharistát, Agathát, Rodamusiát. Később alapittatott Massilia által Spanyolországban, Rhodia, Emporium, Hemeroscopium, Heraclea, Menacea. Valamint Genua a XVI. században, ugy Massilia is jóllétét nem annyira kiterjedt kereskedésének, mint inkább a rend- és takarékosságnak köszönhette. Lakói szárazon és vizen szüntelen fegyverben állva megtámadóik ellen, mindamellett a kopasz sziklákat mosolygó szőllőhegyekké s olajfa-kertekké alakitották; a tudományokat is különösen kedvelték: ugy hogy e város galliai Athenenek nevezteték [2]). A fényüzés ellen számos törvényeket bocsátott ki, a jó erkölcsök megőrzésére. Igy például, mint a miletiek-, és régi romaiaknál is szokásban volt, a nőknek nem engedtetett meg a borivás; a hajadon, ki a vendégség végével lépett a terembe, bort töltött a serlegbe, s ezt annak nyujtá, kit jegyesének választott; a jegyajándok legfölebb száz darab arany pénzből állhatott; ezen kivül még öt darabot lehetett öltözékre, s ugyanannyit ékességekre adni [3]). Ki öngyilkosságot forralt elméjében, okait a senatus előtt tartozott előterjeszteni; s ha ezek helyeseknek találtattak, az e végre gondosan őrzött méregszerből nyujtottak neki egy ada-

---

[1]) Ekkép neveztetve a *mass* celta szótól, melly lakot jelent; és a *salius*-októl, kik a Durance, Rhône, s a tenger közt laktak.

[2]) „*Magistra studiorum Massilia, locus graeca comitate et provinciali parsimonia mixtus ac bene compositus.*“ **Tacitus.**

[3]) **Strabo**, IV.

got [1]). A senatorok (timuchi) csak érdemes férfiakból, és nyilvános vitatkozás után választattak; a városban senkinek sem volt szabad fegyveresen megjelenni; nem lakhatott abban tartósabb ideig, ki szent tárgyakkal üzött kereskedést; a szinjátékok, mellyek tárgyai a szerelmi s egyéb fajtalan kalandok voltak, eltiltattak [2]). A massiliaiak nyájasak és mértékletesek voltak; a komolyságot és becsületességet Rómában massiliai erkölcsöknek nevezték [3]): később azonban ugyanezen kifejezés a legmélyebb romlottságot jelenté, midőn Massilia Rómát a gallusok ellen segitvén, ez által hatalmát, szabadságát és becsületét elvesztette.

Itt látott először napvilágot Pytheas, ki Nagy-Sándor korában szülővárosának szélességi fokát a napóra által határozta meg, az apály és dagály viszonyát a hold változásaihoz megállapitotta, s Europa keleti s nyugoti partjainak hosszában, a Vistula torkolatától egészen a scandinavi félszigetig hajózott. Euthymenes, szinte Massiliából származván, a déli tengereket utazta be [4]).

Ephesus.

Phocaea- s Miletussal vetélkedett Ephesus, nem annyira hasonló kiterjedésü kereskedése, mint az által, hogy e városok elpusztulásával annyira fölvirágzott, mikép a romaiak korában Kis-Ásia fővárosául tekintetnék. A joniaiak elfoglalták azt a cariusoktól; 560-ban Croesus fosztá meg függetlenségétől: azután pedig a persák uralma alá került. Az epicletek elnöksége alatt, az előkelőkből választott senatus által kormányoztaték. Hires volt Diana ősrégi templomáról, mellyet Herostratus, hogy nevét a történetekben megörökitse, felgyujtott (353.). A gonosztevő elérte nyomorult czélját: a templom azonban, még nagyobb pompával, ujra fölépittetett. Az ephesusiak egy törvénye azt rendelte, hogy a ki észtehetség, vagy erények által másokat fölülhalad, az másutt keressen magának kitüntetést. Ők legalább nyiltan kimondták azt, mit más köztársasági államok minden törvény nélkül gyakorlatba vesznek.

---

[1]) **Val. Maximus**, II. c. VI. §. 7.

[2]) Ugyanott.

[3]) „*Ubi tu es, qui colere mores massilienses postulas?*“ **Plautus**, Casin. V. 4.

[4]) A marseillei városházon látható fölirás kitünő történeti csinossága miatt megérdemli, hogy itt felhozzuk:

„Massilia, Phocensium filia, Romae soror, Carthaginis terror, Athenarum aemula, altrix disciplinarum, Gallorum agros, mores, animos novo cultu ornavit, illustravit; quum sola fides muros, quos vix Caesari cesserat, contra Carolum V. meliore omine tuetur: omnium fere gentium commerciis patens Europam, quam modo terruerat, modo docuerat, alere et ditare gaudet.“

V. Károly a várost véletlenül megrohanva akarta bevenni.

Samos.

A szigetvárosok közt első helyet érdemelt ki Samos, kereskedése és tengeri hatalma által. Kreta-, Sicilia- s Egyptomba küldé gyarmatait; és a viharok által Hercules oszlopain tul hajtott hajói, Spanyolország Tartessus városában több aranynyal rakodtak meg, mint a mennyi az összes Görögországban találtatott: s ez aranyat az annyira elhiresült Juno templomának épitésére forditották. Samos lakói bámulandó gátot emeltek a tenger árja ellen; valamint az is nevezetes, hogy Mandrocles samosi polgár, Dariusnak a Bosporuson át hidat épitett; Recus és Theodatus a szögmérőt, egyéb erőmütani eszközökkel együtt, s a vasöntést vitték tökélyre; a Samosban készitett edények jelessége közmondássá vált. A Chreophilus által befogadott Homer, mint mondják, itt élte le életének végperczeit; és Pythagoras szinte e városban született.

Polycrates tyrannus (540—523.) a legkeményebb zsarnokságot győzelmei fényével takará el; s uralmát a szomszéd szigetekre kiterjesztvén, egész Joniának meghóditása felől gondolkozott. Testvére Syloson, a persák segedelmével visszafoglalta a szerencsétlen Samost, és iszonyu pusztitást vitt rajta végbe. Később (440.) az atheneiek uralma alá került, kik népszerü kormányformát adtak neki, s a peloponnesusi háboru alatt hajóhadaikat ott központositották.

Chios.

Samossal gazdagságra vetélkedett Chios, leghatalmasabb sziget az aegaeumi tengeren. S ámbár a persák hatalmába került, mindamellett kilenczvennégy hajót fegyverzett föl ama száznyolczvanhárom közül, mellyeket a nyolcz joniai város a hóditók ellen kiállitott: s a tenger uralmához tartott igényt. A Chiosban találtató temérdek rabszolgák több izben föllázadtak. Minden ötödik évben játékokat rendeztek Homer tiszteletére, kit polgártársuknak tartottak. Visszakövetelvén Cyrus Pactyest, ki a lydiaiak fölbujtása után a persák ellen, a chioták oltárainál keresett menedéket, azért, hogy őt kiadták, Mysia egyik tartományát, Atarneát nyerték tőle jutalmul: később azonban annyira megszégyenülve érezték magukat eme gyengeségökért, hogy áldozatok alkalmával nem merték használni az e tartományból hozott árpát.

Dórl gyarmatok.

Caria déli partjain, valamint Cos és Rhodus szigeteken előbb a dórok, később a joniaiak alapitottak gyarmatokat. Nem is egy huzomban, hanem lassankint vándoroltak oda a Peloponnesusból; s az Archipelagus szigeteiből egészen Ásia partjaiig jutottak. Itt alapitották Gnidost és Halicarnassust, továbbá Hyalissust, Camirost és Lindust, Rhodus és Cos szigeteken. Gnidos Ctesias történetiró, s Eudoxus csillagász ha-

zája, Eupolena Venus templomáról volt hires, az istennőnek Praxiteles keze által faragott szobrával. A hat gyarmat közösen birta Triopius Apollo templomát a nemzeti ünnepélyek- és gyülekezetekre; mellyekből később Halicarnassus kizáratott, minthogy ennek egy polgára, a helyett, hogy a templomban tette volna le a győzedelem díját, azt haza vitte, s lakásán akasztotta föl diadalmi jelül: annyira féltékenyek voltak e gyülekezetek a közösség megőrzésében. Valamint az aeoli, ugy a dóri gyarmatok is Croesus, később pedig Cyrus hatalmába kerültek.

Rhodus. Törvényei.

Xerxes betörése után épült Rhodus ama szigeten, melly rózsáinak illatáról neveztetett igy; vagy mivel a nap jegyesének tartatott: minthogy nem mult el nap verőfény nélkül. Itt kötöttek ki a Görögországból Egyptomba vitorlázó hajók. A rhodusi colossus a világ csodái közé számittatott; nevezetes egyszersmind kereskedelmi törvényhozása, melly igen sok ideig zsinórmértékül szolgált a kereskedelmi üzletnek [1]). A fiu köteles volt kifizetni atyja adósságait, habár lemondott volna is az örökségről. Midőn a hajótörés kikerülése végett árúkat kellett vetni a tengerbe, vagy váltságdijt fizetni a tengeri rablóknak, a kárt minden árutulajdonosnak közösen kellett szenvedni; mi végre a hajó elindulása előtt a hajónak és szerelvényének állapota megvizsgáltatott, s az árukötések, a hajószemélyzet, ennek dija, s a tehervitel, törvény által szabályoztattak. A szerződések csak ugy birtak kötelező erővel, ha a nyilvános jegyzékbe beirattak. Mielőtt a halálos itélet valakin végrehajtatnék, a polgárok sorából kitöröltetett; s a hóhérnak dolgát a városon kivül kellett végeznie A haza védelmében elesettek közös költségen temettettek el, és hátrahagyott leányaik jegyajándékot, a fiúk pedig tökéletes fegyverzetet nyertek.

Claudius alatt a romaiak a rhodusiak tengerészeti törvényeit fogadák el; és ezek virágzó tanodáiba sereglettek a bölcsészet, ékesenszólás, és a szépmüvészetek tanulása végett. Nagylelkü vendégszeretetet gyakoroltak az idegenek iránt: üldözték a tengeri rablókat, és mint minden kereskedő népek, béke után sóvárogtak, s még a persa királyok barátságát is keresték. Azonban a jóllét, és idegenek összesereglése megronták erkölcseit. Saturnus ünnepein egy embert áldoztak föl; később egy halálra itéltet választottak e czélra: végre ettől is elálltak.

---

[1]) A föliratok és szépmüvészetek franczia academiája ezen, Pastoret által megfejtett jutalomkérdést tüzte ki: ‚*Minő befolyásuk volt a rhodusiak tengerészeti törvényeinek a görögök és romaiak tengerészetére, s ennek a két nép hatalmára?*' L. **Leunclavius**, *Jus graeco-romanum;* **Targa**, *Contrattazioni marittime;* **Morizot**, *Histoire du monde maritime;* s VI. könyvünk 12. fej.

Rhodus gyarmatai voltak: Rhodes, a pyrenaei hegyek közt; Parthenope és Salapia Olaszországban, Gela s Agrigentum Siciliában: viszontagságairól más helyen szólandunk.

Más gyarmatok.

Az emlitetteken kivül a Propontis, Fekete-tenger és Maeotis tó partjai gyarmatokkal voltak ellepve, mellyek legtöbbnyire Miletből küldettek ki. A Propontis mellett voltak Lampsacus, Priapus oltárával, és Cyzicum, a száraz-földdel két hid által összekötött szigeten, melly a romaiak korában kapott nevezetességre; átellenben Thracia partjain emelkedék a később Heracleának nevezett Perinthus; a Bosporus torkolatánál Byzant, két nagy birodalomnak leendő székhelye.

A Fekete-tenger déli partján állott Heraclea Bithyniában; Paphlagoniában a mindenek közt legjelentékenyebb Sinope, nevezetes a tinhal halászatról; a Pontusban Amisos, melly Trapezusba küldött gyarmatokat. A keleti part hosszában álltak az Argonauták kikötéséről hires Phasis és Dioscurias városok, nevezetes rabszolgakereskedéssel; a tauriai Chersonesusban Panticapaea. Az éjszaki parton Tanais, a hasonnevü folyam, és Olbia, Borysthenes torkolatánál. A nyugoti parton Apollonia, Tomi, hol Ovid számkivetésben élt, és Salmydessus, mindnyájan nevezetes kereskedéssel.

Thracia, s Macedonia partjai is az aegaeumi tenger hosszában, főleg Corinthus és Athene által alapitott görög gyarmatokkal voltak boritva: honnan a görögök rabszolgáikat legnagyobb részben nyerték.

Cyrene.

Afrika partjain állott Cyrene, közel azon helyhez, hol a barbar lotophagok Ulyssest fogadák. A spartaiak hagyománya szerint Eurysthenes és Procles első királyaiknak egy nagybátyja, dóri gyarmatot vitt a csekély számu phoeniciek által lakott Callista szigetre, mellyet saját nevéről Theranak nevezett. A gyarmat lassankint növekedék, mignem a VII. században Kr. e. a nagy szárazság kényszerité Afrikába vándorolni, hol Cyrenet alapitá. Cyrene hires volt kereskedése-, földmivelése- és nemes faju lovairól; a fényüzés ott annyira növekedett, hogy a régiek nem győznek eleget beszélni kertjeinek édes illatáról, a rózsaszesz-, és egyéb érzék-csiklandoztató dolgokról. Termesztették egyszersmind a mesterlaput, (laserpitium), melly a kereskedésben igen kelendő czikk volt. Cyrene királyok által kormányoztaték, mig mantineai Demonax a népet is meghivta a közügyek vezérletére. Innen harczok keletkeztek; mellyeket a persák hasznukra forditván, a szomszéd városokat alávetették: Cyrene azonban ellentállt. Midőn Platotól törvényeket kért [1]),

[1]) **Bentham** (*De l' organisation judiciaire et de la codification.* VII. leczk.)

ez megtagadta kérelmét; mivel igen romlottnak tartá a lakosságot. Ide menekültek a Sparta által üldözött messeneiek is; és e percz óta Cyrene elválasztá a maga érdekeit Görögországéitól: több rendbeli csatákat vivott a libyaiak- és carthagoiakkal, Ariston tyrannismusát is türte; végre lerázva magáról az igát, visszanyerte szabadságát, és sokkal tovább megőrizte függetlenségét, mint Hellas; mert Pentapolis egyedül Ptolemaeus korában kapcsoltatott Egyptomhoz.

Krennah ugyanezen partokon még némi romjait mutatja föl Aristippus bölcsész, Callimachus költő, s Eratosthenes mathematikus hazájának. A hegyekben kivájt sirbarlangok, több vagy kevesebb faragványok- és rajzokkal ékitvék; mellyek egyike egy fekete rabszolga foglalkozását, és a régi afrikaiak öltözködés-módját ábrázolja: a nők által hordott hosszu égszin ruhák minden boglár nélkül, és a fejök körül tekert vörös kendők, nagy hasonlatosságot mutatnak a barbareskek jelen öltözetével. A temérdek sirokból vedrek és mázas edények, arany és ezüst ékszerek szedetnek ki, valamint nagy mennyiségben alakokkal vésett drága-kövek is. Az alakok europai jelleget tanusitanak; az épi tészetben a görög modor egyptomi alapra látszik fektetve lenni: kivéve a régi Ptolemaist, hol átalánosan az óriási egyptomi modor fordul elő,

---

393. l.) azt tanácsolja, hogy valamelly állam törvényeinek szerkesztése idegenre bizassék. E látszólagosan uj eszme az ó-korból ered; de sok egyebekkel együtt a jelen állapotokra nem alkalmazható. Legfőkép a jelenkori törvényhozásoknál kell, hogy a népek szokásai s erkölcsei szolgáljanak alapul: már pedig mikép ismerheti ezeket egy idegen?.. Rousseau felszólittatván, készitene törvénykönyvet Corsica számára, ezt irá Buttafuoconak: „Mennyire örvendek azon utazásnak, mellyet ön jelenleg Corsicában tesz! Ez mindkettőnknek nagy hasznára válhatik. Hogy ha, a mint hiszem, tervünk foganatositására gondol, ugy ön jobban át fogja látni, mit közöljön velem, mint én azt, mit kérdezzek öntől;" és igy ő a szigetnek egy jó földabroszát kérte, a tartománynak pontos leirását, fölvilágositást annak természetrajzáról, termékeiről, földmivelési viszonyairól; tudni kivánta, hány kerületre van osztva, minő számmal van a papság, és milly befolyással bir: vannak-e régi családok, kiváltságos testületek, nemesség; van-e a városoknak helyhatósági szerkezetök, s féltékenyek-e rá; minők a nép szokásai, hajlamai, foglalkozásai, időtöltései; ismerni kivánta tovább annak történetét mostanig, törvényeit, intézményeit, az igazságszolgáltatást, köz jövedelmeit, az adókivetés és beszedés módját; „szóval, mindazt, a mi csak a nép jellemére világot vethet, soha sem lehet elég terjedelmesen előadni. Gyakran egy vonás, egyetlen szó, vagy tény több fölvilágositást ád egy egész könyvnél." Nem elég-e ez annak bebizonyitására, hogy az idegen nem alkalmas törvénykönyv készitésére? Locke nem ugy gondolkozott; s azon alkotmányban, mellyet 1662-ben a Carolináknak adott, mintegy tapogatódzva, egészen önkényes intézményeket hozott be, hübéri aristocratiával, bizonyos nemével az oligarchiai kormányformának, melly a birtokosok kezébe vala letéve.

nagyobb tökélylyel. Krennahban az olaj-, és pálmafák, szőllőtők és leanderek közepette számos fölirás lelhető : még most is mutatják egy stadium maradványait, a hippodrom helyét, a Pindar által megénekelt vásártért, egy nagy vizvezetőt, fördőket, templomokat, és a romok közepette egy tiszta forrást, mellytől a város nevét vette [1]).

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Persa (med) háboru.

Láttuk e szerint, mikép alakultak a sok apró görög államok, olly tág kötelékkel kapcsolva egymáshoz, hogy épen nem látszottak valamelly nagyszerü közös vállalatra alkalmasoknak. Eljött azonban az alkalom az egyesülésre; s valamint az annyi köztársaságok-, mint községekből álló Olaszország csak akkor érezte magát nagy- és hatalmasnak, midőn Barbarossa által függetlensége fenyegettetett : ugy szintez volt az eset a persa király által fenyegetett Görögországgal is [2]).

A persa királyok fogalmai szerint, az ő nagy birodalmukkal határos apró államok szükségkép annak alkatrészeit és függelékeit tették. Midőn a persák Lydia meghóditása után a joniaiakkal szomszédok lettek, prienei Bias, a hét bölcsek egyike, figyelmezteté őket, költöznének át a tengeren Sardiniába, veszélyeztetett szabadságukat megőrzendők. S valóban a Lydiával határos, és egymástól elszigetelt gyarmatok zsoldos csapatai, miképen állhattak volna ellent a persa királyoknak? Már Cyrus fenyegeté azokat; s midőn a spartaiak által, kik a joniaiakat testvéreikül tekinték, tudtára adaték, hogy ne háborgatná őket nyugalmukban, mert különben velök lesz baja : azt adá nekik válaszul, hogy nem sokára annyit szomorkodhatnak Europa ügyei fölött, mikép nem igen fog eszökbe jutni a beavatkozás Ásia ügyeibe. A halál meghiusitá terveinek foganatositását; azonban Darius Histaspis aláveté a joniaiakat : minden városban azon előkelő polgárokból választván a satrapákat, kik saját érdeköknél fogva is előmozditsák ügyeit.

---

[1]) *Κυρηνη Ἀπολλονος.* Az ős Cyrenaicát jobban ismerjük, mióta Della Cella 1819-ben a nagy Syrtis felé kisérte azon hadsereget, mellyet a tripolisi pasa föllázadt fia, Karamilli Mehmet ellen küldött. L. még J. R. **Pacho,** *Voyage dans la Marmarique et la Cyrénaique.* Paris, 1829.

[2])Ebben Herodot szolgál nekünk tekintélyül, egészen a plataeai ütközetig 479-ben. Innen kezdve egészen a peloponnesusi háboru kitöréseig (431.) nincsenek egykoru történetiróink : egy részben Diodorus Siculus pótolja a hiányt, kinek VI. VII. VIII. IX. X. könyvei elvesztek; a XI-dik a 480-dik évvel kezdődik. A Chronologia ellen tett vétségei Thucydides bevezetése által kiigazithatók.

Ezután a szittyák ellen indulván [1]), hidat veretett a Dunán, mellynek őrizetére satrapákat hagyott vissza; egy kötelet adván nekik át hatvan csomóval, mellyekből egyet naponkint megoldanának: és csak akkor engedett nekik szabadságot a távozásra, ha már valamennyit megoldották. E satrapák közt vala Miltiades, egy hasonnevü athenei polgár ivadéka; ki Pisistratus korában elégületlenül hagyá el Athenet, és a thrákok fölhivásának engedve, gyarmatot alapitott a Chersonesusban. Ő, ki már érdemeket szerzett magának az atheneieknél, az által, hogy Imbrost és Lemnust meghóditá nekik, és a persa király által a Chersonesus urának ismertetett el, Darius vállalatának nem sikerültéről értesülvén, azt tanácsolá: ‚Szakittassék el a hid; és Darius éhen fog elveszni, Görögország pedig megszabadul.'

Miletusi Histiaeus azonban nagyobb kedvét lelvén a parancsnokságban, ellenzé a tanácsot: és ekkép Darius, serege maradványaival visszatérhetett Persiába. Histiaeus nagy méltóságra emelkedett a persa udvarnál; később azonban kiesvén a király kegyéből, uj terveket koholt: és unokája- Aristagorassal, kinek Milet kormányát átadá, összeesküvést forralva, Kis-Ásiát a persák ellen föllázitotta. Valóban Aristagoras ki is tüzte a lázadás zászlóját, összegyüjté a joniai ifjuság színét, mellynek szándéka csak egy dolog foganatositására volt irányozva, kiüzte a persa hatóságokat, és hogy az ásiai zivatarnak erőteljes és egységes elemet állithasson ellenébe, kihirdeté a szabadságot: ő maga lemondott az uralomról, letevé a többi tyrannokat, és mint legujabb időkben Franklin, ő is Europába jött, testvéreinél az idegenek ellen oltalmat keresendő.

Először is Spartához fordult (495), hol Cleomenes elüzvén a trónról társát Demaratust, egyedül uralkodék. Tyrann létére a tyrannoknak kedvezett. Hippias bosszuságában, hogy megfosztatott Atheneben a hatalomtól, Aristagorast ki sem hallgatta. Jobb fogadtatásra talált azonban az atheneieknél; kik, eltelve lelkesedéssel az alig visszanyert szabadság fölött, és gyülölséggel a persák iránt, kik Hippiasnak menedéket és reményt nyujtottak, még Darius betörésétől is féltek: ki jóllehet kudarczot vallott a scythák ellenében, mindamellett elpusztitá Thraciát, leigázta Macedoniát, elfoglalá Imbros és Lemnus szigeteket, megtámadá Naxust, és Euboeát fenyegette.

Sardes fölgyujtása.

Egész örömmel engedtek tehát a fölhivásnak; és fölszerelve husz hajót, mellyekhez utközben többeket is csatoltak, Lydiába nyomultak, Sardest elfoglalák, és történetesen fölgyujtották. Artaphernes, egy ott

[1]) L. fönebb a II. fejezetet, 25. l.

székelő persa satrapa, magához jövén a meglepetésből, üldözőbe vette a görögöket, és borzasztó vérontást vitt végbe köztök. A balsors, vagy még inkább a persa arany, egyenetlenkedés magvait hintette el köztök: az elégületlen athenciek visszavonultak; Aristagoras és Histiaeus megölettek; s bosszujokban a persák tökéletesen földulták Miletet, aláveték Chiost, Lesbost, Tenedost, elpusztiták Joniát, Samos kivételével, melly legelőször hódolt meg. Ekkép enyészett el a szabadság árnyéka: a győzők szelid kormánya kárpótlá ugyan Kis-Ásia veszteségeit; az ösvény azonban meg volt törve, s kimutatva az ut Europába a persáknak.

Sardes elpusztulása olly fájdalmasan hatott Dariusra, hogy egy udvaroncza által naponkint figyelmeztetni kivánta magát Athene elpusztitására. A tüzet szitotta még Hippias is; ki előbb ugyan a minister eknek, utóbb pedig a királynak is eleven szinekkel festé, milly könnyü s dicsőséges dolog Görögország meghóditása: annyira égett a vágy a nyomorult Pisistratidában az uralom után, hogy még a honszeretetet is elfojtá benne.

Darius tehát meghagyá Mardoniusnak (493.), hogy hatalmas sereggel és hajóhaddal induljon meg Görögország ellen; de a vihar Athos hegyfoknál szétszórta hajóit, szárazföldi seregét pedig a thrákok pusztitották el. Ez által vissza nem rettenve, a király két hirnök által felszólittatá a görögöket (491.), hogy küldjenek neki földet és vizet; vagyis jelentsék ki meghódolásukat. Megértve a spartaiak e gyalázatos fölhivást, a hirnököket kutba dobták, maguk pedig ellentállásra készültek. De ez nem minden görög kebelben talált viszhangra: a szigetek és több szárazföldi városok aláveték magukat; még a hatalmas Aegina is. Athene és Sparta a közveszély által kibékülve, háborut izentek Aeginának; azonban a vihar mindinkább közelitett: s Darius Datist és Artaphernest elegendő számu hajókkal és sereggel elküldé. Hippias tanácsai után indulva, először is Eretriát zsákmányolták ki Euboea szigeten, mellyet Athenetől csupán egy csatorna választ el; s lakóit Andericába szállitták át Susianában; hol még hat század mulva is föllelte ivadékaikat tyanai Apollonius.

Marathoni csata (490. sept. 26.).

A sürgős veszélyben Athene segély után küldött szövetségeseihez: a legnagyobb rész megrémülve, feleletet sem adott; Sparta megigérte ugyan a segélyt, de csak hold tölte után; melly időpont vallásos babonaságnál fogva tartatott kedvezőnek: egyedül Plataea küldött ezer fegyverest. Athene azonban legkevésbbé sem mutatott félelmet, vagy leverettetést; bátorságot öntött bele Miltiades, ki már kora gyermeksége óta ismervén a persákat, azok számával nem sokat gondolt; s

csupán csak tizezer harczossal és néhány rabszolgával várta be Marathonnál a persákat, kik legcsekélyebb számitással is legalább tizszer annyin voltak. Miltiades tapasztaltsága, a többi hadvezérek önzetlen magaviselete, kik az ő kezébe tevék le saját hatalmukat, minden egyes harczosnak személyes vitézsége, biztositák a görögök számára a győzelmet; melly alkalommal a temérdek persákkal együtt Hippias is elesett [1]). A hold töltének beálltával, más nap érkezett meg kétezer spartai csatár.

A persa sereg, mellynek Athene összes lakóit lánczok közt kell vala vinnie Susába, s márványdarabot is hozott magával, a diadalmi jel fölállitása végett, rémületében nem is a táborba, hanem a hajókra futott vissza: a márványkő Phidiasnak adatott által, hogy Nemesist faragjon belőle. A csatatéren sirhalmok emeltettek az elestek emlékére, s a győzedelem rajza Athene, Poecile nevü csarnokában őriztetett; mellyen, egyedüli jutalmul, Miltiades a többi hadvezérek élén ábrázoltatott, épen midőn a sereget csatára buzditja. — Kitüntetés jeléül olajág-koszorut kérve magának, Socares a tanácsban megtagadta tőle; igy szólván: ‚Egyedül fog illetni téged a tisztelet, midőn egyedül fogsz győzni.‘ Annyira fukarok voltak még ekkor az atheneiek a tiszteletadásban, mit később olly pazarul osztogattak.

Miltiades halála.

Hirtelen jelent meg Miltiades hetven hajóval a hitszegő szigetek megbüntetésére; azonban balul ütvén ki rá nézve a Parosra irányzott ostrom, árulónak tartatott, s a fölszerelés költségeiben elmarasztatott. Nem tudván miből fizetni, fogságba tétetett; hol sebei következtében csak hamar meghalálozott: ő, ki Chersonesus birtokánál többre becsülte a polgári egyenlőséget honában; ki a marathoni győzelmet kivivta; ő, egy Cimonnak atyja! Az illy példákon bámulat nélkül akad meg annak szeme, ki a világot és embereket ismeri.

Aristides, és Themistocles.

Szinte Marathonnál harczolt Aristides is, ki Atheneben pártatlanság és igazságszeretet által tüntette ki magát, mig Themistocles ritka ügyesség és vitézség által fokról-fokra emelkedék: mindketten Athene nagyságának megalapitói. Ha már ezután többet foglalkozunk egyes emberekkel, mint az egész állammal, ennek oka a hatalmas democratiák

---

[1]) Herodot 6400 halottat számlál, Justin és Suidas 200,000-et. Xenophon azt mondja, hogy az atheneiek fogadást tőnek, annyi kecskét áldozni föl Dianának, a mennyi ellenséget megölnek: de midőn látnák, hogy e fogadást nem teljesithetik, elhatározták, minden évben 500-at áldozni.

természetében keresendő, mellyek történetét a leghatalmasabb, vagy legszerencsésebb demagogok élete képezi.

Ez időtájban virágzott Atheneben Aeschylus, ki Marathonnál szinte harczolván, a nemzeti érzelmet tragoediái által éleszté : valóban szent használata az Istentől nyert tehetségeknek. Egy napon az athenei szinpadon egy tragoediája adatván elő, midőn e vers szavaltaték : ‚Ő inkább igaz akar lenni, mint annak látszani,' mindenki szemei Aristides felé fordultak: olly átalános volt mindenkiben a meggyőződés igazságszeretete felől. Themistocles ellenben, egy heves természetü és szenvedélyes férfi, könnyelmü életmódja miatt atyjától az örökségből kitagadtatván, e szennyet az által mosta le magáról, hogy a köz- és magánügyeknek szentelve idejét, Athene első polgárává küzdötte föl magát. Gyakran mondá, hogy Miltiades diadalmai őt megfosztják álmától : annyira vágyott méltó követője lenni. Mindent leverő ékesenszólásával, fáradhatlan tevékenységével, a törvények-, kormányzat-, politika- s katonai fegyelemben szerzett tapasztaltsága- és jártasságával, rettenthetlen bátorságot a csatatéren és viszontagságokban, ugy szinte ügyes ravaszságot is párositván, a czélt, mellyet egyszer kitüzött magának, bármilly eszközök által, biztosan elérte; s Aristides rovására inkább kereste a diadal fényét, mint a győzelmet, inkább kivánt erényesnek látszani, hogy sem lenni.

Aristides belátva, mennyire veszélyeztethetik illy tulajdonok a hon szabadságát, kezdet óta ellenkezett Themistoclessel, és legüdvösebb inditványainak is ellene szegezte magát : nehogy ez által hatalmát a köztársaságban nagyra növelje. A becsületes ember azonban ritkán győz a ravasz ellenében. A bizalom, mellyel az atheneiek peres ügyeik elintézésében Aristideshez fordultak, ürügyül szolgált ellenségeinek ama gonosz hir terjesztésére, mikép uralomra vágyik; s annyira tudták vinni a dolgot, hogy az ostracismus itélő-széke elé idéztetett. Ő személyesen jelent meg ott; midőn egy polgár őt nem ismerve, hozzá lépett: arra kérvén, irná föl neki az Aristides nevet a cserépre; mellyet azután voks gyanánt vetett a vederbe. ‚S mivel bántott meg téged Aristides'? kérdé ez tőle mosolyogva. Az pedig felelé : „Semmivel; még csak nem is ismerem őt : csak az bosszont engem, hogy őt mindenki igazságosnak nevezi."

Aristides számüzetése.

Számüzetvén, távoztakor kérte az isteneket, ne engedjék, hogy hazájának szüksége legyen rá. Ekkor egyedül Themistocles maradván az államügyek élén, az ő akarata szolgált törvényül. Eszközökről gondolkozott Miltiades abbeli tervének kivitelére, hogy Athenet a ten-

ger királynéjává tegye, s a hütlen szigeteket megbüntetvén, a persákat azokból kihajtsa. Rávette a népet, hogy a Laurion hegy bányáiból nyert ezüstöt, melly közlátványok-, és segélyezésekre szokott fordittatni, száz gályából álló hajóhad kiállitására fordítsák. Ezzel támadta meg Aeginát (486.), mellynek tengeri rablói Atticát háborgatták, és legyőzte azt; azután a tengeren hatalmas Corcyra ellen fordult, az aegaeumi tengert győzelmesen bevitorlázta, a népnek temérdek zsákmányt szerzett, és egész Görögországot figyelmeztette, mikép egyetértők és fölkészülve legyenek: minthogy, a mint mondá, a persák által meggyujtott tüz elnyomatott ugyan, de még el nem oltatott.

Csakugyan Darius, hogy a marathoni gyalázatot lemossa magáról, uj sereget gyüjtött, midőn épen az Egyptomban kitört lázadás szándékát meghiusitá. Rövid időn maga Darius is meghalálozott; Xerxes fiát hagyván utódául, kit neki Atossa, Cyrus leánya, az ő második és rendkivül kedvelt neje szült.

I. Xerxes, megtámadja Görögországot (481.).

Xerxes a haremben növekedvén, jólelkü fejedelem volt, minden erély nélkül; s az uralkodásnak csak pompáját és kéjeit ismerte. Testvérét Achaemenest Egyptom megzabolázására küldé; ki azt kegyetlenül kormányozta (485). Görögország ellen szüntelen ingerlék őt: sógora Mardonius, ki nem tudta feledni a rajta történt gyalázatot; az uralomra vágyó, vagy bosszut forraló Pisistratidák; az Alevadok, Thessaliának elüzött fejedelmei; a jós Onomacritos, ki a király akaratát kedve szerint hajlithatta: s a király hitelt adott szavaiknak. Három évig tartottak Persiában a hadi készületek; Carthagoval szövetség köttetett a görög gyarmatok leigázására Siciliában: és e nemzeti háborubani részvétre minden alávetett népek meghivattak. S midőn Xerxes seregével megindult, Kis-Ásia-, a Hellespont-, Thracia- és Macedonián keresztül tett utjában serege rendkivüli gyorsasággal növekedék.

Egy napon két spartai jelenik meg Xerxes előtt; és megtagadván tőle a keleti szokás szerinti hódolatot [1]), előadják neki, mikép az előbbi háboru alkalmával Sparta meggyilkolván a persa királynak két követét, és attól tartván, hogy ezzel az isteneket megbántották, ők önkényt ajánlák magukat eme gyalázat lemosására. Xerxes felelé, hogy ha polgártársaik megsértették is a népjogokat, ő e részben nem követendi őket, és küldötteiket nem akarja bünhödtetni az elkövetett istentelenség miatt; miért is elbocsátá őket. Hasonló fogadtatásban részesült három elfogott athenei kém is: kiket nem csak hogy meg nem bün-

[1]) A mongol Bashu-nuyanhoz 1247-ben küldött négy szerzetes ugyanazt tevé.

tetett, de sőt inkább megmutattatá nekik a nagyszerü készületek minden részleteit, mellyeknek már puszta leirása is rettegéssel képes eltölteni a legbátrabb sziveket.

Xerxes serege.

Ötvenhat különféle népek a birodalom legtávolabbi részeiből, saját nemzeti öltözetök- és fegyverzetökben, s tulajdon zászlóik alatt szolgáltak Xerxes gyalog, lovas, vagy tengeri seregében : hinduk pamutszövetbe, aethiopok oroszlánbőrbe öltözve, fekete balluskok Gedrosiából; mongol és bucharai nomád törzsek, hegyi vadásznépek, mint például a sagartok, egyedül karikás ostorral ellátva; medusok és bactriaiak fényes öltönyökben, lydiaiak négyfogatu kocsikban, arabok tevéken, phoeniciek hajókon, és ásiai görögök. Mi, kik láttuk, hogy Franciaország a forradalom alkalmával körül-belül egy millio fegyveres népet állitott ki, könnyen elhihetjük, miszerint Xerxes serege 1,700,000 gyalogság- és 400,000 lovasságból állott (480.), a temérdek szolgák-, nők-, matrózok- és herélteken kivül; kikkel együtt öt millióra ment az föl : olly hadsereg, melly csak a keresztesek, vagy Dsengis-khan hadaival állhatja ki az összehasonlitást [1]).

Abydos és Sestus közt hajóhid készittetett; mellyet a vihar szétbontván, Xerxes korbácsütésekkel büntetteté meg a tengert. Miután uj hid készittetett, hét napig tartott azon a sereg átvonulása [2]); mint

---

[1]) Herodot szerint a sereg következőleg volt összeállitva :

1207 három-evezős, 200 főnyi legénységgel. Ezek összes száma :		241,400
30 ember minden hajó szolgálatára	„ „ „	36,210
3000 hajó, mindegyik 80 emberrel	„ „ „	240,000
A tengeri hadsereg összes száma :		517,610
Szárazföldi sereg : gyalogság		1,700,000
lovasság		400,000
a hadi szekerek és tevék mellett .		200,000
Összesen : . .		2,317,610.
Thraciából, és a szomszéd tartományokból rendeltettek a hajók szolgálatára		24,000
szárazföldi seregek		30,000
és igy Ásia- s Európából összeszedetett .		2,641,610.
Ehhez adva a szárazföldi s teherhajókon levő rabszolgákat, Xerxes népének összes száma		5,283,220

főre rug.

E jegyzék készitésében Herodotnak kétségkivül Homer fölszámitása lebegett szemei előtt; de bizonyára persa okiratokat is használt.

[2]) Ámbár a dolog nem lehetetlen, mégis azt, hogy Xerxes Athos hegyét

a kozákok, kancsukával hajtatván egy maroknyi szabad nép ellen. Doriscusban szemlét tartott Xerxes a sereg fölött, és azt mondják, sirva fakadt ama gondolatra, hogy kevés évek mulva egyetlen-egy sem maradand közülök életben. Mi szükség volt tehát olly sok vért ontania? Demaratus spartai királytól, ki Cleomenes által elüzetvén, nála keresett menedéket, kérdé: ‚Van-e bátorságuk a görögöknek illy erővel szembeszállni'? Mire ez felelé: „A spartaiaknak bizonyosan lesz. Ők ugyan szabadok, de a törvény uralkodik fölöttük; és a törvény győzelmet, vagy halált követel tőlök."

Maga Demaratus még idejekorán figyelmezteté a görögöket a fenyegető veszélyre; de ők nem ismerték az egyességet, melly az erőben rejlik. Az első felszólításra meghajoltak Xerxes előtt azon macedonok, kik rövid időn hatalmát megsemmisítendők voltak; szintugy az aetolok, dolopok, oeneusok, perrhebek, locrisiak, kivéve a thespieket és plataeaiakat. A többiek, részint megrémülve, részint Athene iránti irigységből, fölbonták a szövetséget: és ekkép Görögország elenyészte kikerülhetlennek látszék. Athene azonban, és Sparta szilárdul tartották magukat; s csak ekkor tünt ki az Amphictyonok tanácsának egész fontossága, vallási és politikai tekintetben. Összegyülve az isthmus mellett, élesztek a nép lelkesedését: követeket küldöttek a szövetségesekhez, és a gyarmatokba; a papokra áldozatot, Pythiára oraculumokat parancsoltak. E közben az argivok a hajóhad vezérletét követelték maguknak; s ez megtagadtatván tőlök, Xerxeshez pártoltak. Ugyanazt igényelte Gelon, Syracusa királya, az általa ajánlott segitség fejében; és megtagadtatván tőle, csupán egy maroknyi népet küldött Delphi védelmére. A kretaiak és corcyraiak puszta nézők gyanánt várták be a drama kifejlődését; az olaszországi gyarmatok a Xerxessel szövetkezett carthagoiak által fenyegettetvén, helyökből ki sem mozdulhattak.

E közben a persák három csapatban nyomultak előre; egyik a partok hosszában huzódott, a másik kettő a tartományba nyomult be: mialatt a hajóhad eleséggel bőven ellátta őket; s minden oldalról tódultak a görögök, földet és vizet hozva magukkal, hódolatuk jeléül. A thessaliaiak is eljöttek; de jobban fontolóra véve a dolgot, elhatározták, megvédeni hegyeik szorosait a persák ellen. Evaenetus és Themistocles tizezer harczossal siettek oda, akadályozni az Euripuson átkelést; azonban értésökre esvén, hogy a macedonok kényelmesebb utat nyitottak a persáknak, s mindkettőt el nem zárhatják előlük, ismét visszavonultak: s a thessaliaiak kénytelenek voltak Xerxesnek hódolni.

---

keresztül furatta, mesének kell tartanunk, mint sok más mondát, mellyeket még hitelt érdemlő történetirók is felhoznak.

A dolgok illy állásában ugy tetszett, mintha egynél több Themistocles lett volna Görögországban. Minden gyülölséget elfojtva magában, azon inditványnyal lépett föl, hogy a számüzöttek visszahivassanak Athenebe: s ezek közül legelőbb is Aristides sietett a haza védelmére. Pythia azon kijelentést adta, hogy az atheneiek fából készült falak közt keressenek oltalmat; és Themistocles oda magyarázván a dolgot, mikép az istenség ez által a hajóhadat érti, rávette az atheneieket, hogy nejeiket, gyermekeiket és kincseiket Aegina-, Troezene- és Salamisba küldvén, hagyják el a várost, maguk pedig a hajókra vonuljanak: melly czélból háromszáz hajót rendelvén az atheneiek és szövetségeseik számára, Artemisium foknál állitotta föl azokat. Itt ismét megujultak az elsőbbség fölötti czivódások; és a spartai Eurybiades a szövetségesek által a hajóhad fő parancsnokául választatott. A sokkal ügyesebb Themistocles magába fojtva bosszuságát, nem mulasztotta el a lehető legjobb tanácsot osztogatni mindenütt; és egy tanácskozás alkalmával annyira heves lett a szóváltás, mikép Eurybiades botot emelt Themistoclesre; mire ez szokott hidegvériüséggel mondá: ‚Nem bánom, üss; csak hallgass meg.‘

Thermopylae (480.).

Miután a tengeri ut el vala zárva, a tartományba vezető szárazföldi utakat is el kellett állni. Thessalia s Locris közt egy Thermopylaenek nevezett szoros nyulik el, egyik oldalról borzasztó mélységek, és az Oeta hegy bérczei, keletről pedig mocsárok által környezve; némelly helyen annyira szük, hogy két szekér alig fér el egymás mellett: a phocaeaiak ugyanott kőfalat épitettek, a thessaliaiak betörései ellen. E szoros őrizetére Leonidas, Sparta királya küldetett ki; s ő nem akart többet vinni magával háromszáz spartai csatárnál. Mielőtt honukból kiindulnának, saját temetésök szertartásait ünnepélyes játékokkal ülék meg. Leonidastól bucsuzó neje azt kérdé: ‚Minő emléket hagysz viszsza nekem‘? „Azon kérelmet, felelé, hogy hozzám méltó vitéz férfiut válaszsz férjedül, ki téged mindkettőnk nevére érdemes gyermekek anyjává tegyen.“ E maroknyi hősökhez mások is csatlakoztak, kiknek száma hétezerre ment föl.

Xerxes, ki egy évi utja közben még nem látott ellenséget, midőn meghallá, hogy a spartaiak várakoznak rá, felszólittatá őket egy hirnök által, adnák át fegyvereiket. ‚Jöjj értök,‘ volt a felelet. Tartományokat igért nekik, a mennyit csak kivánnának, és elsőbbséget Görögországban. A görögök válaszul adák, hogy ők nem akarnak gyalázaton vásárolni uralmat: a tartományokat pedig fegyverrel szokásuk meghóditani. Meg nem foghatván Xerxes, egy maroknyi nép miképen bátorko-

dik daczolni olly borzasztó erővel, négy napi időt engedett nekik meggondolásra, mellynek lefolytával megtámadandja őket. Ötödik napon az előőrsök jelentik : ‚Most már elnyomnak minket a persák.‘ „Vagyis mi nyomjuk el őket,“ felelé Leonidas. ‚Igen, de annyin vannak,‘ folytatá a hirnök, ‚hogy nyilaik elhomályositják a napot.‘ „Annál jobb,“ válaszolá Dioneces, „legalább árnyékban fogunk harczolni.“

Harczoltak és győztek (juliusban). De egy Ephialtes nevü görög (az áruló nevén örökös gyalázat), más ösvényt mutatott Xerxesnek, mellyen a görögök háta megé kerülhetett. Ezek elhatározták a visszavonulást; de a spartaiaknak világos törvénye azt rendelé : ‚Inkább meghalni, mint az elfoglalt pontot föladni.‘ Leonidas tehát háromszáz vitézeivel, és néhány száz szövetségesekkel visszamaradván, megvendégelé őket, és mondá : ‚Ma estvére meghivlak titeket Plutohoz vacsorára.‘ S az éj csendében megrohanta velök a persa tábort, egyenesen Xerxes sátora felé tartván. Ez ugyan elfutott, de a főurak közül igen sokat lekaszaboltak; mig végre bekerittetvén, s a thebaiak és a hajnali szürkület által elárultatván, egyen kivül mindnyájan lekonczoltattak. Ekkor csak a néhány ezer elesett ellenség dicsőité meg halálukat; később pedig egy kőemlék emeltetett számukra, Simonides által készitett eme fölirattal : ‚Vándor! add tudtára a spartaiaknak, hogy szent törvényeinek engedelmeskedve, e helyen estünk el a hazáért.‘

E mészárlás többet ért bárminő győzedelemnél. A persák tapasztalhaták, mikép egy maroknyi szabad nép megmérközik egy sereg rabszolgával. Illy példa uj lelket öntött Görögországba; s Leonidas, Dioneces, Maron és Alpheus testvérek nevei köz ajkon forogtak, és mindenkit utánzásra buzditottak. Még az elemek is összeesküdtek a persa hajóhad ellen, melly nagy számánál fogva a sik tengeren volt kénytelen czirkálni. Artemisium körül több izben vivatott sikertelen csata; s midőn a görögöknek értésökre esett, hogy a persák átkelve a Thermopylaeken, Görögországot elözönlötték, attól kellett tartaniok, nehogy hajóhaduk Euboea felé fordulva, bekeritse az övéket : elhatározák tehát Salamis és Athene közt foglalni helyet. A sziklafalakon, hol Persia szövetségeseinek el kellett vitorlázniok, föliratokat hagyott hátra Themistocles, mellyek a joniaiakat a közös eredetre, s azon segélyre emlékeztessék, mellyel szabadságukat kivivták; és figyelmeztessék őket a becstelen iga lerázására. E szavak nem hangzottak el hasztalanul.

Xerxes, még mindig gőggel telve, folytatá utját; különösen az istenek templomait pusztitva : minthogy vallásánál fogva a bálványozás iránt gyülölettel viseltetett. S minden akadály nélkül bevonulván Athe-

nebe (julius 20.), azt romdüledékké változtatta. A haza azonban mindenütt fönáll, hol polgárai vannak.

Athene fölperzselése annyira megrémité a görögöket, hogy máris a hajóhad elszélesztéséről kezdtek gondolkozni. Themistocles minden erejéből ellenzé; látván azonban sikertelen fáradozásait, egy hirnököt küldött Xerxeshez, azon jelentéssel, hogy a görögöket a legnagyobb rettegés fogván el, meghasonlottak egymás közt; s ha az alkalmat kiszalasztja kezei közül, hosszantartó kemény harczot kellend vivnia annyi apró hajóhadak ellenében: mig jelenleg egy csapással az egészet megsemmisitheti.

Salamisi ütközet (480. sept.).

Hitt e szavaknak Xerxes, és 1207 hajóval megtámadá a görögök 380 hajóit Salamis mellett: s általuk tökéletesen megveretett. Artemisia, Caria királynéja, ki ezen támadást nem javasolta, hős módjára küzdött; azonban maga is belevegyült az átalános futásba. Azért mondá Xerxes, hogy e napon a férfiak nőkként viselék magukat, a nők pedig férfiakként harczoltak: s eltelve szégyen- és kcserüséggel, országába sietett vissza. Midőn a Hellesponton átkelt, nagy vihar támadt, és a kormányos kijelenté, mikép a hajó terhén könnyiteni szükség. A fedezeten lévő persa főurak, meghajolva a nagy király előtt, a tengerbe vetették magukat. A zsarnokságnak is megvannak a maga hősei.

Plataeai ütközet (479. sept.).

A sikertől fölbátorodott Themistocles el akará vágatni a hidat a Bosporuson, hogy Ásiát Európában fogva tartsa; de győzött azok tanácsa, kik azt mondák: ‚A szaladó ellenségnek arany hidakat kell verni.' A temérdek zsákmánynak java Delphibe küldetett. Themistocles egész Görögországban a győzedelem fő szerzőjének kürtöltetett ki; midőn az olympiai játékokon megjelent, mindenki fölállott előtte. De azért a háboru még nem volt befejezve. Xerxes ugyan visszavonult; de hátrahagyta Mardoniust háromszázezer harczossal, kik seregének magvát tették. Ez legelőször ravaszsághoz nyult; el akarván csábitani az atheneieket a közös szövetségtől: mi azonban nem sikerült neki. Cirsilus, ki annak elfogadását tanácslá, megköveztetett: nejét és gyermekeit a nők és gyermekek gyilkolák meg; s Aristides egy szertartást hozott be, mellynél fogva izzóvá tett vasdarabok vettetvén a tengerbe, a furiáknak ajánltatott föl, ki elég vakmerő volna egyezkedni a persákkal. A plataeai sikon tehát a spartai Pausanias, és Aristides által vezérlett görögök tökéletesen megverték a persákat; kik közül negyvenezer, és maga Mardonius is elesett [1]). A harczosok az ütközet előtt megeskü-

[1]) J. **Spencer**, *Topography illustrative of the battle of Plataea.* 1817.

vének, hogy a szabadságot éltöknél többre becsülendik, és szövetségeseiknek is, kik a csatában elesnének, a halotti tiszteletet megadandják. Az első nemes fogadalmat betöltek; de a másik kegyeletes fogadalmat is teljesiték, ugyanazon helyen sirokat emelve: hol évenkint megujittattak az áldozatok az elesett hősökért, és minden ötödik évben ünnepélyes játékok tartattak. Egy csoport myrtus-lombokkal ékitett szekér után vezettetett egy ökör: utána több ifjak, tejet, bort és illatszereket vittek edényekben; továbbá Plataea első tisztviselője ment, biborba öltözve, egy edénynyel bal, és tőrrel jobb kezében. E menet a városon keresztül a csatatérre érkezett; hol a tisztviselő, a közel forrásból meritett vizzel megmosván a gyászemlékeket, illattal fecskendezé be azokat, az ökröt levágta, s azok emlékére üritett poharat, kik vérökkel biztositák Görögország függetlenségét.

Mycalei győzedelem.

A plataeai csata napján egy más, nem kevésbbé fontos esemény adta elő magát. Mycale hegyfoknál, Kis-Ásiában Samos előtt, gyült öszsze a 400 hajóból álló persa tengeri had; a legénység ezeket partra vonszolván, és falakkal vevén körül, ez által akarta magát a kis-ásiai joniaiakkal egyesült görögök ellen megvédni. Egy részről a persa Tigranes, más részről az athenei Xanthippus és spartai Leotychides által vezérlett csata, a persákra nézve igen balul ütött ki; kiknek hajói még azonfölül a lángok martalékai lettek.

A plataeai s mycalei ütközet elvette a persák kedvét, további támadást kisérteni meg Görögország ellen. Ők csupa engedelmességből királyuk iránt, a görögök pedig hazájok védelmére küzdöttek; amott a királyi kegy, haremi fondorlatok, és jutalom reménye adák az ösztönt: itt egy nép kormányoza, melly ritkán csalódik érdekeiben; egyetlen jutalom a dicsőség, a szabadság és polgárisodás élénk érzete: azon egyetlen, ki társait a Thermopylaeknél tulélte, e gyalázatot vérével mosta le a plataeai sikon. A persáknál sok volt az ember, kevés az erély: töménetlen hadsereg, vezér nélkül [1]). Különben is csak a persák voltak fegyelemhez szokva, s a mediai kéjelgő életmód őket is elpuhitotta; igen sok volt köztök a lovas, egyedül lándsával és füzfa-gallyakból font paizsokkal fegyverkezve. A görögök ellenben csatákhoz szokva, zárt sorokban küzdöttek: csapataik tömöttségét legfölebb tizenhat ember képezte; az első sorban állott a lelkes ifjuság, hátul a tapasztalt vitézek: amazok hevesek a támadásban, ezek szilárdak a kitartásban. Mint lehetett volna bizonytalan a győzedelem?

---

[1]) *Huic tanto agmini dux defuit.* **Justinus.** — *Multi homines, pauci autem viri.* **Herodot.** — *Xerxes intellexit, quantum ab exercitu turba differat.* **Seneca.**

A szerencsétlen hadjárat kimerité Persiát, mellynek lakói tömegben szólittattak a harczra. Az ásiai görögök függetlenségre törekedtek; az europaiak gyámolitták őket: és igy Kis-Ásia partjain, a birodalom legnyugotibb tartományaiban Persiának harmincz éven át csupán védelmi harczra kelle szoritkoznia: minek következtében lemondott a hóditásokról, sőt belső egyensulyát is elveszté.

Xerxes halála.

Xerxes visszatérve Susába, Amestris királyné által hagyta magát vezettetni. Azután pedig Masistes nevü sógornéjába szeretvén, hogy őt megnyerje magának, ennek leányát Artaintát elsőszülött fiához, Dariushoz adá nőül. Minthogy pedig Masistes nem hajtott szavára, Artainta szerelmét törekedett megnyerni; minek következtében a féltékeny Amestris kieszközölvén a királytól, hogy Artainta neki átengedtessék, ennek testét megcsonkittatá, s a levágott husdarabokat ebeknek vettetvén, ugy küldé őt vissza Xerxeshez, ki egész hidegvérüséggel értesité róla testvérét. Végre egy Artabanus, és a herélt Spamithras által ellene koholt összeesküvés következtében életét veszté.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

Athene fensőbbsége.

Aeschylus Marathonnál küzdött; Sophocles egy gyermek-kar által hymnusokat zengedeztetett az isteneknek, hálául a salamisi csatában kivívott győzelemért; Euripides épen a csata napján született; Herodot tollával örökité azt meg, Phidias pedig márványszobraival. Mindezen nevek Athene fénykorát jelölik; azonban nem hallgathatjuk el azt sem, mi becsületére nem válik. A templomokban egy kép őrizteték, melly a kéjhölgyek nyilvános körmenetét ábrázolja, Simonidesnek ezen aláirásával: „Ők Venus istennőhez könyörögtek, ki iránt uki szeretetből megmenté Görögországot.“ A salamisi ütközet napján három legszebb fogoly áldoztatott föl Themistocles vezérhajóján: s a megengesztelt Bacchus (!) csudálatosan segité győzedelemre a görögöket.

Athene ujra fölépül.

A görögök ugyan győztek: de közelökben voltak a persa satrapák; arany és élvek által igyekezvén azokat megvesztegetni, kiket fegyverrel nem tudtak legyőzni: s gyakran sikerült nekik megnyerni a főnököket. A zsákmány nevelte a gazdagságot; és a kincsek szintolly könnyelmüen pazaroltattak (478.), mint a milly könnyen szereztet-

tek [1]). Megszünvén a közös ellenségtőli félelem, maguk közt meghasonlottak, és pártokra szakadtak. Sparta meg akará őrizni fensőbbségét, és Athenenek, hogy hamvaiból föl ne épülhessen, akadályokat gördített utjába; azt hozván föl, mikép dőreség volna, várost épiteni a Peloponnesuson kivül, mellyet az ellenség tetszése szerint elfoglalhasson. De a polgárok visszatértek a városba, s a milly fájdalommal látták annak elpusztittatását, szintolly buzgalommal épiték azt föl ujra. Hanem midőn a bástyák épitésére került a dolog, ezt Sparta határozottan ellenzé. Themistocles azonban, mig szabadkozásai által a lacedaemonokat ámitá (477.), éjjel-nappal dolgoztatott a falakon; s rabszolgák és szabadok, iſjak és vének segitettek : a paloták és régi templomok omladékai használtatván föl e czélra. Tovább a régi, s hitvány phalerumi kikötőt a tágas és kényelmes piraeusi kikötővel cserélte föl; melly hasonlón egy második városhoz, hosszu fallal kapcsoltatott Athenehez. Fényes igéretek mellett iparosokat és kézmüveseket hivott Athenebe; rábeszélte a polgárokat, hogy évenkint husz gályával szaporitsák a hajóhad számát: és átalában semmit sem mulasztott el, hogy Athenet Görögország élére állitsa.

E gondolattal eltelve, egy napon kijelenté a gyülekezetben, hogy fontos inditványa volna, mellyet minden áron titokban kell tartani; miért is azt csak egyetlen, általuk választott egyénnel közölheti. Mindenki Aristidest nevezte. Ennek fölfedezé, mikép Görögország minden hajói az athenei kikötőben horgonyozván, ha azok fölgyujtatnának,

---

[1]) Solon tól kezdve Demosthenes idejéig, a termékek értéke Atheneben ötszörös fokra emelkedett. A IV. század közepén Kr. e. egy medimnus gabonának ára volt 5 drachma; egy ököré 80 drachma; egy kos 16, egy bárány 10 drachmán kelt. Ugyane század elején, egy munkás napi bére 3 obolussal fizettetett; egy paripa 1200 drachmán, egy köpeny 20, egy pár saru 8, és egy sertés 3 drachmán kelt. Solon idejében egy ökör ára még csak 5 drachma volt. Lysias 410-ben törvény elé idéztetett egy gyámot, minthogy ez egy, Bacchus ünnepére vásárolt bárányt 16 drachmán számitott be: és két fiu- s egy leánygyermek tartására öt obolust naponkint tulságosnak tartott. Egy ház 500 drachmára becsültetett. Socrates egy barátja az athenei drágaság ellen panaszkodék, hol a chiosi bor egy,s egy bibor öltöny három minába került, egy kis adag méz pedig 5 drachmába. Socrates őt egy lisztkereskedőhez, majd egy olajbogyó- s ruhaárushoz vezeté; meggyőzvén őt róla, mikép 6 drachmáért tunicát, és igen csekély pénzért lisztet és olajbogyókat vásárolhat magának.

A *Mémoires de l' Institut royal de France* 1836-ik évi,XII. kötetében Dureau de la Malle egy értékezése foglaltatik a gabona s pénz ára közti viszonyról; hol bebizonyitja, hogy Atheneben Periclestől kezdve Sándorig, egy medimnus gabona (81 font) 5 drachmát ért, s az élelem és pénz közti arány ugy állott, mint 1,822 : 1-hez; mig a romai köztársaság utolsó századában 2,268 : 1 volt az arány.

Athene fensőbbsége ez által biztositva lenne. Aristides megjelenvén a nép előtt, kijelenté, mikép az inditványozott rendszabály hasznos lenne ugyan, de igazságtalan : és ez elegendő volt rá, hogy közakarattal elvettessék. Igy van ez följegyezve a történetben; de ha a dologban csakugyan volt valami, s Themistocles egy illy inditványnyal lépett föl, ugy Aristidesnek azt kellett volna mondania : ‚Atheneiek! Themistoclesnek nincs helyén az esze. Ő, ki megmutatá nektek, hogy Görögországnak egyetlen menedéke a fából készült falak, vagyis a hajók; ki rábirt titeket, hogy a hajókban helyeztessétek minden reményeteket; ki saját tekintélye rovására arra intett titeket, hogy közös hajóhadat állitsatok a persák ellen: jelenleg annak felgyujtását javasolja; mi épen annyit tenne, hogy nem csak Athenet, hanem egész Görögországot Xerxes kezébe adjuk. Az ő inditványa tehát a legrosszabb, minőt csak egy ellenség adhat.‘

Sokkal tisztességesebb és bölcsebb tanáccsal lépett föl Themistocles, midőn a spartaiak azon inditványt tették, hogy a persák elleni háboruban részt nem vett népek zárassanak ki az Amphictyonok szövetségéből. Ő ezt határozottan ellenzette; kimutatván azt, hogy e rendszabály következtében igen sok város kimaradna a szövetségből, és Görögország két-három város önkényének esnék áldozatul. S jóllehet a Sparta elleni gyülölség szólott belőle, ez által fontos szolgálatot tett az országnak; mivel a helyett, hogy megszakasztaná, szorosabban füzé a viszonyokat össze. S egyedül csak ez egységnek köszönheté Görögország, hogy olly nagy hatalomra vergődött (470.), és tekintélyét Olaszországban is kiterjeszté, s megalapitá; uralmát Cyprustól a thraciai Bosporusig, és az aegaeumi tenger szigeteire kiterjeszté; ugy szinte Thraciában és Macedoniában, az euxini tenger partjain, a Pontustól egészen a tauriai Chersonesusig, azaz : Krimiáig, megfészkelte magát, és a joniai városok szabadságát oltalmába vette.

Pausanias.

Először is a hajóhad Cyprus és Byzant ellen küldetett, a persák kiüzésére : az atheneiek vezérei levén Aristides, és Cimon, Miltiades fia; a spartaiaké pedig Pausanias, Plistarchus-, a hős Leonidas fiának gyámja. Cyprus fölmentetett, Byzant bevétetett; és a persák kiüzetvén, Xerxesnek sok rokonai fogságba jutottak. E körülményt hasznára akará forditani Pausanias; kit a plataeai győzedelem következtében megszállván a gőg, uralomra vágyott. Minden váltság nélkül visszaküldvén őket, általuk értésére adá a királynak, hogy ha leányát nőül adná neki, ő kész lenne Görögországot hatalmába juttatni. Tetszett ez Xerxesnek : és Pausaniast reményekkel táplálta; ki szándékát nem

igen titkolva, máris persa életmódot és szokásokat követett. Gyanut táplálván a joniaiak és más szövetségesek, elpártoltak Spartától, és Athenével egyesültek; hova Aristides és Cimon rendkivüli jósága is vonzotta őket: Athene ekkép visszanyerte uralmát a tengeren [1]). Pausanias bevádoltatván, pénzzel kitisztitotta magát; alattomban pedig párthiveket gyüjtött magának, s hizelgett a heloták- és messeneieknek; de az ephorok elég hatalommal, és bizonyitványokkal birtak, őt halálra itélni. Neptun templomába menekülvén(469.),ott befalaztatott: és tulajdon anyja vitte oda az első követ; nem akarván többé fiának ismerni a hazaárulót.

Themistocles számüzetése (469).

Mondják, hogy Themistocles szinte egy kézre dolgozott Pausaniassal; azonban mi sem bizonyitja ez állitást: ha csak féktelen dicsvágya, s a temérdek kincsek nem, mellyekkel kérkedni szokott. Ez oknál fogva megunták őt az athenaeiek: de megunták őt azért is, mivel a jó tanácsadó Dianának templomot emeltetett, a mult háboru alatt tőle vett bölcs tanácsokért; és tetteivel szüntelen kérkedett: elég nagy lévén azokat végrehajtani, de nem egyszersmind arra,hogy hallgasson rólok. Az általa kizsákmányolt aegaeumi szigetek panaszt emeltek ellene; Sparta lihetőleg bosszuból, szinte vádolá őtet. Törvényszék elé idéztetvén, futásban keresett menedéket.Legalább is száz talentumot érő vagyona lefoglaltatott; a többit barátjai mentették meg számára: s ő a molossusok királyánál, Admetusnál keresve menedéket, megemlékezhetett atyjának fi-

[1]) **Diodorus Siculus** következő jegyzékét adja a tengeren uralkodó nemzeteknek a trójai háboru óta:

I.	A lydiaiak és maeonok	92	évig.
II.	Pelasgok	85	„
III.	Thrákok	79	„
IV.	Rhodusiak	28	„
V.	Phrygiaiak	25	„
VI.	Cyprusiak	33	„
VII.	Phoeniciek	45	„
VIII.	Egyptomiak (az évszám hiányzik).		
IX.	Miletusiak	18	„
X.	Cariaiak	61	„
XI.	Lesbosiak	68	„
XII.	Phocaeaiak	44	„
XIII.	Samosiak (az évszám hiányzik).		
XIV.	Lacedaemonok	2	„
XV.	Naxosiak	10	„
XVI.	Eretriaiak	15	„
XVII.	Aeginaiak egészen Xerxes betöréseig . .	10	„

E jegyzék hiányos; és minthogy eredetét nem ismerjük, hitelességgel sem bir. Minden esetre csupán az aegaeumi tengereni fensőbbség értendő alatta.

gyelmeztetésére; ki egy, a tenger partján rothadásnak indult bárkát mutatva neki egykor, igy szólott hozzá: ‚Igy szokta a nép elhagyni azt, a kinek többé nem veheti hasznát.‘

De ide is követte őt a spartaiak gyülölete: s nem érezve magát biztosságban, Pydnába futott, Macedoniában; innen ismét Joniába vitorlázott: s a vihar által Ásia partjaira hajtatván, a persa királynál keresett oltalmat. Akár azért, mert titkos egyetértésben állt a persa udvarral, akár pedig, mivel a persa betörés alkalmával Xerxesnek adott ravasz tanácsokat érdemül tudta magának felróni, vagy reményt nyujtott neki Görögország meghóditásához, vagy hogy a persa nagylelküség, ellenségében is becsülte a vitézséget: Artaxerxes Longimanus, Xerxes utódja, nyájasan fogadá őt; három város jövedelmét, pompás menyegzővel együtt, biztositva számára. Némellyek azt mondják, hogy önmagát ölte meg: mert nem tudta, vagy akarta teljesiteni a nagy-királynak adott igéretét; mások szerint természetes halállal mult ki: s tetemeit barátjai visszavitték (465.) hazájába. Egyike a legnagyobb férfiaknak, kikről a történetirás emlékezik: törhetlen a viszontagságokban, de nem annyira szilárd jellemü a szerencsében; előrelátó az események közt, találékony az eszközökben, ügyesen forditá hasznára mások eszméit, és ékesen-szólásával el tudta fogadtatni a magáét.

Aristides halála (467).

Ekképen tehát a dicsvágy szerencsétlen sorsra juttatá a persa háboru két hősét. Aristides azonban tisztán megőrzé a mocsoktól szegénységét; s jóllehet egész Görögország kincse kezei közt volt, olly szegénységben halt meg, hogy az államnak kellett temetése költségeit viselni: s gyermekei tartásáról is ez gondoskodott.

Az elsőbbség fölötti küzdelmek.

Nem csekély fontosságu azon körülmény, hogy a spartaiaktól Athene kezeibe ment át a felsőbbség; minthogy ebből hosszan tartó egyenetlenségek keletkeztek a két nagyobb állam közt. Athene mindig nemesebb szándékot tanusitva, tartós szövetséget alapitott Görögország főbb államai és szigetei közt; kivéve Peloponnesust: hogy a persák ellen közösen folytathassák a háborut. Minthogy azelőtt a háboru folytatására szükséges költség önkénytesen szedetett, mi gyakori panaszok és zugolódásokra adott alkalmat, Athene azt mindenkinek jövedelmei szerint szabályozta; s azt rendelte, hogy Delosban tétessék le [1]). Aristides beutazván a tartományt, mindent rendbe hozott, és mindenkit kie-

[1]) Az egész összeg 160 talentumra rugott évenkint; Pericles alatt 600-, és később 1300-ra emelkedett.

légitett. A közös kincstár igazgatása az ő kezeiből más, mindig athenei, de nem mindig olly tiszta kezekbe ment által.

Mint Themistocles előrelátta, a tengeri uralom a szárazföldi uralmat is megadta; s az elsőbbség Görögországban, melly azelőtt pusztán csak egyszerü előjog volt a persák elleni háboruban, a nélkül, hogy a szövetségesekre kiterjedt, vagy azok belügyeibe avatkozást eredményezett volna, most már igen könnyen korlátlan uralommá fajuló politikai igazgatás eszközévé vált. A persák részéről támadás veszélye háttérbe szorulván, a háboru folytatása, és a folytonos adózás e czélra, terhesen nyomaszkodott a szövetségesekre. Ők megtagadák a segélyezést: Athene azt erőhatalommal hajtá be; az ellenkezőket lázadókul tekinté, s fegyverrel nyomta el őket. A többi államok Spartához csatlakoztak: s ekkép ellenszövetség alakult Athene ellenében; Sparta különben is fensőbbséget gyakorolván a Peloponnesusban.

Belváltozások.

E közben Sparta s Athene nagy változásokon mentek át, a nélkül, hogy Lycurgus, vagy Solon törvényeit eltörölték volna: ők csak a fegyelmet tágitották, s némelly szokások helyett más ujakat hoztak be. A spartai királyok tekintélye oda lett, s tettleg az ephorok kormányoztak: olly viszony vala köztök, mint Velenczében a doge és statusinquisitorok közt. Atheneben Aristides kivivta, hogy a nép negyedik osztálya is hivatalokra bocsáttassék (478.): de még ez által nem szilárdult meg a népuralom; sőt a külbefolyás következtében naponkint növekedék az évenkint választatni szokott tiz strategek, vagyis hadvezérek hatalma: kik ámbár a többségnek hódolni látszottak, a közügyek vezérletét egészen magukhoz ragadták.

Athenelek jelleme (470—430).

Azonban Athene legyőzvén a persákat, és Görögország élére állván, méltónak igyekezett mutatni magát e fényes kitüntetésre; s a polgárisodásnak egész fényét kifejtve, a bekövetkezett negyven év alatt a nagyságnak szédítő fokára emelkedett. Takarékosak levén magán-kiadásaikban, a köz ünnepélyek-, látványok- és épületekre pazarul költöttek: ők az életet egész teljében érezték; minthogy a nyilvános és magánélet nem volt elkülönözve náluk, s erejek érzetében, a tudományok és müvészetek ösvényén erélyesen haladtak. Csupán a müvészet által, mellyet egyedül tartottak méltónak szabad emberhez, legyőzték az atheneiek földjeik terméketlenségét; s ámbár a kereskedési szellem nem igen vergődött magasra náluk, Thracia, s a Fekete-tenger partjaival mégis kereskedést üztek. A kormány ügyeibe avatkozás, és a közügyek fölötti nyilvános vitatkozás, előmozditák az értelem kifejlését, a logikai

okoskodást, a dolgok viszonyainak hirtelen fölfogását, s a kifejezésbeni könnyüséget és finomságot; s a józan gondolkodás, és az ékesenszólás különös iskolákban tanittattak. S ki szerezhette volna meg könnyebben az errei képességet, mint azok, kiknek elemi-könyvük Homer volt, s a költészet életök minden ünnepélyeibe beleve gyült; kiknek Socrates a köztéren okoskodott, kiket Sophocles a szinpadon mulattatott, Plato a tanodában lelkesitett, s Demosthenes a szószéken meginditott?

Cimon.

Themistocles helyét Cimon, Miltiades fia foglalta el: hasonló atyjához képességben, de nálánál előbb való becsületességben [1]). Az ifjukor ledér kicsapongásaiból Aristides ragadta ki őt; és rendithetlen becsületesség, és szeretetre méltó szelidség által tündöklött. Hogy hazájának a békét, Görögországnak az egységet biztositsa, a persák ellen folytatá a háborut; s Thraciába törvén be, Amphipolist és Ejont elfoglalta: mellyek lakói, hogy sem megadják magukat, a lángok közé rohantak. És ekkép semmisittetett meg a persák uralma Európában. Egészen Ásiába üzvén őket, háromszáz hajóval Caria s Lycia felé vitorlázott: hirdetve mindenfelé a görög gyarmatok szabadságát; Scyros szigetét megtisztitá a dolopoktól, kik az ujabbkori uskokok módjára, a tengeri rablás mesterségét irtózatos módon gyakorolták.

Xerxes erőszakos halála, s a bekövetkezett zavarok miatt Persia nem fejthetett ki ellentállást e betörések ellen; de alig hogy Artaxerxes, Artaban halála által, ki az ő atyjának meggyilkolásával utat nyitott neki a trónra, megszilárditva látta hatalmát, seregeket küldött Cyprus visszafoglalására, s Eurymedon partjainál tetemes hajóhadat gyüjtött össze (470.). Cimon azt megrohanván, szétszórta; s embereit a persák ruháiba öltöztetvén, ugyanazon hajókon a szárazföldi sereghez közelitett; s nagyszerü vérontást vivén végbe köztük, azonegy napon két győzelmet aratott: melly a Salamis és Plataea melletti csaták eredményével minden esetre fölért. A temérdek zsákmány egy része az isteneknek ajánltatott föl; egy másik rész Athene erődítésére fordittatott: saját részéből pedig Cimon hazáját diszesité utak-, csarnokok-, és kertekkel; s a jövő évben Chersonesus elfoglalása által uj diadalt ült.

Zugolódtak a szövetséges államok, mintha nekik csak a háboru terheit kellene viselni, Athene pedig a dicsőséget és hasznot egyedül aratná (469.); miért is saját nyugalmuk érdekében, a szövetséget fölbontani szándékoztak. Cimon beleegyezett, azon föltétel alatt, hogy katonák helyett csak pénzt és hajókat adjanak: mi által őket lefegyverezvén,

---

[1]) Th. **Lucas**, *Versuch einer Characteristik Cimons.* Hirschberg, 1832.

Athene hatalma még inkább növekedék. Euboea, Naxus, Thasus, visszavonván magukat, erőhatalommal győzettek le; s a politika igazolta az Aristidessel kötött szerződések megsértését. Egyszersmind külre is növekedett Athene befolyása: a macedoniai partok uralmát biztositva magának (466—3.), Amphipolisba gyarmatot szállitott (465).

Messenei 3-dik háboru (465—455.).

Féltékenységében Sparta hadat izent Athenenek; de ennek kivitelében terhes viszontagságok által lőn akadályozva: egy rémületes földrengés következtében, a Taygetusnak egész oldala leszakadt a városra, s huszezer lelket temetett el. A szerencsétlenséget hasznukra forditván a heloták és messeneiek, lerázták a kegyetlen szolgaságot; s ugyanazon Ithome erősségben, hol egykor saját függetlenségöket védelmezték, ujra tiz évi ostromot állottak ki. A háboru folytában, Cimon a lázadás ragályától tartván, rávette az athenieket, hogy segitséget küldjenek Spartának; mellyet ez nem fogadott el. A demagogok fölhasználták ez alkalmat; azt adván értésül a népnek, hogy Cimon egyetértésben Spartával, az athenieket megalázni szándékozik. Nem kellett több ennél, hogy az ostracismusra méltónak itéltessék (460).

Pericles.

Rendszabályainak legfőbb ellensége Pericles volt, kit eleai Zeno, s Anaxagoras vezettek be a természet titkaiba, s tanitottak azon dolgok megvetésére, mellyek iránt a néptömeg félelmes tisztelettel viseltetek. Előkelő családból származva, s gyönyörü termettel, ritka észtehetséggel és ékesen-szólással birva, mint korának és az embereknek mély ismerője, mindazon tulajdonokkal birt, mellyek az embert nagy államférfiuvá képezik, az igazság és becsületesség rovására. Nyilvános föllépésére igen nagy gondot forditván, ő volt első, ki beszédeit kidolgozta s leirta; gyakran ismételve magának: ‚Emlékezzél meg róla, hogy szabad emberek, görögök és athenieek előtt fogsz szólni'; s kérte az isteneket, ne engednék, hogy ajkairól valamelly kellemetlen szó érintse polgártársai kényes füleit. ‚Az ő szavai, igy szól kortársa, Aristophanes, egész Görögországot megrázkodtató mennydörgések és villámok voltak.' Az ékesen-szólással olly dialectikát egyesitett, hogy az agg Thucydides maga is azt mondá: „Midőn már földre teritém őt, azt mondja: Nem, nem igaz; én lábaimon állok: s ezt a néppel is elhiteti.' Ritkán ment föl a szószékre; miért is az ügy, mellynek tárgyalásához fogott, már csak e körülmény által is különös fontosságot nyert. Igen ügyesen tudta eltakarni érzelmeit, különösen olly tárgyban, mellyet leginkább szivén hordozott: a tisztelet, gazdagság, és önhaszon iránt közönyösséget tanusitott; mások tanácsát meghallgatta, vagy legalább arra figyelmezni

látszott; és olly mérséklettel járt el mindenben, melly az ellenséges indulatot legyőzi, s ellenállhatlan hatást gyakorol a tömegre. Egy ellenfele szemrehányásokkal halmozá őt el: s vita közben beállott az éj homálya; beszéde végével Pericles meghagyá szolgájának, kisérné el fáklyavilággal a szónokot szállására [1]).

A kormányügyek élén állva, mindig a nép hatalmának öregbitését tartá szem előtt; hogy annál nagyobb rész jusson neki belőle: s e czélra irányzá minden törekvéseit uralma idején; mert valóban uralkodásnak lehet neveznünk az ő negyven évi működését: jóllehet sem archoni, sem hadvezéri hivatalt nem viselt soha. Még az Areopagusba sem juthatott be: miért is annak tekintélyét mindenkép csorbitani törekedett (461). S valóban Ephialtes meg is szoritotta e törvényszék hatóságát; elvonván attól a játékokrai felügyeletet, a törvények átvizsgálási jogát, és az erkölcsök fölötti őrködést; más részről hitvány jellemü tagok becsempészése által, annak tekintélyét aláásta. S hogy a néptörvényszékek látogatottak legyenek, az ott megjelent törvényszéki tagoknak napi dijt rendelt Pericles; minek következése lett, hogy naplopók és foglalkozás nélküli egyének töltötték meg a birói termeket. A szegényeknek zsoldot rendelt, hogy a szinjátékokat látogathassák; és a meghóditott területek egy részét fölosztatá köztük. Ez által nevelte a dologtalanok számát, kik egyebet sem tudtak, mint államügyekről fecsegni, s a törvényeket birálgatni: e mellett azonban nem feledék el égig magasztalni azt, a ki őket illy kedvezményekben részesitette. Átalában a nép uralkodott alatta: a hivatalok áruba bocsáttattak; az Aristides által behozott takarékos gazdálkodás pazar és fényüző kormánnyá változott. E közben beköszöntött a ledérség, csábitó külsejével: Aspasia hetaera háza, gyülpontja lett Görögország legkitünőbb férfiainak; ő tanitotta ékesen-szólásra Periclest; az anyák ő hozzá küldék fiaikat, kiképezni őket a nevelésben, a férjek nejeiket, finom szokásokat tanulni tőle: egyszersmind ifju hajadonok jövének hozzá, oktatást venni a finom kaczérság mesterségében.

Athene szépül.

Valamint az előkelőket a néptömeg pártfogolása által tartá Peri-

[1]) C. M. A. **Werat**, *Pericles und Kleon, ein Beitrag zur politischen Entwickelungsgeschichte Athens.* Posen, 1836.

Kutzen, *Pericles als Staatsmann.* Grimma, 1834.

Ogienski, *Pericles und Plato.* Breslau, 1837.

Boot és **Clarisse**, *De Periclis vita.* (Mästrichti Acad. iratai, 1833.)

R. Lorentzer, *De rebus athen. Pericle duce.* Göttinga, 1834.

R. Weber, *Über Pericles Standrede.* Darmstadt, 1827.

J. Ch. Gottheber, *De moribus Periclis in Gorgia expressis.* Meissen, 1775.

cles féken, ugy a népet az által zabolázta meg, hogy a vitézebbeket szünteleni harczokban foglalkoztatta: a békeszerető lakosoknak munkát, s a müvészi tehetségnek, melly ekkor érte el tetőpontját, táplálékot szerzett. A Piraeus 400 hajót vehetett föl magába, a Munychia- és Phalerum-, két mellék-kikötőn kivül; melly utóbbi, valamint a Piraeus, kettős fal által volt a várossal összekötve: s ezt hatvan stadiumnyi kiterjedésben, körös-körül az Ilissus és Cephisus folyamok által keresztül metszett olajfa-ültetvények környezték. Az utakon, és a városon kivül csarnokok, festvények, szobrok, oszlopok, feliratok, a persák- és spartaiaktól elszedett diadaljelek, és játékok alkalmával a győztesek által nyert háromlábak, voltak szemlélhetők. A Bacchus-szinház 300000 nézőt fogadhatott be. Tizenegy millio lirát költött Pericles a Propylaeum épitésére; melly a fellegvárnak dóri modorban készült pompás előcsarnoka volt, Phidias, Myron és Alcamenes müveivel megrakva. Ő saját költségén épité a Parthenont Minervának, s az Odeont hangversenyekre: szóval, a várat annyira átalakitá, hogy Lysippus méltán felkiálthatott: ‚Őrült az, ki Athenet nem kivánja látni; őrült az, a ki látja, s nem bámul rajta; de még inkább őrült az, a ki azt látva s bámulva, meg tud tőle válni.‘

Görög háboruk (461).

Mi a külpolitikát illeti, Athene mindinkább terhelé szövetségeseit: fölemelte a rájok rótt adót, s a közös kincset Delosból elvitette; mi által mindinkább fővárosi tekintélyt adott magának. Az ellenséges indulat tehát mindegyre növekedék: Sparta is szitotta a tüzet, ugy annyira, hogy Corinthus és Epidaurus fellázadván, Halias mellett az atheneieket megverték; de ezek csakhamar megbosszulták magukat, s még Aeginát is alávetették. Erre Corinth és Megara közt határvillongások támadván, Athene az utóbbi város pártjára állott, s a corinthusiak Myronides által megverettek Cimolia mellett.

Minthogy tovább a spartaiak a dórok részére álltak a phocaeaiak ellen, Athene, Sparta és Boeotia közt kitört a háboru (456). Kezdetekor a számüzött Cimon karját és tehetségét fölajánlotta a seregnek; de visszautasittaték. Mintegy százan barátai közül, azon gyanuba esvén, hogy őt a hon rovására gyámolitják, e szennyet vérökkel mosták le Tanagra mellett, hol a spartaiak arattak diadalt. Egy év multával azonban Myronides ugyanott verte meg a boeotiaiakat; mialatt Tolmidas és Pericles fényes győzelmeket arattak, és Spartát igen közelről fenyegették.

Cimon visszahivatik.

Az első megveretés alkalmával, Pericles maga inditványozta az öt évig számkivetésben élt Cimonnak visszahivatását. Visszatértekor egész

Görögország fegyverben állott. Sparta végre bevevé Ithomet, és vérben fojtá el a messeneiek lázadását; kiknek maradványait Athene fogadá be. Argos elpusztitá Mycenaet, a hősök régi hazáját; az elisiek lerombolták Pisát, az olympiai szent játékok igazgató városát; Athene Peloponnesus ellen készült, mellyet Tolmidas és Pericles tengeri oldalról támadtak meg. Cimon fegyverszünetet inditványozott: melly hallgatag elfogadtatván, öt évi nyugalmat vont maga után (450); s hogy polgártársai harczi vágyának más irányt adjon, a persák ellen indult.

Egyptomi hadjárat (462—458.).

Egyptom kevéssel előbb föllázadt Persia ellen, s kiüzvén a persa őrséget és adószedőket, magát függetlennek nyilvánitotta. Libyai Inarus, a mozgalom élére állván, az atheneiekhez folyamodott segélyért; kik a Cyprus ellen fölszerelt két száz hajót küldék el neki: s a legyőzött persák Memphisbe vonultak vissza. Hadvezérök azonban, Megabazus, a sok csatornák segélyével másfelé vezetteté a Nilust, s az athenei hajók szárazon maradtak. Ezek, inkább hogy sem az ellenségnek engedtetnének, felgyujtattak; s épen fegyverrel akartak utat nyitni maguknak az atheneiek, midőn ez az egyezkedés következtében megadatott nekik. De csak kevesen tértek vissza honukba; kiket tudnillik a csaták és nyavalák föl nem emésztettek, azok a visszavonulás alkalmával hullottak el. Segélyökre küldött más hatvan hajót a phoeniciek süllyesztettek el.

Cimon békekötése (449).

A csorbát helyreüté Cimon; kihez a győzedelem hü maradt: és Cyprusnak igen fontos meghóditását vévén czélba, e végre Salamist támadta meg. Ekkor Artaxerxes belcunván az ötven évig tartó szerencsétlen harczba, békét kért: és megnyerte azt olly föltételek alatt, hogy az ásiai görög gyarmatok szabadsága épségben hagyassék, a persa hajók három napi távolságra ne közelitsenek a nyugoti partokhoz, az aegaeumi s Közép-tengeren ne mutassák magukat; végre az atheneiek Cyprust elhagyván, a nagy-király birodalmát többé ne háborgassák. E föltételeket egy görög város szabta a leghatalmasabb birodalomnak.

Cimon halála.

Cimon nem érhette meg az általa előkészitett dicső békét, és sebei következtében meghalt. Egyike a legszerencsésebb hadvezéreknek a csatatéren, és nem kevésbbé ügyes az alkudozásokban: ugy hogy még ellenségeinek hajlamát is megnyerte magának. Szelid erényekkel bővelkedő, jótékony, szerény, udvarias, abban lelte minden örömét, hogy a persákat Europából kiszoritván, helyreállitsa a békét a görögök közt:

hiánya nagyon is érezteté a görögökkel, milly kipótolhatlan egyént vesztettek benne.

TIZENHÁRMADIK FEJEZET.

A peloponnesusi háboru.

Valamint a gátak áttörésével, a felbőszült hullámok elöntik a mezőséget, ugy Cimon halálával az eddig rejtegetett féltékenység minden oldalról kitört: a közös ellenség legyőztével megszünt az érzelemegység. Athenere nem vala többé szükség; és az Artaxerxessel kötött békétől kezdve, a chaeroneai csatáig, száztizenegy éven keresztül, a külbéke mellett kegyetlen belháboruk zavarák a nyugalmat.

Az öt évi fegyverszünet még le sem folyt, s máris a delphiiek a hires Apollo-templom birtokában zavarák a phocaeaiakat: a spartaiak az előbbiek mellett fogtak fegyvert, Athene pedig, Pericles tanácsára, az utóbbiak pártjára állott. Ez polgártársait a boeotiaiak elleni háboruról lebeszélni törekedett: s minthogy e háboru balul ütött ki, annyira növekedék népszerüsége (448—447), hogy csak a királyi czim hiányzott még neki. S tekintélyét meg is tudta őrizni az által, hogy az állam kincseit ünnepélyek- és pompás épitményekre pazarolta. A szövetséges városok, az atheneiek mulatságára, a kikötött összeget háromszorosan fizetni kénytelenittetvén, a zugolódásról fenyegetésekre mentek át. Pericles ezzel mit sem gondolt; meg lévén győződve róla, hogy ha fejöket fölemelnék, nem sok fáradságába kerülend őket megalázni, s még nagyobb adókkal terhelni. Valóban Thasus, Naxus, Aegina, Euboea, Samos, több kisebb szigetekkel együtt, föl is lázadtak: azonban megfeledkezvén róla, hogy az erő az egyesülésben rejlik, Pericles által (446.) egymás után legyőzetvén, athenei őrség tartására, s a hadi költségek fizetésére lőnek szoritva. Pericles száz hajóból álló hadat vezérlett a Peloponnesus és Pontus hosszában, hogy ez által is Athene fensőbbségét fitogtassa, melly az ő hősét szinte istenitette; ez pedig önkénye szerint kormányozván, gondoskodott róla, hogy a népuralomnak kellemetlen oldalait senkivel se éreztesse: őrizkedett minden oktalanságtól, és azon véleményt igyekezett megszilárditani, hogy egyedül csak neki köszönheti Athene nagyságát.

Az aristocrata párt azonban nem szünt meg ellene áskálódni. Legfőbb ellensége Thucydides volt: kisebb ugyan a harczteren vetélytársánál, de nagyobb nálánál a szószéken, és a tanácsban; mig végre ő

is megbukott, s az ostracismus által számüzetvén, az előkelő polgárokat gyámol nélkül hagyta, Periclest pedig korlátlan uralkodásában többé nem háborgathatta. Ez utóbbi föladatul tüzte ki magának, a népuralomnak a szövetséges városok-, és különösen Samosbani megalapitását; melly kilencz hónapi ostrom után magát megadta neki (440.); s ekkép győzelmei által megtölté ismét a kincstárt, s Athenet bensőleg erőssé, külsőleg pedig a rettegés és tisztelet tárgyává tette.

Corinthus és Corcyra háboruban (435.).

Kétségkivül, hogy ennek fensőbbségével kérkedjék, felszólitá Pericles a görögöket, küldenének követeket Athenebe, az a fölötti közös tanácskozásra: minő módok és eszközök által lenne teljesitendő az isteneknek tett fogadás, az idegen járomtóli megszabadulás végett. A távolabbi államok megjelentek; de az europaiak belátva, mikép e kérelem teljesitése által Athenet fővárosnak, és a tanácskozások székhelyének ismernék el, sérelmet láttak benne; s az elégületlenség csirái sarjadozni kezdtek. Ennek első gyümölcse Corinthusnak Corcyra gyarmatávali viszálkodásaiban érett meg, melly nagyszerü virágzásnak indulván, a függést tovább eltürni nem akarta. A corinthusiak Epidamnusba (Durazzo), Corcyra gyarmatába segélyt küldvén a barbarok betörései ellen, a corcyraiak ezt megvetésül nézve, negyven hajót fölszerelnek, Actiumnál a corinthusiakat megverik, Epidamnust visszafoglalják, az itt talált corinthusi lakosokat foglyokká teszik, a hozzátartozók, vagy szövetségeseik földeit elpusztitják, sőt még Elist, Görögország szent tartományát is megtámadják.

A visszatorlástól félvén a corcyraiak, Athenehez folyamodnak segélyért; melly örömmel ragadá meg az alkalmat, hogy megalázza az éjszaki tartományokat, és megnyerjen magának egy szigetet, melly a Sicilia s Olaszország irányában forralt terveit előmozdithassa: és hogy hatalmában álljon, a Peloponnesusból segitségre jövő hajóknak az utat elzárni. Jóllehet rövid ellenségeskedés után a fegyvernyugvás Spartával harmincz évre meghosszabbittatott, könnyü volt mégis előrelátni, hogy az elsőbbségre vágyó két vetélytárs közt az sokáig fönállani nem fog. Az atheneiek azonban nem akartak nyilván szakitani a corinthusiakkal: egyedül csak védszövetséget kötöttek Corcyrával: s midőn ez megtámadtaték, tiz gályát küldöttek segitségökre, mellyek e sziget száztiz gályáival egyesülvén, nem csekély diadalt arattak.

Potidaea ostroma (432).

A corinthusiak most már mindenkép azon voltak, hogy ellenségeket szerezzenek Athenenek: mi végre II. Perdiccast, Macedonia királyát bujtották föl, szakitaná meg az Atheneveli viszonyokat; ugy szinte

Potidaeát, corinthusi gyarmatot a Chalcisban, Athene thraciai birtokának kulcsát, hogy tagadja meg ettől az adót. Athene sietett a föllázadt város megfékezésére; mellyet a peloponnesusiak gyámolitván, csatára került a dolog: és ennek következtében Potidaea ostrom alá vétetett.

Most már minden oldalról kitört az elégületlenség Athene ellen. Megara a miatt panaszolkodott, hogy a menekvők befogadása végett Athene elzárta kikötőit, s ki akarja őt éheztetni; Aegina, hogy kemény iga alatt nyög; mások ismét más panaszokkal álltak elő: s Corinthus valamennyit felbiztatá, hogy Spartához folyamodjanak. A bölcsebbek ugyan itt nem javaslák, hogy az atheneiek egész hatalmával kössenek ki: azonban győztek a harczvágyók. Corinthusban gyültek össze a hét peloponnesusi köztársaság képviselői (Argos és Achaja semleges állásban maradtak), ugy szinte az éjszaki kilencz állam követei, kivéve Acarnaniát, egynémelly thessaliai városokat, továbbá Naupactust és Plataeát, mellyek Athenehez hivek maradtak; s Potidaea felszabaditására a háboru elhatároztatott.

A vihar felrázta nyugalmából Athenet, melly Pericles által illy gonosz helyzetbe sodortaték. A gunyköltők rárohantak, azt állitva, hogy mind e szerencsétlenség oka Aspasia, Pericles lelke, s mindazok kéje, kik őt megfizették. Aspasia bosszut forralt a megaraiak ellen; mivel ezek két fiatal leányt köréből elragadtak. ‚Három hetaera végett, mondá Aristophanes, a haza örvény szélére taszittatik.' Anaxagoras, Pericles mestere, istentelenséggel vádoltatván, halálra itéltetett; és csupán tanitványának ékesenszólása változtatá ez itéletet pénzbirság- és számkivetésre. Phidias, hires képfaragó ellen, ki Periclesnek kegyencze volt, azon vád emelteték, hogy a Pallas szobrának készitése végett rábizott arany egy részét elsikkasztván, ezenkivül még magát és pártfogóját ábrázolta faragványában: ő is elitéltetett. Ekkor azután Periclesre került a sor: számadásra vonatott a kezeire bizott kincsek végett; de ő közvetve kivonta magát a vád alól, arra hivatkozván, milly szegényül él ő házában; vagy mások szerint azon ajánlatot tévén, hogy ha Athene emlékmüvei az ő nevét viselhetik, ugy sajátjából fizeti meg az azokra forditott költséget. Az atheneiek hiusága ezt meg nem engedhette: a nép megelégedett az igazolással, sőt még inkább bálványozta Periclest; ki őket a harczra tüzelvén, ez által elvonta a gondolattól, hogy általuk számadásra vonattassék [1]).

---

[1]) A peloponnesusi háboru leirásában Thucydides, az ó-kor legnagyobb történetirója, ezeket mondja: „E háborunak külön részleteit nem akartam egyes

A fegyvernyugvást a thebaiak szegték meg, és Plataeát, az atheneiek szövetségesét megtámadták; kik azonnal segélyt küldöttek annak számára. Ez volt a régóta készült tüzaknába vetett első szikra. Sparta a görög szabadság védőjeként szállott sikra; s részén állottak a szárazföld főbb államai: Peloponnesus, Megara, Locris, Phocis, Boeotia, Ambracia s Anactorion városok, a leucadi sziget; mindannyian mint adómentes szövetségesek. Athene, mint tengeri hatalom szövetségesei voltak: Chios, Samos, Lesbos, és az Archipelagus szigetei, Melos és Thera kivételével, mellyek semleges állásban maradtak; Corcyra, Zacynthus, a görög gyarmatok Elő-Ásiában, Thracia s Macedonia partjain; a görög városok közül Naupactus, Plataca, s Acarnania, mellyek legnagyobb részt zsarnoki hatalmának engedtek.

Athene Jövedelmei.

Ezek függésben tartása számos hajóhadat és temérdek költséget igényelt. Pericles kinyilatkoztatá, mikép a kincstárban hat ezer talentum fekszik, a templomokban letett rémitő kincseken kivül, mellyek szinte közjóra fordithatók. Athene jövedelme évenkint, a szövetségesek által befizetett összeggel együtt, 600 talentumra rugott: ezen kivül voltak a vámok, és a Laurion hegy ezüstbányáinak jövedelmei, az idegenek adója, s a vagyonos polgárok által viselendő terhek; a legelőkelőbb

---

emberek puszta előadásai után, sem saját nézeteim szerint irni; hanem ugy adom azokat elő, mint mellyekben magam is részt vettem, vagy pedig mások előadásai után szorgalmas és pontos kutatás után egybevetettem. Azonban nem olly könnyü dolog volt, kifürkészni az igazságot; mert azok, kik a tények szemtanui voltak, nem egyformán adtak elő minden dolgot, hanem a szerint, a mint egyik, vagy másik résznek kedveztek, vagy emlékező-tehetségökben bizhattak. Előadásaimból ki levén a mese és regény zárva, talán nem fognak olly hatást gyakorolni az olvasóra; de ki az elmult eseményekről, vagy azokról, mellyek az emberi dolgok folyama szerint az ő korában majdnem ugyanazon módon megtörténendnek, való tudomást akar szerezni magának, az müvemet hasznosnak fogja találni. Ugy irtam tehát e könyvet, hogy minden időknek örökségül szolgáljon; nem pedig, hogy vele pillanatnyi időtöltést szerezzek.“ Igy válik a történet az emberiség közbirtokává.

V. ö. **Diodort**, a XII. könyv felétől a XIII. k. feléig; innen a XV. k. végeig, a mantineai csatáig érve. Itt csatlakozik **Xenophon**, a *Hellenicák*-, a *Tizezer visszavonulása*-, s *Agesilausban*.

Görögország, Egyptom, és Persia akkori állapotáról felvilágositást adnak: *Athenian Letters, or the epistolary correspondance of an agent of the King of Persia residing at Athens during the Peloponnesian war.* London, 1741., 2. k. 4r. Azt mondják, Barthélémy nem ismerte e könyvet; mellyben sokkal valóbb és hivebb a korrajz, mint az *Ifju Anacharsis utazásában*. Becker Cariclese, egy athenei utazás 329-ben. V. ö. **Litton Bulwer**, *Athene* stb. London, 1837., 2. k. 8r. Legjobb, eredeti kutfők után készült, eleven történeti rajz.

polgároknak ezen kivül még föl kellett szerelni a hajókat, ugy szinte a játékok és szinpadi előadások költségeit is viselni. S igy Athene összes jövedelme két ezer talentumra becsültetett évenkint. Nagy részben azonban ki vala meritve a kincstár, nem annyira a tisztviselők hütlen kezelése, mint inkább a népnek követelő igényei miatt; melly Pericles engedményei következtében majdnem egyedül az állam költségén élődött, tovább a törvényszékek- és közgyülésekben részt vett polgárok napi dijai által.

Spartának ellenben fogalma is alig volt az államjövedelmekről: s ennek szükségeit csak akkor látta be, midőn tengeri hatalomra vágyott, s az egyszerü kalandok helyébe, mellyekre kezdetben szoritkozék, nagyszerü vállalatokat léptetett.

Ide nem számitva az őrségi csapatokat, és a gyarmatok segédercjét, Pericles tizenkét ezer harczost és háromszáz hajót állithatott elő: az ellenség 60,000 embert állitott ellenébe. Pericles hadterve tehát arra szoritkozott, hogy a harcz a tengeren vivassék: s az elpusztitott tartományokkal mit sem gondolván, arra kellett törekednie, hogy minél kevesebb emberéletet áldozzon föl, és bizonytalan kimenetelü csatákba ne ereszkedjék. Midőn Athene még nem volt főváros, Themistocles átengedé azt a persáknak, és győzött: valamint Sándor czár Napoleonnak engedé Moskwát, és győzött. De Periclesnek nem lehetett annyi bátorsága, hogy az általa kiépitett gyönyörü várost saját sorsára hagyja; ő tehát tizenhat ezernyi polgárőrséget alakitott azok közül, kik a katonai életkort még nem érték el, vagy tulhaladták: egyébiránt sokkal ügyesebb lévén a cselszövényekben, mint a véres csatákhoz szükséges előkészületek megtevésében, több szorongást, mint bölcseséget tanusitott, s nem annyira tapasztalt hadvezért, mint erőtelen aggot mutatott viseletében.

A spartaiak Archidamus király alatt lassan haladtak előre, pusztitva az elhagyott tartományokat; mig az athenei gályák Peloponnesus partjait támadták meg. Egyébiránt e háboru, melly huszonhét évig sanyargatta Görögországot, és vitézeinek virágát elhervasztá, nem annyira nemzetek, mint inkább elvek harczának tekinthető. Sparta az aristocrata, Athene pedig a democrata párt élén állván, emez elkövetett minden mesterséget, csakhogy más népeknél is a nép vergődjön tulnyomóságra az aristocraták fölött; Sparta pedig a szövetségesek-, vagy a legyőzötteknél az oligarchiának kivánta előkészitni az utat. Az illy természetü harczok a legnagyobb kegyetlenséggel járnak. Egyébiránt könnyü volt előrelátni, hogy Athene a tengeren, a szövetsége-

sek pedig a szárazföldön birva tulnyomósággal, kölcsönösen sokat fognak ártani egymásnak, mielőtt a viszálynak véget vethetnének.

Midőn az atheneiek hajókra ültek, a spartaiak és szövetségeseik hazájok oltalmára sietve szétoszoltak, és megtisztiták Atticát; de csak hamar ismét uj erővel tértek vissza: ugy hogy három éven át inkább rablói kalandozásnak, mint háborunak lehetett nevezni a dolgot. Télen át béke állott be köztök: vagyis inkább uj csatákhoz készültek; s a haza védelmében elestekért ünnepélyes halotti-tiszteletet tartottak.

Döghalál Atheneben (428.).

Midőn a pusztitás Attica téreit érte, a lakóknak a városba kellett menekülniök; hol élelem és szállás tekintetében mindazon kellemetlenségeknek ki valának téve, mellyek az emberek rendkivüli összeseregléséből szoktak eredni. Betegségek, nyavalák és halálozások voltak ennek következései; hátra volt azonban a leggonoszabb csapás, a döghalál. Aethiopiában véve kezdetét, Egyptomot pusztitá, s azután Görögországban fészkelte meg magát; s mindenekelőtt az idegenekkeli érintkezésnek kitett Piraeusban mutatkozott, melly a vesztegházakat, a későbbi polgárisodás intézkedését (mellyet jelenkorunk olly örömest lerontana), még nem ismerte. A hosszas nélkülözések által kimerült nép közt, melly nem csak a házakban, hanem a templomok- és szinházakban, a tornyokon, árkokban, és a Piraeus falainak hosszában is összehalmozódott, beköszöntött a borzasztó ragály, és hihetetlen gyorsasággal tölté meg a sirokat: s végre olly nagy lett a holtak száma, hogy lehetetlen volt valamennyi halottak eltemetését eszközölni, s az utakon, köztéreken, a hol elhullottak, vagy a hova kivettettek, fölhalmozva hevertek az áldozatok; és dögleletessé tevén a levegöt, uj tápot nyujtottak a borzasztó nyavalának. Mindenféle babonaság, rendetlenség és durvaság tetézte a borzasztó szerencsétlenséget. Azon hir terjesztetett, hogy az ellenség megmérgezteti a kutakat; és jaj volt annak, kire a gyanu háramlott! A legbaromibb élveknek engedve magukat az emberek által, a mulékony élet örömpoharát fenékig akarák kiüritni: a felebaráti szeretet számos példái mellett, aljas elvetemültség példái mutatkoztak; sokan borzasztó káromlások közt multak ki, s ha szemeiket az égre emelték, átkozták azt, hogy az ártatlant a bünössel egyformán lakoltatja. E borzasztó döghalál több, vagy kevesebb erővel két évig tartott, és ismét megujult: ugy annyira, hogy egyedül a hadi szolgálatra összeirottak közül öt ezeren hulltak el; innen következtethetünk a többi áldozatok számára.

Periclés halála.

Némelly vállalatai nem sikerülvén Periclesnek, és arról vádoltat-

ván, hogy hadjáratai által a döghalált terjeszté, elvesztette a nép kegyét; melly őt megfosztva méltóságától, birságra is ítélte. Ékesenszólása által visszanyeré ismét polgártársainak ingadozó kegyét; de csak rövid időre: miután valamennyi gyermekeit elhullani látta, s maga is meggyőződött róla, mikép az ő féktelen dicsvágya már harmadfél évig tartó szerencsétlen harczba keverte hazáját, rá is elragadt a nyavala. Halál-ágya körül álló barátai az ő dicsőségét és diadalait emlegeték; de ő félbeszakitá őket e szavakkal: ‚Ebben a hadvezérek, katonák, és a sors osztoznak. E perczben egyedül csak azon öntudat vigasztal engem, hogy a polgárok közül senki sem visel miattam gyászt.' Saját lelkismeretét akarta-e elaltatni, vagy az utókort megcsalni? Az egyik csak olly nehéz dolog, mint a másik.

Halála nagy örömet okozott ellenségeinek; kik, mint könnyen képzelhető, Athene szomoru helyezetét hasznukra forditák. A háboru szinhelye nagyobb kiterjedést nyert; miután az atheneiek a thraciai s macedoniai királyokkal egyesültek, mig Sparta Persia szövetségét kereste. A Pericles halálára következett hét év nem mutat föl egyebet annál, milly gonoszságra képes vetemedni az ember, csak hogy embertársának árthasson. A plataeaiak azon föltétellel adák meg magukat, hogy életök biztositassék: a spartaiak azonban, kik a görögök közt a becsületesség példányképeinek tartattak [1]), Theba iránti kedvezésből kétszáz előkelő plataeai polgárt halálra ítéltek [2]), s magát a várost földulták. Az ostromlott Potidaea lakosai (428.) annyira jutottak már, hogy emberhussal kellett táplálkozniok. Sparta a heloták lázadásától tartván, ugy szinlelte magát, mintha a legvitézebbeknek közülök sza-

[1]) **Thucydides**, III. 57.

[2]) A plataeaiak azt mondák a spartaiaknak: „Nem nagy dolog, meggyilkolni testeinket; de semmi sem képes eltörölni e tettnek gyalázatosságát: miután bennünk nem ellenséget büntettek, hanem jóakarókat, kik kényszerüségből harczoltunk ellenetek. . . Tekintsetek atyáitok sirjaira, kik a persák által megöletve, a mi földünkön vannak eltemetve; s mi irányukban évenkint ünnepélyes öltözet-, és halotti szertartással adtuk meg a tiszteletet. Termékeink zsengéjét minden évszakban nekik ajánlottuk föl, nem csak jó szándékkal, mint a mellyek egy, nekik kedves földből kerültek, hanem ugy is, mint szövetségesek a mi harczтársainknak. . . Ha ti meggyilkoltok minket, s Plataea területét Thebához csatoljátok, azt cselekszitek ez által, hogy ellenséges földön, gyilkosaik közelében hagyjátok atyáitokat és rokonaitokat; megfosztván őket azon tisztelettől, mellyben jelenleg részesülnek. Iga alá akarjátok-e hajtani azon földet, hol a görögök szabadságukat kivivták? Pusztává tenni azon istenek templomait, kikhez könyörögve, a persákat legyőzték? S elvonni az öröklött áldozatokat azoktól, a kik e templomokat alapiták és épitették?" **Thucydides, III. 58.**

badságot akarna ajándékozni; virágfüzérekkel ékitve végigvitettek a városon, s azután elvezettetve, minden nyom nélkül eltüntek [1]).

Mytilene elfoglalása.

Még a követek sérthetlen jelleme sem tiszteltetett sem egyik, sem másik részről; mintha csak a kiengesztelésnek minden módját el akarták volna vágni. Lesbos, az aegaenmi tnnger legnagyobb és legfontosabb szigete, több virágzó városokat foglalt magában; ezek közt vala Mytilene: melly midőn a köztársasági kormányforma a szigeten behozatott, Methymna-, s egyéb városokkal, mellyeket az egész szigettel, és Troas egy részével együtt alávetett magának, ellenséges lábon állott. Lakosainak finomabb életmódjáról, ugy szinte arról is nevezetes lévén, hogy Arion, Terpander, Methymnus, továbbá Sappho s Alcaeus ott láttak először napvilágot, Pittacus a hét görög bölcsek egyike által nyert törvényeket [2]). A persa háboru után Athenevel szövetkezett; minthogy pedig ez hatalmával visszaélt, a mytilenei lakosok inkább választák a háborut szabadság, mint a békét rabszolgaság mellett. Az atheneiek azonban csakhamar maguk megadására kényszeriték őket. Pericles hatalmát Cleon öröklé: középszerü tehetség; de hizelgő ajku, s oktalan demagog létére, mindig csak a legerőszakosabb rendszabályokat tudta ajánlani: néha megküzdött a veszélylyel, a nélkül, hogy azt ismerné; a sors adott ugyan neki diadalt, de nem hadvezéri észt. Azt tanácsolá tehát az atheneieknek, hogy elrettentő példa végett, valamennyi mytilenei lakosok megöletvén, a nők és gyermekek vettessenek

[1]) „A mint már a lacedaemoniak többrendbeli intézkedéseket tettek a heloták elleni biztositásukra, ugy most is, midőn sok ifjak valának köztök, és igen tartottak tőlök, a következő ravaszságot gondolták ki. Kihirdették, hogy a kik képeseknek érzik magukat, vitézül harczolni a köztársaság mellett, a többiektől különválva, szabadsággal fognak megajándékoztatni. Ez azonban csak csel volt, melly által megfogják őket; mivel a spartaiak ugy okoskodtak, hogy azok, a kik legelőször tartanak igényt a szabadságra, leginkább lennének hajlandók lázadást támasztani ellenök. Kiválasztván tehát kétezeret, virágokkal koszoruzva körülhordozák őket a templomokban, mint a felszabaditottakkal szokás volt tenni: de csak hamar eltüntek ez emberek, a nélkül, hogy valaki gyanithatta volna, minő halállal multak ki; s gyorsan 700 nehéz fegyverest küldöttek Brasidasnak, kinek nagy szüksége volt azokra, s ki a Peloponnesusban egyéb zsoldosokat is szerzett.“ **Thucyd.** IV. 80.

[2]) Pittacus közmondatai: „Ott van a jó kormány, hol nem a fejedelemtől félnek, hanem életét féltik. Rosszat tehetni, igen nagy ösztön annak elkövetésére. Jó sorsban keress barátokat, balsorsban próbáld meg őket. Óvd magadat a balsorstól; de ha egyszer beköszöntött, viseld békével. Szándékodat föl ne tárd: nehogy guny tárgyává válj, ha az nem találna sikerülni.“

Kétszeresen bünteté a részegségben elkövetett bünt; talán azért, hogy elnyomja a lesbosi borok által annyira táplált részegség bünét.

rabszolgaságba [1]). Inditványa elfogadtatott; s már a rendeletek is kiosztattak a foganatositásra. De egy ujabb gyülekezetben föl tudá ébreszteni Diodat az atheneiek jobb érzelmét; és egy gálya vitorlázott el egész erővel: szerencsére épen akkor érkezve a város alá, midőn a rendelet már fölolvastaték, és annak foganatositására minden előkészületek megtétettek. Mindamellett többen gyilkoltattak meg ezernél az előkelő polgárok közül, a város falai leromboltattak, a hajók elszedettek, a földek atheneiek közt osztattak ki, s a fönmaradt lakosok adófizetőkké tétettek. Az illy rendszabályok meglehet ugyanazon helyen hozattak, hol a könyörület oltára emelkedék.

Nagyobb számu pylusi menekvők, az athenei párthoz nem tartozó corcyraiakkal egyesülvén, egy dombra huzódtak vissza; s miután makacsul ellenszegültek, olly föltétel alatt adták meg magukat, hogy Ptichia szigetre vitessenek mindaddig, valamig Athene sorsuk fölött határozand; s ha csak egy is közülök elszökнék, az egyezkedés semmit érőnek tekintessék. Bizonyos corcyrai ember csalárdul utat mutatott nekik a szabadulásra, egyszersmind elrémitő álbeszédekkel ösztönözvén őket e tettre: azok, kik hitelt adtak szavainak, futás közben gyilkoltattak le; s maga Thucydides megvallja, hogy az athenei hadvezérek-

[1]) Ekképen szólott: „Csudálkozom rajta, hogy a mytileneiek ügyét még most is szóba hozzák, és ezzel az időt pazarolják a bűnösök hasznára; minthogy ekképen a sértett fél bosszuja lelohad a sértő ellenében: mig ha a bosszu nyomban követi a sértést, hasonló rohammal történvén, azt teljesen megtorolja.... Bennetek van a hiba; mert a birói tisztet rosszul gyakoroljátok: ti már megszoktátok, látvány gyanánt szemlélni a beszédet, a tényeket pedig csak hallomásból érteni: mivel a jövő eseményeket az ékesen-szólók előadásai után vélitek megtörténhetőknek; mi pedig a multat illeti, azt nem saját tapasztalástok, hanem mások elferditett előadásai szerint itélitek meg. Ti jelesek vagytok a mesterségben, elámittatni magatokat az előadás ujdonsága által: s a közönségesen bevett módot nem követitek; rabszolgái vagytok a rendkivüliségnek, és megvetitek a dolgok közönséges rendjét. Mindenik azt ohajtaná, hogy mint szónok léphessen föl; s mivel ez nem lehetséges, legalább ellenmondásképen akartok felmutatni szónokokat: nehogy valakinek véleményét elfogadni látszassatok. Sőt ha valaki uj gondolattal áll elő, már előre megdicséritek. Igen ügyesek vagytok mások terveinek kitalálásában; de azok következéseit meg nem gondoljátok. Ti egészen ellenkező állapotot kerestek azzal, mint a mellyben élünk; s még csak a jelenről sem gondolkoztok helyesen. Az előadás bájai által el hagyjátok magatokat ragadtatni; s inkább csacska sophisták hallgatóinak tarthatna az ember titeket, mint olly férfiaknak, kik a haza javáról tanácskoznak. Ettől akarlak elvonni benneteket, s meg akarom mutatni, hogy Mytilene városa a legnagyobb gonoszságot követte el ellenünk... Tehát nem kell reményt adnunk neki, hogy akár ékesenszólás, akár pénz által, mint emberileg gyarló, bocsánatot nyerhessen ki magának.“ Thucyd. III. 38. 39.

nek is volt [részök e családságban. Azonnal valamennyien egy tágas épületbe zárattak, honnan huszankint egyszerre kivezettetvén, két sor lándsások közt haladva, gyilkoltattak meg; a többiek pedig megtagadván a kijövetelt, miután az épület teteje leszedetett, lándsák- és kövekkel végeztettek ki. Igy folyt a mészárlás egész éjjel; s más nap reggel a városon kivülre hordattak: és Corcyrában a béke helyreállittatott [1]).

Ha továbbá figyelembe veszszük, hogy az atheneiek közgyülekezetben határozák el, miszerint minden fogolynak keze vágattassék le; hogy igy képtelenekké váljanak az evezőlapát forgatására: szomoru fogalmat nyerhetünk annyira hiresztelt miveltségökről, s elképzelhetjük, milly kegyetlenségekre vetemedhettek az ütközetek és betörések alkalmával.

Több más iszonyatosságok is történtek. Ezer kétszáz corcyrai lakos fogoly gyanánt viteték Corinthusba: hol minden várakozásuk ellenére, a legnyájasabb fogadtatásban részesültek; be akarván bizonyitani nekik a corinthusiak, mennyivel többre becsülik az ő barátságukat Athene uralmánál. Ezek visszatérve hazájokba, mindent elkövettek, hogy Athene uralmát lerázzák nyakukról; azonban a democraták részéről ellenszegülésre találva, bemennek a senatusba, s atheneiek pártján álló hatvan senatort legyilkolnak: a többinek sikerülvén Athenebe menekülni. A zavar közepette hirtelen ott teremnek a spartaiak: rettenthetlen ellentállásra találván a férfiak és nők részéről; a városnak fele már lángba borult: mindkét részről segély érkezik; hosszan tartó véres harcz keletkezik az előkelő polgárok, és alsóbb néposztály közt; melly utóbbi végre is baromi dühében kardra hányja a gazdagokat.

Igy tehát nem a győzedelem, hanem a világ legszebb részének elpusztitása végett folytattatott e háboru, melly különben is minden czél és vezéreszme nélkül szükölködött. A spartai Brasidas, egyike ama nagy hadvezéreknek, minőket rendesen csak a forradalmak szoktak előteremteni, belátva, mikép a görög vizeken eldöntő csatát vivni nem lehetend, Macedonia felé fordult; és szövetséget kötvén az atheneiek ellen, Thracia számos városait meghódoltatá, vagy elpusztitá: Amphipolist, mellynek vidékén igen sok épitésre való fa terem, bevevé, s az aranybányákkal bővelkedő Thasus elfoglalását is czélba vette. Thucydides rosszul védelmezvén (424.) Amphipolist, számüzetett: és ujabb hajóhaddal Cleon küldetett oda; ki csatába keveredvén, mind maga, mind Brasidas elesett: és a spartaiak hadvezéröknek illy gyászos halála által drágán vásárolták meg a győzedelmet (422.).

---

[1]) **Thucyd.** IV. 47.

Nicias békekötése.

A levert atheneiek végre komolyan ohajták a békét, mikép ezt Nicias szintolly bölcs, mint vitéz hadvezér tanácsolá nekik; ki Cleon halála után Atheneben a dolgok élére állittatott: egy igen szerény, és feddhetlen jellemü férfi, tele vitézség- és bátorsággal; jóllehet nem annyira gyors, és határozott a kivitelben. Az ő tanácsára tehát ötven évre béke köttetett; de a háborunak indokai ez által még nem voltak megszüntetve: minden oldalról panaszok emelkedtek; és könnyü volt előrelátni, hogy az ellenségeskedések megujitására mi sem kivántatik, mint valamelly dicsvágyó egyén föllépése.

Alcibiades.

S a dicsvágyó csakhamar feltünt Alcibiades, Pericles unokaöcscse személyében. Midőn egykor nagybátyja komoly gondolatokba merülve, arról elmélkednék, mint adhasson számot polgártársainak az általa kezelt vagyonról, Alcibiades azon megjegyzést tette neki: ‚Inkább arról kellene gondolkoznod, miképen bujj ki alóla.' E nagyon is követett tanács eléggé jellemzi Alcibiadest; kinél a fondorkodás, és hiuság pótolták a valódi ügyesség és honszeretet helyét. Szép termetü, gazdag, ékesenszóló, tanult, és a nép kegyébe Pericles emléke által is ajánlva lévén, valóban ritka tulajdonokkal birhatott, miután még Socrates is olly gyengéden szerette őt: a potidaeai ütközetben életét menté meg, és mindent elkövetett, hogy őt az erény utján megtartsa. Meglehet azonban, hogy tanitója irányában ugyanazon kétszinüséggel élt, melly által igen ügyesen majd a legerényesebb, majd ismét a legkönnyelmübb alakban mutatkozék. Ekkor tájban élt Atheneben egy Timon nevezetü különcz, ki embergyülölőnek nevezte magát; mert, a mint állitá, az egész emberi-nem iránt gyülölséggel viseltetek. Egy napon szószékre lépett: mély csend állott be; mert mindenki feszült figyelemmel várta, mit fog inditványozni az embergyülölő. ‚Polgárok, igy szólt ő, az én házam udvarában egy fügefa van, mellyet tövestől együtt kivágni szándékozom. Előbb azonban értesiteni kivántalak róla titeket, hogy ha kinek talán kedve volna magát felakasztani, siessen vele.' Ő előre belátta, milly veszély fenyegeti Alcibiades részéről az államot; azért vele együtt Athene jövendő romlásán örvendett. S valóban illyenné válhatott azon ember, ki az ő élénk esze által feledtetni volt képes gonosz tetteit. El akará a közfigyelmet valamelly titkos tervétől vonni? a közönség elé gyönyörü képet tétetett ki közszemlére, mellyen ő maga mezitelen hetaerák ölében, egészen meztelenül ábrázoltaték. Hallja, hogy kicsapongó életmódja miatt zugolódnak az emberek? egy gyönyörü kutyájának, mellyet 3500 lirán vásárlott, farkát elvágatja: s egész

Athene csak a megcsonkitott kutyáról beszél. Valóban ő igen jól ismerte a köznépet.

A háboru megujitása. Melos pusztulása.

Belátva, mikép az egyedüli mód megőrizni hazájának a fensőbbséget, abban áll, ha azt hadviselésre kényszeríti, Niciassal mindenben ellenkezett: sőt azon gyanuba is keveré őt, mintha a spartaiakkal egyetértene; s ezek késedelmezését Amphipolis átadásában ürügyül használta az ellenségeskedések megujitására. Athene az argivokkal szövetkezett; Sparta a thebaiak-, corinthusiak-, és megaraiakkal egyesült: s valószinüleg elnyomta volna vetélytársát, ha seregének élére hadvezért tud állitani, vagy legalább megbízik abban. De Sparta gyanakodó volt leghősebb fiai iránt is. Agis király oldala mellé hat ephort rendelt, kiknek jogukban állván megsemmisiteni rendelkezéseit, őt minden vállalatában akadályozták. Ennek következtében a háboru három évig (419 – 415.) mindkét részről csak a szövetségesek oltalmára szoritkozék, mig a spartaiak által megnyert mantineai ütközet az athenei pártot egészen leverte, s Alcibiades dicsvágyó terveit meghiusitotta.

Az atheneiek Melos sziget alávetését követelték; és követeinek a nyilvános gyülekezetben kijelentették, miszerint az erősebbnek jogában áll, uralkodni a gyengébbek fölött: igy akarják ezt az istenek. Ezen olly régi, s mégis annyira uj elv- és indoknak nem akarván hódolni a sziget lakói, semleges állásukban megmaradtak: miért is az atheneiek által megtámadtatván, és legyőzetvén, a férfiak egytől-egyig kiirtattak, a nők és gyermekek pedig rabszolgaságra hurczoltattak. Az ekkép, hét százados nyugalom után, elpusztitott sziget (416.) uj gyarmatokkal népesittetett be.

Magában Atheneben szakadatlanul folytak a viszályok, Alcibiades és Nicias, az ifjak vakmerő bátorsága s az érettebb kornak bölcs belátása, a nép erőszakoskodásai s a béke után sovárgó kislelküség közt. Bizonyos Hyperbolus nevezetü egyén a két párt közé vetette magát, azon reményben, hogy majd mindkettőnek romlásán emelkedhetik ki jelentéktelen állásából: azonban megbukott, és (422.) ostracismussal sujtaték; melly neme a büntetésnek, a Hyperbolus elleni alkalmazás által annyira lealacsonyitottnak tartatott, miszerint többé egyetlen jelentékenyebb polgárra sem mondatott ki a számüző itélet [1].

---

[1]) **Fried. Michaëlis**, *De demagogis Atheniensium post mortem Periclis.* Königsberg, 1840.

W. Vischer, *Die oligarchischen Parteien und die Hetären in Athen.* Basel, 1836.

Alcibiades és Nicias közt különösen akkor tört ki leghevesebben az egyenetlenség, midőn az előbbi, Sicilia meghóditásának Pericles által tervezett, és a nép helyeslésére számitható eszméjét nyiltan megpenditette. Nicias hathatósan ellenzé a tervet: s a következés nagyon is megmutatta, milly bölcsen látott ő a jövőbe. A maga Nicias, Lamachus, és Alcibiades vezérlete alatt e sziget ellen inditott hadsereget legnagyobb szerencsétlenségek érték, mint ezt más helyütt előadandjuk: Nicias életét veszté e vállalatnál; s Alcibiades befolyása és hatalma, hazájával együtt enyészetnek indult. Visszahivatván emez, hogy az isteneknek általa történt megsértéseért feleletre vonassék, Spartába menekült; hol a dóri szigoru életmód követése által a sziveket megnyerte magának. Értésére esvén, miszerint Athene őt megátkozván, halálra itélte [1]), fölkiáltott: ‚Majd meg fogom én nekik mutatni, hogy még életben vagyok'; és valóban rávette a spartaiakat, hogy segélyt küldjenek Syracusába, s ott tengeri hatalmat alapitsanak, Themistocles, Cimon és Pericles régi politikája ellenében; hogy Deceliát Athene közelében erősitsék meg, a szövetségeseket lázitsák föl ellene, s a persákkal egyesüljenek: a mint ezt meg is tették. Illy kárhozatot hozott honára e hitszegő. Sajátságos jelleme volt, hogy mindenütt az illető népek szokásait és erkölcseit utánozta: Joniában kéjelgés- és henyeségben töltötte idejét, Thraciában poharazott és lovagolt, mig Tissaphernes satrapa oldala mellett pompa- s fényüzésben a persákat is fölülhaladta, Spartában pedig szigoru, józan, és munkás életet élt. Mindamellett tökéletesen meg nem tagadhatva természetét, Agis király házassági nyoszoláját megfertőztette; sőt elég szemtelen volt, még kérkedni is e tettével: minek következtében a tekintélyesebb polgárok gyanuját kelté föl maga ellen, s halálra kerestetvén általuk, a persákhoz kénytelenittetett menekülni.

A hajóhada-, szövetségesei-, s kincseitől megfosztott Athene 40,000 embert, és 240 nagyobb hajót vesztett el Siciliában, 200-at a Helles-

---

[1]) Alcibiades elitéltetése következőleg hangzik: „Thessalus Cimon Laciades fia, Alcibiadest, a scambonida Clinias fiát azzal vádolja, hogy istentelenséget követett el a két istennő, Proserpina és Ceres ellen, hogy a szent rejtelmeket utánozta, s barátjainak azokat házában mutogatta, épen olly öltözetben, mint a minőt a hierophant visel, midőn a szent tárgyakat mutogatja, s önmagát hierophantnak nevezte; ezenkivül Polytiont fáklyavivőül használta, a phegaeai Theodort kikiáltónak, valamint a társasághoz, mint avatottak- és felügyelőkhez szólott, az Eumolpidák, hirnökök, és eleusini papok által megszabott törvények és rendeletek ellenére." **Plutarch**, *Alcibiades* életrajzában.

pontban, ugyanannyit Egyptomban, s 10,000 daliát a Pontusban; s az állam az örvény szélére sodortatott: azonban egy részről a spartaiak lassusága, más részről saját bámulandó tevékenysége, megmentette őt a végenyészettől. Egy, a vénekből választott tanács bizatott meg a nép határozatainak átvizsgálásával, mellynek féktelen hatalma hozott annyi vészt eddig a honra; uj készületek tétettek a harczra: s egész nagyságában tünt föl a hatalom, mellyet a democratiai államok balsorsban kifejteni szoktak. Bensőkép azonban az Alcibiades pártja által támasztott egyenetlenségek marczangolák azt. Ez Sardesbe, Tissaphernes satrapához menekülvén, pazar és elpuhult életmódjával ennek hajlamát tökéletesen megnyerte (411); s vagy azért, mert előbbi tettét megbánta, vagy pedig bosszuállásból, őt a spartaiaktól elidegeniteni, s az atheneiek részére megnyerni törekedett: előterjesztvén neki, mikép Persiának érdekében fekszik, egymás ellenében megosztva tartani a görögöket, nehogy időt és módot nyerhessenek külvállalatokra. Egyszersmind összeköttetésbe lépett a Samos szigetén tanyázó athenei sereggel: bizonyossá tevén ezt róla, hogy Tissaphernes kétségkivül segélyére jövend Athenenek, mihelyt akkép fejlődnek a dolgok, hogy nem az oktalan tömeggel, hanem csekélyebb számu, értelmes férfiakkal jöhetend érintkezésbe.

Terve sikerült. Egy pártnak, mellynek élén a tevékeny Pisander, az ékesenszóló Theramenes, a rendületlen Phrynichus, és főleg a ravasz Antiphon álltak, ijesztés, rábeszélés, és cselek által sikerült legyőzni a democratiát; minek következtében egy, 400 előkelő polgárból álló főtanács ruháztatott föl azon joggal, hogy a háboru s béke fölött határozzon, és mindazon rendszabályokat foganatosithassa, mellyeket a közjóra szükségesekül fogna találni.

A négyszázak tanácsa.

A nép csak akkor lett figyelmes a meggondolatlan engedmény következményeire, midőn azt vette észre, hogy a négyszázak zsarnokokká váltak, a senatust elnyomták, magukat poroszlókkal környezteték, azokat, a kik velök ellenkezni merészeltek, gyilok, vagy egyéb cselszövények által az utból elháritották, s a számüzöttek visszahivását abbeli félelmökben, nehogy Alcibiades tulnyomó befolyása által háttérbe szorittassanak, megtagadták. Sokan tehát kiköltöztek hazájokból, s a samosi táborhoz csatlakoztak; hol az általuk terjesztett hirek elkeseredést szültek: különösen annak hallása, hogy a négyszázak minden áron békét akarnak Spartával. Thrasyllus és Thrasybulus hős hadvezérek, a közvélemény tolmácsai gyanánt jelentek ott meg; kötelező erő nélkülinek nyilvánitván mindazt, a mi Atheneben történt: s a democratia hely-

reállitását sürgették. A négyszázak által küldött követeknek csupán azon feleletet adták, hogy küldőik tegyék le tisztségöket, mellyel föl-ruháztattak. Azon várakozásban, hogy az aristocrata párt által elárult Alcibiades mindent mozgásba fog tenni ennek megbuktatására, visszahivták őt, és diadallal vitték Magnesiából a samosi táborba: mellynek főparancsnokságát is rá ruházták.

Alcibiades visszahivatik.

A rövid ideig tartott athenei tyrannismus még csak azon jót sem eredményezte, hogy a pártokat elnémitotta volna; sőt ellenkezőleg, egészen a dühösségig ment a pártviszály, és vérontásokba fajult ki. S ha a peloponnesusi hajóhad ez időtájban megtámadja Athenet, ez annál kevésbbé kerülhette volna el szomoru sorsát, minthogy a spartai haderő a phoeniciektől nyert segélyt, a persa segitség pedig minden perczben készen volt az elindulásra. Midőn a spartaiak az athenei hajóhadat Eretria mellett megverték, és ennek következtében Euboea föllázadt, a rémület Atheneben tetőpontját érte el. Ekkor határozatba ment, hogy Alcibiades visszahivatván, a rá kimondott kárhoztató itélet megsemmisittessék: ő különben is rávette Tissaphernest, hogy a peloponnesusiaktól megtagadja az igért segélyt. A négyszázak zsarnoksága, négy hónapi fönállás után eltöröltetvén, Solon törvényei ujra életbe léptettek, s a polgári eljárások tárgyában minden napi dij megszüntetetett.

Most állott be Alcibiades életének fényszaka (410). Három egymásra következő csatában látta a Hellespont Athenenek diadalát: Cyzicus mellett szárazon és tengeren legyőzettek a spartaiak, kiknek békeohajtásuk az atheneiek által meg sem hallgattatott; ezeknek sikerült uralmukat Joniában, és Byzant elfoglalása által Thraciában is megszilárditani. E fényes győzelmek legnagyobb részt, és méltán tulajdonittattak Alcibiades vitézsége- s ügyességének; ki miután visszanyerte hatalmát, többet fogott el, vagy semmisített meg kétszáz gályánál: s ennyi babérral koszoruzottan, s győzedelmei által igazolva, diadallal tért vissza Athenebe (407). A körülmény azonban, hogy bevonulása a Plynteriák szerencsétlen napján történt, mellyen tudnillik a papok rejtélyes szertartások közt mosák tisztára Pallas istennő szobrát, további vállalataira nézve baljóslatu jelnek tekintetett.

Lysander.

A dórok Lysandert álliták ellenébe, a Heraclidák nemzetségéből; ki a spartai ravaszsággal finomabb szokásokat is párositott: s egyszintolly nevezetes férfi, mint hős hadvezér, az erőszak, vagy hitszegés alkalmazásában válogató nem volt. Ama kedvencz mondása: ‚A gyermeke-

ket játékszerekkel, a férfiakat pedig szószegéssel lehet leginkább megfogni', az ujabb kornak azon diplomatájára emlékeztet, ki azt mondá, hogy a szólás-tehetség érzelmeik eltakarására adatott az embereknek. Lysandernek esküvel tett fogadására nyolczszáz mileti lakos adván meg magát,ő mindnyájokat fölkonczoltatta. Szolgai alázatossággal viseltetvén a gőgös ásiaiak irányában, annál dölyfösebb magaviseletet tanusitott övéi iránt: a persiai zavargások tüzét minden erejéből szitotta, csakhogy ez által az ellenséget gyengitse; s Görögországban minden gonoszságot elkövetett, a mit csak büntetlenül elkövethetett.

A peloponnesusiak általi a cyzicusi szerencsétlen csata után gyorsan összeszedett hadsereg, a persákkali érintkezés által Ephesusban tökéletesen elpuhult. Leonidas utódai szoros barátságot kötöttek a persákkal; s az ő politikájok sarkkövét az képezte, hogy majd Tissaphernes-, majd Artabazus-, majd ismét Cyrus-, Darius Nothus kisebb fiával tartsák fön a bizodalmas viszonyt. A tizenhat éves ifju igen sok ügyességet és becsületességet vitt magával Kis-Ásia kormányára; s a ravasz Lysander tökéletesen meg tudta nyerni hajlamát: szünet nélkül hizelgett neki, bámulta a saját keze által ültetett kerteket; és annyira tudá őt vinni, hogy a spartaiak részére állván, három, vagy négy obolussal szaporitá a napi zsoldot, mellyet a persa király matrózainak szokott fizetni [1]). Az atheneick a helyett, hogy maguk látnák el a tengeri szolgálatot, zsoldosokat fogadtak három obolus napi bér mellett; a mennyi tudnillik az ő városukban egy szegény polgár élelmezésére épen elegendő volt. Alcibiades még e csekély zsoldot is leszállitotta: minek következtében több tengerészek, a nagyobb zsold által csábittatva, a peloponnesusi hajókra szöktek át. E közben Lysander a samosi vizeken megtámadván az atheneieket, őket itt semmivé tette.

Ez untig elég volt arra, hogy Alcibiades elveszitse népszerüségét: megfosztatván a főparancsnokságtól (406.), önkényt számüzte magát Thracia partjaira; s a sereg élére tiz hadvezér állittatván, ezek közül Conon később nagy dicsőségre vergődött.

Ugyanekkor Lysander, kitelvén a törvényes egy év, Callicratidasnak adta át a főparancsnokságot, egy igen tapasztalt hadvezérnek; kinek ó-spartai szigoru erkölcsei, nem igen tevék őt kedvessé a romlásnak indult spartaiak szemében. Lysander alattomban áskálódván ellene, igen fekete szinben tünteté őt fel Cyrus előtt; ki őt maga elé sem ki-

[1]) Az e tárgyban folyt alkudozásokból tudjuk, hogy egy-egy katonának havonkint 30 drachmát, vagyis naponkint 6 obolust fizettek; egy hajó havonkint 1000 drachmába került.Miből kitetszik, hogy minden hajó 240 embert fogadott magába; s igy a hajóhad 90 hajóján összesen 21,600 ember tartózkodott.

vánta bocsáttatni. ‚Cyrus most poharazik', adák neki válaszul az udvaronczok, midőn Callicratidas bebocsáttatásért könyörgött. ‚Tehát várakozni fogok, mig elvégzi', felelé hirtelen Callicratidas.

Arginusae melletti csata.

Ez őszinte nyilatkozatáért, melly durvaságnak vétetett, gunyt kelle szenvednie; s ő sajgó kebellel távozott, Görögország nyomorúságos sorsa fölött siránkozva, melly idegeneknél kénytelen segedelmet koldulni. Ekkor egyedül saját erejébe vetvén bizodalmát, hirtelen rohammal beveszi Methymnát, Mytilene előtt Conont a tengeren legyőzi, s a kikötőben támadja őt meg. Cyrus jobban becsülni tanulván Callicratidast, bő segedelmet küld számára: de az atheneiek a szövetséges hajóhaddal előre sietvén, Arginusae szigetek mellett szétszórják a spartai hajókat; melly alkalommal a spartai hadvezér is halálát lelte. Figyelmessé tétetvén emez, hogy kerülje ki az ütközetet a tulnyomó erővel, azt felelé, hogy Spartának hatalmában áll, uj hajóhadat szervezni, ha azt elvesztené is, mellyet ő vezérel; de ha ő egyszer becsületét veszti, azt semmi által sem pótolhatja vissza. Csakhogy feledé, mikép becsületével együtt a haza üdve is koczkára volt téve!

Az athenei hajóhad egy része ekkor Lesbos felé indult el, hol Conon ostromzár alatt tartaték; a visszamaradtak a megrongált, és süllyedéshez közel álló hajók kijavitásához, és az elestek temetéséhez fogtak. Amaz első osztály érkezését azonban a spartaiak be nem várták; a többieket pedig a vihar akadályozá kegyeletes kötelességök teljesitésében: s ez oknál fogva a hajóhad visszatért Samosba. A mint e körülmény az atheneieknek tudomására jutott, a hadvezérek vallássértési bünről vádoltattak: és a legigazságtalanabb eljárás által, daczára Socrates ellenkezésének, hatra közülök kimondatott a halálitélet. Mindazon szerencsétlenségek, mellyek ezután Athenere nehezedtek, e nyilvános gonosztett következéseiül tekintettek.

Az Aegos folyó melletti csatavesztés (405).

A csatavesztés leginkább éreztette a spartaiakkal, milly nagyon hiányzik nekik Lysander: ő tehát megjelent a hajóhad élén, katonái által szerettetve, s Cyrus által pénzzel bőven ellátva; s egyenesen az atheneiek nyomába indult a Hellespont felé. A számkivetésben élő Alcibiades, élete veszélyeztetésével értesité polgártársait az őket fenyegető veszélyről; de ezek rá sem hallgattak: s csakhamar Aegos-potamosnál váratlanul megtámadtatva, tökéletesen szétverettek. Három ezer fogoly kaszaboltatott le a győztes fél által, köztök Philoctetes, ki a győzedelem biztos reményében azon inditványt tette, hogy minden fogságba jutandó peloponnesusinak jobb keze vágassék le; s

midőn Lysandertől az iránt kérdeztetnék, minő bánásmódot érdemel saját véleménye szerint, válaszul adá: ‚Ugyanazt, mellyet veled éreztettünk volna, ha győzünk.‘

Athene bevétele. (Septemb.)

Ekkép veszté el Athene hetvenkét éven át gyakorolt fensőbbségét a tengeren. Szövetségesei egymással vetélkedtek a meghódolásban Spartának: a habozók erőhatalommal kényszerittetének rá. A laconiai őrség, melly soha sem hagyta el Deceliát, Athene ostromára indult: hova csakhamar Lysander is megérkezett a tengeri erővel, és a győzedelem dölyfös reményével (404). Az atheneiek hat hónapig védelmezték magukat rendkivüli erőfeszitéssel: de mit használt ez, midőn bensőkép viszályok dultak köztök, s Theramenes a négyszázak maradványaival nem a haza megmentését, hanem inkább az aristocratia diadalát hordozta szivén! Peloponnesus szövetségesei a város tökéletes feldulatását hozták javaslatba; Sparta azonban föltételeket engedett nekik: mellyek következtében a Piraeus erődítvényei, s az azt a várossal összekötő falazat lerombolandók, és minden hajók, nyolcznak kivételével, átadandók voltak. Le kellett továbbá mondaniok minden igényökről egyéb városok fölött; visszahivni a számkivetésből az aristocratia pártolóit; dacz- és védszövetséget kötni Spartával, és ennek kormányformáját elfogadni. Kemény, de kikerülhetlen föltételek. A salamisi csata évnapján fogadá be Athene az ellenséges csapatokat: mellyek a falakat lerombolták, és hajóhadát fölperzselték; más nap pedig ünnepélyeket és vigságokat tartottak.

Ekkép szakadt vége huszonhét év mulva a peloponnesusi háborunak; s vele együtt Athene nagysága is sirba szállt: mellyre még némi pillantást akarunk vetni, mielőtt az események folyamát tovább követnők.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

Görög intézmények: Athene gazdászati rendszere, nagysága s enyészte.

Miután Görögország egyszer Persiával megküzdött, erejének teljes öntudatában, a tökélynek igen nagy fokára fejleszté rendkivül változatos intézményeit; mellyek egyátalában a szabadság-, tevékenység-, és az egyéni s nyilvános élet tökéletesitésére valának irányozva.

A görög államok intézményeit ismerni annál inkább érdekes dolog, minthogy a közélet nagyon is bevágott a magánéletbe, az állam

érdekében. Az államokat pedig a városok képezték, saját területeikkel: s ekkép az alkotmány helyhatósági levén, inkább hasonlithatók a középkori köztársaságokhoz, mint sem az ujabbkori államokhoz. Valamennyien szabadok voltak; a mennyiben nem találkozott egyén, ki a nép hatóságának alávetve nem lett volna: s az állam nem valamelly egységes akarat által hajtott nagy gépezet volt, hanem erkölcsi személy, melly saját benső ereje által folytatá létét, a nélkül, hogy ennek iránya meg lett volna határozva. Ez erők kifejtése tehát legnagyobb fontosságu dolog volt, szintugy az egyeseknél, mint az államnál.

A visszaélések sokkal nyomasztóbbakká válnak a kisebb államokban; mellyeknek e végett nagyobb szükségök van rendes törvényhozásra. A görögök valóban már ideje-korán szert tettek erre, mielőtt a politikai kérdések elméletileg tárgyaltattak volna: miért is a görög alkotmányokban a gyakorlati jellem tulnyomó.

A görögök nézetei szerint a község olly testület, melly önmagát kormányozza. De az illy fensőség formáit nem keresték csupán az alkotmányos alakokban, sem a megelőző intézményeket el nem törölték: miért is azok nem nevezhetők alkotmányok- és chartáknak az ujabbkori értelemben; sőt ezekkel ellenkezőleg, mindaz körükbe tartozott, mi a magánéletet illeti, s leginkább a nevelés- és oktatáson alapultak.

A fensőség vagy az összes polgárokban, vagy bizonyos osztályokban központosult. A democratiákban mindenki egyforma joggal vett részt a közgyülekezetekben, az igazságszolgáltatásban; ide nem számitva mégis, hogy a szegények e jogokból ki voltak zárva. Az aristocratiákban eme jog vagy örökösödés utján szállott át, mint bizonyos spartai családoknál, vagy még gyakrabban minden előkelők- és gazdagokkal közös volt. A gazdagság jobbára fekvő javakból állott; miután az ipar még csak pólyájában feküdt, s az volt a fő czél, hogy a földbirtok kevesek kezeiben maradjon.

A polgárjog nagy tisztelet gyanánt tekintetett; és ez oknál fogva a törvények által pontosan körüliratott. Egy helyütt elegendő volt a polgár-anyától származás; máshol ismét mind az atyának, mind az anyának polgárjoggal kellett birnia: vagy pedig több nemzedékek sorozata kivántatott meg a polgárjog elnyerésére [1]). Sokkal könnyebb volt bejutni a gyarmatokban; s egyéb városokból egész csoport lakosság is befogadtatott: gyakran azonban törzsekre oszlottak, a főváros módja szerint; s e körülmény csak zavargásokra szolgáltatott alkalmat.

---

[1]) Jól rendezett államokban a polgári jog nem adatik kézmüveseknek: *ἡ δὲ βελτίστη πόλις οὐ ποιήσει βάναυσον πολίτην. Arist. polit.* III. 5.

A városi lakosok előbbvalók voltak a falusiaknál Sparta, és Kreta dóri városokban; másutt ez nem ugy volt. A polgárok származás, vagyis törzs, vagy pedig kerület, vagy birtok szerint osztályoztattak, a mint tudnillik gyalog, vagy lóháton szolgáltak a háboruban.

Illy felosztás szerint voltak elrendezve mindenütt a gyülekezetek; s a közgyülésekhez tartozott a törvényhozás, a tisztviselők megválasztása, s a legfőbb igazságszolgáltatás. Nehogy a néptömeg vergődjék tulnyomóságra, némelly államokban a képviseleti rendszer hozatott be; ez azonban nem fejlődhetett helyhatósági alkotmánynyá. Legtöbbnyire a fontosabb ügyek elintézése felsőbb testületre (tanács, *βουλη*) bizatott, melly bizonyos időre, vagy a vénekből (*γερουσιον*) választaték. A végrehajtó hatóságok számadással tartoztak a népnek. A megválaszthatás föltételei nagyon különbözők voltak; minthogy azonban a tisztviselői állás költséggel járt, némileg a vagyonosok kiváltsága maradt.

A törvényszolgáltatás nem volt elválasztva az alkotmánytól; s a különböző tartományokban különfélekép gyakoroltatott. A peres ügyek politikaiak- (*γραφη*), vagy polgáriakra (*δικη*) oszlottak; s Plato azt mondja, hogy: „Ha egy magánember, valaki által megsértetve, panaszát a biró elé viszi, ez polgári ügy; ellenben politikai vád az ollyan, midőn valaki az államot valamelly polgár által megsértettnek hiszi.“ Minthogy azonban a polgárnak az állam iránti viszonyai változtak, s bizonyos esetek törvényszerü előzményekül tekintettek: igen bajos volt a megkülönböztetés a jogesetek két neme közt; a polgári ügyekben a vád csupán polgárok részéről történhetett, mig a politikai ügyekre nézve e részben megszoritás nem létezett.

A democratiai államokban igen nagy számmal voltak a törvényszékek, s csupán a bünöst, vagy nem bünöst mondták ki. Mi a büntetést illeti, ha a törvény világosan nem határozott, azt a bünösnek kellett magára kimondania, s a törvényszék határozott. Annyi törvényszékek mellett gyakran kétség támadt, mint jelenleg is Angliában, a birói illetőség iránt.

Mi leginkább Athenere forditjuk figyelmünket; minthogy ennek történetét és hires iróit is sokkal jobban ismerjük, s ez Roma után legnevezetesebb város az ó-korban: nem olly nagy kiterjedésü ugyan, de sokkal több igényt tarthat rokonszenvünkre. Athene fénykoráról szólva, egyszersmind egyéb görögországi városokról, s a közös görög miveltségről is teendünk említést.

Termékek és árúk.

Attica területe, ide számitva Salamis és Helena szigeteket, alig

tesz harminczhat négyszögü myriametert. Jólléte forrásait a földmivelés, baromtenyésztés, és az ércz- és kőbányák tették.

A földmivelést, a gazdagság emez első forrását [1]), oltalmába vette a törvény; s nem csak a gabona, hanem a füge, olaj és bor kivitelét is megtiltá. A rabszolgák által végzett munka nem sok költségbe került. Ugy látszik, nem valamelly átalános kereskedési mérleg, minőt némelly ujabbkori államférfiak gondoltak ki, vitte a régieket ama gondolatra, hogy egy, vagy más terméket kizárván a kereskedésből, ez által az iparosoknak a földmivelők rovására, vagy viszont, kedvezzenek: hanem a körülmények igazoltak valamelly megszoritást; minthogy a régi kormányok, annyira magasztalt szabadságukkal, nem voltak képesek azon szempontra fölemelkedni, hogy a személy-, és vagyonbátorságot tüzték volna ki a kormányzás czéljául. Ez oknál fogva a köz szükség idején egyedárussághoz folyamodtak: a termékek be-, és kivitele pillanatnyi viszonyok szerint szabályoztaték; fa, viasz, kötél, szurok, tömlő, szóval minden, a hajó fölszereléséhez megkivántató szerek, kivitele tiltva volt; s halál volt annak büntetése, ki az ellenségnek fegyvert adott el.

A vámok nem a nemzeti ipar oltalmára, mint inkább jövedelmi forrásul állittattak föl. Átalában a nyers termékek kivitele megengedtetett: jóllehet némelly körülmények közt, a csekélyebb mennyiségben előállitható termékek kivitele meg is tiltatott; valamint némelly tárgyak behozatása is, az ellenség iránti gyülöletből szinte eltiltathatott.

Egyéb törvények mindenféle akadályokat gördítettek a kereskedés utjába. Némelly árúkra adó vettetett: nem vala szabad kisajtolni az olajat; a metoikek, vagy idegenek nem birhattak házat, vagy földet, és különös engedelem nélkül vásárra sem vihették portékáikat; pénzt valamelly hajóra csak azon esetben lehetett kölcsönözni, ha buzát, vagy egyéb termékeket hozott Athenebe.

Athenebe a Közép-tenger partjairól szállittatott gabona, bor, vas, bronz; az euxini tenger mellől, Thraciából, Macedoniából, épületfa, és szurok, kötél, réz; Phrygiából és Miletusból gyapju és szőnyegek. Mindezek helyett cserébe gyümölcsöket és olajat, továbbá kézmüveket adott; ugy szinte a partokon, és az aegaeumi szigeteken összeszedett bort hordta azokhoz.

A kalmár-hajókon néha háromszáz személy is elfért, a rabszolgákon, hajós legénységen, és terhen kivül.

Pénz.

Solon a pénzt árunak nyilvánitotta; miért is a kamatláb semmi

[1]) **Böckh**, *Die Staatshaushaltung der Athener.* Berlin, 1817. L. a (D) alatti jegyzéket a könyv végén.

törvény által sem szabályoztaték. Rendesen a kamat egy minától egy drachmát tett havonkint; néha háromszorosan is fizették ez összeget: miért is 10, vagy 12 százalék, becsületes kamatnak tekintetett. A tengeri vállalatokba fektetett tőkék kamatja harminczhat százalékra is felrugott, a zálogon kivül; mindig arányban a tőke nagysága-, az idő hossza-, s a veszendőséggel. A törvények kedvezvén a hitelezőnek, igen szigoruak voltak az adósra nézve; s halállal lakolt, ki valamelly zálogot elsikkasztott. Letéteményi bankok is léteztek, készpénz-, és átirásokra; s egy illy bank Pasconnak évenkint száz minát [1]), vagyis tizezer frankot jövedelmezett. Kevés levén a hitel, végtelenül szaporodtak a jótállások csupán egy évre. Magán-adósságokért senki személyét sem lehetett letartóztatni. Demosthenes szónoklataiból, ugy szinte a történetirók előadásából kivehetni, hogy a piraeusi börzén (λεσχη) a biztositások, váltó-levelek, sőt még a papir-pénz is, ismeretesek voltak.

Nyilvános magtárak is állittattak föl, hol a nép jutányos áron vásárolhatott gabonát; néha pedig a kincstár, vagy egyes vagyonos emberek költségén szolgáltatott ki számára. Adósság-, és zálog-bejegyzéseknek különféle görög városokban akadunk nyomára; de Atticában nem, hol az elzálogositott földek, vagy egyéb telkek, kőtáblával jelöltettek meg: mellyre az adósnak, a hitelezőnek neve, s az adósság összege vala bevésve.

Az árak természetesen alábbvalók voltak a mostaniaknál, részint a pénz szüke, részint a szomszéd tartományok termékenysége, s a távolabbi tartományokkali ritkább közlekedés miatt; minek következtében a termesztők szaporodtak, és a fogyasztók száma csökkent. Ugy tartják, hogy az akkori árak mintegy tizedrészét tették a mult századbelieknek. Ezek előrebocsátása után, most már számitsuk föl egy athenei lakos jövedelmét.

Egy 100,000 franknyi tőke, egy hónapra egy százalékot számitva, évenkint 12,000 frankot jövedelmezett. Vegyünk föl csak 10,000-et; mivel a haszonbéri, s egyéb jövedelmekből talán nem került ki annyi: ez összeg mindenesetre elegendő volt olly életmód vitelére, melly jelenleg 100,000 franknyi jövedelmet igényel. Tegyük föl, miszerint e szá-

---

[1]) Az obolus = 0,15 frank.
Drachma = 0,92 „
Mina = 91,96 „
Talentum = 5500. „

Az ezüst aránya az aranyhoz körül-belül = 1 : 10. Arany pénzt nem igen vertek: a statereken kivül nem is léteznek valódiak (18 fr. 40.); de annál többet ezüstből.

mitás tulságos: annyi bizonyos, hogy hasonló összeggel akkoriban több tárgyakat, és élveket lehetett szerezni.

A munkabér igen alacsony volt, a rabszolgák és metoikek nagy száma miatt. A földmivelő, kertész, teherhordó naponkint 4 obolust kapott; Athenéből Aeginába 60 fillér hajóbér fizettetett: ennek feléért fürdőt lehetett kapni; a müvészek, zenészek, színészek, minák- és talentumokkal dijaztattak.

Egy hectare földbirtok 555 frankon kelt; a házak 3 minától kezdve 120-ig; egy rabszolga fél minától egészen 10-ig árultatott: az ezekbe fektetett pénz tehát 15, s 30 százalékot, sőt még többet is jövedelmezett. Egy lovat Isaeus szerint 275 frankon lehetett venni; 100 kecskét, 60 darab juhot, egy lovat, és némelly ingóságokat, ugyanő 30 mina ára, vagyis 2748 frankra becsül.

Attica összes lakói évenkint három millio medimnus gabonát fogyasztottak el; holott a tartomány csak két milliót termett. A medimnus (körül-belül 51 litre, s 6 decalitre) Siciliában 61 filléren árultaték; Atticában pedig már Solon idejében egy drachmát ért: és Aristophanes 3, Demosthenes 5, vagy 6 drachmára becsüli.

A bor, egyre-másra minden metreta (39 litre) 4 drachmán kelt: de a chiosi bor Socrates idejében egy minán, vagyis 91 frankon árultatott; az olaj pedig 33 frankon, a nagyobb fogyasztás miatt.

Az atheneiek *μιχροτράπεζοι* néven is neveztettek: minthogy az ételre keveset költöttek; a gazdagok csak egyszer ettek napjában, délben, vagy napnyugot után, a többiek kétszer; egy pompás vendégség 100—200 frankba is került.

A férfiak gyapju-, a nők len-szövetbe öltöztek; s 10 drachmán egy exomist, vagyis köznépies öltözetet, 12-őn chlamyst lehetett venni: a byssus kelme, szintolly nehézségü aranynyal fizettetett. A lábbeli nagy fényüzési czikk volt: egy pár közönséges nőczipőt 2 drachmán, férfisarut pedig 8 drachmán lehetett vásárolni. Az illatszerekre is sokat költöttek az atheneiek; a legfinomabbakból egy cotyle (körül-belül 2 decalitre) 450—900 frankon árultatott.

Mindent összevéve, s csupán a szükségesekre szoritkozva, egy athenei család, négy gyermekkel, naponkint 1 frank- és 10 fillérrel beérte; mint Xenophon mondja, Socrates ennél többet nem költött. A kényelmes életre 650 frank kivántatott meg évenkint; s a gazdagok 26,000 frankot, sőt többet is költöttek.

Gazdászati tan.

A vagyon előállitását és elosztását a régiek nem foglalták tudományos rendszerbe: hanem azt csak az egyéni törekvésnek fönhagyott

egyszerü tényül tekinték, a nélkül, hogy átalános elveket keresnének benne. Sőt a bölcsészek kárhozatot is mondtak a pénzre; s nem azt taníták, mint kelljen azt szerezni s megtakaritani, hanem inkább annak megvetését követelték. Czéljok oda volt irányozva, hogy az államok inkább legyenek erősek erény, mint gazdagok szorgalom által. Egyedül Plato, Aristoteles, és Xenophon érintik az államtudományok ez ágát. Xenophon ‚Oeconomicum'-ában inkább bölcsésznek, mint államférfiunak mutatkozik; és nem annyira az államgazdászatot, mint inkább az erkölcstant tartva szem előtt, magasztalja a földmivelést, mivel a testet megedzi, s becsmérli a kézmüveket, mellyek az embert elpuhitják: a háborut korlátlan jognak tekinti [1]); melly tan minden pogány irókkal annyira közös, hogy Aristoteles a győzelmet az erény szükséges következményeül tekinti, s Cicero az uralkodási vágyat elegendő indoknak tartja háboru viselésére. Plato már e nézetek fölé emelkedik, s az igazságot örökkévalónak hirdeti: szerinte a törvényhozónak az czélja, hogy az erény által boldoggá tegye a népet; az erény pedig őszinte jámborság-, és tökéletes engedelmességben áll. Föltéve, hogy a közérdek egymáshoz közelebb viszi az embereket, s törekvéseiknek egymás mellé rendelésére kényszeríti őket, innen származtatja a munka-felosztást [2]); és egyedüli buzditást a kereskedésre, a szabadságban lát. Gyönyörü fénysugarai az igazságnak; mellyek közé fájdalom! a nőközösség, rabszolgaság, gyermekölés vannak keverve, mint mindannyi eszközök a népesség terjedésének meggátolására.

Aristoteles szerint a gazdagság a családi s közmunka által létre-

---

[1]) Xenophon könyve *Athene jövedelmeiről* (πόροι ἢ περι προσόδων) igen becses volna, ha megmondaná, mennyire ment föl a jövedelem; e helyett azonban arról okoskodik, mennyire mehetne föl. Javaslata abból áll, hogy a rabszolgák száma szaporittassék, főleg a bányászat végett: s ha a köztársaságnak tizezer rabszolgája lesz, évenkint 100 talentumot nyerend általuk; mindaddig vegyen saját számára, mig minden atheneinek három leend; az állam rabszolgái különös jegyet viseljenek, és azokat megvenni, vagy eladni tiltva legyen.

[2]) Hogy a munka-felosztásról fogalma volt Xenophonnak, azt bizonyitja a Cyropaedia, VIII. k. 2. fej.; hol ezeket mondja: „Kisebb városokban ugyanazon egyén készíti az ágyakat, ajtókat, ekéket, asztalokat, gyakran a házat is; és megelégszik, ha elegendő munkát kap, melly őt táplállhassa: ámbár lehetetlen, hogy olly kézmüves, a ki többféle munkával foglalkozik, mindenben jót állitson elő. De már a nagy városokban, hol valamelly kézmüre sok ember szorult, egyetlen kézmü is eltáplál egy embert; sőt gyakran ezt sem üzi egész terjedelmében: mivel az egyik férfiak, a másik nők számára készit lábbelit; vagy az egyik lábbeli-varrással, a másik pedig lábbeli-szabással keresi kenyerét; az egyik uj ruhákat varr, a másik csak foltoz. A ki szüntelen azonegy munkával foglalkozik, szükségkép tökélyre viszi abban."

hozott tárgyak bőségében áll. Ő előre kitalálta a Statisticát, midőn azt mondá, hogy a bevitel és kivitel szabályozása végett okvetetlen ismerni kell a fogyasztás mennyiségét, és hogy minő szerződéseket kelljen kötni azokkal, a kikhez fordulunk. A háborut szerződési mód gyanánt tekinti; vadászathoz hasonlitván azt olly emberekre, kik engedelmességre születtek, azonban a szolgaság alól magukat kivonni akarják: ugy látszik (ekkép folytatja), hogy maga a természet rányomta az igazság pecsétét az illynemü ellenségeskedésekre(?).

Rabszolgák.

E közben a rabszolgaság borzasztó fekélye kandikál ki a pompás köpeny alól, mellybe a régi társadalom burkolja magát. Huszezer polgár mellett Atticában 350,000 rabszolga létezett: melly természetellenes arányt, az emberiség iránti tiszteletből örömest hibásnak tartanók, ha az ellene felhozott indokok legkisebb érvénynyel is birnának. De hiszen Corinthusban is 460,000-, Aeginában pedig 470,000-re ment a rabszolgák száma [1]). Athenaeus 300,000-et számit Arcadiában [2]); s az összes görög államokban husz milliora tehető a rabszolgák száma: szabad államok, mellyek hatszor annyi legyőzött benszülötteken, vagy vásárlott rabszolgákon uralkodtak!

Mondtuk már, hogy a rabszolgaság eredete hóditáson alapszik; s midőn a hellenek az őket megelőző népeket leigázták, már akkor a sokkal előbbi hóditásokból származott politikai egyenlőtlenséget megalapitva találták. Innen származott a szolgaság fokozata. A dórok közt, a városi felsőbb rendü lakosság mellett volt még egy másik néposztály, jogokban ezzel ugyan nem egyenlő, de sok tekintetben vele majdnem egy fokon álló lakosság, jobbágyok (ὑπήκοοι), falusiak, vagy külnépesség (χωρῖται), szomszédok (περίοικοι) nevezettel; s valószinüleg ezek az achaeusok voltak: kik ha nem vétettek is föl a politikai társadalomba, melly egyedül a városi polgárokra szoritkozott, mindazáltal saját létellel, és alárendelt nemzetiséggel [3]) birt; némi része volt a köz gyülekezetekben, saját községeket képezett, s némelly helyen még tulajdoni joggal is dicsekedett: melly a polgári szabadság egyik alapföltételét képezte [4]). Azonban soha törvény előtti egyenlőséget a polgárokkal (ἰσονομία) nem élveztek; földeik adóval terheltettek, s a hősi nevelésből kizárva maradtak. Mindazáltal saját uraik szemeiben is sza-

[1]) L. **Athen.** *Arist.* VI. 103. **Findar.** Schol. *Olymp.* III. **Böckh**, VI. 42.

[2]) VI. 20. — [3]) **Müller**, *Die Dorier*, II. 22—30. l.

[4]) Müller azt hiszi, hogy a spartai perioikek a lacedaemoni területnek $^2/_3$ részét birták.

bad görögökül tekintettek: nem voltak kizárva az olympiai játékokból, s a spartai seregben szolgálatot is vállaltak. A dór államok szigoru törvényei mindenütt kizárták a városból a perioikeket; egyéb államokban e szigor nem divatozott. Szétszórva bolyongnak a földön, mellyet birniok nem szabad, és mellytől megválni nem tudnak; s az egész tartományban, vagy valamelly különös kerületben megállapitott föltételek szerint mivelik a hóditó telkeit. Tyrtaeus dór költő, a teher és csapások alatt leroskadt szamarakhoz hasonlitja őket [1]). Valamelly ellenséges sereg betörése könnyen lázadásra ingerelhette őket. Innen a kegyetlen rendszabályok szüksége. Az általuk mivelt föld haszonbére egyszer mindenkorra meg volt határozva [2]). A házi rabszolgáktól annyiban különböztek, hogy nem voltak egészen uraik önkényére hagyva: itélet nélkül halálos büntetéssel nem lakolhattak; sem el nem adathattak. Sparta- és Kretában, s talán más aristocrata államokban is ugy jelennek meg a seregben, mint uraik szolgálatára rendelt gyalog csatárok; kiknek uraikat, ha ezek megsebesültek, vagy elestek, el kellett vinni a csatából: vagy pedig könnyü csapatokat (ψιλοι), és Thessaliában lovasságot is képeztek.

A rabszolgák többé, vagy kevésbbé rossz bánásmódban részesültek a különféle államokban: legrosszabb dolguk volt Thessaliában, és Laconiában; mindenek fölött jobb Atticában. Solon gondoskodott róluk törvényeiben: megfosztá az urakat a vérjogtól; sőt megtiltotta, őket háboru idején verni; s ha durva bánásmódot tapasztaltak, Theseus templomában kereshettek menedéket. Uraiknak azonban szabadságukban állott, lánczokba verni őket, vagy malomkő forgatására alkalmazni, átalában mindenféle alacsony és becstelen munkákra használni őket. Közönségesen csak testi erejek és munka-képességök után becsültetve, átalában igen rosszul tápláltattak; a borivás-, és kenőcsök használatától el voltak tiltva; nem vehettek részt bizonyos vallási szertartásokban; tanubizonyságot nem tehettek; rövidre nyirt hajat, és kurta ujjast viseltek; egyéb nevök sem volt, mint szülőföldjök közneve; később tulajdon-nevek választása is megengedtetett nekik: csak Harmodius és Aristogiton neveket nem volt szabad viselniök.

Ez emberi állatokkal, mellyek fejenkint 300 drachmát (egy ló árának ötöd része) értek, igen élénk kereskedés üzetett. Ki a tengeri

---

[1]) *Fragm.* 68. l.

[2]) **Athenaeus**, *Deip.* XIV. *Ephor.* ap. **Strab.** VIII. 365 l. Müller szerint Spartában minden örökség (κλῆρος) 82 medimnust foglalt magában, és 7 családot a helotákból. *Dorier*, II. 55. l. Böckh Atheneben azt a jövedelem hatod részére teszi.

rablók kezébe került, eladatott; ha csak barátjai ki nem váltották: mint Platot ezer drachmáért. Diogenes rabszolga maradt; Xenocrates eladatott: minthogy az idegenekre rótt adót nem tudta lefizetni. Kevéssel később Ciliciának Dela városában gyakran tizezer rabszolga is adatott el egy napon, a romai polgárok szolgálatára [1]).

Euphron, sicyoni tyrannus meggyilkoltatván, az illetők azt hozták föl mentségül, miszerint ő hatalmával olly formán élt vissza, hogy a rabszolgákat nem csak fölszabaditani, hanem egyszersmind polgári álláspontra is emelni szándékozott [2]).

Aristoteles igen pontosan kijelölte a természetes határvonalt a szabadság és szolgaság közt, midőn a rabszolgákat élő tulajdonnak, legtökéletesebb eszközöknek nevezte; mellyek a polgártól annyira különböznek, mint a lélek a testtől, s barom az embertől [3]). Maga Plato a rabszolgától még a természetes önvédelem jogát is megtagadja; jóllehet az emberi érzet követeli, hogy szerencsétlen barátul tekintessék. Való ugyan, hogy némelly bölcsek akkor is fölállottak az emberiség védelmére: de még csak neveik is elenyésztek ezeknek; s a Stagirita [4]) czáfolata nélkül még csak tudomásunk sem volna e tényről. Ellenben Demosthenes [5]) után tudjuk, miszerint Callistratus és Olympiodorus, egy elholt hagyományzójok rabszolgáját azon puszta gyanuból vétették kinzás alá, hogy talán pénzt dugott el maga részére. Aeschines egy peres ügyben, hol tanuk hiányzottak, a rabszolgákat kérte kinpadra vonatni, csupán az iránt, valljon egy bizonyos nem távozott-e el éjjel házából. S ő maga beszéli Pythalcus-, nyilvános rabszolga- s játékosról, hogy ennek házába bemenvén némelly polgárok, minden eszközeit az utczára hajigálták, magát pedig egy oszlophoz kötözvén, jól elverték: mig az oda futott szomszédok megszabaditák. A garázdák büntetlenül maradtak; ő pedig szerencsésnek tarthatta magát, hogy a vád által nagyobb bajba nem keveredett [6]). Aeschines itt a természet elleni bünökről szólván, e nevezetes megjegyzést teszi: „Bámulni fog talán valaki, hogy a törvényhozó még a rabszolgákon is megtiltotta azok elkövetését; azonban jól meg kell jegyezni, hogy ezt csak a polgárok erkölcsisége iránti tekintetből tette. Ő keveset gondolt a rabszolgákkal, hanem inkább e nagy bün kiirtásával; miért is annak elkövetését a rabszolgákon is megtiltotta“ [7]).

---

[1]) **Strabo.** — [2]) **Xenoph.** *Hell.* VII.

[3]) *Politica*, l. I. c. II. §. 4. 13. *Moral.* l. VIII. c. II. §. 11. — [4]) *Politic.* I. 2. §. 3.

[5]) *Olympiodorus* elleni szónoklat. — [6]) *Timarch.*

[7]) Az ezen bünről vádolt Timarchus védelmében, egyebet nem tud ellen-

Könnyü belátni, milly nagy és káros befolyást gyakorolt ennyi szerencsétlen teremtmény létezése a családi viszonyokra. S még a társadalmi viszonyok sem maradtak menten e befolyástól. Midőn a kézmüvek illy aljas kezekre bizattak, milly megvetésben kellett részesülniök az atheneieknél? S milly egészen más lehetett az ő nemzetgazdászati rendszerök a mienktől, melly egészen az iparszorgalomra van fektetve!

Birtok-felosztás.

Athene közvagyona 40,000 talentumnyi tőke-értékre becsültetik [1]). Azon nagy igazságtalanság, mellyel Solon az ő reformját kezdte, hogy tudnillik mindjárt először is az adósságokat törlé el (?), a birtokfelosztást egyenlőbb alapra fekteté ugyan, de azért csakhamar ismét kevés kezekben központosult a gazdagság. Atheneben a szegényebb polgárok közé tartozott, kinek nem volt több birtokában öt talentumnál: ezen összegtől kezdve, negyven talentumig becsültetett a középszerü vagyon [2]); ezentul kezdődött a gazdagság, mint például a Nicias-, Hipponices-, Callias-családoknál, mellyek némellyike kétszáz talentummal is birt.

Régente mindenkinél meg lehetett találni a szükségeseket, s a birtok apró részekre oszlott: Nagy-Sándor idejétől fogva azonban az alsóbb néposztályok annyira elszegényedtek, hogy már Antipater alatt 12,000 lakos összes vagyona nem ért föl 2,000 frankkal. A népszerü kormánynak természetesen olly intézkedéseket kellett életbe léptetnie, mellyek munka nélkül is biztositsák a segélyt. Jótékony intézetek léptettek életbe, a munkára képtelen polgárok számára: Pisistratus a sérv-vitézeknek alapitott egyet. A peloponnesusi háboru alkalmá-

---

vetni Demosthenes, hanem felszólitja Aeschinest, hogy mutassa elő az ezen gyalázatosságra rótt fejadó beszedőinek jegyzékeit.

[1]) Polybius 376 évben Kr. e. az atticai egész birtokot 6000 talentumra becsüli; azonban vagy a szöveg van meghamisitva, vagy ő tévedett. Biztos adatok szerint Atticában 900,000 plethronnál több volt a mivelhető föld; s ha csak 50 drachmával számitunk is egy plethront, az összeg 7500 talentumot tesz. Athene körében 10,000 házat, egyenkint 10 minára számitva, kijön belőle 1600 talentum: más 400-at a városon kivüli épületekre számithatunk. Ekképen tehát magánosok kezei közt 9500 talentumnyi érték lett volna, az állam vagyonán kivül. Adjuk még hozzá a barmok értékét, 360,000 rabszolgát, kik fejenkint egy minára becsülhetők, tovább az ingó javakat: és készen van 30–40,000 talentum. Az állam ingó s ingatlan javait, hadseregét, hajóhadát szinte 50,000 talentumra tehetjük: s igy az összes érték 30, vagy 40 millio helyett, miként Polybius mondja, 255 milliora rugna. Szélesebb alapra fektetett hypothesisek szerint ez összeg csupán csak a jövedelmet képviselné, nem pedig a tőkét.

[2]) Demosthenes 15 talentummal birt.

val a szegények száma nagyon megszaporodván, naponkint egy, vagy két obolus (15—30 fillér) osztatott ki a szegények és szükölködők közt.

Pénzügy.

A pénzügyi törvények a nép által szavaztattak meg, s a kezelés 500 felelős senatorra bizatott. E végre, mint látszik, rendes bevételi s kiadási könyvet vezettek. A rendes adók haszonbérbe adattak; miért is a kormány e végre nem tartott tisztviselőket. A bevett összegek a kincstárnokok kezein mentek át; kik egy, a nép által négy évre választott fő kincstárnok alatt álltak, s valamennyi törzsből szemeltettek ki.

Semmi nyoma sincs annak, hogy előre költségvetést csináltak, vagy a rendes kiadásokat meghatározták volna: mellyek a szükség, szeszély, vagy a pénztár állapotához képest, nagyon is változtak. A bevételekben nagyobb szabályszerüség uralkodott.

Az államjövedelmek kezdetben az állam birtokainak, a bányáknak termékéből, az ipar- és fogyasztásra rótt taksák-, és a rabszolgák és idegenek fejadójából álltak. A behozatali s kiviteli árúk, értékök ötvened részét fizették, s némi csekélységet a kikötők fentartására: a kirakodásnál szinte valamit a vámintézetnek. Az érték egy huszadrésze vétetett mindazon tárgyaktól, mellyek a szövetségesek területére kivitettek, vagy onnan behozattak. Az állambirtok nem igen jövedelmezett többet 200,000 franknál évenkint. Mi az egyenes adózást illeti, sem a telekadó, sem az öröklési adó nem divatozott, hanem minden metoik vagy idegen, tizenkét drachmát fizetett évenkint: ennek felét a nők; ugyanannyit a férfiak, vagy nők, kik személyökkel üztek kereskedést. A rabszolgák fejenkint három obolust fizettek.

Egy másik forrását a közvagyonnak a birságok és elkobzások tették: ez utóbbi erkölcstelen büntetés a számüzetési, szolgasági, vagy halálos itélettel állott kapcsolatban. Birságra itéltetett azon athenei polgár, ki idegent vett nőül; az idegen, ki atheneit vett nőül, minden vagyonával együtt eladatott: s a vádló a bejött összeg harmadrészét kapta. Szinte eladattak azon metoikek, kik polgári jogokat bitoroltak, a taksát meg nem fizették, vagy a polgárok közt védnökük nem volt. Ez oknál fogva igen sokan voltak Atheneben, kik csupa feladásokból éltek; föllhasználva a ravaszságot és rágalmat a gazdagok ellen. Az elkobzások is igen gyakoriak lehettek, ha tekintetbe veszszük azon polgárok nagy számát, kiket minden ujabb párt győzelem kiüzött hazájokból: ugy annyira, hogy Megara csupa számüzöttek által népesittetett be.

E forrásokhoz járult még a szövetséges államok adója is [1]): melly Aristides idejétől kezdve Alcibiadesig, 460 talentumról 1200-ra rugott föl. A legyőzöttek földén megtelepedett gyarmatosok, közvetlen Athenenek fizették az adót; vagy talán csak annak fedezéséhez járultak, mellyet a legyőzötteknek kellett előteremteni.

A liturgiák, pénz-, vagy termékekben lerovandó szolgálmányok és adónemek voltak; mellyek évenkint, vagy minden második évben önkénytesen, vagy rendelet következtében szolgáltattak be, s a polgárok bizonyos osztályára rovattak: a nyilvános ünnepélyek, közös lakomák, testgyakorlati mutatványok, és bizonyos számu hajók építési, vagy fölszerelési költségeinek fedezése végett. A befizetendő összeg mindenkinek önkényére hagyatott; mi által a dicsvágyók alkalmat nyertek a nép kegyét számukra megnyerni.

A háboru szinte igen bő forrásaul szolgált a közjövedelmeknek; minthogy a zsákmányon kivül, a meghóditott tartomány is felosztatott, s a lakosok jobbágyi, vagy szolgai állapotra szorittattak. Hadi adó is vettetett ki a birtokarányhoz képest; erről azonban semmi bizonyosat sem tudunk.

Sürgős szükségben más adó is vettetett ki; mint Hippias megadóztatta a házak kiálló párkányait, a lépcsőket és erkélyeket. Említést érdemel az is, hogy a spartaiak a samosiaknak segitséget adandók, egy egész nap böjtöltek, s az igy megtakaritott összeggel kinálták meg őket.

A régiek gazdászati rendszerében hiában keresnők az államadósságot, bankokat, kölcsönöket, egyéb hiteleszközöket, s a képzelt tu-

---

[1]) Athene jövedelmei következő összegekből álltak:

Az állambirtok jövedelmei	200,000	frank.
Egyenes adózások	380,000	„
A szövetséges városok adója	3,300,000	„
Szolgálmányok, hadi adó	250,000	„
Közvetett adózások	400,000	„
Elkobzások, birságok	1,500,000	„
	6,030,000	frank.

A kiadások pedig következőleg számithatók föl:

Ünnepélyek	1,000,000	frank.
Dijazások, jutalmak, segélyezések	2,000,000	„
Középületek és rendőrség	300,000	„
Lovasság háboru idején	600,000	„
Gyalogság	1,800,000	„
Tengerészet	1,000,000	„
	6,800,000	frank.

lajdonnak más szüleményeit; mindezek alapját azon adózások tévén, mellyek lefizetésére az utódok kötelezik magukat.

A kiadások igen magasra rugtak az ünnepélyek alkalmával; gyakran háromszáz darab ökör is vágatott le közköltségen. Dianának 300 kecske áldoztatott föl; az áldozatra vitt állatok bőrei hét hónap alatt néha 4734 frankra is felrugtak: egy áldozat ára, mellyet Solon 3 talentumban állapitott meg, kilenczre emelkedék; a delosi utazás minden negyedik évben 22,340 frankba került.

Szinte a kiadások közé tartoztak: a nép közt történt pénz-kiosztások, ünnepélyek és játékok alkalmával; gabona, s az elkobzott javak termékeinek kiosztása; a közgyülésen és az ötszázak tanácsában megjelenők, a birák, közigazgatási tisztviselők, szónokok, követek, és más államtisztviselők rendes és napi dijai; a szükölködők és elaggottak segélyezései: a koronák, szobrok, pénzbeli jutalmak szinte nem csekély költségbe kerültek. Hasonlóul középületek, kikötők, szinházak emelése, vagy javitása, az államjövedelmekből fedeztetett.

Békelábon a hadsereg, ugy látszik, csupán 600 lovasból állott: ezek tartása évenkint negyven talentumba került; háboru idején ezer, vagy ezer kétszázra is fölemeltetett e szám: s egy-egy lovas katona naponkint három obolust, és ezen kivül egy drachmát kapott élelmezésre. A gyalogság kezdetben nem kapott zsoldot; azután négy obolust minden csatár, később hatot, végre két drachmát. A hajóhad költségeit igen bajos kiszámitani.

A bevétel és kiadás közti aránytalanság helyrehozása végett rablókalandok készültek, az ellenség földének pusztitására: vagy rendkivüli adók vettettek ki: az állambirtok eladatott, valamelly egyedárusság állapittatott meg, vagy a metoikeknek drága pénzért adatott el a polgári jog. Mi a jövedelmekből fönmaradt, az a kincstárba folyt. Delosból, hol először őriztetett, 1800 talentum (9 és fél millio fr.) vitetett el Athenebe; Nicias háboruja alatt 7000 talentum (36 és fél millio) szállittatott a fellegvárba; melly nagy összeg pénz illymódon a forgalomból vétetett ki.

Szépmüvészetek.

Mindezen kincseket Pericles a szépmüvészetek felvirágoztatására fordità, mellyek az ő korában érték el a virágzás tetőpontját. Bőkezüsége, az egykoru müvészek bámulandó egyesülése, a szép iránti igen elterjedt finom izlés, e korszakot a müvészet történetében legdicsőbbé tették. Atheneben minden lépten-nyomon emlékművel találkozott az ember: mindenféle pompás szinházak és templomok voltak itt; s a város fölött emelkedő Propylaeumok kétezer talentumba kerültek. Az utak hosszában az ünnepélyes küzdelmekben győzők számára, diadalmi je-

lek emelkedtek; az utak, köztérek, nagy férfiak emlékmondataival boritott oszlopokkal voltak ékitve; s az Academiához vezető ut, a csatákban elesett harczosok neveit magukban foglaló feliratokkal elárasztva: egy sirhantot fedő négyszögü kő a helyet jelölé, hol Themistocles nyugszik; egy bronz-oszlop a gyalázatnak adá át annak nevét, ki persa aranynyal engedte magát megvesztegettetni. Troja bevétele, az amazonok csatája, a marathoni győzelem, Panaenus, Myron, és Polygnotus ecsete által megdicsőitve: mindazon hősök, kik hazájokat vitézség, vagy bölcseség által megdicsőitették, valamennyi istenségek, mellyeket csak a babonaság imádás tárgyaivá tett, a templomokban, vagy piaczokon szobrok által voltak megörökitve; mellyek közül egyetlen-egy is már elegendő jelenleg arra, hogy a müvésznek és utasnak bámulatát a távolból is magára vonja.

Milly idők lehettek azok, midőn illy remekmüvek egész tömegben láttak napvilágot! A történelem azonban megtanit bennünket, elválasztani a fényt a jólléttől, és a boldogságtól. Valóban épen akkor kezd enyészetnek indulni Athene, midőn a müvészet annyi remekeivel ékeskedik: melly körülménynek okait kissé közelebbről akarjuk vizsgálni.

Hanyatlás.

A népszerü kormányforma mellett épen nem nehéz valamelly polgárnak, vagyona, érdemei, ékesenszólása segélyével, magát tyrannussá fölvetni. A nép igen könnyen csalódik: és hibáit, vagy az ezekre következő megbánást hasznukra forditván a dicsvágyók, magukhoz ragadják az uralkodást. A hivatalkodásban történő szünet nélküli változás, és a törvények számos volta miatt, mi az illy kormányformáknál kikerülhetlen dolog, a tisztviselők tekintélye csökkenik, és a belzavargások gyakrabban előfordulnak.

A régi köztársaságokban tovább, a vagyonosok és szegények örökös czivódásban éltek egymás közt: minek megérthetése végett ki kell vetkeznünk jelenkori szokásainkból, és mellőznünk a dolgok azon állapotát, midőn a vagyonosok mire sem mehetnek a szegények karja és szorgalma nélkül; ezek pedig épen szorgalmuk által emelkedhetnek ki a homályból, s vagyon- és tekintélyre tevén szert, egyenjoguakká válhatnak amazokkal. Ama korban a gazdagok számára rabszolgáik végeztek mindent; a szegény polgárnak, ki kézmüvek folytatása által nem akarta magát lealacsonyitni, alig nyilt valamelly ut a vagyonszerzésre: miért is egyik osztály gyülölte a másikat; a gazdagok vagyonuk gyarapitása által szándékoztak megszilárditani biztosságukat; a szegények ellenben csupán ragadomány-, és gyilkosságról gondolkoztak. Innen eredtek ama

heves viszályok s változó diadalok, mellyek következtében a lakosság jó része mindenkor futásban keresett menedéket.

Előre látván e veszélyeket Solon, mérsékelte a democratiát: de az ő törvényei csak hamar feledékenységbe mentek; és Aristides inditványára behozatott a tiszta democratia: mellynek értelmében a kormányhatalom a gazdagok és szegények közt egyenlő mértékben osztatott föl, s mindenki különbség nélkül megválasztathatott minden tisztségre. E törvényen Pericles az által tágitott, hogy átalában a tisztségeket dijazta, s csekély kárpótlás mellett minden naplopót bevitt a közgyülésekbe, mig a birtokos és munkás polgárok, vagyis a jobb rész, saját dolgai és gazdasága után látott. Ekképen tehát a legszegényebb polgárok egyenes befolyást nyertek a törvényhozásba, s a törvények értelmezésébe; megtölték a rendes törvényszékeket, a tisztségeket majdnem mind magukhoz ragadták, s a többieket számadásra vonták: a nép ellen elkövetett merényekben mindig maga a nép volt a biró. Hat ezer athenei polgár egyébbel sem foglalkozott, hanem peres tárgyakban mondott itéletet, vagy a közügyek fölött vitatkozék. E mellett évenkint 150 talentumot kaptak az államtól, a perlekedő felektől pedig ennél is többet. „A senatus, ugy mond Lysias, nem lép tul hatáskörének korlátain, mig a jövedelem a rendes költségeket fedezi; de ha egyszer fogyatékán van a pénz, mintegy kötelesnek érzi magát, elfogadni a népfölség nevében emelt vádakat, elkobozni az egyesek javait, és a szónokok gonosz tanácsaira hallgatni.“ Ha még a senatus is igy járt el, nincs mit csudálkoznunk az alsóbb rendü tisztviselők szemtelen romlottságán.

A dolgok illy állásában, semmi szilárdság és nyugalom sem találtatott többé az athenei kormánynál. Az által, hogy a hivatalokra minden évben uj egyének alkalmaztattak, a közügyek ismerete igen széles körben elterjedt: mindazáltal az alaposság, és ama biztos pillantás rovására, melly csak a közügyek valamelly külön ágára állandón forditott figyelem által szerezhető meg. Az egyedüli, élethosszig tartó hatóság, az Areopagus, Ephialtes által igen lealacsonyittatott.

Természetes volt, hogy a szabad féken eresztett nép a mértéken tul hágott. Innen a tömérdek vád, a szemtelen gunyolás, a demagog szónokok által kivivott győzedelem, a dölyfös irigység szabad kitörései a legbecsületesebb férfiak ellenében, s a düh, megsemmisíteni azokat, kik a néphatalom eszközei, s az állam épségének őrei voltak.

Solon tehát kellő egyensulyt hozott a democratiába: Pericles azt megzavarta. Solon munkásságra akará szoktatni a polgárokat, becstelenséggel bélyegezvén a henye életet: Pericles pedig elszoktatá őket a munkától; napi dijt rendelvén a dologtalanoknak. Solon dijnélküli hiva-

talokat hozott be: Pericles zsoldosokká aljasitotta a tisztviselőket. Solon az Areopagust az erkölcsök őreül rendelte, s a nép meggondolatlan hevének ellenében bástyául állitotta föl: Pericles pedig megsemmisité azt. Illy nagyszerü változások aggodalmat keltettek Socrates- és Isocratesben, kik szünet nélkül sürgették a törvényhozásnak régi alapelveire visszavitelét.

A persák fölött nyert győzedelem annyi gazdagságot és dicsőséget eredményezvén, kedvessé tette a háborut. A dicsőség azonban a hazának idegen járomtóli felszabaditása, nem pedig a szomszédok elnyomása által szereztetik. Athene pedig, a mint Görögország élére látta magát állitva, visszaélvén hatalmával, elnyomta a szövetségeseket, és a gyarmatokat: aranyat csikart ki tőlök, nem a közjóra, hanem a város szépitésére; sőt a népgyülésben azt is nyiltan kimondá, miszerint valamelly nép joga épen odáig terjed, a meddig hatalma.

A bányákat, és más állambirtokokat nem tudta eléggé jövedelmezőkké tenni; rendes adót nem volt képes megállapitani: s ezért vala kénytelen, tulságos adót követelni szövetségeseitől, melly jövedelmeinek felét tette; s ezen eljárás következményei, a folytonos viszályok, elpártolások, ellenségeskedések és háboruk lettek.

Themistocles e közben szaporitá a hajóhadat, és polgártársainak figyelmét a tengerre irányzá: minek következtében sokan a kereskedésre adván magukat, letevék a fegyvert; mások pedig sokkal kényelmesebb dolognak tarták, zsoldosokra bizni a háboru folytatását. A müvészetek által megdicsőitett béke kellemei elaltaták a harczi szellemet: s jaj a köztársaságnak, hol a béke malasztjai fölött a polgárok fegyveresen nem őrködnek! Az idegenek elleni gyülölség, mellynek következtében egész Görögország közakarattal kelt föl Xerxes ellen, nagyon is lecsillapult, miután számtalanok a hazafiak közül a harczokban elesvén, felszabaditott rabszolgák, vagy benszülött idegenek által pótoltattak: a persa aranyok irányában azelőtt tanusitott gőgös megvetés enyészni kezdvén, csak hamar minden államokban egy, az idegeneknek kedvező párt alakult; mellynek törekvései elvégre is kárhozatos viszályokra szolgáltattak alkalmat.

Nők.

A persáktól elrabolt, s még inkább az általuk ajándékozott aranynyal, utat tört magának a fényüzés és romlottság: a társadalom akkori állapotában már különben is megromlott erkölcsök, még inkább hanyatlásnak indultak; s magas állásu, köztiszteletben levő egyének kárhozatos példája, az államot örvény szélére sodorta. A nő, jóllehet kiemelkedve a tökéletes rabszolgai állapotból, korán sem állott még a méltóság ama

fokán, mellyet az éjszaki népek biztositottak számára, s a keresztény hit megszentesitett. A joniaiak hasznos, de jelentéktelen lényül tekinték a nőt; szerelmi dalaik elpuhult jelleme eléggé bizonyitja, mikép az aeolok csupán a kéjelgés eszközének tartották; a dóroknál, mint már láttuk, a nőnek erkölcsi ereje igen gyakran kegyetlenség- és durvasággá fajult. A költészetet valamelly kor, vagy nemzet érzelmeinek kifejezéseül tekintve, ugy találjuk, hogy Homer Calypsojának keblét őrjöngő szerelem feszíti; Helena és Paris egyedül a bujaságnak áldoznak; Briseis rabszolganő; Penelopet igen sok kérő környezi: de egyik sem vágyik tetszését megnyerni. Sőt Andromache s Hector bucsuja is, jóformán amaz egyedüli jelenet a classikai irodalomban, melly az ujabbkori családi viszonyokkal némileg összehasonlitható, minden bájait a gyermek által nyeri. A szerelemnek kevés tér jutott a tragoediákban; s ezek olly durvaságokat tartalmaznak a nők irányában, minőket az athenei finom miveltségtől alig várna az ember. Euripidesnél az ‚Esedezők'-ben Aethra, Theseus anyja, ekképen nyilatkozik: ‚Az okos nő semmit sem cselekszik saját ösztönéből, hanem a cselekvést a férfiaknak engedi.' Iphigenia Achilles életének megtartásáért áldozva magát föl, ekkép kiált fel: ‚Egy férfiunak élete sokkal becsesebb számos nők élténél.' Nem akarjuk itt ismételni a sértő kifejezéseket, mellyek Aeschylusnál a ‚Heten Theba előtt' czimü müben előfordulnak; de nem mellőzhetjük hallgatással, mit az Eumenidákban Apollo mond, megfosztván a nőket legtermészetesebb igényöktől is a tisztelet- és szeretetre: ‚Az anya nem alkotója annak, mit mi gyermekének nevezünk, hanem csak dajkája a méhébe letett csirának; az atya nemzi azt, a nő csak elfogadja a gyümölcsöt, és megőrzi, mig az isteneknek tetszik.' Sappho szerelme, annyira ismeretes odájában, csupán az érzékek kábult nyugtalanságát árulja el: mint azt egyetlen szemérmes nő sem bátorkodnék kijelenteni [1]); Theocritus második idyllje minden tartózkodás nélkül festi az érzékek eme részegségét.

Csak is illy erkölcsök lehettek a pogány vallás kifolyásai. Euripides felkiált: ‚Mikép őrizhetné meg keblében a szemérmet egy spartai hajadon, ki az anyai lakból kilépve, s egyedül csak egy kurta s lengő öltözetdarabbal fedve, az ifjakkal vegyül küzdés- és versenyfutásba'? [2]) S mi hozzáteszszük: mikép őrizhetné meg a nőnem tiszta erkölcseit a Priapus-tisztelet, a Bacchus és Nagy-anya orgiái közt; midőn az ittasság az

[1]) Valóban ez a ledér Catullusnak tulajdonittaték, valamig eredetije meg nem találtatott.

[2]) *Andromache*, III. 2.

istentisztelet egy részét tette, s a kicsapongás legleplezetlenebb alakjában ünnepeltetett meg? Minő befolyással lehettek a vallásos prostitutiók a családi békére s a női méltóságra? Solon templomot emeltetett Venus tiszteletére azon pénzen, mellyet a kéjházakat igazgató hölgyektől kapott [1]). Periander, neje, Melissa tiszteletére, megparancsolá, hogy valamennyi corinthusi nők meztelenül jelenjenek meg Venus Aphrodite templomában. Aristophanes a legvilágosabb kifejezésekkel hozza szinpadra a hölgyeknek minden aprólékos gonoszságait, és a kéjelgésnek legfinomabb árnyéklatait, ugy szólván, egészen a valósitásig [2]). Sőt maga a bölcs Socrates, értésére esvén, hogy bizonyos Theodate minta gyanánt állitja ki személyét a müvészeknek: midőn épen egy festőnek helyt állana, oda vezette tanitványait annak szemléletére; s üdvözlé őt temérdek imádói miatt, kiket bájai meghóditának, és oktatást adott neki arra nézve, mikép tarthassa fogva hálójában tovább is szeretőit [3]).

A csábitásra kinálkozó illy sok alkalom még csak nem is ellensulyoztatott valamelly magasabb erkölcsi rendszer által; minthogy az erkölcstan pusztán csak elmélkedésekre szoritkozott: mit sem ügyelve a megromlott természet figyelmeztető szavára.

A rabszolgaság, az egyéniség megszüntetése által, a szolganő testét teljesen urának hatalmába adta: lett légyen bár az Chryses pap leánya, Hector neje, vagy Cassandra jósnő, vagy a köz piaczokon és ünnepélyek alkalmával templomok előtt vásárlott személy. A sardesi lydiaiak Smyrna ostromának alkalmával kijelenték, mikép addig el nem vonulnak a város alól, valamig a polgárok nejeiket át nem engedik nekik használat végett. Egy gyönyörü rabnő azon tanácsot adá az elkeseredett smyrnaiaknak, küldenék el őt társnőivel együtt az ellenség táborába: mi is megtörténvén, annyira el tudák foglalni az ostromlók figyelmét, hogy azok legyőzése épen nem került nagy fáradságba. Ez esemény emlékére évenkint egyszer a rabnők urnőik ruháiba öltözködtek.

Főleg Atheneben, a beszéd-, szokások- és életmódban tanusitott ama finomság, melly atticismusnak neveztetik, gondnélküli élveket nyujtott a széplelkűeknek: a pompás vendégségeknél, hol tánczok, elmés társalgások, költői előadások, dalok, könnyelmü nők ölelései tarták fogva az érzékeket, ugy szinte a szinházakban, sétatéreken, társas körökben, semmi sem tartá vissza az ifjakat a könnyelmüségtől; sőt

---

[1]) **Athenaeus**, XIII. 3.

[2]) *Ceres ünnepei*, II. fv. *Lysistrat.* I. felv. 3. jel.

[3]) **Xenophon**, *Nevezetes mondatok.* III. 11.

erre hathatós ösztönül szolgáltak az oktatás és példák. Solon maga is kedvezett a kéjhölgyek- és ágyasokkali társalgásnak; mi természetesen az egynejüség törvényes intézményét lerontotta. ‚Nekünk kéjhölgyek szereznek élvezetet, ágyasok elégítik ki mindennapi szükségeinket, feleségeink gyermekeket szülnek, és a háztartásra viselnek gondot'; mondá Demosthenes Neaera, egy ifju hetaera elleni beszédében; kinek birtokáért két ifju versengett: s a birák akkép intézték el a viszályt, hogy felváltva két-két nap mindegyik versengő fél kizárólagos jogot tarthasson rá.

Milly alapos pillantást enged vetnünk ez itélet a görög erkölcsök akkori állapotába: melly azonfölül még Cybele templomában hozatott!

Ugyanez alkalommal a nagy szónok azon cseleket is feltárja előttünk, mellyekkel a kéjhölgyek az ifju hajadonokat a gonoszság utjára csábiták. Költők és müvészek vetélkedtek e boldogtalanok halhatlanitásában: a festészet és szobrászat remekmüvei a legnagyobb hirben állókat ábrázolták; az ő könyörgéseiknek tulajdonittaték a salamisi győzedelem; Strabo szenteknek nevezi az eryxi kéjhölgyek tagjait [1]); Pindarus, az olympiai játékok alkalmával diadalt aratott corinthusi Xenophanes dicsőitésére irt odáját, egy bevezetéssel kezdi, „a sokakat elcsábitó hölgyekhez, a rábeszélés eszközeihez a dus Corinthusban" [2]). Ismeretes dolog továbbá, hogy Pisistratus fiai az államkincseket illynemü élvezetekre pazarolták; Themistocles négy hetaera társaságában kocsikázta be Athene utczáit; Alcibiades meztelenül ábrázoltat ta magát, két meztelen kéjhölgy karjai közt; Harpalus szobrot emeltetett Pythionice kéjhölgyének, az Atheneből Eleusis szent városba vezető ut mellett.

Ellenben a családanya semmibe sem vétetett. Hyperides szónok akkép nyilatkozott, hogy a nő csak azon korban mutassa magát a házon kivül, midőn az emberek azt kérdhetik, kinek az anyja, nem pedig kinek a neje. Lysias egy beszédében Diagiton ellen, egy megcsalatott özvegyről tétetik említés, kinek atyja az ő gyermekeinek vagyonát elpazarolván, az özvegy összegyüjti lakában rokonait, és felvilágositván őket a tényről, tanácsukat kéri ez ügyben; előbb azonban kötelességének tartja, igazolni magát, hogy férfiak gyülekezetében, a kik pedig legközelebbi rokonai, szólani bátorkodik. ‚Ők nem szakiták le a musák rózsáit', ekkép nyilatkozik Sappho az athenei nőkről; ‚azért nem igen

[1]) **Strabo**, VI. k.

[2]) **Athenaeus**, XIII. Alciphron sophista, ki valószinüleg a Kr. u. II. századot megelőzte, leveleket irt a Nagy-Sándor idejét követő korszak szellemében; mellyekben azon kor szokásait és eszmeit sokkal hivebben rajzolja, mint ezt az ujabbkori irók, az azon korbeliek koholt leveleiben előállithatták.

beszélnek rólok a férfiak éltökben, s nem fognak gondolni velök halá-luk után: jelen állapotuk homályából a sirnak semmiségébe szállnak alá; hasonlóan az árnyakhoz, mellyek az éjen keresztül vonulva, hajnal hasadtával elenyésznek.' Mindazáltal erkölcseiknek sem az elzárás, sem a homály nem vala biztos őre; s a házi béke megőrzése végett, mint Xenophon mondja, meg kell bocsátani nekik az első gyarlóságot, és feledni a másodikat. Már mikép ne érezték volna magukat megalázva, akár a számos rabnők által, kik a változatosság ingerével tarták fogva a megosztott férjnek érzékeit; akár a hetaerák által, kik arczukat, ajkaikat, szemöldeiket és hajukat festve, bájaik egész kellemében járták be az utczákat, a társas körökben szellemi müveltség által tündököltek, és szépségöket az egész világgal, az előkelő müvészek mütermeiben, fürdőházakban, és a tenger partjain bámultatták? Aspasia, Pericles királynéja, Alcibiades és Socrates nevelője [1]), a Plato előadásait hallgató Lasthenia, Phryne, ki az ő kellemeinek jövedelméből Theba város fölépitésére ajánlkozék, és több ezekhez hasonlók dicsőiték meg a bünt, megsemmisíték a családi erényeket, s a tudatlanság és durvaság vádját hárítták a családi tüzhely magányában fogva tartott családanyákra [2]).

Ezen áruba bocsátott szépségek nehány jó ötletei is fönmaradtak az utókor számára. Gnathena estelit adott Diphilus költőnek; és ez a jéggel hütött bort érintvén ajkaival, igy kiáltott föl: ‚Az istenekre, milly jéghideg a te kutad'! „Minthogy, felelé amaz, időnkint néhány comoediádat szoktam bele vetni." Egy, a csatatérről megszökött harczos azt kérdezte Maniától, minő vadállat fut leggyorsabban? ‚A menekvő', adá ez válaszul. Stilpon bölcsész, kinek előadásait hetaerák hallgatták, szemére hányta egy napon Glycerának, hogy az ifjuságot megrontja; mire ez felelé: ‚Ugyanazt mondják rólad is; hogy tudnillik szőrszálhasogatások és szóharczok által rontod meg az ifjuság elméjét. S ha már csakugyan meg kell romlani az ifjuságnak, egyre megy, valljon ezt egy bölcsész teszi-e, vagy egy hetaera' [3]). Ugyanezen Glycerát Menander és Terentius tevék halhatatlanná. A comicus Machon nem győzi eléggé magasztalni e hölgyek szellemi tehetségeit, és imádóik boldog perczeit. Byzanti Aristophanes százharminczötöt számlál el a hiresebbek közül: és mégis azt veti szemére Gorgias, hogy a legjelesebbekről meg-

[1]) E nőnek kedvező rajzát adja M. A. **Boullée**, *Aspasie, notice extraite d'une histoire encore inédite de Péricles.* Lyon, 1836.

[2]) A hét miletusi hajadon tettét, kik a gallok durvasága elől menekülendők, megölték magukat, sz. Hieronymus magasztalja, sz. Ágoston pedig megrójja. L. *Contra Jovinianum*, és *De Civitate Dei*, I. 17.

[3]) **Athenaeus**, XIII.

feledkezett. Valamivel később Demot három egymás után következő király, ugymint Antigonus, Demetrius, és Antigonus Gonathas kedvelték meg.

Ne higyük azonban, hogy mindig csak tömjénfüst pazaroltatott eme hölgyekre. Iphicrates például ezeket irja: „A dicső Lais, ki henyeség és poharazás közt tölti a napot, a sasokhoz hasonlitható, mellyek mig fiatalok és teljes erőben vannak, elragadva a bárányokat és nyulakat, nyugottan emésztik föl azokat fészkeikben; de ha egyszer megöregszenek, elerőtlenedve, s félénken állanak lesbe valamelly romdüledéken, mig valamelly hitvány állatot megkaparithatnak. Épen illy sorsra jutott Lais; kinek mig ifjusága virágában olvasatlanul szórták az aranyat, olly magasan állott a halandók fölött, hogy sokkal könynyebb volt bárkinek is Pharnabazus satrapa elé jutni, ki a halandók közt talán a legdölyfösebb volt, mint az ő szine elejbe: most, midőn az évek vállára nehezedtek, s naponkint uj meg uj bájakat veszt, mindenki elejbe juthat és birhatja őt; mindenkihez elmegy, a ki őt étel-, vagy italra meghivja. Azelőtt semmibe se vette az aranyat: most rézpénzzel is beéri; sem ifjut, sem öreget nem utasit vissza“ [1]). Epicurus még nyolczvan éves korában is a hetaerákkal társalgott; kik Anaxilaus állitása szerint, minden gyalázatosságra képesek voltak.

Némellyek állitása szerint Solon csak azért türte ez utálatosságokat, hogy ez által nagyobb romlottságnak vegye elejét. Ezzel ellenkezőleg ugy látszik, hogy még ama gyalázatos szerelmet is türte, melly mind a két szerető félt egyformán lealacsonyitja [2]). Valóban e szenvedély szemtelen diadalt ült Görögországban. A thebaiak ‚szent csapata‘ mind illyen jó barátokból állott; Spartában, hol harminez éves koruk előtt nem nősülhettek az ifjak, mindenkinek tartani kellett egy kedves fiut; Anacreon az ő verseiben, szeretett Bathyllusának nevét szüntelen emlegeti; Aristippus és Bion tanaik-, Arcesilaus pedig önviseletével igazolják az ellenök emelt paederastia vádját [3]); a komoly Plutarch beszéli, mikép Aristides és Themistocles, a Ceosból eredő szép Stesileus birtokáért versenygettek. Phidias az olympi Jupiter ujjára, melly egész Görögországnak imádás tárgyául szolgált, kedveltjének nevét véste [4]);

---

[1]) *Antilais.*

[2]) Kitetszik onnan, mivel a rabszolgáknak ezt megtiltotta. **Plutarch**, *Solon* életrajz. *Νόμον ἔγραψε, διαγορεύοντα δοῦλον μή . . . παιδεραστεῖν.* Továbbá: *Σόλων δούλοις μέν ἐρᾶν ἀρρένων παιδῶν ἀνείπε. (Amator.)*

[3]) **Diog. Laertius**, *Arcesilaus* és *Bion.*

[4]) *Καλὸς Παναρκης.*

Harmodius, az athenei lakomák alatt megénekelt hős, Aristogitonnak több volt, mint barátja; ki abbeli félelmében, nehogy Hipparchus erőszakkal ragadja el tőle azt, a mi csábitással nem sikerült neki, Pisistratus fiát megölte [1]). A törvény csak azt büntette, ki erőszakot használva, halálát okozta valamelly ifjunak: az illy fajtalanságokra szabott taksa még a törvények oltalma alá is látszott e fertelmes szokást helyezni; s alig foghatjuk meg az árva Diophantesnek azon lépését, ki az archon előtt megjelenvén, s azon oltalomra hivatkozván, mellyel a törvényszék az árvák irányában tartozik, az ő megfertőztetése dijának részérei megitéltetéseért könyörgött.

Az atheneiek egészen féktelenül gyakorolták a fajtalanságot; és az ifjuság behunyt szemmel rohant az örvénybe. A zenészek, müvészek és hetaerák lakai látogatottabbak voltak, mint a gymnasium, vagy a palaestra; idejeket és vagyonukat koczkajátékkal pazarolták el, s a phalerumi Minerva-templom csarnokában hazard játékok tartattak a törvények oltalma alatt.

Szegények. Élősdik (parasitok).

Mig a gazdagok fényüzésben igyekeztek egymást fölülmulni, a rongyokba burkolt henye néptömeg, Cynosarges fürdő teremeiben tölté a telet, hol a törvénytelen gyermekek szoktak volt kitétetni; s melly egyszersmind a két nembeli legelvetemültebb személyek gyülhelyeül szolgált. Némellyek ezek közül, a népgyüléseekben és a törvényszékekeni megjelenésök által érdemlett napi dijakból táplálták henye életöket; mások csalásból éltek, kémekül szolgáltak, vagy az istenek oltáraira rakott áldozat-ételeket költék el, vagy pedig a gazdagok asztalaihoz járultak, kiknek némileg kötelességök volt őket megvendégelni. ‚Jupiter Philos'! igy kiált föl egyik közülök [2]), ‚volt az első élősdi; ő gazdagokat és szegényeket fölkeresvén, evett-ivott náluk, és tovább ment, a nélkül, hogy a dijt megfizette volna.' Egy másik pedig ezt mondja: „Együtt eszem mindazokkal, a kik eltürnek maguknál; de a házassági lakomáknál méltán foglalok helyet, ha bár nem volnék is hivatalos. És ekkor csakugyan érdemes látni, mennyire vig vagyok, és milly elevenséget öntök a társaságba. Szemébe dicsérem azt, a ki ennem ád; ha valaki ellentmond, azzal összeveszem; ajkaimat csak akkor nyitom meg a szólásra, midőn már gyomromat jól megtömtem étellel és borral. Szolgám nincsen, ki a sötétben világitana; hanem tántorogva vonszolom magamat az utczákon: s csak különös kegyelme az isteneknek,

---

[1]) **Thucydides**, VI. 54.

[2]) Sinopei **Diodor**, *Epicleros*, vagy ‚Általános örökös'.

ha nem találkozom az őrökkel, kik sertével befont korbácsaikkal megsimogatják hátamat; s ha egyszer szerencsésen hajlékomba értem, jobb ízüt alszom, mint egy satrapa.“ E bohóczok egyedüli foglalkozása volt, a lakomákhoz bejutni, s ott a vendégeket mulattatni; mindenkinek örömeiben, mint szinte fájdalmaiban osztozva, minden gondjok csak arra volt irányozva: hol tartanak legjobb konyhát, és legnagyobb vendégséget; s az élczeket és botrányos történetecskéket házról-házra hordva, a város mulattatása-, s egyszersmind gyalázatára szolgáltak. Igen jellemzetes esemény, miszerint egy népgyülés Chaerephilus fiait polgári joggal ruházta föl, csak azért, mivel atyjok nagy ügyességet tanusitott a szakács-mesterségben.

Romlottság.

Meg akarjuk kimélni az olvasót ama borzalmas jelenetek rajzától, mellyeket a bujaság szült Atheneben, a döghalál pusztitásának közepette; más részről szánalmas mosolyt gerjesztenek azon gyermekies tréfák, mellyeknek Alcibiades népszerüségét köszönhette. Egy napon a népgyülésen komoly és fontos dolgok kerülvén szőnyegre, Alcibiades egy magánál rejtegetett madarat bocsátott ki köpenyege alól: az egész gyülekezet kaczajra fakadt; s az ő véleménye győzött. Neje, Hyparete által hütlenséggel vádoltatván, őt karon fogva vezeti ki a törvényteremből: a birák mosolyognak; és ő megnyerte ügyét. Plutarch *Életrajzai* fájdalmas benyomást tesznek ránk, látva, minő akadályok gördittetnek a legderekabb férfiak utjába, kiknek jó szándékát Spartában a tudatlanság, Atheneben a könnyelmüség hiusitja meg. Az erény kigunyolása kedves látvány volt a szinpadon: mulatságos időtöltésül szolgált, nyilvános helyen a szónokokat fölingerelni egymás ellen; mi által az igaz- és jónak fogalmai elferdittettek, s a családok körében uralkodó igazságtalanság és hitszegés a közügyekre is átvitetett. A salamisi ütközet előtt több hadvezérek persa arany által hagyták magukat megvesztegettetni; egy görög szolgált kalauzul Xerxesnek a Leonidas által védett pont megkerülésében; Themistocles harmincz talentumot fogadott el az euboeaiaktól, hogy a hajóhadat Artemisiumnál engedje horgonyozni: s ő ez összegből öt talentumot adott a spartai Eurybiadesnek, hármat corinthusi Adimantusnak, hogy őket szándékának megnyerje [1]). Szerencsére épen ezen terv mentette meg Görögországot. Ugyanazon Themistocles tette guny tárgyává Aristides becsületességét; azt mondván, hogy egy szekrényben szinte van annyi becsületesség. Pericles adott alkalmat a peloponnesusi háborura: csak hogy kikerülje a tőle követelt számadást.

[1]) **Herodot.**

A közjog megsértése nem vont maga után gyalázatot. Lysander ezt maga bevallja; Phoebidas a béke közepette elfoglalja Theba fellegvárát; Sphodrias hasonlót kisért meg Athene ellenében; Xerxes követei Athene- és Spartában meggyilkoltatnak. Heraclea Trachiniában fellázadván, Sparta Erapidast küldi a város megnyugtatására; ki is katonáitól környezve jelenik meg a köztéren, és rendre megneveztetvén magának a bünösöket, azokat, számra ötszázat, azonnal kivégezteti. Kétszáz plataeai lakos ellentállván a spartaiaknak, ezek öt birót küldenek oda: kik mindegyiket külön kihallgatván az iránt, valljon a háboru folyama alatt tettek-e szolgálatot Spartának és szövetségeseinek, minthogy e kérdésre nemmel feleltek, valamennyit felkonczoltatják. Láttuk már, mint viselte magát Athene Melos és Mytilene ellenében; az aeginaiaknak nem csak hazáját rabolta el, hanem még Laconiában is üldözte a menekvőket. A corcyraiak hideg vérrel gyilkolják meg a corinthusi foglyokat; pedig ez által anyagyilkosságot követtek el: miután Corcyra a corinthusiak gyarmata volt. Az Aegos-potamos melletti ütközet után Lysander háromezer athenei foglyot konczoltatott föl [1]); fegyverrel kezökben elfogott ellenséges hadvezérek, gyalázatos halálra itéltettek azok által, kik a Themistoclest és Alcibiadest tiszteletteljes fogadásban részeltető persákat barbaroknak nevezték.

A kegyetlenség és fajtalanság homályositják el tehát Pericles dicső korát. Ehhez járult még a babonaság, melly az eryxi, corinthusi, s comanai eduliákat beszennyezé; s valamint még Codrus előtt rávette Erechtheust, hogy két fiát Attica megmentésére áldozná föl [2]), szintugy Themistoclest azon őrült gondolatra vitte, hogy Salamisnál három gyönyörü rabszolgát áldozzon föl az isteneknek. Illy borzalmat gerjesztő háttére vagyon Görögország bámulandó történetrajzának: s épen e szomoritó körülményekben keresendő nagy részt Athene hanyatlásának fő oka; hol épen midőn legnagyobb szükség lett volna rá, kihalt a vitézség és honszeretet, mig Sparta az ő szigoru törvényei mellett, erő- és hatalomban nem csökkent.

---

[1]) Herodot után tudjuk, hogy Pheretime királyné, a persák segélyével a föllázadt Barca várost Cyrenaisban visszafoglalván, a főczinkosokat keresztre feszitteté, nejeiknek pedig emlőit kivágatván, e borzasztó diadal-jellel ékitteté a bástyákat. Igy bánt egy nő a nőkkel!

[2]) **Demosthenes**, *gyászbeszédei*-ben még más példákat is idéz.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

Sparta elsőbbsége.

A peloponnesusi háboru kitörésekor Sparta mint szabaditó, annak végeztével pedig zsarnokkép lépett föl. Minden legyőzött, vagy szövetséges városokban az aristocratiai kormányformát törekedett meghonositni; s erőszakos lázadásokat idézett azokban elő Lysander, az által, hogy a kormányt mindenütt egy lacedaemoni Harmostes elnöksége alatt, saját pártjának kezébe akarta játszani. Ezenkivül a városok-, és erősségekben elhelyezett spartai őrség mindennemü kicsapongásokat követett el. Sparta, az egykori szegény város, melly az ő tengerészeit persa költségen élelmezte, belátván ekkor egy kincstár szükségét, ezt szövetségeseinek kizsákmányolása által tölté meg. A kis-ásiai városoktól ezer talentumot (hatodfél milliót) csikart ki Lysander; ismét ezerötszázat küldött haza Samos bevétele után: melly utolsó hóditási tény volt e háboru folytán; ide nem számitva a tömérdek aranyat és ezüstöt, mellyet a legyőzöttek önkényt ajánlottak neki. E pénzzel ásta alá Lysander hazája intézményeit, mellyeknek az ellenség fegyvere nem árthatott. Kemény büntetés volt kimondva az ellen, a kinek birtokában pénz találtatnék: de mikép lehetett azt kivánni a néptől, hogy semmibe vegyen olly dolgot, mellyet a köztársaság olly igen sokra becsült?

Sparta szövetségeseire tehát ugyanazon teher nyomaszkodott, melly Athene uralma alatt: csak azon különbséggel, hogy az uj parancsolók durva s miveletlen emberek voltak. Pericles és Themistocles helyett, a nyers Lysander uralkodott; Sophocles és Phidias polgártársai helyett, egy csapat spartai zsoldos: kik zsarnokok voltak otthon, zsarnokok a csatatéren, és zsarnokok a tanácsban.

Harmincz tyrann (404).

Egyéb városok szenvedéseit Athene sorsából itélhetjük meg. Lehordatván falait Lysander, harmincz oligarchát ültetett a kormányra; vérhatalommal ruházva fel őket polgártársaik élete fölött. E hitvány gaznép, hasonlóan mindazokhoz, kik a haza ellen idegenekkel szövetkeznek, az ő akaratának zsoldosok által védett vak eszköze volt. Csak most kezdődött az üldözés. Ki az erényesség, vagy vagyonosság hirnevében állott, annak dija halál, vagy számkivetés lőn. Az erőszakkal csalárdságot egyesitve, köztiszteletben álló egyéneknek kellett végrehajtaniok olly elfogatásokat, mellyek következménye halál volt [1]). Le-

[1]) Socrates is kapott illy megbizást, de nem fogadta el. **Plato**, *Apol.*

fegyvereztetett a polgárság; az Areopagusnak nem volt szabad titokban szavazni: s igy megszüntettetvén a lelkismeret-szabadság, mellyel minden birónak szükségkép birnia kell, egyetlen vádlott sem menekült meg a haláltól. Xenophon abbeli előadása, hogy több ember veszté el életét a rémuralomnak eme nyolcz hónapja alatt, mint a huszonhét évig tartott harczban, bármennyire tulzott legyen is, minden esetre fogalmat szerez nekünk ez üldözésnek borzasztó jelleme-, s kárhozatos működéséről.

A Harminczak élén Critias állott, Socrates tanitványa. Egyike azoknak, Theramenes, eleinte hallgatott az erény szavára, vagy a lelkismeret furdalásaira, s ellenszegült társainak: de a zsarnokság ösvényén hiában akar megállapodni, kinek társai arról lelépni nem akarnak. Halálra itéltetvén, olly vidám bátorsággal adta magát sorsának által, hogy előbbi vétkei feledtetvén, közbámulat tárgyává lett [1]).

Alcibiades halála.

A Harminczak rendeletet bocsátottak ki Sparta nevében mindazok ellen, kik az Atheneből számüzötteknek menedéket adnak: a városok azonban mit sem gondolva az embertelen parancscsal, olly nagylelkü részvéttel fogadák be a számüzötteket, minőt csak mivelt lelkektől várhatni. Még Alcibiadesnek is cselt vetettek; ki thraciai menhelyén sem érezve magát biztosságban, magát Pharnabazus oltalmába ajánlá: a satrapa azonban, Lysander ösztönözésére, fegyvereseket küldött ki elfogatása végett: s ezek által, ellentállás közben, megöletett.

Athene visszanyeri szabadságát.

A szenvedés tetőpontját érte. Igen sokan találkoztak Spartában, kiknek Lysander gőgös uralma nem tetszett: a számüzöttek, a forradalmak folytonos élesztői, egyetértésben voltak Athenevel. Ezek feje volt Thrasybulus, szintolly vitéz a hadban, mint igazságos a békében, s a hon szabadságaért buzgó férfi. Hetven vitéz, és elszánt társaival elfoglalá Pylos erősséget (403.), Boeotia s Attica határain: itt gyüjté össze az elégületleneket, és a nyert segélyt: különösen a Lysias, syracusai hires szónok által küldött 500 fegyverest; ki meggyilkolt testvérének megbosszulásáról, ugy szinte az ékesenszólás hazájának felszabaditásáról gondolkozott. Thrasybulus apró győzelmekhez szoktatá e maroknyi lázadót (természetesen ekkép neveztetve, mig a vállalat sikere hősöket nem csinált belőlök). A Harminczak, daczára megkettőztetett kegyet-

---

[1]) Ed. Ph. **Hinrichs**, *De Theramenis, Critiae, et Thrasybuli, virorum tempore belli peloponnesiaci inter Graecos illustrium rebus et ingenio, commentatio.* Hamburg, 1820.

lenségöknek, nem voltak képesek akadályozni a Pyraeus elfoglalását. Lysander ugyan elősietett, megvédeni intézkedéseit: de Pausanias, Spartának kedvelt királya, vagy az atheneiek szenvedései iránti szánalomból, vagy mivel a gőgös hadvezért nyakáról lerázni akarta, meghiusitá terveit; és egyességet kötött az atheneiekkel: melly által a forradalom minden vérontás nélkül végeztetett be; s még az annyira gyülölt tyrannusok is a legnagyobb kiméletben részesültek.

Minden eddigi sérelmek feledékenységnek adattak át [1]); az előbbi kormány alatt tett állam-adósság elismertetett: melly rendszabályok Thrasybulus dicsőségére, s a békének megszilárditására szolgáltak. Ujra fölélesztetett a törvény, melly vagyon-elkobzást, és halálos büntetést szab arra, ki a democratiának ellenséges kormány alatt hivatalt vállalna; sérthetlennek nyilvánittatott, a ki meggyilkolja a tyrannust; valamennyien megesküdtek, hogy halállal büntetik a democratia ellenségeit, és tiszteletet tanusitandnak az iránt, ki a bosszu foganatositása közben életét vesztené: s ekképen Solon törvényei ujra hatásba léptek. És most csak az a kérdés: valljon a formákkal együtt visszatért-e a régi szellem; javultak-e az erkölcsök?

Socrates.

Legjobban megfelel erre Socrates. Atheneben szobrász atyától, és szülésznő anyától születvén, fegyverrel kezdte szolgálni hazáját; a Potidaea s Delion melletti csatákban hősi bátorságot tanusitott: először Alcibiadest az ellenség kezéből szabaditotta meg; azután pedig a megsebesült Xenophont vállaira vévén, a csata zajából biztos helyre vitte. Később a legjelesebb bölcsészektől nyervén oktatást, mindennemü ismeretet sajátjává tőn; a szépmüvészeteket is tanulmányozta: a finomabb életmódot Diotima delnőtől tanulta. Nem vesződött ő, mint elődei, elvont elmélkedésekkel, mellyekből az erkölcsiségre semmi haszon sem háramlik; miért is joggal mondathatott róla, hogy a bölcsészetet az égből a városba vonta. Iskolát nem nyitott; eszméit nem irta le papirra: népszerü, sőt azt lehet mondani, közönséges modorban, közhelyeken, a kézmüvesek mühelyeiben, a foltozó varga tőkéje mellett, intézett kérdéseket azokhoz, a kik körülötte összegyülekeztek; s a legegyszerübb tárgyak- és fogalmakból vont következtetésekkel mintegy észrevétlenül vezette az elméket az igazság fölfedezésére. Miért is azt mondák róla, hogy hasonlóan bába anyjához, mit sem alkot, hanem csak másokat segit az alkotásban.

---

[1]) Első példája az amnestiának a történelemben.

E szerénység, melly mit sem gondolt a dicsőséggel, hogy rendszert, vagy iskolát alapitson, feltünő ellentétet képezett a bölcsészek és sophisták gőgös hiuságával, kikkel ő megküzdeni szándékozott. Athene Görögország központja levén, ott gyültek össze minden bölcsészek: ugy annyira, hogy eszméik ott igen könnyen elterjedtek, s a tökélyre törekvés által az értelmi müveltség is hathatós fejlődésnek indult. Ugyanekkor azonban a bölcsészi iskolák a szellemi tunyaságnak is tápot nyujtottak, az oktatás kényelme, s azon könnyü mód által, hogy a szabad kutatás helyébe betanult szavakat és szólásformákat alkalmaztak. A legelső bölcsészek, minden önzéstől menten oktattak és tanitottak; később a haszonlesők belátva, milly befolyást gyakorol az ékesenszólás Atheneben, iskolákat nyitottak: hol a beszéd és okoskodás mestersége, dij mellett tanittatott. Az illy bölcsészek igen könnyen a fecsegés és álokoskodás mestereivé fajultak el; és minél kevesebb tudománynyal birtak, ezt annál többet fitogtatván, azon törekedtek, mint keressenek védveket valamelly dolog mellett, vagy ellen, mint lehet a csekély dolgokat nagyitani, s a fontosabbakat csekélyszerüeknek tüntetni föl, miképen lehet az igazságot elhomályositani, s a hazugságot az igazság köpenyébe burkolni. S ekkép megszüntetvén a különbséget az igaz és hamis közt, az erkölcstant pusztán önkényes alapra fektették. Ezek egyike Cleon, első volt, ki megfosztá a szószéket méltóságától: ő folytonos fecsegés közben kiabált, dörömbölt, kezeit hányta-vetette, csipejére ütött, mellét kitárta, ide s tova szaladgált; ellenkezőleg Pericles, köpenyébe burkolva, minden tagjártatás, vagy kiabálás nélkül szólott a néphez [1]). Hippias Elisből azzal dicsekedett, hogy mindent tud, még ruházatot, lábbelit, és házi eszközöket is készitени [2]). Leontiumi Gorgias megjelenvén a szinpadon, késznek nyilatkozott, bármelly tárgy fölött vitatkozni.

Olly alkotmány mellett, minő az athenei volt, hol az ékesenszólás határozott ugy a közigazgatási, mint törvénykezési tárgyakban, támogatva a hatalmasok önkényét, és szintugy pártolva a néptömeg őrjöngéseit, mint a zsarnokok erőszakoskodásait, nem nehéz belátni az illy mesterség kárhozatos befolyását; mellynek czélja nem egyéb, mint elhomályositani az elméket, lealacsonyitani az embernek legnemesebb

[1]) **Aeschines** *Timarchus*ban; **Plutarch** *Nicias* életrajz.

[2]) „Bitófát érdemlő szemtelenség, mindenre kész lélek, pergő nyelv; kérdezd meg csak, mit kivánsz tőle, hogy legyen; ő nem egy, hanem száz embert hordoz magában: ő moralista, grammaticus, physicus, politicus, mathematicus, szónok, büvész, orvos, theologus, jós, ő minden, és mindent tud.“ **Juvenalis.**

tulajdonát, az értelmet, az által, hogy az ifjusággal elhiteti, mikép meggondolás nélkül is szónokolhat, és meggyőződés nélkül védheti a jó ügyet is csak ugy, valamint a rosszat.

E kárhozatos ragálynak Socrates saját jellemét, józan eszét, és finom gunyorát állitván ellenébe, a Logicát valódi elveire vitte vissza; s folytonos kérdéseivel sarkalván az ellenfelet, az ennek részéről legkisebb engedményt is fölhasználta, hogy őt legyőzhesse [1]). E módszer, melly jelenleg is jó sikerrel alkalmaztathatnék a szétágazó vélemények egyesitésére, akkoriban azt eredményezte, hogy Socrates is csak egy ujabb sophistának tartaték: ő, ki egészen eltérőleg ezektől, minden igyekezetét arra fordità, hogy megadja a gondolkozásnak a lehető legnagyobb logikai szabatosságot, és a természet rendének vizsgálása által a dolgok legelső okfejére menjen vissza; s fölfejtse az erény és vétek eszméjét, nem annyira tudományos rendszerbe öntés, mint inkább a gyakorlati életre alkalmazás által. Mig tehát a nagyszámu hallgatóktól környezett bölcsészek, nem csekély dijért adának oktatást az ékesenszólás-, kormánytan-, festészet-, szobrászat-, hadtudomány-, sőt néha az erény és boldogság megszerzésében is: Socrates őket a hetaerákhoz hasonlità, kik minden kellemeiket áruba bocsátják; és ő maga csak azért látszott olly sokat tanulni, hogy jobb emberré váljék, nemesebb érzelmek forrásából meritsen, a látszat által meg ne csalattassék, a tudományokat az észnek gyámolitására fölhasználja, s az emberbe önmaga iránti bizodalmat öntsön. Mig a gőgös sophisták leronták a vallást, a nélkül, hogy azt valamivel pótolnák, s az igazság és erény fogalmait

[1]) „Socrates egész alázatossággal közeledik a sophistákhoz, dicséretekkel halmozza őket, s tanulékony arczczal, valamelly egyszerü, s látszólag nevetséges kérdést intéz hozzájok. A sophista szánakozó mosolylyal felel neki; a bölcs tovább is sarkalja; könyörög neki: ereszkedjék le hozzá, világositsa meg őt, és alkalmaztassa mondatait gyenge felfogásához; midőn feleletet csikart ki tőle, egy másik kérést intéz hozzá, melly megadatik neki, minthogy tárgyát senki sem tudja. Ekkor Socrates valamelly nehézséget gördit elő, csekély értelmi tehetségét hozván fel okul; ellenfele azonnal szónokolni kezd: ő pedig megállitja, s mindenre kéri, beszéljen röviden és szabatosan, nehogy eszét megzavarja. A sophista zavarba jő: Socrates ujabb dicséretekkel engeszteli meg őt; a sophista örömében kimondja végre itéletét: Socrates ebből következtetést von, mellyet meg kell engedni neki; utána ismét egy másikat állit föl: ezt sem tagadhatni meg tőle; összehasonlittatván mindez az előzményekkel, a sophista tőrbe esett, nyilvános képtelenséget állitott, kézzelfogható ellenmondásba keveredett. A zavarba hozott pedans tudós bosszus szavakra fakad: Socrates igen szerényen panaszkodik, hogy nem méltatja őt arra, miszerint felvilágositaná; s megbántást szinlelvé távozik. A guny megtette hatását: mindenki kaczag, a dölyf le van fegyverezve, s az igazság diadalmaskodik.“ **Cesarotti**, *Corso di letteratura greca.*

megsemmisíték: Socrates őszinte együgyüséggel fölállitá az Isten eszméjét; az igaz-, jó-, nemes-, igazságos-, és mindarra utalván az elmét, a mi Istentől származik, és Istenhez vezet vissza. De még nem izent harczot az uralkodó vallásnak: ennek ideje még nem érkezett el; és ő belátta, mikép e vallás is sokaknál kelt föl nemes, erkölcsi érzelmeket: hanem csak magasabb értelmezést adott a közönségesen divatozó vallásnak, és hasznos társadalmi tanokat vont abból le, következtetésül.

Ő semmit sem állitott, hanem azt mondá, hogy csak egyet tud, azt tudnillik, miszerint semmit sem tud. Kételkedett, kérdezősködött, az igazság határaig ment: itt megállapodott; vagy azért, hogy ellenkezőt cselekedjék a sophisták határozott kijelentéseivel; vagy talán, mert meg volt győződve az emberi ész tehetetlenségéről: melly önmagától belátja ugyan minden tudomány hiuságát, de az igazságot egészben, melly maga az Isten, át nem karolhatja.

Bármint jutott is hozzá, de az Istenségről igen magasztos fogalommal birt. Socrates a legfőbb lény egységét állitá föl; s innen a legtisztább morált következteté, mellyet valaha *) pogány tanithatott [1]). E morált a gyakorlati életbe is átvivén, az igazságnak mindig rettenthetlen bajnokaul mutatkozék, mellyet ő g e n i u s á n a k nevezett [2]). Midőn az Arginusae melletti diadalmas hadvezérek a holtak iránti szentségtelenség miatt törvény elé idéztettek, egyedül maga volt, ki a kárhoztató itéletet makacsul ellenzette. A harmincz tyrannus egyedül neki tiltotta meg a szónokok közül, beszédet tartani a néphez: ő azonban mit sem gondolván e tilalommal, szó, vagy hallgatás által kárhoztatá őket. Azt kellene hinnünk, hogy igazság- és honszeretete állam-

---

*) Inkább csak *akkor*, és *olly* körülmények közt. Mert Epictet is pogány volt: s morálja mégis tisztább Socratesénél; természetesen, mert az evangelium fényének föltünte után élt, az pedig előtte. S.

[1]) Tanairól bővebben fogunk értekezni a XXII. fejezetben, midőn a görögök bölcsészetéről szólandunk.

[2]) Legujabban Lélut, athenei orvos, bocsátott közre egy könyvet e czimmel: *Du Démon de Socrate*, mellynek befejezése igy hangzik: „Il résulte que Socrate est bien véritablement fou, puisque, s' il y a un caractère formel et indubitable de la folie, ce sont les hallucinations, c' est-à-dire, cet état intellectuel où nous prenons nos propres pensées pour des sensations causées par l' action immédiate des objets extérieurs. Sa philosophie a présenté, pendant quarante ans peut-être, ce caractère irréfragable de l' aliénation mentale.“ Ekképen akarja ez orvos alkalmazni a lélektant a történeti vizsgálatokra: s csak azt bizonyitja ez által, milly keveset ér a hideg számitás arra nézve, hogy felfoghassuk a szép és jó felé irányzott magasztos törekvést, mellynek egy, a bölcseség és erény iskolájában növekedett lélek nem képes ellentállni.

ügyekbeni részvétre ösztönözé őt: azonban egy részről példája által ellenkezést tanusitott az akkoriban átalánosan uralkodó fanatismussal, mellynél fogva mindenki államférfiut játszott; más részről pedig kijelenté, mikép az ő feladata, nevelni az ifjuságot: mi az államigazgatásnak valódi alapját képezi. „Legjobban szolgálom a hazát az által, ha jó polgárokat képezek számára.“

Mindamellett az ő kedvencz tanitványa, a romlott keblü Alcibiades volt! Szinte az ő tanitványa volt Critias, a Harminczak főnöke; ki azt állitá, hogy a vallás és istentisztelet igen szép találmánya a törvényhozóknak, a köznép ámitására. Mindketten nagyon elütöttek a mestertől: a gonoszlelküek azonban ennek rótták föl vétkül a tanitványok hibáit; az egyiknek tudnillik kicsapongásait, a másiknak kegyetlenségét. Egyébiránt őszinte nyilatkozatai gyülölséget vontak fejére: midőn a féktelen athenei democratia ellenében Sparta szilárd alkotmányát dicsérte, azt fogták rá, hogy nem igen jó indulattal viseltetik a haza iránt; midőn az iránt nyilatkozott, hogy Euripides hazafias szigorát többre becsüli Aristophanes könnyelmü kihágásainál, ez őt a szinpadon gunyolta ki, mint valamelly, a felhők közt bolyongó álmodozót; ugyanazon szőrszálhasogatásokat tulajdonitván neki, mellyektől leginkább idegen volt. Az illy eljárás régi már, és mégis mindig uj dolog.

Rendesen a democratiai államokban nem legjobb szemmel nézik azt, ki a tömeg fölé emelkedik; és épen ugy, mint a jelenkorban, az atheneiek is minden fensőbbséget gyülöltek, s rendesen ostracismussal szokták büntetni [1]). Ez alacsony érzelemnek hizelgett Aristophanes, midőn Socratest guny tárgyává tette, szintugy Euripides a szomorujáték-költő, és Meton csillagász, ki az általa légmérőnek nevezett 19 éves cyclust találta föl.

Socrates valóban megemlékezhetett Euripides azon mondatáról: ‚Gyülöljük azokat, a kik folytonos gunyolódásokkal az embereket annál rosszabbakká teszik.‘ Ő azonban mit sem gondolt saját védelmével; a maga kimért ösvényén haladva, hiven meggyőződéséhez, tanitványokat

---

[1]) Xenophon (*Ἀθηναίων πολιτεία*), igy szól az athenei népről: „E nép üldözi az érdemteljes férfiakat; minden kitünőt gyülöl; lealázza, számkivetés-, vagy halálra kárhoztatja a legjelesebb egyéneket, mig tisztelettel halmozza el a haszontalanokat: mindezt a democratia nagyobb dicsőségére... Féltékeny lévén saját becsületére, nem türi, hogy a szinpadon megrovassék; de tapsokkal bátoritja föl a dölyfös gunyt, ha annak tárgyává valamelly előkelő, gazdag, vagy hires egyén tétetett. Nem, mintha megvetné őket: hanem mert tiszteli és féli, gyülöli is őket. Adjuk meg neki a dicséretet, hogy saját érdekeit jól érti. Azt teszi, a miből legtöbb haszon háramlik rá.“

képezett, kik örök dicsőségére szolgáltak; minők: Xenophon, Cebes, Antisthenes, Aristippus, Plato. Békével türte a sértéseket: s midőn a szinpadon kigunyoltatott, figyelmesen és nyugodtan nézte az előadást; azt mondván, miszerint vendégség közepett képzeli magát, hol a vendégeket ő mulattatja. Valakitől egy arczulcsapást kapván: ‚Csak az kár, mondá, hogy az ember nem tudja, mikor menjen ki házából vértezett arczczal.' Neje, Xanthippe okozott neki legtöbb bajt, s naponkint próbára tevé türelmét; ki is egy napon szidalmakkal tetézvén őt, miután egy fazék lugot is öntött volna fejére, Socrates minden bosszuját e szavakban önté ki: ‚Ritkán dörög eső nélkül.' S ő maga is elismerte, hogy férjének arczát soha elváltozni nem látta; kül tekintete annyira magán hordá belnyugalmának kinyomatát Bizonyos Zopyrus, Athene Gallja, vagy Lavaterje [1]), ki azt állitá, hogy az arczvonásokból valakinek jellemét kiolvasni képes, Socratest vizsgálván, azt nyilvánitá róla, hogy gőgös, ostoba, irigy és buja jellemü; mire a jelenlevők nevetésre fakadván, Socrates megvallá, hogy illy tulajdonokat és hajlamokat érzett ugyan magában, de azokat elfojtani igyekezett. Méltán mondhatta tehát róla a delphii oraculum, miszerint Socrates az egyedül szabad, igazságos, és bölcs ember.

Saját szemeivel kellvén tapasztalnia, milly sok polgár veszté el életét, vagy küldetett számkivetésbe a Harminczak kegyetlensége által, ezeket mondá: ‚A melly pásztornak juhai napról-napra kevesbülnének, s ki még sem akarná elismerni magáról, hogy rossz pásztor, az hijával volna az őszinteségnek: annál inkább el lehet ezt mondani egy város kormányzójáról, ki a polgárok számát naponkint kevesbülni látván, tagadja mégis, hogy ő rossz kormányzó.' A Harminczak hallgatást parancsoltak neki, s hogy ne társalkodjék harmincz éves kort el nem ért egyénekkel; de ő nem hagyá megszorittatni magát szabadságában, és azon kérdésre, nem fél-e tőle, hogy szabad-szólásának szomoru következményei lesznek: ‚Sőt inkább, felelé, minden rosszra készen vagyok; de egy sem volna mindnyája között hasonlitható ahhoz, ha igazságtalanságot követnék el.'

Socrates elitéltetése (400).

Daczára mindezen erényeinek, talán egyedül tanitványainak hálás emlékében élt volna, ha az üldözés el nem éri őt is, és olly halált

[1]) Aristoteles megjegyzi, mikép a régi arczismerők a lélek tulajdonait az azon népek vonásaivali hasonlatosságból itélték meg, mellyek külalak-, és szokásokra leginkább különböztek egymástól, minők például az egyptomiak, thrákok, szittyák. *Διελόμενοι κατὰ τὰ ἔθνη ὅσα διέφερε τας ὄψεις καὶ τὰ ἤθη, οἷον Αἰγύπτιοι, καὶ Θρᾷκες, καὶ Σκύθαι. Physiogn.* I.

nem készit számára, melly Görögországban mindeddig ismeretlen eszményképet alkotott belőle; tudnillik egy bölcsnek eszményképét, ki saját meggyőződéseért áldozza fel magát. Még a zsarnokok által is tiszteletben tartott erénye, nem mentheté meg őt polgártársai bosszujától; kik az igaz férfit, mint istentelent, az ifjuság megrontóját, és veszedelmes ujitót, törvényszék elé idézték: melly vétkek rendesen olly egyéneknek szoktak tulajdonittatni, kik semmi bünt sem követtek el. Bizonyos Meletus, kigunyolt tragicus költő, Lycon ügyvéd, és Anytus, vagyonos férfi, ki Thrasybulusnak a hon megmentésében segédkezeket nyujtott, és e miatt népszerüségre vágyott, emelték ellene a vádat. A birák szokás szerint azt kérdék tőle, minő büntetésre véli magát méltónak; és ő felelé: ‚Arra, hogy a város házában tartatva, köz költségen tápláltassam.' Az athenei törvények szerint minden polgárnak jogában állván, részt venni a törvényhozásban, az igazság kiszolgáltatását is mindenki szabadon gyakorolta: főleg miután Pericles ujitásainak következtében, az Areopagus hatósága a köztörvényszékekre ruháztatott át; mellyeknek 500-, 1000-, sőt 1500-ra is felrugó tagjai, sors által jelöltettek ki. Valljon tehette-e azt Socrates, hogy illy csoport előtt fejtegesse bölcsészi nézeteit? Egyező volt-e rendszerével, hogy a hazai szokásokat megtámadván, ujitásait okszerüeknek hirdesse? Esztelenségnek tartva tehát, hogy a népnek illyesmiről szóljon; valamint más részről aljasságnak tekintvén azt, hogy saját meggyőződését megtagadja, nem akará használni azon szónoki fogásokat, mellyekhez a vádlottak, hogy magukat kimentsék, folyamodni szoktak: mivel, a mint mondá, szintolly rosszul illenek ezek hozzá, mint lábaira a joniai topányok. Egy valakinek azon megjegyzésére, miért nem gondolkozik saját védelméről, felelé: ‚Egész életemben arról gondolkoztam, hogy büntetésre méltó tettet ne kövessek el.' — S midőn a szólásban rá került a sor, egy „képzelhetlen magasztosságu gyermekies beszédet" tartott [1]).

„Hetven éves koromban először állok törvényszék előtt; miért is ellenfeleimnek mesterséges beszédmódjához nem értek: de a törvény iránti engedelmességből szólok hozzátok ugy, miként a köztéreken és más helyeken engem beszélni hallottatok. Ellenségeim arról vádolnak, hogy a mennyei és földi dolgokban buvárkodom, a gonoszat is szép szinben tüntetem föl, és másokat arra tanitok. Minderről én mit sem tudok; és minthogy teljes életemben nyilvánosan beszéltem, álljon elő valaki, s mondja meg, hallott-e tőlem illy dolgokat; és azok, kik ifju

[1]) **Montaigne.**

korukban hallgatóim voltak, megvonták-e tőlem később is szeretetöket? Az én tudományom tisztán emberi bölcseség: s az oraculum engem legbölcsebbnek csupán csak azért jelentett ki, mert tudom, hogy semmit sem tudok. S mivel ezt bevallám, a bölcsészek, müvészek, költők gyülöletét vontam magamra; kik azt hiszik magukról, hogy nagyon is sokat tudnak. Az ifjuság, melly engem hallgat, megtanulja, nem sokba venni az ő állitólagos tudományukat: azért mondják rólam, hogy megrontom őket; azért ingerlik föl Meletust, Anytust és Lycont ellenem: kik azt fogják rám, hogy az ifjuságot megrontom, nem hiszek az istenekben, és uj isteneket akarok behozni. Az első állitás azért (?) nem lehet való, mert bizonyára senkinek sem jut eszébe, gonoszokká tenni másokat, hogy ezek később ártalmára legyenek a mesternek; s ha talán tévedésből ezt tettem, miért nem figyelmeztettek rá vádlóim annak idejében? Mi a második állitást illeti, ez a harmadik által czáfoltatik meg; mert midőn daemonomról szólok, ez által elismerem, hogy istenek vannak. S ugyanezen daemon parancsolá nekem, hogy okoskodjam: és én engedelmeskedtem neki; mint engedelmeskedém a ti hadvezéreiteknek Potidaea, Amphipolis és Delion mellett. S ha ti engem azon föltétellel oldoznátok föl, hogy többé ne bölcselkedjem, még akkor sem akarnék nektek engedelmeskedve, az istenek ellen vétni; kik irányában nem mutathatok nagyobb tiszteletet, mint ha szünet nélkül azt hirdetem ifjunak és öregnek, hogy a földi és testi javak háttérbe szoritásával, mindenekelőtt lelkök üdvéről kell gondolkozniok. És most is nem annyira magamért, mint sem értetek védelmezem magamat: nehogy az ártatlant elitélve, az Isten ellen vétkezzetek, ki engem várostokba helyezett, hogy mint a darázs a nemes paripát, szüntelen ösztönözzelek titeket. S habár soha sem viseltem is tisztséget, ugy vélem, nagy szolgálatokat tettem a hazának az által, hogy az igazság ösvényéről soha le nem tértem, s a nép, vagy a tyrannusok hatalma és tekintélye által magamat elriasztatni nem engedtem. Valamint kegyetek megnyerése végett most sem fogok használni olly eszközöket, mellyeket jók- és igazságosoknak nem tartok; minthogy pedig, ellenkezőleg az ellenem felhozott váddal, szilárdabb hitem van Istenben, mint bárkinek vádlóim közül, ügyemet Isten után a ti itéletetekre bizom."

Birságra itéltetvén, ezt nem akarta megfizetni; nehogy ez által magát bünösnek ismerje el. Barátjai el akarván őt szöktetni, nem egyezett bele; azt mondván, hogy nincsen ollyan hely Atticában, hol a halált kikerülhetné. S valóban a menekvéssel beszennyezte volna ügyének tisztaságát; mig szilárd állhatatossága, az utókor tiszteletét szerezte meg számára.

A hazát, vallást, és nevelést szüntelen ajkukon hordó szájaskodók által elcsábitott tömeg, 556 közül 281 vokssal, vagyis csak három szónyi többséggel, őt halálra itélte. Ez igazságtalan bánásmód nem zavarta meg a nagy férfiu lelki nyugalmát: egy, a megvetéssel határos, csipős gunynyal vett bucsút; elismeré legyőzetését, de nem az észből meritett okok, hanem a vakmerőség és szemtelenség által; és saját dicséretét adván elő, e szavakkal vált el biráitól: „Teljes reménynyel vagyok, oh birák! hogy e halálra-itéltetés nekem csak hasznomra szolgál; mert két dolog lehetséges: vagy mindennek vége szakad a halállal, vagy egy más élet következik be. Ha mindennek vége van, oh milly édes leend a nyugalom az életnek ennyi fáradalmai után! Ha pedig létezik egy más világ, milly boldogság találkozni ott a régi bölcsekkel; egyesülni annyi igazságtalanul elitéltekkel, s tőletek megmenekülve, azok előtt jelenni meg, kik méltán viselik a birói czimet! Nektek semmi rosszat sem kivánok, egyéb a mennyiben szándékotok volt nekem ártani. Én halni fogok, ti pedig éljetek: mellyik jobb a kettő közül, azt csak az istenek mondhatják meg.“

S jóllehet szavai kétségbe látszanak vonni meggyőződését, ő arról nem kételkedett, hogy lelkére halhatatlan élet várakozik; s midőn vidám arczczal kiüritvén a méregpoharat, barátjait körülötte siránkozni látná, rendületlen nyugalommal szólott velök a siron tuli reményekről: s ezzel kiadta lelkét. Végperczében az iránt kérdeztetvén, nem volna-e valamelly ohajtása: ‚Igenis, felelé, áldozzatok érettem egy kakast Aesculapnak.‘

Ez áldozatot a veszélyes betegségből fölgyógyultak szokták bemutatni: ő is illy szempontból tekintve az életet, sajátságos gunyorával akarta megköszönni, hogy megmenekedett az élet bajaitól.

Athene csakhamar belátta, s megbánta istentelen tettét. Meletust a nép konczolta föl; Anytus futásban keresett menedéket; Socrates többi üldözői pedig részint birsággal, részint gyalázattal lakoltak, és valamennyit a lelkismeret furdalásai kinozták.

TIZENHATODIK FEJEZET.

A ‚tizezer‘ visszavonulása. Lysander, Agesilaus.

Forditsuk szemeinket ismét Persia felé, melly olly nagy befolyást gyakorolt Görögország viszontagságos sorsára (496). Miután az Eurymedon folyó mellett szenvedett vereség, és a thraciai Chersonesus

elvesztése Persiát Europától elzárta, Xerxes visszatért haremébe, s mint már emlitők, ott meggyilkoltatott (465). I. Artaxerxes negyven évi uralkodása alatt, a birodalom hanyatlásnak indult; s ő minden jó tulajdonai mellett sem vala képes azt föltartóztatni. Testvére, Hystaspes föllázitá ellene Bactrianát, s csak két csata következtében győzethetett le. Az atheneiekkel majd nyiltan, majd titokban folytatott harcz, a birodalom beljében lábra kapott egyenetlenségek, Egyptom föllázadása, megosztva tarták erejét; mig végre az athenei Cimon által Cyprusnál kivivott győzelem békére kényszerité Artaxerxest: ki az ásiai görögök szabadságát elismervén, megfogadta, hogy többé nem küldi hajóit az aegaeumi tengerre, és seregeit három napi távolságra távol tartandja a partoktól (449.). Ez volt a persa (med) háboru dicsőséges vége!

Darius Nothus.

Az egyptomi háboruban Megabyzus, syriai satrapa, ki azt szerencsésen bevégezte, a lázadás szitójának, Inarus-, libyai királynak megkegyelmezett. Minthogy pedig ez mindamellett is halállal lakolt, Megabyzus e körülményt ürügyül használta Syria föllázitására: a királyi seregeket két izben megverte, s ő maga szabta meg a királylyali kibékülés föltételeit. Ezen első példája egy satrapa siker-koronázta fellázadásának a birodalom ellen, uj kisérletekre szolgáltatott alkalmat. Amastris, a király anyja, s Amitis, az ő neje, Megabyzus részére működtek, s a kormánydolgokat kényök szerint intézték; a királyt egészen haláláig hatalmukban tartván. II. Xerxes, Artaxerxes egyedüli törvényes fia, alig ült a trónon negyvenöt napig, a mint testvére Sogdianus által meggyilkoltatott (424); de hat hónap mulva ezt is hamuban [1]) fojtá meg Ochus, Artaxerxes másik törvénytelen fia; ki II. Darius Nothus (bastard) név alatt uralkodott. Ez már tizenkilencz évig ült a trónon; s fiának azon kérdésére, miképen tudott olly sokáig és szerencsésen uralkodni, azt felelte: ‚Engedelmes voltam az istenek, és igazságos az emberek iránt.' Ezzel ellenkezőleg a történet azt állitja, hogy neje Parysatis, és három herélt uralkodott fölötte; kiknek egyike, Artoxares, a trónra vágyván, életét bitófán végezte.

A törvényes királyi ivadék kimultával megrázkódott a birodalom, s tágult az engedelmesség: annál is inkább, mivel az uj uralkodó-csa-

[1]) A bünös egy magas toronyból, egy hambár hamuba taszittatott le, mellyben megfuladt. A persáknál divatozó halálos büntetésnek egy más neme volt, hogy az elitélt két, egymásra tett, hajó-alaku teknőbe záratott, ugy hogy csupán feje állott ki belőle; ezután szemei kiszuratván, mindaddig táplálttatott eledellel, valamig a saját ganéjából termett férgek beleit kirágván, őt a borzasztó kinoktól megszabaditák.

lád eltért a régi törvényektől; azonegy satrapára több tartományokat bizván, s még a katonai hatalommal is fölruházván őket. A lázadások tehát szaporodtak: s ámbátor az udvarnak sikerült azokat elnyomni, e részben csalárd eszközöket használt; mellyek által csak gyengeségének adta bizonyitványát. Legveszélyesebb lázadás az volt, mellyet Arsites, a király testvére, Megabyzus egy fia által gyámolitva, s Pissuthnes, Lydia satrapája támasztottak ellene; mellyeket csak is akképen sikerült legyőzni, hogy a két főnök árulás által elfogatott.

A birodalom gyengeségét és szorultságát hasznukra forditák az egyptomiak. Amyrteus, ki Inarus fellázadása óta a mocsárok közt tartózkodott, kilépvén a sikra, a nép segedelmével ujra elkergette Egyptomból (414.) a persákat; és olly szerencsével vitte ügyét, hogy a persák őt, és utódait királynak ismerni kénytelenittettek.

Ifjabbik Cyrus.

Nagy veszély érendette Persiát, ha Görögország komolyan gondolkozik a régi szenvedések megbosszulásáról: s Conon megelőzte volna Nagy-Sándort. De a peloponnesusi háboru Darius egész uralkodása alatt folyván, nem csak nyugalmat biztositott Görögország részéről a persáknak, hanem még alkalmat is nyujtott nekik, Görögországnak árthatni. E részben ugyanazon tisztet teljesitvén, mellyet a német császárok a középkori olasz köztársaságok irányában vállaltak magukra, s akkép tekintvén azt, mint őket illető zsákmányt: élesztek a pártokat, aranynyal vesztegettek, és a legyőzött részt a győző ellen támogaták; s bizonyosan végromlásra juttatják Görögországot, ha Tissapherneshez hasonló ravasz satrapák adták volna mindig a tanácsot; s ha a király rendeletei a kis-ásiai satrapák féltékenysége, és szeszélyei miatt teljesitetlenül nem maradnak. Tissaphernes szövetségre lépett Spartával (411); jóllehet Alcibiades politikája igen sokáig meg tudta akadályozni ennek sikerét. Lysander azonban tökéletesen megnyerte Cyrusnak, Darius Nothus ifjabbik fiának hajlamát; kit némellyek az uralkodók példányképeül irnak le, mint bölcs, tanult, munkás, bátor, szavatartó, s rendithetlen becsületességü ifjat. Ő maga beszélte Lysandernek, hogy saját kezével mérte ki kertjeit, mellyekben annyira gyönyörködött, maga kezével mivelte földjét, s ültette abba a fákat; s midőn a spartai ezen kételkednék, pompás öltözetére, nyaklánczaira, karpereczeire vetve tekintetét, az ifju herczeg Mithrasra esküdött meg neki, hogy soha addig nem vett eledelt magához, mig a munkában ki nem fáradt.

Artaxerxes Mnemon.

Ha ő csakugyan birt eme jó tulajdonokkal, azok mindenesetre szenvedtek a haremi nevelés, és anyja-, Parysatisnak rendkivüli szere-

tete által; ki az ő hiuságának, és uralkodási vágyának fölöttébb hizelgett. A persa udvar szertartásai szerint halállal lakolt, ki a király ágyasának szeme közé nézett, vagy a vadászaton a királynál hamarabb ejtett vadat, vagy az ő jelenlétében kezeit öltönyének ujjai alá nem rejtette. Ez utóbbi szertartást Cyrusnak két unokaöcscse mellőzvén, az őket kivégeztette. Nem tetszett az Dariusnak, hogy Cyrus olly tiszteletet követel, melly egyedül csak a királyi fölséget illeté: visszahivta tehát őt Kis-Ásiából; s bármennyire igyekvék Parysatis, minthogy különben is biborban született, őt trónörökösnek választatni, az öreg király ezt szilárdul megtagadá, s II. Artaxerxest, ki roppant emlékező-tehetsége miatt Mnemonnak is nevezteték, elejbe tette. Cyrusnak örökségül Lydia, Phrygia, s Cappadocia kormányát adta: melly gyönyörü tartományok a birodalomtól is elszakittattak.

Az anyja által felbujtott Cyrus, csak lépcső gyanánt nézte e tartományokat a trónra, mellyre atyja halála után (405.) leplezetlenül vágyott. Tissaphernes, szinte uralomra vágyván, az által vélte czélját érhetni, ha Cyrust árulással vádolja; ki elfogatott ugyan, de a hatalmas Parysatis oda tudta vinni a dolgot, hogy szabadon bocsáttaték vissza tartományaiba: hova a bosszuvágyat is magával vitte. Minthogy pedig a despoticus államokban a zsarnokság és szolgaság közt középut nincsen, nem lévén kedve, s hajlama az engedelmességre, a királyi méltóság után vágyott.

Megdönteni valamelly, millio harczos által környezett, a vallás tekintélye, s azon szilárd erő által oltalmazott trónt, mellyet a megállapitott rend minden ujitás ellenében éreztet, őrültségnek látszott volna: de az ő részén volt a szellemi erély, hü alattvalók vak engedelmessége, s a spartai szövetség. Alattvalóit vitézség, belátás, nyájasság által kötelezte le magának, főleg pedig azzal, hogy elődeinek példáját nem követte: a tartományokat nem szivta ki; sőt inkább növelte az ipart, kiszolgáltatta az igazságot, emelte a földmivelést; és átalában többet gondolt alattvalóinak jóllétével, mint saját hasznával. Sparta barátságát levélben kérte, mellyben azzal dicsekszik, hogy sokkal királyibb módon gondolkozik és érez, mint testvére, vallási oktatásban részesült, és sok bort képes meginni, a nélkül, hogy az megártana neki. Végre megjegyzi, hogy naponkint könyörög az istenekhez, engedjenek neki olly hosszu életet, miszerint barátjait kellően megjutalmazhassa, ellenségein pedig bosszut állhasson.

Százezer harczost fegyverzett föl az ásiai félszigeten, mind ollyanokat, kik a görögökkeli érintkezés által megszokták a fegyelmet, s az ásiai elpuhultságból kivetköztek. A spartaiak nyolczszáz csatárt igértek

Cheirisophus vezérlete alatt, szabad rendelkezésére adák hajóikat, és azonkivül szabadságot önkénytesek toborzására a tőlök függő államokban: ekképen 10,000 nehéz fegyverest, és három ezer ijászt és könnyü fegyverzetü csatárt szedett össze.

Artaxerxes henyesége mellett ő mindezen előkészületeket egész biztosságban tette; s hatvan napi gyors menet után 1200 mérföldet haladván seregével, az Euphrat partjainál megjelent; ellenséggel pedig csak Cunaxánál találkozott, egy napi járásra Babylontól. Heves harcz keletkezék itt; de mig övéi győztek, Cyrus elesett: és vele együtt a háborunak oka is megszünt.

A visszavonulás (Anabasis).

Seregének nem maradt egyéb hátra, mint visszatérése felől gondolkozni: ekkor a joniaiak és görögök egy kost, egy bikát, farkast és vadkant áldozván, hüséget esküdtek egymásnak, a veszélyekkel összekötött visszavonulásban. Látva köztök a rendet és egyességet, a persák nem merték őket megtámadni: sőt még élelmi szereket is igértek szolgáltatni számukra, azon föltétel alatt, ha a tartományokat, mellyeken keresztül vonulnak, nem pusztitandják. Azonban Tissaphernes, ez egyezkedés szerzője, vesztökre tört; és rávette Ariaeust, a joniaiak vezérét, hogy váljon meg a görögöktől. Valóban sikerült is neki, árulás által a ‚tizezert' a Tigris és Euphrates közt Babylont hasitó csatorna-hálózat közé csalni: s Clearchust, négy alvezérrel együtt meggyilkolta. A görögök azonban nem veszték el bátorságukat; sőt inkább Cheirisophus-, és athenei Xenophon-, Socrates tanitványának vezérlete alatt, a visszavonulást folytatták.

Mi, kik a moskwai visszavonulásnak egykoru tanui vagyunk, nem nagy részvéttel volnánk e maroknyi vitéz nép szenvedései iránt, ha olly érdekesen elő nem adná azokat Xenophon, ez ó-kori Ney; ki először ir le minden irók közt egy visszavonulást: e fontos hadi müködést, midőn az ember nem dicsvágy-, fukarság-, vagy hősiesség̀ből megy a veszélynek elejbe, hanem a szükség kényszeritő uralma alatt menekül abból.

Először négy phalanxot képeztek: kettő ment oldalt, kettő homlokban, középett a könnyü fegyveresek, teherhordó barmok, szolgák és nők; a szekerek, podgyász, még a sátorok is megégettetvén, a legszükségesebb tárgyak elosztattak. Minden gyámol nélkül, egy idegen tartomány rónaságán, Tissaphernes lovassága által szüntelen háborgattatva, csakhamar belátták, hogy négyszögü csapatban lehetetlen előre haladni, midőn az ellenség sarkukban van: azonkivül szorosokon is át kelle menniök. Hat csoport képeztetett tehát, száz-száz emberből, kik a hézagot betöltve föntarták a rendet; sőt a Carduchi hegyeken át-

mentökben, még kisebb csapatokra is oszlottak. E fáradságos és veszélyes visszavonulás közben a tapasztalás megtanitotta Xenophont, hogy a dombokat könnyü csatárokkal rakja meg az ellenség szemmel-tartása végett, melly legalább is egy nyillövésnyi távolságban legyen tőle; megtanitotta továbbá, mint rendezze el ügyesen a tábort, és biztositson magának lehető legjobb állást; hogy zárt sorokban haladjanak előre, s a talált élelmi szerekkel gazdálkodjanak, azokkal több napokra lássák el magukat, őrtüzeket éleszszenek, s az ellenség kémeit elfogván, azokat kalauzokul használják: egy szóval, minden lépés uj leczke volt rájok nézve. Nagy hidegben nem engedtetett meg a katonáknak közel menni a tüzhez; éjjel a nehéz fegyveresek küldettek előre, utánuk a könnyü gyalogság, és végre a lovasság: ugy hogy az állomási helyen mind együve találkoztak. Időről-időre, a harczosok bátorságának fölélesztése végett, áldozatok mutattattak be az istenségnek.

Ekképen folytonos nélkülözések, viszontagságok és árulások közt, a görögök elérték végre a tengerpartot; s egy év mulva Trapezus szövetséges-városba érkeztek: hol a szabaditó Jupiternek tett fogadásukat teljesitették. Midőn Xenophon Cheirisophus halála után a sereggel Partheniába, Görögországban, bevonult, csupán hat ezer harczost számlált: mindannyi hősöket, kik rettenthetlen bátorsággal küzdék át magukat annyi szenvedéseken; és kik legfényesebb tanubizonyságul szolgálhatnak rá, hogy egy jól fegyelmezett kis csapat nagyszámu csordákkal megmérkőzik.

Ujra föléledt tehát a régi hőstettek emléke; s egy részről ugyan a görögök, elkeseredvén azok ellen, kik őket elárulták, eltökélték magukban, visszaszerezni Kis-Ásia szabadságát; más részről pedig Tissaphernes, a Cyrussali czimboráskodás miatt, a görögök ellen tett készületeket. Ő Pharnabazus satrapával egyesülvén (399,), az aeoliai városokat támadta meg Kis-Ásiában; ezek Spartához folyamodtak: melly azonnal harczosokat szedett Peloponnesus- és Atticában. Vezérök, a spartai Thimbron, szerencsétlen csatát vivott; Dercyllidas küldetvén helyébe, győzelemre vezette a görögöket: s igen ügyesen hasznára forditván a Tissaphernes és Pharnabazus közti féltékenységet, az előbbivel külön fegyvernyugvást kötött (397). Tissaphernes, a mint elérkezettnek látta a perczet, megszegte azt; de Sparta kebelében két nagy hadvezér támadt.

Lysander.

Lysander, jóllehet Spartában születve, Athene miveltségével birt: miért is a főhatalomra jutván, hazáját a Lycurgus-féle barbaries helyett, a nemesebb miveltséggel törekedett megismertetni. A

mélyen sülyedt Ephesusba mindenfelől kereskedőket hivott meg; és itt csakhamar ujból felvirágzott a jóllét [1]). Sparta, az ő szegénységében, nem küzdhetvén valamennyi ellen, Lysander nyájas és szelidebb magaviselete által minden oldalról szövetségeseket keresett magának. A Cyrusnak tett szolgálatok fejében, ettől nyert pénzösszegből minden matróznak egy obolussal többet fizetett naponkint; és igy az ellenséges hajókon szolgáló tengerészeket zsoldjába vonta. Ezután bejárta hajóhadával a partokat, mindenütt aristocratiai kormányformákat alapitva, mint mellyek egyedül voltak intézményeivel öszhangzásban: s ekképen szövetséget hozott létre, mellynek láthatatlan feje Sparta volt.

Utódja Callicratidas, szigoru erkölcsü ember, elidegenitvén magától a szövetségeseket, Arginusae mellett csatát vesztett, és elesett. A szövetségesek Cyrussal együtt Lysandert ohajták vissza; ki könnyü szerével mindent a régi kerékvágásba hozott.

Agesilaus.

Agis, Sparta királya, Leotychides nevü fiut hagyott maga után; minthogy azonban a közvélemény Alcibiadest tartotta atyjának, Lysander kieszközölte, hogy a trón ne örökösödés utján, hanem az arra legméltóbb férfiunak birtokába adassék: azon reményben, hogy ő reá fog a választás esni. Csakugyan el is nyerte volna a trónt, ha az oraculum szavát nem emeli ellene; mellynek következtében Agisnak egy testvére, a kellemetlen külsejü, és sánta Agesilaus, választatott meg királynak. De a rut alak nagy lelket, magasztos érzelmeket, és nemes dicsvágyat takart; mellyhez még nyájassággal párosult, rendkivüli szerénység is járult. Mint egyszerü polgár növekedvén föl, Lycurgus szigoru törvényeit szorosan megtartá; s annyira növekedett népszerüsége, hogy az ephorok pénzbeli büntetést szabtak volt rá, mivel egészen magához vonta a köztársaság polgárait. Mig az ő elődjei folytonos harczokat vivtak az ephorok-, és a senatussal, ő a legnagyobb tisztelettel viseltetett irántuk; valamint a törvényeket is a legpontosabban megtartotta: s habár az ő uralma bitorlásnak nevezhető is, ezt ő igen könnyen elfeledteté a polgárokkal: megmutatván nekik, miszerint egyedül ő képes a dicsőség ama fokán tartani meg Spartát, mellyre ekkortájban már fölemelkedett.

A lacedaemonoknak értésökre esvén, hogy a persa király phoeniciai hajókat szereltet föl ellenök, elhatározták hajóhadukkal megtámadni Persiát; és annak vezérletét Agesilausra bizták: ki Agamemnon korától fogva első állott a spartai királyok közül Hellas egyesült ere-

[1]) **Plutarch**, *Lys.* 3.

jének élén; s távoztakor megesküvék, hogy vagy hasznos békére kényszeritendi a királyt, vagy pedig kemény csapásokat fog küldeni fejére. A tiz senator helyett, kik a király tanácsát képezendők, ezt a háboruba követni szokták, ő harminczat kivánt maga mellé adatni. Ezek közt vala Lysander; s minthogy kivüle senki több jót nem tett barátjaival, sem több kárt ellenségeinek, szintannyira féltek tőle ezek, mint szerették amazok; és Ásiának apró tyrannusai, kik neki köszönheték uralmukat, sokkal több tisztelettel voltak iránta, mint Agesilaus iránt: ki e miatt elkedvetlenedvén, nemhogy átadta volna Lysandernek a főparancsnokságot, mint ez vele magának hizelgett, hanem inkább őt mindenkép lealázni törekedett; ugy annyira, hogy végre az élelmi szerekrei felügyelést bizta reá. Szóval, Agesilaus a mozdulatlan és makacs öregek pártját képviselte: mig Lysander egy elavult, és hasznavehetlen alkotmány helyébe korszerübbet törekedett behozni.

Tissaphernes a hitszegés szokott eszközéhez folyamodott Agesilaus vesztére: a spartai király azonban nálánál is ravaszabb lévén, ő tartá fogva hálójában a satrapát; ki Pactolus folyam partjain nagy vereséget szenvedett. Parysatis királyné, ki lelke mélyéből gyülölte a satrapát, s mindazokat, kik szeretett fiának szomoru sorsát bármint is elősegiték, régóta táplált bosszuját teljes mértékben kiönté a legyőzött ellen; s a király Tithraustest küldé Kis-Ásiába, Tissaphernes megöletése, és a satrapai méltóság átvétele végett. Tithraustes gazdag ajándékokkal igyekezett megnyerni Agesilaust; de a kincsek semmi hatással sem voltak a mértékletes életü spartaira: ki csupán abban egyezett meg, hogy fegyvereit Phrygia satrapája, Pharnabazus ellen forditandja. Szövetségre lépvén a Persia ellen föllázadt egyptomi királylyal, megakadályozá Agesilaus a nagyszerü készületeket, mellyekre Phoeniciában és Ciliciában számitott Artaxerxes: kinek hajói most már el voltak zárva az ásiai tengerektől. Pharnabazus legyőzetett, s a megalázott satrapák reszkettek Agesilaus előtt; ki belátván azt, milly gyenge alapra van fektetve a birodalom sorsa, ennek meghóditásáról gondolkozott: terve azonban nem a fegyver, hanem aranyok által hiusult meg.

Lysander halála.

A persák régi tapasztalásból ismerték a pénznek hatását a görögökre; miért is ennek segélyével törekedtek ellenségeket támasztani Spartának Görögországban; előrelátván azt, hogy a nagy épületet, mellyet Agesilaus a legkeskenyebb alapon szándékozik fölépiteni, a legcsekélyebb szellőnek is okvetlen le kell döntenie. Rhodusi Timocrates kétszáz ezer franknyi összeggel megvásárolta argosi Cyclont, corinthusi Timotheust és Polyanthest, thebai Androclidast, Ismeniast,

és Galaxidorust; kik felszólalván Sparta zsarnoksága ellen, különösen kiemelték a szentségtörést, mellyet az elisi szent terület pusztitása által elkövetett: melly gonosztett megbosszulásával, mint ők mondák, nem fognak az egek késni. Különben is Sparta a peloponnesusi háboru alkalmával zsarnoki módon bánt a corinthusiak-, arcadok-, elisiek- és más szövetségeseivel, s uralkodási vágyát eléggé kimutatta: miért is e demagogok szavai viszhangra találván, Corinthus, Theba, és Argos szövetséget képeztek, mellyhez Thessalia és Athene is haladéktalanul csatlakozott; melly utóbbi Thrasybulus által ösztönözteték arra, hogy függetlenségét uj győzedelem által szilárditsa meg. A thebaiak kezdék meg az ellenségeskedést: Lysander Haliartus, leghiresebb boeotiai erősség ostromára sietvén, az egyesült thebaiak és atheneiek által megveretett, s életét e csatában vesztette.

Épen jókor történt halála: mert dölyfös gőgje miatt ráuntak már a spartaiak; s még inkább gyülölték őt abbeli törekvéseiért, hogy az érdem jutalmazásának ürügye alatt a sors ellenében, valójában pedig azon szándékkal, hogy magának utat nyisson a trónra, az örökös monarchiát választó-királysággá változtatta. Illy szellemben kénytette mindig az oraculumot szólni, és szólott ő maga is a néphez; melly annyira ment az irántai tiszteletben, hogy még ünnepélyeket is rendelt számára. Bizonyos határvillongások tárgyában a spartaiak és argivok közt, midőn ez utóbbiak védvekkel állának elő, kardjának markolatához kapván: ‚Itt rejlik az alapos ok', felelé Lysander. Végső éveiben boszszut lihegett ‚háladatlan barátja' Agesilaus ellen; kiben ő terveinek vak eszközét vélte föltalálhatni, de ki valójában uralmat gyakorolt fölötte.

A temérdek kincseket, mellyeket Atheneből honába vitetett, nem tartá meg ugyan maga számára, minthogy Spartában különben sem vehette volna azoknak hasznát: hanem ez által a spartai erkölcsökön kivánt tágitani, hogy utat nyisson magának a trónra [1]). A vének romlottságról beszéltek; azonban barátjai mindent elkövettek annak megmutatására, hogy a pénz elkerülhetlenül szükséges a kormányzathoz, nehogy szükség esetében koldulni kelljen azt, mint Callicratidas tett. Sőt a polgárokat is azon helyzetbe akará tenni, hogy munka és szorgalom által pénzt szerezzenek maguknak. A népgyülés középutat követett: a pénz tudnillik Spartában maradt; de csak a köztársaság szükségeire fordittathatott: egyes emberekre, kiknél pénz fogna találtatni, halálos büntetés szabatott. De képzelhető-e, hogy az egyes polgár meg-

[1]) Diodor, XIV. 13. §. 2. Plutarch, 24.

vetéssel viseltessék az iránt, mit az állam annyira becsült? Egyébiránt bizonyos tény, hogy Lysander nagy szegénységben halt meg: ugy annyira, hogy két polgár, leányainak jegyesei, a mint vagyonállapotát kiismerték, elhagyták ezeket; melly aljasság következtében becstelenekül nyilvánittattak. Ugyanezen hajadonoknak fényes öltözetet küldvén egykor valaki, Lysander megtiltá elfogadni az ajándékot; azt mondván: ‚Ez által gyanuba vétethetnék erkölcsiségtek.'

Coroneai csata (394). Conon visszatér.

A Haliartusnál legyőzött Pausanias király halálra itéltetett; s a hirtelen visszaparancsolt Agesilaus, az engedelmességet a dicsőségnek elejbe tévén, szélnek ereszté nagyszerü terveit Ásia iránt, s ötödfél millio frankkal, és tizezer harczossal tért vissza Görögországba. A persákkali érintkezés semmi káros hatással sem volt erkölcseire: csatárai közt a gyepen ülve költé el egyszerü ebedelét, midőn a nagy-király követei hozzá érkezvén, siker nélkül kinálták őt meg aranynyal, drága öltözetek-, és nyalánk ebedelekkel [1]).

Ő egy hónap alatt járta be azon távolságot, mellyre Xerxesnek egy egész év kellett; s a szövetségeseket Coroneánál levervén, ujra biztositá Spartának az elsőbbséget: de ugyanazon időben Pisander, Gnidusnál váratlanul megtámadtatván, Conon hajóhada által tökéletesen megveretett. E jeles athenei admiral, az aegos-potamosi szerencsétlen ütközet után Salamisba menekült Evagorashoz, cyprusi tyrannushoz: és igen sokat tőn e sziget polgárositására, melly jelenleg csak igen csekély adófizetés által tartatott függésben Persiától. Az atheneinek azonban honának sorsa feküdt szivén leginkább; s előadta Evagorasnak, milly dicső dolog volna, véget vetni Sparta uralmának, s visszahelyezni régi állásába a müvészetek és finom miveltség városát. E czélja elérése végett nem találta lealacsonyitónak, idegen segélyhez folyamodni; s Evagoras és Pharnabazus a nagy-király kegyeibe ajánlák őt, épen midőn Agesilaus a persa birodalmat veszélylyel fenyegette. Conon a király elé bocsáttatván, miután a görögök előtt annyira gyülöletes térdre-borulási szertartás alól fölmentetett, előadá neki a hatalmas tengeri készületek szükségét: melly végre elegendő költséggel láttatván el,

[1]) Midőn Spinola marquis, és Richardot elnök 1608-ban Hagába mentek, Spanyolország nevében alkudozni a hollandiakkal, egy hajóból kilencz, vagy tiz egyént láttak kiszállni; kik a parton leheveredve, a magukkal hozott kenyeret, turót és sert vidáman költék el. Egy földmivelőtől kérdezve, kik volnának e férfiak: ‚*Ezek az egyesült statusok képviselői, a mi uraink*', felelé nekik a paraszt. A követek felkiáltottak: „*Illy nép ellenében mi nem győzhetünk; és jobb lesz, békét kötni velök.*"

bámulandó gyorsasággal összeszedett phoeniciai s joniai hajókkal Pisandert semmivé tette. Ekképen Sparta elveszté elsőbbségét a tengeren, mellyet a 27 éves peloponnesusi háboru alatt nagy áldozattal szerzett magának. Conon a cycladi, s Cythere szigeteket elfoglalván, s Laconia partjait pusztitván, végre a Piraeus, Phalerum és Munychia, régóta elhagyatottan állő kikötőkben megjelent, és Athene falainak fölépitéséhez fogott.

Antalcidas békekötése (387).

Milly csapás lehetett ez Spartára nézve, nem nehéz elképzelni. Belátva, hogy az erőszak mit sem használ, cselszövényekhez folyamodott. A spartai Antalcidas, Agesilaus vetélytársa, mindenkép azon törve fejét, hogy ennek alkalma ne nyiljék kitüntetni magát a harczban, követül ajánlotta magát a persa királyhoz; előre is föltéve magában, hogy Conont gyanuba hozza. Antalcidas egyike volt ama könynyelmü jellemeknek, kik virágokkal hintik be a gonoszság utjait: ravasz és ékesenszóló lévén, guny tárgyává tette Lycurgus szigoru törvényeit; s Leonidas, Callicratidas, Agesilaus rovására, kiknek puszta nevök is rémülésbe ejtette a persa udvart, ezt kaczajra inditotta. Hosszu alkudozások után, az ő nevéről ismeretes békét kötötte; mellynek erejénél fogva megállapittatott, hogy: „a kis-ásiai görög városok, továbbá Cyprus, Clazomenae, Persia uralma alatt maradjanak; Athene megtartja fensőbbségét Lemnus, Imbros, és Scyrus fölött; europai Görögország függetlenül kormányoztathatik; Sparta pedig fölhatalmaztatik, fegyverrel kényszeriteni mindenkit ez egyesség megtartására.“

Ezen egyesség által Sparta elismerte az idegenek uralmát Görögország fölött; és elég alacsony volt, elismerni azon városok szolgai függését, mellyek szabadsága annyi vérbe, és hősi elszántságba került. Azt álliták ugyan, hogy a görögök nem lettek volna képesek megőrizni eme tartományok függetlenségét: bizonyára nem, mig maguk közt marczangolták egymást; de kárhozat az olly szabad országra, melly egy másiknak kovácsol lánczokat! A persa, midőn lemondott igényeiről a többi görög városok irányában, csupán a hosszu és keserü tapasztalás szavára hallgatott; s az ásiai gyarmatoknak részére történt átengedése által azt nyerte, hogy Görögországban a szárazföldi hatalom birt ezentul tulnyomósággal a tengeri fölött [1]).

---

[1]) Két évvel az Antalcidas-féle békekötés után, Isocrates ezt mondá *Panegyricus*ában: „Most a persa király uralkodik Görögországon; megparancsolja mindenkinek, mit cselekedjék: és nem sok kell hozzá, hogy a városokat is megrakja őrséggel. Mi hiányzik most már gyalázatunkhoz? Nem tőle függ-e a háboru, s a béke, szóval minden, a mi nálunk történik? Belháboruinkban nem

Az egyezkedés végpontja által Sparta biztositá magának a fensőbbséget Görögországban; s ez által ürügyet nyert a nagy-király segélyére a béke föntartásában. Egyébiránt még csak békekötésnek sem nevezhető ezen egyezkedés; mert Artaxerxes csakhamar haddal támadta meg Evagorast, ki az arabok és egyptomiak segélyével, és felhalmozott nagy kincseivel függetlenné akarta magát tenni: mig végre megöletett. Ezután Athene és Sparta nyolcz évig czivakodtak egymás közt; melly részben a corinthusiak és ezek számüzöttei, ugy szinte a macedoniai városok és Olynthus közt kiütött viszályokat élesztek; főleg pedig Spartának gőgje volt az, melly mindig ujabb elégületlenségeket, és maga számára szerencsétlen napokat idézett elő.

TIZENHETEDIK FEJEZET.

Boeotia. Epaminondas.

A boeotiaiak Cephisus alsó völgyét lakták a Copais tó körül, és ama rónaságot, melly a Helicontól a Cythaeron, Parnassus, Cerycium, és Ptoon közt terjed el; sok vizek által öntöztetik, és legalább termékeny. E tó egykor elönté azt; miért is a lakosok ujabb árvizek ellen biztositandók a tartományt, Ptoon hegységben mélységeket ástak. Különös tiszteletben tartattak a boeotiaiak által Narcissus, és a három musák: Melete, Mneme, s Aoide; vagyis az elmélkedés, emlékezet és elbeszélés. E tartományban születtek Athene, Hermione, a vak Tiresias, és leánya Manto, a jóslói költészet jelképei. Thebából származott el a betüirás Európába; Minyas kincstára Orchomenus városában, az épitészetnek kora kifejlődését tanusitja. Gyönyörü faragványok ékiték Thebát, s igen pompás háromlábak Hercules templomát; és olly csekély térségen, sokkal több városok emelkedtek, mint Görögország bármelly más részében. Rossz hirben állottak Boeotiának sürü levegője, s bárgyu lakosai; de hires volt Herculese, mint a physikai erő, s az élvvágy személyesitője. E tartományból származtak Anaxides, Dionysidorus, Plutarch történetirók, Pindar, Corinna, Hesiodus költők, Epaminondas és Pelopidas nagy hősök. A boeotiaiak jelleme is kétes hirben állott: a tanagraiak irigyek-, az oropusiak haszonlesők-, a thespioták czivakodók-,

---

ahhoz fordulunk-e segélyért, a ki mindnyájunkat kiirtani szeretne? Nem ő hozzá vitorlázunk-e, hogy egymást bevádoljuk? Nem ugy szólunk-e róla, mint reszkető rabszolgák csordája, midőn nagy-királynak nevezzük őtet?"

a thebaiak hatalmaskodók-, a coroneaiak szószegők-, a plataeaiak dicsekedők-, és a haliartusiak együgyüeknek tartattak: mindezen vádak, átalánosságuknál fogva igazságtalanok, s az illető városok közti féltékenységből veszik eredetöket. Ennek nyomát abban is láthatjuk, hogy Boeotia lakossága gyakran változott; minthogy az éjszaki törzseknek épen vándorlási vonalába esett. A kereskedés-, és hajózással nem gondoltak a boeotiaiak: jóllehet az egyptomi gyarmatok oda is elvitték magukkal a hajlamot erre; s ki volt zárva a hivatalokból, ki tiz év óta meg nem szünt kereskedést üzni. A müvészetek különös törvények alatt álltak; egy törvény büntetést szabott azon festőre, vagy szobrászra, ki az illemet megsértette. Zene és tánczmüvészet, a nevelés egy ágát tevék; s a jobb költők jutalmakat nyertek.

Boeotia s Theba legelső viszontagságai, regeszerüségök által nevezetesek. Thebának az epigonok által történt elfoglaltatása után, a Thraciából jött csordák által felriasztott aeoli boeotiaiak jövének ide (1215?) Thessaliából, s nevet adtak a tartománynak. Utolsó királyuk volt Xuthus; kinek halála után (1126?) Boeotia ugyanannyi államokra oszlott, a hány városok voltak; ezek közt a főbbek: Theba, Plataea, Thespia, Tanagra, s Chaeronea.

Philolaus törvényhozó (728).

Ugy látszik, hogy a persa háboru idejében az oligarchia birt tulnyomósággal; azután az alkotmány ez, és a féktelen democratia közt ingadozott, a nélkül, hogy megszilárdithatta volna azt a corinthusi Philolaus: ki törvényeinek alapjául az ifjuság nevelését, és a birtok-egyenlőséget vette föl; mellyet a birtok eladására vetett tilalom által igyekezett biztositni. Később e városok szövetséget képeztek a panboeoti vallásos gyülekezetek által; mellyekben Plataea, Chaeronea, Thespia, Tanagra, Coronea, Orchomenus, Lebadia, Theba s Haliartus városok vőnek részt. Mindenik város egy boeotarchot, Theba kettőt, vagy hármat is küldött; kik a törvények előkészitésével és foganatositásával megbizott tizenegyek tanácsát képezték: a szövetség, és haderők főigazgatása, felváltva, mindegyik város képviselőjére ruháztatott. Theba fegyverének ereje által, a főigazgatást főuralommá változtatta; de a féltékenység és hiányos alkotmány nem engedte Boeotiának elfoglalni a görög államok közt azon helyet, mellyre terjedelme-, s lakossága számánál fogva jogositva látszék. A mint egy nagy férfi jelent meg köztök, Boeotia fő fokra emelkedék: ennek halálával azonban ismét régi homályába sülyedt vissza.

Sparta az Antalcidas-féle békekötést hasznára kivánván forditani, azt parancsolta a mantineaiaknak, hogy városukat lehordván, a falvak-

ban széledjenek el; mit ők tenni nem akarván, Sparta erőszakot használt. Hasonlóképen bánt a phliusiakkal is, kik a hegyek közt megvédték függetlenségöket. Azután harczosokat küldött Acanthus és Apollonia gyámolitására, a hatalmas Olynthus ellen; melly, négy rendbeli hadjárat után, magát megadni kénytelenittetett.

Phoebidas, spartai hadvezér, Olynthus ellen indulván, Theba körül táborozott; és az Athene hiveit és a democratiát gyülölő, csekély számu aristocraták segélyével, árulás által bevette a várat (382): melly első alapitójáról, Cadmeának neveztetett. A népjognak ezen megsértését Sparta nem parancsolta; de midőn ez iránt panasz tétetek nála, Agesilaus azt adá válaszul: ‚Meg kell előbb vizsgálni, hasznunkra válik-e e dolog; és azt cselekedni, mi az állam javára szolgál.' S ugyanezen Agesilaus mondá: ‚A persák királya, kit annyira magasztaltok, nem lehet nagyobb nálamnál; mivel én igazságos vagyok.'

A spartaiak egy, mai napig is divatozó politikát követve, letették Phoebidast, és tiz drachma birságban marasztalák el; de a várat megtarták maguknak, megrakták őrséggel, és gyámoliták az oligarchákat: kik számüzés, elkobzások, és halálos büntetések által öt évig kegyetlenkedtek saját hazájokon.

Pelopidas.

Négyszáz elégületlen thebai menekült Athenebe; köztök Pelopidas: bátor és erényes ifju, eltelve a vágygyal, megszabaditni hazáját. Összegyüjtvén maga körül a számüzötteket, és egyetértve a honn maradottakkal, belopódzik Thebába (378.), meggyilkolja az áruló tisztviselőket, megnyitja a börtönöket, és megszabaditja hazáját. Midőn a dicső számüzött, társaival együtt megjelenék az összegyült polgárság közt, mindenki fölkelt helyéről; a papok megkoszoruzák őt: és átalános örömzaj fogadá a szabadság helyreállitóit.

Epaminondas.

Ekkor hozzá csatlakozik Epaminondas, a történelemnek egyik legnagyobb hőse; ki egymaga elegendő volna azon Pythagoras-féle iskola dicsőitésére, melly emberek és polgárok, nem pedig sophisták és ábrándozók képezését tüzte ki magának czélul. Szintugy a tudományok-, mint a müvészetekbe avatva, megelégedett a tisztes szegénységben, nagylelkü könnyelmüség nélkül, rendületlen a veszélyekben, a nélkül, hogy azokat keresné, szilárd meggyőződéseiben, és nem dühös pártférfiu levén, a tyrannusok megkimélték őt, mert nem tarták magukra nézve veszélyesnek; ő azon hallgatag ellentállást használta ellenökben, melly a bölcsésznek egyedüli fegyverét teszi a kikerülhetlen erőszakoskodások irányában. Ha összeesküvésről hallott, nem vett részt benne:

mig az utczaharcz tartott, nehogy polgártársai vérével mocskolja be kezét, házában maradt; hiában nevezék őt gyávának, vagy tulságosan aggódónak: a következés igazolta őt [1]). Megszünvén a polgárháboru, s a bitorlónak kiüzetéséről levén szó, a fölkelők élére állott: megmutatá nekik az utat a győzedelemre; Cadmea várát visszaszerezte; s Boeotia minden városainak erejét az atheneiektől nyert segitséggel egyesitvén, készen állott a spartaiak ellen. Ezek Cleombrotus és Agesilaus vezérlete alatt, szorongató lassusággal haladtak előre: az atheneiek, megbánva tettöket, épen visszaindulóban voltak, midőn Sphodrias, spartai hadvezér, Pelopidas által ravaszul ösztönöztetve, a Piraeus elfoglalását megkisértette; a vállalat azonban nem sikerülvén, Athene panaszt emelt: és nem nyervén elégtételt, még szorosabban egyesült a thebaiakkal, s hajóhadának fölszereléséhez fogott. Timotheus, a meggyilkolt Conon fia, s Chabrias és Iphicrates vezérlete alatt pusztitá e hajóhad Laconia partjait; Corfu szigetét a spartaiaktól elveszi, s a peloponnesusi tengeri erőt megsemmisíti (376).

A fondorlatokban ügyes Pelopidas, szintolly hősnek mutatta magát a csatákban; Cleombrotus és Agesilaus ellen dicsőn védelmezve honát: s Tegyránál történt először, hogy a spartaiak, mindkét részről egyforma erő mellett, legyőzettek. Most már alkudozások következtek: egész Görögország békét kivánt; s ugyanazt ohajtá a persa király is: ki segitséget remélt nyerhetni a föllázadt Egyptom ellen; sőt azt is megigérte, hogy minden görög városnak visszaadja függetlenségét. Sparta s Athene elfogadák az ajánlatot, Theba pedig nem; mert belátta, hogy ez által elszigetelve maradna: holott Sparta a laconiai városok fölötti uralmát tovább is megtartaná.

„De hát, igy szólott Agesilaus a többi követekkel Spartába jött Epaminondashoz, miképen hagyjuk meg Boeotia függetlenségét"? „Hát Spartáé megmaradjon"? felelé Epaminondas; ki ekkor szintazon gyönyörü, mint kivihetetlen eszmét forgatta agyában, hogy helyreállitsa az egyenlőséget minden görög városok közt; s ki tettei által készült igazolni dörgő szózatát. Azonban a fölkelő nép csupán saját erejére számithat, nem pedig szövetségeseire. A görög városok mindnyájan kibékültek Spartával: s a nagylelkü thebaiak maguk maradtak a küzdtéren.

---

[1]) **Seran de la Tour**, *Histoire d' Epaminondas.* Paris, 1752.

Meissner, *Epaminondas.* Praga, 1801.

J. G. **Scheibel**, *Beyträge zur Kenntniss der alten Welt.* Breslau, 1809. Két részben: az egyik Corinthus-, másik Thebára vonatkozik.

Epaminondas életét megirta Cornelius Nepos is, a compilator.

Megmaradt azonban részökre a dicső hőspár, Pelopidas és Epaminondas; és, miként ez mondá, azon kedvező előjel, hogy a haza boldogságáért fognak küzdeni. Pelopidas letevén a legfőbb polgári tisztséget, a szent csapat élére állott: melly csupán 300 harczost számitott körében; kik egytől egyig megesküvének, halálig védelmezni magukat. Midőn hazulról elbucsuzott, siránkozó neje kérte őt, kimélje életét; de ő azt felelé rá: ‚Illyesmit a közvitézeknek szükség ajánlani; a vezérek kötelessége, mások élete felől gondoskodni.'

Uj taktika. Leuctra melletti csata (371. jul. 8.).

Epaminondas a sereg vezérletét átvéve, minden csatában győzött: s a népet oraculumok, a harczosokat uj taktika által buzditá lelkesedésre. A görögök majd minden tudomány- és művészetben tudtak fölmutatni embert, ki azt legmélyebb alapjaiban ismerte, s ezek alkalmazása által az utókornak példányává lett. Illyen volt a hadtudományban Epaminondas. A régi hadtudomány leginkább abból állott, hogy a hadterv, és a sereg száma iránt az ellenség csalódásban tartassék; e végre használták a hamis kémeket, a szinlett meneteket, a tábori tüzeket, és több, vagy kevesebb fekhely visszahagyását az elhagyott táborokban. Epaminondasnak jóval számosabb ellenséggel kellvén megküzdenie, belátta, mikép a régi rendszer itt neki mit sem használand; s azon gondolatra jött, hogy öszpontositott seregének egy részével, egyetlen pontra irányozva a támadást, áttöri a csatavonalat: és igy ő feltalálója lőn ama rézsutos csatarendnek, mellynek Nagy-Sándor Granicusnál, Caesar Pharsalusnál, és a porosz Fridrik Hohen-Friedbergnél a győzelmet köszönhették; s melly abból áll, hogy a sereg egy része tartalékul hagyassék: melly azután oldalról uj erővel támadván meg az ellenséget, ennek terveit meghiusitsa. Leuctra mellett 6,400 thebai állván szem közt 25,600 spartai, s egyéb szövetséges harczosokkal, Epaminondas ékformán állitá föl seregének bal szárnyát, a jobb szárnyat tartalékul hagyván; s midőn amaz a spartai sorokban rést nyitott, előre mozditá a tartalékot: mialatt a szaladókat is üldözőbe vétette; s ekkép olly véres csatát nyert a spartaiakon, minőre ezek még nem emlékeztek. Sphodrias és Cleombrotus király 1400 honfitársával együtt elesett.

E borzasztó szerencsétlenség hire épen akkor érkezett Spartába, midőn ott a gabona-termés ünnepeit szándékoztak megülni: az ephorok az ünnep folytatását parancsolák, az illető családokhoz elküldék az elestek jegyzékét, a nőkhez intézett azon parancscsal, hogy a panaszoktól tartózkodjanak. Más nap az elestek rokonai, ünnepi öltözetben jelentek meg.

Azonban még a veszteségnél is gonoszabb dolog volt, az életben

maradtakra nézve a gyalázat, hogy megfutottak az ellenség elől; mi a törvények szerint becstelen büntetést vont maga után. Nehogy a csapást ujabb csapással tetézzék, s egyszersmind a törvények is épségben tartassanak, Agesilaus azon tanácsot adta, hogy a jelen esetben át kell mindent nézni; de azért a törvény eredeti hatása jövőre megmaradjon.

Az előrenyomuló Epaminondas mindenekelőtt a Peloponnesusba tört be, hol már egyetértésben állott az arcadok-, argivok-, és eleatákkal: visszaadá a messeneieknek szabadságukat, városukat ujra fölépité, s meghazudtolá azon közmondást, hogy spartai nő még soha sem látta egy ellenséges tábornak őrtüzét. Agesilaus ki nem mozdult Spartából; jól tudván, mennyire helyrehozhatlan lenne egy második megveretés. De nem kevésbbé borzasztó lett volna egy kerités nélküli város ostroma. Epaminondas azonban visszavonult: vagy azért, mert nem akarta a várost a kétségbeesés állapotába juttatni; vagy az irigységtől félt inkább, mellyet egy illy város bevétele fogna előidézni.

E hadjáratban Epaminondas, társaival együtt, a boeotiai törvények által megszabott egy évi határidőn tul, négy hónapig gyakorolván a főhatalmat, akár irigységből, akár a törvények szigoru tiszteleténél fogva, törvény elé állittatván, valamennyien halálra itéltettek. Ekkor Epaminondas felkiáltott: „Én örömest alávetem magamat az itéletnek, csakhogy az indokolásban mondassék ki: „Ők halállal lakolnak, mivel a hazát akaratja ellen is megmentették, és Görögország szabadságát visszaadták.“ A halálos itélet tapsokká változott. A vetélytársaknak mégis sikerült, megfosztani Epaminondast méltóságától: ki nyugodt lélekkel foglalta el a legalsóbb helyet is a seregnél; mivel ugymond, ha a hivatal tiszteletet szerez is a polgárnak, de a polgár hasonlóképen megnemesitheti foglalkozását.

A felszabadult Boeotia ellen Athene és Sparta azon föltétellel szövetkeztek (369.), hogy a főparancsnokságot felváltva vigye a két vetélytárs. Syracusai Dénestől segitséget kérvén, ez a közös eredetü dóri városok számára 2000 gallus és spanyol zsoldosokat küldött; kik nagy próbára tették a görög vitézséget [1]). Sőt a mi több, még a persa királytól is kértek segitséget: annyira háttérbe szoritotta náluk az uralomvágy a nemzeti érzelmet! Pelopidas azonban Artaxerxes Mnemon elé jutván, előterjeszté neki, mikép Theba soha sem állott harczban a persákkal: továbbá, mennyire szükséges legyen ellensulyozni Athenet és Spartát; mi által nem csak elidegenité őt a spartai s athenei szövetségtől, de sőt maga érdekébe is fonta.

---

[1]) Diodor.

Pheraei Sándor.

Meggyőződvén tovább arról, hogy minden felszabadult tartomány érdeke kívánja a szabadság terjesztését, Pelopidas Thessaliába nyomult, Sándor, pheraei tyrannus megbuktatására: mialatt Sparta a syracusai tyrannussal kötött szövetséget, Athene pedig ugyanezen Sándortól zsoldot fogadván el, tiszteletére a városban szobrokat emelt [1])! Ugyanezen Sándor egy szörnyeteg volt, ki az embereket elevenen temetteté el, vagy medvéknek öltöztetve, kutyáit uszitá ellenök, vagy pedig nyilakkal teritteté le őket, vadak gyanánt; a béke közepette két várost rohant meg, és azok lakóit kardélre hányatta. Az ellene folytatott harczban Pelopidas, árulás következtében, kezébe került: ez azonban el nem vesztve bátorságát, még lánczai közt is fenyegette a zsarnokot; és ennek azon kérdésére, nem fél-e a haláltól? ‚Sőt inkább nagyon is ohajtom azt, felelé, hogy te annál inkább megérdemelvén az emberek és istenek gyülöletét, annál hamarább vesztednek indulj.' Epaminondas által megszabadittatván, bosszut lihegett a tyrannus ellen; s midőn egy uj csatában azt megölé, maga is életét vesztette (364).

Epaminondas halála (362. jun. 27.).

Epaminondas tengeri hatalmat szándékozott teremteni hazája számára, melly ennek szabadságát és elsőbbségét biztositotta volna. Arcadiában polgárháboru ütvén ki Mantinea s Tegea közt, Sparta és Athene az előbbi részén állottak, mig Theba a másikkal tartott; s Epaminondas ujra beütvén a Peloponnesusba (hol a spartai uralkodást gyülöletes fejetlenség váltotta föl, számüzetések és elkobzások kiséretében), az arcadiai városokat pártolta, Megalopolist a spartaiak gyalázatára fölépité, s egészen Sparta piaczáig hatott be. Agesilaus elejbe sietett; és harczra kerülvén a dolog Mantinea mellett, midőn Epaminondas mint hadvezér rendkivüli tehetséget, s mint harczos nem kevesebb vitézséget fejtene ki, egy nyilvessző halálosan találta. Tudtára esvén, miként övéi győztek, kihuzatá a vasat testéből, és örömmel halt meg azon öntudatban, hogy a győzhetetlen czimet viszi magával a sirba, s hogy Thebának diadalt, Spartának megaláztatást, Görögországnak pedig szabadságot szerzett.

Nem volt ember, ki több tudománynyal birt, és kevesebbet mutatott volna, mint Epaminondas. Buzgó a barátságban, nagylelkü hazája iránt még akkor is, midőn hálátlanságot aratott tőle, s megvesztegethetlen, a hatalom polczán is megőrzé szegénységét: a szükségben barátjaihoz folyamodott; szigoru erkölcseivel, a tőle annyira különböző

[1]) **Plutarch**, *Pelopidas* életrajzában.

polgártársainak bámulatát is magára vonta. Azt mondják, még a legszükségesebb eszközök is hiányzottak házában; s egy napon ki sem mehetett a városba, mert köpenyét foltozták. Bármilly tulzottnak lássék is e szigor, igazolást lel azon ohajtásában, hogy az erkölcsrontó fényüzésnek ellentétét föltüntesse. Tudomására jutván, hogy fegyvernöke pénzt fogadott el egy fogolytól, elvette tőle a paizst: azt tanácsolván neki, hogy nyisson boltot: minthogy most már meggazdagodván, nem igen lesz kedve, életét veszélyeztetni. Katonái közt nem szenvedte meg a kövéreket, és igen nagy termetüeket; mivel, a mint mondá, két vagy három paizs sem volna elegendő megvédésökre. Midőn az iránt kérdeztetnék, miért nem jött el a közlakomára, s miért nem visel ünnepi öltözetet, azt adá feleletül: ‚Hogy annál szabadabban mulathassatok.' A leuctrai csata után felkiáltott: ‚Legnagyobb örömet okoz nekem a gondolat, hogy mit mondanak majd szülőim e győzedelemhez.'

Agesilaus halála.

Theba hatalma Epaminondassal együtt sirba szállt. Az általa fölemelt, és hősökké képzett boeotiaiak, midőn legnagyobb szükségök lett volna a gazdálkodás-, mértékletesség- és munkásságra, visszatértek könynyelmü életmódjokhoz: igen számos vendégeskedő társulatokat alakitottak, mellyek tagjai végrendeletökben a társulat czéljaira bizonyos összegeket köteleztettek hagyományozni. Voltak a tagok közt ollyanok is, kik örököseiket is megkurtitották a társulat rovására; mások jogot szereztek maguknak, több vendégséghez ülni egy hónapban, mint a mennyi napja van a hónapnak [1]). Megunván a sok háboruskodást a görögök, a persa királyt választák biróul ügyeik elintézésére; ki azon itéletet hozta, hogy valamennyi városok függetlensége tiszteletben tartassék. Spartának sehogy sem tetszett a határozat, minthogy Messene szabadságát elismerni nem akarta; sőt hogy a nagy-királynak alkalmatlanságot szerezzen, Agesilaust a Persia ellen föllázadt egyptomi király, Tachos gyámolitására küldé. Megvetvén ez Agesilaus nyomorult külsejét, annyira fölingerlé a spartai királyt, hogy ez Nectanebus-, Tachos unokaöcscse-, és ellenségével egyesülvén, őt a trónra ültette. Visszatérvén Agesilaus 250 talentumnyi összeggel, a vihar Afrika partjaira vetette őt ki, hol meg is halálozott. Sparta legnagyobb férfia volt, Lycurgus után: szintolly vitéz a hadban, mint egyszerü, és szelid a békében. Egy napon épen egy követ nyitott be hozzá, midőn gyermekei közepett időtöltésből egy nádvesszőn lovagolt: ő legkevésbbé sem jövén

[1]) Atheneben is léteztek társulatok, mellyekben politika és tudományok fölött vitatkoztak az illetők. Ugyane czélra szervezvék az angol clubbok.

zavarba, igy szólt az idegenhez: ‚Kérlek, hallgass a látottakról, mig atya nem leendesz.‘ Sátorát mindig a szent berkekben vonatá föl; hogy a mint mondá, az istenek tanui legyenek minden tettének. Ez által azt tanusitá a világnak, hogy nagyon is anyagi fogalommal birt az Istenről; s azt hitte talán, hogy a becsületes embernek kedve szerint szabad bünt elkövetni az istenek lakhelyein kivül?

Az utóbbi háborunak az lett eredménye, hogy sem Theba, sem Sparta nem nyerte el az elsőbbséget; mert ez Messene várost, amaz pedig legjobb hadvezéreit veszté el, s mindketten kimerültek a rendkivüli erőfeszitésben: az egyensuly helyreállittatott ugyan, de minden tartósság nélkül; a béke ujra megköttetett, minden szilárd alap nélkül. Athene még tartotta magát tengeri ereje által: bensőkép azonban az oktalan democratia, s a romlott erkölcsök dultak, mellyek minden erény iránt gyanakodóvá, vagy hálátlanná tevék őt; s különös hajlamot tanusitott az iránt, ki kárhozatos szenvedélyeinek hizelegni tudott.

Illy tulajdonnal felruházva lépett föl bizonyos Chares, óriási testalkatu, heves beszédü, s romlott erkölcsü ember; kit a nép kegye a sereg élére állitott: holott a nemeslelkü és bátor Timotheus mondásaként, arra sem volt méltó, hogy a podgyászt hordozza. Hatvan talentumot költött a nép megvendéglésére; azután, hogy megtöltse a kiüritett kincstárt, azon tanácsot adá az atheneieknek, hogy sarczolják meg szövetségeseiket és a gyarmatokat. Ezek azonban megelőzvén a foganatositást, fellázadtak; az athenei hajóhad Chios, a lázadás fészke ellen küldetvén, szétveretett, s a hős admiral Chabrias, becsülete megmentése végett a tengerbe ugrott (358). Az Athenehezi hüségben megmaradt Samos, és Lemnus kizsákmányoltattak. Byzant ellentállott az athenei tengeri erőnek; mert Chares meghiusitá Iphicrates és Timotheus jó tanácsát, kik hazájok becsületét meg akarák menteni; sőt a nép előtt bevádolván őket, ezek nevezetes birságra itéltettek. Iphicrates azt gondolván már most: ‚Nem volna eszem, ha csak az atheneiekért tudnék háborut viselni, magamért pedig nem‘, egy csapat ifjut gyilkokkal fölfegyverezvén, fölmenteté magát; azután hazájától megválván, ismeretlenül halt el Thraciában.

Timotheus, egy később Cononhoz nőül ment hetaerától származván, azon szerencsében részesült, hogy Jason Thessalia királya, s Alcetas, a molossusok fejedelme, jövének Athenebe gyámolitani őt a törvényszék előtt. Sem ágyak-, sem egyéb butorok-, sem szőnyegekkel nem volt ellátva háza, hogy vendégeit illően fogadhatta volna; miért is késő éjjel volt kénytelen barátaihoz küldeni butorokért, és kölcsön kérni tőlök egy minát (90 frank), hogy vendégeit a szükséges eledelek-

kel elláthassa. Amyntas-, Macedonia királyának értésül esvén, miszerint házat akarna épiteni, a szükséges fanemüeket elküldé neki: de még csak annyi pénze sem volt, hogy a vitelbért megfizethette volna. Később azonban Persia királyát segitvén Egyptomban, rendkivül meggazdagodott, és egyike lett a legpazarabb polgároknak; magaviseletéből kitetszik, mennyire alásülyedt az ő korában Athene a romlottság örvényébe. Hogy kikerülje a büntetést, elszökött; és több rendbeli tévelygései után Lemnusban halt meg. Ekkép egymás után tüntek le a szinpadról a hősök: az egyének és események egészen uj rendének engedvén helyet.

Chares a köztársaság élére állittatván, Coos és Rhodus szigeteket ugyanazon Mausolus, cariai király által látta leigáztatni, ki az ő neje Artemisia által számára rendezett halotti szertartás miatt lőn nevezetessé. Nem lévén tovább módjában, kielégiteni katonáit és saját fényüzését, Chares, egész seregével a persa király ellen föllázadt Artabazus, joniai satrapa zsoldjába állott (356). Azonban III. Artaxerxes leverte a lázadót; s Athenet egy békének elfogadására kényszerité, mellynek erejénél fogva a fellázadt tartományok szabadságát elismernie, s ekkép őket az adó alól fölmentenie kellett. Megaláztatás kivülről, romlottság belülről, elegyengették az utat macedoniai Fülöpnek a Görögország fölötti uralomra.

TIZENNYOLCZADIK FEJEZET.

A macedonok.

Éjszaki Görögországon tul, Epirus és Thessalia megett fekszik Macedonia, vagy Emathia: melly éjszakra felső Moesiától a Scardus és Orbelus (argentorati) hegyek, keletre Thraciától a Pangaeum (castagnati), s Thessaliától a Pindus és Olympus által választatik el. Ezek, ugy szinte a Haemus és Athos(Monte-Santo) képezik főbb hegységeit; és százötven városai közül nevezetesbek: Stagira, a strymoni tengeröböl mellett, Hipparchus és Aristoteles hazája; Thessalonica (Salonichi); Amphipolis; Philippi, azon csatáról hires, melly a romai szabadságot megdöntötte; Pella (Palatiza), melly Edessa (Vedina ?) után a tartomány fővárosává emelkedék; Aegae; Olynthus. Pieria, Pangaeum, és Chalcidice félsziget képezte három kerületre oszlott: a thermai és strymoni kikötő, s a toronei és singusi öblök mozditák elő a hajózást, s Dyrrachium kikötőben az Olaszországból érkező hajók vetettek horgonyt.

A tartomány hegyes, égalja rideg volt, s a hegyek arany-, és ezüst-bányákkal bővelkedtek. A lakosság, mint Epirus és Illyria lakossága, a pelasgok és scythák keverékeül tekintethetik; szóval, a dóri törzshez tartozott: s midőn a többiek kiköltöztek, visszamaradt hazájában. Azonban igen sok gyarmat jött ide más vidékekről is: egy athenei Amphipolisba; egy másik, az euboeai Chalcisból, Chalcist alapitá, melly később az atheneieknek hódolt; s utóbb föllázadván (470.), a görögök Olynthusba költöztek át. Ez utóbbi, a hagyomány szerint a toronei öböl mellett Olynthus, Hercules ivadéka által alapittatván, a többi fölött hatalomra vergődött; jóllehet Athenenek adófizetője maradt: és mindaddig részt vett az ezen város és Sparta közötti háborukban, mig Fülöp által le nem igáztatott (348).

Potidaea, a Chalcidicet Pallene félszigettel összekötő földszoroson épülve, Corinthus gyarmata volt; melly évenkint tisztviselőket küldött neki: a persa háboru után Athene hatalmába jutott; de ellene föllázadván, lakosai kiüzettek, és atheneiekkel népesittetett be (431).

A fő gyarmat Argosból jött, a Heraclida Temenides által vezettetve, ki Emathiában telepedvén le, Macedonia országnak alapját veté meg. E gyarmat a benszülöttek közt fentartva magát, terjedelemben is növekedett; de az első királyok-, vagyis inkább a dór aristocratia főnökeinek történetét igen bajos kipuhatolni. Ezek közül emlitendő Caranus, ki 48 évig, Coenus, ki 23, Thyrimas, ki 45 évig, Perdiccas, ki 729-től 678-ig uralkodott, Argaeus, ki 640-ben halt meg, I. Fülöp, ki 602-ig, Aeropus, ki 576-ig, Alcetas, ki 547-ig uralkodott; mindezek történetét hiában kutatnók, midőn maguk a nevek iránt sem vagyunk tisztában. Különben is Macedonia egész története a szomszéd népekkel, főleg a saját fejedelmeik alatt álló pieriek és illyrek ellen változó sikerrel folytatott harczokból állott.

Ugy látszik, hogy a macedonok uralma egyedül csak Emathia, Mygdonia, s Pelagonia tartományokra szoritkozott; jóllehet más tartományok is függésben állottak tőlök. A macedoni királyok hatalma a főurak hübéri szabadalmai által korlátoltaték; kik a régi kiváltságokat még az ország legvirágzóbb korszakában sem tudták feledni. Elsők levén az egyenlők közt (primi inter pares), a királyok nem mutattak fejedelmi fényt: egyetlen megkülönböztető jelök a fegyverzet volt, s mindenki egy homlokukra nyomott csókkal köszöntheté őket. Mértékletesek és józanok a magánéletben, pazarok az ünnepélyek alkalmával, a macedonok több feleséget és ágyasokat tartottak. Azon ifju, ki lándsájával egy vadkant le nem szurt, nem bocsáttatott a vendégségekhez: a nők sem zárattak ki ezekből; s jaj volt annak, ki az ott tartott beszé-

dekből valamit kifecsegett. A házassági ünnepélyeknél egy kenyeret vágtak ketté karddal, s felét a nőnek, felét a férjnek nyujták. Hasonlóan Homer hőseihez, egészen a lerészegedésig ittak: harczi játékokkal tölték az időt; és még a seregnél is állam- és hadi-tanácsot tartottak, s igazságot szolgáltattak maguk közt: minthogy a hadi alkotmány a polgárival szoros összeköttetésben volt.

Midőn a persák Európát elárasztá, először is Macedoniát ejtették utjokba, melly Darius Hystaspis uralmát elismerte. Az adót a 498-ban meghalálozott Amyntas is fizette: ugy szinte fia Sándor, ki 454-ben halt meg; s ez utóbbi, hasonlóan a többi vazallokhoz, Xerxest a görögországi hadjáratban követni kénytelenittetett. A görögök győzelmei azonban felszabaditák Macedoniát [1]).

Mindazáltal két hatalmas ellenség támadt föl ellene: a thrákok, kik Sitalces, és utódja Seuthes alatt az odrysiak hatalmas birodalmát

---

[1]) Macedoniának tulajdonképen nincsenek történetirói. Bővebb ismertetést adnak róla: Herodot, Justinus, Thucydides, Arrianus, és még inkább siciliai Diodor, ki Justinussal együtt Theopompusra támaszkodik. Fülöpöt illetőleg Aeschines és Demosthenes szónoklatai birnak nagy fontossággal, arra nézve, ki a részrehajlástól menten olvassa őket. Sándorra nézve, Diodor XVII. könyvén kivül, Plutarch tartott fön sok adomákat; de mind ő, mind Cornelius sokkal későbbi, s nem hiteles kutfők. Többre becsülendő Arrian, ki a kutfőket szigoruan megválasztá. Q. Curtiusét álmünek tartom; minden esetre sokkal későbbi, és ismeretlen a szokások-, helyek- és tényekkel: ő Tanais folyót a Kaspi tengeren tul teszi; azt mondja, hogy a Ganges délről folyik keletnek, és, hasonlón az Indushoz, a Vörös-tengerbe folyik: melly pedig nyugotra van; ostrom alá véteti Orát az Indus forrásainál; a Taurust a Kaukazussal, a Jaxartest a Tanaissal cseréli föl; a pusztaságon átvonulás, melly annyi szenvedésbe került, csupán három napi utat vesz igénybe; a rémitő nagyságu Babylon alig foglal el 90 stadiumnyi tért *(per nonaginta stadia habitatur)*: ő nagyon lealacsonyitja hősét, holott nagygyá szándékozik emelni, azt állitván róla, mikép Dariusnak azt irta volna, hogy a világ nem foglalhat magában két napot stb.

Az ujabbak közül az egyetemes világtörténeti müveken kivül, v. ö.:

Olivier, *Histoire de Philippe de Macédoine*, 1740. 2 köt. Fülöp magasztalását foglalja magában. Pártatlanabb, de száraz:

Leland, *The life and reign of Philipp, King of Macedonia.* London, 1761.

Sainte-Croix, *Examen critique des anciens historiens d'Alexandre.* I. kiadás. 1775. II. javitott kiad. 1804 (Paris).

Cousinery, *Voyage dans la Macédoine, contenant des recherches sur l'histoire, la géographie et les antiquités de ce pays.* Paris, 1831.

Heeren, *Ideen über Handel und Politik der alten Völker*, stb.

L. **Flathe**, *Geschichte Macedoniens, und der Reiche, welche von macedonischen Königen beherrscht wurden.* Lipcse, 1832.

F. **Brückner**, *König Philipp*, stb. Göttinga, 1837.

Droysen, *Geschichte Alexander des Grossen.* Berlin, 1838.

alapiták (424.); és az atheneiek: kik megerősödvén a tengeren, a macedoni partok hosszában fekvő gyarmatokat adófizetőikké tették: ez oknál fogva ők is bebonyolódtak a görögök ügyeibe, kik mindeddig őket csak barbarokul tekintették. S valóban a macedonok, jóllehet egy törzsből eredve, nem részesültek a hellen miveltségben, s épen ugy tüntek föl a görögök előtt, mint a moskowiták az europaiaknak a mult században; de épen ugy, mint a moskowiták, folytonos éberséggel arra törekedtek, hogy a hellen társadalomban helyet foglalhassanak.

II. Perdiccas (454).

Az atheneiek először Fülöpöt támogaták, testvére II. Perdiccas ellen; ki bosszuból, mint már láttuk, föllázitá ellenök Potidaeát: miért is a Chalcis-, és szomszéd városokbeli görögök Olynthusba menekültek; s Potidaea végre megadta magát. Perdiccas azonban olly ügyesen tudta vinni dolgát az akkor kitört peloponnesusi háboruban, hogy az atheneieket egészen elámitá: mialatt a thrákok részéről fenyegető veszélyt az által háritá el, hogy testvérét Seutheshez, ezen ország trónörökséhez adá nőül. Később a spartaiak részére állva, nem keveset ártott az atheneieknek; kik Amphipolist elveszték, és szerencséjeknek tarthaták, hogy velök ismét kibékült (424).

Archelaus (413).

Perdiccas ravaszságánál sokkal többet használt az országnak Archelaus bölcs politikája, ki az előbbi háboruk által fölébresztett népeit polgárositani kezdé: az által, hogy utakat nyitott, városok erődítéséhez fogott, tudósokat hivott meg udvarához, és a görög müvészeket pártolta. Másik törekvése volt, hogy a görögök közt foglalhasson helyet: valamint Amyntas athenei polgárjogot kért, mivel a plataeai ütközet után a persáknak egy csapatát megsemmisité; I. Sándor pedig az olympiai nemzeti ünnepélyekre kivánt bocsáttatni, Hercules, a dórok közös atyja iránti tekintetnél fogva. E törekvést egyszersmind politikájok sugalta; mivel a királyok saját tekintélyöket vélték növelhetni a hübéres urak polgárositása által. Nem sokára Archelaus meggyilkoltatván, nagy zavarok támadtak az országban a trónkövetkezés miatt; melly a törvények által meghatározva nem lévén, számos követelőkre talált: kik szintugy a polgárok, valamint az idegenek által gyámolittattak. Aeropus, az ifju Orestes gyámja, ennek örökségét bitorolta; s az ő halála, és fia Pausanias meggyilkoltatása után, II. Amyntas, Perdiccas unokaöcscse, legyőzte csatában az illyriaiak által pártolt Argaeust, Pausanias testvérét (400.), és megszilárditá magát a trónon. Egyedül a hatalmas Olynthus nem adta meg magát; s e várost ő a spartaiak segitségével kemény iga alá hajtotta (383).

Amyntasnak három fia maradt: Sándor, Perdiccas, és Fülöp; az előbbi, hogy atyját az uralkodásban követhesse, a thebai Pelopidas segitségével elüzte alorusi Ptolemaeust, és tuszul adá a thebaiaknak ifjabbik testvérét Fülöpöt; ki a nagy Epaminondas házában, ennek szemei előtt növekedett föl. De még ugyanazon évben elüzé őt a trónról Ptolemaeus; és azon ürügy alatt kormányzott, hogy az országot a két kisebbik fiu számára tartja meg, mint ezt Pelopidas neki szivére kötötte (365). III. Perdiccas nem türhetvén a gyámságot, eltette őt utból; s az Iphicrates által vezérlett atheneiek diadalra segiték őt az uj trónkövetelő, Pausanias irányában. A fél századig tartó zavarok örvény szélére látszottak taszitani Macedoniát; melly tettleg az illyrek által meghódittatott: kik ellen háborut viselvén, Perdiccas életét vesztette.

Fülöp (360–336).

Ennek hallatára Fülöp elfutott Thebából, hogy a kormányt, mint unokaöcscsének, az ifju Amyntasnak gyámja, valójában pedig maga számára, átvegye. Uralkodásának 24 éve alatt Macedoniát a hatalom legnagyobb fokára emelte; s ha bár nem látszott is rajta, hogy az erkölcsiséget és becsületességet Epaminondas házában tanulta, mindazáltal bámulandó, és tanulságos benne azon lankadni nem tudó bölcseség, mellyel terveit megkedveltetni s végrehajtani tudta; még pedig olly akadályok közt, mellyek a kevésbbé szilárd akaratot ellankasztották volna, tudott ő a legmagasabb fokra emelkedni; mellyen mindenkor meg is tartotta magát.

Mindenekelőtt Argaeus és Pausanias, két követelő ellenében kellett biztositani trónját; kiket a thrákok és atheneiek, Macedonia emelkedésének örökös ellenei pártoltak. Fülöp, fölélesztvén övéinek bátorságát, leveri Argaeust, Amphipolis szabadságának elismerésével az atheneiektől békét vásárol, a thrákokkal pedig kiegyezik (360): ugy hogy a tökéletesen elhagyatott Pausanias, kénytelen volt elállni követelésétől.

Phalanx.

Ekkor ő Epaminondas példájára behozza a phalanxot, vagyis a 6—7000 emberből álló csapatot, tizenhat főnyi mélységü sorokban; mellyek fegyverét sarissák, vagyis huszonegy lábnyi hosszu dárdák képezték: az első öt sornak lándsái mind egy vonalban nyultak előre, ugy hogy az ellenségnek ötszörte több hegyet állitottak ellenébe, mint a hány küzdő volt az első sorban; a hatodik sortól tovább a lándsák az előttök állók vállaira támaszkodtak: ugy hogy az egész csapat egy áttörhetlen lándsa-erdőt képezett. E tétlen tömeg csak hasztalan erőpa-

zarlás volt, és haszonvehetlen, ügyes mozgó csapatok ellenében, minők a romai legiok voltak: ellenben igen alkalmas, a temérdek, és rendetlen ásiai csapatok szétszórására; ezenkivül még azon jó oldala is volt, hogy az ujonczok azonnal használtathattak, minthogy a többiek által, ugy szólva, viteténck. Hosszu széles paizs fedé el a csatárnak egész személyét; kardjok, hasonlóan a romai kardhoz, szurás- és vágásra volt használható, de sokkal bajosabban forgatható. Továbbá mindenki maga vitte podgyászát, és a bőr sátort, melly kettőnek számára szolgált, s egyuttal a folyamokoni átkelésre is használható volt. Ekképen tehát a vitézséggel azon fegyelmet kapcsolván össze, melly annak valódi oltalmul szolgál, Fülöp biztositá magának a barbarok fölötti hatalmat; s a mint a macedonok, kiknek férfiura, nem pedig gyermekre vala szükségök, őt királynak kikiáltották, meghóditá a paeonokat, leveré az illyreket, kiknek azelőtt az övéi még csak szemökbe sem merészeltek nézni (359.); megölé azok királyát, Bardyllidast, több mint hétezer emberrel együtt, s uralmát egészen Thracia határaiig, nyugoton pedig a Lychnidus tóig terjeszté ki.

Legnehezebb föladat volt azonban rá nézve, legyőzni a féltékenységet, mellyet hatalmának növekedése az atheneiekben, s a szomszéd görög gyarmatok-, főleg Olynthusban okozott: és itt tünt ki leginkább a tökéletes államférfi ügyessége; el tudá széditeni őket, és mit tettei által rontott, azt édes szavakkal hozta helyre. Alávetni a görög városokat Macedoniában, el nem mulaszthatá; mert mig ez által a tartománynak nemzeti egységét megszilárditá, más részről a féltékeny idegeneket mindinkább eltávolitá tőle. Hatalmába esvén Potidaea, az olynthusiak követeléseire visszaadá azt; egyszersmind az atheneieknek mindenféle igéreteket tőn; mellyekkel őket elaltatván, elfoglalja Amphipolist (350.), és igy tökéletesen hatalmába keriti a Nestus és Strymon közt fekvő tartományt; sőt, a mi több, a pangaeumi bányákat is Thraciában, mellyek évenkint ezer talentumot szolgáltattak. S az arany Fülöpre nézve nem kevésbbé hathatós eszköz volt a kard-, és cselszövényeknél; legalább azt szokta mondani: ‚Nincs erősség, melly ellentálljon, ha bizonyos mennyiségü arany vitethetik abba'; továbbá: ‚A csata dicsősége közös a katonákkal; a csel dicsősége teljesen az enyim.' Pythia azt válaszolá neki: ‚Küzdj aranynyal, és legyőzesz mindent.'

Legyőzni Görögországot! Mennyire hizeleghetett ez eszme Fülöp hiuságának! Mennyire felbuzdithatá őt annak látása, hogy Epaminondas uj néppel törte meg a hellenek fő erejét! S az ő éles látása mellett Görögországot legalkalmasabbnak találhatta dicsvágyó terveinek kivitelére.

Görögország helyzete.

A régi szakadás a peloponnesusi dórok, s az atticai, euboeai, és szigetbeli jonok közt soha sem szünt meg; folytonosan szembetünő volt ez a különböző szójárásokban, s a még inkább különböző szokásokban: különösen a nőkre nézve, kik a dóroknál a közéletben is részt vettek, a joniaiaknál pedig gynaeceumokba voltak zárva. Sparta a dórok fejének kivánt tekintetni; s intézményei homlokegyenest ellenkeztek az atheneiekkel. Még a gyarmatokban is ellenséges indulattal viseltetett a két törzs egymás irányában; s a syracusaiak harczában a leontiniakkal, minden dóri városok az előbbiek részén álltak; a többiek pedig a jonokkal tartottak.

Nyiltan kitört az egyenetlenség a peloponnesusi háboruban; és ez minden városokban éreztette hatását, hol az aristocraták és democraták közt összeütközésre került a dolog: amazok Spartára, ezek pedig Athenere támaszkodtak. S nem csak az államok és polgárok, hanem az emberek és istenek közti kötelékek is megszakadtak: az oraculumok tekintélye kétségbe vonatott; a hadi költségek pótlása végett Delphi kiraboltatott; szokásba jött, a háborut zsoldos csapatokkal folytatni.

E háboruból eléggé kitetszik, mikép az Amphictyonok gyülekezete korán sem tekinthető szövetségi gyülésnek; és milly képtelenség, vitatni, hogy az egységet föntartá: miután az egész háboru folytában még csak alkalma sincs Thucydidesnek, azt fölemlitni. Egyébiránt még a vallásos dolgokban, mint például a delphii templom megszentségtelenitésének ügyében sem talált engedelmességre; s a spartaiak Theba megrohanása miatt ötszáz talentum birságra itéltetvén általa, ezek a fizetést megtagadták.

A görögországi államok tehát csupán egymás közt birtak inkább nyilvános küljoggal, mint polgári beljoggal: egymás ellen folytonosan gyanakodva, mindig egyesültek az ellen, a ki nem tartozott a hellen nemzethez; s a külső ellenség ellen szükséges egyességet csupán olly fensőbbség alatt képzelték maguknak, melly zsarnokságra vezetett. E fensőbbséget előbb Athene, azután Sparta gyakorolták; csak egy pillanatra szakittatván félbe a thebaiak által: s a nemzeti szellem, és a különféle törzsek együtt létezése azonegy földön, valamennyinek gyengeségét vonta maga után; mint szinte az olly államegység valósitását is lehetetlenné tette, melly egy községi, vagy városi rendszert hatásában fölülmulna.

Epaminondas, Agesilaus, Chabrias, Timotheus, Iphicrates, Xenophon, nem voltak többé; s nem volt ember, ki hazafisága-, vagy kitüntetett érdemeinél fogva képes lett volna az egyenetlen köztársaságok

megoszlott erejének egyesitésére. A spartaiak elveszték a fensőbbséget, s egyszersmind erkölcseiket: nem ültek már többé közös ebédek mellett, mellyek disze a mértékletesség volt; s hol előbb fapadok voltak, melylyekre étkezés közben csak egyszer támaszkodtak, most szőnyegek és párnák ékiték az étteremeket, olly különféle szövés-, és dus himzéssel, miszerint a vendégek nem bátorkodtak könyökükkel rátámaszkodni [1]); ehhez járult még a fényüzés a házi eszközökben, a temérdek szolgák, illatszerek, a bor és pompa.

„A mi városunk (igy szól Isocrates), a persa háboru idejében épen annyival állott magasabban a mostani fölött, a mennyivel Themistocles, Miltiades és Aristides, Hyperbolus, Cleon, és mások fölött áll; kik a tömeget üres fecsegéssel kábitják. . . Nem csekély gyalázatára válik atyáinknak, hogy a hajók legénységét a naplopók közül választák egész Görögországból, kik minden bün elkövetésére képesek, és minket csak gyülöltekké tőnek egész Görögország előtt. Különös dolog, hogy mig a legbecsületesebb polgárok kiüzettek hazájokból, Görögországnak épen söpredéke hivatott meg oda. Valljon nem mondhatnók-e el, miszerint atyáink mindenkép azon voltak, hogy meggyülöltessék magukat? Igy például azt határozták, hogy Bacchus ünnepein külön ünnepélyes körmenetben hordoztassék körül minden fölösleges talentum, melly a szövetségesek adójából fönmaradt. A határozat foganatba vétetett: és e kincseket ugyanakkor mutogatták a szinházban, midőn a csatatéren elesett harczosok árvái mutattatának be a népnek. Miért is a szövetségesek szüntelen a nagy fáradsággal gyüjtött, és zsoldosokra pazarlott kincseket tartották szem előtt; mig más görögök szánakozó kebellel nézték a szegény árvákat, kik a hazának a dicsvágy és önzés által okozott szerencsétlenségekre emlékeztettek.... Csak igen későn vétetett észre, hogy a nyilvános sírok minden polgárt elnyeltek; és hogy a beirások, a curiákat és névjegyzékeket a hazától idegen nevekkel tölték be. A legnagyobb férfiak családjai, a belforradalmakat és persa háborukat tulélt legjelesebb házak, elenyésztek a fensőbbség utáni törekedés következtében; melly az utolsó háboruba kevert benneteket. Ha arról, mi az ismeretes családokkal történt, következtetést vonunk arra, mit kellett szenvedniek a homályban élőknek, könnyen meggyőződhettek róla, hogy a mi lakosságunk gyökerestől megujittatott. Pedig a köztársaság legnagyobb érdeme nem abban áll, hogy különféle elemekből álló lakosságot olvaszszon együve minél nagyobb számmal, hanem hogy első lakóinak törzsét tartsa fön, és örökitse. . . Mi, ugy szólván, az egész világgal

[1]) **Athenaeus**, IV.

háborut viselünk: a háboru viszontagságait azonban nem akarjuk eltürni; összeszedünk mindenféle jött-ment embereket, számüzött gonosztevőket: kikről meggyőződhetünk, hogy szintolly készséggel forditandják ellenünk fegyvereiket, ha nekik mások nagyobb zsoldot igérnek. Mi elpirulnánk, ha gyermekeink olly tetteket követnének el, mint a minőkért felelősek vagyunk; s midőn e zsoldosok rablásai- és erőszakoskodásairól hallunk beszélni, ugy látszik, kedvünket leljük bennök. Sőt annyira megyünk őrjöngésünkben, hogy saját szükségeinket sem tudván kielégiteni, egy csoport idegent tartunk; mi által csak szövetségeseinket terheljük. Őseink ama korban, midőn az arany és ezüst bővében volt városunkban, éltök veszélyeztetésével is foganatositák azt, mit a népgyülés határozott: jelenleg pedig oda jutottunk, hogy bár mennyire növekedett legyen is a lakosság városunkban, hasonlón a persa királyhoz, zsoldos csapatokat használunk. Bizonyos időszakban, midőn tengeri erő szervezteték, az evező- és közlegénység idegenek-, vagy rabszolgákból állott, a nehéz fegyverzetüek azonban athenei polgárok voltak: jelenleg pedig különös egy látványt nyujt, midőn a hajók ellenséges partokhoz közeledvén, azok, kik Görögország uralmára vágynak, az evező-padokról szállnak le; s a vállalat veszélyei az imént rajzolt emberekre bizvák. Maguk a spartaiak legnagyobb mértékben tanusitják a dicsvágyat: és erkölcseiknek eme tökéletes átváltozása elnémitja azokat, kik különben magasztalják őket, s a mi gyarlóságainkat a democratiának tulajdonitják. E panegyristák szerint, a Görögország uralmára jutott spartaiak szintugy a maguk, mint mások boldogságát alapitották volna meg; azonban ők sokkal hamarább érezték minden másoknál a parancsolás megszokásának következményeit. Az ő államuk, melly hétszáz évig nem szenvedett belső nyugtalanságokban, hirtelen annyira megrázkódott, hogy majdnem egészen fölforgattaték. A helyett, hogy régi szokásait és szigoru erkölcseit megőrizné, igazságtalanság-, hanyagság-, önkény- és haszonlesésnek adák át magukat a polgárok: nem hallgattak szövetségeseikre, megtámadták mások birtokát, hittel pecsételt fogadásaikat, és szerződéseiket feledék, vagy kigunyolták. Harczok és veszélyek után vágyódván, sem barátokat, sem jótevőket nem ismertek. Hiában adott nekik a persa király ötezer talentumnál többet; hiában segité őket Chios tengeri erejével, sokkal inkább, mint egyéb szövetségesei; hiában állitá ki Theba a legszebb szárazföldi csapatokat számára: alig, hogy mosolyogni kezdett rájok a győzedelem, ravaszság által törekedtek megsemmisiteni Thebát; Clearchust a hajóhaddal a persa király ellen küldték; s Chios előkelő polgárait számüzve, hajóit elszedték. Még ez sem volt elegendő: pusztiták a szárazföldet, szoron-

gatták a szigeteket, megsemmisíték Sicilia- s Olaszországban az alkotmányokat, mellyek az aristocratia s democratia közt középuton jártak, s a tyrannusok önző szándékát mindenben előmozditák. A Peloponnesus folytonos zavargások- és belháboruknak volt szinhelye. Mellyik város mondhatja el magáról, hogy megkiméltetett általuk? Nem szakiták-e el Elis területének egy részét? Corinthust nem pusztitották-e ki? Nem rombolták-e egészen le Mantineát; magukkal hurczolván lakóinak egy részét? Nem ostromolták-e Phliust? nem törtek-e be több izben Argosba? Nem azt forgatták-e szüntelen eszökben, hogy másoknak bajt okozzanak; és ekkép a Leuctra melletti megveretést nem ők okozták-e? Nem ez tette gyülöletessé a spartaiakat, hanem a korábbi zavarok. A tengeri uralmat az által ragadák magukhoz, hogy a szárazföldi háborut igazságosan vitték; de a mint a tengeri uralmat elnyerték, félretettek minden mérsékletet, és elveszték fensőbbségöket: többé nem volt szó atyáik törvényeiről; a régi erkölcsök és szokások megváltoztak: mignem végre a spartaiak elhiteték magukkal, hogy zsinormértékül csupán csak saját akaratjok szolgál "[1]).

---

[1]) *A békéről.* Egy más, ehhez hasonló beszéd találtatik Isocrates Areopagitájában, hol a régi democratia eszményképét állitja föl. Demosthenes, ki az atheneieknek olly gyakran fölemlíti az ő atyáik erényeit és becsületességét, a phratriák fölosztása felőli beszédében ezeket mondja: „Atheneiek! azelőtt a tartozások phratriák szerint fizettettek be: most az állam phratriák szerint kormányoztatik; mindenik élén egy szónok áll, ki egy vezért vonszol magával, mint teremtményét: mellette állanak a háromszázak; s ti mindnyájan csapatonkint egy zászlót követtek: az egyik egyikhez, a másik másikhoz tartozik, és senki sem ön magához. Mire fog mindez vezetni? Némellyik müvészi kezek által érczből ábrázoltatik; egy másik, ‚boldog', vagy hatalmas: egy-két polgár sokkal fölötte áll a városnak; s ti mindnyájan mintaz ő nagy boldogságuk tanui vagytok itt, és csakhogy megszokott henyeségtekből ki ne kelljen bontakoznotok, olly örömest néhányak kezébe teszitek e boldogságot, melly mindnyájatokat illet. Kérdjétek csak magatoktól, valljon őseitek korában igy mentek-e a dolgok; mert a nélkül, hogy idegen tényekhez folyamodnánk, maguk a hazai emlékek is példányul szolgálhatnak nektek."

„A régi atheneiek soha sem engedték át másnak részöket valamelly dicsőséges vállalatban: kinek is jutott volna eszébe, azt mondani, hogy a Salamis melletti csatát Themistocles vivta ki, s nem az atheneiek? Vagy ki mondá azt, hogy a marathoni győzedelem Miltiadesnek tulajdonitható, s nem a városnak? És miképen beszél most a tömeg? ‚*Timotheus bevette Corcyrát; Iphicrates darabokra szabdalt egy spartai csapatot; a Naxos melletti tengeri győzelmet Chabrias vivta ki.*'

„Most már hasonlitsátok össze tetteinket atyáitok tetteivel, ha talán az illy összehasonlitás jelen aljas helyzetetekből fölrázhat titeket. Miután ők negyvenöt éven át köz megegyezéssel viselték Görögország fensőbbségét, 10,000 talentumnál többet tettek le a várba, temérdek diadaljeleket állitottak föl szárazföldi s

A rhetorból gyakran igen jó szónok vált. Valóban Athene tengeri ereje negyven év óta hanyatlásnak indult; azonkivül a szövetségesek lázadása kimerité a kincstárt. Theba, visszasülyedve jelentéktelen állásába, gazdag lakmározásokban keresett kárpótlást. Ennyi harczok és viharok közepette az ifjuság megszokta, a hadi mesterség után élni, s vérét megvásárlott hadvezéreknek adni el. Valamint a XV. században az olaszok közt Carmagnola s montonei Braccio, szintugy Iphicrates is szokásba hozta a görögök közt, némelly ifjakat különösen a hadi mesterségben oktatni; s az ő csapatai teljes készséggel állottak annak szolgálatába, ki nekik legtöbb zsoldot fizetett; s elszokva minden munkától, és egyebet sem ohajtva, mint csatákat, mellyek zsákmány- és hatalomra nyitottak kilátást, a nélkül, hogy a háboru oka-, vagy czéljával gondolnának, ezen önkénytesek egész hadsereget vittek annak szolgálatába, ki őket megfizethette.

---

tengeri csatákból, mellyek hire mai napig kürtöli dicsőségünket: s e diadaljeleket nem csak azért álliták föl a hős férfiak, hogy késő unokáiknak puszta bámulat tárgyaiul szolgáljanak; hanem inkább azért, hogy általuk titeket crényeik követésére ösztönözzenek. Igy cselekedtek a ti őseitek atheneiek! És ti, kik a dicsőség fényétől övezve, mintegy tágas magányban, vetélytársak nélkül marad ván, szabadon működhettetek, mondjátok meg nekem,tettetek-e ehhez hasonlót?"

„Ők pompás, nagyszerü épitményeket, templomokat, kikötőket, és más disz-épületeket hagytak ránk, mellyeket utódaik közül senki sem tudott fölülmulni. S azok, kik a kormány gyeplőjét tarták kezökben, magánlakaikban olly szerények voltak, és annyira tisztelték az egyenlőséget, hogy ha például Themistocles, Aristides, Cimon, Miltiades, vagy más hires férfiaink házát keresitek, azt fogjátok tapasztalni,mikép az miben sem különbözik a szomszédok házától.Most pedig atheneiek! azon véleményben vagytok, hogy a közfénynek eleget tettetek az által, ha az utak kijavittatnak, a kutak kiigazittatnak, a falak bemeszeltetnek stb. Mentsen az ég, mintha e diszitések eszközlőit akarnám megróni; hanem titeket korhollak atheneiek! ha azt hiszitek, hogy illy csekély munkával teljesitettétek kötelességeiteket."

„Más részről, ha azokat veszem tekintetbe, kik a közügyek igazgatásában részt vesznek, ugy veszem észre, hogy némellyek házai ezek közül nagyság- és fényre nem csak a polgárok lakait, hanem a középületeket is jóval fölülmulják; mások pedig a földeket vásárolják össze nagy terjedelemben. E különbség oka az: mert a régi időkben a népnél volt a fölség; ő volt ura minden tisztviselőnek és tárgynak; s mindenki boldognak érezte magát, ha tőle hivatalt, megtisztelteteést, vagy kegyeket nyerhetett. Most pedig minden javadalmat a tisztviselők osztogatnak: ők tesznek mindent, tőlök függ minden. És ti, árnyéka a népnek! az állam szolgái-, s terheiül tekintettek; és hálával vagytok lekötelezve nekik, ha néha-néha valamelly csekélységre méltatnak titeket. Innen van, hogy a város ügyei önmagukkal ellenkezésben vannak; ha összehasonlitjuk egymás közt a rendeleteket és tetteket, senki sem fogná elhinni, hogy ezek is, azok is azonegy néptől erednek."

Pheraei Jason (370).

A legelső, ki hasznára fordítá a dolgok illy állapotát, Jason, Pherae tyrannusa volt; ki egész Thessalia fölött uralkodék, és nyiltan bevallá, mikép számos apróbb igazságtalanságokon kell tultenni magát az embernek, hogy egészben és nagyban igazságos lehessen [1]).

Thessalia.

Thessaliát hübéres nemesek lakták, kik a középkori bárókhoz hasonlithatók: paripáik, és önmaguk pánczéllal lévén fedve, rablások által dusgazdagok lettek, s veszélyek, mint szinte élvezetek után vágyók; ugy annyira, hogy néha mezitelen leányok tánczaiban gyönyörködtek [2]). Illy erkölcsök mellett nem nehéz valamelly családnak fölülemelkedni; s épen ez történt az Alevadokkal Hercules nemzetségéből. Jason szép szerével egész Thessaliát hatalmába keritvén, és seregeinek számát szaporitván, megfékezte a harczias szomszédokat, rémülésbe ejté Macedoniát, aláveté Epirust: és azon reménynyel kecsegtette magát, hogy Görögország összes haderejének élére fog állhatni; minthogy pedig e szándéka nem sikerült, közbenjáróul vetette föl magát Sparta és Epaminondas közt, s a pythiai játékokra való fölügyelet elnyerése után törekedett: sőt Babylon meghóditására is gondolt, midőn orozva meggyilkoltaték. A thessaliaiak föntarták az uralkodást családjának. Polyphron meggyilkolá testvérét Polydorust, hogy egyedül maradjon a kormányon; de azt életével együtt Sándor vette el tőle. Láttuk már, mikép tartaték féken e kegyetlen tyrannus Pelopidas által, és mint keritette kézre árulás által a spartai hadvezért. Thebe, Sándor neje, azt mondá ekkor Pelopidasnak: ‚Mennyire sajnálom a te nődet'! És ő hirtelen felelé: „Én pedig téged sajnállak, ki szabad létedre Sándorral együtt élsz." E szavak nem hangzottak el hiában; és ő csakhamar meggyilkolá férjét, egyetértésben ennek rokonai-, Pytholaus- és Lycophronnal: kik a hatalmat magukhoz ragadván, a tyrannusnak nyomába léptek (356).

Megunván végre a zsarnokságot az Alevadok, a bitorlók ellen macedoniai Fülöpöt hivták meg; ki örömest lépett föl szabaditóul ott, hol különben is már régóta vágyott az uralomra: minthogy e tartomány birtoka, azonkivül hogy jövedelmét és erejét nevelte, Görögországhoz is közelebbi érintkezésbe hozta. Elüzve tehát a pheraei tyrannusokat, a sokkal háladatosabb, mint ovatos thessaliaiak átengedék neki a vásárok és kereskedő városok jövedelmeit, ugy szinte a hajógyárak használatát is. Onomarchus, a phocisiak vezére a szent háboruban, a pheraei ty-

---

[1]) **Plutarch**, *Szabályok a köztársaság kormányozására.*

[2]) **Athenaeus.**

rannusokat segitvén, Fülöp ez alkalmat ürügyül használta föl a vele való ellenségeskedésre; s tökéletesen legyőzvén őt, Thessaliát hatalmába kerité: ennek három fő erősségét őrsereggel rakta meg; és igy azt macedoniai tartománynyá alakitá át (352). S ekkor Epaminondas hadi tudományával Jason politikáját kapcsolván egybe, s ennek terveit magáévá tevén, egy hatalmas hadsereg képezését, Görögország megalázását, és Ásia megrémitését tüzte ki magának czélul.

Vége ott a szabadságnak, a hol hóditó uralkodik! Fülöp vas karokkal igázván le Macedoniát, önkényesen uralkodék fölötte: a nemesség közül testőröket (*δορυφόροι*) választott, kik fegyveres udvarát képezvén a tartományban, egyszersmind tuszul szolgáltak neki, midőn kivonult belőle. De a legnagyobb akadályt a Görögország fölötti uralom elnyerésében ama körülmény gördítette elő, hogy ő idegen volt; s ekkép minden törekedését arra forditotta, hogy magát hellen származásunak nézesse, és Macedoniát a hellen államokkal egyenjogunak ismertesse el.

A szent háboru (356–346).

A már emlitett szent háboru legjobb alkalmat szolgáltatott erre. E tiz évig tartott, személyes érdekekből keletkezett, ravaszság, cselszövények által, és zsoldos csapatokkal folytatott polgárháboru, az idegenek kárhozatos beavatkozásával végződött. Phocis, helyzete által eléggé védelmeztetvén, a delphii templom által temérdek kincsekre tőn szert: ugy hogy zsoldos csapatokat is tarthatván, fegyveres békét élvezhetett. Sokkal előbb történt, hogy a delphii istenség elátkozottakul nyilvánitá Crissa és Cyrrha területeket; ugy hogy a lakosság kiirtatván, a tartomány örökös kopárságra lőn kárhoztatva. Minthogy pedig a phocisiak annak egy részét mivelés alá vették, az Amphictyonok tanácsa szentségtörőkül nyilvánitá őket; s ugyanekkor itélte a spartaiakat is öt talentum birságra, minthogy 25 évvel azelőtt, béke idején, Theba fellegvárát elfoglalták.

Csupán e gyülekezet tartá fön ekkor a vérség kapcsait Görögország nagyobb és kisebb államai közt; azonban nem annyira szigoru igazság, mint inkább cselszövény, vagy erőszak sugalta igen gyakran határozatait. Most is nem annyira a szentségtörés, és a hitszegés folyt be határozatára, mint inkább a thebaiak bosszuvágya, kik Spartával a küzdelmet minden áron megujitani törekedtek. Phocisi Philomelus, kinek dicsvágya éleszté a tüzet, polgártársai által hadvezérré választatván, elfoglalta a delphii templomot: az ott talált kincsekkel athenei s egyéb csapatokat toborzott; szembeszállandó a thebaiak- és locrisiakkal, kik az Amphictyonok itéletének végrehajtásával lévén megbizva, a makacs phocisiak területét elfoglalták. Philomelus megöletése után (353.),

testvére, a szintolly dicsvágyó, de még nálánál is vitézebb és ravaszabb Onomarchus, nyerte el a főparancsnokságot: ő szinte kölcsönt csikart ki Apollo oraculumától; nagyobb zsold igérete által nagy számu sereget gyüjtött maga körül össze; leverte a szövetségeseket a velök egyesült macedoniai Fülöppel együtt: mig végre ennek ellenében a pheraei tyrannusokat pártolván, megöletett, és veszélyes állomását harmadik testvére-, Phayllusra hagyta.

A háboru, mint minden vallásháboruk, vérengzően folyt: a thebaiak az elátkozott phocisiak közül mindenkit meggyilkoltak, a ki csak hatalmukba esett; a phocisiak ugyanazt tevék bosszuból: s napról-napra mélyebben sülyedtek a vadság- és romlottságba a temérdek kincsek által, mellyeket nekik a delphii templom kifosztatása szerzett. Kicsapongó iſjak és hetaerák ékiték magukat a szent adományokkal; Metapontiumban egy nyilvános ünnepély alkalmával,valamelly zenésznő ujján olly ékszert viselt, mellyet e város ajándékozott a delphii istennek.

Phayllus pénzzé változtatá mindazt, a mi még a szent kincsből fönmaradt, mi négy ezer talentumra (21 millio frank) rugott föl,a 6000-et érő ezüst szobrokon kivül; szintennyi értékü lehetvén, a mi eltékozoltatott, vagy oroztatott. Illy hatalmas indokokkal nem csak zsoldosokat szerzett magának, hanem a spartaiak és atheneiek segélyét is megnyerte. A thebaiak, dórok, locrisiak, átalában mindazok, kik az istenség tisztelői voltak, Fülöp macedoniai királyban helyezék ekkor reményöket: ki az által, hogy a vallást oltalmába vette, tekintély- és párthivekre tőn szert; s egyszersmind az által háritá el magáról a gyanut, hogy látszólag kéjek- és élveknek adta magát által: mialatt a thessaliai lovasságot a phalanxxal egyesité (348). Ezek élén akart ő benyomulni Görögországba; az atheneiek azonban jókor elállván a Thermopylákat, visszaverék a szomszéd barbarokat, s az Amphictyonok tanácsát összegyüjtvén, azt határozták, hogy a macedoniai királyt szemmel tartandják.

Lealázva, de bátorságát nem vesztve, megtámadja, beveszi, s elpusztitja Olynthust, és biztositja ez által a határokat. Két áruló, kik őt e város bevételére segiték, panaszt tettek, hogy maguk a macedoniak is egész megvetéssel árulóknak nevezik őket; és Fülöp azt felelé: ‚Ugyan mit árt nektek az illy durva emberek beszédje, kik a dolgot saját nevén nevezik?' Elfoglalván Olynthust, fényes szertartással ülte meg a musák ünnepét: meghiván arra minden görögöket, barátjait ugy, mint ellenségeit; valamint ez az olympiai játékoknál szokásban volt; közös lakomát rendezett, s maga koszoruzta meg a győztes katonákat: mindenben a görögöket kivánván utánozni, kik közé számittatni legbuzgóbb ohajtása volt.

Az olynthusiak Athenehez folyamodtak segélyért: de alig adta jelét Fülöp, hogy az aranynyali csatához is ért, azonnal találkoztak szónokok, kik valódi erényeit magasztalni kezdék, a nem létezőket pedig ráfogták, hadvezérek, kik elárulták a sereget, gyujtogatók, kik a hadi készleteket megsemmisíték, és oraculumok, mellyek philippizáltak. Minél gyérebben és lassabban gyült a segély Olynthus részére, annál nagyobb tevékenységet fejtett ki Fülöp vállalataiban; s mig a követségek egymást válták föl, ő egyenkint elfoglalá a gyarmatokat, és kiüzé az atheneieket Eubocából: s midőn már mi sem volt hátra meghóditni való, aláirta a békét, kizárván belőle a phocisiakat. Erre rögtön, hogy megbüntesse a szentségtörőket, és a thebaiaknak segélyökre legyen, átkel a Thermopylákon (347.), melly uton már előre ment az aranynyal terhelt öszvér, belép az annyira ohajtott Görögországba, elfoglalja Phocist, és minden vérontás nelkül bevégzi a szent háborut: égig magasztaltatva barátjai, s rettegve ellenségei által.

Ekkor gyorsan összehivja az Amphictyonokat: kik a phocisi erősségek lerontatását, az előkelők számüzetését, a tartománynak a tizenkét állam szövetségéből kizáratását, és ennek Macedonia általi pótoltatását elhatározzák; s minthogy a corinthusiak a templomrablóknak segélyt nyujtottak, a pythiai játékokrai felügyelet tőlök elvétetvén, ezzel Fülöp bizatott meg. Ő tehát elérte czélját: a hellenek közé tartozott, erkölcsileg Görögország igazgatását kezeiben tartotta, megalázta, sőt, a mi több, romlásba vitte Athenet és Spartát. Soha sem üzettek még olly szemtelen és erkölcstelen cselszövények a két városban, olly nyilvánosan nem üzetett a lelkismeret- és voksokkali kereskedés, az erkölcsiség és hazafiság annyira lábbal nem tapodtatott. A szent harcz eredménye, megvetés volt a szent tárgyak iránt; s az istentelenség, habár megtoroltatott is a leveretések által, mindazáltal azok irigységét kelté föl, kik azt aranynyal jutalmazva látták. Más, nem kevésbbé vesztegető arany-összeget pazarolt Fülöp a becstelen szolgálatokra; s mit sem gondolván az igazság- és becsületességgel, a körülmények szerint majd egy, majd más képet öltött magára, a vétket és könnyelmüséget álarczul használta, s e mellett terveit a legnagyobb ovatossággal füzte tovább.

Demosthenes és Phocion.

Athene még csak azon fensőbbséggel birt, mellyet a tudományok és müvészetek engedtek neki, s azon szabadalommal, hogy dicséretet és gyalázatot osztogathasson; de birta még maradványait ama fabástyáknak, mellyeket az oraculum javasolt épittetni: Fülöpnek, habár megcsökkent, de az övénél mégis hatalmasabb tengeri erőt állithatott

ellenébe; birt továbbá két nagy férfival, ugymint Demosthenes- és Phocionnal. Az előbbi a természetnek, és makacs szorgalmának olly ékesenszólást köszönhetett, mellyhez hasonlót hiában keresnénk; s ezzel ő egy előrelátó politikát egyesitett, a szebb jövőnek azon reményében, mellyet a gondviselés egyes lelkekben azért látszik táplálni, nehogy a lelkesedés végképen kialudjék, s a leverő kétely minden müködést és tevékenységet meghiusitson. Ő még mindig Aristides és Themistocles koráról álmodozott, midőn a honszeretet a polgárnak legfőbb erénye volt; azt hivé, hogy a kincseket, mellyeket Athene nagyobb mértékben birt, mint az összes Görögország, majd csak szórni fogják a polgárok a hon szükségeire, s a hazaszeretet több aranyat fog előteremteni, mint azon ezerkétszáz teve elbirhat, melly a nemzetek adóját a nagy-király trónja elé szokta vinni: kinek ámbátor zsoldosok is szolgáltak a Ganges és Orontes partjain, ezt mégis (hivé) görögök ellen tenni nem fogják [1]). Mindamellett ismerte ő polgártársainak romlottságát. „Fülöp nem viseltetik irántunk megvetéssel, mondá ő; hanem követei által tudta meg, mit e nyilvános gyülekezetben mondtam, hogy a mi népünk legállhatatlanabb a világon: melly hasonlón a tenger hullámaihoz, könnyen fölizgatható; hogy a kinek barátjai vannak közte, azt tehet, a mit akar; s jön-megy mindenki, a közjóra pedig senki sem gondol.“ Illymódon dörögte ő le rettenthetlenül ellenségeit a szószékről: az elpuhult néptömeg füleibe hangoztatá szüntelen a dicsőség, közjó, és szabadság elavult neveit; erkölcsi erővel küzdött a physikai hatalom ellenében.

Phocion ellenben némileg higgadtabb vérrel tekinté hazáját, s ennek sem jellemében, sem eszközeiben nem bizott; ő még Demosthenesnél is jobban szerette, s több bátorság- és egyenességgel szolgálta azt: hasonlóan az olly orvoshoz, a ki halálos beteget ápol. Véleménye szerint a polgárnak, hasonlóan Homer hőseihez, kötelessége levén a beszélni s cselekedni tudás, az ékesenszólást nem azért tanulta, hogy kérkedjék vele, hanem hogy a legrövidebb és leghatályosabb kifejezéseket használhassa. Egy valaki mély gondolkozásba merülten látván őt, mielőtt a szószékre lépne, kérdé tőle: ‚Miről gondolkozol, Phocion‘? „Arról gondolkozom, ugymond, mikép fejezzem ki rövidebben azt, a mit mondani akarok.“ Leosthenesnek mondá: „A te szavaid, fiu! hasonlitanak a cyprusokhoz; magasra emelkednek, de gyümölcsöt nem hoznak.“ Az akkori romlottsággal éles ellentétet képezett az ő becsületes szegénysége, melly nyilt sisakkal lépett föl az uralkodó tömeg őrjöngései ellenében; melly midőn egy napon megtapsolta volna beszédét: ‚Talán

[1]) L. a *phratriák* iránt tartott beszédet.

valami ostobaságot mondtam'? kérdé barátjától. Demosthenes azon megjegyzésére: ‚A nép téged megöl, ha neki bolondul', felelé: „Ha pedig okosabb lesz, téged". A nyomorult és hitvány Chares egy napon kigunyolta a bölcsnek sürü szemöldeit; mire ez felelé: ‚Az én szemöldeim, oh atheneiek! semmi kárt sem okoztak nektek; de az illy emberek bohóczkodásai gyakran könyeket facsartak szemeitekből.'

Demosthenes tehát lelkesült férfiu volt, ki nem arra nézett, mi könnyebb, vagy hasznosabb; hanem azt mutogatta, mikép a közjó csak a szép és hasznos után jő: mig Phocion a sikert tartva szem előtt, a valóra, és számokra hivatkozott. Veszélyes kisérlet az ékesenszólásban; miért is Demosthenes őt szónoklatai szinlő-bárdjának nevezte.

Demosthenes és Phocion már jó eleve belátták a macedonok régóta táplált szándékát; s hogy a bátorság és ravaszság, az erőszak és ovatosság ama vegyülete, melly Fülöp jellemét tevé, előbb-utóbb a görög szabadság romlását eszközlendi: felhasználták tehát ennek ellenében minden hatalmukat; de bámulandó dolog, miszerint Phocion, ki negyvenöt izben vitte a fővezérséget, örökké csak a békét javasolta; Demosthenes ellenben, természettől is gyáva levén, szüntelen harczot hirdetett. Egy polgárnak, ki azt kérdé tőle, bátorkodik-e még békéről szólani, Phocion felelé: ‚Oh igenis bátorkodom: ámbátor jól tudom, hogy a háboruban te engedelmeskednél nekem; mig békében én vagyok kénytelen neked engedelmeskedni.' Miért is szüntelen azt tanácsolá, hogy Fülöpöt nem kell ingerelni az ellentállással. Midőn ez ellen szónokoltak, fölment a szószékre, lehordani a harczra ingerlőt; ha a hadjáratról volt szó, felelé: ‚Azt hiszem, jobb, ha könyörgéshez folyamodunk. Vagy legyünk erősebbek, vagy barátjai az erősebbeknek'. A néphez pedig igy szólott: ‚A háborut akkor fogom tanácsolni nektek, midőn annak viselésére képesek lesztek; midőn az ifjuságot bátor- és engedelmesnek látandom, midőn a gazdagok nagylelküen gyámolitandják az államot, és a szónokok nem fognak meghizni a köztársaság költségén.'

S valóban a szónokok a győzelem őrjöngését, és nem a jobb iránti meggyőződést vitték magukkal a szószékre: a sophisták az iskolákban a szőrszálhasogató okoskodásokat tanitották, nem pedig azt, mint kell az igazságot bebizonyitani. Athenet zsoldos csapatok védelmezték; az ifjuság tökéletesen megromlott; a közjövedelmek szinházi előadások-, és látványokra fordittattak; és halálos büntetés mondatott ki arra, ki azoknak másra fordittatását javasolná. Az igazság-szolgáltatás áruba bocsáttatott; a hivatalok és tisztségek a seregnél cselszövények által osztogattattak; a kéjelgő élet örömei léptek a dicsőség helyébe; kétke-

dés és guny váltotta fel a jámbor hitet. S midőn egy barbar nép a haldokló polgárisodás örökségéhez nyult, nem lehetett diadala kétséges.

Fülöp most már mint görög, joggal követelhetvén a görögöktől tiszteletet és engedelmességet, az időre bizta az uj érzelmek megszilárdulását; s visszatérve Macedoniába, mintha Görögország ügyeivel mit sem gondolna, Thracia, Illyria, Chersonesus ellen fordità fegyverét: egészen a Dunáig, és adriai tengerig terjesztvén ki uralmát. Vállalatainak sikere által fölbátoritva (344), az atheneieket azzal vádolta, hogy segélyt nyujtottak ellenségeinek: ennélfogva elfoglalta Euboea egy részét, mellyet ő Görögország kapcsoló lánczának nevezett; s hitvány ürügyet használván, ostrom alá vette Perinthust és Byzantot: mellyeknek egyszer birtokába jutván, Athenet mindenkor kiéheztetheté. Ekkor Demosthenes philippikái fölriaszták tespedésökből az atheneieket; kik az ő tanácsára a persa király szövetségét keresték, s e közben sereget gyüjtvén, azt Phocionra bizták (340): ki Fülöpöt nagy ügyességgel visszavonulásra kényszeritette.

Chaeroneai csata (338. aug. 3.).

Ez a figyelmet ismét elháritandó magáról, uj vállalatokba bocsátkozott a Duna mellett: betört Scythiába, Görögországot pedig küldöttei által izgatta föl. Az amphissai locrisiak ujra szentségtörést követvén el a szent földek müvelése által, háboru izentetett nekik (339); és Aeschines, Demosthenes vetélytársa az ékesenszólásban, Fülöp által megvesztegetve, rábirta az Amphictyonokat, hogy a macedoniai királyt a görögök hadvezérévé válaszszák. Fülöpnek egyéb ohajtása sem lévén ennél, egy darabig kérette magát: azután belépve Görögországba, elfoglalta Plataeát, a legfontosabb phocisi várost; és magaviselete által kitüntette, mikép nem csupán a megsértett Apollo megbosszulása miatt fogott fegyvert. A thebaiak fenyegetve hitték magukat; Demosthenes dörgő szavát hallatta a fenyegető veszélyt illetőleg: Athene s Boeotia szövetkeztek egymással. Hiában tanácsolta nekik Phocion, maradjanak nyugodtan; hiában adott Pythias baljóslatu feleleteket: Chaeroneánál megtörtént az ütközet. A szövetségesek szétverettek. Epaminondas serege teljesité kötelességét a szabadságért vivott utolsó csatában: a négyszázak egytől egyig elestek [1]). Demosthenes elhajitván pai-

[1]) A számukra emelt emlékkőre egy óriási oroszlán állittatott fejér márványból, mint Pausanias mondja, „az ő vitézségök emlékére; de minden fölirat nélkül: mert a szerencse nem kedvezett nekik.“ Ez emlék maradványait, az oroszlán fejét, hátulsó részét és egyes tagjait lerajzolta Dupré *athenei és konstantinápolyi utazásában.*

zsat, futásnak eredt; Phocion, ki a parancsnokságból kizáratott, megóvta a kedélyeket a kétségbeeséstől.

E szerencsétlen csata Görögországot egészen Fülöp hatalmába adá; ki ezzel nyiltan kérkedett, és poharazás közt a Demosthenes által ellene emelt vádakon jó izüt nevetett. Demades szónok azonban, Fülöpnek foglya, azt mondá neki: „Ha már egyszer a sors megengedte neked, hogy Agamemnon lehess, miért akarod Thersitest utánozni'? Az igazságos szemrehányás nem tévesztette hatását a királyra; ki a nagylelküség szinét öltve magára, visszaküldé Athenebe a foglyokat, megujitá vele a szerződéseket, békét engedett a boeotoknak: de Thebában őrsereget hagyott hátra.

Demosthenes a Plataea-, Artemisium-, és Salamisnál elesett hősök árnyaira esküvék az atheneieknek, hogy ezen háboru inditása által semmi hibát sem követtek el; s annyira biztak szavában, miszerint a Fülöp által fenyegetett Athene megerősitéséhez őt nevezék ki igazgatóul; és Aeschines határozott ellenmondásának daczára, arany koronát szavaztak meg részére.

Bármennyire nagyitotta is bosszuból és következetességből Demosthenes a veszélyt, még sem valószinü, hogy Fülöp Thessalia s Görögország nemzetiségét elnyomni akarta volna; sőt inkább oda ment ki törekvése, hogy ezen független nemzetek fejévé vesse föl magát. S ki mondhatja meg, valljon ezen monarchiai kapocs nem hozhatott volna-e nagyobb, s tartósabb jóllétet Görögországnak? S ha ő Görögországot csakugyan leigázni szándékozott, ki akadályoztathatta volna őt ebben? Ellenkezőleg, követségek és szónokok által kérte a fensőbbséget; valamint a persák elleni nemzeti háborukat is föl akarta elevenitni.

Betörés Ásiába (537).

Hire futamodott, hogy Artaxerxes Ochus, az uj persa király, haddal készül megtámadni Athenet; megbosszulandó magát azért, hogy Pharnabazus-, föllázadt satrapának segitséget nyujtott. Kedvező alkalom volt ez Fülöpre nézve, egy másik nagyszerü tervének foganatositására: hogy tudnillik egész Görögországot fölfegyverezze Ásia ellen; s ekképen a nagy persa tragoediának egyszerre véget vessen, egy olly ellenségnek megsemmisítése által, melly kezdetben fegyverrel, később cselszövényekkel tört Görögország romlására. Ha bár személyes dicsvágyból jött is e gondolatra Fülöp, a terv eléggé nagyszerü volt; semmi más vállalat sem egyesithette volna Görögországot jobban: régi, s ujabb sérelmeket kellett megbosszulnia, a tudományok ujabb ismeretekre véltek szert tehetni, a kalandorok uj csaták után vágyódtak, s a ‚tizezer' visszavonulása, Agesilaus hadjárata, pheraei Jasonnak kisér-

letei megmutaták, hogy nem lehetetlen, sőt nem is olly nehéz, megdönteni Cyrus trónját.

Fülöp jelleme.

Ki lett volna alkalmasabb illy vállalat élére Fülöpnél? Mit is tanácsolhattak volna egyebet a megvesztegetett szónokok, és az eleve megnyert oraculumok? Hiában kiabált Demosthenes: ‚Miért nem viseltettek megvetéssel ezen Fülöp iránt? Távol attól, hogy görög volna, még csak görög miveltség sem látszik rajta; sőt a barbarok közt sem származott nemes vérből: hitvány macedoni; s e tartományból eddig még csak valamire való rabszolgákat sem kaptunk.' A hazaszeretet meghamisítá az ő itéletét: vagy pedig tulcsigázta a kifejezést. Annyi igaz, hogy Fülöp romlott és vesztegető volt: bohóczok-, keritők- és szemtelen thessaliaiakra pazarolta az aranyokat; mester a szinlelés- és képmutatásban, csupa számitásból nagylelkü, szemtelen, gonosz jellemü, az emberi-nemnek megvetője, mellyet könnyen elrémithetni, vagy megvásárolhatni vélt: de mindezen hiányok mellett is gyakran Epaminondas méltó tanitványának mutatta magát. Nem is nevezhető az barbarnak, ki örömest meghallgatja az igazságot, a hatalmasoknak eme gyülölt ellenségét. Sőt azt is nem egyszer mondá, hogy az athenei szónokok nagy szolgálatot tettek neki, hibáinak fölfedezése által; mert csak igy képes azokat megjavitani. Egy fogoly, midőn épen el akarták őt adni, keserü szemrehányásokat tőn neki; mire ő mondá: ‚Bocsássátok őt szabadon; nem tudtam, hogy ez is barátjaim sorába tartozik.' Egy valakinek megbüntetése szorgalmaztatván, ki rosszat mondott róla, megjegyzé: ‚Előbb vizsgáljuk meg, valljon nem adtunk-e rá neki okot.' Egy asszony, kit lakoma végeztével itélt el, fölkiáltott: ‚Én a józan Fülöp itéletére hivatkozom'; és ő ujra megvizsgálván az ügyet, igazságosabb itéletet hozott. Egy másik nő, kitől e szavakkal: ‚Most nincs időm', megtagadta a kihallgattatást, hirtelen felelé neki: ‚Ugy tehát ne légy király.' Democharés, athenei követ, szemtelen kérkedéssel végezvén küldetését, bucsuzás alkalmával azon kérdést intézte hozzá Fülöp, nem lehetne-e valamiben a köztársaság szolgálatára: ‚Igenis, felelé az, ha felakasztod magadat.' A körülállók megfenyitését sürgetvén, Fülöp mondá: ‚Hagyjátok békében e bohóczot'; és a többi követekhez e szavakkal fordult: ‚Mondjátok meg polgártársaitoknak, hogy a ki illy durván és illetlenül viseli magát, az jóval alatta áll annak, ki, midőn hatalmában volna a büntetés, megbocsát neki.'

A katonáknak inkább barátja, mint vezére volt. Pellát uj épületekkel diszesbité, tudósokat és müvészeket hivott meg oda, s ezeket különösen pártolta; az érdemet még ellenségeiben is becsülte: sőt any-

nyira ment nála a dicsvágy, hogy országában még az ipart és müveltséget is meg akarta honositani, melly Görögországot olly magas fokra emelte. Midőn Sándor fia, a leendő trónörökös született (356), ekkép irt Aristoteleshez: ‚Fiam született. Annál nagyobb hálával tartozom az isteneknek, minthogy ők azt nekem a te éltedben adták. Reménylem, méltóvá teszed őt arra, hogy utódom lehessen.‘

Később elválván Olympiastól, a molossusok királyának leányától, és Sándor anyjától, Cleopatrát vette nőül. Attalus, ennek nagybátyja, ugy nyilatkozván egy vendégség alkalmával, hogy most majd Cleopatra törvényes örököst fog szülni férjének: ‚Hát én fattyu vagyok‘? kiálta föl az ifju Sándor; és egy ivópoharat vágott fejéhez. Fülöp erre megbosszankodván, fölkelt helyéről, hogy őt megbüntesse: de a sok bortól tántorogván, a pamlagok közt megbotlott; mire Sándor gunyosan jegyzé meg: ‚Te Európából Ásiába akarsz átmenni, s egyik pamlagtól a másikig sem tudod magadat vonszolni‘! Ez esemény felbőszité ellene atyját; s el kellett hagynia az országot. Valljon saját személyes gyülölete, vagy anyjának bosszuállása müködött-e benne, vagy talán Persia ohajtott megszabadulni a fenyegető veszélytől: annyi bizonyos, hogy Fülöp, épen leánya nászünnepélyének alkalmával, életének 47-ik, uralkodásának 24-ik évében, bizonyos Pausanias által meggyilkoltatott.

TIZENKILENCZEDIK FEJEZET.

Nagy-Sándor.

Az atheneiek végreményöket Fülöp halálában helyezvén, azt hitték, hogy már most szabadon lélekzhetnek fia, Sándor alatt, kit tapasztalatlan, hiu fejedelemnek tartottak; és illetlen örömnyilatkozatoknak engedék magukat által a gyilkolás hallatára. Demosthenes feledvén azt, mit egy más alkalommal mondott: ‚Ha Fülöp meg talál is halni, ti egy mást fogtok nyakatokra hozni‘[1]), virágkoszoruval ékitve

[1]) E nyilatkozat árulja el a nagy férfit, ki a nagyszerü eseményeket az előzmények lánczolatából látja származni; s nem az egyéniségekben, mellyek által nyilatkoznak, sem az esetlegességekben, mellyek a kitörésre alkalmat nyujtanak, keresi azokat. Voltaire, a gomba által megmérgezett VI. Károly halála felől szólván, azt mondja, hogy e gomba változtatá meg az europai dolgok állását. Valóban nagyszerü eszme, hogy az europai egyensulyt egy gomba billentse föl a mérlegben!

jelent meg a nyilvános gyülekezetben; s az isteneknek hálát, Pausaniasnak pedig koronát szavaztatott meg. Phocion ellenben azt mondá: ‚A sereg, melly Chaeroneánál legyőzött minket, csak egyetlen harczosát veszté el.‘

Sándornak vala föntartva, hogy atyja terveit nagyszerü mértékben foganatositsa: a politikában ettől, s a tudományokban Aristotelestől nyert kiképeztetése, dicsvágyának magasabb irányt adott; mellyet még inkább kifejtett nála az Iliasnak, szerinte a hadtudomány kézikönyvének szorgalmas olvasása: mellynek hősei, vagy többek, vagy kevesebbek lévén embereknél, valószinüleg megronták jellemét; ki legméltóbb lett volna rá, hogy Görögország dicsőségét régi fényébe visszaállitsa. Az iránt kérdeztetvén, valljon atyjának példáját követve, megjelenendik-e az olympiai játékokon, versenyezni a babérért, felelé: ‚Igenis, ha a versenytársak királyok lesznek.‘ Fülöp győzelmei magasztaltatván előtte, sohajtva kiáltott föl: ‚Ő mindent legyőz, és nekem mit sem hágy hátra meghóditásul.‘ A persa követekkel találkozván a macedoni udvarnál, korán sem kérdezősködött tőlök a persa udvar fényüzése, háztartása, és a király arany trónja felől: hanem inkább a haderő-, utak- és távolságokról; miért is azok illy nyilatkozatra fakadtak: ‚A mi királyunk gazdag, de Sándor nagy fejedelem lesz.‘

Fülöp halálával, a macedoni nagyok, általa megszüntetett kiváltságaik visszaszerzését reményleték: de Sándor meghiusitá terveiket; s az által igyekezett megnyerni magának az aristocratiát, hogy minden adózás alól fölmentvén, a főbb tisztségeket a seregben számukra tartá fön. Ezután a triballok-, illyrek-, geták- és thrákokra rohant; s elnyomta ezeknek megkisértett lázadását. A thessaliaiak a hübéri állam fejévé választák őt; s ezeknek, főleg pedig az agrianoknak könnyü lovassága által támogattatván, egyenesen Görögországnak esett.

Nem igen nagy tekintélye levén a görögök előtt, további sorsa legelső fölléptének sikerétől függött. A gunyolódó Demosthenesnek ezt irá: ‚Te engem gyermeknek neveztél, midőn a triballok tartományában valék; ifjunak, midőn Thessaliába mentem át: most már ember vált belőlem, és reménylem, hogy rövid napok alatt Athene előtt leendek.‘

Theba végromlása (335).

Egész Görögország fegyvert fogott: de az akkori államoknál, hasonlóan az olaszországi középkori községekhez, hiányzott az egyesség és állhatatosság; s minden tevékenységök a szónokok handabandáiban, és a nem foganatositott rendeletekben állott. Theba, meggyilkolván a macedoni őrséget, romdüledékké lőn változtatva; harminczezer polgá-

rai rabszolgákul adattak el [1]); csupán a papok és Pindarus maradékai lőnek megkimélve. Egy thrák katona által megfertőztetett nő, azt a kutba dobta; és Sándor elejbe vitetvén, ezt mondá neki: ‚Én vagyok Timoclea, Theagenes özvegye (?), ki Chaeroneánál esett el, atyád ellen küzdve Görögország szabadságáért.‘ Sándor őt bámulta.

Athene ekkor megrémült: Demosthenes még mindegyre harczra tüzelte a népet; de Phocion felkiáltott: ‚Elég a görögöknek Theba fölött siránkozni: ne adjanak rá okot, hogy Athenet is meg kelljen siratniok.‘ Ők tehát békeért esedeztek; mit Sándor meg is adott [2]) azon föltétel alatt, hogy Demosthenes, Hyperides, Lycurgus, Charidemus, több más lázongókkal együtt adassanak ki neki: azonban Demades megkérlelé őt, s megelégedett vele, hogy Charidemus számüzessék: ki ennek következtében Dariushoz menekült.

Az Amphictyonok megerősiték Sándort a fővezérségben: a corinthusi gyülekezet a Persia elleni hadjárat fejévé választotta; Pythia pedig azt mondá neki: ‚Fiam! neked semmi sem áll ellent.‘ Költők, szónokok, bölcsészek siettek hódolni neki; csupán Diogenes, a cynicus nem jött: kit maga keresvén föl a király, midőn azt kérdezné tőle, mit tehetne kedvére, illy feleletet nyert: ‚Állj félre a hordó mellől, hogy élvezhessem a napnak jótékony világát.‘

Ha Fülöpre nézve talán csak eszköz volt a persa hadjárat, Sándor azt valóságos czélnak tekintette; ki Macedonia kormányát Antipaternek adván át, a hadvezéreket az által kötelezte le magának, hogy mindenét elosztotta közöttük: ‚csupán a reményt tartván föl maga számára.‘ A thrákok és illyrek nyugtalankodó hübéresek voltak: s közülök választá a legjobb csapatokat seregei számára. Görögország beligazga-

---

[1]) Ez eladásból Sándor részére 440 talentum (2,376,000 frank) esett.

[2]) E nagylelkü béke föltételeit Demosthenes (vagy talán Hyperides) beszédében olvashatjuk a Sándorrali szövetség iránt: *Ἐλευθέρους και αὐτονόμους εἶναι τους Ἕλληνας. . . Ἐαν δε τινες τας πολιτείας τας παρ' ἑκάστοις ὀύσας, ὅτε τοὺς ὅρκους τους ιερί τῆς εἰρήνης ὤμνυσαν, καταλύσωσι, πολεμίους εἶναι πᾶσι τοῖς τῆς εἰρήνης μετέχουσι. . . Ἐπιμελεῖσθαι δέ τοὺς συνεδρεύοντας, καὶ τοὺς επὶ τῇ κοινῇ φυλακῇ τεταγμένους ὅπως εν ταῖς κοινωνούσαις πόλεσι τῆς εἰρήνης μη γίγνωνται θάνατοι καί φυγαὶ παρά τοὺς κειμένους τᾶις πόλεσι νόμους, μηδὲ χρημάτων δημεύσεις, μηδὲ γῆς ἀναδασμοί, μηδὲ χρεῶν ἀποκοπαι, μηδὲ δούλων απελευθερώσεις επί νεωτερισμῷ. . Εκ δε τῶν πολεων τῶν κοινωνουσῶν τῆς ἐιρήνης μὴ ἐξεῖναι φυγὰδας ὁρμὴσαντας ὅπλα ἐπιφέρειν επὶ πολέμῳ ἐπὶ μηδεμίαν πόλιν τῶν μετεχουσῶν τῆς ἐιρήνης, εἰ δὲ μὴ, ἐκσπονδον εἶναι τὴν πὸλιν ἐξ ἧς ἂν ὁρμὴσωσιν*: ezenkivül egyetlen macedoni hosszu hajó se menjen be valamelly szövetséges város kikötőjébe, ennek megegyezése nélkül. L. *Demosthenes*, parisi kiad. 112. 113. l.

tását szabadon hagyta: ismételve kinyilatkoztatván, mikép a pártoskodások nagyobb kárára leendenek annak, mint az ő őrködése; azután pedig, a musák ünnepének megtartása mellett, 35,000 válogatott harczossal [1]), tapasztalt hadvezérek alatt, továbbá hetven talentumnyi (385,000 frank) pénzzel, és negyven napi élelemmel ellátva, huszonkét éves korában a legnagyobb vállalatba bocsátkozék, mellyet valaha europaiak megkisértettek.

Nagy-Sándor serege.

A Fülöp által már előre összeállitott hadsereg mindennemü fegyveresekből állott. A macedoni csapatok képezék annak magvát, és nehéz fegyverzetü lovasság által támogattatának, minőhez hasonlót Görögország nem vala képes fölmutatni: de szám-, fegyverzet- és gyakorlatra nézve a romai sereget is fölülmulta. E lovasság a macedoni nemességből szemeltetett ki, s a nemességet képviselte: a phalanxot képező gyalogság a nép fiai közül állittatott össze, s tökéletesen a népet képviselte; miért ollykor főbenjáró bünökről is határozott. A szabadság szeretetének hiányában, a nemzeti hiuság, és jogainak öntudata lelkesité a nemességet: nem is szolgáltak ők vak eszközül egy főnök kezében; hanem mint nép harczoltak nép ellenében: s ha nem volt kedvök tovább követni őt, Sándornak vissza kellett térnie. Egyedül a macedoniakat csatolta hozzá a születés, a szokások, és az érdek; a többit nyájasság, és jutalmak által kellett megnyernie.

Az alsóbb nemességből választott argyraspidák, közepén állottak a nehéz és könnyü gyalogságnak, könnyü lándsákkal és paizsokkal fegyverkezve; minek következtében gyorsabb mozdulatokat is tehettek. A többi népek leginkább megszokott fegyvereikkel küzdöttek: az odrysiak, triballok, illyrek, könnyü fegyverekkel valának ellátva; a thessaliaiak, mint nehéz lovagok valának ismeretesek; a thrakok és paeonok, a tyrolok és pandurok módjára, az előcsatározást nyiták meg: egyébiránt nők, gyermekek, haszontalan nép, nem követék a sereget; legfölebb nehány szekér szállitá utána a podgyászt.

Sestusnál kelt át Sándor a Hellesponton, százhatvan gályán, a teherszállitó hajókon kivül; és uj hódolatot tanusitott a görög szellem iránt Achilles sirjánál: kinek irigylé, hogy ámbátor olly fiatal korában

[1]) Vagyis 12,000 macedoni, 7000 szövetséges, 5000 zsoldos, mind gyalog; 5000 odrysi, triball, illyr; 1000 agrian ijász; 1500 macedoni lovag; ugyanannyi thessaliai lovas; 600 görög lovas; 900 thraciai s paeoni pandur: összesen 30,000 gyalog és 4500 lovas. Ezután összeszedte a lovasság minden nemeit, és a vértesek bizonyos nemét alakitá (*dimachi*); kik gyalog és lovakon harczoltak: nagy számmal voltak a könnyü fegyveresek; és egy egész csapat, csupa macedonokból, gyalog és lóháton, saját testőrségeül.

halt el, a maeoni trombita megőrzé halhatatlanságát. Ezalatt barátja, Hephaestion, Patroclus emlékének áldozott: mintegy jeléül azon barátságnak, melly őt a macedoni hőshez csatolja; s a hősök sirjai fölött tartott játékok, és az Ilium falait lerontó Neptunnak bemutatott áldozatok, föleleveníték az ásiaiak ellen egyesült görögök legelső nagyszerü vállalatának emlékét. Hasonló iránya volt ezen uj, az előbbinél is nagyobbszerü vállalatnak; mellyhez csupán csak egy Homer hiányzott.

Persia.

Vessünk már egy pillanatot a megtámadottakra is. Mondtuk már, hogy Xerxes óta a persák hanyatlásnak indultak. Mint nomád és harczos nép szállván le hegyeikről, Media romjain egy birodalmat alkottak, mellynek szerkezete a fegyveres vándorlás jellegét viselte magán; a polgárisodás által nem vesztették el a hóditási vágyat: sőt mindinkább kiterjeszték a lánczokat, és a pusztitást. Babylon, egyptomi Thebe, Sidon, Athene romjai, harczvágyuk szomoru emlékei gyanánt álltak. A hóditások növelék ellenségeik számát, s időnkint olly nemzetekkel is összekocczantak, mint például a görögökkel, mellyek gyalázatos visszavonulásra kényszeriték őket. Más népeket jobbára legyőztek: de a rendkivül nagy kiterjedés az állam szilárd szervezetét lehetetlenné tette; mert egy igen tágas birodalom nem természetes alapokon nyugszik; és husz rendbeli, igen különböző népet lehetetlen olly egységbe olvasztani össze, melly egyedül biztosit szilárd maradandóságot.

Ellenben a miveltségnek minden büneit magukévá tették; s a mint rendesen történni szokott, a legyőzöttek erkölcstelen elpuhultsága elerőtlenité a győzőket is: sajátukká tevék a medusok fényüzését, és zsarnokságát; s a királyok nők- és heréltekkel környezvén magukat, történetök csupa cselszövények-, összeesküvések- és lázadásokból állott. A különféle nemzeteket satrapák által kormányozták, kik a királynak inkább vazalljai, mint alattvalói voltak. A távolabbi, vagy zsarnok satrapák, elviselhetlen járomba fogták a népeket; s ha a király meg akará őket büntetni, nyilt lázadásba törtek ki: mivel a zsarnoksággal karöltve jár az erőszak és rendetlenség, melly gyakran a vakmerőséget, vagy a hitszegő tettetést állitja a jognak ellenébe. A hadsereg rendezetlen csordákból állott, mellyek minden fegyelem, vagy közérdek érzete nélkül hajtattak a csatába az aristocratia által.

Már ha egy idegen, az illy épületnek hatalmas lökést ád, bizonyosan össze fog az dőlni; mert legkisebb támaszt sem talál ama népek becsülete- és hazaszeretetében, mellyek csak a szolgaság közösségét ismerik, a mellyben élnek.

A persák hóditásai Kis-Ásiában épen semmi, vagy igen csekély

változást idéztek elő e népek szokásaiban; s legfölebb is az volt eredményök, hogy a különféle tartományokat összeköttetésbe hozták egymással: Görögországban pedig a párt-szakadást szitották. A gyalázatos Antalcidas-féle béke, biztositá Persia számára Ásia eme részének birtokát, ugy szinte Cyprust és Clazomenaet: annál is inkább, miután Epaminondas leverte Spartát.

III. Artaxerxes (362—338).

A többi tartományok azonban nem nyugodtak. A cadusiak, Kaukazus lakói, leverték II. Artaxerxest (384). Egyptom föllázadt I. Nectanebus alatt (374); és Persia csak görög fegyverekkel tudta helyreállitani az engedelmességet: s alig hogy Iphicrates és Artabazus meghasonlottak egymással, a vállalat megbukott. Még a király életében három fiai czivódtak az örökösödés fölött; a háremnek azon fondorlatai által támogattatva, mellynek első rabszolgája maga az öreg király volt. A birodalom nyugoti része föllázadt; egyesülve Syria, s Kis-Ásia kormányzóival: kiket Tacus, Egyptom királya is gyámolitott. Darius, az elsőszülött, meggyilkoltaték (362); a többiek kisérleteit pedig a persa udvar által megvesztegetett Orontes árulása fedezte föl: Ochus, a király utolsó fia, Artaxerxes név alatt követvén atyját, megszilárditá trónját az által, hogy az egész királyi családot kiirtotta; saját nővérét elevenen temetteté el, s a legelőkelőbb egyéneket meggyilkoltatta. De Artabazus, kis-ásiai satrapa, a thebaiak segélyével föntartotta magát; s azon bánásmódból, mellyet iránta Fülöp tanusitott, ennek Ásiára nézve forralt tervei is napfényre jöttek. A phoeniciek és cyprioták, az egyptomiakkal egyesülvén, szinte föllázadtak: de a persa király görög fegyverek, és még inkább árulás által, megfékezte őket. Mentor, a lázadók feje, átadá neki Sidont, melly földig lerontatott (354); Phoenicia pedig iga alá került. Phocion, és Evagoras, Cyprus ostromában nyujtottak neki segédkezeket; s maga Artaxerxes, zsoldos csapatokkal jövén Egyptomba, II. Nectanebust Pelusiumnál legyőzte, a templomokat és levéltárakat elpusztitá, s az országot Persia tartományává aljasitotta.

Ez volt egy kialváshoz közelitő fáklyának végső fellobogása. Az áruló Mentor, és Bagoas herélt, kezökbe keritették az egész hatalmat: és Artaxerxesnek csupán üres czimét hagyták meg; mig Bagoas őt is megmérgezte, s gyermekeit megölte: csupán Arsest, a legifjabbat hagyván életben (338); hogy ennek nevében uralkodhassék. Két év mulva ezt is meggyilkolta; s a királyi háznak egy távol rokonát, Darius Codomannust emelte az uralkodói székre.

Darius Codomannus.

De csalatkozott, midőn azt hitte, hogy őt eszközül használhatja kezében. Darius nem a hárem elpuhultságában neveltetvén, mint elődei, emberi s uralkodói erényeket fejtett ki: legelőször is az utálatos Bagoast bünteté meg; és képesnek mutatkozék, helyreállitani a persák hatalmát: ha mégis ez lehetséges volt volna. Azonban ingatag uralkodásának második évében ütött rá Sándor (334).

Átkelés a Granicuson.

Kezdetben a sors, ugy látszék, büntetni akará a macedonok vakmerőségét; minthogy Darius oldala mellé Memnon rhodusi hadvezért állitá: ki igen jól tudván, mennyit vesztettek a persák vitézség- és fegyelemben, ugyanazon táborozási modort javasolta, mellyet az oroszok olly sikerrel használtak Napoleon ellenében; hogy tudnillik elpusztitván a tartományt, és kerülvén az ütközeteket, éhség következtében veszszen el az ellenséges hadsereg. Hasonló tényeket csupán a korlátlan zsarnokság, vagy a legforróbb honszeretet idézhet elő: s a phrygiai satrapa nem akarván megválni kertjei-, kincsei- és háremétől, a tervet egyátalában nem helyeselte. Ekkor Memnon a háboru szinhelyét Macedoniába igyekvék áttenni, azon nem alaptalan reményben, hogy vagy féltékenységből, vagy megvesztegetés által, a görögök támogatni fogják őt a rettegett macedon ellenében. Ez azonban megelőzte őt: legnagyobb gyorsasággal kelvén át a Hellesponton; azután pedig a Granicus (Lazzara) folyamon az ellenség szemeláttára ment által, és azt szétverte: melly győzelem fontosságát nevelte Memnon halála, kiben Persia egyedüli reményét helyezte. A hazájából számüzött athenei Charidemus, Darius tanácsadója, pótolhatá még őt némileg; de mivel a királynak azt tanácsolta, hogy személyét ne igen tegye ki veszélynek a csatákban, ezért halálra lőn itélve.

Sándor fő törekvése levén, elvágni a persákat a partoktól, mivel a betörések alkalmával fő erejek a hajóhadban állott (olly bölcseséggel élve, mellyet Napoleon nem tudott követni Lengyelország irányában), Kis-Ásia függetlenségét visszaadá: a népnek önkormányzási jogát mindenütt helyreállitá, s az ephesusi templom romjaiból ujra kiemelkedék Sándor, hogy megmutassa Görögországnak, mikép nem egyedül önhasznáért viseli a háborut, a zsákmány egy részét Athenebe küldte; s az első siker által fölbátoritva folytatta utját. A győzedelem többé nem lehetett kétséges a görögökre nézve; kik a vitézséggel belátást is párositottak, és jól tudták, hogy itt nem egyes embernek dicsvágyáról van szó, hanem az ügy mindenkivel közös: miért is mindenkép gyámo-

liták a vállalatot, s örömest hagyták magukat vezettetni egy uj és erőteljes nép által, melly az eddig szétszórt erőket egyesiteni tudta.

Sándor valóban méltó is volt rá, hogy Görögország élére álljon. Ifjusága virágában, az uralkodás biztos élveinek elejbe tett egy nehéz és nagyszerü vállalatot. Müvész, tudós, egyszersmind harczfi levén, szintolly gyors és merész volt a tervezésben, mint böles és megfontoló a kivitelben; tudósokat és mérnököket vitt magával, és ezektől utasitásokat kért: szóval, érezte, mikép hadjárata nem annyira a fegyverek, mint az eszmék győzelmére van irányozva, s hogy itt a polgárisodás kicseréléséről van szó; fölöttébb sajnálta, hogy korának nincs Homerje, és foglalkoztatni kivánta Aristoteles irótollát.

Ő tehát nem pusztán katona, s mindent merő hős; hanem egy ollyan, ki jól átgondolt, és kiszámithatlan nagyságu tervek szerint, megfontolva cselekszik.

A helyett, hogy utjában egyenesen mindig előbbre haladna, strategiai terv szerint munkált; mellyet a persák nem voltak képesek meghiusitni. Ezek hajóhada őt még csak a Hellesponton átkeltében sem akadályozta. Olly iszonyu nagyságu birodalom mit is félt volna egy maroknyi néptől, melly saját területére jött át? Azonban e birodalom romlása igen nagy lehetett, ha, mint láttuk, a rhodusi Memnon tanácsosabbnak tartá be nem várni az ellent, hanem visszavonulni előtte, pusztitván a tartományt; ha már Dariusnak nem volt bizodalma saját testőrségéhez, hanem görög zsoldosokkal őriztette magát; ha a macedonok ellenébe állitott első csapat is illy zsoldosokból állott, és egyetlen satrapa sem viselt hadvezéri szerepet! A harczosok temérdek száma akadályozta a mozdulatokat; s az által, hogy a Granicusnál szétverte őket Sándor, az egész görög Ásiának birtokába jutott: melly magában is fölér egy jelenkori nagy birodalommal. De a jelentékeny győzedelem nem tette őt annyira elbizottá, hogy egyenesen Felső-Ásiába nyomult volna előre; belátta, hogy mindenekelőtt a tengermelléki tartományokat kell biztositnia, s ezek által megszilárditani erejét: mert mig egy részről ezekből pénzt és élelmi szereket nyerhete hadjáratára, addig más részről a tengeri uralom által a közlekedést biztositotta magának, és a persákat görögországi szövetségeseiktől elvágta. Memnon, ki a kis-ásiai aristocratiával összeköttetésben, a persa hajóhadat ügyesen kormányozta, a macedonok nagy szerencséjére elveszett a csatában; Sándor pedig a partok hosszában és a hajóhad kiséretében vezetve seregét, meghóditá Kis-Ásiát: hol a görögöknek régi törvényeiket meghagyta; de a persák által behozott polgári és hadi igazgatás tekintetében a látszólagos felügyeletet valóvá változtatta.

Az Issus melletti ütközet (333).

Darius, a helyett, hogy őt Assyria terjedelmes sikjain várta volna be, hol nagyszámu seregeit kifejtenie lehetett volna, a hegyszorosok közt tartózkodott; és Issusnál, hol, valamig csak a szekerébe fogott lovak mind el nem hullottak, maga is személyesen harczolt, tökéletesen megveretett. Ugy látszik, Sándor agyában e győzedelem után fogamzott meg a persa trón tökéletes felforgatásának terve: a béke-föltételeket tehát visszautasitotta; s olly kevéssé kételkedett szándéka foganatositása felől, hogy Darius üldözésével fölhagyván, a tenger fölötti uralmának biztositása végett, egyenesen Tyrus ostromára sietett.

Tyrus ostroma.

Tyrus természetes szövetségese volt Euphrates fejedelmének; s a névszerinti függés tőle (épen ugy, mint Velenczére nézve a keleti császároktól), biztositá számára a békét, s a tengeri kereskedés minden előnyét. Ő tehát teljesen bizva helyezetében, melly őt az assyriai királyok és Nabuchodonosor támadásai ellen megoltalmazta, Sándorral daczolt, és olly erő- s határozottsággal lépett föl ellene, minőt Velencze tanusitott a cambrayi szövetségben egyesült Europa ellenében. A görögök azonban féltékeny gyülölettel viseltettek a tyrusi hajóhad ellen, melly mindenkor kész volt ellenségeik szolgálatára; miért is egész dühvel rohanták azt meg. A kereskedő városok, mellyeknek harczai mindig élet-halálra vivattak, szinte gyülölték Tyrust féltékenységből: ugy annyira, hogy a phoeniciai eredetü Carthago meg sem hallgatta kérését, a görög Syracusa pedig ámitotta; mig Darius a hét hónapi ostrom alatt, sem segitségére nem jött, sem sereget nem gyüjtött, hogy oldalmozdulatot tegyen vele: azon egyedüli stratégiai fogást, melly a régieknél gyakorlatban volt.

A régi Tyrusnak Nabuchodonosor által történt elpusztittatása után, az uj város egy szigeten épült, szemközt amazzal; és mint sziget, hajóhad nélkül bevehetlennek látszott. Sándornak azonban a hadtudomány minden ágában jártas férfiak álltak szolgálatára, s e mellett bátorsága az akadályokkal növekedék. Egy, a kirohanások és viharok által több izben megrongált töltéssel kapcsolta össze a szigetet a szárazfölddel (332); s hét hónapi makacs ostrom, és még makacsabb ellentállás után, bevette azt: nyolcz ezer polgárt kard élére hányatott, harmincz ezeret pedig eladatott; a fegyveresen elfogott ifjakat, számra két ezeret[1]), fölakasztatta, s a tenger királynéjának füstölgő romjai fö-

[1]) Diodor, XVI.

lött, Görögország egy zugának despotája áldozatot mutatott be a tyrusi Herculesnek [1]).

---

[1]) Az ostromlás mesterségében legelőször is a rhodusiak tüntek ki (**Philo**, *de telorum constructione.* Mathem. veteres. Paris, 50 l.), s a carthagoiak (**Athenaeus**, *de machinis*; ugyanott, 3 l.). Nagyobb tökélyre vitték Dénes, Fülöp és Sándor; azután Demetrius Polyorcetes, és a Ptolemaeusok.

„Sidonban Strato uralkodott, ki hatalmát Dariuséra alapitá; de a város, a nép akaratjából, az övé ellenére megadva magát, többé nem tartatott méltónak az uralkodásra. Hephaestion azonban engedelmet nyervén Sándortól, hogy azt tegye királylyá, kit a sidoniak erre legméltóbbnak itélendnek, a város legelőkelőbb ifjaiból álló vendégeit felszólitá, választanának egyet maguk közül. Ezek nem fogadák el az ajánlatot; azt mondván, hogy a hazai szokások szerint csupán az ülhet náluk a trónra, ki királyi vérből származik. Hephaestion elálmélkodván lelki nagyságukon, melly megveti azt, mit mások tüzzel-vassal igyekeznek megszerezni maguknak, igy szóla hozzájok: „Tisztelet erényeiteknek nemeslelkü ifjak! kik elsők látjátok be, mennyivel nagyobb dicsőség megvetni, mint elfogadni az uralkodást. Keressetek tehát valakit a királyi vérből, ki megemlékezzék rá, hogy a koronát tőletek nyerte.“ Ekkor az ifjak látva, mikép az uralkodás vágya miatt igen sokan hizelegnek Sándor barátjainak, abban egyeztek meg, miszerint legméltóbb az uralkodásra bizonyos Abdolonymus; ki királyok hosszu sorával volt rokonságban, és ki szegénységénél fogva saját kezeivel müvelt egy kis kertet a külvárosban. A szegénység őt is, mint sok másokat, a becsületességre tanitotta; s mindennapi munkájával levén elfoglalva, nem hallá a fegyverek zörgését, mellyek egész Ásiát megrázkodtatták. Azok, kikről már emlékeztünk, a királyi diszjelekkel váratlanul megjelennek a kertben, és Abdolonymust gyomlálás közben találván, őt király gyanánt üdvözlik; s az egyik igy szólitja meg őtet: ‚Ez öltözettel, mellyet kezemben látsz, kell most fölcserélned rongyaidat; tisztitsd meg testedet az izzadság- és mocsoktól; ölts magadra királyi lelket, s azon magasságon, mellyre méltó vagy, tartsd meg tovább is ezen mérsékletet. S midőn a királyi széken fogsz ülni, mint mindnyájunk életének és halálának ura, ne feledkezzél meg azon állásról, mellyben, és melly által az uralkodásra jutottál.‘ Abdolonymus azt hitte, álmodik; és azt kérdé tőlök, valljon helyén van-e az esze azoknak, kik vele illy kegyetlen játékot üznek. De miután még beszéd közben teste megmosatott, s az aranytól csillogó bibor öltöny ráadatott, végre hitelt adott állitásaiknak; és mint király, a palotába kisérteték általuk. A dolognak természetesen nagy hire terjedt a városban: az egyik helyeselte, a másik bosszankodott; a gazdagabbak a szegénységet és alacsony sorsot tulajdoniták neki vétkül Sándor barátjainál. Sándor maga elé hivatá őt, és jól szeme közé tekintvén, mondá: „Tekinteted magán hordozza származásod nemességét; csak azt szeretném tudni, miképen türhetéd el a szegénységet.“ — ‚Adja az ég, felelé amaz, hogy szintolly erős lélekkel viselhessem a koronát. Kezeim munkájával kielégitém vágyaimat; semmivel sem birván, mi sem hiányzott nekem.‘ Illy szavakra Sándor magasztos fogalmat képezett magának Abdolonymus lelki nagyságáról, és azonnal megparancsolta, hogy nem csak a Stratonak birtokában volt királyi ékességek adassanak át neki, hanem számos egyebek is, a perzsáktól elvett zsákmányból; s egyszersmind uralma alá vetette a város körül elterjedő tartományt.“

Hasonló sorsot készitett Jerusalemnek is, minthogy e város hü maradt a phoeniciekhez; de Jaddus főpap, a főpapi méltóságnak egész pompájában elejbe jövén, őt megengesztelte [1]).

Gazában, a philistaeusok régi fővárosában, Betis hősiesen ellentállt; de Sándor legyőzvén őt, és inkább Homer Achillesére, mint ama tiszteletre gondolván, mellyel a szerencsétlen hősök irányában tartozunk, kegyetlenül meggyilkolta a hős férfit; és a város falain kivül körülhurczoltatván, tizezer polgárt felkonczoltatott, a nőket és gyermekeket pedig eladatta.

Egyptom.

Ezután Egyptomba nyomult; és nem nagy fáradságába került, ezt a persák ellen föllázitani: kiket leginkább azért gyülölt a nép, mivel a bálványozást mindenkép kiirtani törekedtek. Midőn Bonaparte e tartományban kiszállott, fölszólitást intézett a lakosokhoz, melly az ő nyelvökön körül-belül igy hangzik: „Egyptom népei! ha valaki azt mondja nektek, hogy én vallástok megsemmisítése végett jöttem ide, ne higyetek neki: mondjátok inkább, azért jöttem, hogy visszaszerezzem jogaitokat, és megbüntessem a bitorlókat; s hogy én az Istent, profétáját, és a koránt, a mamelukoknál is inkább tisztelem.... Kadik, sheikek, imámok, sharbaik! mondjátok meg a népnek, hogy mi valódi musulmanok vagyunk. Nem mi vertük-e le a pápát, ki szüntelen a musulmanok elleni harczot hirdette? Nem mi semmisítettük-e meg a maltai rend lovagjait; kik elég oktalanok voltak azt hinni, miszerint Isten akarja a musulmanok elleni harczot?“ [2])

Azon politika, melly az ujabbkori Sándor tollába eme fölszólitást mondatta, késztette a régit is arra, hogy az egyptomiak törvényeit és vallását helyreállitsa, s magát az ő isteneik tisztelőjének mutassa; mint ezt a görög oraculumok-, tyrusi Melchart-, és a zsidók Adonaijával tette;

Igy adja elő a dolgot Q. Curtius, kinek különben nem nagy hitelességet tulajdonitunk; hanem itt magát az elbeszélést, és a tényt találjuk okszerünek és hitelesnek. Arrianus mit sem szól e történetről: Diodor Tyrusba teszi azt át, mellynek királya különben sem Stratonak nem neveztetett, sem a várostól nem vala távol, midőn Sándor azt bevette; sőt a foglyok közt maradván, a király visszaadá neki koronáját. Plutarchus Sándor életrajzában mit sem szól e történetről; hanem a Sándor szerencséje fölötti beszédben említi: csakhogy az esemenyt a paphusi király-, Alinomusra alkalmazza; s e mellett feledi, hogy Sándor soha sem volt Paphusban. Justinus (XI, 10.) Curtiussal egyezőleg adja elő a tényt; de a kritika birálatát ez előadás ki nem állja.

[1]) Csupán *József* említi e tényt; és egyedül Curtius Betis történetét.

[2]) E fölhivás eredetijét kiadta **Sylvester de Sacy**, *arab Chrestomathiájában.* **Paris, 1826.**

s ujabb veszélyek közt, a homok-pusztaságon át, Jupiter Ammon templomához vándorolt, kinek fiául akara tartatni.

Más pontokban is hasonlitott ő Napoleonhoz: mivel a háborut ő is a béke müveinek javára törekedett fölhasználni. Ő, hogy ujabb szólásformát használjunk, egész táborkart vitt magával; melly bizonyos számu földirók- és mérnökökből állott, kiknek a tervek és mérések fölvétele, a tábor elrendezése, és a csatarend fölállitása tétetett kötelességül. Mások ismét minden nevezetesebb ritkaságokat összegyüjtöttek [1]), s azokat Aristotelesnek elküldék, hogy ő ezek nyomán természetrajzot irhasson: a bölcsészek a legyőzött népek ismereteinek vizsgálatába bocsátkoztak, a történetirók pedig a napi eseményeket jegyzék föl.

Alexandria alapitása (331).

Mindenre kiterjesztve figyelmét Sándor, egy Mareotis nevü nagy tavat pillantott meg, melly vizét a Nilusból nyeré, s a tengerrel állott összeköttetésben; s minthogy a helyet igen alkalmasnak találta kikötőre, várost épitett ott: mellyet Sostratus épitész akkép mért ki, hogy az időszaki szelek az utczákon szabadon keringvén, a léget mindig tisztán tartsák. Az afrikai pusztaság szélén fekvő Alexandriát csupán egy csatorna kapcsolja Egyptomhoz, melly a Nilus vizének elvezetésére szolgál: a Közép-tenger által Európával közlekedik, és közel van hozzá az arab tengeröböl, melly India termékeit szállitja oda; s igy a kereskedés és hajózás központjául a legalkalmasabb hely. S mint illyen, fön is tartotta magát a századok és viszontagságok közepette, s mai napig is az Egyptom és Közép-tenger közti kereskedés lerakóhelye.

Minél nagyobb sikert aratott Sándor, annál inkább ohajtá Darius a békét, és annál bőkezübb volt a föltételek megajánlásában. Sándor azonban visszautasitva minden ajánlatot, átlépte az Euphratest és Tigrist, meghóditá Bel-Ásiát, e virágzó s nyugodt tartományt, melly uralkodóinak sorsa iránt közönyös maradt.

Arbelai csata (octob. 4.). Darius halála (330).

Arbelánál állott szemközt Sándornak csekély számu, de fegyelmezett és harczvágyó serege, azon zsoldos, vagy kényszeritett csapa-

[1]) Nicaea mellett Sándor serege annyi majmokkal találkozott, hogy azokat hadseregnek tekinté. Ez állatokra következő módon tartottak vadászatot a régiek: a vadászok számos vizedényt helyeztek el az erdőben, s a majmok szemeláttára megmosták azokban arczaikat; ekkor viz helyett enyvvel töltvén meg az edényeket, visszavonultak. A majmok utánzási ösztönüknél fogva oda siettek az edényekhez, s bemázolván az enyvvel arczukat, elvesztek szemök világát, és nem futhattak tovább.

tokkal, mellyek Darius seregét tették, temérdek nők, heréltek, sátorok és podgyász kiséretében: s a hadtudomány diadalmaskodott a nagy tömegen. Darius jobb sorsra volt érdemes annyi viszontagságok közepette, mellyeket hasztalan igyekezett elháritni: közkatona gyanánt harczolt; és futásba keveredvén a többiekkel, több nagylelküséget tanusitva, mint Napoleon a Beresina, és Lipcse mellett, nem engedé, hogy a hid felgyujtassék háta mögött; s nehogy a persákat megszégyenitse, saját személyének oltalmát nem akarta görög zsoldosokra bizni. A persák azonban elárulták őt: Bessus dicsvágyó satrapa meggyilkolta; s ő haldokolva, egy macedonnak lelkére kötötte, vinné meg Sándornak az ő köszönetét ama nagylelkü bánásmódért, mellyben fogságba esett nejét és leányait részesitette. Erre Babylon, Susa, és Ecbatana minden akadály nélkül Sándornak kezeibe esett; kit a győzelmek és bor megrészegitvén, felgyujtá Persepolist: mellynek lángjai Cyrus birodalmának elenyésztét hirdették.

Bactriana, mellynek uralmára Bessus vágyódott, önkényt megadta magát; és Sogdianával együtt a kereskedés fő állomásait képezvén, a csudálatos hóditás fontosságát még inkább növelte. Sándor, a mi havasainknál sokkal magasabban fekvő tartományokon minden térrajz, vagy nyomdok nélkül (?) vonulván keresztül, bámulandó próbára tette övéi türelmét; megbüntetve Bessust, Samarcand felé indult: s elegendő lovakkal látván el magát e tartományban, melly azokban bővélkedik, a Jaxartes (Syr-Deria) felé tartott, hol egy második Alexandriát alapitott. Itt, nem nagy távolságban Persiától, időzött kissé, hogy magának India állapotjáról bővebb ismereteket szerezzen; a Kaspi-tenger birtokában lévén, s Herat- és Nishapurral közlekedést nyitván, érintkezésbe hozá Persia minden részeit, és görög városokat alapitott: mellyek czélszerüen választott fekvését bizonyitja azon körülmény, hogy a virágzó kereskedés mai napig is föntartotta magát bennök.

Sándor pazar életmódja.

De a rendkivüli szerencse, mint ez másokkal is történni szokott, Sándort is elkábitá. A győzelmek közepette mindennemü dobzódásoknak engedte magát által, mellyek azután kicsapongás- és kegyetlenséggé fajultak. Egy ércz-szobron olvasta azon rendeletet, hogy a persa király számára naponkint száz ökör, négyszáz juh, négyszáz hizott lud, háromszáz vad galamb, hatszáz madár, háromszáz bárány, harmincz zerge, harmincz ló (valószinüleg az áldozatokra) volt leölendő: ugy hogy minden ebéd négyszáz talentumba került, s tizenöt ezer egyén tartatott ki rajta naponkint [1]). Saját asztalánál tiz, vagy tizenkét sze-

[1]) 200 frank fejenkint.

mélyt vendégelt meg a persa király: ő azonban külön ebédelt egy belső teremben, hol látatlanul mindenkit láthatott; csupán az ünnepélyek alkalmával ült vendégei között egy igen magas trónon: honnan elédeléket hányt le nekik, és magához hivta őket; alsóbb rendü borral itatván őket mindaddig, valamig csak mindnyájan le nem részegedtek.

E szerencsétlen pazarlást utánozta Sándor is: tizenkét, tizenöt ezer frankot költvén egy vendégségre, mellyhez hetven egyént hivott meg: s a boros kancsók mellett, katonai fesztelenséggel folyt a társalgás. Megparancsolta, hogy a mennyi bibor csak találtatik Joniában, azt mind az ő udvara számára vásárolják meg; mellyben ötszáz egyén viselte e királyi kitüntetést. Elfogadási sátora nyolcz arany oszlopon állott, aranynyal himzett mennyezet alatt; ötszáz nyugágy volt benne; ötszáz fegyveres állott őrt bibor-, és narancs-szinü öltözetben; ismét ezeren világos sárga és skarlát, mások pedig égszin ruhákkal: ezenkivül ötszáz macedoni, ezüst paizsokkal; ugy szinte ezüstből volt a középett, igen magasan fölállitott trón is, mellyen ült.

Alig látszik hitelt érdemelni, mit bőkezüsége felől mondanak. A kitüntetések és ajándékok csak ugy özönlöttek a görögök- és idegenekre; 130 millio frankkal kifizeté a macedonok adósságait; katonáinak egy részét elbocsátván, 21,000 talentumot (110 milliót) ajándékozott nekik; huszezeret adott más tizezer hazabocsátottnak [1]); háromszázhatvan ágyast gyüjtött össze háremében, ugy szinte herélteket, odaliskokat, és mindent, a mi csak a persa fényüzéshez tartozott.

Elégületlenek.

Az ‚isten', és ‚istenek fia' czim nagyon divatozott a keleti királyoknál, és később jelentéktelen utódaikra is átszállott: kezdetben a macedonok sehogy sem barátkozhattak meg e czimmel, s honi kiváltságaikhoz ragaszkodván, bosszonkodva néztek a persa királylyá változott pellai harczosra. E körülmény zugolódások- és gunyokra, talán összeesküvésekre is szolgáltatott okot: a király pedig mindinkább gyanakodóvá válván, s a hizelgések következtében megszokván nem türni semmi ellenmondást, szigor- és kegyetlenségre adta magát. A Macedoniából visszatért Cassander, látván a tömjénezést, nem tartóztathatta magát a nevetéstől: mi annyira fölbosszontá Sándort, hogy őt hajánál fogva megragadván, fejét több izben falhoz verte. Philotas, mivel egy összeesküvést föl nem fedezett, életét veszté; atyja Parmenio, Fülöp-, és Sándornak legnagyobb hadvezére, s ez utóbbinak barátja, szinte megöletett: nehogy valamikép eszébe jusson, megbosszulni fiának sorsát.

---

[1]) **Sainte-Croix**, 457 l.

Illy csuszamlós a despotismus ösvénye! Sándornak másik barátja Clitus volt: s minthogy ez vendégség alkalmával szemrehányást tett a királynak, ez ittasságában átszurta őt lándsájával; melly tettét örökké bánta. Callisthenes bölcsész, ki az udvarnál élve, nem tudott hizelegni, összeesküvéssel vádoltatván, halálra ítéltetett [1]). De egy másik, Crates nevü bölcsész, nem kevésbbé őszinte, mint ovatos lévén, megtartá a macedoni szokásokat; miért is a fejedelem több izben mondá: ‚Hephaestion Sándort, Crates pedig a királyt szereti'; s az előbbit a persák, a másikat pedig a macedonokkali értekezleteknél használta.

Hephaestion Sándornak kedvencze volt; s midőn meghalálozott, a hős megfeszitteté az orvost, Ecbatana falait lerontatá, minden lovak serényét levágatá, Aesculapius templomát lehordatá, a szent tüzet egész Ásiában kioltatá, s legyőzvén a cossaeusokat, Mediának harczos népét, mindnyáját barátja maneseinek áldozá föl. Ezután ötszáztiz könyöknyi hosszaságra lehordatván Babylon falait, ezekből borzasztó máglyát készittetett; mellyen temetési ünnepélyül husz gazdag tartomány jövedelmét [2]), s tizezer áldozatot égetett meg; azután a holttestet Egyp-

---

[1]) Callisthenesről mondá Aristoteles: ‚*Ő igen jeles szónok, de kevés itélettel bir*'; s minthogy igen szabadon társalgott Sándorral, azon szavakat alkalmazá rá, mellyeket Thetis Achillesnek mond Homernél: ‚*Ugy tetszik, mintha majd haldokolva, majdhalva látnálak téged.*' Egy napon Sándor, hogy időtöltést szerezzen barátjainak, azt parancsolá neki, mondja el hevenyészve a macedonok dicséretét; mit ő olly ékesenszólással vitt véghez, hogy a jelenvolt macedonok mind neki hányták koronáikat. Csupán Sándor tartá meg a magáét, azon kijelentéssel, miszerint épen nem csudálkozik rajta, hogy illy szép tárgy olly gyönyörü szavakat adott ajkaira; s azonnal parancsolá neki, hogy most már a macedonok hibáit sorolja el, azok fölbuzditására. S erre csipős beszédet tartott a bölcsész, különösen Fülöp király ellen: és a nagyokhoz fordulván, beszédét e szavakkal végzé: ‚*Midőn az egyenetlenség valamelly országban lábra kap, a leggonoszabbak a legmagasabb méltóságokra emelkednek.*' Ezen a macedonok annál inkább bosszonkodtak, minthogy Sándor gunyosan megjegyzé, mikép Callisthenes beszédében sokkal kevesebb az ékesenszólás, mint a gyülölség a macedonok ellen.

[2]) 12,000 talentum: 63 millio frank. **Arrianus**, lib. II. c. 14. Gróf **Caylus**, a feliratok és szépmüvészetek Academiájának emlékirataiban (XXXI. k.), továbbá **Sainte-Croix**, *Examen critique* czimü munkájában, Hephaestion máglyájának rajzát akarák adni; de ugy látszik a görög történetiró, s a görög müvészet szellemét jobban felfogta Quatremère de Quincy, a *Mémoires de l' Institut* IV. kötetében. Az ő vizsgálatai szerint azon máglya, szerkezet-, és alakra nézve hasonló volt ahhoz, melly a romai császárok apotheosisának alkalmával használtatott; mellyet Herodianus irt le, s némelly emlékpénzeken ábrázolva fönmaradt. Egy pyramis alaku egészet képezett, öt emeletre, s egy csucscsal. Az öt emelet fölfelé mindig keskenyebb lőn; a talapzat 600 láb hosszu és széles, és 25 láb magas volt; a második emelet 200 széles, és 40′ magas; a harmadik emelet 150′ széles, és 36 ma-

tomba küldé, s Cleomenesnek, e tartomány nyomorult kormányzójának mentességet igért kegyetlenségeiért, ha rábirandja a papokat, hogy megholt barátját az istenek sorába emeljék.

Indiai hadjárat (327).

A dicséretek, mellyekkel őt hizelgői elhalmozák, befolyással voltak rá, hogy messzebbre kiterjeszsze hadjáratait; erre ösztönözé őt a vágy is, hogy a gazdagság és kereskedés forrásához eljusson: meglehet, hogy a keleti világ gyér ismerete mellett, azt is elhitette magával, miszerint birodalmának természetes határait a keleti világtengernek kell képeznie. Bement tehát Indiának éjszaki részébe, mellyet a benszülöttek Pendsab, a görögök Pentapotamia néven neveztek el, öt folyójától; e tartományt maguk a hinduk is durva- és barbarnak tekinték: melly különben igen népes, és földje mivelt volt. Ez a shikek és marattok tartománya; melly már akkor is a hinduk harczias castjának lakhelye volt: miért is Sándor hathatósb ellentállásra talált itt, mint bárhol egyebütt. Ehhez járul még, hogy ő, e tartomány időszaki esőzéseinek tudomásával nem birván, tavasz végével nyomult oda be, midőn épen esni szokott a hegyeken, s a folyamok megdagadván, áttörnek a gátokon, és megrongálják az utakat: ugy hogy hetven napi folytonos menet közben több veszély érte Sándor seregét [1]), mint mennyit a nyilt csatákban szenvedhetett volna.

Valamint napjainkban az angoloknak, ugy akkor is Sándornak, kedveztek az egyenetlenségek azon apró uralkodók közt, kik a tartományt birták. Taxila (Attok) mellett kelt át az Induson, és Hydaspes (Behut, vagy Chelum) partjain Porust, egyikét ama királyoknak megverte [2]); átment azután Acesines (Shenab), és Hydraotes (Rhuadis) folyamokon: de már a Hyphasishoz (Beyah) érve, a macedonok nem akarák őt tovább illy fáradságos uton, távoli, ismeretlen vidékekre követni, hol a győzedelemből ugy sem reméltek hasznot. Őrséget hagyva tehát Ghazná-

---

gas; a negyedik 100′ széles, és 30′ magas lehetett; az ötödik 70′ széles, és 25′ magas: tovább a párkázat talapzata 4 láb széles, és 24′ magas; az egész pedig 180′ magas volt. Az öt rendbeli közökben elhelyezett ékességek nem képezték maguktól az emeletet, mint Caylus képzelte magának, hanem egészet alkottak az épitmény többi részeivel.

[1]) Tamerlan kikerülte e hibát. Nadir-shah 1738-ban szintazon az uton tört be Indiába, mellyet Sándor választott magának; s ez ut szerencsétlenségeinek elbeszélése, mellyet a cashemiri sheik Abdul-Kurrem jegyzett föl számunkra, elég bizonyosság arra, mit szenvedhettek a macedonok, és milly nagy lehetett az ő veszteségök.

[2]) Itt veszté el Sándor Bucephalus nevü kedvencz lovát, melly vele együtt hirnevet vivott ki magának.

tól Kabulig, a mallik (Multan) tartományán keresztül tért vissza, egészen a Hydaspesig; hol seregének nagy részét hajókra ülteté, melly az Acesines- és Induson át a tengerhez ért [1]).

És igy minden reményét elveszté India meghóditásához; azonban e sokak által hasztalannak állitott vállalat, folytonosan tartó közlekedést nyitott India s Europa közt. Az általa alapitott gyarmatok lehetővé tették e közlekedést a szárazon: mig az ő admirálja Nearchus, a tengeren nyitá meg azt, a Behutnak Shenabbal összefolyásától, egészen az Indus torkolatáig. Egy másik Alexandriát alapitott, hol a Pendsabnak nevet adó öt folyam a tengerbe szakad.

A hajóhad egy osztálya az Elmund hosszában egészen Zerrahig vitorlázott; azután pedig Seistan pusztaságon keresztül, Caramaniába érkezvén a legénység, az Induson inneni tartomány szemléje befejeztetett. A másik osztály Nearchus alatt a kikötőket és partokat vette vizsgálat alá, a Tigris torkolatától egészen az Indusig. Ez fogalmat adhat nekünk nagyszerü strategiai terveiről.

Ezen időkorból erednek az India körüli legelső ismeretek; hol a görögök a maig is fönlevő intézményeket találták: a castokrai felosztást, a shamaneusok és braminok két vallási felekezetét; s a Brahma nevet Bromius-, vagy Bacchussal cserélvén föl (?), azt mondák a görögök, hogy ez hóditotta meg Indiát *). A Sándor által legyőzött caterek, a

[1]) A nevezett **Sainte-Croix**-n kivül, lásd még e hadjáratról: **Rennel**, *Memoir o a Map of Hindostan*. London, 1793. **Arrian**, a *Hindu dolgok*ban Nearchus hajózásának naplóját tartotta fön számunkra, melly 326-dik évi october kezdetétől, 325-ik évi februar végeig tartott; szintannyi ideig, mint Sándor utja. E naplóhoz magyarázatokat irt D. **Vincent**, *The Voyage of Nearchus from the Indus to the Euphrates*. London, 1797. Sándor tapasztalván, hogy az Indus partjain krokodilok találtatnak, és bizonyos bab nő ott, mellynek az egyptomi illynemü növénynyel van hasonlatossága, ugy vélekedett, hogy e folyó azonegy a Nilussal, s hogy a tágas pusztaságokon keresztül elvesztette nevét; mig Aethiopiából kiérve, Nilus nevezetet vesz föl. És olly helyesnek látszott neki e következtetés, miszerint Olympiasnak megirta, hogy a Nilus forrásaira akadt. Olly keveset tudtak még akkor a föld fekvéséről. Azonban mi történt? Jelentik neki, hogy az Indus a tengerbe szakad; és ő azonnal kitörölteté e tudósitást az Olympiashoz irt levélből. Bizonyára találkoznak irók, kik nem tennék azt, mit e király tett. **Arrianus**, VI.

*) Csak az különös (és ezt Cuvier is annak tartotta), hogy ama, némellyek által sok évezredekre visszavitt, roppant épitményeket nem találták ott fel azon görögök (még pedig a későbbiek sem!), kik olly örömest csudáltak meg, és hireszteltek el mindent, mit a föld különféle részeiben rendkivülit láttak, vagy hallottak. Pedig figyelmöket mindenesetre nagyobb mértékben vonandották magukra az ott jelenleg létező bálvány-templomok és barlangok, mint a világ *csudái* közé számitott sok más épitmények, mint Babylon kertjei és falai, vagy egy cariai siremlék: haugyan akkor *léteztek* volna. A többi állitólagos azonosságot is szabadjon két-

shatriák, vagy harczosok osztályát jelentik (?). Az indiai királyok már akkor elefántokon ültek (!), mellyek száma képezte valamelly ország hatalmát; s midőn Sándornak kisérői leirják nekünk a finom pamut szöveteket, mellyeket a hinduk köpeny gyanánt, vagy fejök körül tekerve hordtak, a fehér, vörös, és kékre festett szakállakat, az elefántcsont fülbevalókat, napernyőket, csinos lábbeliket, azt hinné az ember, hogy a jelenkori utazókat hallja beszélni. Az ő mezitelen bölcseikkel, miként a görögök azokat nevezék (gymnosophistae), szinte beszédbe eredt Sándor: mint ezt egyéb tartományok bölcsészeivel szokta tenni. Midőn meglátták őt, lábukkal a földre toppantottak; mintegy emlékeztetve őt, hogy porból lett, és porrá lesz. Miért is megdorgáltatván Sándor hizelgőitől, azt adák feleletül, hogy valamennyi emberek azonegy Istennek fiai; hogy az ő uruk kegyelmét megvetik, haragjától pedig nem rettegnek: melly egy kissé hamarább szabaditaná meg őket e halandóság burkától. Calanus, vén gymnosophista, Sándor kisérői közé állott; de utolérvén őt a betegség, önkényt a lángokba rohant [1]).

ségbe vonni. Legalább a hindu bölcsészet és költészet tulságosan magasztalt remekei, a ‚millio-éves' vedák és puranák, a Ramayana és Mahabarata, az ős Darma-Sastra stb. alig létezhettek mai alakjokban, és teljes számmal olly népnél, mellyről Megasthenes, egy, Kr. U. előtt három századdal élt görög iró állithatta, mikép *irni semtud.* Még a későbbi, s a görög tudományosságot és irodalmat legalaposabban ismert alexandriai Kelemen is csak ugy emlékezik a sarmanok- és braminokról (οἱ μεν Σαρμάναι αὐτῶν, οἱ δε Βραχμάναι καλούμενοι. Strom. L. I.), mint külön bölcsészi, s elmélkedő életet követő felekezetről; kiktől megkülönbözteti s helyesen, a bactriai shamanokat (Σαμαναῖοι Βάκτρων), mint e nép *papjait.* Ő már tud a buddistákról is: „Sunt autem etiam ex Indis, qui Buttae parent praeceptis, quem propter insignem virtutem ut Deum honorarunt:" de amaz ősréginek hiresztelt hindu miveltség- és irodalomról, s az állitólag mostanival egyező, akár bölcsészeti, akár vallási mesterkélt rendszerekről, minő a ‚Sankia', s más bölcsészet, mit sem tud. . . S ez ismét különös. Vagy talán a görög irók sajátságai közé tartozott, a „fehér, vörös, és kékre festett szakállakat, az elefántcsont fülbevalókat, napernyőket, csinos lábbeliket" emlékezetesebb, és följegyzésre méltóbb dolgokul tartani, mint az óriási pagodákat? Arrian, ki a hinduk miveltségét nem réginek állitja, csak faházakról, és agyag-, legfölebb téglából emelt épületekről tesz említést (Indic. 10.). S.

[1]) Tiz gymnosophista, kik bölcs felelet-adás és szabatos rövid beszédmód hirében álltak, Sándor fogságába kerülvén, ez nehéz kérdéseket adott föl nekik; azt mondván, hogy a ki közülök legrosszabb feleletet ád, az fog először meghalni, s igy a többiek rendre: itélő-birónak pedig a legvénebbet tette közülök. Az első kérdeztetvén, valljon az élők, vagy holtak volnának-e nagyobb számmal, felelé: az élők, mivel a holtak már nem léteznek. A második azon kérdésre: mellyik táplál nagyobb állatokat, a föld-e, vagy pedig a tenger, felelé: a föld, mivel a tenger is csak ennek egy része. A harmadik kérdeztetvén, mellyik a legravaszabb állat a világon, felelé: ‚*Az, mellyet az ember még eddig nem ismert.*' A

Visszatérvén ezután Persia- és Babylonba, Sándor Gedrosián és Caramanián jött keresztül; mellynek pusztaságaiba még senki sem merte lábát tenni, s hol temérdek szenvedések közt, elveszté a prédát és podgyászt: mig végre Pura fővárosba érkezett, hol a szenvedések megszünvén, ujra beköszöntött az előbbi fényes szerencse.

E közben a hajóhad Nearchussal, az Industól kezdve, a csupán halakkal élő oriták és ichtyophagok partjainak hosszában uszott: a legénység nem mervén magát a töredékeny fa-darabokra bizni, minden éjjel a partokon tanyázott. Négyszáz mérföldnyi utazás után végre megérkezett a persa öbölbe; s megszünvén itt a nélkülözések, azon

---

negyedik azon kérdésre, minő indok késztete Sabbát a lázadásra, válaszolá: hogy becsülettel éljen, vagy nyomorultan haljon meg. Az ötödik felhivatván, mondaná meg, mi volt előbb, a nap-e, vagy az ég: *‚A nap‘*, felelé, *‚egy napi tartósságánál fogva‘*; s látván, hogy a király ezen csudálkozik, hozzá tevé: a nehéz kérdésekre nehéz feleleteket kell adni. Ekkor Sándor a hatodikhoz fordulván, kérdé tőle, miképen kedveltetheti meg magát valaki; s e feleletet nyeré: *‚Ha minden nagy hatalma mellett sem okoz rettegést másoknak.‘* Ismét egy másik felszólittatván, jelentené ki, mit kell cselekedni az embernek, hogy Isten lehessen, válaszolá: *‚Ha azt cselekszi, a mit más emberek nem tudnak cselekedni.‘* A nyolczadik kérdeztetvén, mellyik erősebb, az élet-e, vagy a halál: *‚Az élet‘*, felelé, *‚minthogy annyi gonoszat képes eltürni.‘* Végre az utolsó e kérdésre, meddig tanácsos élni az embernek, válaszul adá: *‚Mig jobbnak nem tartja a halált.‘* Ekkor Sándor a bíróhoz fordulván, itéletét akará hallani; ki is azt mondván, hogy egyik rosszabbul felelt a másiknál: *‚Tehát*, igy szóla Sándor, *te fogsz meghalni először, a ki illy gonoszul itélsz.‘* „Nem ugy, király! ha csak hazug nem akarsz lenni; hisz magad mondád, hogy az haljon meg először, a ki legrosszabbul *felelt*.“ Ekkor ajándékokkal bocsátá őket szabadon Sándor; azokat pedig, a kik nagyobb tekintélyben álltak, s nyugodtan éltek önmaguktól, Onesicritus által kérette föl, jönnének el hozzá. Ezen Onesicritus egyike volt ama bölcsészeknek, kik a cynicus Diogenessel társalogtak. Calanus azonban szemtelenül és durván parancsolta neki, hogy vetkezzék le, s egészen meztelenül hallgassa szavait; különben nem beszél vele, habár Jupiter küldené is őt. De már Dandami több nyájassággal fogadá; és Socrates-, Pythagoras- és Diogenesről hallván őt szólani, azt mondá, hogy ez emberek igen jó indulatuak lehettek, de a törvények iránti nagy tiszteletben töltötték életöket. Mások azt mondják, Dandami nem szólt egyebet, csak azt kérdezte volna: *‚Mi oknál fogva jött Sándor idáig, és tett olly hosszu utat‘?* Taxiles azonban rábirván Calanust, hogy jelenjék meg Sándor előtt, ennek egy jelvényt tett elejbe, melly az uralkodásra czélzott. Ugyanis egy megkeményedett száraz bőrdarabot vetvén a földre, annak egyik szélét megnyomta: mire ezen oldalról a bőr lenyomult, de az ellenkező oldalról fölmerevült; igy folytatván ezt tovább is, azt akarta ez által megmutatni, hogy minden oldalról ez történik. Mig a közepére érvén, ott nyomta meg a bőrt; a mikor minden részei szilárdul álltak: e jelképpel azt akará értésül adni a királynak, mennyire szükséges rá nézve, hogy birodalma középpontjában tartózkodjék, és ne barangolja be a világot.“ **Plutarch**, Sándor életrajzában.

pontnál horgonyozott, hol az Euphrates, Tigris, Eulaeus, és más folyamok a tengerbe szakadnak.

Görögország állapota.

Ezen tettek hire elterjedvén Görögországban, a Sesostris- és Semiramis-féle mesés történeteknek is hitelt szereztek: a hazájokba visszatért kiszolgált harczosok elbeszélék, mennyivel nagyobb dolgokat vitt végbe Sándor, mint Hercules, vagy Bacchus; mint ki behozta a hyrcanoknál a házasságot, az arachosiaknál a földmivelést, és eltörlötte a sogdianoknál ama szokást, hogy megvénült szülőiket megöljék, a persáknál, hogy anyjokat vegyék nőül, s elszoktatta a scythákat a holt testek fölemésztésétől [1]). Igen természetes, hogy a hir mindezen dolgokat csodás alakban adta elő; s igy Sándor többnek látszhatott akkor emberi lénynél. Az arbelai csata után azt rendelte, hogy minden görög város saját törvényei szerint kormányozhassa magát: visszahivta a számüzötteket; visszaküldé Athenebe Harmodius és Aristogiton szobrait, mellyek Xerxes idejében Persiába vitettek: miért is a városok a legmélyebb alázatosságban papi küldöttségeket intéztek hozzá, arany koronákkal az isteni hős számára.

Mindazáltal nem szünt meg az elégületlenség; és minden diadalok daczára attól tartott Görögország, hogy igen könnyen az uj persa birodalom tartományává válhatik. Ez oknál fogva a görögök mindig utjában álltak, s követeiket Sándor Darius táborában találta, kik ennek vállalatát mindenkép siettették, és igazgatták. Sparta, mindig ellenezvén felsőbbségét, fölizgatá ellene a Peloponnesust; de a Macedonia kormányán hagyott Antipater, fényes győzedelemmel állitá helyre a nyugalmat. Később Harpalus, Babylon kormányzója, attól tartva, nehogy az Indiából visszatérő Sándor, őt kegyetlenségei miatt megbüntesse, ötezer talentum-, és hatezer görög zsoldossal Athenebe költözött; és szónokokat vásárolva magának, uralomra vágyott. Maga Demosthenes is hálójába került; de Phocion épen nem: ki már a Sándor által neki ajánlott száz talentumot sem fogadta el. Ennek küldöttei azt mondván neki: ‚Ő azért küldi ezt neked, mert téged tart egyedül becsületes embernek', Phocion felelé: „Engedje tehát meg, hogy mindig az legyek, és annak látszassam." A megvesztegethetlen férfiu fölkelté az atheneiek gyanuját Harpalus ellen; ki onnan elüzetett.

Macedonia különösen kimerittetett; ugy hogy harczosokat már nem is igen adhatott a királynak. Kezdetben, ugy látszik, az volt czélja ennek, hogy Persia szomszédságától szabaditsa meg Görögországot; a kettő közé helyezvén Kis-Ásiát, mint szabad és hatalmas államot: s csak

[1]) **Plutarch**, *Sándor szerencséjéről.*

a győzelmek érlelték meg benne a vágyat, hogy a nagy-király trónját megdöntse. Ennek megdöltével, birodalmának kiterjesztése felől gondolkozott, India s Arabia hozzá csatolása által; Babylon leendett a legnagyobb birodalomnak fővárosa, mellyet a világ valaha látott. Miért is kiszáritá a tavakat körülötte; csatornáit annyira tágitá, hogy egy nagy hajóhad befogadására elégségesek legyenek: az ifjuság, és a győzedelem szülte lelkesülés, semmi lehetetlent sem tüntettek föl az ő dicsvágyának.

Sándor politikája.

De Görögország ki vala meritve: s nem csak a további hóditásra nem volt ereje, de még a szerzetteket sem védheté meg. Egyetlen, és lehet mondani, nemesebb segédeszköze abban állt, hogy a hóditást megkedveltesse. És igy minden nemzeti előitéletből kivetközve, a fajok egyesitését tüzte ki czélul: melly eszme maga elégséges biztositani számára a nagy nevet olly korban, midőn a tapasztalás nem mutatá még azt lehetetlennek. Korán sem tekintette ő a görögöket urak-, a persákat pedig szolgákul; az előbbieknek az őrségek fölötti parancsnokságot, és a fő tisztségeket adta az általa alapitott gyarmatokban: mig a polgári kormányzatot honfiaknak adá át, s a régi tisztviselőket nagy részben meghagyta, vagy a tisztségek betöltésében a nép ohajtását vette figyelembe. Ez oknál fogva őt minden nép saját fejedelméül tekintette *).

A régi törvényeket nem törölte el, hanem csak átalakitotta. Persiában a satrapiákat, egyezőleg a tartomány szokásaival, megtartá: de a termékekbeni adózást eltörölte; a polgári hatóságtól különválasztá a pénzügyi igazgatást, és katonai kormányt. Indiában megtartá a nemzeti radsákat, macedoniai felügyelet alatt; hol a népesség gyanusnak tetszék előtte, gyarmatokat alapitott, mellyek jövendő városok magvait képezték. E közben utakat nyitott; s az ossadok, cossaeusok, és más barbar népek leigázása által, a sogdianok és bactrianok számára biztositá a földmivelést; az Euphrates vizeit az assyriai mezőségek termékenyitésére használta föl.

Forró ohajtása levén, hogy kelet és nyugot házassági összeköttetések által közelebb érintkezésbe jöjjenek egymással, pompás menyegzőket tartott a maga, és a macedoniai fő urak számára, tiz ezer persa hölgyekkel: melly alkalommal a gazdag jegyajándékokon, és egy arany serlegen kivül, mellyel mindegyiket megajándékozta, kilenczvenkét alvó-, s egy ebédlő-terem készitteték száz-száz személyre; az ülésre rendelt

*) Sőt, mi az uj-persa nép tudatlanságát, és történetiróinak hitelnélküliségét szerfölött bizonyitja, még azon mesét is el lehetett terjeszteni keleten, mikép Nagy-Sándor (a persa *Secander*) és Darius két, külön anyától nemzett fiai Gustaspnak, és igy mindkettő honfi! (L. 12. l.) S.

vánkosok mindegyike legalább is két ezer frankot érő menyegzői szőnyeggel volt bevonva; képzelhetjük, minő lehetett az, melly a király számára vala rendelve. Mindenki szabadsággal birt, barátjait is meghivni a vendégséghez: és körös-körül étkezett a sereg, a matrózok, és a követek. Az épület, mellynek belső udvara egy mérföldnél hosszabbra nyult, finom szövetü, aranynyal himzett fejér, skarlát és bibor szinü pamut-kelmékkel vala bevonva; a tető husz könyöknyi magas, ezüst-, arany-, és drága-kövekkel ékitett oszlopokon nyugvék: öt napig tartott a lakodalmi vigasság [1]). Csupán a macedoni királyt tekintve, mindez oktalan pazarlás szinében tünik föl; de jobban megfontolva a dolgot, igen ügyes eljárásnak nevezhető: melly által feledtetni kivánta a persákkal az uralkodásban történt változást, s a hóditókat és legyőzötteket egybeolvasztani szándékozott. Egyforma nevelési rendszer, Homer és a tragicus költők olvasása, szinház, hadi szervezet, kereskedés, lettek volna az eszközök ez egybeolvasztás könnyitésére; mellyre ő a legnagyobbszerü terveket épité, minők valaha egy ember agyában (?) megfogamzhattak.

Ezen, a régieknél egészen szokatlan türelmi, s cosmopolitai eszméket valószinüleg mesterétől, Aristotelestől tanulta el [2]). Annyi bi-

---

[1]) **Athenaeus**, Chares után.

[2]) Sándor türelmét bizonyára nem találta helyesnek a görögök gőgje: de e részben igen bölcs megjegyzéseket találunk Plutarchnak egy, különben nem sokra becsült könyvében (*Sándor szerencséjéről*). „A stoicusok feje, Zeno által kigondolt kormányforma (πολιτεια), leginkább annak megmutatását tüzte ki czélul, hogy mi emberek valamennyien, kik városok-, népek- és nemzetekre oszolva, törvények, jogok, és különös szokások által vagyunk elkülönözve, minden embert polgártársunknak tartozunk tekinteni; hogy az élet csak egy, valamint a világ egy: mint egy nyáj legel azonegy pásztor vezetése mellett a közös legelőn. Zeno ezt, mint agyából szülemlett képzelményt irta le; de Sándor azt foganatositani törekedett: ő nem ugy tett, mint Aristoteles tanácsolta neki, hogy a görögöknek atyja, a barbaroknak pedig ura legyen; azokat mint barátjait és rokonait becsülje, ezeket pedig növények- és állatokul tekintse: hanem ő azt vélvén, hogy az égtől küldetett, ujjászülni, kormányozni, kibékiteni a világot, kiket okok által nem tudott rávenni, fegyverek által kényszerite, s mindeneket együvé füzött; a barátság ugyanazon poharából kinálva meg őket, és összevegyitvén az életet, házasságokat, különféle szokásokat és életmódokat, minden élőknek megparancsolá, hogy a lakható földet hazájokul tekintsék: azt mondván, hogy a becsületes emberek egymásnak rokonai, s csupán a gonoszlelkűek az idegenek. Egy szóval, hogy a görög a barbartól nem különbözik öltözet, szakáll, kard vagy föveg által, hanem a görögöt az erény, a barbart a bün és gonoszság különbözteti meg; minden becsületes emberek görögök, és a gonoszok mind barbarok lévén." (Ezt Plutarch előtt jóval előbb hirdette sz. Pál, Coloss. 3, 11.; s csakis az evangeliumnak köszönhetni, hogy ez eszme Plutarch korában már fölfogható lett. S.)

zonyos, hogy Sándor az oraculumokat igen ügyesen fel tudta használni czéljaira: a delphii oraculum győzhetlennek nyilvánitá őt; Phrygiában annak, ki a gordiusi csomót megoldandja, Ásia uralma volt odaigérve: s ő azt kettévágta; Egyptomban térdre borult a memphisi istenek előtt; és Ammon oraculuma által Jupiter fiának nyilvánittatta magát; Babylonban Bélnek áldozott, és azon reménynyel táplálta a chaldaeusokat, hogy városukat ujra a vallás és tudomány régi fényére emelendi; Jerusalemben tisztelettel viselteték a főpap iránt: ki megmutatá neki, mikép az ő érkezése már a próféták könyveiben előre megjövendöltetett.

Valljon egy ujabbkori államférfiu politikáját szemléljük-e eljárásában, ki mindent tiszteletben tart, mert semmiben sem hisz?*). Azt hiszszük, nem; és Sándornak egész eljárása inkább erőszakosságot, mint ravaszságot árul el. A polytheismus, természeténél fogva okvetlenül (?) türelemre vezetett**); mivel az istenek székei nem lévén meghatározva a görög Olympusban, minden uj istenek számára maradt fön hely, s még az ismeretlen istennek is, Athene példája szerint. Sándor tovább eszmeharczot is kezdett Persia ellen, melly az egyeduralkodás-, és egy-istenségben hitt; s valamint a democratiát helyreállitá Joniában, szintugy az ephesusiaknak megengedte templomuk fölépittetését: melylyet a persák a bálványozás iránti gyülöletből rontottak le. Egyébiránt azon istenitések, mellyeket személye irányában eltürt, s némellyek olly rossz néven vettek neki*3), keleten nagyon is divatban voltak. Egyptomban nem volt király, kinek czimei közt „Ammon fia" elő ne fordulna; a persák isteni czimet adtak fejedelmeiknek, kiktől csakhamar a görögök is eltanulták e szokást: miért is Sándor ezt megkivánta magának, mint valamelly jegyzőkönyvileg megállapitott czimet (?). Egyébiránt ő gunyolódni is tudott e fölött; és egy izben mosolyogva mutatá udvaronczainak, hogy a mi sebéből folyik, ‚az csak vér', és nem a ‚halhatatlan istenek nedve.'

---

*) Szerző itt az Egyptomban magát Mohamed tisztelőjének szinlelő I. Napoleonra céloz. S.

**) Türelemre igenis (ámbár erre sem mindig) az elvileg hasonló, bálványimádói cultusok iránt: de nem az egymással *lényegileg* ellenkező vallásokat illetőleg. A bálványozó Roma, melly minden népek isteneit befogadá Pantheonába, megkérlelhetlen ellensége maradt minden olly vallásnak, melly nem tartá megtiszteltetésnek, ha imádásának tárgya a Pantheonba fölvétetik. Ezt nem csak a keresztények elleni véres üldözések, nem csak a zsidók iránti gyülölet, hanem a druidáknak romaiak által lett kiirtatása is, bizonyitják. Különben, ha e példákra nem hivatkozhatnánk is, ovakodnunk kellene, a theoriát és praxist összezavarni, vagy az elvekbeni következetességet egy nép életében *tény* gyanánt venni. S.

*3) S talán nem méltán? S.

Nem akarjuk azt értetni ez által, mintha ő ollykor nem hitt volna saját isteniségében. Ki minden erejét és hatalmát önbizalmából meríti, könnyen tulbecsüli magát. Mint költői, s lelkesült kedélyü ember, minden benyomásoknak nyitva állott; mint mindenki (?), kit a magas helyzet magányosságra kárhoztat, bizonyos mértékben babonás lelkü volt. Sajátságos vonása, bizonyos tuláradozás, a költőiség és higgadt ész vegyülete, melly a lélekbe inkább az ösztön, hogy sem a megfontolás bélyegét nyomja.

Az ő különczségei tehát, hogy istennek tartotta, vagy tartatta magát, a számitás és babonaság vegyületének voltak eredményei; lehet, hogy kortársai nagyitották is a dolgot, sőt a csodaszerünek fényével környezék: mint ez napjainkban is Napoleonnal történt, és a mint történik ez mindenhol, ha valamelly költői dolog, vagy közönséges utróli eltérés adja magát elő. Sándor történetében minden költői volt: Ásia, hadjárata, a távolság, miveltség, és győzedelmei. Ő maga szerette táplálni a csodahitet az által, hogy vállalatokat merészelt, mellyek másoknak nem sikerültek: meglátogatá Ammon templomát, mert Cambyses serege a homokpusztában lelte halálát; visszatértekor Indiának egy tartományán jött keresztül, hol állitólag Cyrus-, és Semiramisnak csillaga elhalaványult. Ő sem csekély akadályokkal küzdött; de legalább legyőzte a babonás hitet, melly azt megátkozott föld gyanánt akarta tekinteni, s egy igen becses partvidéket szerzett meg a kereskedésnek, a persa öböltől egészen az Indusig.

Az illy nagyszerü eszméket alig foghaták föl alattvalói, különösen a macedonok, kik a hóditással csak azt akarák elérni, hogy a diadalmas hadsereg uralkodó aristocratiát képezzen a legyőzöttek közt Más részről Sándor igen könnyen megbarátkozott az ásiai despotismussal; melly sokkal inkább egyezett nézeteivel, mint a macedoniai korlátolt uralkodás. Természetesen, nem tetszett ez azon macedonoknak, kik atyja megöletésében részt vettek, s az ő öröködésének is akadályokat háritottak utjába.

Sándor minden akadály által haragra tüzeltetett: a nemzetiségökre féltékeny, s a monotheismus mellett a görög bálványozás iránt gyülölséggel viseltető magusokat üldözte*); ásiaiakból testőrséget állitott

*) Tehát „a polytheismus, természeténél fogva", nem vezet „okvetlenül türelemre". Különben is vajmi jól ismerjük a polytheismus e türelmét a szent kutfőkből! Sándor közvetlen utódairól szól a Machabaeusok könyve! Sőt egyenesen a Homer és Sándor szellemében fölfogott görög miveltség volt az, melly irtó háborut kezdett az egy Istenben hivő népek ellen, nem csak Judaeában, hanem a legtávolabb keleten is. S.

magának, s europai fegyelmet hozván be közéjek, szükség esetében a macedonok ellen fordithatá őket, kik mindinkább gyanut keltettek lelkében.

Mellőzve az apróságokat, kétségkivül bámulnunk kell tervei nagyszerüségét. Babylon és Alexandria, e czélra jelesül kiválasztva, válandottak a kereskedés központjaivá; mellyben ő változást szándékozott létrehozni az által, hogy a karavánokat hajózással akarta pótolni. Máris megvizsgáltatá a persa és arab tengeröbölt; az Euphrat és Tigris medreit a fövénytorlatoktól megtisztitá, s a csatornákat szabályozta. A Közép-tengernek minden kikötőit elfoglalni, Indiával a közlekedést megnyitni, az arabokat arra kényszeriteni törekedett, hogy kikötőiket, és a füszerek tartományát kezeibe adják. Ásiában és Europában a kereskedési és hadi czélokra legalkalmasb helyeken, a már épitett városokon kivül, több másokat alapitani, s az előbbieket europaiakkal, az utóbbiakat pedig ásiaiakkal benépesiteni volt szándékában [1]; tovább épületek emelését tüzte ki czélul, mellyek nagyság- és szépségre minden eddigieket elhomályositsanak: templomokat Delphi-, Dione-, Dodona-, Amphipolis-, és Cyrrhusban, egyet külnösen Pallasnak Ilionban; s ezenkivül egy, a chephrenihez legalább is nagyságra hasonló pyramis zárta volna magába Fülöpnek hamvait.

Sándor halála (324. maj. 30.). Vélemény Sándor fölött.

Mindezen terveit meghiusitá a halál. Akár a rendkivüli erőfeszitések-, akár a babyloni csatornák vészes kigőzölgéseinek következtében (mellyek tisztitásával épen akkor foglalkoztak emberei), vagy talán a kicsapongásai által, előidézett lázas betegség kevés napok alatt véget vetett éltének Babylonban [2].

---

[1]) **Diodor**, XVII.

[2]) Sándor halálának napja iránt nincsenek tisztában a chronologusok. **Petavius** (*Science des temps*), 324-dik évi julius 19-re teszi; **Fréret** ugyanazon év nyarára; **Usserius** 323-diki majus 22-re; **Calvisius** 323-diki april 18-ra; **Ideler**, Ptolemaeus utrechti kiadásában, 323-ra: **Champollion Figeac** (*Annales des Lagides, ou Chronologie des rois grecs d' Egypte*) e szavakkal fejezi be vizsgálatait: „Sándor halála a leghitelesebb és összeegyeztetett kutfők szerint, a macedoni Desios hónap 28-ik, az athenei Targelion 6 dik napjára esik, a CXXIV. olympiád negyedik évében, az egyptomi Famenoth hó 19-ik napjára, a Nabonassar-féle 424-ik, és Kr. e. 323-dik évi majus 30-ra.“ Minthogy pedig a 424-ik Nabonassar-féle év 325-ik évi november 12-én kezdődött: 323 helyett, 324-et kell inkább olvasni.

Az azon korbeli krónikákban ekkép adatott elő Sándor betegsége. ‚A Desios hó tizennyolczadik napján, minthogy láz rohanta meg őt, fürdő-szobájában lefeküdt. Más nap a fürdőből szobájába ment, és Mediussal egész nap kockát játszott; este felé pedig megmosakodván a fürdőben, miután áldozatot mutatott be az isteneknek, és étkezett, egész éjjel a hideg rázta. A huszadik napon szinte megfürödvén, ujra áldozatot mutatott be, s a fürdő-szobában feküdvén le, Nearchussal társalgott; figyelmezvén arra, mit ez a tengeri utról előadott neki. Hu-

Igen bajos pártatlan itéletet mondani olly fejedelemről, kit reményei- s müveinek közepette lepett meg a halál. Ki azonban Aristoteles tanitványában csak a dicsvágyó hóditót kárhoztatná, s őt Attila-, vagy Dsengis-khánhoz hasonlitaná, szintolly kevéssé tanusitana helyes itéletet, mint azon tengeri rabló, ki Sándor hatalmába kerülvén, azt mondá neki: ‚Én azon joggal háborgatom a tengert, mellyel te a világ pusztitására indulsz.' A hóditó mindig ostor: melly által a gondviselés időnkint figyelmezteti a népeket, hogy milly nagy különbség létezik a dicsőség és boldogság, a győzelem és erény közt; s maga a gondviselés nagyszerü czélokra használja föl eme vérengző eszközöket: s a mi hitünk szerint talán senki sem volt annyira méltó (?) e czélok betöltésére, mint a macedoni hős.

Természeténél fogva nagylelkü s bőkezü levén, a hizelgőket is meg tudta vetni; s a tények meghazudtolják a későbbi rhetoroktól ajkaira adott ostoba hiu nyilatkozatokat. ‚Milly örömest szeretnék feltámadni, mondá ő, néhány évvel halálom után; hogy hallanám, mit beszélnek rólam az emberek! Most nem csuda, ha mindenki dicsér és magasztal, az egyik félelem-, a másik reményből.' Midőn a Hydaspesen hajózna, Aristobulus történetiró az indiai hadjárat naplóját olvasta előtte; s minthogy az előadás több valótlan dolgokat tartalmazott, Sándor kiragadván kezéből a kéziratot, a folyamba dobta e szavakkal: ‚Te sem érdemlenél egyebet, ki hazug dolgokat bátorkodol tulajdonitani Sándornak.' Egy épitész azon ajánlatot tevé neki, hogy Athos hegyét

---

szonegyedik napon ugyanazt tevén, a láz még jobban megrohanta őt; éjen át sulyosodott a baj, és más nap a láz még inkább növekedék: ekkor a nagy tóhoz sétálván, ott leheveredett, és hadvezéreivel arról tanácskozott, miképen töltse be a hiányzó vezérek helyeit érdemes férfiakkal. A huszonnegyedik napon uj erővel törvén ki a láz, hasonlókép áldozott, ugy vitetvén magát a szertartásra; s megparancsolá, hogy a vezérek az udvarban maradjanak, a centuriák és az ötszázak parancsnokai pedig kivül álljanak őrt az éjen át. Ezután a tuloldali palotába vitette magát, és 25-kén egy kevéssé alhatott; a láz azonban nem hagyott alább: és hozzájövén a vezérek, szavát elállva találták. Hasonló állapotban volt a huszonhatodik napon is; miért is a macedonok azon hiedelemben, hogy már meghalt, zajt ütöttek a kapuknál, és még a király barátjait is fenyegették: ugy hogy erőszakoskodásra került a dolog. Felnyittatván nekik az ajtók, egyenkint lépdeltek el egyszerü köntösben a király ágya mellett. Ugyanezen napon Python és Seleucus, Serapis templomába küldöttek, megkérdeni az istenséget, valljon oda vigyék-e Sándort; az istenség azt felelé: hagyják ott, a hol van. Huszonnyolczadikán este felé meghalálozott.' Ez adatok nagy részben igy vannak följegyezve a krónikákban. **Plutarch**, Sándor életrajzában. Ez előadás minden mérgezés gyanuját kizárja. Plutarchus bölcsen jegyzi meg, hogy a mérgezés hire sokkal később terjesztetett ollyanok által, kik a nagy dramának tragicus véget ohajtottak adni.

szobrává alakitja át, a mint egy kezében várost tart, a másikból pedig folyamot önt ki: de Sándor hallani sem akart róla. Végperczeiben azon kérdést intézvén hozzá Perdiccas, mikor adassék meg neki az istenitisztelet, azt felelé: ‚Majd midőn boldogok lesztek'; vagyis soha; mert előrelátta, s megjósolta, hogy az ő temetését rendkivüli játékokkal fogják megünnepelni.

Személyes vitézségénél fogva egy cseppet sem kimélte magát jobban, mint bármellyik közvitéze; megosztá velök fáradalmait: s midőn a szomjuság által kinoztatva, a libyai pusztaságon kis adag vizet találtak számára, kiönté azt a földre; nem akarván egyedül élvezni valamit a közinségben *). Az ügyek menetét szorgos éberséggel kisérte: halála után jegyzeteket találtak nála tervei iránt: még betegsége alatt is Nearchussal társalgott saját vállalatairól; s a hadvezérekkel az iránt tanácskozott, miképen töltse be érdemes férfiakkal a megürült állomásokat.

Nagylelkü a barátságban, minden vagyonát kiosztotta övéi közt, mielőtt hadjáratához kezdene; mellyet a szerencse a vakmerőség vádja alól fölmentett: fölkereste Achilles sirját; s nem annyira a tetteit megéneklő költőt, mint inkább hü barátját irigylé tőle. Azt irván neki valaki, hogy Fülöp, legkedvesebb orvosa, meg akarja őt mérgezni, ugyanazon perczben nyujtá neki át a vádoló iratot, midőn a számára készitett italt kiüritette. Midőn Darius neje, Sándornak vélve Hephaestiont, ennek lábaihoz borult, amaz igy szólott hozzá: ‚Nem csalatkoztál anyám! ő az én második énem.'

Azon tisztelet, mellyet e barátjának, halála után, megadott, tanusitja a nagy szeretetet, mellyel iránta viseltetek, s egyszersmind jellemének regényszerüségét, melly minden tetteinek keleti szinezetet adott. Ő benne semmi sem vala középszerü: mindent megvetni, vagy mindent birni, volt jelszava; miért is a hordójában minden vágyak nélkül élő cynicust látva, fölkiáltott: ‚Ha Sándor nem volnék, Diogenes szeretnék lenni.'

Ada, Caria királynéja, két igen ügyes szakácsot küldvén neki, nem fogadá el őket; megjegyezvén, hogy tanitója két jó szakácscsal

*) Az önmegtagadás eme hősies tettére példát egy Sándornál nagyobb fejedelem, tudnillik Dávid adott; ki az életveszélylyel hozott vizet e szókkal (a Sándorénál nemesebb indokot tanusitókkal) utasitá vissza: „Mentsen Isten, hogy ezt cselekedjem. Az emberek vérét igyam-e, kik ezért életök veszedelmével mentek?" Ez okért „nem akará meginni; . . . hanem Istennek áldozá azt." (II. Kir. 23, 16–17.) S.

látta el őt: ebédre tudnillik nap kelte előtti sétát, estelire pedig mértékletes ebédet rendelvén neki.

A Granicus melletti győzedelem után megkimélte a legyőzötteket; az Issusnál megtagadta magától a győzedelem örömét, hogy Darius családját vigasztalja: ennek neje s leányai hatalmába esvén, nehogy kisértetbe essék, látni sem kivánja őket; a meggyilkolt ellenség földi maradványainak megadja az utolsó tiszteletet. Már most hasonlitsuk össze magaviseletét Athene illetlen örvendezésével, mellyet Fülöp halálának hirére tanusitott, a görög demagogok telhetetlen kapzsiságával és fecsegő népszerüségével, a hősök és egész városok leplezetlen fajtalanságával! Ezek gyalázatos kereskedést üztek a szemérmetlen fiúkkal; és illy teherrel érkezvén meg a tarentumi Theodorus, Philoxenus tengerparti kormányzó két igen gyönyörü ifjut ajánlott a királynak; Sándor azonban méltó haraggal kérdé tőle, ha valljon hallotta-e őt valaha vádoltatni illy gyalázatos és aljas kéjelgésről, hogy hasonló ajánlatot bátorkodik neki tenni? Hasonlókép megdorgálta Agnont, ki egy bizonyos Cleobulust, a ki Corinthusban rémitő dijért árulta testét, számára megvenni szándékozott.

Illy szép tulajdonok őt az ó-kornak egyedül lovagias hősévé tevén, mennyivel inkább sajnálandó, hogy azokra árnyékot látunk vettetni a rendkivüli ingerlékenység, a folytonos szerencse, s az ellenség leggonoszabb faja, a hizelgők által! Az ifju Dénes, syracusai tyrannus elestével, ennek udvaronczai Sándorhoz siettek, hizelgő mesterségeiket nála folytatandók [1]). A sophisták, kik Atheneben a népcsábitás mesterségét gyakorolták, mindent elkövettek a hős oldala mellett, hogy a lelkismeret furdalásait elfojtsák nála. Mindezek helyeselték Clitus megöletését; ezt részint Bacchus haragjának tulajdonitván, részint azt állitván, hogy az igazság Jupiter oldala mellett székel: azt akarván ez által értetni, hogy a királynak minden tettei igazságosak [2]). Callisthenes közvetve helyeselte Parmenio halálát; Anaxarchus azon javaslattal állott elő, hogy a királyok és satrapák leütött fejei asztalára helyeztessenek; s midőn a mennydörgés morajját hallotta, azt kérdé tőle: ‚Te vagy az, a ki dörögsz, Jupiter fia'? [3])

A susai kincstárt kiüritvén, 48,000 talentumot talált benne rudakban, és 9,000-et vert pénzben, bibor kelméket 5,000 talentum értékben, mellyek olly gyönyörük voltak, mintha akkor kerültek volna ki a szövőszék alól, jóllehet 190 évig hevertek már ott; a Nilus és Duna

---

[1]) *Καὶ ἐκ τότε οἱ πρότερον καλούμενοι Διονυσιοκόλακες, Ἀλεξανδροκόλακες ἐκλήθησαν.* **Athen.** XII. 538.

[2]) **Arrianus**, IV. 9. — [3]) **Athenaeus**, VI. 57.

vizével telt edényeket a persa birodalom nagy kiterjedésének jelképeül, és egy bámulandó szépségü trónt. Sándor ebbe beleülvén, minthogy kis termetü volt, lábai nem érték a földet: s egy valaki hevenyében Darius asztalát tette zsámoly ul lábai alá. Erre egy herélt, érzékeny sirásra fakadt; látva, mikép az asztal, mellyről régi ura annyiszor étkezett, az uj parancsolónak csak lábtámaszul szolgál [1]). A király megindulva parancsolá annak elvitelét; de Philotas elleneszegezte magát igy szólván: ‚Nem a te parancsodra tétetvén oda az asztal, semmi szemrehányás sem terhelhet téged; ezt a gondviselés akarta igy: az emberi dolgok változandóságát szándékozván vele megmutatni.' És Sándor megszenvedte az asztalt lábai alatt. Szinte a corinthusi Damaratus egész dicsőségben látván őt ülni a trónon, a megindulás könyüit hullatá; boldogtalanoknak nevezvén azokat, a kik elhaltak, mielőtt Sándor dicsőségét látták volna. Athenei Athenophanes időtöltésül tanácslá neki, hogy mig a fürdőben tartózkodik, egy szurokkal bevont gyermeket gyujtasson meg fáklya gyanánt; s a hetaera Thais, teljesen kárpótolva érezte magát az ut fáradalmaiért az által, hogy a persa királyok pompáját lábbal tiporhatja. ‚Milly élvezet lenne, tevé hozzá, ha Xerxes királyi székhelye felgyujtatnék: valamint ő felgyujtotta Athenet; s ha azt lehetne hirdetni a világnak, hogy egy gyenge nő jobban bosszut vett Görögországért, mint előtte annyi jeles hadvezérek!' Helyeslő nyilatkozatok és tapsok követék szavait; Sándor ittas fővel kezébe ragadja a fáklyát: és Persepolis lángokban állott.

A nagy férfiunak romlottsága is nagyszerü (?) volt *). Mercur, Hercules,vagy Jupiter módjára öltözködve, az alakkal együtt járó becstelenségeknek engedé magát által. A legyőzöttek szokásait utánozva, Egyptomban babonás hitet tanusitott, Persiában kicsapongó volt; ittasságában, vagy a bizalmatlanság perczében, zsarnok és kegyetlen tudott lenni: a thebai mészárlás, Tyrus és Gaza lakosainak keresztre-feszitése, Persepolis romjai, hü embereinek meggyilkolása, az utókor itélőszéke előtt ellene tanuskodnak; mint szinte a készség is, emberéletet

[1]) Alacsony asztal keleti szokás szerint. L. **Justinus**, XI. 15.; **Diodor**, XVII.; **Arrianus**, III. 26.; Q. **Curtius**, V. 2. **Plutarchus**, *Sándor* életrajzában.

*) E szónak, valódi jelentésével nagyon is ellenkező értelmet tulajdonitanak, kik vele a gaztettek rendkivüliségét akarják kifejezni. A bünben szintolly lehetetlenség nagyszerüséget fedezni föl, mint az ostobaság- és esztelenségben. Mindkettő csak a sülyedést, alávalóságot, és ettőli undort kifejező fokozattal bir, — nem föl-, hanem lefelé. S épen ezért Sándor nagysága csak olly ingatag, mint a világ itélete, melly őt azzal felruházta; s mellytől a ‚nagy' nevet még egy Herodes is képes volt kinyerni maga számára. Különben e kifejezés talán nem is a szerzőé. S.

áldozni föl merő gyanuból: melly bünc igen sok fejedelmekkel közös, mig a bocsánat-osztás dicsőségében nagyon kevesen osztoznak vele. A zászlói alatt föllázadt görögöket egyedül azzal büntette, hogy seregéből elbocsátotta őket; a számüzötteket mind visszahivta Görögországba: nehogy valaki magát Sándor uralma alatt boldogtalannak érezze; a Darius által ellene küldött orgyilkosoknak megbocsátott. Innen bizvást azon következtetést vonhatjuk, hogy jó tulajdonai saját lényében gyökereztek; a rosszak pedig utánzás, vagy gonosz tanács következményei voltak *).

Azt vetették szemére Sándornak, hogy ő persa szokásokat vett föl: de tudnunk kell, hogy Ásiának nagy hóditói vagy barbarok voltak, és elfogadák az ott talált intézményeket; vagy pedig miveltebbek lévén, belátták, hogy azokhoz kell magukat alkalmazniok. Sándor utódai görögök akartak maradni; innen magyarázható az ő gyengeségök, és a könnyüség, mellyel a parthusok azok uralmát megdönték. Ha Sándor tovább él, vagy méltó (!) utódra tehetett volna szert, az uj dynastia bizonyosan uj életet önt a nagy birodalomba; a megifjodott Persia alávetette volna Görögországot: azután Carthagoval fogván kezet, Roma bizonyára (?) elbukik az ellene vivott küzdelmekben; és Japhet harczias faját Semnek kereskedő nemzetsége legyőzendvén (?), egészen más erkölcsi és politikai rend határozott volna Europa jövője fölött **).

---

*) Megforditva, szinte csak olly joggal mondhatja más az ellenkezőt. Aristoteles tanitványa talán csak tanulhatott némi jót mestereitől is. Egy olly ember *lényében* nem gyökerezhettek merő ‚jó tulajdonok', ki már mint gyermek, képes volt atyjából csufot üzni, s azon gyanura adni okot, hogy gyilkosaival egyetértett. S.

**) Ezek mind csak olly lehetőségek, mellyeket politikai álmoknak nevezünk. Ki tulajdonithat magának annyi belátást, hogy az ama korban sikerrel biztató valamennyi tényezőket pontosan és csalhatlanul vegye föl számitásába? Az isteni gondviselés bizonyosan Sándor vállalatát is használta az emberi-nem sorsának intézésében: de mi egyéni érdemét illeti e részben, ezt ama csábitó példa, mellyet olly sokaknak adott a vérengző hóditásokra, bizonyosan a legalsóbb fokra szállitja; főleg ha azon állapotot tekintjük, mellyben a felforgatott világot maga után hagyta. Egyedül neki tulajdonitható, ha a törvényes uralkodóiktól megfosztott országokban a rend sok századokra meg lőn zavarva, s egy alig képzelhető romlottság boritotta el az egész föld kerekségét. „Et multiplicata sunt mala in terra: et exiit ex eis radix peccatrix. . . ." (I. Machab. 1, 10.) Ha Sándor lángész volt és rendkivüli jellem, lehettek mások is; és hozhattak utána a legközelebbi századok, vagy akár évtizedek, hozzá nem csak tetterő-, hanem szerencsében is hasonló hősöket, kik ellenkező irányban valának a világ sorsára befolyandók. S ki mondhatja meg, mikép válnak el a Nagy-Sándor által vivott csaták, ha a macedoni phalanxxal a Pyrrhust és Hannibalt legyőző romai legiók, vagy a később ezeket is megsemmisitendett éjszaki népek állanak szemközt? S.

Alexandria alapitása bizonyitja, mennyire értett a macedoni hős az alkalmas helyzet kiszemeléséhez: hogy közlekedésbe hozza a világot, mellyet Babylonból, a világ egyik legelső fővárosából szándékozott kormányozni. Nem is egyedül politikai, s kereskedelmi indokok határozták el a Macedoniában született keleti hőst Alexandria alapitására; hanem mert vagy belátta, vagy mint ez nagy férfiaknál történni szokott, sejtelme volt e város jövendő szellemi fontosságáról. Ecbatana, vagy Persepolis, régi dicsőséggel környezve, az ő eszméjében élő birodalom központjaivá válhattak; vagy átteheté ezt Kis-Ásia partjaira, a görög népek közé: ő azonban épen a határt választá a keleti s nyugoti világ közt. Görögország csillaga most már letünt; Theba elpusztittatott; Athene alacsony dicsvágy martalóka volt; Sparta szigoru törvényeitől eltért; a szabadság puszta név gyanánt a demagogok mulatságaul szolgált; a vitézség helyébe a ravaszság lépett. Ásia népei szinte elerőtlenedve szolgákká aljasultak; a persa birodalom különféle elemei az első megrázkódásra szétváltak. Ugy látszék, mintha a régi világnak uj elem általi megifjodásra volt vala szüksége; és Sándornak, két, egyformán megromlott, s különféle szokások- és intézményekkel biró nép főnökének, jutott a föladat: kelet és nyugot egybeolvasztása által, az uj korszak szellemének irányt adni.

Alexandria kezdettől fogva az eclecticismus széke volt: görögök-, ásiaiak- és zsidókból álló vegyes lakossága, s minden vallások számára épült templomai mellett. A dolgok uj rendje uj jelképet, nevezetet, és központot igényelt; hol az alapitónak gondviseleti eszméje gyökeret verhessen és kifejlődhessék, a nélkül, hogy az előbbi intézmények akadályt görditenének utjába: s épen illyen volt Alexandria.

Egy hóditás, melly Epirus, Carthago, s Roma kivételével, minden történelemmel biró nemzetekre kiterjedt, szükségkép nagy befolyást gyakorolt a világ helyezetére. Europa közeledék a dogmák és tudomány forrásaihoz; s nem csak a földrajzi, hanem a bölcsészi ismeretekből is nagy hasznot aratott. Az Aristoteles kezébe került iratok kétségkivül bővitették a bölcsész ismereteit; s a ki nem hinné, hogy ő logikájának nagy részét, mellyet az ujabbak jelenleg is feltalálnak az indiai rendszerekben, onnan vette át, legalább meg fogja engedni, hogy az ő müvei eljutottak azon vidékekre: mi mindenkor a miveltség kölcsönös kicserélésére vezet. A görög miveltség egész felső Ásiában elterjedt; s ha az uj barbarok betörései miatt nem indulhatott is virágzásnak, annak hatásait bizonyára kimutathatnók, ha az ásiai egyes népek történetét nagy részben homály nem fedné.

Sándor épen azon korban halt meg, melly legkedvezőbb a nagy

vállalatokra: midőn az ifjuság mit sem vesztett még hevéből, s e mellett a tapasztalás és megfontolás is annyira megérlelé az embert, hogy a korábbi éveiben hiányzott tulajdonokat pótolta nála. Meghalt, mielőtt müvének szilárdságot adhatott volna: birodalma ügyetlen kezekbe került; a miveltség azonban hasznot vont belőle. Uj korszak kezdődött az emberiségre; a népek, mindeddig törvények, kormányzat, szokások által elkülönözve, összevegyülnek egymással: s nagyobb egyességben haladnak a közös miveltség felé; mellynek bevégzését Romának fegyverei vivták ki, Krisztus keresztjének számára [1]).

Sándor hadjáratával végződik Görögországnak Homer, Plato, Aristoteles, és általa képviselt költői cyclusa; s azonnal megszünik fensősége szintugy a politikai, mint az értelmi körben: erejét belviszályokban emészti föl. Sparta elbukik; a zsarnok hatalom megszilárdul; az aetolok erőszakoskodásai siettetik a függetlenség elvesztését: melylyet az achaeusok hős törekvései hiában igyekeznek feltartóztatni.

Tudományos szempontból is, a képzelő-tehetség, és észlelés meghaladott két korszaka után, Görögországnak még csak a kritika mezeje maradt fön. E müködés a szellemi tevékenység uj központjának, Alexandriának tartatott fel; valamint Roma a politikai tevékenység központja volt. Ez által nem tört magának uj ösvényt a tudomány; de hosszu, s termékeny vándorlások után az ősi tüzhelyhez tért vissza: s igen sok ismeretekkel gyarapodva, Alexandriában Egyptom rejtélyes templomait és az indiai tanodákat ujra feltalálta.

HUSZADIK FEJEZET.

A görög irodalom.

Azon korszak, mellyet tárgyaltunk, a tudományok és szépmüvészetek tekintetében is legfényesebb korszaka Görögországnak; s mig a

---

[1]) Tudva van, hogy Sándor azt rendelte, mikép holtteste Jupiter Ammon templomában temettessék el; de Ptolemaeus elvitetvén azt onnan, Alexandriában temetteté el. Jelenleg azt hiszik némellyek, hogy e sir fölfedeztetett, és Dr. E. D. Clarke Angliába hozván azt, hitelességét akarja bebizonyitni (*Testimonies respecting the tomb of Alexander*). A koporsó egy darab, 10′ 3½″ hosszu, 5′ 3½″ széles, 3′ 10″ magas kőből áll, boritva hieroglyphokkal, mellyek megfejtése adhatna egyedül felvilágositást a dolog valósága iránt.

Sándor birodalmának kiterjedéséről l. **Van der Lys**, *Tabula geographica imperii Alexandri M.* Leyden, 1829.

persákkali harcz feltüzelte a honszeretetet, az értelmi tehetségek is mind inkább érlelődve, a fejlődés lehető legmagasabb fokát érték el. Hogy Görögország állását megértsük és felfogjuk, nem csupán politikai oldaláról, hanem egész fénykörében kell azt tekintenünk, mellyet megfutott. E szemlélethez azonban nem járulhatunk azon bámulattal, melly a hibátlanság egyedüli érdemét ismeri el, s melly a classicusokat nélkülözhetlen és változhatlan példányokul állitja föl; mintegy lehetetlennek tartván a további haladást, és elvágva e részbeni minden reményét az utókornak. A görögök nagyszerüek voltak: de szinte csak emberek; ők eredetiséggel dicsekesznek: és ez oknál fogva épen azok távolodnak el tőlök leginkább, kik őket utánozni akarják [1]).

A keleti fellengző költészet, az anyagtól leginkább idegen dolgok anyagi szemléletének nevezhető: folytonos személyesitése az a szellemi eszmék- és dolgoknak; az érzékek beavatkozása a vallásnak legmagasztosabb birtokaiba. Illy benyomások sokáig fentartják a hitet és engedelmességet; valamelly nemzetnek főnökében az egész nép visszatükrözik: s abban világosan, tisztán kinyomvák az eszmék és érzelmek mellyeket mindenki homályosan sejt magában. Később a hitet a vélemények és vallási nézetek különbsége váltja föl; a hősiességet számitás: és azonnal kitünik az akarat hatása. E stadiumban találkozunk a görög költészettel.

Linus, Orpheus, Amphion tisztelete nem annyira ezek érdemét, mint inkább a thraciai s görögországi legelső népek együgyüségét és bámulatrai készségét tanusitja; melly hajlam egy ifju nemzetnél tehetséget tanusit. Olly kevés maradt ránk e költőktől, hogy mindeddig nem is tartók szükségesnek, rólok említést tenni. Linus, Apollo fia, és kortársa Pamphos, hymnusokat készitettek; Olen több rendbeli istenségeket hozott be, s énekelt meg: szintugy az istenek tiszteletére daloltak a két Eumolpus, Melampus, Philammon, Orpheus, és Musaeus költők, zenészek és papok, vagy legalább hitoktatók, és a mysteriumok alapitói; kikről a nép ajkain a későbbi korban mesés hagyományok szárnyaltak.

---

[1]) L. F. **Schöll**, *Hist. de la litterature grecque profane depuis son origine jusqu' a la prise de Constantinople*, 1823.

F. Jacobs, *Über einen Vorzug der griechischen Sprache.* München, 1808.

Fabricius, *Bibliotheca graeca.*

Fr. A. Wolff *Prolegomenái*ban kiszámitá, hogy a görög classicai irodalomból, ide nem számitván a szent és egyházi irókat, 1600 darab részint egész, részint megcsonkitott munka jutott el hozzánk; mellyek $^3/_4$ része a görögöktől származik: és ezek közt 450 Livius Andronicus, a legrégibb romai iró előtti korból ered.

Az ő költészetök igen szabatos kifejezése a szent tanoknak; melly inkább rövid, mint mesterkélt kiván lenni: legalább nem törekszik arra, hogy a ‚bölcseség pompás képzelmekkel ragadjon el bennünket'[1]). E költészet a szent dalnok piperétlen szavaiból áll, ki átlátszó képbe rak le mély értelmü igéket; ugy hogy ez az emlékezetbe vésve maradjon, s egyuttal az akarat fölött is uralkodjék: mig minden egyéb czifraságokat ellök magától, mellyekkel a szépet bálványozó költők a polgárisodott népek képzelő-tehetségének hizelegnek.

Gnomicus költők.

Az által, hogy a tudomány és erkölcstan a templomok szük falai közül kivonattak, a költők levetkezve vallásos jellemöket, az élet tudományának tanitói gyanánt jelennek meg, s rövid mondatokba foglalják a gyakorlati igazságokat. A gnomicus ismeretek nem könyvek által terjesztettek: hanem az ünnepélyek, vendégségek és köz gyülekezetek alkalmával énekeltettek el. Ez osztályba sorozhatók a Pythagorasnak tulajdonitott arany versek; mellyek a vallásos énekek, és a vendégségek-, vagy más öröm-alkalmakkor használt lyrai költészet közt, középutat tartanak. Megarai Theognis az ifju Cyrnusnak tanitásokat ád: mint számüzött dóri, magasztalja az előkelők uralmát, és gyalázza a democratia botrányait; midőn jó házból született hajadonok beszennyezik a születés fényét, s a tisztségek és papi hivatal a köznép kezeibe jutnak. Athenei Solon, colophoni Xenophon, szinte hirnévre kaptak; minthogy az élet- és állambölcsészetet versekbe foglalták: mig mások Aesop eszményi jellege által személyesitve, népszerü apologokban adák elő azt.

Epicus költők.

Sok költők, kétségkivül nagyobb költemények tárgyaivá, nemzeti hősök, vagy istenek tetteit választák; és Homer nyelve, ki minden elődjeit legyőzte s feledteté, máris egy tudományosan mivelt nép nyelve. Neki temérdek utánzói voltak; kik nem elégedvén meg azzal, hogy a maeoninak isteni dalait utánmondhaták, rövid életre számitható utánzások által igyekeztek vele vetélkedni.

Hesiod.

Valamint a Homer-féle költészet a hóditó harczias törzsnek vala sajátja: ugy a legyőzöttek és földmivelők költészetét Hesiod képviselte. Elhagyva a cyclicus költők ösvényét, kik csupán Thebát és Iliumot tudták megénekelni, tehetségét egy nemzet alkotmányában két igen nagy fontosságu tárgynak, ugymint a gazdászat-, és vallásnak szentelte. Ha megemlíti is az iliumi hősöket, ezt csak azért teszi, hogy szemrehányá-

[1]) Σοφία δὲ — κλέπτει παρὰγοισα μύθοις. **Pindar**, *Nem.* VII.

sokkal illesse korát, és sajnálatát fejezze ki az iránt, miért nem született hamarább, vagy később; s előadja a fülemile meséjét, melly hiában nyög a keselyü körmei közt: mivel „a ki fellázad a hatalom ellen, az igán kivül, mellyet visel, még keserveket és gyalázatot is kell szenvednie“ [1]). Előadván, milly dicsők a házias erények, s hogy az igazságtalan nyeremény gonoszabb dolog a szenvedett kárnál, azt ajánlja: hivja meg az ember gyakran barátjait és szomszédait; mivel a vendégek vidor hangulata csökkenti a vendégségre tett költségeket, s a beálló szükség perczében a jó szomszéd meztelenül is eljő, mig a rokonok az öltözködéssel vannak elfoglalva.

Theogoniájáról csak annyit emlitünk, hogy Jupiter nem olly durva, s anyagi alakban jelenik meg nála [2]): tőle ered minden igazság; és „jaj annak, ki az igazság ellen esküszik! Az önmagát sebzi meg orvosolhatlanul; maradékai el fognak veszni: mig az igaznak utódai virágzásnak indulnak. Ki valamelly dolognak igazságtalan birtokában van, ki a vendégszeretetet megsérti, az árvákat kifosztja, testvére nyoszolóját megfertőzteti, atyjának ősz haját gunyolja, vagy a reggeli és esti ajtatosságot elmulasztja, azt utoléri az istenek haragja“ [3]). A büntetések azonban csupán ez életre terjednek ki, s „a népek a királyok, a királyok a népek által bünhődnek; egy ember vétke egész város romlását vonja maga után. Ellenben, ha az igazság szem előtt tartatik, a város is virágzásnak indul; a biztosság, a béke leánya, nem zavartatik meg döghalál, éhség, belviszályok által: és hosszantartó örömünnepekben élvezi az ember a földnek gyümölcseit; a fatörzsekből méz csepeg, a nyájak bőven adják a gyapjat, a fiuk hasonlók lesznek atyáikhoz; és kereskedés végett senki sem hagyja el hazáját: mivel a föld gyümölcsei minden szükséget kielégitnek“ [4]).

Hesiodról az mondatik, hogy őt a musák szoptatták, s az Amphidamas által euboeai Chalcisban alapitott költészeti versenyjátékokban ő nyerte el az arany háromlábat: az olvasó azonban észrevehette, hogy mi az irókat nem annyira aestheticai, mint inkább erkölcsi szempontból szoktuk tekinteni.

Két századon át Hesiod után egyetlen nagy névvel sem találkozunk: ez idő alatt azonban az értelmi müködés határai jobban körvonaloztattak, s a történelem- és bölcsészettől nem csak elválasztatott a költészet, hanem még ez utóbbi is több nemekre oszlott. Siciliai Stesicho-

---

[1]) *Müvei*, 200. 599 v.

[2]) *Πάντα ἰδὼν Διὸς ὀφθαλμοῖς, καὶ πάντα νοήσας*. 265. v. Jupiter, ki szemével mindent lát, és a ki mindent tud.

[3]) 319—338 v. — [4]) 223—345 v.

rus az ódákat strophák-, antistrophák- és epodokra osztá. Ephesusi Callinus, az alagyai versmérték feltalálója (681), feltüzelte övéinek bátorságát; mint Tyrtaeus a spartaiakét (684). Archilochus [1]) sátyrákban önté ki haragját (700). Terpander népies dalokat költött, a pásztorok, aratók és dajkák számára, s a héthuros lantot föltalálta (625). Methymnai Arion a dithyrambus feltalálója (620). Mytilenei Alcaeus nagy költő, de silány polgár volt (590). Colophoni Mimnermus az élet mulandóságáról, s az érzékek gyönyöréről panaszkodott; mig Sappho (620) a megvetett szerelmet bámulandó versekben nyögte ki: mellyek azonban a szenvedély heves küzdelmét árulják el, s a női szemérmet lábbal tapodják [2]). A scolionok különös nemei valának a népszerü énekeknek, s különösen asztal fölött mondattak el; midőn mindenki köteles volt koboz kisérete mellett valamelly dalt énekelni, vagy csupán elmondani, egy myrtus-ágat tartva kezében, mellyet az utána következőnek nyujtott. Leghiresebb dal volt Harmodius- és Aristogitoné; nem volt vendégség, hol az ne ismételtetett volna; s ha valaki azt mondá: „Menjünk ehhez, vagy ahhoz Harmodiust énekelni", annyit tett, mint hozzá ebédre menni. Anacreon, Alcman, és más költők elveszett dalai szinte vendégségek alkalmával énekeltettek.

A lyrai költemények alapját az élvek könnyelmü bölcsészete teszi*); mulandóságára emlékeztetvén az embert, élvezetre hivják őt fel, addig, mig idő van rá. Mimnermus dallá: ‚Mi volna az élet szerelem nélkül? Minő élvezetet várhatnánk e nélkül? Ha nem lehet szeretnem, vigyen el a halál.' Simonides, a ceosi busongó költő, legfőbb jónak tartja az egészséget, tovább a szépséget, az igaz uton szerzett vagyont, végre a vidor társalgást jó ismerősökkel; s csupán csak a görögök tulfinomitott érzékisége szülhetett egy Anacreont.

Ennél későbbinek látszik az Orpheusnak tulajdonitott, Argonau-

---

[1]) **Libel**, *Archilochi jambographorum principis reliquiae.* Lipcse, 1818.

[2]) Görög nők költeményeit összeszedte **God. Olearius**, *Poëtriarum VIII. Erinnae, Myrus, Myrtidis, Corinnae, Telesillae, Praxillae, Nossidis, Anytae fragmenta et elogia, gr. et lat.* Hamburg, 1734.

Mulierum graecarum, quae oratione prosa usae sunt, fragmenta et elogia, gr. et lat. Accedit catalogus foeminarum sapientia, artibus, scriptisque apud Graecos, Romanos, aliasque gentes olim illustrium. Göttinga, 1739.

A. **Schneider**, *Μουσων ἀηδη, sive poëtriarum graecarum carminum fragmenta.* Giessen, 1802. (Sappho, Erinna, Myro, Myrtis, Corinna, Nossis, Anyta, Cleobulina, Euridice, Hedyle, Irene, s Theosebia.)

*) Vagyis azon ‚bölcsészet', melly ellen emeli hatalmas szavát a valódi, mert isteni *bölcseség*, a szent iratokban (Bölcses. könyv. 2, 1 stb.); s mellyet az, méltóbb névvel, esztelenségnek mond. S.

tákról szóló költemény; melly az éjszaki népek állapotáról ád felvilágositást, a persa háboru korából. Alcman az egyedüli lacedaemoni költő, kitől töredékek maradtak ránk; mellyekben tánczosok csoportja közt, kiket fölkért, hogy gyámolitsák vénségét, énekli meg a honi isteneket, s az Eurotas vizében fürdő hajadonok szépségét.

Sokkal magasztosabb érzelmeket ihlett a musákba a persa háboru, és samosi Choerilus dalai, ki a görögök diadalait magasztalta; s a Panathenaeumokon Homer költeményeivel együtt énekeltettek. Talán a pillanatnyi érdek okozta, hogy költeményei nem mentek feledékenységbe, mint ez halicarnassusi Panyasis-, és Antimachussal történt, kik Hercules tettei-, s a Thebaissal, az utolsó kisérletet tették az eposban.

Pindarus.

A lyrai költészetben ez egyéni érzelmeket a közös érzelmek váltották föl; s azok az egész nemzet hálájának, vagy az olympiai játékok alkalmával egész Görögország által a nyertesek számára osztogatott tapsoknak kifejezései voltak. Pindarus volt e részben az ünnepelt költő. S ő az egyedüli, számunkra fönmaradt dóri költő; kinek eredetét az itt-ott nyerseséggé fajult rövidség, és aristocraticus érzelmei is tanusitják: miért a persákkali egyetértésről is gyakran vádoltatott [1]). Az ő költészete egészen különbözik attól, mellyet közönségesen lyrainak szoktunk nevezni: nem annyira sugallatokkal, mint visszaemlékezésekkel foglalkozva, nem emelkedik a végtelennek azon érzetére, vagyis inkább sejtelmére, mellyben a magasztosság áll. Pindar hymnust készit valamelly nyertes félnek a játékok alkalmával; de a mindennapi tárgyat mellőzve, a dórok izlése szerint a multra térvén át, a nyertes honának fényes történeteit, vagy őseinek tetteit sorolja elő. Verseinek homályossága, a hirtelen ugrások, mellynek következtében Pindarus röpte közmondássá vált, idegenszerü- s visszataszitónak tetszik előttünk; mert nem találjuk meg az összekötő kapcsot, és tudományos vizsgálat által kell azt pótolnunk: mi leginkább képes a lelkesedést lelohasztani. A görögök minden czélzásait elértették; a régiek tettei még eleven emlékezetökben éltek; a fölemlitett fejedelmeknek köszönhették a tartomány polgárisodását és dicsőségét, s mindez a nemzeti hiuságnak hizelgett: ők tehát könnyen felfogták, és kedvelték a költőt, ki a nép nevében osztogatá a dicséretet a jelenkor, és mult idők dicső férfiainak.

---

[1]) W. **Wachsmuth**, *De Pindaro, reipublicae constituendae et gerendae praeceptore.* Kiel, 1823—24.

O. **Zeuss**, *Quid Homerus et Pindarus de virtute, civitate, diis statuerint.* Jena, 1832—34.

Az ő nyersesége miatt gyakran elejbe tételték Corinna: kinek zengzetes nyelve hizelgett a fülnek; sokan Hiero királylyal együtt, a sima Bacchylidest kedvelték inkább: de azok, kik a jelent olly örömest csatolták a régi emlékekhez, s a kialvó hagyományokat megőrizni kivánták, inkább a merészséget, mint a szabályszerüséget keresték benne. Kebelrázó dolgokat, nem pedig fülcsiklandást ohajtottak ők; miért is szerették benne a gondolatok ujdonságát, a szavak bőségét, a mondatok komolyságát és mélységét, azon fényt, mellyel a legközönségesebb dolgokat övezni tudta, s a szabadságot, mellyel néha a tragicus költemény magasságára, s Homer epicus bőségére emelkedik. Leirja Görögország és Sicilia fejedelmeit, kik a béke malasztjait ünnepélyek, kocsi-, és lóversenyek, s vendégségek által tették érezhetőkké: mellyeknél a költő soha sem hiányzott. Ha valaki azt vetné szemére, hogy ő egy szóval sem emlékezik a marathoni és salamisi hősökről, mig a küzdőket, futókat, és vendégszerető főurakat egekig magasztalja: nem mentegetjük őt e részben; de képzeljük csak magunknak a Delphiben, Olympiában, vagy az Isthmuson összegyült görögöket: milly örömérzet foghatta el sziveiket, midőn e nemzeti ünnepélyek alkalmával, a zenének lelkesitő hangjai közt megnevezteték Aegina, ‚a vendégszerető, s az igazságot gyakorló dóri sziget'; Delphi, ‚a földnek köldöke'; Salamis, melly ‚képes nevelni harczfiakat'; Athene, a domborodott keblü nőkkel, s dicső az Alcmaeonidák nagy birtoku nemzetsége által; a jeles Syracusa, a kövér Sicilia ‚pompás és dus városaival, mellyeket Saturnus fia harczias néppel áldott meg; melly az olympiai olajfa arany leveleivel gyakran ékitett réz fegyverekről meg nem feledkezik' [1]). Ekkép hallván magasztaltatni egyik nép a másiknak tetteit, s a honi folyók partjain utánmondva e dalokat, a közös nemzeti érzelemben egyesülének a különféle törzsek; és igy sokkal magasabb foku erkölcsiség terjedt el köztök, mint a minőt a többi költők rideg mondatokban raktak le.

Szinházak.

A görög miveltségnek egyik kiváló jelleme a szinjátékok iránti izlés, és a hajlam: szellemi időtöltéssé emelni a társadalmi gyönyöröket. A görögök olly magas fokra emelték a szinházat, miszerint annak megérthetése végett mindenekelőtt szükséges a mi színi előadásaink jelentéktelen pompájából kiemelkednünk: midőn csupán unalom-üzésből, csekély számu emberek, zárt falak közt gyülnek össze, bámulni azt, mit közmegegyezésnél fogva szépnek tartanak. A görög szinházak nem voltak fedve: hogy a láthatár szemlélete az ünnepély vidámságát nevelje;

---

[1]) *Nemeon.* I—II. stb. — *Pythion.* VII—VIII—IX.

gyönyörü helyeken épültek, hol tágas kilátás nyilt a szemnek, igen gyakran a tengerre [1]). Midőn a színész a csillagokat, és az eget hivta bizonyságul, mindenkinek szemei az égre valának szegezve; gyakran azon helyeket is szemlélhette, mellyekhez a megszólitás intéztetett: mint például, midőn a haldokló Ajax Atheneből Salamishoz intézte beszédét. Eléggé tágasak voltak valamennyi polgár-, és idegennek befogadására; kik fokonkint emelkedő lépcsőkön ülve, távolból látták a színészeket: kiknek ez oknál fogva termetöket, arczvonásaikat és hangjokat gyönyörü álarczok és cothurnusok által kellett tulzólag kiemelniök. Mázolt diszitmények nem voltak szokásban, vagy a valóságos tárgyak pótolták azokat; s ezek olly fénynyel állittattak elő, hogy mint Plutarch irja, a ‚Bacchansnők, a Phoeniciai nők, Oedipus és Antigone, Medea és Electra' előadásai több költségbe kerültek, mint a persa háboru.

A színészek igen nagy tiszteletben álltak; s Eubulus Dénes tyrannusnak olly igazságokat mondott, mellyeket bizonyára másoktól el nem türt volna. Aristodemus kibékité Fülöpöt Athenevel, midőn leginkább el volt e város ellen keseredve; s e király meg nem válhatott Neoptolemus és Satyrus társaságától: és igen lekötelezve érezte magát az atheneiek irányában, hogy ezeknek szabadságot adtak az ünnepélyein való megjelenésre. Satyrus jutalom fejében egy barátjának Olynthusban rabszolgaságra jutott leányait kérte ki Fülöptől; és ő volt az egyetlen a görögök közt, ki a szerencsétlen phocisiakon megkönyörülvén, számosakat kiváltott közülök. Golos azzal dicsekvék, hogy két estve egy talentumot jövedelmezett neki: pedig tudjuk, hogy tizenöt talentum jelentékeny vagyont képezett Atheneben. Maguk a szerzők is vállaltak el valamelly szerepet az ő darabjaikban; egyébiránt nem kell felednünk, hogy a szinpadi előadások fő czélja volt, a benyomás egysége: ugy hogy a költőre nézve minden egyéb alárendelt dolog volt.

Drama.

A dramai müvészet kétségkivül Görögországban is gyenge kezdetet tüntet föl; sőt azt is állitják, hogy a tragoedia, nevét a Bacchus ünnepein áldoztatni szokott kecskétől (τράγος) nyerte: s kezdetben a sicyoni Epigenes által készitett, és Bacchus, Ariadne, s Adrastus kalandjait előadó, s az egész nép, vagy több karok által dalolt odákból állott: melly népszerü eredet jellegét mindig hiven megőrzé a görög dramamüvészet. Véleményünk szerint azonban a tragoediának sokkal magasztosabb és vallásosabb eredete, a mysteriumok ünnepélyében gyökeredzik. A karok énekei, a körmenetek pompája, a társas életre változott

[1]) A taorminai szinház hátterét az Aetna hegy képezte.

vad állapot ábrázolása, ugy szinte a nagy férfiak tetteinek előadása, kik a földmüvelést, és a miveltséget behozták, már magukban némi szinpadi hatással voltak, hasonlóan a mi középkori mysteriumainkhoz. A szabad görög musa bátor volt ugyan kilépni sarus lábaival a szent körből; de azért soha sem téveszté szem elől vallásos jellegét: hasonlóan a chinai s indiai legrégibb müvekhez, mellyek a pagodák mellett fölállitott szinpadokon szavaltattak el.

Innen van az Aeschylus ellen emelt szentségtelenségi vád, mintha ő a mysteriumok szertartásait a tömeg előtt kitárta volna: innen a kényszerüség, a későbbi müvészekre nézve, hogy közönségesebb tárgyakat dolgozzanak föl [1]).

Solon idejében Thespis a karhoz egy személyt csatolt, mellynek egy szerepet kellett előadni. Phrynichus volt első, ki nőket léptetett föl a szinpadon, s korabeli történeti tárgyat vett kidolgozás alá; Themistocles költségén tudnillik Miletus bevételét olly érzékenyitő modorban ábrázoltatá, hogy a görögök, vagy azon tulfinom érzetnél fogva, melly a nagyon is való eseményeket nem akarta a szinpadon megtürni, vagy mivel szemrehányásképp vették, hogy a városnak segélyére nem mentek, ezer drachma birságra itélték őt. Choerilus saját jelmezeket készittetett a szinészek számára, s a legelső szinház az ő dramái számára épült.

Aeschylus.

E gyönge kezdetet tulszárnyalta Aeschylus, kinek musája a honszeretet volt. Mi az alakot illeti, a joniai epos, és a dóri lyra jelölék ki neki az ösvényt; a Thespis által behozott szinészhez egy másikat adván, a párbeszédet hozta divatba; a tragoedia számára rendes szinpadot készittetett, jelmezeket, diszitményeket, gépkészületeket: egészen a mivelt nép izléséhez képest, melly martius vége s aprilis kezdete közt, a Bacchus-féle ünnepélyekre Atheneben összegyült. Ő az embert legóriásibb alakjaiban rajzolta, midőn egy magasabb, ellenállhatlan hatalom által a szerencse tetőpontjáról a nyomor mélyébe taszittatik; s a végzetszerüség eme szigoru, komoly tanából merité dramáinak minden érdekét. S hogy a benyomás annál tartósabb legyen, a legrégibb hagyományok közt keresett tárgyakat: azon mythusok közt, mellyekben az eredeti magasztos igazságok nyilatkoznak, s mellyeket ő Pythagoras

---

[1]) **Böckh**, *De trag. graec. principiis.* Heidelberg, 1808.

A. L. G. **Jacob**, *De tragic. graecorum cum republica necessitudine.* (*Quaest. Sophocl.* Varsó, 1821.)

J. W. **Süvern**, *Über die histor. und polit. Anspielungen in der alten Tragoedie.* (Abhandlung. der Berlin. Acad. 1824.)

iskolájában tanult [1]). Itt találta föl Prometheust, az emberiség jelképét; ki az égi tüzet elragadta, az embereket polgárositotta, ki a jóért, mellynek szerzője vala, bünhödött, s az erőszak által szabadittatott meg: ő ezt egy tragoedia hősévé teszi, mellyet a pedans tudósok együgyü münek fognak tekinteni, minthogy egyebet sem foglal magában a hős, és többi istenségek örökös panaszainál; ellenben, a ki látni akar, magasztos képletét látja benne az embernek, ki vétke miatt szenved, és ujra fölemelkedik; vagy pedig a szellemnek, melly azért szomorog, mivel nagy, mivel nem képes meghajolni Jupiter, vagyis a nyers erő hatalma előtt [2]), s mivel önmagánál jobban szereti az emberiséget*).

A görög függetlenség veszélyeztetésének korszakában a szabadság mellett harczolt Marathon- és Salamisnál; azután folytatá hivatását a nemzeti önérzet és bátorság fölelevenitésében. A ‚Persák' czimü tragoediában, mellyről a sophista Gorgias azt mondá, hogy azt inkább Mars, mint sem Bacchus, a tragoedia-költők védistene sugalta, ügyesen szemelte ki az ország hősi mozzanatát: melly való, és még fris emlékezetben lévén, hathatósabb befolyást gyakorolt a közvéleményre s a politikára a félistenek dicső tetteinél; annál is inkább, minthogy az akkor folyamatban lévő háboru, csupán Nagy-Sándorral végződhetett be. Aeschylus e tragoediában az egyéni méltóság érzetét, és a közszellemet, az egyetlen ember szeszélye iránt hódoló néptömeg vak engedelmességének állitja ellenébe, kinek nagysága embertársainak lealacsonyitásában áll.

A tragoediának jövőre, ha jól felfogta hivatását, egyedüli czélja

---

[1]) *Veniat Aeschylus, sed etiam Pythagoreus.* Cic. *Tusc.* II. 9.

[2]) Váratlan dolog olly mérsékelt, és jó izlésü irónál, minő Villemain, a következő szavakra találni: „Nem szólok *Prometheus*ról, ezen képtelen darabról, mellyben az ember a repülő *Oceant* szemléli, szárnyas állat által vitetve, a görög képzelődésnek egyéb költői őrjöngéseivel együtt." *(Cours de litterature française*, III.5 leczk.) Talán azért lát benne képtelenséget és őrjöngést, mert eltér azon pompás illemtől, mellyet követőik a görögökre fognak.

*) Mi inkább egy olly *vallás* eszméi ellen küzdő, s elfojtott belharcz kifejezését látjuk benne, mellyet az ember, a költő, tisztelni nem tud, s mellynek mégis félelemből kénytelen hódolni. Vagy képzelhetünk-e józan eszü, s gondolkodni tudó embert, ki a kebellázító igazságtalansággal, irigy, és féltékeny istenek által intézett mostoha sorsban csak azért nyugodjék meg, mivel azt türnie kell, és megváltoztatnia lehetetlen? Nem folytonos élesztése volt-e ez a Jupiter elleni daczos, pártütő szellemnek; fölkeltése minden kebelben a Titanok boldogtalan harczának; ellentétbe helyezése az érzelem- és hitnek, az emberi- és istenineк? Boldogtalan költészet, melly a földeritő értelmi fény, és vigasztalás után sovárgó embernek, a szükségképi gyülöletessé lett vallás helyett csak egy hajthatlan ‚*fatum*'-ot tuda kárpótlásul adni! S.

leend: az emberi szenvedélyek nemesbitése, a gyülölség lángjának, és a bosszuszomjnak csillapitása, a bün gyalázatosságának, és ama vigasztalások- és jutalmaknak kimutatása, mellyek az eltiprott erényre várnak. A régi tragoedia nem emelkedheték föl e morál magasságára; s a régi tragoediákat átalában, valamint az ujabbakat is nagy részben, az ellenhatás és föllázadás szelleme lengi át. Hasonló benyomást szül Aeschylusnak eme tragoediája, mellynek czélja: tetszést ébreszteni a görögökben egy ellenséges nemzet balsorsának szemléletére; s milly büszke örömérzet foghatta el az atheneiek kedélyét, látva, mikép az ő szabadságuk ellensége csupán a tegzet menti meg a futásban, és Darius árnyéka azt ajánlja népének, hogy többé Görögországot, különösen pedig Athenet meg ne támadják.

Egyéb tragoediáiban is több, vagy kevesebb érdeket tanusit a közügyek iránt: Athene győzedelmének fontosságát vitatja; azt mutogatja a nézőknek, hogy a szabadság el nem nyomható; hogy a valódi nagyság diadalmaskodik az erőszakon, és legdicsőbben nyilatkozik a balsorsban; s hogy a tyrannusok is a hajlithatlan akarat, a sors uralma alatt állnak. A Könyörgők-ben a népek és vallások közti szent kötelékeket világositja föl; a Hét-ben Theba előtt, az idegen Capaneus által megtámadott köztársaság és vallás eszméje a tulnyomó; még Oedipusban is nem magánemberek balsorsát állitja szem elé, hanem a várost fenyegető veszélyt, és az istenek segélyét; s egy, az ellenséges betöréstől megszabaditott nép öröm-dalával végzi. ‚Agamemnon'-ban a gőg következéseit mutogatja a diadalittas népnek; s a kar Aegisthus fenyegetéseinek ellentállással felel. A ‚Choephorok'-ban az igaz diadalmaskodik a gazság fölött, a törvényszerüség a bitorlás, az isteni akarat az emberi vakmerőség fölött. Különösen az ‚Eumenidák'-ban az igazság fölötti határozat az istenek kezeibe van letéve, vallásos szertartással környezve az Areopagus, és megszentesitve a törvényes intézmények, ünnepélyek és szokások. Hasonlóul Athene legnagyobb férfiaihoz, a nép ujitási vágyának ellenébe Aeschylus is a régi dolgokhozi ragaszkodást állitja; s felszólittatván, hogy dolgozná át ujra Tynnicus Paeanját, melly dallal a játékok szoktak volt megnyittatni, azt felelé: „A dal igen dicső; s ha ujat kellene készitenem, attól félek, ugy járnék vele, mint az uj szobrokkal történt, összehasonlitván azokat a régiekkel; ezek az ő durva egyszerüségökben istenieknek tartatnak, mig az ujak több mesterséggel készülvén, bámultatnak ugyan, de egyátalában nem tartatnak istenieknek“ [1]).

---

[1]) 80 tragoediái közül csak a következők maradtak fön: a *Leláncolt Pro-*

Hasonlóan Dantehez, Aeschylus sziutugy nyers az irmodorban, mint magasztos az eszmékben: gazdálkodik az episodokkal, de azokkal mély hatást tud előidézni; hasonlóan Dantehez tulságos a képletek használásában, mélyebb, mint szabatos, sokkal magasztosabb, mint szép. Egyébiránt az idegen szokásokat nem ismeri, a persák által az isteneket imádtatja, a persa nőket leplezetlen arczczal tünteti elő, s a korlátlan monarchia helyett képviseleti formákat tulajdonit nekik. Átalában nem annyira könyörületet, mint rémületet igyekszik önteni hallgatóiba.

Sophocles.

‚Ő a nélkül, hogy tudná, eltalálja az igazat', mondá Aeschylusról Sophocles; melly szavak azt jelenték, hogy az uj tragicus a természettel müvészetet is fog egyesitni. A salamisi ütközet után, szépsége miatt arra szemeltetett ki Sophocles, hogy az ifjak karában énekelje a Paeant, s a diadaljel körül vezesse a tánczot; Pericles és Thucydides alatt seregvezér volt; agg korában a papok karába lépett, tetézve mindazon áldásokkal, mellyeket lelki nyugalom, közbecsülés, meg azon öntudat adhat az embernek, hogy életében jót cselekedett. Hanyatló korában érte őt a bánat, hogy egy háladatlan fia bárgyunak hirdette; mit az által czáfolt meg, hogy ‚Oedipus Colonusban' czimü müvét olvasta föl: valamint Aeschylus, arról vádoltatván, hogy a mysteriumokat elárulta, a Salamisnál nyert sebeit mutatta föl a népnek. Huszszor nyerte el Sophocles az első jutalmat a versenyjátékok alkalmával [1]), s még gyak-

---

*metheus; a Hét, Theba előtt; a Persák; az Esedezők; Agamemnon; a Choephorok; az Eumenidák.*Sophocles 130 darabja közül: *Ajax Mastigophoros; a Trachisi nők; Electra; Philoctetes; Oedipus király; Oedipus Colonusban; Antigone.* Euripidestől husz maradt fön; nevezetesbek a következők: a *Phoeniciai nők; Hippolytus; a Könyörgők; Medea; Hecuba; Orestes; Andromache; Alcestis; Iphigenia Aulisban; Iphigenia Taurisban.*

[1]) Először nyert a versenyen Aeschylus ellen ‚Triptolemus' czimü dramájával, melly a satyricus darabok sorába számittatott; minthogy satyrok, nymphák, cyclopsok és hasonló szellemek képezték a kart. E müvek, mellyek talán a valódi tragoediát és vigjátékot megelőzték, az előadási modor és helyzetek által az utóbbihoz, a személyekre nézve pedig az előbbihez tartoztak: a személyek istenek, félistenek és hősök voltak, de mezei jeleneteket és egyszerü kalandokat ábrázoltak, tánczok és élénk jelenetek kiséretében, s a diszitmények berkek-, kutak-, és barlangokból álltak. Az e nembeli darabok közül egyedül Euripides Cyclopsa jutott el hozzánk. Sophocles is igen sok satyricus darabokat irt, de mind elvesztek; s különösen nagy a veszteség *Triptolemus*-ban: melly valószinüleg világot deritett volna a görög és olaszországi viszonyokra. E darab hőse Cerestől nyerte a büvész-szekeret, hogy az olasz félszigetre jöjjön át, és egyszersmind utasitásokat kapott Olaszország-, Oenotria-, Tyrrhenia- s Liguriáról. (**Halicarnassusi Dénes**, I.)

rabban a másodikat; a tragoediát saját jellemének szelidségéhez és Pericles kortársainak finomabb és udvarias kedélyéhez alkalmazá; s valamint Aeschylus magasztosság által tünik ki, szintugy Sophocles nemes lelkülete által bámulandó. Azt lehetne mondani róla, hogy hazájának fönséges gondatlanságát személyesíti, midőn ez a küzdelem végeztével babérjain nyugodott. Épen azért, mivel a közönséges lelkeknek megfoghatlan magasságra nem emelkedett, több tetszésben részesült Aeschylusnál: eszményi tárgyak helyett valókat adott, a cselekvés bonyodalmát több mesterséggel fejtette ki, és a sima nyelvre nagy gondot forditott. Igy van Petrarchának is több olvasója, mint Dantenek.

Százharmincz tragoediát irt; mellyek közül csupán hét maradt föl számunkra: ezek azonban a tökéletesbek közé tartoznak, s minden más költészetnél mélyebb pillantást engednek vetnünk a görögök szépmüvészeti érzelmeibe. Korának izlése szerint versei simák, és gondosan valának irva: az atticai beszédmódot nagy könnyüség- és ügyességgel kezeli; a jeleneteket és a bonyodalmat mesterségesen állitja elő; s mondatainak lágysága és szépsége miatt ‚atticai méh' melléknevet nyert. S valójában senki sem multa őt felül a szavak és kerek-mondatok megválasztásában. Karai, ha nem mulják is fölül Pindar karait, azokhoz mind tartalom-, mind alakra nézve mindig hasonlithatók. Mig Aeschylus csupa papok-, vének- és patriciusokból képezett magának hallgatóságot: ő a nőknek is megnyitá a szinpadot; az istenségről a legmagasztosabb fogalmakat nyujtja [1]; az ő vallása derült; rémület helyett szelidebb érzelmeket gerjeszt; a választott hőst eszményivé tenni törekszik, a nélkül, hogy azt tökéletesnek állitaná; szenvedélyes a festésben, minden aljasság nélkül. Ő a harmadik játszó személyt hozta a szinpadra, számüzte onnan a mythologiai, s a képzelt lényeket, ámbár majd mindig hősök-, vagy királyokkal foglalkozik; az Aeschylusnál uralkodó végzetszerüség helyébe a gondviselés eszméjét állitá (?); a különféle egyének beszédmódja közt is megtartja a kellő különbséget, de csak azon

---

Voltak köztök mythologicus, és némelly tréfás darabok; s a czimek után itélve, tartalmuk ollyan lehetett, a mit ma satyránk nevezünk. Illyen lehetett a *Momus*, az *Istenek számkivetése*, az *Aleadok*, tele kitörésekkel az elkorcsosult athenei intézmények ellen; a *Görögök vendégsége* Trojában, a hadvezérek közti czivódásokra vonatkozólag; *Achilles kedvesei*, mellyben nem nagy illedelemmel azon udvarlások rajzoltatnak, mellyeket néhány kéjelgő, e hős iránt, kit hajadon leánynak tartottak, Scyrus szigetén tanusitott.

[1]) G. **Schwab**, *De religione Sophoclis rationali*. Stuttgart, 1820.
E. J. G. **Schmid**, *De notione fati in Sophoclis tragoediis* Lipcse, 1821.
Steiner, *Über die Idee des Sophocles von der göttlichen Vorsehung*. Züllichau, 1829.

azon határig, meddig az eszményiség, a görög müvészet czélja, megengedi; minden tulzás nélkül a fájdalom, vagy tulfinomság nélkül a gyengédség kifejezéseiben, sokkal czélszerübben kapcsolja össze az eseményeket, helyesebben osztja el a szerepeket, és mesterségesebben oldja meg a bonyodalmat.

Most már nem arról volt szó, hogy gyülölet gerjesztessék a nézőkben az idegen uralom iránt: sőt inkább a féktelen szabadságnak kellett gátokat vetni. E szerint azt lehetne mondani róla, hogy Ajaxban az athenei, üldözőbe vett nagy férfiakat vigasztalja; Antigone inti az embereket, hogy a végzet ellenében hiában küzdenek*); Philoctetes jobb bánásmódot ajánl a rabszolgák ellenében, s ujabbkori lovagias érzelmeket lehel. Igy például az ujabbkori szokásokra emlékeztet Haemon szerelme is: Deianira az őrjöngő Herculesben már miveltebb lelkületü szerény nő; s daczára féltékenységének, a férj iránti tekintetből szivélyesen fogadja vetélytársát. Therea czimü elveszett tragoediájában egy nő olly gyengéd nemes módon panaszkodik nemének állapotáról, mikép azt semmiféle tragicusnál sem olvassuk: „Hajadonok, közönyösen neveltetünk mi az atyai házban; játékszerek között növekedünk fel; fölserdülve, távol az atyai tüzhelytől, idegenek közé vitetünk; egyetlen éj egész lételünket megváltoztatja: nem marad egyéb számunkra az önmegadásnál.“

Euripides.

Euripidest csupán az hasonlithatja az előbbiekhez, ki nem képes megitélni a görög szellem magasztosságát és teljét. Azok, kik csupán

---

*) Tehát itt is csak a ‚fatum‘ a végszó! „Ne esdj már semmiért, az elhatározott veszélyt embernek elháritni nem lehet.“ Ez azon egyedüli vigasztalás, mellyet ‚Antigone‘-ben a kétségbeeső királynak tud adni! S milly morált vonhatni le ‚Electrá‘-ban? hol vétkes bár, de mégis saját anyját, fia öli meg; mig leánya kivül őrködik, hogy: „ha jő Aegisthus, meg ne lepjen“, ugymond, „észrevétlenül.“ S ez iszonyu tett, évekig forralt bosszu következtében, meggondolva, s olly lassusággal követtetik el, hogy az ismételt gyilokszurások közt elvérző anya esdeklései, sikoltásai, ötször rázkódtatják meg az emberi érzéssel biró hallgatóságot! A ‚kar‘ maga is „*szinte* borzad“; de a jó leány vad kéjjel figyelmezteti a kivül levőket anyja kiáltozására: „Bent jajgat egyki; nem halljátok oh arák?“ És: „Ismét sivalg: halljátok?“ Sőt még ő buzditja kivülről testvérét: „Tégy két szurást, ha birsz. . .“ Ez Sophocles ‚szelidsége‘! S midőn Electra látja az elkövetett borzasztó tett után jönni testvérét, örömmel kiált föl:

„Ime már jőnek ők; kezökről vér csurog
Hadur zsengéiből kimondhatatlanul!“ Orestes pedig viszont:
„Bent minden *jól megyen*. . . . többé ne félj,
Hogy rajtad becstelen dölyfösködjék anyád.“ Nemde gyönyörü erkölcsi iskola az illyen szinpad? Pedig ez még a legjobbik! S.

a formákat bálványozzák, kiknek csak hallásuk van, de nem melegen érző keblök, őt mindenesetre többre becsülendik amannál. Aeschylus borzalmat szándékozott előidézni: Sophocles pedig könyörületességet; Euripides amazok nagyszerüségét és rendező bölcseségét meg sem közelitve, a szenvedély felizgatását tüzte ki czélul, s ennek elérése végett nem mindig a legnemesebb eszközökhez folyamodott; a jellemet alárendelte a szenvedélynek, az istenek és hősök ajkaira köznapi szenvedélyek hangjait adja, s a való után törekedve, aljasságba esik; az embereket rut szinben festi, mint kiket alacsony indokok ösztönöznek a cselekedetre; miért is Sophocles nem egyszer mondá: ‚Ollyanoknak rajzoltam az embereket, minőknek lenniök kellene; Euripides pedig, a minők valóban.' A lelkesedést a csin váltotta föl, az izlés szabályoknak vettetett alá. Euripidesnek nem volt bátorsága, átengedni magát hatalmas értelmi, s fényes képzelő-tehetségének, és finom érzelmeinek a szellem odaengedésével: sőt inkább e dicső természeti adományokon tudományosság, okoskodás, és szőrszálhasogató kritika által kivánt erőszakot tenni. A müvészetet tüzve ki magának czélul, a nagyszerü szépség és aprólékos müfogások közt ingadozik; inkább szónok, mint költő gyanánt tünik föl: az iskola és forum szokásait szinpadra viszi. Hecubában peres tárgyak fordulnak elő, egészen különbözőleg az Eumenidáktól; Orestes valóságos perfolyam, minden formáival: Ulysses ravaszul elferdíti a szavak értelmét. Euripides hozta be a Prologust, mellyben az előbb történt dolgokat adja tudtára a nézőnek: holott ezt a történet folyamából is megtanulhatná; a szövevényben a részletes tények előtérbe tolulnak, a közérdekü események rovására; s a bonyodalom erőtlenségével öszhangzásban áll a gyenge előadás, és a költészet halványsága: a helyett, hogy kortársainak javitására, s azok érzelmeinek finomitására törekednék, saját korának magasztalásával vagyon elfoglalva.

Olly idők voltak ezek, midőn a sophisták a szóvitákban lelvén gyönyört, összezavarták az erkölcsiség fogalmait, és a scepticismus felé eveztek. Euripides az ő korabeli bálványoknak áldozva, olly mondatokkal rakta meg müveit, mellyek gyakran erkölcstelen tartalmuknál fogva a legkárhozatosabb hatással voltak azon népre, mellyre a szépmüvészetek olly nagy benyomást tettek [1]). Mindamellett mégis a bal-

[1]) „Szolgáljuk az isteneket, bárminők legyenek is azok." *Orestes.* — „Ha már meg kell szegni a törvényt, szegd meg ugy, hogy uralkodjál; egyébkint tartsd meg azt" (Julius Caesar kedvencz mondása). „Az ajkak esküdnek, de a lélek nem igért semmit." Plato alkalmasint Euripidesre czéloz, midőn panaszkodik, hogy a tragicus költők „az embert a szenvedélyek rohamának engedik martalékul, és elpuhulttá teszik őt, midőn a hősök siránkozó panaszokra engedik fa

események rajzában igen gyakran a valódi erkölcsi szépségig emelkedik; és jeles tulajdonok nélkül bizonyára nem nyerte volna meg Racinenak kedvét: s az atheneiek is az ő müveit Aeschylus- és Sophocleséivel együtt tették le a köz levéltárakba, mellyek őrizetét különös egyénre bizták.

Ebből egyszersmind az is kitünik, milly nagy fontosságot tulajdonitottak a görögök a tragoediáknak. Ezek verseny tárgyai voltak a Bacchus-ünnepek alatt; minden költőnek három tragoediát, és azonkivül egy guny-, vagyis pásztorjátékot kellett előadni: hogy a tragoedia komoly hatása a kaczaj által megszüntettessék. Ismételtetni, miként nálunk, nem szoktak a tragoediák: kivéve, ha a szerző nagyobbszerü változtatásoknak vetette alá müvét; s akkor is csak későn vétetett elő ujra. Innen a szinköltők bámulandó termékenysége: s jóllehet nagy részben államférfiak és csapatvezérek voltak, igen kevés volt köztük, ki hatvannál kevesebb darabot irt volna; némellyek százhuszat is fölmutathatnak. Sophocles százharmincz darabja közül csupán hét, Euripides hetvenöt müve közül tizenkilencz, Aeschylustól pedig hét maradt ránk. A szerző maga gondoskodott darabjának előadatásáról: ő tanitotta be a szereplőket a szavalat- és tagjártatásra; valamint a karokat is ő maga igazgatta.

A tragoediában minden eszményesitve volt: a szinész hősi állásba tette magát; miként a költő a jellemeket nem az emberiségen kivül, hanem azon fölül kereste. A tragoediának rendes tárgya, az erkölcsi szabadság és a végzet, azon hajlithatlan hatalom közti küzdelem volt, melly előtt maguk az istenek is meghajolnak. Az ásiai hit ezen legfőbb istenségben, még akkor sem engedi igazságtalansággal vádoltatni az isteneket, midőn az igazat, a gonosznak kedvezve, elnyomják; s azt lehetne mondani, hogy a tragicus költők mintegy czélul tüzték ki maguknak, a világi dolgok állhatatlanságára figyelmeztetni a halandókat. Aeschylus Agamemnona, palotájába érkezve, fölkiált: ‚Engemet ember, nem pedig Isten gyanánt tiszteljetek. Az istenek első ajándéka a mérséklet; egyedül azt nevezzétek boldognak, ki zavartalan nyugalomban élte le napjait.' A ‚Trachisi nők'-ben Sophoclesnél, Deianira ezen szavai hangzanak először: ‚Rég mondatott már, hogy a mi életünk jó, vagy rossz oldaláról nem lehet itéletet hozni, mig annak végét nem értük.' Euripidesnél Andromache fölkiált: ‚Halála előtt ki sem nevez-

kadni." Euripides különösen gyülölte a nőket; minek következtében olly aljasságokra vetemül, minőket a jelenkori köznép csak bizonyos szinházakban szokott megtapsolni.

hető boldognak.' Sophocles Oedipusában pedig következő szavak intéztetnek a nézőkhez: ‚Lássátok, illy nagyság után milly örvénybe taszittatott Oedipus. Tanuljátok meg oh halandók! az élet végnapjára forditani szemeiteket, s csupán azt nevezni boldognak, ki ezen véget már elérte.' Ugy látszik azonban, hogy a szépnek magasztos érzeténél fogva, a görögök nem türték az emberi állapotokra közel vonatkozó tárgyakat, és azon baleseményeket, mellyeknek mindenki prédájává válhatik: ugy hogy a költemény inkább csak az istenek és hősök körében forgott.

A népszerü elem különösen a karban nyilatkozék, melly az athenei dramának valódi jellemét teszi. Ez a népgyüléseket ábrázolja, s legfelsőbb hatalmat gyakorol a legjelesebb egyének fölött: itél, korhol, tanácsol, dicsér; egyuttal lyrai kifejezés által mérsékli a tragicus események tartós benyomásait, és a szinpadi szenvedélyek heves küzdelmében részrehajlatlanul biráskodik az illem fölött. A jelenkori szinpad igen nagy előhaladást tenne, ha behozná a karokat, a népnek képviselőit: mellyről olly örömest megfeledkezünk jelenleg; melly azonban az előkelők őrültségei, vagy hősi magatartása mellett, ezekkel együtt szenved, vagy élvez, és olly helyesen itél a nagyszerü események fölött.

Nem kell felednünk, hogy a tragoedia-költők majdnem mind atheneiek voltak; s a dóri Epicharmus töredékei figyelmet is alig érdemelnek. S mégis Aeschylus syracusai Hiero, Sophocles a macedoni Archelaus körében végezte életét; Euripides pedig heves harczot vivott Aristophanessel: azonban a lángésznek természeti hona Minerva városa maradt. Jóllehet többen is irtak tragoediát Euripides után, ennek hanyatlása az ő letüntével gyorsan bekövetkezett.

Vigjáték.

A vigjáték uralma sem igen tartott tovább; melly azonban nem elerőtlenedés következtében, hanem erőszakos halállal mult ki. Eltérőleg azoktól [1]), kik azt ó-, közép- és uj-vigjátékra osztván föl, annak folytonos tökéletesedését föltételezik, mi csupán az ó-vigjátékot tartjuk eredeti- s költőinek: a többi mind ismétlése és pótléka annak. Mig a tragoediában csak mutatkozik a democratia, a vigjáték fölött olly korlátlan hatalommal uralkodik, hogy őt minden kicsapongásaiban követi. A végzetszerüség, a tragoediának ezen fő rugója helyébe a sors szeszélyeit, a magasztosnak helyébe a nevetségest állitja a vigjáték, durva hajlamok kiséretében. Kezdetben a vigjáték csupán a tragoediának kigunyolása volt; az istenek- és hősöktől véve tárgyait: mellyek ugyanazon diszitmények-, és pompával hozattak a szinpadra; s a szavak-

[1]) Plutarch, Barthélémy, Blair és legrosszabbul Voltaire.

ban rejlett a dolog nevetséges oldala. Az álarczok eltorzittattak; a kar igen gyakran a szerző nevében beszélt (Parabasis); mi leginkább tanusitja, hogy a szellemi élvezetekben milly sok függ a közmegegyezéstől.

Kezdetben a vigjáték Susarionnal (560?) szekereken jelent meg a nép durva mulattatására; azután rendesebb alakba öntötték Crates Görögországban (500.), Epicharmus Siciliában; melly utóbbi különösen az isteneket és hősöket szerette kigunyolni [1]: politikai kérdéseket is tárgyalt; igen ügyesen bonyolitva az eseményeket; jellemrajzokat adott [2]; régi közmondatokat, és Pythagoras-féle állitmányokat szött a párbeszédbe: szóval, olly vegyületét adta a vidámság- és komolyságnak, melly korunkban szintolly becses, mint ritka dolog.

Aristophanes.

Valamennyit fölülmulta, s korunkig egyedül Aristophanes vigjáték-költő jutott el; ki ugyanazon korban virágzott, midőn az athenei szabadság féktelenül uralkodván, a szinpadot valóságos szószékké változtatta [3]. A szerelem csak kéjelgés volt Athenében, a morál a sophistáknak minden iskolában máskép tanitott nyerészkedő rendszere; a családi ügyek minden fontosságukat elveszték a közérdek előtt: miért is a vigjátéknak szükségképen politikával kellett foglalkoznia. A nyilvános szónokok ellensége gyanánt állott elő, s az ellenzéknek szolgált; melly minden szabad államnak életszükségét teszi, s jelenleg a hirlapok utján nyilatkozik. Igaz ugyan, hogy hasonlóan e párthoz, gyakran tehetetlen volt jót eszközölni, és sem Periclest, sem Cleont nem szorithatá korlátok közé, Socratesnek pedig mérget kevert: mégis a szinpadon hányta szemére Aristophanes a népkirálynak büneit, vétkeit, és gyarlóságait;

---

[1]) *Busiris*ában leirja a falánk Herculest. „Ha látod őt mindkét pofájával enni, s a kancsót üriteni, megutálod őt. Torka belül hörög, állkapczái recsegnek, zápfogai csikorognak, szemfogai csattognak, orrlyukai sipolnak, és fülei ide s tova mozognak. **Athen.**“ *Dipn.* X. c. 1.

[2]) Ekkép rajzolja az élősdit: „Nekem elegendő egy intés, hogy vendégségre menjek; még csak az intést sem várom oda, hol lakodalmat tartanak. Hizelegni kezdek, azután vigságot és játékot idézek elő; a ki asztalt tart, azt nagyszerü dicséretekkel halmozom el, s a ki ellentmond, azt lepiszkolom: és midőn eleget ittam, és még többet ettem, eltávozom. Nincs inasom, ki az uton lámpával világitana előttem, s a sötétben egyedül és tántorogva botorkálok haza felé. Ha az őrjárattal találkozom, esküszöm, hogy semmi rosszat sem tettem: mindazáltal ütlegekkel halmoznak el. Ezután haza térve, leheveredem egy bőrre, s nem érzem a fájdalmat, mig a bor ereje lelkemet és eszemet elnyomja.“ **Athen.** *Dipn.* VI. 28.

[3]) Th. **Rötschers**, *Aristophanes und seine Zeit.* Berlin, 1827.

Herm. Pol, *De Aristophane poëta, ipsa arte boni civis officium praestante.* Gera, 1824.

ott jelölte ki nekik a veszedelmes demagogokat; békét javaslott a Görögországot marczangoló belháboruk közt; a józan ész állításaival lépett föl a sophisták szőrszálhasogatásainak ellenében, s ajánlá figyelmökbe a szigoru erkölcsöket, és az ősök honszeretetét.

Igen nehéz a visszaélésektől tartózkodni annak, ki a nevetségessé tétel veszélyes tehetségével bir: s Aristophanes csakugyan visszaélt e tehetséggel. Hogy a nép tetszését megnyerje, személyes ellenségeit, sőt néha magát az erényt is kigunyolja. Sőt még az isteneket is nevetségesekké tette; féktelenségeket engedett magának, mellyek a görögök vallása-, és erkölcseire vonatkoztak: a nőket, kik jelenkorunkban a beszéd- és tettekbeni illetlenségtől óvnak meg bennünket, figyelembe sem vette. Sőt az ő vigjátékaiban, és a guny-drámákban uralkodó meztelen szemérmetlenség miatt örömest elhiszszük, hogy a nőnemnek semmi része sem volt az előadásokban. Izlése igen keresett, müvészete utolérhetlen, élcze csipős: az uj szavakat kitünő szerencsével alkalmazta [1]), s az átmenetekben igen merész; de csodálatos benne az, hogy az ő hallgatóságában igen sok miveltséget, finomságot és gyakorlati ismereteket föltételez.

Vigjátékai közül (társadalmi szempontból tekintve a szerzőket), a ‚Felhők' a bölcsészeti, a ‚Békák' a kritikai, a többiek a politikai osztályhoz tartoznak.

A ‚Békák'-ban a rossz izlést ostorozza: a meghalt Euripides által jelképezvén azt; s gunyolja azokat, kik barátjai a sokat, vagy semmit mondó nagy szavaknak, s kik a helyett, hogy a helyes izléssel biró kevesek után indulnának, a néptömeg helyeslését törekednek kinyerni, melly csak bámulni tud. Euripides az ő családjával, szolgáival, és müveivel az alvilági birák által mérlegbe tétetvén, Aeschylus két versével föl nem ér; ki Athene megjavitása végett feljövén a világra, nem türi, hogy addig is az ő helyét az Elysiumban más foglalja el az egy Sophoclesen kivül.

Az első vigjáték, mellyben Aristophanes bemutatá magát, a ‚Lovagok'; mellynek tárgya hathatósan intézett támadás Cleon, dühöngő demagog ellen, ki mindig erőszakos rendszabályokra ingerli a népet. Ezt, egy bőrcserző alakjában levén ábrázolva, Demosthenes Agoracritus sajt-

[1]) A *Szónokló nők* darab vége felé a kar 77 tagból álló szavat mond; mi nagy gyakorlat a nyelvészek számára, s bizonyitja a görög nyelv hajlékonyságát az összetételekben. *Λοπαδοτεμαχουσελαχογαλεοκρανιολειψανοδριμυποτριμματοσιλφιοπαραομελιτοκατακεχυμενοκιχλεπικοσσυφοπεριστεραλεκτρυονοπτεκεφαλλιοκιγκλοπελειολαγωοσιραιοβαφητραγανοπτερυγων*. Ez egy étjegyzék a vendéglőstől, melly mindenféle ételnemeket foglal magában.

árus által akarja kiküszöbölni; azt mondván neki: ‚Te durva, szemtelen, és a nép söpredéke vagy; szavad dörgő, ékesenszólásod szemtelen, tagjártatásod hadarászó, hazug szatócs vagy: szóval, mindazon tulajdonok megvannak benned, mellyekkel Athenet kormányozhatod.‘ A sajtos megvallja, hogy benne minden vétek föltaláltatik, és hozzá teszi, miként egy szónok, lopáson kapván őt, miután tettét makacsul tagadta, felkiáltott: ‚Lehetetlen, hogy a köztársaság kormányzója ne váljék belőle.‘ Az öreg Demosnak, a nép személyesitőjének, ezeket mondja a kar: ‚Te könnyelmü! téged orrodnál fogva vezetnek a hizelgők és cselszövők; ha valaki szónokol neked, elálmélkodol rajta.‘

Az öreg azonban a vigjáték vége felé megifjodik, és komoly léptekkel megy a Propylaeumok felé:

Agoracritus. „Csendesség! bocsássátok el a tanukat, zárjátok be az ajtókat; az uj szerencséhez az egész szinháznak örömzaja hangozzék.“

Kar. „Oh te őre a földnek, és a szent szigeteknek, városunk egyetlen csillaga! milly örvendetes hirt mondasz te nekünk, hogy érte az isteneknek áldozzunk?“

Agoracr. „Ujra gyurtam a Demost: előbb rut volt, most nagyon szép.“

Kar. „Hol van a Demos? mondd meg nekünk, te jó gondolatok föltalálója.“

Agor. „Az ibolyákkal koszoruzott [1]) régi szent Atheneben lakozik.“

Kar. „Miről ismerünk rá? minő ékességet visel? minő alakja van?“

Agor. „Épen olly tekintete van, mint midőn Miltiades- és Aristidessel együtt dőzsölt; mindjárt meglátjátok. Máris zörögve nyilnak az előcsarnok kapui. Tapsoljatok mindnyájan a régi tiszteletreméltó, és dicsérendő Athenenek.“

Kar. „Oh ibolya-koszoruzott, dus, dicső Athene! mutasd meg nekem azt, ki egyedül uralkodik Görögország egész területén.“

Agor. „Ime itt van, tisztességes régi tekintetével és derült arczával, melly a béke kenetétől illatozik.“

Kar. „Üdvözlégy görögök királya! neked örvendünk, mert e városhoz, és a marathoni diadaljelekhez méltó dolgokat cselekszel.“

A ‚Darázsok‘-ban ostorozza a költő az atheneiek őrjöngő vágyát a

[1]) Ez Athenenek ünnepélyes mellékneve.

biráskodásban, a perlekedő felek kihallgatásában [1]), és a dicséretek hajhászásában az ügyvédek és felek részéről [2]); s élesen kigunyolja a szabók és vargák ostoba hiuságát, kik azt hiszik, hogy ők kormányozzák az államot, és büszkék a három obolusra: holott csak nyomorult játékszerek a dicsvágyók kezeiben, s e mellett mesterségöket is elhanyagolják. Más alkalommal ismét Aristophanes, élczét a haszonleső, babonás, bosszuvágyó nép ellen forditja, s a középosztályt akarja a társadalom magvának és támaszának tekintetni.

Olly nagy volt politikai hatása Aristophanes müveinek, hogy a görög követeket elfogadó persa királynak legelső kérdése is Aristophanest illette; ki, mint mondá, egész Görögországot mozgásba teszi, s olly jó tanácsokkal szolgál, hogy ha a görögök hallgatnának rá, ügyeik sokkal jobb fordulatot vettek volna.

Időzzünk még egy kissé eme vigjátékoknál, mellyek olly mély pillantást engednek vetni az athenei miveltségbe. Aristophanes politikája mindig a békére volt irányozva; s azon vigjátékban, mellynek czime épen a ‚Béke', a békés szellemü Trigaeus egy cserebogáron, mint Bellerophon a pegasuson, Olympusba mászik föl, és ezt az istenektől pusztán találja, kiket a Háboru üzött el onnan, és a Zaj: melly mozsárban tör meg egy egész várost; a legjobb hadvezért használva mozsártörőül. A ‚Béke' egy mély kut fenekére bujt, honnan Görögország népei köteleken igyekeznek azt felhuzni.

---

[1]) A *Felhők*-ben, a magasban lebegő Strepsiades maga alatt várost látván, nem hiszi, hogy az Athene; mivel ott nem lát birákat együttülni. A *Béké*-ben Aristophanes szinte azt mondja az atheneieknek: ‚*Egyebet sem tesztek, mint peres dolgokat intéztek el.*' Az *Icaromenippus*ban Luciantól, Menippus az égből ismeri meg az atheneieket, mivel örökké pörölnek: *και ὁ Ἀθηναῖος ἐδικαζετο.* §. 16.

[2]) Ekképen szól az öreg Philocleon, a törvényszék egyik tagja:

‚Nem volt még állat,melly egy birónál szerencsésebb és irigylésre méltóbb legyen, sem borzasztóbb valami nálánál. Alig hogy az ágyamból kikelek, már várakoznak rám; azután tisztelettel és félénken közelitenek felém, kik előbb azt sem tudták, a világon vagyok-e, s most kegyelemért könyörögnek. Megigérem, elmegyek, és a törvényszéken helyet foglalok. Minő könyörgések, hizelgések, sürgölődések! Egyik nyög, a másik sir, a harmadik elismeri tettét, és baját sulyosbitja: mig az enyimek enyésznek. A másik regéket, meséket ad elő, vagy szép szavakat mond, mellyekkel megkérleljen. Ha ez nem elég, a bünös családját hozza el, és kéznél fogva vezeti gyermekeit. Ekkor nagy zsivaj és fuldoklás következik. Az atya, mint istent kér mindenre, legyek irgalmas, és engedjem el az állam iránti tartozását. S ha a bárány mekegése gyönyörködtet, a fiunak szavát hallom; vagy ha a malacz visitása kedves előttem, a kis leányka metsző szava keresztül hatja beleimet, s a harag kötelékei lassankint tágulnak. Nem uralkodás-e ez, nem tyrannismus-e'?

‚Lysistraté'-ban minden görög nők összeesküsznek, sajátságos böjthez szoktatni a férfiakat; mig el nem határozzák magukat a békére: s igen nevetséges hatást szülnek a nejeiktől elvált, és elutasitott férfiak zavarodásai és heves gerjedelmei. Egyébiránt elképzelhetjük, milly szeméremsértő lehetett e darab előadatása; csakhogy a legvégsőbb fajtalanság el nem követtetett a szinpadon [1]).

Az ‚Acarnanok' azon előkelő uracsok ellen vannak intézve, kik egyebet sem ohajtottak a háborunál, csakhogy fegyvereiket, paizsaikat és sisaktollaikat fitogtassák: a nélkül, hogy eszökbe jutna, milly kár háramlik ez által az iparosokra. Dicaeopolis (tulajdonképen a legbékésebb városrész neve) fölkiált: „Milly sok kin mardossa keblemet! milly kevés vidámság lakozik abban! . . . Itt most népgyülés tartatik, és a békével ki sem gondol. Oh város! én mindig első jelenek meg, és ülök le a forumon; és minthogy egyedül vagyok, nyögdécselek, kétkedem, irok, gondolkozom, fejemet vakarom, kinézek a szabadba, békeért könyörgök, utálom a várost, visszakivánkozom falusi magányomba. Itt senki sem mondja nekem: végy szenet, eczetet, olajt; sőt e szó ‚venni' is ismeretlen előttem. Most már, miután ide jöttem, én is lármázni, dörömbölni akarok; s kiszidom a szónokokat, ha nem fognak a béke mellett szólni."

Összegyülvén a nép, Amphitheus, ki egy, a spartaiakkal kötendő békét inditványoz, Dicaeopolis minden bosszankodásának daczára lelépni kénytelen. Ezután a Persiából visszatért követek adnak elő minden badarságot, Dicaeopolis nagy fájdalmára; ki a nemzeti vagyonnak illy hasztalanságokra fordittatása miatt szörnyen haragszik. Ekkor maga részéről békét köt a lacedaemoniakkal: s az ő csendes laka különös ellentétet képez a tartomány többi részeiben uralkodó zavarokkal; a kereskedők mind hozzá viszik portékáikat, és ő nyugodtan élvez: mig szomszédja, Lamachus hadvezér, nyugtalan zajgás közt harczra készül. Itt tehát hadi készületek, amott vendégség; itt lándsákat szednek öszsze, ott sültet forgatnak a nyárson; itt egy sisakot tollaznak föl, amott pedig fenyves madarakat koppasztanak: végre Lamachus megsebesülve, és sántán jön haza; Dicaeopolis pedig két csinos nőre támaszkodva, nyugodtan sétál.

A ‚Nőszónokok'-ban az akkori utopistákat és saint-simonistákat

---

[1]) Myrrhina elkészitvén az ágyat maga és Cynesias számára, levetkezik, és ez mellé fekszik, azt mondván: καὶἀκεινο.... *Μισθωσον μοι την κυστην* (837. 951. v.); s a karnak rá következő éneke igen nagy tért nyit az olly nép romlottsága fölötti elmélkedésekre, melly hasonló jeleneteket megtürt.

gunyolja; férfiakká átöltözött nőket léptetvén föl, kik a javak és nők közösségén alapuló uj államszerkezet fölött vitatkoznak. A népgyülések pajkos utánzása, a javak és nők összevegyületéből eredt zavar szintolly élénk, mint remek képet nyujtanak.

A ‚Felhők'-ben az elpuhult nevelést teszi guny tárgyává: melly csak fecsegőket képez, és vágyat kelt, mindent tudni, minden fölött itélni; s a sophisták nevetségessé tétele végett Socratest vette példányul: kit ő a legnagyobb sophistának tartott [1]); mert a morált, és vallást akarta reformálni. S ez megbocsáthatlan bün volt a polgárköltő szemeiben; ki e két tényezőn látta alapulni az állam-intézményeket, és nemzeti szokásokat. Aristophanes igen különös értelmezését adja a mythusoknak, Socrates szájából; a felhőket, és a ködöt imádtatja általa: mig a természetes észszel biró paraszt, Strepsiades által bebizonyitja, milly jótékony hatása van a nép hitének a közjóra, s az erkölcsökre. Ez tönkre jutván az által, hogy fiának gőgös fényüzését nem korlátozta, arról gondolkozik, mi módon játszhassa ki a hitelezőket; és fiát Socrateshez küldi, tanácsot kérni: ki oktatást ad neki a hitszegés-, kicsapongás-, és vallástalanságban; ugy annyira, hogy a fiu csakhamar tultesz az apján, s a legérvényesebb okokkal bizonyitja be, hogy neki teljes joga van, naplopónak lenni [2]).

Aristophanest méltán terheli a bün, hogy ő idézte elő az üldözést Socrates ellen. A ‚Felhők', mellyekben a bölcsész guny tárgyává tétetik, 23 évvel hamarább hozattak szinpadra, a bölcsész elitéltetése előtt: miért is nem lehet állitanunk, hogy a költő közvetlen befolyással volt ez ügyre; még kevésbbé, hogy Socrates ellenségeivel szövetkezett volna: azt azonban nem tagadhatjuk, miszerint e vigjáték nagy befolyással volt a bölcsész sorsára. Igen nagy tanulság azoknak, kik a guny nyilait kilövik, a nélkül hogy kiszámitanák, milly távolságra fog az repülni! Socrates a közönségesen elfogadott istenségek helyébe egy, a természetben a végokok, az embernél pedig a lelkismeret belsugalma által kinyilatkoztatott gondviselést helyezvén, s ez által a vallás közbejöttét fölöslegessé tevén, a papokat maga ellen lázitotta [3]). S minthogy az

---

[1]) Kik csudálkoznak azon, mint tarthatta Aristophanes sophistának Socratest, ki a sophistákat üldözte, vegyék figyelembe Rousseau *Emile*-jének ezen szavait: *Ha e könnyü halál nem dicsőitette volna meg életét, még most is kétkednénk, valljon Socrates, minden nagy esze daczára, egyéb volt-e, mint sophista.*

[2]) Aristophanes maga is igen jeles vigjátéknak nevezi, σοφωτατη; scholiastja pedig a legszebb- és mesterségesebbnek: το δρᾶμα τούτο τῆς ὅλης ποιήσεως κάλλιστον εἶναι φασί καί τεχνικώτατον.

[3]) L. *Nouveaux Fragments de* M. **Cousin**. Paris, 1819.

állam a pogányságon nyugodott, Socrates ezt megtámadván, amazt is megsértette, s állam elleni merényt követett el. Aristophanes a költészet magasztos hivatásától eltelve, s a közügyek őrének és megtorlójának képzelve magát, a gunynak rémitő fegyverével üldözött mindenkit, ki a hon, és fönálló alkotmány érdekeivel ellenkezni látszott előtte; s kényszerültnek érezte magát, szavát emelni az ellen, ki letaszitván az égből az isteneket, azok helyébe csillagokat és planetákat szándékozott állitni. Ő tehát mellőzve a sophisták nagy seregét, ezek közül a legveszélyesebbet, Socratest vette elő: s a ‚Felhők'-ben mint veszélyes ujitót, gyanus polgárt mutatá be a közönségnek; ki megérdemli, hogy számadásra vonassék: mint ez Anaxagoras- és Prodicussal történt. A nélkül, hogy őt egyenesen vádolta volna, a benyomás kétségkivül tartós lehetett; mi onnan is kitetszik, hogy Socrates a maga védelmében emlitést tett róla [1]). Aristophanes, ki bizonyára tisztelte Socrates erkölcsi jellemét, és ennek legnagyobb tanitványával barátságos lábon állt, kétségkivül maga is megbánta, hogy részéről szinte egy cseppet bocsátott a bürök-italba.

E száraz vázlatokból is eléggé kitetszik, milly nagy szerepet játszottak a gépek és diszitmények ezen előadásoknál; gyakran maga a költő idézte elő a nevetséget: midőn például Trigaeus a cserebogáron ülve vonult keresztül a szinpadon, a gépészhez fordulva, figyelmezteté őt, hogy vigyázatlanságból nyakát ne törje. Máshol a felhők képezik a kart [2]); a ‚Madarak'-, és ‚Békák'-ban ez állatok dalolnak. Szintolly nagy a különbség e jelenetek, és a mi szinpadunk közt azt illetőleg, hogy e nagyon is eredeti vigjátékok igen nagy befolyást gyakoroltak akkoriban a közéletre.

Ránk nézve Aristophanes müveinek igen sok finom árnyéklatai elvesztek; mivel a vigjátéknak sajátsága, hogy czélzásokat foglal magában: és ezek tökéletes felfogása az állapotok részletes ismeretétől függ, mellyek közt a mü adatik. Plato annyira bámulta őt, hogy a ‚Vendégség'-ben mint szereplőt hozá föl, és Dénes tyrannusnak, ki az

---

[1]) „Elhitették veletek, hogy egy Socrates nevü bölcsész azon dolgokkal bibelődik, mellyek az égben és a föld alatt történnek... Az illy emberek azt mondják, hogy a kik illy kutatásokkal foglalkoznak, nem hiszik az isteneket.... Csak az tetszik nekem különösnek, hogy vádlóimat nem szabad megismernem és megneveznem; kivévén egy comoedia-csinálót... Ez tehát a vád, és ezt láttátok Aristophanes comoediájában."

[2]) A felhők a szinpad hátterében nő-alakban jelentek meg, és testök alrésze gyapju pelyhekhez hasonlitott, ἔρια πεπταμένα; igen nagy orral ellátott álarczot viseltek. A scholiastesből tudjuk, hogy a dörgés kövek- és vasdarabokkal töltött nagy érczhordó (βροντεῖον) hengergetése által eszközöltetett.

athenei alkotmányt ohajtotta megismerni, annak vigjátékait küldé el: ezek képezték kedvencz olvasmányát; s még halálos órájában is kezénél voltak ez iratok. Aranyszáju szent János is különösen tanulmányozta ezen tiszta atticismusnak életteljes tartalmát [1]).

Ki Aristophanes elveit fő elvekre akarja visszavinni, azt fogja tapasztalni, hogy minden vigjátékában ellentétbe helyezi korának elfajult szokásait a régiek erélyével; a sophisták erkölcstelen szőrszálhasogatásait az egyszerü józan észszel; a szó- és mondat-áradozást a valódi költészet egyszerüségével. Mig azonban e halhatatlan gunyiratokban az atheneiek fölött kaczagunk, bámulat fog el minket (?) olly nép iránt, mellyhez hasonló nem volt a világon: melly a legfontosabb ügyek- és legbonyolultabb politikai kérdésekben is könnyelmüséget tanusitott *); melly mulatság- és időtöltésből ült a törvényszékeken, a bölcsészetről vitatkozék, a müvészet remekeit bámulta; mellynek mulatságot szereztek az Aeschylus és Euripides költői érdeme körül folytatott viták, Cleon politikai lángesze, a Socrates bölcsészi tanai tárgyában tett vizsgálatok, és melly jó izüen kaczagott a czélzások- és oldallökéseken, mellyeket a gondos tanulmánynyal nem érlelt értelem figyelemre alig méltatott volna.

Kétséget nem szenved, hogy a czélzások és személyeskedések nagy bajt támaszthattak a vigjátékok szerzőinek. Cleon törvény elejbe idéztette Aristophanest: mivel az atheneieket a játékokra összesereglett idegenek előtt nevetség tárgyává tette; Alcibiades annyira vitte befolyása által, hogy gunyirója Eupolis vizbe fojtatott (?). Athene eleste után a vigjátéknak e szabadsága is megszünt: a Harminczak elnyomták azt az által, hogy mindenkinek panaszát, ki a szinpadi előadások által megsértettnek érezte magát, pártfogásuk alá vették.

Közép- vigjáték.

Ekkor a politikai viszonyok előadásától elesvén a vigjáték, a ma-

---

[1]) Majdnem egybehangzó a kritikusok véleménye Aristophanes érdemei felől. Quintilian (*Instit. Orat.* lib. X.1.) azt mondja: ‚*Antiqua comoedia sinceram illam sermonis attici gratiam prope sola retinet.*' Aldus Manutius, Aristophanes velenczei kiadásában (1498.), azt lelkesülve magasztalja. Dacier Anna asszonyság azt mondá: ‚*Que l'on ait étudié tout ce qui nous reste de l' ancienne Gréce, si on n' a point lu Aristophane, on ne connait pas encore tous les charmes et toutes les beautés du grec*': s a ‚*Felhők*'-ről lelkesülve bizonyitja, hogy a leforditás, és kétszázszori olvasás után is még mindegyre élvezetet talált e műben.

*) Hogy a *könnyelmüség* milly sokat tud mindent tenni s elhanyagolni, azon mi sincs bámulni való; mint abban sincs valami különös, ha egy jött-ment sohonnai nép, minőnek az atheneit Isocrates mondja (fönebb, 232—3.l.), sem történettel, sem hazafisággal nem törődik, hanem a mulatság és élvezetvágy képezi minden gondját. S.

gán-életből vette tárgyait; a kar elveszté jelentőségét: és a szinház megszünvén nyilvános ünnepély lenni, magán-időtöltéssé vált. A középnek nevezett vigjáték, egyezkedés volt a régi szabadság és korlátlan szolgaság közt; az eredetiség a megállapitott formák közt elveszett; a személyek nem neveztettek meg, hanem csak czélzás történt rájok: a fajtalanság még mindegyre divatban volt (!); s az által vélték e bajt megorvosolhatónak, ha a szinészek ajkaira a cselekvénynyel semmi viszonyban nem álló erkölcsi mondatokat adnak [1]). Antiphanes, az illynemü vigjátékok fő szerzője, tapasztalván, hogy Sándor nem igen mulatta magát egy illy vigjátéka előadásánál, azt mondá neki, hogy ennek megizlelése végett több izben kellett volna megjelennie olly vendégségeken, hova mindenki magával viszi kedveseit.

Uj-vigjáték.

Egy élénk eszü és sajátságos jellemü népnél, melly azonnal felfogja a dolog nevetséges oldalát, sőt a legkomolyabb tárgyaknak is nevetséges fordulatot ád, a vigjáték nem enyészhetett el egy csapásra: a halálos döfés azonban megadatott neki; a szinpad nem tekintetett többé magasztos szempontból *): a költészet, bölcsészet, és politika nem állittatott a közönséges megszokott dolgok ellenébe. Régi polczára még a szabadság visszatértével sem vergődhetett föl a vigjáték; hanem uj neme képződött annak: melly szenvedélyek- és cselszövényekkel foglalkozék, a tragoedia módjára, s lényegben az ujabbkori vigjátékhoz levén hasonló, bölcsészeti elmélkedésekből táplálkozott. Valljon előhaladás volt-e ez, mint az elmélet emberei mondják? Ezt itéljék meg azok, kik az irodalmat társadalmi szempontból tekintik.

Az uj-vigjáték hiányai a körülményekben rejlenek. A politikai események előadására megkivántatik, hogy a szinpad szabad ég alatt

---

[1]) Ezen osztályhoz tartozik Aristophanes, *Plutója*', melly vigjátékban egy minden kor- és tartományokban előforduló vétket ostoroz: melly végett Athenében mindennemü gonoszság követtetett el; többi közt a kémkedés is abból vette eredetét. A vén Chremilus minden dolgot alacsony szempontból tekint; ő az élveket, és a gazdagságot az erény jutalmának tartja: ellenkezőleg a szegénység azon meggyőződést szüli benne, mikép a polgári társaság első alapföltétele, a birtok egyenlőtlen felosztása. Görögország hajdan dicső volt, pedig szegénységben élt. Sőt Jupitert is szegénynek kelle nevezni; minthogy az olympiai játékokon csupán egy olajfa-ág volt a nyertes jutalma: holott jelenleg olly pazarul osztogattatik az arany korona.

*) De ugyan mikor is tekintetett az illy szempontból olly népnél, mellynek szinpadán „a fajtalanság ... mindegyre divatban volt", eleinte csak ugy, mint később? Ugy, hogy e ‚magasztos' mulatságban még egy *athenei* nő is pirult részt venni! S.

legyen; a magán-élet tárgyaihoz, mellyek legfölebb az utczán, vagy a köztéren történtek, az nem illett. Olly szokások mellett hajadonok, vagy tisztes hölgyek nem látogathaták a szinházat (!): sőt nőjellemek nem is vétettek föl a darabba: s néha az egész vigjáték tárgya valamelly szerelmi kaland egy nővel, ki a szinpadon elő sem fordul. Még csak a miveltség és rangfokozat közti ellentét sem önthetett élénkséget a jelenetekbe: mert a köztársaságban egyenlőség uralkodott; a gyengéd szerelemnek szinte nem jutott semmi szerep: minthogy az atheneiek a szerelemnek csak két fokát ismerték, ugymint a kéjelgést és házasságot. Az egyetértés valamelly rabszolga-, vagy idegen nővel, mellynek következtében végre is athenei polgárnőnek ismertetik el, hogy nőül mehessen, ebből áll a vigjátékok szokott bonyodalma; rendesen szereplő egyének: egy fukar atya, duzzogó, s hozományára büszke anya; egy tékozló fiu, s ennek ravasz, hiu és kaczér kedvese; egy furfangos szolga, ki ifju urával egy kézre játszik. Szinte elkerülhetlen személyek: a tányérnyaló, csendzavaró, valamelly távol háboruból hazatért torzonborz harczfi, egy keritőnő, egy rabszolga-kereskedő.

Menander volt az e nembeli leghiresebb vigjátékköltő, kit csak Terentius és Plautus forditásai- és utánzásaiból ismerünk: minthogy müvei elvesztek, a temérdek görög szinköltők müveivel együtt, kiknek termékenysége csak a spanyolokéval hasonlitható össze. Azt mondják, Diphilus 97, Apollodorus 109, Antiphon 360 vigjátékot irt. Csak az kár, hogy olly kevés maradt ránk e müvekből, mellyek eleven és megszólamló képét nyujtanák nekünk a formáiban szintolly keresett, mint lényegében megromlott görög miveltségnek [1]).

Történelem.

Görögország első története csupán mythologiai alakban tartatott fön, melly alatt igen nehéz és kétséges dolog, fölfedezni az igazságot. A prosával együtt kezdődött legelőször Joniában a valódi történet, mellyet a mindenfelé utazgató logographok a látottak után egyszerüen

---

[1]) Azon kevés régi vigjátékokat is, mellyek számunkra fönmaradtak, minden későbbi költők fenékig kibányászták. Molièrenek *‚Akaratján kivüli orvos‘* czimü darabja nem egyéb, mint Aristophanes Agoracritusa a *‚Lovagok‘*-ban; kiakaratja ellen is politicus volt. Strepsiades a *‚Felhők‘*-ben, a *‚Polgár-lovag‘* eszméjére nyujtott neki alkalmat; Racine a *‚Perlekedők‘*-ben a *‚Darázsok‘*-at utánozta. Különösen Plautusból sokat meritettek a dramaticusok: Lodovico Dolce, Dryden, Villalobos, Shakespeare, Regnard, Destouches, Rotrou, Roy, Du Ryer. Beaumarchais *‚Figaro házassága‘* szinte Plautusból van véve. A *‚Curculio‘*-nak egy jelenete a *‚Sevillai borbély‘*-ban találtatik föl ujra. A *‚Miles gloriosus‘*-t utánozta Corneille, stb.

irtak le. A legmerészebb valamennyi közt miletusi Hecataeus [1]), ‚Periegesis' czimü iratában: ő az akkoriban ismert tartományokat mind leirta, minden fölösleges ékességet mellőzött, Hesiodus Theogoniáját megtámadta, s a görögök nevetséges hagyományait guny tárgyává tette. Lampsacusi Charon Persia és Creta, Xanthus Lydia, rhegiumi Hippys Sicilia történetét irta meg; de, mint Halicarnassusi Dénes mondja, „egyik a görögök, másik a barbarok történeteit adta elő, a nélkül, hogy öszhangzásba hoznák előadásaikat; sőt a történetet városok és nemzetek szerint is elkülönözték. Egyedüli törekvésök volt, megismertetni a különféle tartományok templomaiban, vagy egyéb közhelyeken megőrzött emlékiratokat, ugy, a mint azokat találták, mindazon regékkel és előadásokkal, mellyeket jelenleg gyermekies dolgoknak tartanánk.“ Első volt Herodot, ki a krónikát történetirás méltóságára emelte.

Herodot (sz. 484.).

Miután a hős tettek és események ideje lejárt, s az irás használata is mindinkább elterjedt, hiányzott a tárgy a nagyobb költeményekre; valamint más részről az emlékezetnek sem volt szüksége reá, hogy versek által gyámolittassék. Egyébiránt Görögország megszokta már az eposnak érdeket gerjesztő egységét, és a csudálatos dolgokat: ugy annyira, hogy Herodotnak is ügyelni kellett arra, hogy ez izlés ellen ne vétsen. A népek, mellyek számára irt, gyermekek levén még a sarjadozó miveltségben, ugyanazon személyes érzet által vezéreltettek, mellynél fogva a gyermekek csak önmagukkal gondolnak, más gyermekekre irigyek, s játékszerek- és mesékben találják gyönyörüségöket. A görög maga körül csupa barbarokat látott, kiket vagy meg kell hóditani, vagy czéljaira kizsákmányolnia. A hon eszméjének uralma alatt, melly a szülőföld iránti természetes vonzódást, a közös védelem szükségét, a dicsőség utáni vágyat, és a birtok nagyobbitását foglalta magában, nem volt áldozat, mellyre képesnek nem érezte volna magát; annyira mégis nem tudott fölemelkedni, hogy az emberiség érdekeit belátva, ezek javára előmunkáljon, oktassa a jövő nemzedékeket, és utat egyengessen az erkölcsösebb, kényelmesebb és boldogabb jóllétre.

Egy illy, a játékok honfias örömünnepére összegyülekezett nép számára készitvén egy történeti munkát [2]), Herodotnak arra kellett ügyelnie, hogy elbeszéléseket, nem pedig elmélkedéseket adjon a böl-

---

[1]) **Pausanias**, *Lacon.* I. 3. **Demetrius**, *De eloc.* XII. G. E. **Creuzer**, *Die histor. Kunst der Griechen in ihrer Entstehung und Fortbildung.* Lipcse, 1803.

[2]) Herodot a Panathenaeumokon (444. Kr. e.) olvasta föl iratait: és jutalmul 10 talentum (50,000 frank) rendeltetett számára (**Plutarch**); azután az olympiai játékokon énekelte el azokat (ᾄδων τὰς ἱστορίας). **Lucian.**

csészeti nézetek-, vagy elvont fogalmaktól tartózkodjék, és csak azt adja elő egyszerüen, a mit látott és hallott, s a mi a képzelő-tehetséget megragadja. Igen ügyes levén a tárgyak megválasztásában, leirja a csekély számu helleneket, kik a nagy persa hatalomnak ellenébe álltak, a szabadság győzelmét a szolgaság, és a miveltségét a barbaries fölött. Innen az ő költeményének magasztossága, mellynek egysége épen a két nép közti küzdelemben áll: ezek képezik a költemény hőseit; és körültök a többi nemzetek mindannyi mellékszemélyek gyanánt csoportulnak össze. Az érdeket azonban folytonos függésben tartja az ellentét a görögök és barbarok, a kelet és nyugot, a rend és zavar, a mythusok, képtelen chronologiák, és idegen szokások zürzavaros halmaza, s a görög szertartások, mysteriumok, miveltség bájoló s öszhangzó jelenetei közt. A mint a plataeai s mycalei ütközetek után ez érdek hülni kezd, Herodot bevégzi müvét: valamint Homer is ott végzi be költeményét, midőn Achillesnek hozzá méltó ellenfele már nem maradt.

Becsületesség és szabadság-szeretet teszik kedvessé Herodotust. Félbeszakitá müvét, hogy szülőföldének, Halicarnassusnak tyrannusa, Lygdamis ellen küzdjön: minthogy azonban ott az előbbinél is gonoszabb zsarnokság kapott lábra, kivándorlott; és lelkesedéssel fogadtatván az atheneiek által, fentartá köztök a szabadság forró szeretetét: a szolgaság igájában nyögő tartományokra mutatván. Azután Olaszországba vonult, és Thuriiban halt meg. Legnagyobb érdemül tulajdoniták neki a régiek, hogy a classikai történetirásban példányképül szolgált.

Strabo azt állitja, hogy Ctesias, Herodot, Hellanicus, semmivel sem érdemelnek több hitelt, mint Homer, vagy Hesiodus; és mig némellyek Herodotot ‚a történetirás atyjának' tekintik, mások a ‚hazugság atyjának' nevezik őtet. Nagyon is igazságtalan itélet. Hogy saját szemeivel lássa a dolgokat, hihetetlen távolságokat utazott be: kelet felé Babylon- és Susáig haladt; nyugotra a kisebb Syrtisen is tulment; délre Egyptom végső határaiig jutott, s mindenfelé vizsgálódott és kérdezősködött. A szittyák tartományát, és a Pontus melletti görögöket pontosan leirja: a folyamok irányát ugyanazon lelkismeretességgel mondja el, minőt a népek rajzában tanusitott [1]): szinte nála kell keres-

[1]) Rennell dolgozata a legjelesebb, Herodot földrajzát illetőleg: ő megmutatá, mikép Herodot, habár tökéletlen, de igen széles ismeretekkel birt az egyenlitő s az éjszaki szélesség 60-ik foka, valamint a Hercules oszlopai s Indus közt fekvő tartományokról. Helyes fogalmakkal birt a Közép-, euxini és kaspi tengerről; azonban igen nagy kiterjedést adott Maeotis tavának. (Kétségkivül akkor nagyobb is volt kiterjedése, mint jelenleg. S.) Helytelenül irta

nünk a lettek, finnek, törökök, germanok, kalmukok eredetét és legelső székeit; Siberiáról adott ismeretei most már nem tartoznak a mesék országába.

Midőn saját tapasztalásból, vagy görögöktől hallott dolgokat ád elő, ezekre nézve teljes hitelt érdemel; de nem ez az eset, midőn hallomás után beszél: mert sem elegendő tudománynyal nem birt, hogy a valót megkülönböztesse a hamistól, sem az idegen szokások helyes ismeretével, hogy bizonyos hagyományok valódi értelmét fölfoghatta volna. A legujabb fölfedezések azonban több rendbeli közleményeinek valóságát kellő fénybe helyezték; mellyek azelőtt tudatlansága-, vagy hazug jellemének rovattak föl vétkül [1]): s valóban bámulni lehet az annyi népekről szerzett tömérdek ismereteit. Az mindenesetre dicséretére válik, hogy szorgosan megkülönbözteti, mit bizonyos kutfőből tud, attól, mit másoktól hallott, vagy puszta gyanitásra alapit [2]): valamint igen kedvessé teszi őt természetes, egyszerü irmodora; melly, mint Cicero mondja, a csendesen folydogáló tiszta patakhoz hasonlit.

A mythographok és költők szolgáltak mindaddig egyedüli tekintélyül; s ő legelőször használta a kritikát: miért is, ámbár könnyenhivő, mindamellett kétkedve intéz kérdéseket, a thebei s memphisi papok állitásait összehasonlitja [3]), megczáfolja azok előadását, kik Afrikát

---

le az arab tengeröbölt, a persa öblöt nem különbözteté meg az erythraeitől; azt hitte, mikép az europai s ásiai szárazföld a 60-dik fokkal végződik az Oceánban; a balti s Fejér-tengerről mit sem tudott. Nyugotról Europa s Afrika partjait kereknek képzelte a Cassiteridák-, vagyis a britt szigetektől a 30-, vagy 25-ik fokig. Sokkal jobban ismerte az euxini tengerrel határos tartományokat, a Középtenger partjait, és a Kaspi-tenger körüli vidéket; Afrikában Egyptomot, egészen Meroe tartományig.

[1]) „Mindezen dolgokról biztos tudomást akarván szerezni magamnak, phoeniciai Tyrusba is elvitorláztam; miután hallám, hogy ott egy Hercules tiszteletére emelt szentély létezik: és ugy tapasztalám, hogy ez igen sok ajándékokkal van fölékesitve; két oszlopot láttam ott, az egyiket tiszta aranyból, a másikat smaragd-kőből, mellyek éjen át csudálatosan világitának."

[2]) „Eddig azt adám elő, a mit láttam, tapasztaltam, és megvizsgáltam; most pedig az egyptomiak okoskodásait fogom közleni, mint azokat másoktól hallám: hozzáadva egyet-mást, mit saját szemeimmel láttam. Az egyptomiak ez előadását tartsa igaznak, ki abban hihetőséget lát; mert az egész előadás folytában csak azt fogom leirni, a mit másoktól hallottam." S a IV. könyvben: „Ők ollyasmit állitanak, a mit én nem hihetek, de mások talán hinni fognak: tudnillik, hogy Libya körülhajózása alkalmával a napot jobb oldalról szemlélték fölkelni." E tény most már nem szorul magyarázatra. Általában a 7-ik könyvben igy szól: *Ἐγὼ δέ ὀφείλω λέγειν τὰ λεγόμενα, πείθεσθαι γε μὲν οὐ παντάπασιν ὀφείλω, καὶ με τοῦτο το ἔπος ἔχέτο ἐς πάντα τὸν λόγον.*

[3]) Lib. II. 3.

körülhajózván, a napot ellenkező oldalról látták; és igy tovább. Átalában ő adta az első példát az okszerü, s kritikai történetirásra, kutatási módszer és vizsgálati szabályok mellett.

Attól, ki járatlan utat tört meg, valami tökéleteset kivánni nem is lehet [1]). És valóban bármint igyekszik is Herodot, okait adni a háboruknak, vagy nem mond semmit, vagy babonás [2]), hiu indokokkal áll elő: a nélkül, hogy a tények és események lényegébe behatna, vagy azok kapcsolatát a mult- és jövővel belátná. Azt azonban elmondhatjuk róla, hogy ő valószinüleg magasztos vallási szempontból tekinté a történelmet; mert folyton a gondviselés igazolását tartja szem előtt, s a gonoszok büntetését, és az Istenség közbejöttét törekszik kimutatni; s midőn a haza megmentését az isteneknek tulajdonitja, midőn Marathonnál egy istenség küzd a görögök mellett óriási alakban, más istenek a persákat nyomják vissza a delphii szentélytől, mások ismét zeng-

[1]) A régiek közt igen sok ellenkezőkre talált: illyen volt **Plutarch**, *Herodot gonoszságáról*, kit Lamothe Le-Vayer is követett a nevezetesebb történetirók fölötti itéletében; **Harpocration**, *A Herodotnál találtató hazugságokról;* **Ctesias** *Persia történetében*, melly olly kevés kritikával van irva, hogy legkisebb hitelt sem adhatunk állításainak. Legujabban Herodotust megtámadták Chahan di Cirbied, és F. Saint-Martin: *Recherches curieuses sur l' histoire ancienne de l' Asie* (Paris, 1806.); hol a keleti történetirókat állitják ellenébe: kik azonban sokkal későbbi időkből valók. Védelmébe vette őt Guinoz (*Mém. de l' Académie de belles-lettres*). A franczia academicus, J. B. *Gail*, Herodot fölötti értekezéseiben azt akarja bebizonyitani, hogy sem Delphi, sem Olympia nevü városok nem léteztek; csupán házak voltak e hires templomok körül, municipalis szerkezet, terület és tisztviselők nélkül; mentegetni akarja Mardoniust, a görögök által ráfogott kegyetlen és vad jelleme végett, stb.

Bouhier elnök, és az *idősbik Rennell*, szeretetteljes gondossággal magyarázták Herodotust; az előbbi (*Recherches et Dissertations etc.*) különösen Herodot chronologiai rendszerét igyekezvén összeállitani: s a nála előforduló fontosabb történeti kérdéseket nagy részben igen nagy tudományosság- és mély belátással vitatá s oldá meg. Rennell pedig különösen a régi geographiára vonatkozó tárgyakat világositotta föl. Némelly hiányok kivételével müve, Herodot dicsőségének emelt legbecsesebb emlék. A franczia fordító Larcher számos kritikai s philologiai jegyzetekkel világositotta föl az eredeti szöveget; s mindennemü utasitásokkal ellátott földabroszt is csatolt a fordításhoz: Herodotnak Larcher által felállitott chronologiája azonban nem a legtökéletesebb, fordítása sem a legjobb; de annál többet ér e részben Miot. A szöveg megértésére különösen ajánlható Schweighäuser munkája.... A Herodotra vonatkozó kérdéseket átalában tárgyalta Dahlmann (*Herodot, aus seinem Buch sein Leben*), a II. köt. *Forschungen auf dem Gebiet der Geschichte.* 1823. V.ö. **Daunou**, *Cours d' études historiques*, s könyvünkhez az (E) jegyzetet.

[2]) A lacedaemonok azért hatalmasbak a peloponnesusiaknál, mivel Orestes csontjainak birtokában vannak. I. 68.

zetes dalaikkal hirdetik a salamisi győzelmet: ez által csak imádottabbá tevé a görögök előtt ama hont, mellyért maguk az istenek is küzdöttek.

Thucydides.

A tapsok, mellyeket az olympiai játékoknál aratott, könyekre fakasztának egy tizenkilencz éves ifjut: s ezen ifju Thucydides volt; ki született Atheneben 471-ik évben, meghalt 400-ik év táján.

Thucydides azt állitja, hogy egészen az ő koráig a görögök mit sem tudtak őstörténetökről; miért is történetiráshoz fogott: mellynek bevezetését a régen mult idők eseményeivel tölti be. De az általa választott tárgy sokkal kevesbbé vonzó, mint a mellyet Herodot feldolgozott; és ingadozni hagyja a lelket az atheneiek igazságtalan követelései, s a spartaiak kegyetlenségei, a democratia visszaélései, s az aristocratia bosszuérzete közt. Azonban a polgárháboruk, a politikának és vitézségnek egyforma mértékbeni alkalmazása, az öntudatos lelkesedés, a népnek neveltetése a forumon és csatatéren, csakhamar megérlelték a görög népet; miért is Thucydides nem azt tüzte ki magának feladatul, hogy: ‚a szinpadra lépve, ott a képzelő-tehetséget álmokba ringassa; hanem emléket hagyjon maga után minden időkre' (κτῆμα εἰς ἀεί). Ugyanazért ő nála nem az események szinhelye szerepel, hanem az ember: az ember, a tudomány és müvészet legnagyobb fényében, egyszersmind a legmélyebb romlottság martalékaképen.

Thucydides maga is részt vett a peloponnesusi háboruban: és számüzetvén, husz évi számkivetése alatt irta müvét; s nem hogy, mint Dante tevé, átkozta volna háladatlan hazáját, de még csak egyetlen sorából sem tünik ki, hogy Athenet kevésbbé becsülte volna. Legforróbb ohajtásait honának szenteli: jóllehet igen is érzi, hogy ez megérdemlette szerencsétlen sorsát; s ha már a szószékről nem szabad szólnia, a történelemre bizza nyögéseit és érzelmeit, s kortársait megtisztitja a rágalom gyanujától. Előadása komoly, a különféle szójárások közt a legrövidebbet választja gondolatainak szabatosabb kifejezése végett; a szavak hiu piperéjét kerüli, s elválasztja a történelmet a költészettől, az emberi tevékenységet a végzetszerüségtől: szerinte minden a köztanácskozásokból veszi létét, s az események okfeje a forumon, vagy a csatatéren keresendő. Ő maga megvallja, mikép nem fogja követni azon irókat, kik nem a hitelességet, hanem a tapsokat keresik, és a tényeket mesékkel vegyitik össze; illyenekül azonban nem tartja azon beszédeket, mellyeket jónak látott beigtatni, s mellyek egy köztársaságilag kormányzott népnek igen hasznosak. Herodotnak fő törekvése volt, tetszeni; neki pedig, oktatni: az előbbi korával együtt gondolkozott; az utóbbi a fölött uralkodott. Ez nem beszél a tömeghez, hanem

csekély számu választottakkal társalog, és Cicero szavaiként minden szóval egy mondatot adván, erőteljes bölcsészetet fejez ki, melly kizár minden iskolai szőrszálhasogatást; s még a közbeszurt beszédekben is nem annyira a változatosságot és időtöltést, mint inkább az oktatást és jellemrajzokat tartja szem előtt. Lucian szerint azt mondá Thucydides: ‚Inkább nem kívánok tetszeni, az igazság nyilt kimondása miatt, mint kedves lenni az által, ha mesékkel állok elő. Ha kevésbbé tetszem is az olvasónak, annál hasznosabb vagyok neki. De nem akarok kárára lenni az által, hogy magamat rossz izléséhez alkalmazzam.'

Herodot kellemes és természetes, Thucydides nagyszerü és gondolatdus: ő nem sóvárog népszerüség után, hanem elmélkedést akar fölkelteni; azért rövid, hathatós kifejezésekkel él, melyek néha durvák- és homályosokká válnak [1]). A formát annyira mellőzi, hogy a cselekvényt félévekre osztja be; s félbeszakitván az előadást, egyik vidékről a másikba viszi az olvasót által. Herodot az ásiai despoticus kormányok ellenében a democratiát tartja legjobb kormányformának; a másik, rokonságban állván a Pisistratidákkal, és ellenszenvvel viseltetvén a democratia iránt, ennek hibáit rendkivül nagyitja: mialatt Spartát, mellynek oligarcháiban erélyes aristocratiát lát, egekig magasztalja. A joniai a történetet a végzet hatalma-, s rejtelmeinek nyilatkozatául tekinti: Thucydides pedig azon módnak, melly által az emberi természet legmélyebb titkai kitárulnak. Herodot magasztalja az isteneket, mert megjutalmazzák az erényt, és megbüntetik a gonoszságot; Thucydides az embereket minden hit és kegyelet nélkül rajzolja: mint valamelly vizár pusztitásait szokás leirni, a nélkül, hogy azt kárhoztatni lehetne [2]).

---

[1]) Már a régiek is panaszolkodtak homályosságáról. A második fejezetben egy mondat jön elő, melly igen sok vitatkozásra nyujtott alkalmat. Előrebocsátva, hogy Attica kopársága miatt maradt menten a támadások- és lázadásoktól, Thucydides hozzáteszi: *καὶ παράδειγμα τόδε τοῦ λόγου οὐκ ἐλάχιστόν ἐστι, διὰ τὰς μετοικίας, ἐς τὰ ἄλλα μὴ ὁμοίως αὐξηθῆναι*; mi szóról-szóra enyit tesz: ***Et argumentum hujus dicti non leve est, per migrationes in altera non similiter increvisse.*** Egyik ugy érti, hogy Attica népes lett, mert kivándorlások nem történtek, mint más tartományokból; mások pedig, hogy Attica népessége bevándorlások által növekedett, mi egyéb tartományokban nem történt; ismét, hogy Atticából nem történvén kivándorlások, népessége szaporodott, másutt pedig nem; vagy, hogy a kivándorlások miatt Attica népessége nem szaporodott annyira, mint más tartományoké; vagy, hogy a kivándorlások miatt a többi Görögország lakossága nem szaporodott; vagy, hogy az ő népessége jobban szaporodott, mint a többi görög tartományoké. A vélemények igen elágaznak, és egymás közt meg nem egyeztethetők.

[2]) „Ugy szólván egész Görögország mozgásba jött; mert mindenütt megoszlottak a nézetek: a néppárt főnökei az atheneieket, a kevesebb számu előkelők

Diodor tépelődő gondossággal vizsgálván e müvet, sem az anyag-, sem a formával nincs megelégedve; majd áradozónak, majd keménynek,

---

a lacedaemonokat igyekezvén megnyerni. Béke idején nem igen lett volna alkalmuk, vagy kedvök, azokat segitségül hivni; a háboru kitörése alkalmával pedig azok, kik mindkét részről ujitást kivántak, könnyen találtak ürügyet, idegeneket hivni föl segélyre: részint, hogy az ellenfél hatalmát gyengitsék, részint, hogy támaszt szerezzenek maguknak. E pártviszályok közben nagy nyomoruság sulyosodott a városokra, mint ez történni fog, valamig csak az emberi természet hü marad magához; csakhogy a szorongattatás különböző alakot ölt magára, a mint tudnillik a sors viszontagságai beköszöntenek. Mivel a békében, és szerencsésebb viszonyck közt az államok, valamint egyes polgárok, mérsékeltebb gondolkozásmódot tanusitanak; mert nem esnek még kényszerü szükségbe. De a háboru, melly a napi szükségek könnyü fedezésmódját elvonja, igen erőszakos tanitó; s a nagy tömeg szenvedélyeit a pillanat körülményei szerint alakitja. A városokban tehát pártok keletkeztek: és a hol később kitörésre került a dolog, ott korábbi események következtében, a bosszu-terveknek ujabb koholmányai sokkal magasabb fokra hágtak. Sőt a szavak közönséges jelentését is önkénytesen megváltoztatták a vállalatokra nézve. Meggondolatlan vakmerőség vitézségnek tekintetett, ovatos késedelmezés ildomosan eltakart gyávaságnak, a mérséklet ürügynek a vonakodás szépitésére; ha meggondolva akart valaki cselekedni, azt mondták róla, hogy tehetetlen, tunya; vakmerő szenvedélyesség a férfias tulajdonok közé számittatott; a kémkedés biztossági szernek tekinteték, ama tisztességes ürügy mellett, hogy a szerencsétlenséget el kell háritni. Ki elégületlenséget mutatott, abban megbiztak; a ki ellentmondott neki, az gyanuba esett. Ki mások után kémkedve, czélját érte, az bölcs férfi, s ki mások bosszuterveit előre belátta, még derekabb ember volt. Ki az illyesmibe nem akart avatkozni, s illy eszközök nélkül igérkezett czélhoz jutni, azt zavargónak bélyegezték, kinek ellenfeleitől reszketnie kellett. Átalában becsültetett az, a ki gonosz terveivel másokat megelőzött, s azokat, kik arra nem is gondoltak, elcsábitani tudta. Rokonok iránt több volt az idegenség, mint a párthivek iránt; mert ezeknek több bátorságuk volt, megmondani az igazat. Az illy társulatok nem azért alakultak, hogy a törvények értelmében valamelly előnyt vivjanak ki maguknak, hanem önző czélokra, a fönálló intézmények ellenében. A kölcsönös hüség biztossága nem az isteni törvényen, hanem a gonoszságbani közös részvéten alapult. Békés ajánlatot az ellenség részéről, midőn ez előnyben volt, csak azért fogadtak el, hogy vállalatai ellen védjék magukat, nem pedig nemeslelkü bizodalomból. Sokkal többre becsültetett a bosszuállás, mint sem hogy az első megbántást kikerülték volna. Hol a kibékülés esküvel pecsételtetett meg, ez, melly mindkét fél által csupán kényszerüségből tétetett le, csak addig birt kötelező erővel, mig az illetők ujabb erőhez nem jutottak; de hol alkalom akadt rá, az, ki legelőször vett magának bátorságot, ha ellenfelét biztositva nem látta, örömestebb állott rajta bosszut akkor, midőn a másik bizodalommal volt iránta, hogy sem a nyilt csatában; részint, mivel igy saját biztosságára nézett, részint pedig, mivel a rászedés által győzve, még ügyessége dicséretet is érdemelt ki. A legtöbb emberek ugyanis inkább gonoszság által akarják megérdemelni az eszélyes nevezetet, mint becsületesek-, és e mellett együgyüekül tartatni; ez utóbbiért szégyenlik magukat, mig amazt dicsőségöknek tartják. Mind ennek oka az uralomvágyban rejlett, melly az önzés- és dics-

majd ismét hideg- és homályos-, sőt itt-ott gyermekiesnek is nevezi: mindamellett müve az atticismus példánya gyanánt tekintetett; és ő utána egyetlen történetiró sem bátorkodott más szóejtésen irni munkáját.

Xenophon.

Xenophon ‚Hellenicá'-iban a peloponnesusi háboru 29-ik évétől kezdve a történetet, mintegy félszázadon keresztül, egészen a mantineai csatáig folytatja. Herodot költői tolla, s a magasztos finom megjegyzések, mellyek Thucydidesnél a tények átalánositásának hajlamát árulják el, hiányzanak Xenophonnál; s mig a görög szokásokat épen ugy, mint az első, s az utóbbinál jobban is rajzolja, a vallásos meggyőződés hatalmát az istenek helytelen beavatkozásában tünteti ki a szövevényes eseményeknél, s az álmok-, oraculumok-, és előjeleknek igen nagy fontosságot tulajdonit: az erkölcsök- és alkotmányokbani fontos változásokat mellőzve, az utókorra nézve legkisebb jelentőséggel sem biró strategiai részleteknél sokáig időz. Ingerlékeny ember lévén, szen-

---

vágyból származik; s innen ered azután a szenvedélyesség, ha már az ember czivódásba keveredett. Mivel azon pártfőnökök a városokban, kik kellemes hangzatu nevek alatt részint a polgárjogok egyenlőségének, részint a mérsékelt aristocraticus uralomnak adák az elsőséget,azon szint adták beszédeiknek, mintha ők a közjónak hódolnának, és ezt tennék fáradozásaik czéljául: azonban mindent elkövettek, hogy e versenyküzdelemben egymást legyőzzék; és a leggyalázatosabb és lázitóbb tettekre vetemedtek. Az ő bosszuterveik mellett nem maradtak meg a jog, és közjó igényelte korlátok közt; hanem önkénytesen szabták meg a büntetéseket, és mindig készek voltak, vagy igazságtalanul itélni el ellenfeleiket, vagy erőszak által szerezni meg maguknak a hatalmat. Innen van, hogy a két párt közül egyik sem gondolt a vallással; ha valakinek sikerült, álokok által keresztülvinni valamelly gonoszságot, csak annál nagyobb tiszteletben részesült. Azon polgárok, kik párthoz nem csatlakoztak, mind a két fél által halálra üldöztettek: vagy mert nem gyámolitták őket, vagy irigységből, nehogy a bajból menekűljenek."

„Ekképen tehát a pártviszályok által mindennemü erkölcstelenség megfészkelte magát a görögök közt. Az őszinteség, a nemes lélek sajátja, kigunyoltatván, elenyészett. Kölcsönös bizalmatlanság uralkodott mindenütt. Ezt sem erélyes szózat, sem borzasztó eskü nem birta megszüntetni. S minthogy már azon pontra jutott a dolog, hogy minden tartósabb állapot iránti remény megszünt, mindenki inkább ravaszság által iparkodott boldogulni, s gondosság által óvni meg magát a szerencsétlenségtől, mint sem hogy másokban bizott volna. Csekély tehetségü emberek gyakoroltak befolyást; és minthogy saját együgyüségök és ellenfeleik belátása miatt szüntelen attól kellett tartaniok, hogy midőn tárgyalásra kerül a dolog, ezek által háttérbe szorittatnak, ők ennélfogva egész vakmerőséggel erőszakhoz folyamodtak. Mások ellenben, kik aljasságnak tarták, a cselszövények ellen fölfegyverkezni, s azon hiedelemben lévén, hogy az erőszak ellenében ravaszsággal is győzhetnek, annál hamarább elbuktak." *Thucyd.* III. §§. 82. 83.

Milly kétségbeejtő rajza az emberi jóságnak!

vedélyeinek nem tud parancsolni(?), s vakon bámulja Socratest, Cyrust, a spartaiakat, Agesilaust; mig más részről alig szól valamit Epaminondasról. Hellenicáiban gyakran szintelen; és uj hazája iránti szeretete némileg igazságtalanná teszi őt Epaminondas irányában.

A ‚Cyropaedia' czimü, átalán erkölcsi irányu, habár nem is egészen hü történeti regény, azon csillapithatlan bölcseleti vágyat tanusitja, melly akkor kapott lábra Görögországban, midőn Alcibiades és Epaminondas a sophisták iskolájában képezték magukat, és Dénes azokat udvarába fogadta. Ez iratban Socrates tanait, sőt szavait hozza föl; és annak megmutatására törekszik, mint nyerheti el, s tarthatja meg valaki a korlátlan hatalmat: és ez értelemben Cyrust magasztalja, ki a birodalmat illy módon alakitá; és szándékosan nem látja a romlást, mellyet az illy kormányzás a birodalomra hozott.

A ‚Visszavonulás'-ban, mellynek egyedüli érdeme a világosság és erkölcsi irány, a polgári intézkedések fensőbbsége, s a görögök hajlékony szelleme tünik ki; kik mindent próbálnak, változtatnak, az első akadályok által nem hagyják magukat elrémittetni: mig a persák, csupán a kedvező viszonyok közt egyesülvén, és mozdulatlanságukban tovább is megmaradván, végre is elbuknak [1]).

A ‚Nevezetességek'-ben silányul van rajzolva Socrates élete, még silányabbul tanai, és módszere; Xenophon őt lealacsonyitja *), s a szépet a földön keresteti vele, a nélkül, hogy a fensőbb jelleghez, és a végtelenség tájai felé emelkednék. Ebben is, valamint az ‚Oeconomicon'-ban a kornak azon hajlama tünik ki: rideg szabályokba foglalni mindent, s a miveltség fő fokát abban helyezni, hogy a magasztos reptü természet ösztöne kézzelfogható, s gyakorlati haszonnal kinálkozó eszmékké alakittassanak által.

Xenophon mind irataiban, mind tetteiben mindig azon szelid bölcsészetet tanusitja, melly a Socratesseli bizalmas társalgásból ragadt rá **). Delionnál barátja, Socrates oldala mellett harczolt; hogy ba-

---

[1]) Xenophon nehezen érthető geographiáját legjobban felvilágositá Rennell.

*) Különös, illy váddal illetni Socrates egyik leghübb, és mesterét ‚vakon bámuló', iránta legnagyobb tisztelettel viseltető tanitványát: Xenophont, kinek iratai nélkül Socrates egész bölcsesége felől vajmi keveset tudnánk...Holott inkább azt kellene következtetni, hogy miután Socratest, minden jelességei mellett, maga Xenophon, a ‚méz-ajku', sem tudta szebben festeni, ennél fogva őt nem kell többnek képzelni, mint a mi volt valósággal. De természetesen bizonyos irányban szükségesnek tartatott, Socratesből az emberi tökély ‚non plus ultrá'-ját csinálni, — a kereszténység rovására. S ez az, mit a történet meghazudtol. S.

**) S mint lehet őt akkor azzal vádolni, hogy mesterét, kivel olly rokonérzelmü, rosszul fogta föl, és nem hiven rajzolja az olly eszes és ‚erényes' férfi? S.

rátja- Proxenessel együtt maradhasson, a persa háboruba indult el vele; a Coronea melletti harczban azért vőn részt, hogy barátja Agesilaus életét védelmezze; s az ez iránt tanusitott hüsége miatt üldözést és számkivetést szenvedett. Minő dicséretet halmoz a Tissaphernes által meggyilkolt hadvezérekre! ‚Rettenthetlenek voltak a háboruban, és hüségesek barátjaik iránt.' Harczias vállalata a legdicsőbb, mit egy hős valaha véghezvitt; mert nincs beszennyezve igazságtalanságok által: és olly szerénységgel adja elő, hogy sokan kételkedtek rajta, valljon a történetiró s a hadvezér azonegy személy-e. Ha az emberek kevésbbé volnának gonoszak, mint a minők valóban, aligha mernők magasztalni őt azért, hogy Thucydides müvét, mellynek egyedüli példánya kezei közt volt, meg nem semmisitette. Sokat szenvedett: de azért nem esett kétségbe az erény iránt; s aggott korában számkivetési ideje alatt irt egy értekezést az állam jövedelmeiről, melly a következő szavakkal végződik: ‚Vajha még halálom előtt virágzónak és nyugodtnak láthatnám hazámat'!

Ugyanezen nyugodt és szelid *) lelkület lengi át müveit, mellyek életszabályokkal, erényes jellemrajzokkal telvék; az irmodor nyugodt és méltóságos, az előadás és tartalom mérsékelt: s e nyugodtságot még akkor is megtartja, midőn magáról, vagy Socrates megöletése felől szól.

Ezek voltak a legnagyobb történetirók: a többiekről, kik szinte történetirással foglalkoztak, és kik olly nép közt, mellynek értelmi tehetsége mindig a nép tanulmányozását tüzte ki czélul, kétségkivül igen számosan lehettek, nem tudunk semmit. Syracusai Philistus, kit Cicero Thucydideshez hasonlit, meggyalázta a történetirást az ifju Dénes és más tyrannusok magasztalása által; kik épen ezért megszokták, nem pirulni gonosztetteiken, és mibe sem venni a történelemnek késő, de biztos igazságszolgáltatását [1]).

Ékesenszólás.

A történelemmel karöltve jár az ő független méltóságában az ékesenszólás; és igen nagy jelentőségre kellett vergődni ennek a nép-

*) Tehát nem ‚szenvedélyes.' S.

[1]) Egyike azon müveknek, mellyeket csupán a németek vas-szorgalma hozhat létre, J. G. *Eichhorn*-tól van: *Antiqua historia ex ipsis veterum scriptorum graecorum narrationibus contexta.* Lipcse, 1811. (Szerző ugy látszik a franczia Tillemontról megfeledkezett; ki hasonlithatlanul nagyobbszerü müveket hozott e nemben létre. S.) Ebben a különféle görög történetirók töredékei olly formán állitvák össze, hogy egy szakadatlan egészet képeznek: s oldalt a kutfő is megjelöltetik. Ekképen tehát tökéletes görög történetet állitott elő, ennek saját kutfőiből. Az I. kötetben tárgyalja az ásiai birodalmakat és államokat; a II. Görögországot; a III. és IV. kötetben Olaszországot. Hasonló müvet készitett a latin irókból: *Antiqua historia ex ipsis veterum scriptorum latinorum narrationibus contexta.* Lipcse 1811. 2. köt. 8-ad rétben.

szerü kormány mozgalmainak közepette; midőn a közügyek ismeretével folyékony előadást, gyors képzelődést, és szavalási könnyüséget kellett egyesitni. Azonban a valódi ékesenszólás észtehetséget és miveltséget föltételez; és nem elég, hogy valaki hatalmas hangjával riaszsza meg a tömeget, hanem szükség, hogy a nemesebb hajlamokat is fölgerjesszse, s a legfinomabb izlést is kielégitse.

E részben legelőször is Pericles tőn szert a dicsőségre; kinek legfőbb törekvése, a szószéken kivivott siker volt. Az akkori teljes miveltség birtokában levén, eltelve buzgalommal a közügyek iránt, a legmegrázóbb, mint szinte legszelidebb érzelmekre fogékony, szüntelen az atheneiek dicsőségét hirdetve, s a magáéról keveset szólva, tetszése szerint vezette őket. Az ő előadása nem volt pusztán hirtelenül föllángolt szenvedély; csekély számu, fontosabb tárgyakban csak akkor szónokolt, miután a dolgot jól megfontolta, s a beszédet az eleai Zeno által tanitott Dialectica szabályai szerint rendezte el.

Rhetorok.

De csakhamar akadtak egyének, kik az ékesenszólást mesterséggé aljasitották, és azt követelték, hogy annak nincs szüksége az igazságra: holott ez nélkülözhetlen tápláléka minden értelmi terméknek. Syracusai Corax hozta be először a Rhetoricát Athenebe; mellyben később igen nagy hirre, s gazdagságra tőn szert leontiumi Gorgias: ki a füleknek hizelgett különösen; az eszmék és érzelmek szegénységét kellemes hangzatu kerekmondatok, fölületes és ragyogó ellentétek, s merész képletek által igyekezvén pótolni [1]). Ez idő óta az ékesenszólás uj hatalom lett Atheneben, melly a politikát megzavarta, s a harczfiak kardját kicsorbitotta.

Rhamnusi Antiphon, az első, kitől beszédek maradtak ránk, s ki a törvény által önvédelemre kötelezett vádlottak számára védbeszédeket készitett, hadvezér volt a peloponnesusi háboruban; s nagy része volt a közügyekben: mig e müködés végre gyalázatot és halált hozott rá. Andocides, kortársa, Alcibiadessel együtt, szinte a közügyekbe avatkozott; a hermesek megcsonkitásáról vádoltatván, csak azon gyalázattal menekült meg, hogy büntársait elárulta. Isaeus szükségtelennek tartá

[1]) Mestersége mindig a gondolatok és szavak ellentétében áll; miért is kéttagu mondatokat készit, mellyeknek második tagjában a szavak mennyiség-, mérték-, elhelyezés- és hangra nézve az első tag szavaival egyeznek. Hermogenes scholiastája egy halotti beszéd töredékét tartotta fön számunkra, mellyet a hazájok védelmében elesett atheneiek fölött mondott.

a közügyekbe avatkozást, és csupán oktatással, s magánügyek védelmével foglalkozott [1]).

Lycurgus Sándor elleni harczra tüzelte az atheneieket: ki neki azért megbocsátott; és beszédeiben olly tulságig vitte a dolgokat, miszerint az mondatott róla, hogy gondolatait nem tintával, hanem vérrel irja le [2]). Socrates elleni beszédében mondá Lycurgus: „Ohajtandó volna, hogy a mi egyébkint történni nem szokott, legalább az árulás eseteiben azt rendelné a törvény, hogy midőn a birák itéletet hoznak, nejeik és gyermekeik is oldalaik mellett ülnének a gyülekezetben. Véleményem szerint ez egy igen szent szokás lenne; mert saját szemeikkel látva, milly sokan vannak fenyegetve a veszély által, és megemlékezvén róla, milly sajnálatot és könyörületet gerjeszt az ő sorsuk mindenki keblében, a bünös irányában hajlithatlan szigorral fegyvereznék föl magukat."

Ekképen szolgált a humanitas a leggonoszabb barbaries eszközéül!

Találkoztak rhetorok, kik bármilly tárgyról is rögtönözve vitatkozni készekül nyilatkoztak; mások ismét a tárgy mellett csak ugy, mint ellene szónokoltak. Corinthusi Antiphon, ajtajára e szavakat irta: ‚Itt vigasztalást nyernek a szerencsétlenek; mivel értelmet nyernek azok, a kiknek az hiányzik.' Mig az előbbi szónokok nyugodtan és tagjártatás nélkül szóltak [3]), e későbbiek kiáltoztak, hadarásztak, sirtak, nevettek, tomboltak: és a nép megtapsolta őket.

Nem mondhatjuk azonban, hogy mindezen rhetoroknál hiányzott volna az értelem, vagy a becsületes sziv. Lysias, ki viszontagságos életének folyamában 230 beszédet szerkesztett össze, nem igen használja az ellentéteket és szőrszálhasogatásokat, mit kortársai olly igen szeréttek használni; s igen gyakran tartalmas és rövid [4]). A harmincz tyrannus érdemesnek tartá, őt üldözni; mit ő azzal viszonozott, hogy pénzzel és karjával segité azokat, a kik elkergették őket. Isocrates tökélyre vitte az ékesenszólás szabályait: nemesen tudta használni a legzengzetesebb

---

[1]) **Wertermann**, *Geschichte der Beredsamkeit.* I.

Vanspaan, *De Antiphonte oratore attico.* 1765.

A. **Dryander**, *De Antiphontis vita et scriptis.* Halle, 1838.

[2]) És Cicero: *Usque ad sanguinem incitari solet odium aut levium Graecorum aut immanium barbarorum.*

[3]) A régi szónokok: Pericles, Themistocles, Aristides olly annyira távol voltak mindattól, mi az egyszerüséggel ellenkezett, hogy még csak kezeiket sem vonták elő öltönyeik alól: nehogy azok jártatása által szinpadi szokásokat utánozzanak (*θράσυ τι*). **Aeschines**, *Timarchus*ban.

[4]) Egy beszédét következőleg végezte: *Ἀκηκόατε, ἑωράκατε, πεπόνθατε, ἔχετε, δικάζετε.*

nyelvet, ügyesen állitá össze a mondatokat, a rhythmus- és jóhangzatra különösen figyelt: azonban inkább arra törekedvén, hogy bámultassék, mint hogy sikert arasson, gyakran vesztett erejéből és hatásából; inkább számitó, mint lelkesült, és a szavak közti viszonyok keresésében lelve kedvét, a dolgok összefüggése kikerülte figyelmét, s az ő folytonos ellentétei kivetkeztetik őt ama természetességből, melly a lelket és kedélyt annyira megragadja. Tiz évi munkájába került hires panegyricusa. „Léteznek olly gonosz jellemü emberek, igy szól ő Evagoras dicséretéhez irt előbeszédében, kik örömestebb hallják azok dicséretét, a kiket nevökről is alig ismernek, mint azokét, a kiktől jótéteményeket fogadtak el. Ennek oka az irigység, melly legfőbb boldogságát abban találja, hogy önmagát emésztheti.“ Az emberi természet tehát nem változott.

Midőn az iskola szabályaiból kibontakozik a nemeslelkü Isocrates, erőt és hatást tud kifejteni. Az ő folytonosan szelid, és erényes jelleme miatt közbecsülésben állott: ő volt tanitója Demosthenesnek; egyedül ő bátorkodott felszólalni a vádolt Theramenes védelmére. Midőn Socrates kivégeztetett, gyászruhában jelent meg; s minden erejéből odamunkált, hogy Fülöpnek egész harczi buzgalma Persia ellen fordittassék: és midőn ennek Chaeronea melletti győzelmét meghallá, Görögország szabadságát tulélni nem akarta.

Demosthenes.

„Midőn Isocratestől olvasok valamelly beszédet, igy szól Halicarnassusi Dénes, lelkem olly nyugodt és szilárd, mintha spondaicus hangokat és dóri zengeményeket hallanék. Ha pedig Demosthenes beszédeit veszem kezembe, uj lelkesedés ragadja magával lelkemet egyik érzelemből a másikba; vele együtt félek, gyanakszom, küzdök, megvetek, gyülölök, panaszkodom, szeretek, reszketek, irigylek; egy szóval mindazon érzelmeket fölkelti bennem, mellyek csak az ember keblében lakozhatnak [1]).“ Valóban illy hatást gyakorol e nagyszerü szónok. Szegény iskolákban neveltetve, a természettől hibás kiejtést nyerve, s legelső fölléptével kifütyöltetve, egy szinésztől tanulta meg, milly nagy a különbség a helyes és helytelen kiejtés közt: miért is szorgalmasan küzdött saját hibái ellen, s azon állhatatossággal, melly a lángésznek szokott sajátja lenni, mindent legyőzött; magánkamrájában Thucydides szorgos tanulmányozása által erőre tőn szert a gondolatok- és kifejezésben, s az ékesenszólást a dialectika, politika és morál fokára emelte. Az izlést romlottnak, és a szószéket Chares, egy őrjöngő demagog által elfoglalva találta; ki üres igéretek és szemtelen állitások mögé rejtette

[1]) *Demosthenes ékesenszólásának hatalmáról.*

tudatlanságát, s a néptömegen uralkodott. Macedoniából látva Görögországra jönni a fellegot, mig előtte minden meghajlik, ő egyedül áll ellent; honának szebb kora felől álmodozva, annak helyreállitásában bizakodik: ő már nem rhetor, ki tapsok után vágyik, hanem polgár, ki csalatkozhatik ugyan az általa ajánlott rendszabályokban, de a legmélyebb meggyőződés-, és igy valódi lelkesült ékesenszólással van eltelve.

Az ő beszédmódjában mi sem találtatik abból, mi kortársai-, vagy Ciceronál ékesenszólásnak neveztetik, tudnillik a szenvedélyes kitörés, a finom és könnyed guny, a mesterséges fölfokozás, a kifejezésekbeni mérséklet és áradozás: hanem természetes, egyszerü, s mindamellett megválasztott és zengzetes nyelve van; mindenek fölött pedig a gyakorlati ember tetszik ki belőlök, amaz erőteljes jellemmel, melly a simulékony észtehetséggel össze nem fér. Szavai elmélkedésre szolgáltatnak alkalmat; valamint a mód is, mellyel valamit előad: ő egyenesen a czélra tör, minden mellékutak nélkül, sajátszerü modorban; nem használ mesterséges ugrásokat, sem csattanós okoskodásokat: azt lehetne mondani, hogy hevenyészte beszédeit, ha biztos tudomásunk nem volna róla, milly hosszas ideig gondolkozott felettök; s a mi nálunk ugyan nem divatozik, de az ó-korban nagyon is szokásban volt, a nyugalom perczeiben dolgozta ki azok bevezetését. Ekképen idézte elő azon kimagyarázhatlan benyomást, mellyet mi magasztosnak nevezünk; s méltó volt arra, hogy az elenyésző görög szabadság fölött tartson halotti beszédet.

Aeschines.

Egyetlen méltó vetélytársa volt Aeschines. Egy beszéd maradt fön ettől, mellyben a Demosthenes által védett Timarchust erkölcstelenség- és romlottságról vádolja; s ebben a szónok nagyszerü dialecticusnak mutatkozik, valamint a Demosthenes ellen ‚a korona végett' tartott beszédében is; mellyet sokan nem csak egyenlőnek tartanak nagy vetélytársa beszédével, de sőt ennek fölébe is helyeznek [1]). Va-

[1]) Athene falainak helyreállitásával bizatván meg Demosthenes, sajátjából három talentumot adott a költségekre; azonkivül az áldozatokon elnöklő törzsbiztosoknak 100 mina (mintegy 10,000 frank) ajándékot. Ennyi nagylelküség fölébreszté a jó polgárok hálaját; s Ctesiphon a senatus és nép által elfogadott inditványt tőn, mellynek erejénél fogva Bacchus ünnepei alatt arany koronát viselhessen Demosthenes, és a kikiáltó mindenütt hirdethesse, mint jutalmazzák az atheneiek a haza iránt tanusitott érdemeit. Aeschines, Demosthenesnek politikai ellenfele, s az ékesenszólásban vetélytársa, féltékeny levén a nagy dicsőségre, a népgyülésben törvényellenesnek nyilatkoztatá a határozatot, s Ctesiphont törvény elejbe idézteté. Demosthenes magára vállalta saját ügyének, és Ctesiphon határozatának védelmét. Minthogy pedig Aeschines a szavazatok ötödrészét nem

lóban ritka tehetséggel birhatott az, ki az ó-kornak legnagyobb szónokával versenyezett: ugy annyira, hogy még az utókor sem birja eldönteni, mellyiket illeti a borostyán. Hiában keresnők Aeschinesnél Demosthenes merész hevét, a dus formákat és finom megjegyzéseket: ő nem ért ahhoz, hogy ügyes fordulatok által odavigye a vitát, hol legkevésbbé vár támadást az ellenfél; ő nem képes ellentétek által megvilágositani a dolgot, s magasra emelkedni, honnan annál hatályosabban verhesse le az ellenfélt. Mindketten belátták a hasznot, mellyet a comicumból vonhattak, mint azt polgártársaik felfogták; miért is olly örömest ereszkedtek le a magánélet viszonyaiba: jellemeket, szokásokat, erkölcsöket, szenvedélyeket rajzoltak, sőt kifakadásokat is megengedtek maguknak; de egyszersmind ismerte mindkettő gyengéjét: miért is Demosthenes kerüli a rajzokat, mellyekben könnyen tulságossá valik; de viszont gyönyörködik az elbeszélésekben, az ellenfélhez intézett megszólításokban, és alkalmat keres az élczeskedő gunyolódásokra; Aeschines ellenben, belátva, hogy az élcz hiányzik nála, nem annyira elmés kiván lenni, mint sem értelmi okokból következtetéseket vonni.

Demosthenesnek igen nagy előnyére szolgált saját helyzete: ő mindenkor saját tetteire hivatkozhatott, és átalában senki sem vonta kétségbe nemes érzelmeit; minthogy folytonos törekvése volt, tettekre buzditani az atheneieket, és fölélesztení azon időket, midőn Görögország egy ember gyanánt támadt föl elnyomói ellenében; midőn nagy férfiak müködtek, kiknek dicsősége még fris emlékezetökben volt az elfajult utódoknak. A sokkal hidegebb keblü Aeschines, a nélkül, hogy megvesztegetett, vagy megvesztegethető volna, jól átlátta, mikép ez idők örökre elenyésztek, s többé vissza nem idézhetők; ő azt hivé, hogy barátságos lépések és egyezkedések sokkal inkább czélra vezetnek az erőszaknál Macedonia ellenében: s természetes, hogy azon heves buzgalmat, mellyet az ellenfél a hősiességből nyert, a hideg ész számitásai nem kölcsönözheték neki. Az ő politikájának okszerüségét bebizonyitandó, azt állitja, hogy köztársaság erkölcsiség nélkül nem létezhetik.

E két nagy férfi korában a szónoktól kissé több kivántatott, mint puszta előadási tehetség; neki birnia kellett a publicistáknak minden tulajdonaival; minők, vagy legalább minőknek kellene lenni jelenkorunkban a parlamenti tagoknak; nem csak elméletileg, de gyakorlatilag is tudnia kellett a statistikát, politikát, ismernie az igazságszolgáltatást, és a közigazgatásnak minden ágait. S valójában ki is tetszik

---

nyerte meg, melly körülmény a vakmerő vád büntetését vonta maga után, ennél fogva birságra itéltetett és számüzetett.

Aeschines beszédéből, miként ő az államok lényegéről alaposan gondolkozott, és tisztában volt magával a legjobb kormányforma eszméje iránt; s jóllehet helytelenül itéli meg az aristocratiát és monarchiát, mint melly kormányformákat hazája nem ismert, a democratiát azonban valódi színében tünteti föl. Csupán három kormányformát ismer: egynek, keveseknek, és valamennyinek uralmát. De mindegyiknek törvényei más alapon nyugszanak. A monarchia- s oligarchiákban a kormányzók változó akaratából erednek a törvények; a democratiában, ha csak folytonos hányattatásnak nem akar kitéve maradni, szükség, hogy változhatlan elv kormányozza az államot. Aeschines legyőzetett: ugy látszik azonban, vetélytársának fensőbbségét csupán az előadás modorára nézve ismeré el. E részben Demosthenes két ügyes színésztől vett oktatást, és olly nagy becset helyezett abban, mikép kérdeztetvén, miben álljon a szónoknak első, második, és harmadik kelléke, mindig csak azt felelte: az előadásban. Egy nagy tükröt tartott szobájában, s ez előtt gyakorolta magát a tagjártatás- és szavalásban; s midőn egy valaki ütlegeket kapván a másiktól, pártfogásáért esedezve, hidegen adta elő neki az esetet, azt mondá neki: ‚Nem igaz, hogy ez történt veled.' „Hogy hogy! kiálta föl a másik, ez nem történt velem"? Mire Demosthenes felelé: ‚Most már a megsértett szól előttem.'

Hevenyészett beszédeit, mellyeket a régiek legmerészebbek- és szabadelmübbeknek tartanak, különös hévvel adta elő; ámbátor azt is hozzáteszik, hogy erő-, s mélységre meghaladta Cimont, Periclest, Thucydidest: de az előadás ildomossága s komolysága tárgyában távol van azoktól.

A két szónok után következik Hyperides és Demades; az előbbi, engesztelhetlen ellensége levén a macedonoknak Sándor előtt és után, midőn Antipater jóságát magasztalák, azt felelé: ‚Meglehet; de mi sem jó, sem gonosz urakat nem akarunk türni fölöttünk.' Antipater nyelvét vágatta ki. Demades ellenben gyakran eladta ékesenszólását, csakhogy kielégitse gyomrát; mindamellett a többi szónokok ellen fölingerlett Sándort is le tudta csillapitani. Midőn a chaeroneai győzedelem után azt kérdé tőle Fülöp: ‚Hova lett az atheneiek nagy vitézsége'? azt felelé: „Bizonyára megérezted volna, ha a macedonokat Chares, az atheneieket Fülöp vezérli." S midőn az atheneiek Sándor apotheosisát megtagadák, mondá: ‚Vigyázzatok, hogy mialatt olly féltékenyen őrzitek az eget, el ne veszitsétek a földet.' Meghallván Sándor halálát, felkiáltott, miként a macedoni hatalom a szemétől megfosztott cyclopshoz hasonlit. Azt is szokta volt mondani: ‚A szemérem a szépség vára.' Theophrastus kérdeztetvén, minő szónoknak tartja Demosthenest, felelé: ‚Ő méltó

szülővárosához'; és Demades? ‚Ez városának fölötte áll.' Minő szenvedély nyilatkozik ez itéletben!

Periclessel kezdődött tehát, és Demosthenessel végződött az ékesenszólás Atheneben; s a kettő közt igen sok rhetorok és sophisták éltek: kik sok tekintetben hasznos felvilágositásokat adnak; de sem az ismeretek kincsét nem gyarapiták, sem az emberiség megdicsőitésére közre nem munkáltak.

Nyelv.

A lélek és képzelő-tehetség magasztos röptét hatalmasan gyámolitá a gyökszavakban gazdag, szerkezetében ruganyos, az összetételek- és származtatásokban változatos, s a legfinomabb eszmeszinezet kifejezésére hajlékony és világos nyelv; a legszebb és legzengzetesebb, mellyet emberek valaha beszéltek. Thessalia- s Phthiotisban használtatott először, mielőtt az aeoli s joniai szóejtések képződtek belőle: az előbbi durvább volt, hasonlóan a földmivelő s vadász népekhez, mellyektől a görögök eredtek; a joniai ellenben iparos és kereskedő nép nyelve levén, igen simává és zengzetessé vált, mindenek fölött az atticai ajkakon [1]). A dóri szigoru, kemény, és komoly tárgyakhoz mért nyelv lévén, a Peloponnesusban, és a dórok által beszéltetett. Homer e szóejtéseket vegyest használja; azonban nem tehető fel róla, mikép szándékosan használt volna egy, vagy más szót és kifejezést e, vagy ama tartomány szójárásából; valamint azok is tévedni látszanak, kik őt Dantehez hasonlitván, azt mondják, hogy a közönséges nyelv szépségeit, a hol csak szerét tehette, felhasználta. Az illy összeférczelés által nem lehet valami nagyot teremteni; s Homer azon nyelven irt, melly a korabeli költők közt divatozott: ennek egy része azután elavult, egy része csupán az aeolok, másik része pedig a dórok közt és Atticában maradt fön; valamint nálunk az egyik vagy másik szóejtésben a legelső toscanaiaknak némelly szólásformái találhatók föl, mellyek már ma sem Florenczben nem divatoznak többé, sem a mivelt nyelvben nem használtatnak.

---

[1]) Egy zöldség-árusnő a kiejtésről ismerte meg Theophrastusban az idegent, ki pedig egész életét Atheneben töltötte, s magát a szép kiejtésben gyakorolta. Több illy vonásokat is hoznak föl az atheneiek finom hallásáról. Aegilochus szinész átalános kaczajt gerjesztett, midőn Euripides *Orestes*ében e szavakat mondá: *ἐκ κυμάτων γὰρ αὖθις, αὖ γάλην ὁρῶ*; mintha a *γαλην* szónak nem kellett volna a következővel összekapcsoltatni; *οὐ γὰρ*, mondja a scholiasta e helyen, *φθάσαντα δίελεῖν τὴν συναλοιφὴν, επιλείψαντος τοῦ πνεύματος, τοῖς ἀκραωμένοις τὴν γαλῆν δόξας λέγειν τὸ ζῶον, ἀλλ' οὐχί τα γαληνά.* Suidas (a *θεριῶ* szónál) azt mondja, hogy az athenei nép nem fogadá el a pénzt, mellyet egy szónok ajánlott neki e szavakkal: *ἐγὼ ὑμὶν δανειῶ*, mig csak ki nem javitá e mondást illyképen: *δανείσω ὑμῖν.*

A népekre oszlás eredményezte tehát és tágitotta a közös nyelvből eredő szóejtések elágazását; s valamint általában a népek a sok közül egy szóejtést mivelnek ki irodalmi nyelvvé, mint például a spanyolok a castiliait, a francziák a párisit, az olaszok a florenczit: Görögországban is a különféle irók majd az egyiket, majd a másikat választák; vagy azért, mert szülőföldjök nyelve volt, vagy mivel jobban illett a tárgyhoz. Alcaeus, Sappho, Corinna, Hesiod aeoli nyelven, Herodot és Hippocrates joniai, Thucydides, a legelső tragicusok és vigjátékköltők a régi atticai, későbbi vigjátékköltők és Plato uj-atticai nyelven irtak; Pindar, aeoli létére, hasonlóan Pythagoras- és Theocritushoz, a dóri szóejtést választá. A különféle városokra átment főuralom, az államok kölcsönös féltékenysége, a szónokok azon kényszerü helyzete, hogy a nép nyelvén szóljanak, föntarták e különbséget; azonban ránk nézve már ismeretlen indokok lehettek, mellyek a tulfinom izlést arra határozták, hogy egyik, vagy másik szóejtésnek adják az elsőséget valamelly tárgy természete szerint.

Az alphabetumot a görögök a pelasgoktól vették át; s még Cadmus előtti feliratokról is emlékeztek [1]). Lehet, hogy Cadmus csak a papiros használatát hozta be; minthogy előtte fa-, márvány-, és érczekre irtak: innen van tehát (?) azon monda, hogy a phoeniciai betüirástó vitte Görögországba. Ezen alphabetumhoz később adatott a négy magánhangzó; azután az Y, mint mondják, Pythagoras által; a Z, H, Θ a trojai háboru korában; végre Simonides az Ξ, Ψ, és Ω hozzáadása által tökéletesitette az alphabetumot.

HUSZONEGYEDIK FEJEZET.

Szépmüvészetek.[2])

Különbözés a keleti művészettől.

Semmi sem nyujt olly tökéletes fogalmat a szépről Görögországban, mint az ábrázoló emlékek tanulmányozása; mellyek az olvasásnál sokkal inkább előnkbe tüntetik azon helyes és valódi aesthetikai érzelmet, mellynél fogva könnyen megbocsátjuk a görögöknek, hogy más nemzeteket barbaroknak neveztek. A jelvény, mellynek szük körében

---

[1]) *Pausanias*, I. 43.

[2]) E részben az *Archaeologiában* előforduló értekezésünkre utaljuk az olvasót.

mozgott a keleti müvészet, Görögországban a valóságnak, a szabad, természetes, egyszerü utánzásnak engedett helyet; legkevésbbé sem zavartatva, vagy akadályoztatva az ásiai modor által: minden idegen elemek kizáratván abból, az egyforma elemek egy öszhangzó egészszé alakittattak; s minden neme a müvészetnek természetes határai közé szorittatván, ezek közt szabadon fejleszthette sajátságait. Innen van a görög müveknek nemes, tiszta, s ékesenszóló egyszerüsége; melly sem többet, sem kevesebbet nem fejez ki, mint a mennyit a müvész érzelme megkivánt. A keletiek sem határt, sem mértéket nem ismertek; kiknél az Istenség ábrájának mindazon fogalmakat kellvén kifejeznie, mellyeket arról képeztek maguknak, s mindazon nézpontokat, mellyeket egy ábrándos Mythologia nyujthatott, tovább egyedül a végtelenség levén náluk a vallásos elmélkedésre méltó tárgy: az által véltek az őslény magasztos teljéhez eljuthatni, ha végnélküli litaniákat állitanak össze a beszédben, vagy a jelvényeket és megkülönböztető jeleket egymásra halmozzák a müvészetben. Innen vannak náluk az óriási nagyságu himnő istenek, temérdek karok-, fők- és emlőkkel, a teremtésnek egymásra következő rendjét tartva kezeikben; mintha tehetetlen vágyukban jelképezni az egész Istenséget, arra akarnák figyelmeztetni a hivőt, miszerint egyedül csak a tiszta értelmiségnek adatott a tehetség, megmérni annak mélységét.

Ősrégi görög müvészet; s ebbeni előhaladás. Aesthetikai érzet.

A legelső, valószinüleg pelasg müvek, mellyek nyugoton feltünték, keleti eredetre mutatnak; igy például a félig bepólyázott, teste fölrészén emlőkkel rakott ephesusi Diana, az amathusi szakállos Venus, a négy arczu olasz Janus, a három szemü larissai Jupiter Patroos[1]), a mindenütt találtató hermesek, és a száz karu titanok s három fejü ebről elterjedt rege. Olly népnél azonban, melly a szépnek annyira élénk érzetével birt, miszerint azt az erényhez hasonlóan tisztelte, az illy képtelenségek a gyönyörü természet hü ábrázolata által szorittatának ki. Egesta lakói Siciliában crotonai Fülöpnek, mivel szép volt, templomot emeltek[2]); Phrynet, mivel szép volt, fölmenték a birák; Spartában, Lesbosban, a parrhasiaiak közt a női szépség versenyjátékok tárgyává tétetett: hasonló versenyjátékokat férfiak számára az arcadiai Cypselus alapitott Elisben[3]); s a nemzeti ünnepélyek alkalmával nem csekély élvezetet nyujtott a mezitelen alakok szemlélete, a folyton élő müvészet példányképei gyanánt; bizonyos vallásos szertartások elvégzésére a

[1]) **Pausanias**, Corint. II. 24.
[2]) **Herodot**, V. 47. — [3]) **Athen.** XIII. 6.

szépség adománya kivántatott meg; a hetaerák minden gondjokat arra fordíták, hogy szépek- és bájolóknak láttassanak; a történetirás a szép termetü egyének emlékét megőrzé; és Simonides abban helyezé a boldogságot, ha valaki egészséges, szép, vagyonos, és barátjaival elégedett lehet [1]).

Egyébiránt nem csupán a testi, hanem az értelmi szépség iránt is fogékonysággal birtak a görögök. Tudva van, mikép az egész nép helyeslését nyilvánitotta Herodot felolvasásaira, Pindar és Corinna költeményeire; a syracusiak a siciliai háboruban irgalom nélkül meggyilkolták az athenei foglyokat: de midőn Euripides verseit hallották általuk szavaltatni, megoldák lánczaikat; és megvendégelvén őket, szabadon bocsáták vissza hazájokba. A gyülölség és vetélkedés dühösen kivánta Athene elpusztittatását, és a győztes nép kegyetlen, vad szándékkal jelenék meg Euripides egy tragoediájának előadatására: de midőn a kar Electrához e szavakat intézi: ‚Mi a te szegény elpusztult hajlékodba jövünk oh Agamemnon leánya', valamennyien a jelenlevők Athene szenvedéseire értik e szavakat; és könyekre fakadva, megbocsátanak a városnak [2]). Olly népnek, melly a szép iránt illy elevenen érzett, nem kellett-e szükségképen a tökély fokára vinni a müvészeteket?

Maga a vallás is táplálta ez érzelmet az által, hogy az istenek emberi alakban és emberi szenvedélyekkel, azonban a legmagasabb fokig nemesitve ábrázoltattak; s a remek müvek helyreállitását a jámborság kötelessége gyanánt szabta ki: s ez oknál fogva a templomok nem annyira az ájtatosság helyei, mint inkább müvészi s nemzeti emlékek voltak.

Adjuk még ehhez a szabadság szellemét, melly a szépség érzetével összhangzásban, a görög jellemet a legköltőibb- és sajátságosabbá tette a világon; s a szabályok által megkötött, de azért szolgává nem aljasitott müvészt a szabadon kigondolt mü szabad foganatositójának ismerte el: s ez által a mechanikai kivitelt a képzelő-tehetség szülemenyévé fokozta.

A szépmüvészeteknek hatalmas ösztönül szolgáltak a polgároktól nyert tapsok, és a dus, népszerü jutalmak; s a nagy müvészek a nép számára alkottak, mielőtt magánosoknak tettek volna szolgálatot. Phidias korában Delphiben, Corinthusban [3]), és egyéb helyeken jutalmak tüzettek ki a legjobb festvényekre; a szépmüvészetek a miveltség-, és

---

[1]) **Plato**, *Gorgias.*

[2]) **Xenophon**, *Hellen.* VII. 2.

[3]) **Plinius**, III. 5.

az emberi-nem tökéletesedésére igen nagy befolyással birván, a kormányok és törvények figyelmére méltókul találtattak [1]).

Volt is a müvészeknek elegendő foglalkozásuk; mert mellőzve az állam számára, főleg Pericles korában készitett müveket, minden polgár bárminő anyagból készült szobrot tehetett le a templomban: s az bizonyára sérthetetlen volt. Ez oknál fogva mindennemü egyének szobrai fölhalmoztattak a templomokban: Delphiben többi között Gorgias rhetor szobra, mellyet a görögök hálából helyeztek oda; Phryne szobra, mellyre kecsei által tőn szert; egy másik, Croesus által emelt szobor, hálából egy rabszolganő iránt, hogy őt a mérgezés veszélyétől megmentette. Még a templomok udvarai is, főleg athleták szobraival voltak megrakva; Athenében az Acropolis, Ceramicus, Prytaneum, Agora, a szinházak, utczák, szobrokkal valának benépesitve, s egyedül csak Demetrius Phalereusnak 360 emeltetett; a két Lipari sziget lakói annyi szobrot állitottak föl Delphiben, a mennyi hajót a hetruscoktól elvettek; az ambracioták egy szamárnak emeltek szobrot, mellynek kiáltása nekik, a cselben álló molossusokat fölfedezte; s Pausanias előadása, kinek irataiból e részleteket kiszedtük, nagy részben a görög szobrok történetéből áll. Pliniusból tudjuk, hogy Rhodusban 3,000 szobor létezett, s faragványok- és képekben több kincset birt, mint összes Görögország: s hogy egyetlen müteremből évenkint 1500 szobor került ki.

Joniai s dóri oszlop-rend.

Illy kedvező körülmények közt már ásiai Görögországban is nagy előhaladást tőnek a müvészetek. A Joniát lakó gyönyörü emberfaj bámulandó mintákat szolgáltatott; miért is letéve az öltözetet és ékességeket, mellyekkel India s Egyptom terhelte meg a szobrokat, ezek mezetelenül állittattak elő. Itt találtatott föl a joniai s dóri oszloprend. Az előbbi, csinos és lágy lévén czifrázataival, Venus és Apollo templomait ékesité: s a hol kecsre volt szükség, mindenütt alkalmaztatott; a másik kiemelkedő vonalaival egyszerü és szigoru lévén, a komolyabb istenségek tiszteletére szolgált [2]).

---

[1]) A thebaiaknak egy különös törvénye birságra itélte azon festészeket és szobrászokat, kiknek müvei nem sikerültek (*Pausanias*); ugy szinte az ephesusiak törvénye szerint azon épitész, ki valamelly középületre vonatkozó költségvetésben annyira tévedett, hogy a költségek a számitást egy negyeddel tulhaladták, köteles volt az épitést saját költségén befejezni (*Vitruv*).

[2]) A nápolyi tudós Carelli (*Dissertazione esegetica intorno all' origine ed al sistema della sacra architettura presso i Greci.* Nápoly, 1831.) azt igyekszik bebizonyitani, hogy az első épitészeti forma a nagy férfiaknak emelt siremlék volt, mint például Theseus temploma, az Acropolis Erechtheonja stb. Ugy látszik valóban, hogy a joniai rend a siremlékekből veszi eredetét. A dóri rend legrégibb, s egyp

Az építészetnek valódi szabályozó jellege a dóri rend; de nem Vitruvnak korlátozó szabályaihoz mérve, sem azon modorban, miként a classikai érzés fölélesztésével az ujabb korban tisztátalan romai minták szerint utánoztatott. Mig Egyptom- és Indiában csudálatosak és szeszélyesek az építészeti arányok, a görögök öszhangzó szabályszerüséget öntenek azokba; bölcs utánozással határozzák meg a rendeket, vagyis a formák, arányok, ékességek és azon tulajdonságok közti viszonyokat, mellyeket az építészet szem elé állit: olly formán, hogy egy résznek fölfedeztetése után az egészet össze lehessen állitani; valamint Cuvier egy állkapocs, vagy vállcsont segélyével az ősvilági állatot a maga alakjában állitotta elő.

Mindamellett a szabályok nem voltak zsarnokilag megállapitva: ugy hogy mostanáig még nem találtatott föl két egyenlő épitmény; s a müvésznek mindig szabadságában állott hozzáadni, vagy elvenni azon bizonyos valamit, mellyet semmiféle müvész meghatározni nem képes, s melly épen a tökélyt adja meg a szépnek. A vizirányos vonalok kiterjedésére különösen figyelve, ezeknek a függőleges vonalokkali megegyezésével nem gondoltak annyira; a mértani szabályszerüségnél többre becsülték a nézleti hatást: miért is vannak az ő müveikben részek, mellyeket a szigoru biráló czirkalma hiányosoknak találna, de az egésznek gyönyörü öszhangzását állitják elő; szóval, a szépség mindig karöltve jár náluk a szabadsággal.

Daedalus.

Történeti kutatások épen nem vezetnek a legelső müvészek nyomaira: kiket Plinius emlit, képzelt lényeknek látszanak lenni, s a görögök azon kedvencz hajlamából veszik eredetöket, melly a szónyomozásra történetet, vagy megforditva, szeretett alapitni. Szerinte Euryalus (tágas), és Hyperbius (magasban élő) testvérek találták föl a téglákat, és a kőmives mesterséget; Doxius (vakolat), Coelus (üreg) fia, a vakolatot; Cinyras (a tüz mozgása), Agriope (erdei) fia oktatta az embereket téglák készitésére s érczöntésre; Thrason (körbástya) hozta be a falak emelése módját, és a cyclopsok (kör) a tornyokat. Az olly sok regének tárgya Daedalus, ugy látszik Egyptomban tanult: minthogy

---

tomi eredetre mutat; tömör, alacsony, csonka kup-alaku oszlopainak magassága, mint például Paestumnál, 4 alsóbb átmérőt alig tesz. Pericles korában e magasság $5^1/_2$ átmérőig emelkedett: a Propylaeumok oszlopai szinte 6 átmérő magassággal birnak; később az arány növekedett. Különösen Beni-Hassan sirja Egyptomban, oszlopai-, s épitési modorára nézve igen nagy hasonlatosságot mutat Atheneben Theseus és Minerva, Paestum- és Agrigentben Neptun templomainak dóri épitésmodorával. L. *Description de l' Égypte anc.* T. II.

Memphisben épitett, s az egyptomi Labyrinthus mintájára tervezett egyet Cretában is; fából szobrokat faragott, mellyeken, daczára minden durvaságuknak, Pausanias valami istenit látott[1]); valamint minket is némelly ószerü képek ajtatosságra buzditanak: mit sokkal tökéletesebb ujabb képek nem képesek eszközölni bennünk. Daedalus neve olly jelleggé vált, mellyre a legkülönbözőbb találmányok vitettek vissza: neki tulajdonittatik a vitorla, fürész, fejsze, függmérő, furó, sőt még a vizahólyag föltalálása is; ugy szinte a tömérdek szobrok és épitmények készitése is Görögországban és Siciliában, hol az üldözés elől Cocalus királynál talált menedéket.

Ő tehát a mesés lények sorába tartozik; valamint semmi bizonyosat sem tudunk Trophonius és Agamedes boeotiai müvészekről is, kik 1400 évvel Kr. e. (?)Apollonak lebadiai templomát Boeotiában, s a hires delphii templomot épitették; s az istenségtől az ember előtt legkivánatosabb jutalmat kérvén, más nap reggelre halva találtattak. Pausanias ellenben azt mondja, miként ők épitették Lebadiában Hyrieus kincstárát; akképen rakva el némelly kődarabokat, hogy azokat tetszésök szerint elmozditván, mint tolvajok a résen ki- s bejárhattak. Hyrieus cselt vetett nekik, mellybe Agamedes belekerült; s hogy megóvja őt a gyalázattól, Trophonius levágta fejét: de ő maga is elnyeletett az alatta megnyilt föld által; hol azután az oraculumairól annyira elhiresedett trophoni barlang képződött.

A legrégiebbekül tartott görög épitmények Tiryns falai, mellyeket Pausanias a cyclopsféle maradványok közé számit, hasonlóan az oroszlán-kapuhoz Mycenaeben. Argos alapitása azonban a cyclopsoknak Proetus korába eső bevándorlása előtt történt, 160 évvel Ábrahám után. Arcadiában a Lycaeus hegyen épült Lycosura tartatott az első városnak, mellyre a nap sütött; és Pausanias szerint ennek mintájára épültek a többiek.

Ugyanazon Pausanias bámulattal beszél Minyas kincstáráról Orchomenus városában; s csak azon csudálkozik, hogy idegen dolgok bámultatnak, de ez nem: melly pedig legköltségesebb épülete a világnak; sem Tiryns falaira senki nem forditja figyelmét.

A pelasg müvészetben szabálytalanság uralkodik; de meglepő rajtok az anyag hatalma, s hasonlatosságuk a természet müveivel, mellyektől néha alig különböztethetők meg; isteni-szolgálatra nem használtattak, csupán emberi czélokra. Ellenben a görög épitészet sajátsága a szabályszerüség és mérték.

---

[1]) Pausanias, VII.

A delosi templomot Erysichthon, Cecrops fia kezdé épiteni, egy állati szarvakból készült bámulandó oltárral, mellyek minden összetartó szer nélkül valának egymásba fonva. Alabandai Hermogenes Cariában, kit Vitruv az ékes épitészet atyjának nevez, és kinek értekezései még Augustus idejében is olvastattak, Bacchusnak joniai oszlopokon nyugvó kerek templomát épité Teosban, és egy hasonlót Dianának Magnesiában, látszatra két soros oszlopcsarnokkal, saját találmánya szerint. Rhoecus hazájában Samosban, az Argonauták Junojának dóri templomát emelte; mellyet később a persák rontottak le: s őt tartják a vonalzó, vizszinmérték, csavar, és kulcs föltalálójának. Ugyancsak Samosban megarai Eupalinus egy hegyet átfurva, vizvezető csatornát készitett. Cretai Ctesiphon Diana templomát kezdette meg Ephesusban, mellynek joniai tornáczára tiz lépcső vezetett [1]). Ugyanez, miletusi Apollo, eleusisi Ceres, és az olympi Jupiter templomai Atheneben, a leggyönyörübb márványról voltak hiresek. Gyziadas, spartai költő és szobrász, ki a messenei háboru előtt élt, egészen rézzel fedett egy, szülő-városában épitett templomot. Egyébiránt igen kevés világosságot derithetünk e régi nevekre; miért is nem akarjuk mind előszámlálni azokat, s csupán azt tartjuk szükségesnek megjegyezni, miszerint Aegina-, Sicyon- és Corinthusban hires épitészeti iskolák virágoztak.

Corinthi oszloprend.

Ez utóbbi város dicsőségéhez tartozik, hogy nevet adott egy oszloprendnek, melly élénkebb és ékesebb levén a másik kettőnél, rendesen diszépületekre szokott használtatni. Ugy tartja a hagyomány, miként egy anya a jámbor szokást követve, megholt leánya sirjára egy kendővel betakart kosarat tett azon eledelekkel, mellyeket éltében kedvelt. A kosár történetesen egy acanthus bokorra tétetett, melly lassankint növekedve, olly ékes módon fonta körül azt ágaival, hogy Callimachus elandalodva látásán, lerajzolta, s a corinthusi rend fejezetére használta föl.

Azt hitték, hogy a Theseus templomának oszlopközei Atheneben a görög szobrászat legrégibb maradványai, midőn az aeginai régiségek fölfedeztettek: melly város egy időben Athene vetélytársa volt, most pedig a galambok vad tanyája. Itt állottak Venus, és a panhelleni Zeus templomai, mellyeknek homlokfaragványai jelenleg a müncheni museumot ékitik. Ha Pausaniasnak hitelt adhatunk, a Panhellenium harminczegy századon át állott fön; de az, melly tulajdonképen e nevet viseli, inkább Minervának látszik szentelve lenni, s a persák kiüzetése

[1]) Vitruv még nem határozta volt meg, hogy páratlanok legyenek.

után épült. Homlokzatán hat oszlopot számlált, és egy sor oszlop körité az épületet: melly épen középutat tart a corinthusi és sicyoni, a szigoru dór, és Pericles buja modora közt.

Igen becses szobrok vitettek el innét 1811-ben; s daczára annak, hogy ékeitől megfosztatott, minő bámulatot kelt bennünk e templom még most is fönálló huszonhárom oszlopaival; mellyek husz, huszonkét láb magasságuak levén, átmérőjökben 3′ 7″-től 2′ 6″-ig vékonyulnak: a beomladozott gerendákból némellyek 15 lábnyi hosszusággal is birnak. Valóban azt lehet mondani, hogy a müvészetek itt a tökélynek legmagasabb fokát érték el; a kifejezésteli méltósággal szigoru izlést párositván. Az utas e pompás omladékokról nem nagy távolságban látja a mostani várost: előtte a tenger, Salamis, Athene, s Attica partjai a suniumi hegyfokig; s mig azon gyenge életjelenség is, melly e szigetet átlengi, örömérzettel tölti el kebelét, Görögország szebb napjaiba képzeli magát, midőn az utazók Delos szigetből Athene- és Corinthusba vitorlázva, jobbról a suniumi hegyfokon óriásként emelkedő Minerva templomát, balról pedig a panhelleni Zeus templomát szemlélték örömtől dagadozó kebellel: szemközt ezzel Athene mutatkozék a magasztos Parthenon-, Propylaeumok-, Pallas Promachos temploma- s temérdek pompás épületeivel szintugy a városban, mint a kikötőben; balról tovább aeginai Venus temploma, jobbról ismét Salamis, mig végre az Isthmus tünt föl előttük, mellyen a templomok- és palotákkal koronázott Corinthus a két tenger fölött uralkodék.

Még 1823-ban is Gell Vilmos kétségét fejezte ki az iránt, valljon Selinusban nem találtatnának-e a görög müveknél is régibb épitmények: s valóban Angel és Harris három pompás templom nyomaira jöttek, mellyek az aeginai templomoknál ötven, a Theseus-templom oszlopközeinél pedig százötven évvel régiebbeknek látszanak. A tudósoknak érdekes felvilágositást nyujtottak e romok a müvészet fejlődéséről az egyptomi alak egyformaságából; s daczára annak, hogy megtarták dóri jellemöket, melly az atticai jellemtől, ugy szinte a fekete edények modorától különbözik, sőt talán ezekkel összeköttetésben sincs, azon időpontot jelölik, mellyben a görög müvészet az olympiai faragványok szabad kezelésére emelkedék [1]).

Pisistratus kezdé épiteni olympi Jupiter templomát Atheneben: mellyet négy századdal később a macedoni Perseus folytatott, és melly csak Hadrian korában végeztetett be; ez százhusz, 60′ magas és 6½′ vastag oszlopot számlált.

---

[1]) L. **Serradifalco**, *Le antichita della Sicilia esposte ed illustrate.* Palermo, 1834.; s az e részben Hittorff és Zanth urakkal folytatott vitatkozásokat.

A persa háboru után a müvészet nagyszerü fejlődésnek indult Görögországban: mintha csak azért rombolták volna le a persák a templomokat, hogy alkalmat szolgáltassanak pompásabbak emelésére; s a nagy számmal épült templomok nem birtak ugyan az egyptomi és hindu templomok óriási terjedelmével, de annál tökéletesebb formákat tüntettek föl. A templomok területe (hieron) a papok lakait, és az istenség birtokát foglalta magában; a naost, vagyis a hosszu, négyszög alaku cellát oszlopzat, vagy csarnok előzte meg: mint Isis és Serapis templomaiban Pompeji- s Puteolinál, és az olympi Jupiter athenei templomában; a cellát körítő csarnokban gyült össze a nép: mivel a templomba egyedül csak a papoknak engedteték bemenet; körös-körül oltárok-, szobrok- és kápolnákkal megrakott előudvar (peribolus) választá el azt a többi szent térségtől. A főkapu nyugotra nyilt; a csarnok (pronaos) négy, hat, nyolcz, vagy tiz oszlopból állott: mellyek oldalt két sorban és egyenlőtlen számmal álltak. A belső falak az istenségre vonatkozó mythusokat abrázoló festvényekkel voltak boritva; az ajtatos adományok, az ellenségtől elvett diadaljelek, néha a város pénztára is, a templomok kincstáraiba tétettek le.

Bámulatra méltó a müvészek száma, kik Pericles idejében virágoztak [1]); és még bámulandóbb dolog, hogy olly sok épitmények emelkedtek alatta, mellyeknél a külcsin tartóssággal egyesül: s némellyek ezek közül mai napig is daczolnak az idő fogával, a barbarok durvasága-, s a tudósok fosztogatásaival. Pericles a Piraeusnak nagyobb terjedelmet adott, s a hajós nép számára körös-körül temérdek épületeket emeltetett. Az Athene fölött uralgó Parthenont, Ictinus és Callicrates pentelicusi fejér márványból emelték, egyszerü dóri ékességgel, és pompás faragványokkal; magassága 69′, hossza 225′, széle pedig 100′ volt [2]); két homlokzatán kettős, oldalain egyszerü oszlopcsarnokkal. Az idő és a törökök megkimélték e pompás templomot: de Athene ostromának al-

[1]) Phidias és iskolája: Alcamenes és Agoracritus szobrászok, továbbá Polycletus, Phradmon, Gorgias, Callon, Myron, Parelius, rhegiumi Pythagoras. Polycletus iskolájából kikerült szobrászok: sicyoni Alexis, argosi Asopodor, Aristides, Phrynon, Dinon, Athenodorus, Damias; később Lycius, Myron fia, argosi Antiphanus, sicyoni Cantharus, Cleon, Myunthes, Acragathes kőmetszők. Épitészek: Coroebus, Mnesicles, Xenocles, Metagenes, Callicrates, Ictinus, Carpion; s Myrmecides, elefántcsont-metsző. Festészek: thasusi Polygnotus, athenei Micon, Demophilus, Nesaeas, Gorgasus, Timaretes, thasusi Aglaophon, Cephisodor, Phryllus, Evenor, colophoni Pauson; azután Nicanor, parosi Arcesilaus, aeginai Lysippus, syracusai Bryethes.

[2]) Azaz: egy plethron, vagyis hatodrésze egy stadiumnak =30.817 meter; s a meterek hossza 69.3387, épen azon arányban, mint 4 áll a 9-hez.

kalmával 1687-dik évben, a peloponnesusi hős Morosini bombái röpiték a légbe [1]); romjait 1801-ben lord Elgin zsákmányolta ki, engedelmet nyervén a török kormánytól a kövek, szobrok és feliratok elhordatására; 1,850,000 frankjába került e mükincseknek Londonba szállitása, melyeket a kormány épen azon időben (1816.) vásárolt meg, midőn a legyőzött Francziaország a diadalai közben elragadott müemlékeket egyéb tartományoknak visszaadni kényszerittetett.

A franczia tudományos küldöttség [2]) 1829-ben Jupiternek 205′ hosszu és 93′ széles dóri templomát fedezte föl Olympiában, mellyet belülről 68′ magas oszlopok környeznek; az épitésre használt belföldi kő zsindely-alakban kivágott márványnyal borittatik. Becses faragványok hozattak innen Parisba; mellyek egy korbeliek ugyan a Parthenon-féle faragványokkal, de ezek tartósságával nem birnak. A régiek ez épületet valóban méltónak itélték az istenséghez. E kutatások, ugyszinte Stuart és Revett művei, mellyekben a görög épitészet példányai a legjobb korból szedvék össze, megsemmisíték a már két század óta elterjedt balitéleteket a valóban hellen, és különösen dóri oszloprendek valódi jellege iránt; s az emlékek befestése nem tekintetett többé romlott izlésnek, miután a régi emlékmüvek nagy részben szinekkel ékeskednek [3]).

Említést érdemel az is, miszerint az épitészek saját épitményeiket leirták, és terveiket igazolni törekedtek. Ekképen Satyrus és Phytheus a Halicarnassusban általuk emelt mausoleumról emlékiratot hagytak hátra (360?). 411 lábnyi volt ez épitmény körülete, négy oldalról Scopas, Timotheus, Leochares és Bryaxis faragványaival ékitve; fölötte pyramis állott 24 lépcsővel, és ennek tetején, egy sorba fogott négy ló által vont szekér; környezetét egy templomok- és palotákkal ékitett tágas tér képezte.

Nem csupán az istenek tiszteletére alkotott remekmüveket az épitészet Atheneben, hanem földiszité még a Prytaneumot, hol Solon törvényei őriztettek; a Poecile csarnokot, hol a haza védelmében elesett hősök emléke tartatott fön; a Pnyxet, a népgyülések helyét, és a szinházakat: mellyek bámulandó maradványai, főleg Sicyonban most is láthatók. Az Odeont Pericles tervezé, melly az uj vigjátékok és tragoe-

---

[1]) Szerencsére 31 évvel ezen bombázás előtt rajzolta le Carey utazó a Parthenont.

[2]) A moreai kormány késznek nyilatkozott, minden régiséget, mellyet csak feltalálhatand, átengedni számára.

[3]) Igy például a Panhelleniumban a cella veres, a homloksik égszin, a főgerenda sárga és zöld, a hármas hasadék azur szinre van festve.

diák megpróbálására szolgált zene és diszitmények nélkül, s csak miután itt helyeslést nyertek a birák szava által, adathattak elő a sajátképeni szinpadon [1]). Az ülések márványból valának: teteje pedig csucsos, mint Darius sátora, a persáktól elvett hajók árboczaiból összeállitva. A Propylaeumokat, vagyis a fellegvár előcsarnokát, Mnesicles épité fejér márványból a dóri rend szerint; az angolok czeket is megcsonkitották az ujabb korban.

Valamint azonban a hellen irodalom nincs olly szolgailag megkötve, miként azt némelly pedansok állitani szeretik: ugy a görög épitészet is több szabadságot és változatosságot vesz igénybe, mint talán eddig némellyek hitték. Az ékességek mindig viszonyban álltak az épület rendeltetésével: a lant, háromláb, griff madár a teosi templomon látható Kis-Ásiában; a széltorony nyolcz oldalain pedig Atheneben mindenik szélnek személyesitése; az amazonok küzdelme a győzedelem templomán Acropolisban; a lapithák küzdelme a centaurokkal Theseus templomának oszlopközein; a panatheneumi ünnepély Minerva temploma cellájának párkányán. Más alkalommal ismét az oszloprendek szabályai nem vétettek figyelembe: mint például egy athenei emlékmü előcsarnokában, hol az oszlopfejezet vizinövények leveleivel van környezve; s az oszlopokat emberi s állat-alakok helyettesitik: mint például az athenei Pandrosiumban, az olympi Jupiter templomának tetején Agrigentben stb. Sőt még az oszlop, melly a rendnek jellegét és mértékét teszi, sem köti magát szorosan a szabályhoz; mert mindig van abban valamivel több, vagy kevesebb, mit semmi szabály sem képes meghatározni, s mi a hatást rendkivül emeli. Maga Vitruv rendszere is, melly a dóri rend arányát a férfitól, a joniait a nőtől, a corinthusit a hajadontól származtatja, nem bir különös gyakorlati becscsel; miután annyira változik az arány az élő jellegekben, s a müvészet remekeiben: ha csupán a belvederei Apollot és farnesei Herculest veszszük is föl például. A mozdulatlanság nem sajátsága a lángésznek; sem a görög jellemmel meg nem egyeztethető: ez oknál fogva két tökéletesen egyenlő épitményt nem fogunk találni. A Parthenon szentélyében, daczára a dóri rendnek, hiányzanak a párkányon a hármas hasadékok; az Erechtheum csarnokban, noha joniai rend szerint épült, hiányzanak a rovátkok. Lysimachus emlékén az oszlopfejezet szinte nélkülözi a corinthusi rendnek minden kellékeit; Hieron sirján Agrigentben a rendek vegyest használtatnak; a corinthusi Neptun templomán a dóri modor egészen különbözik a nemeai Juno templomának modorától: néha bizonyos magasságra emelkednek az oszlopok, hogy a

[1]) **Martini**, *Degli odeoni degli ant.* Lipcse, 1767.

rendkivüli rövidség rossz hatása kikerültessék; a csarnokokban a szabadon álló oszlopok, mellyeket a világosság látszólag megvékonyit, egy hajszálnyival vastagabbakká faragvák. A görögök tehát önkényes szabályok által korán sem hagyák korlátoztatni azon szerencsés érzetöket, mellynél fogva kiszámitották azon meg nem határozható pontot, mellyen innen és tul a szép megszünik szép lenni.

Szobrászat. I. Korszak.

Az épitészettel együtt virágoztak a szobrászat és festészet. E két müvészet négy korszakra osztható: mellyek mindannyi modornak felelnek meg [1]). Az első, Phidias előtti korszakban, a müvészet még keletre emlékeztet vissza, s inkább ért az ékesitéshez, mint a valódi szépséget elérni; miért is a formák durvaságot és nyerseséget árulnak el, mig az ékességek felülmulhatlan finomságot tanusitnak. E korba tartoznak némelly szent képek, s a trojai hősök Homernél fölhozott fegyverein kivül, a cretai Aristocles által bronzba öntött Hercules és Antiope küzdelme (684); Cypselus hires szekrénye cedrus-fából, arany és elefántcsont alakokkal; Dipoenus, Scyllis, Bupalus, Anthermus, Bathycles, samosi Theodor és Rhoecus, chiosi Glaucus müvei; az olympiai versenyzők tiszteletére állitott fa szobrok, s az aeginai dombormüvek. Dodwell egy corinthusi sirboltban a legrégibb sicyoni edényre talált, melly körül-belül az 50 olympiád korából ered, és vadkan-vadászatot ábrázol.

II Korszak. Phidias.

A müvészet előhaladása a II. korszakban megszépiti a természetet, a nélkül, hogy elárulná azt; ekkor keletkeztek Phidias, Polycletus, Scopas, Alcamenes, Myron csudamüvei: mellyek a szépséget a nagyszerüvel egyesitvén, merészségre vetemednek, mellyet a gyakorlatlan szem könnyen durvaságnak tarthatna. Phidias leghiresebb müvei Delphiben Apollo s Diana, Plataeában Minerva, Marathon sikján Nemesis érczszobrai, s mindenek fölött Athene Polias szobra; melly az athenei Acropolis fölött rémitő paizsával a szépmüvészetek és hősök hazáját látszék oltalmába venni, s mellynek tiszta aranyból készült, és elválasztható köpenye negyvennégy talentumot, vagyis 250,000 franknyi értéket nyomott. A pisaiaktól elvett zsákmányból az elisiek templomot akartak emelni olympi Jupiternek; s az atheneiek üldözése elől hozzájok menekült Phidiast kérték föl az istenség szobrának elkészitésére. Ő ezt arany- és elefántcsontból faragta ki, egy trónon ülve, s arany olajágakkal megkoronázva; jobbjában a győzedelem istennőjét tartá, szinte tiszta elefánt-

[1]) E megkülönböztetés Winckelmanntól ered; ki azt állitja, hogy a müvészetek virágzása mindig karöltve jár a nép boldogságával: mi egyébiránt nem áll.

csont- és aranyból, pálmával és koronával; baljában pedig egy különféle érczekből készült királyi pálczát, csucsán egy sassal. Sarui, öltönye szinte aranyból voltak, állati jelvények- és virágokkal kirakva. A négyszögü trón, dombormüvek- és festvényekkel, minden szögletén a győzedelem istennőjét ábrázolá; másik két illy istennő a trón hátulsó lábai előtt állott: arany oroszlánok szolgáltak zsámolyul; s a talapzatot Horák, Gratiák, és más dombormüvek ékiték [1]).

Olly szobor, mellyen dombor-, és vésett mü, festészet, virágok, állatok, arany, drága-kövek, elefántcsont [2]) és ében egyesül, nem igen egyeztethető meg a müvészi szép iránti fogalmainkkal; még inkább feltünő pedig azon körülmény, hogy a szobornak a nyirkosságtóli megőrzése végett a körülte levő térség olajjal áztattatott. A régiek nem győznek elég csudálatos dolgokat beszélni Phidiasról: a költők azt mondák, miszerint Phidias valóban az égbe szállott föl, az istenek atyjának méltóságát csodálni; s a ki Görögország legszélsőbb határairól Olympiába jöhetett e remekmü bámulására, boldognak érezte magát.

Alcamenes, Phidias tanitványa, a lapithák csatáját és a centaurok megveretését ábrázolta Jupiter templomának tetején Elisben: és Venus szobrának készitésében legyőzte Agoracritust. A sicyoni iskola főnökének, Polycletusnak legdicsőbb müve, Junonak óriási szobra Argosban; ezenkivül a Diadumenus és Dosiphorus (a magát megkoronázó, és lándsát-hordozó), melly utóbbi az aránymértékre használtatott mintául. Két szobrot készitett: egyiket titokban, a müvészet szabályai és saját sugallata szerint, a másikat pedig nyilván, az állitólagos szakértők véleménye s utasitásai szerint: azután mindkettőt egymás mellett állitá föl, e szavakat irván alá: ‚Atheneiek! ez az én müvem; amaz a tietek'. Nem szükség emlitenünk, mellyiknek adták az atheneiek az elsőséget.

Phidias- és Polycletussal Ctesilaus vetélkedett. Pythagoras Rhegiumból volt az első, ki különös gondosságot tanusitott a hajzat, erek és idegek kivésésében. Scopasnak tulajdonittatik e kor remekmüve, Niobe, mellyen a fájdalom kifejezése utánozhatlanul egyesül a szépség eszményével. Az anyagiabb Myron főleg érczből dolgozott; nagy hirre kapott ő egy tehén által, mellynek láttára a bikák is bőgni kezdettek, és a borjuk hozzá futottak.

III. Korszak. Praxiteles.

E magasztos, de szegletes modortól eltért Praxiteles; ki a har-

[1]) Quatremére de Quincy egy munkát irt Jupiter szobrának helyreállitása végett.

[2]) Quatremére de Quincy azon módot is kitalálta, melly szerint az elefántcsont szobrok készittettek.

madik korszakot nyitja meg, a kecses alakok korszakát; melly a peloponnesusi háboru után behozott uj szokásoknak tökéletesen megfelel. Ő nem annyira a képzelethez, mint az érzékekhez szólott: s nem elégedve meg a természeti szépséggel, azt egyszermind kedvessé, s vonzóvá is akarta tenni. A Ceramicus tele volt müveivel; és az ő meztelen Venusa Gnidusban lelkesedett és érzékies bámulókat gyüjtött oda. Az Anthologia epigrammája azt mondja: ‚Utas! midőn a gnidusi Venust szemléled, ezt fogod mondani: Ez az istenek és emberek urnője; midőn pedig Pallast fogod meglátni Atheneben, lándsájával kezében, és dicsőségtől ragyogva, felkiáltasz: Paris valóban ökörpásztor volt.‘ Praxiteles egykor a hetaera Phrynenek szabadságot adott, választani egyet müvei közül. A furfangos nő, hogy megtudhassa, mellyik a legjelesebb mü, cselhez folyamodék. Midőn Praxiteles vele mulatna, egy szolga rohan be azon jelentéssel, hogy a müteremben tüz ütött ki. ‚Mentsétek meg Amort‘, kiált a megrémült müvész; mire Phryne hizelegve mondá neki: ‚Csillapodjál; csupán próbára akartalak tenni: s most Amort választom magamnak.‘ A csel elmés volt ugyan, de nem nagy belátást tanusitott; mivel a szerző ritkán szokott saját müvei fölött helyes ítéletet mondani.

Nagyon helyén van a müvésznél azon vágy, hogy müveivel együtt nevét is átadja az utókornak. Minthogy pedig a szobrok istentisztelet tárgyai voltak, és a szentség eszméje köttetett azokhoz, mi a festvényektől örökre megtagadtaték, gyakran tiltva volt a görög szobrászoknak, nevöket a müre bevésni. Igy Phidiasnak sem volt szabad Minerva lábaihoz irni nevét; s különben is illyesmi ritkán történhetett meg: de annál inkább szokásban volt ez az edényeknél, kőfaragási munkáknál, és különösen a festvényeknél [1]).

---

[1]) A föliratrendesen igy hangzott: ‚*Ez, vagy ez készitette*‘; vagy ‚*ennek és ennek müve*‘; vagy pusztán csak neve állott rajta: *Λυσίππου*; *Λεωχάρους ἔργον*; *Ἀπελλῆς ἐποίει.*

Néha a föliratok versekbe valának foglalva; s temérdek illyen találtatik az *Anthologiá*ban. Némellyeket bizonyára a költők gondoltak ki; azonban példákat idézünk belőlök.

Praxiteles Niobe-jére: „Engem élőt az istenek kővé változtattak: a kőből életre hozott Praxiteles.“

Myron tehenére: „Pásztor! távolitsd el innen a nyájat, nehogy a többiekkel együtt Myron tehenét is magával vigye.“

„Ha Myron ide nem szegezte volna lábaimat e kőre, a többi ökrökkel együtt szaladgálnék a legelőn.“

Egyéb föliratok magára a müre tétettek; mint például Athenaeus XII. könyvében emlittetik egy, hol Parrhasius önmagát dicséri:

Festészet.

Hasonló léptekkel haladott a festészet. Egy hajadon hosszu utra induló kedvesétől estve szomoruan elbucsuzván, s alakjának árnyékát megpillantván a falon, egy széndarabot kapott fel a tüzhelyről, és azzal az árnyék körvonalait lerajzolván, a távozó kedves ábráját szobájában őrzé meg. Az eszme igen kecses; de a történelem ezt nem igazolja: igen sok maradványok bizonyitják, hogy e müvészet sokkal régibb; miután az egyptomi s indiai sirbarlangokban és épületeken királyok, papok, istenek ábráival találkozunk. Némellyek egyptomi Philoclesnek tulajdonitják a festészet feltalálását; mások pedig corinthusi Cleanthesnek. A körrajzokból indulva ki, később pedig egy szinnel töltetvén be a közök, egyik tökélyről a másikra ment át. A magnesiaiak egy csatájáról tétetik említés Lydiában, mellyet Bularchus a XVIII. olympiád kezdete előtt rajzolt volna; ezentul Anacreonig hallgat róla a történet: midőn, ugy látszik, leginkább Rhodusban virágzott. Általában a görögök kevesebbet foglalkoztak vele, mint a szobrászattal; s Pausanias mig 1827 szobrot sorol föl, alig tesz említést 83 festvény- és 23 arczképről.

Legmagasabb fokon állott a festészet Pericles korában. Panaenus, Phidias testvére, Polygnotus és Micon társaival a Poecile csarnok falaira rajzolta hazájának történeteit: megadván ez által a festészetnek valódi jellemét, hogy a történelem segédeszköze legyen. Meglátván Delphi lakói az általa versenyre küldött, s Troja bevételét ábrázoló képet, gazdag jutalmat ajánlottak neki, ha ecsetjét egyedül szolgálatukra akarná felajánlani: melly ajánlatot ő visszautasitván, az Amphictyonok köszönetet szavaztak neki Görögország nevében, és azt határozák, hogy

---

„E képet Parrhasius festette, ki szereté a gyönyört, és gyakorlá az erényt; született Ephesusban, Evenor fia, Hellasnak valódi fia, első az ő müvészetében."

„Sokan nem fognak nekem hinni: s mégis azt állitom, hogy kezeim alatt a müvészet a tökély fokára hágott. Egyetlen halandó sem fog azon tul menni, a hol én megállapodtam. Hiány nélküli müvet ember nem fog létrehozni."

Egy festvény alatt, mellyel Marcus Ludius Juno templomát ékité Ardeában, a következő felirás olvasható; mellyet Gruter után adunk, fájlalva, hogy időkorát meghatározni nem tudjuk:

„Digne doctiloqueis pictureis condecoravit Reginae Junoni supremi coniugi templum Marcus Ludius Elotas Aetolia oriundus, quem nunc et post semper ob artem hanc Ardea laudat."

Phaedrusból (*Mesék*, V. k.) tudjuk, hogy Romában a nevek is meghamisittattak a müveken; mi mai napig sem ment ki divatból.

Ut quidam artifices nostro faciunt saeculo,
Qui pretium operibus majus inveniunt, novo
Si marmori adscripserint Praxitelem, suo
Myronem argento.

ő Görögország minden államainak vendégszeretetére számolhat. Eupompus, ki e művészetet tökélyre vivé, iskolát alapitott Sicyonban. Pamphilus tanitványaitól egy talentumot, és tiz évi gyakorlatot kivánt. Euphranor a hősök ábráinak természetfölötti kifejezést kölcsönzött; mig Nicias a nőket állitá elő kecses alakban. ‚Ulysses az árnyak közt' czimü képeért 60 talentum ajánltatván neki, nem fogadta el; és a képet Athene városának ajándékozta. Timanthes dicséretet aratott találékonyságáért: különösen magasztaltaték ‚Iphigenia feláldozása', melly képnek különböző alakjain a növekedő fájdalom fokozatait ábrázolta; s nehogy az atya legnagyobb fájdalmának kifejezésében tulságig menjen, ennek arczát fátyollal takarta el. Parrhasius és Zeuxis az elsőség fölött vitatkoztak: amaz mester volt a rajzban, s a világosság és árnyék elosztásában; emez a női szépség ábrázolásában, s rendkivül szerencsés a példánykép megválasztásában, pontos a rajzolásban, nemes a formákban: ugy hogy az érzékeket csalódásban tartá, s a lelket kielégité. Olly nagy vagyonra tőn szert, hogy végre nem adta el képeit; hanem inkább elajándékozta: mivel, a mint mondá, semmi összeg sem lenne elegendő azok becsének megfizetésére. ‚Athletá'-ja alá ezt irta: „Meg fogják birálni; de hasonlót nem állitnak elő." A festészet törvényhozójának tekintetett: ugy hogy mintáitól senki sem merészelt távozni; azonban tőle semmi sem maradt föl ránk. Az öltözetben, mire ő kevés gondot forditott, állott Polygnotusnak minden érdeme.

Apelles.

A kecs, melly már Parrhasius müveiben mutatkozik, igen nagy előnye volt Apellesnek; ki hasonlóan ahhoz, az élvek hazájában, Joniában született. Ment levén Zeuxis és a többi festészek gőgjétől, elismerte a régiek-, és kortársainak érdemét; művei alá azt irta ‚készité', nem pedig ‚készitette': mintha még tökéletleneknek tartaná azokat [1]); s a kecsességben, melly a szépség virága, senki sem érte őt utól. Szenvedélyel üzvén mesterségét, egy napig sem hagyta pihenni ecsetét, és festvényeit a néptömeg itéletének vetette alá. Egy vargának birálatát a czipők tárgyában meghallgatta: mire ez neki bátorodván, egyéb tárgyakat is birálgatni kezdett; Apelles azonban rákiáltott: ‚Varga! maradj a kaptafa mellett.' Egy valakinek Helenáját pompás öltözetben látva, igy szólott: ‚Mivel széppé nem tehette, tehát dus ruhába öltözteté őt.' Egy másik festésznek, ki festményét azon megjegyzéssel mutatá be

[1]) Tizian a Bold. szüz képét bevégezvén, aláirta *faciebat*. A birálók számos hiányokat mutattak föl a képen; s ő azt ujra szemügyre vevén, fogá az ecsetet, és kitörölvén a *faciebat* szót, oda irta: *fecit*, *fecit*. Ekkor ő nyolczvan éves volt.

neki, miszerint igen kevés időt forditott rá: ‚Azt veszem észre', adá válaszul.

Ő a müvészetnek negyedik szakába vezet bennünket, Sándor korában; kinek ohajtása vala, hogy egyedül Apelles rajzolja, Lysippus vésse őt márványba, Pyrgoteles pedig drága-kőbe. Rhodusi Protogenes hét évig készité Ialysus vadászt; és olly hirre tőn szert, hogy Demetrius Poliorcetes Rhodus ostroma alkalmával semlegesnek nyilatkoztatá azon tért, mellyen a müvésznek szerény laka állott. Erethriai Philoxenes az issusi csatát rajzolta le. Thebai Aristides különösen az érzelmek kifejezésében vitte tökélyre; az ő remekmüve, egy város ostroma alkalmával halálra sebzett anya, az emlőin csüggő gyermekkel. Sicyoni Pausias volt első, ki a teremek boltozatait lerajzolta; illy alárendelt munka által csakhamar elrontá izlését.

E kornak legnagyobb dicsőségére vált Lysippus szobrász, ki a boncztant is különös gonddal tanulmányozta; de 610 darab érczbeöntött müvei közül egyetlen-egy sem jutott el hozzánk. Testvére Lysistratus találta föl a módot, gypssel vonni be az élő emberek arczát: mi által elérte a tökéletes hasonlatosságot; holott azelőtt ez csak alárendelt dolog volt a szépség mellett. Lysippus tanitványa volt lindusi Chares, a rhodusi colossus öntője: melly mü 90 könyöknyi magasságánál fogva, mind helyzet, mind arány tekintetében a görögök józan modorától eltér.

Az óriási szobrok iránti vonzalom keletről származott át; szinte keleti nézetet tanusit Stasicratesnek azon ajánlata, hogy Athos hegyéből Sándornak szobrát kifaragja. A hős nyilván elárulta felelete által, hogy a görög izlés jobban tetszik neki: ‚Hagyjuk az Athost, a mint van; a Kaukazus, a Haemus, a Don, és a kaspi tenger elég bizonyságot teendenek rólam az utókornak.' E korból látszik származni a Laocoonféle csoportozat is: remekmü a finom, nemes izlést, és mély belátást tanusitó kivitelre nézve; mig más részről hatás- és fitogtatásra levén számitva, tulmegy a határokon, mellyeket a müvészet tüzött ki magának az érzelem kifejezésében. Szinte a rhodusi iskolához tartozik az ugy nevezett farnesei csoportozat: melly ugyan bámulatot gerjeszt, de egészben nem kielégitő.

Zenészet.

A zenészetet sem szabad mellőznünk, melly Görögországban tökéletesittetett három főbb nemének feltaláltatása által; és e hangnemek: a komoly dóri, vig joniai, s a szenvedélyes aeoli. A vallási szertartásokhoz a phrygiai hangnemet választák; szomorkodásra pedig a lydiait. Átalában a görögök csupán fuvó hangszereket használtak, és a cziterát

vonó nélkül játszották; melly pedig olly hatalmasan müködik a müvész különféle érzelmeinek kifejezésére.

A fuvola hangjai mellett hymnusokat énekeltek az istenség tiszteletére; vagy pedig a tragoediai kart hangoztatták: vagy tánczot jártak, mellynek nyomai mai napig is fönmaradtak a szenvedélyes Arianna-, s buja Romeicában, mellyet az ujabbkori athenei nők jártak el a régi nagyság romjai, s a haldokló szabadság reményei közt.

Homernél a zene minden nyilvános ünnepélyek- és családi örömeknél szerepet játszik: a versenyjátékok alkalmával olly buzgalommal fujtak az illetők hangszereikbe, hogy nem egyszer megpukkadtak bele. A karok szintugy az ódákat, mint a lyrai részeket, éneklék a tragoediákból; mellyek ez oknál fogva strophák-, antistrophák- és epodokra osztattak. Tudjuk azt, hogy a kar volt a dramai költészet kezdete; s Demosthenes Midias elleni beszédében értésünkre adja, mikép ifjak-, férfiak- és öregekből szerkesztetett össze, az ábrázolandó tárgy szerint.

Pythagorasnak tulajdonitják a hang-arány feltalálását, és a hangok mértékét, a hurok rezgéseinek nagyobb, vagy kisebb gyorsasága szerint; ugy szinte a hang terjedésének elméletét [1]). Ekképen tehát szá-

[1]) Biche Latour, a franczia-országi történelmi intézetnek egy pályakoszoruzott emlékiratot mutatott be 1841-ik évi september havában; mellyben a görög zenére vonatkozó elméletekben sokat is, keveset is talál: igen sokat Pythagorassal, ki a zenét eszköznek tekinté, mellyel a Teremtő a világokat alkotta; keveset Aristoxenus-, és több más syllogisticus bölcsészekkel, kik azt a költészet, táncz, mimika és ékesenszólás segédmüvészete gyanánt tekinték. Ekképen tehát egy határozatlan elmélet, és egy elmésen fölületes gyakorlat küzdöttek egymás ellenében: az előbbi nagyon is messzire terjedvén, elveszté alkalmazhatóságát; a második, egyedül csak az élvezetet tartván szem előtt, eltéveszté a valódi czélt, tudnillik az érzelmek hü ecsetelésének jellemét. A Pythagoras-féle zenerendszer, a mennyit belőle tudhatunk, a hurnak hosszaságán alapult; s ennek felosztásai hozták létre a legtökéletesebb folytonos közöket. Ha a hur két egyforma részre osztatik, a nyolczad a legtökéletesebb öszhangzást adja, vagyis azon viszonyt, mellyben áll 1 : 2-hez; ezután jön a quint, melly a hur $^2/_3$ részének rezgéséből ered; azután a quart, a $^3/_4$ résznyi hur rezgésének eredménye.

A nyolczad, quint, quart egymásra következése, volt tehát az egyedüli öszhangzás illy rendszer mellett: a görögök *accordjai* tehát csupán a bizonyos arányban egymásra következő hangok összefoglalásából álltak; azonban nem ismerték a *harmoniát*, tudnillik több hangoknak egyszerre hangoztatását, a nevezett egymásra következés kizárásával. Miért is hibásan alkalmaztatott az *accord* szó egy egészen különböző dolog kifejezésére.

A nélkül, hogy a Pythagoras-féle rendszer részleteibe bocsátkoznánk, legyen elég annyit megjegyeznünk, hogy a nyolczadok, quintek és quartok közei később az ugy nevezett dissonantiák által töltettek ki, mellyek bonyolodottabb számviszonyokból erednek. Minden combinatio a tetrachordnak nevezett négy hang sorozatán alapult... A négy huros lant, vagyis a tetrachord két hurja, az alap-

mitáshoz köttetvén, szegény és terméketlen maradt az emberi hang irányában; melly a legkorlátoltabb hangterjedelem mellett is körül-belül $1\frac{1}{2}$ nyolczadnyi terjedelemmel bir: holott az csupán egy nyolczadra szorittatott.

Nagyon is éreztetett tehát e rendszer módositásának szüksége, hogy a zene megfeleljen az érzelemnek; melly változást Aristoxenus, Aristoteles tanitványa eszközlé. Ő a szigoru számitási modort elvetvén, pusztán tapasztalati modort ajánlott, melly csupán a tényeket tekintse az ember létszervezetéhezi viszonyaiban: mindazáltal nem lévén bátorsága elvetni a még közkedvességben álló elvont elméletet, csupán annak módositására szoritkozék, a mi leginkább kemény volt a hur mathematikai felosztásában; észrevétlenül megszoritván a quinteket, hogy bizonyos számu nyolczadokat futhasson meg, a nélkül, hogy a különféle közök közti mértékviszonyok érezhetőleg módosulnának.

Az általa feltalált mérséklet által egyezteté meg Aristoxenus a számitás igényeit az érzelem kivánataival. Lerontatván a régi alap, sok visszaélés csuszott be az által, hogy a mathematikai bizonyosságot a fül felfogása váltotta föl. Innen a féktelen szabadság; mindenik elhitetvén magával, hogy a fül helyesli az ő ujitásait: mellyek azonban önkényt elenyésztek, és azon véleményre szolgáltattak okot, miszerint egy elmés, és ujitások után vágyó nép a müvészetek-, vagy a politikában csupán despotismus által fékeztethetik.

Az egész görög zenészet csupán két elemből állott: a viszonylagos tartósság egymásra következéséből, és a zengeményes közök egymásra következéséből; melly két elem egyetlen okfőből ered, a mit mi folytonosságnak nevezhetünk.

Az, hogy a görög zenészet illy szük korlátok közt mozgott, bizonyitja, mikép a görögök a zenét csupán a költészet bizonyos ékezésének tekintették. Később egyik hangnemből a másikba mentek át; miért is a zene-ékezet kifejezéstelibb- és szenvedélyesbbé vált. Ugy látszik azonban, mikép a hangszerek csak az énekszünetek közben szólaltak meg; hogy az éneklőnek a hangot, vagy a hangváltozást kijelöljék.

Azt mondják, hogy Terpander találta föl a hangjegyeket, vagyis a hangoknak az alphabet betüi általi jelölését. Némellyek e jegyeket 626-ra teszik, Burette 1620-ra; mások 90-re szoritják e számot: mellynek fele az énekre, fele a hangszerekre szolgált. Kétségkivül a jelölés nagyon bonyolodott volt, nem annyira a jegyek számánál, mint inkább

---

hang és a quart, meg volt erősitve: a másik két hur többé, vagy kevésbbé feszittetett meg, a mint a játszónak diatonicus, chromaticus, vagy enharmonicus hangnemre volt szüksége.

azok különféle jelentéseinél fogva. Más jegyek használtattak a rhythmus tartósságára; négy pedig a szünet jelölésére.

Szintolly bizonyos, mint bámulandó a fontosság, mellyet a régi görög törvényhozók a zenének tulajdonitottak: Solon és Lycurgus az oktatás és nevelés lényeges részének tekinték azt [1]); s a görögök egyátalában szükségesnek tarták az államra nézve, mint a nemzeti szellem és erő támaszát.

Polybius annak okát, hogy a cynaethaiak, arcadiai eredetök daczára is, makacsabbak és durvábbak más népnél, a zene elhanyagolásának tulajdonitja; melly müvészet a rend biztositására fölötte szükséges. „Nem ok nélkül (mond ő) becsülték többre a cretai s laconiai népek a hadseregben a fuvola használatát a trombitánál; és egy régi arcadiai törvény a zene tanulását egész harmincz éves korig megparancsolta. Az arcadiai ifjak először hymnusokat és paeanokat tanulnak énekelni, azután Philoxenus és Timotheus dalait; s évenkint Bacchus ünnepein zeneszereik hangja mellett tánczolnak: gyülekezeteiknél az arcadok nem beszélnek, nem regélnek, hanem énekelnek. Gyalázat lenne, nem érteni a zenéhez. A fuvola hangjaira indulnak; s legalább egyszer évenkint minden polgár a zenészet valamelly ágában ügyességének bizonyitványát adja a szinpadon. Ez által akarák törvényhozóik a rideg éghajlat-, és fárasztó munkának befolyását mérsékelni. A cynaethaiak ezen müvészet elhanyagolása által barbarok, czivakodók, egymás közt és szomszédjaik irányában ellenségek lettek“ [2]).

Az ismeretek egymás közti kapcsolatánál fogva megjegyezzük végre, mikép a görög zenének két fő rendszerei a miveltségnek két szakát jellemzik. Pythagorasnak a változhatlan számitásra alapitott rendszere a kelet változhatlan dogmáját, s az ebből eredő despotismust jelöli; Aristoxenes rendszere pedig, az alkalmazásban némileg hasonlitva az eclecticusok én-jének csalhatlanságához, tágas tért nyitott a szeszélynek, és ama szabadságot fejezi ki, melly féktelenséggé fajulván, Görögországot romlásba vitte.

HUSZONKETTEDIK FEJEZET.

Görög bölcsészet.

Hasonlóan egyéb tudományokhoz, a bölcsészetet is eszményileg, tudnillik a rendszerek után, mint az egész emberiség előhaladását az

---

[1]) **Plutarch**, *De musica.* — [2]) IV. könyv.

idő, hely és egyén korlátai nélkül, kell felfognunk és tanulmányoznunk. Minthogy pedig e munka fölosztása a történelemnek chronologiai s ethnographikai követésére kényszerit bennünket, gondot forditandunk rá, nehogy az események tulnyomó uralmat gyakoroljanak az eszmék fölött.

A hindukról szólva, már láttuk, milly magas fokra fejlődött náluk a bölcsészet minden ágaiban. Ugy látszik, innen és Egyptomból jött Görögországba, hol igen kedvező földre talált: a görögöknél bámulandó volt az eredetiség, melly által magukhoz hasonitottak mindent, a mit csak más népektől átvettek; e részben még tévedéseik is tanulságosak az által, hogy minden eddigi kisérleteket egybefoglalva, láttatják velünk, hova juthat az önmagára hagyott emberi ész.

A görög bölcsészet bölcsőjénél a vallással találkozunk, melly a mythus leplét öltve magára, ez alatt lép ki a mysteriumok homályából; csábitó alakban terjedve a nép közt, mellynek nevelésére igen nagy hatással van.

A görögök Egyptom és India felé fordultak; a tanok forrását, és a régi hagyományok nyomait ott keresendők: az ott talált dogmákat, és templomokba zárt ismereteket napfényre hozták; s a szabadság, kétely, az ellenzéki, s az életszellem eddig ismeretlen elemeit vegyitvén azokba, rájok europai bélyeget nyomtak.

A költő-bölcsészek és papok közt legelső volt Orpheus; ki vallásos hymnusok, cosmogoniai tanok, és mysteriumok behozása által polgárositá a népet. Musaeus a holtak országát irta le. Homer a politikát csatolta a valláshoz: hiv képét adván a régi Görögországnak. Hesiod a szétszórt hagyományokat egy nagyszerü epos egységébe gyüjté.

Gnomicusok.

Ekkép még ideje korán legyőzetvén a papi szellem, a görögök közt a theologiától független társadalmi morál kapott lábra. E szakot a gyakorlati bölcsészek képviselik, kik közönségesen felfogható mondatokban, az emlékezet által könnyen megtartható életszabályokat nyujtottak; mellyekből igen éles emberismeret, s a szabadság és egyenlőség magasztos érzete világlik ki. Illyenek a hét bölcsek, kik az ember és polgár viszonyait a hozzá hasonlókhoz fejtegetik; s az Aesop eszményi jellegében személyesitett meseköltők: ezek, mint a hagyomány tartja róla, valószinüleg a szolgák osztályába tartoznak. Mindezekre nézve a bölcsészet a bölcseség kutatásában, az erkölcsi törvények és a természet tanulmányozása által, tovább a való jónak és a végokoknak fürkészésében, s az elméletnek a gyakorlati esetekre alkalmazásában állott.

Jonial_iskola.

A néptörzsek különfélesége a bölcsészi rendszerekre is befolyással

volt: a conservativ és aristocrata dórok a belső okokkal és okszerü kutatással, inkább a miért-, mint a mikénttel, s az erkölcsi meghatározásokkal foglalkoztak; a mozgékonyabb és republicanus joniaiak ellenben sokkal inkább ügyeltek e tünemények természetére, s csak mellékesen foglalkoztak a morállal. A világ eredetét és okfejét kutatván, azt az érzeletek tárgyaira alkalmazott tapasztalat és elmélkedés által vélték föltalálhatni. Ez legelső szükséges lépése az észre támaszkodó bölcsészetnek; melly a köznép véleményét magáévá tevén, azt ennek számára tudományos alakba önti: ugy okoskodván, hogy minden emberi ismeret nem egyéb, mint az érzékek alá eső tárgyak ábrája. S midőn a bölcsészet az ebben rejlő tévedést fölfedezi, e felfogást akkép értelmezi, hogy az igazságnak az érzeleteken fölül álló okfejét fogadja el; melly azok becsét mérlegeli, s az érzeleteket a külső müködés puszta hatásainak tekinti, mellyek nem ábrázolják, hanem csak jelölik az okfőt, s az ismereteket az eszmékben helyezi (Pythagoras iskolája). Minthogy pedig a közönséges hitet (miszerint tudnillik az érzékek ábrázolják a tárgyakat,) lerontani nem tudja, a bölcsészet azoknak mint véleményeknek gyakorlati becset ád; mindenekelőtt a tapasztalást és az észt állitván azok élére (eleaticusok), vagy e kettőt egyesíti (atomisták): mig végre az illy eltérés által nyomorult sophistikába olvad föl.

Thales (600.).

Miletusi Thales, hosszu utazások által tapasztalást szerezve magának, legelső fürkészte a világ eredetét, függetlenül a papi theogoniáktól: és a dolgok okfejét a vizben, s a mozgató szellemben vélte föltalálhatni [1]). Azt állitják, ő volt az első, ki a fogyatkozásokat előre megmondá (F); s több rendbeli fölfedezések tulajdonittatnak neki. De mások ezt kétségbe vonják: mi egyébiránt egyre megy ki; minthogy ismereteit valószinüleg a hinduk- és egyptomiaktól kölcsönözte [2]). Valódi érdeme azonban abban áll, hogy a vélemények helyébe okokat, és

---

[1]) Azt mondják róla, hogy phoeniciai eredetü; s ezen elvet a phoenicioktól tanulhatta el, kik azt hitték, hogy a világegyetem eredetileg folyadék volt.

[2]) A joniai tan Capila-nak Sankia-bölcsészetével egyezik; ki minden egyéni értelmiségek, és más lények okfejeül egy a természettől eredő lényt föltételez. Capila iskolájában tanittatott azon joniai elv is: *οὐδὲν γίνεται ἐκ τοῦ μὴ ὄντος*; a semmiből semmi sem származik. Mivel a Sankiában ez áll: ‚A mi nem létezik, az semmiféle ok által (!) létolt nem nyerhet.' Az eleai iskola Patandsali iskolájának felel meg; ki az Istent legfőbb rendezőnek tartja, egyebektől különböző, rendületlen, s a jó és gonosztettek, és ezek következései iránt közönyös léleknek. Ezért mondja Parmenides: *Οὖλον, μουνογενέστε, καὶ ἀτρεμὲς, ἠδ' ἀτέλεστον.* **Plut.** Colot. ellen, II. k. 1363. l. Didot. kiad. Parmenides és Patandsali idealismusra jutnak, melly az anyagi világ tagadásába esik.

dogmák helyébe kutatást állitott, s önállólag mert gondolkozni; megelőzvén némileg De-Cartes bátorságát, vagy vakmerőségét, ki semmiféle igazságot sem fogadott el, mig azt önmaga meg nem vizsgálta. E nemes törekvés által igyekezett Thales, és a többi joniai bölcsészek a keleti merevségre Görögországban bekövetkezett állhatatlanságnak elejét venni; s mint a Homer-féle polytheismus ellenségei, midőn a bölcsészetet a mysticus nyelvtől megfoszták, és azt mindenki előtt érthetővé tették, egyszersmind olly elemet fürkésztek, mellyből minden egyébnek erednie kellett. De épen e részben tünt ki az emberi természet tehetetlensége; miután annak legnemesebb törekvése is őt a tévely- és materialismusba taszitotta.

Mig Thales a dolgok átalános okfejének a vizet tekinté: Heraclitus azt a tüzben, Anaximenes a légben, Empedocles az egységre visszavitt négy elem vegyületében és küzdelmében hitte látni. Anaximander a mindent magában foglaló végtelenben keresté, mellyben a dolgok örökös változásai történnek, mig az maga változhatlan marad; Pherecydes pedig Jupitert, az időt, és a földet tekinté örök okfőül. Egy az anyagban rejlő erőt tartottak az alak okának; melly mindennemü működésének ellentéte által hozza létre, s enyészteti el ismét a tüneményeket. Az anyagi okfő, s benne rejlő erő volt rájok nézve az egész világegyetemen elterjedő istenség, az élet- és erőnek kutfeje, még az érző lényeknél is; mert náluk érezni, vagy gondolkozni, azonegy dolog. S minthogy Psychologiájok alapeszméje az volt, hogy az azonos (identicum) csak azonost idézhet elő, innen azt következtették, hogy a lélek is ugyanazon elemekből áll. A joniaiak egyébiránt mindnyájan megengedék a daemonokat, vagyis alárendelt szellemeket; kivéve Heraclitust, ki még az Istenségről sem tesz említést [1]).

Azonban e joniai iskola inkább a későbbiek találmányának (!) látszik, kik az ő bölcseleteiket a legrégibb bölcseknek akarák tulajdonitani. Egyébiránt Thales, Anaximander, Anaximenes és Anaxagoras közt, kik egyedül mondatnak ahhoz tartozni, mintegy két századnyi időköz létezik, betöltve mesékkel, és a legkülönbözőbb tanokkal. Igaz ugyan, hogy ezek eleven képét adják a joniai életnek, mellynek alapja mindenben az érzékiség volt: kéjelgés az életmódban, democratiai szokások és szolgai hajlamok az életben, s mindenek fölött kellem a müvészetekben, anthropomorphismus a vallás- és bölcsészetben, melly valamelly nép lényének átalános kifejezése szokott lenni, többé vagy kevesbbé elmés empyrismus,

[1]) L. **Tennemann**, *Geschichte der Philosophie.* **Buhle**, *Geschichte der Philosophie.* **Meiners**, Geschichte des Ursprungs der Wissenschaften in Griechenland und Rom. **De Salinis**, és **De Scorbiac**, *Précis de l' histoire de la philosophie.* Paris, 1835.

előre törekvő, s az érzékiség köréből ki nem bontakozható kiváncsiság. Innen a látszatnak, nem pedig a létezőnek felfogása; innen, épen a látszatnál fogva, azon nézet, hogy minden dolog központját az ember, és lakhelye képezi [1]).

Olasz iskola. Pythagoras.

Ekkép elmélkedtek egyenkint a bölcsészek: Pythagoras azonban sajátképeni iskolát alapitott; melly a joniaitól annyiban különbözik, hogy a keletnek ezek által megvetett theologiai, s metaphysikai elméleteit uj alakban ismét fölvette [2]). Pythagorasban meg kell különböztetni a valódi egyéniséget az eszményitől *). Ez utóbbinak, melly a legelső társadalmi bölcsészek jellegévé vált, tulajdonittatnak a legkülönbözőbb találmányok, és a legkülönösebb kalandok. Ő a világ minden tartományait beutazta; a hypotenusa quadratumának feladatát megoldotta; a hangok és hurok hossza közti viszonyokat feltalálta; az isoperimetricus és rendes alakok elméletét ő állitotta föl; ugy szinte a mathematikai tudományok elemeit, s a mai napig is rejtélyes algorithmust ő találta föl; a viznek léggé, s ennek ismét vizzé változását tanitotta. Egyedül ő állitotta a régiek közül, miszerint az állatok nemzése mindig mag által történik; ő tudta azt, hogy a hold sötét test, hogy a hajnali csillag azonegy az est-csillaggal, s a napnak teke-alakja van; tudomással birt az égi testek pályafutásában létező öszhangzatról, vagyis a tömeg és távolság közti viszonyokról, a földnek ferde állásáról és forgásáról, mellyen a világosság és árnyék egyformán vagyon elosztva: szóval, ismerte azon valódi világrendszert (?), mellyet a XV. század közepén Cusa bibor-

---

[1]) **Cousin**, *Nouveaux fragmens philosophiques.*

[2]) **Terpstre**, *De sodalitii pythagoraei origine, conditione, consilio.* Utrecht, 1824. A. B. **Krische**, *De societatis a Pythagora . . . conditae scopo politico.* Göttinga, 1830. Fr. **Cramer**, *De Pythagora, quomodo educaverit et instituerit.* Stralsund, 1833.

*) Vagyis a felőle elterjedt, és történeti alapon nem nyugvó mondákra mit sem kell épitni; mint mellyek sokkal későbbi korból is vehetik, és veszik eredetöket. De annál kevésbbé szabad a Pythagoras-féle s hindu bölcsészet koraibb volta felől vitatkozni, mig egyik is, másik is csak bizonytalan, mythicus ködbe burkolt multra hivatkozik: olly multra, melly az évszázadok-, vagy épen ezredekkel mit sem törődik. A hinduk csak ugy tanulhattak a görögöktől Nagy-Sándor hadjárata után, mint némellyek szerint a görögök a hinduktól; vagy pedig mindketten egy harmadiktól: a hiuság egyiknek sem engedvén meg a tanitványi minőség bevallását. Egy mindenesetre áll, az tudnillik, hogy kelet népeit a kereskedelmi s egyéb viszonyok hajdan olly közel érintkezésbe hozák, miszerint még a legszőrszálhasogatóbb bölcsészeti rendszereket is el tanulhatták egymástól; mi a legtökéletesebb nyelvismeretet, és szoros érintkezést föltételezi, s teljesen meghazudtolja azon hiedelmet, mintha létezett volna, s létezhetnék egy a többitől elszigetelt nép és történet, évezredekkel korábbi az eddig ismerteknél. S.

nok állitván föl, jelenleg Copernicus után neveztetik; kitalálta azt is mikép az égi testekben két egymással ellenkező erő lakik, melly a görbe vonalu haladást idézi elő: tehát már akkor gyanitotta azon, Hersche, által legátalánosabbnak tartott igazságot, mellynek ismeretére emberi ész valaha eljutott [1]).

A kutfők teljes hiányában nem birjuk a kulcsot azon mathematikai s jelvényszerü nyelvhez, mellybe a pythagoreusok gondolataikat burkolták. Miképen fürkészhetjük ki tehát az igazságot?! Valószinüleg az igazi Pythagoras olaszországi Samosban született (584); beutazta Ásiát, Egyptomot, talán Indiát is; iskolát alapitott Crotonban, melly az értelmi, vallásos és erkölcsi miveltségen kivül, politikai titkos célokat is tüzött ki magának. Pythagoras tehát három alakban jelenik meg előttünk: mint bölcsész, mint titkos társulat alapitója, s mint törvényhozó. Mint bölcsész középen áll kelet és nyugot közt: sem el nem törölve annak mythusait, sem ennek fölbontó elemeit meg nem tagadva; a papságnak nem kedvez, de az aristocratiát pártolja; az igazságot lealacsonyitó meséket megveti, de az igazságot a maga egyszerü meztelenségében előadni nem meri; távol a köznép vak hitétől, valamint a joniai bölcsészek democratiai függetlenségétől is, a tudományt a mysteriumok homályából elővonja, de ismét jelvényekbe burkolja. A természet és nyelv rá nézve egy láthatatlan eszmény jelvényei voltak, melly a léleknek a látható világ által nyilvánult; s követői a jelvényeket különösen használták. Ismertető jelök volt a hármas háromszög, melly öt mást állit elő, s az ötszög; rejtélyes okoknál fogva tartózkodtak a babevéstől [2]); és azt szokták mondani: ‚Ne ülj a teknőre'; mi annyit jelentett: gondoskodni kell, nehogy az állati élet a szellem fölött uralmat vivjon ki magának [3]). ‚Ne hordozd ujjadon az istenek képét'; vagyis ne tedd mindennapivá az isteni tudományt; vagy pedig: a magasztos bölcsészettel szakitsd el a testi kötelékeket; az istenekről eszméid ne akadjanak meg az anyagon, hanem emelkedjenek föl a tiszta értelmiséghez. Ugy látszik, Pythagorasnak czélja volt, elterjeszteni az ő magasztos eszméit az Istenségről, s az embernek Istenhezi viszonyairól: de e részben a régi hit és megrögzött szokások gátolták őtet.

Mig a joniaiak tényekből indultak ki, s ezeket átalánositva, az

---

[1]) Látható a locrisi Timaeusban, Plato *Timaeus*ában és Plutarchnál. Gerdil Pythagorasnak tulajdonitja a monasokat, Dutens pedig a szineknek Newton-féle elméletét.

[2]) A régiek babszemekkel szavaztak. ‚*Megtartóztatni magát a babtól*', annyit jelent tehát, mint nem avatkozni politikai ügyekbe.

[3]) **Jamblichus**, *Protrept.* 21. — **Suidas**, *Πυθάγορας*.

okfőket keresték, Pythagoras egy átalános eszméből indult ki a következtetések utján. Szerinte minden dolgoknak valódi s anyagi kezdete, a határozott egység (monas); mellyből a korlátolt tökéletlen, a dualitas, és a határozatlan ered. A teremtés mozdulatának czélja, hogy a szellemeket megszabaditsa a dualitas, vagyis az anyag kötelékeitől; mit az által érhetünk el, ha a változónak hamis tanát elhagyva, a változhatlan lény valódi tudományára jutunk, és a sokféleséget egységre tudjuk visszavinni. Itt adatik elő azon tudománya a számoknak, mellyek rá nézve a dolgok jelvényei voltak. A világ öszhangzólag rendezett egész, tiz nagy testből álló, mellyek egy központ, a nap körül forognak, és a csillagok közbenjárása által bizonyos összeköttetésben állnak az Istenséggel; az Isten és emberek közt állnak a daemonok, kik igen nagy befolyást gyakorolnak az álmok- és jóslatokra.

A központi tüz kisugárzása a lélek, azon lény, melly magától mozog, és más dolgoknak is mozgást ád. Pythagoras a lélek halhatatlanságát tanitá: azonban nem bizonyos, valljon ő állitotta-e föl a lélekvándorlást, vagy pedig ezt később tanitványai keverték bele.

Ugy látszik, hogy az érzelmet is megkülönböztette az értelemtől; amazt a vágyak és szenvedélyek forrásaul jelölvén ki, ezt pedig a gondolatok és tettek okául, s a világ lelkének kifolyásaul nézvén. Két dologban tévedett Pythagoras: először, hogy az értelemre számtani jellemet alkalmazott; és hogy a számokban valódi külső lételt keresett.

Morál.

A Pythagoras-féle morál alapeszméje, az igazságos és kölcsönös visszatorlás, a méltányosság [1]: melly az ember tettei, s a világegyetem közti öszhangzásból áll; mert az ember akkor erényes, midőn tettei az értelemnek alárendelvék, és ezzel öszhangzásban állnak. Habár e morál alapeszméi nincsenek is tökéletesen kifejtve, az alap mindamellett igen jeles; mert minden emberi cselekvény szabályául tüzi ki: ‚igazat mondani, s jót cselekedni' [2]. Az alkalmazás szinte igen gyönyörü. Az erények mindannyi, szeretetre vezető utak: mélységes igazság, melly a morálnak két részét megkülönbözteti egymástól; s e két rész, az igazságosság, és a szeretet morálja.

A régieknél Pythagoras fogta föl először az egyesülés szellemének hatalmát, erőteljes és szabályos elrendezésben. Társulatában a legmagasabb fokra csupán hosszu kisérletek, s az eledel-, öltözet-, álom-, hallgatagságban tanusitott kitürés, nélkülözések, elmélkedések, az érzékek

---

[1]) *Ἀριθμὸς βασάκις ἴσος.*

[2]) *Ἀληθεύειν καί ευεργετεῖν.* **Aelianus**, *Variae historiae*, XII. 59. *Εὐεργεσία καὶ ἀλήθεια.* **Longinus**, *a magasztosról.*

megfékezése, s a lélek megedzése által lehetett eljutni. Tanitványai vagyonközösséget hoztak be, fejér öltözetet viseltek, és együtt éltek; azonban tetszésök szerint ki is léphettek a közösségből. Nagy gonddal gyakorolták az emlékező tehetséget; ritkán esküdtek; adott szávukat szigoruan megtarták; a nemi ösztön kielégitésétől nyáron át tartózkodtak: különben is igen józanul éltek; az áldozatokra nem fényes, hanem fejér öltözetben, tiszta kebellel és lélekkel kellett megjelenniök. Délelőtt zenével és énekkel foglalkoztak, a napnak egyéb részét bölcsészeti tanakodásban, testgyakorlatok-, és polgári kötelességek teljesitésében töltötték; estve vigalmas nyugalomnak adák át magukat: a mesteröknek tulajdonitott arany-verseket énekelvén; s lefekvés előtt napi tetteiket vizsgálták. A társulat tagjait legszorosabb barátság kötötte együvé: ha valaki elveszté vagyonát, a többiek megosztoztak vele. Tarenti Cliniasnak értésére esvén, hogy cyrenei Prorus a legnagyobb szegénységre jutott, Olaszországból Afrikába ment át, nevezetes összeggel gyámolitani őt: jóllehet őt még soha sem látta, s nem ismerte; igy többen is cselekedtek. Nagyon is ismeretes Pythias és Damon barátsága: kik syracusai Dénes gyanakodó zsarnoksága alatt, vetélkedve akarák egymásért életöket feláldozni.

Nők is tartoztak a társulat tagjai közé: s milly magasztos morált tanultak itt, bizonyitja Theano, Pythagoras leánya; ki az iránt kérdeztetvén, meddig kell várakozni egy nőnek, kinek férfiuval volt viszonya, hogy ismét oltárhoz közeledhessék, azt felelé: ‚Ha férjével volt, azonnal oda járulhat az oltárhoz; de ha idegennel, soha.‘

Pythagoras a papi collegium helyébe bölcsészek egyletét állitotta, s föntartá köztök a hagyományos és positiv tanokat; mi által egy részről Orpheus emlékét ujitá meg, más részről pedig az átalános élet fogalmával, és az eszmék elméletével Platot előzte meg. Az olasz iskola tehát kimondta, hogy a tudomány csak azon föltétel alatt lehetséges, ha léteznek értelmes lények: kik azonban egyszerüek és változhatlanok legyenek; minthogy pedig illy egységi örökvalóság föltételei sem az anyagi világot, sem az emberi szellemet illetőleg nem valósulnak, az eszmére szükség visszamennünk, melly a megismerést egyedül teszi lehetségessé. E magasztos tan különbözteti meg az olasz bölcsészetet a joniaitól: amaz az emberi-nem hagyományát vette alapul, ez pedig az egyéni kutatást; az előbbi belátta annak szükségét, hogy a dolgokat egy okfőből kell származtatni, a tudomány egységének megalapitása végett; s az érzeleteket a léleknek vetve alá, megkülönbözteté a változó rendnek megfelelő érzeleteket az eszméktől, mellyek tárgya a változhatlanság: a joniai iskola ellenben egyedül a tapasztalásra bizza

magát. Amaz az elemzéshez folyamodik, és az egészből indulva ki, ennek szétbontása által jut el az egyes részekre, s igy ismét az egészre, melly tulajdonképen kutatásának tárgyát teszi: emez pedig synthetikai uton, a részek összeállitása által akar az egészre eljutni; s a szövevényes uton eltévedvén, mindig csak az egyes részletekre tér vissza, melylyek egész figyelmét igénybe veszik. Mig a joniaiak egy anyagi okfőt fogadnak el, és figyelembe sem veszik az erkölcsi czélt, a pythagoreusok, hiven a dóri modorhoz, a szellemi okfő mellett maradnak, s az erkölcsit kutatván, a világ okfőinek törvényeit és öszhangzását, a jó és rossz erkölcsi meghatározása szerint keresik; s a formákban inkább dogmaticusok, mint dialecticusok levén, az előadásban igen világosak, és magasztosan egyszerüek. A pythagoreusok tehát Istennel kezdték: a joniaiak a természettel; amazok a szellemnek tiszta tájaira emelkedtek föl: emezek hasztalanul erőködtek kibontakozni az anyagból. Thalesnek lényegesen kutató s furfangos iskolájában helyén volt ugyan az emberi ész tevékeny szabad müködése: de a Pythagoras-féle iskola, czélul tüzvén ki magának, a fölülről nyert tanokat megőrizni az emberiség javára, nem volt annyira szabadelmü a vizsgálatban; és gyakran elegendő indok gyanánt szolgált a tanitványoknak a mester szava (ipse dixit). Azonban ezek is előbbre vivék Pythagoras tanait, egészen a pantheismusig; mig más részről Anaximander és Anaximenes tanai az atheismus felé hajlottak.

Empedocles.

Nem csak Olaszországban [1]), mellyről elmondhatjuk, hogy a legdicsőbb bölcsészeti iskola hazája (annál is inkább, minthogy Plato s Aristoteles valóban többet köszönnek Pythagorasnak, mint Socratesnek), hanem Görögországban is igen jeles pythagoreusok támadtak. Empedocles Agrigentből, az érzéki szemlélet-, és a lények okszerüségéből a dolgok mysticus szemléletére vezettetett [2]); s költői alakba foglalta tanait, mellynek csak töredékei jutottak el hozzánk. A lelkesedés fő elemét tette az ő bölcsészetének: Homer modorában mindent személyesit, és istenit; s a nélkül, hogy az észt elvetné, egy korábbi vétekből származott megesés föltevésén alapuló mysticismust tanit. A világot szerinte két okfő kormányozza: a barátság, és egyenetlenség (φιλία, νεῖκος). Életében sok csuda-dolgok fordultak elő. (?) Hosszu aléltságból

[1]) Tarenti Architas, crotoni Philolaus és Aristaeus, rhegiumi Hippo, metaponti Hipparchus, syracusai Ecpanthus, cosi Epicharmus comicus, locrisi Timaeus, lucaniai Ocellus; egyébiránt nem bizonyos, valljon e két utóbbinak tulajdonitott értekezés a „*Világ lelkéről*" tőlök ered-e, vagy sem.

[2]) Ezen egyezésnél fogva Ritter őt az eleaticusokhoz számitja.

hozott magához egy nőt: miért is azt mondták róla, hogy halottakat támasztott föl; két hegy közé zárt egy völgyet, és igy háritotta el az időszaki szeleket, mellyek igen egészségtelenné tevék Agrigent városát; a selinusi mocsárokat két folyónak belevezetése által tisztitá meg. Miért is istennek tekinteték; és ő e véleményt nem igyekezvén megczáfolni, ekkép énekelt: „Barátim! kik Agrigent magasán laktok, és az igazságnak buzgó pártolói vagytok, üdv nektek. Én nem ember, hanem isten vagyok. Midőn virágzó városokba jövök, férfiak és nők leborulnak előttem. A néptömeg léptemet követi. Az egyik jóslatot kér tőlem, mások orvosságot a gonosz nyavalyák ellen“ [1]). A kutatási vágy életébe került, midőn Aetna tölcsérét akará vizsgálni.

Crotoni Alcmaeon, Pythagoras kortársa, első kisérlette meg az átalános eszmékre emelkedést; a categoriák jegyzékét állitván föl, mellyen az emberi ész okfői ellentétekben vannak feltüntetve [2]). A rendkivül dus crotoni Cylon a társulatba lépni szándékozván, abba, mint heves indulatu és czivakodó ember, nem vétetett föl; miért is felboszszankodván, heves politikai üldözést támasztott, melly Pythagoras életébe került: tanitványai pedig szétszórattak; és a mü, melly a régi hitnek lassu megsemmisitését tüzte ki czélul, bevégezetlen maradt [3]).

Eleaticusok.

A joniai iskola tehát a physikait, a Pythagoras-féle a metaphysikai irányt képviselte; egy harmadik pedig a Pythagoras-féle eszmékből keletkezvén, és Olaszország Elea városától neveztetvén, a bölcsészet dialectikai irányát fogta föl. Ezen iskola az eszmék rendszerét a tulságig vitte, s kizárván a tapasztalást, a dolgokat csupa tüneményeknek jelentette ki; s igy a valóságot a szellemre vivén vissza, a világot az Istennel azonositotta. E kizárólagos hajlam az érzékfölöttire, az érzékinek elhanyagolásával, és azon tétel fölállitásával, hogy minden igazságot csak az ész körében kell keresni, a legelső kisérlet: az érzéki felfogás módját a helyes ösvényre vezetni az értelemnek tiszta fogalmai által, s

---

[1]) **Diog. Laërt.** VIII. 62.

[2]) Véges és végetlen. Páras és páratlan. Egység és többség. Jobb és bal. Férfi és nő. Nyugalom és mozgás. Egyenes és görbe. Világosság és sötétség. Jó és rossz. Négyszög és egyenlőtlen oldalu ábrák.

[3]) Nem nehéz belátni azt, mi a pythagoreusoknál közös a hindukkal. Maga e név *maja* is előfordul a pythagoreus Nicomedesnél. Ők megkülönböztetik az anyagi, érzéki létszervet, az élő, okos, és saját öntudatával biró lélektől; melly náluk θυμος és φρην, a Vedantákban pedig *manas* és *dsivatman* néven fordul elő. Valamint a hinduk, ugy ők is egy, a daemonok által lakott ég és föld közt létező világot fogadnak el. Azt mondják, hogy Yarka bramin Apolloniusnak azon kérdésére, miként vélekednek a hinduk, felelé: ‚*A mint ti vélekedtek Pythagoras óta.*‘

megadni ezeknek valódi becsét. Ekképen tehát az eleaticusok először különbözteték meg gondolatban az észlelő elemet a tapasztalatitól. Ezen idealismus főnökeinek colophoni Xenophanes (536.), eleai Parmenides és Zeno (460.), és samosi Melissus (444.) tekintetnek. Az első azt állitá, hegy semmiből semmi sem lesz; s valamelly dolog a nem-létből létre nem vergődhetik: ugyanazért minden azonegy változhatlan, és örök dolog. Illy fegyverrel küzdött az anthropomorphismus és a Mythologia ellen; s csupán az ész által, az esetlegesség elvénél fogva bizonyitá be Isten létezését [1]: s a világbani öszhangzáson bámulva, ezt nevezte Istennek [2]. Azon véleményben volt, hogy az emberi észnek csupán gyanitások-, föltevések-, és hittel kell beérnie.

Parmenides még tovább vitte az idealismust; azt állitván, hogy az érzékek csupán a csalékony tüneményt mutatják: az igazat és valót csak az ész ismerheti meg. Az eleaticusoknak szemére vetett pantheismus valószinüleg onnan ered, hogy ők az eszme és valóság közt szoros különbséget tettek; valamint azon állitásból, hogy a fogalom minden dolgot magába zár: az ő ősjellegü alakjában. Melissus, hires államférfi és hadvezér, tagadá, hogy a testeknek térméretei volnának.

Ha már az imént emlitettek megállapiták is azt, minő különbség legyen az érzékek és tárgyak közt, Zeno, a szabadság buzgó barátja, tulságig vitte a szőrszálhasogatásban: azt állitván, hogy ha a kültárgyak ollyanok volnának, minőkül azokat az érzékek mutatják, ez csupa képtelenség és lehetetlenség lenne. Ő Atheneben tanitván, nem annyira a maga idealismusát bizonyitotta be, mint inkább a tapasztalati realismus rendszerét czáfolta meg. Ő tulságig vitte az eleai iskola alapeszméjét; s a mozgás lehetőségét tagadva, a kétkedésnek nyitott utat, és a Dialecticát alapitá meg. Ekkor derült ki egy, a későbbi idők által is

---

[1]) Az Isten egysége világosan ki van mondva Xenophanes költeményében a természetről; minthogy azonban semmiből semmi sem származik, az anyagot szinte öröktől fogva valónak tartja.

Εἷς θεὸς ἔν τε θεοῖσι καὶ ἀνθρώποισι μέγιστος,
Οὔτι δέμας θνητοῖσιν ὅμοιος, οὐδὲ νόημα.

L. **Brandis**, *Comment. eleat.*

[2]) Albertus Fabricius, Sextus Empyricushoz adott jegyzeteiben, *Hypotip.* I. 53.: „Xenophanes belátta, mikép az Isten öröktől fogva való, egy, változhatlan, sem nemzésnek, sem halálnak alá nem vetett, élő, okos, és érző lélek; melly mindig volt, mindig lesz, és magához mindenben hasonló: ellentétben azon tárgyakkal, mellyek érzékeink alá esnek, és örök változásnak vannak kitéve, s ujra feloszlanak azon *egybe*, mellyben összesen foglaltatnak, s a honnan eredtek.“ Xenophanest és Parmenidest megtisztitá a pantheismus szennyétől Rosmini, *Esame del Mamiani.* III. 51.

megerősitett igazság; tudnillik: midőn a véges valóságoknak az érzékek által felfogott léte kétségbe vonatik, ezt bebizonyitani lehetetlenné válik.

Atomisták (500.).

Minthogy az illy tagadás az ember természetében gyökerező nézettel ellenkezik, nem csuda, hogy ellenzésre talált, főleg Leucippus részéről; ki a valóság elemeinek bizonyos eloszthatlan és öröktől fogva létező parányokat állitott, mellyek esetleges egyesülése által alakulnak a testek. Ekképen tehát a véghetetlen egység helyébe a véghetetlen többséget állitá. Ugyanezt vitatá ephesusi Heraclitus, a komor és rejtélyes bölcsész; kinek elveiből Plato, s a stoicusok számos következtetéseket vontak le.

Az ő komor lelkületével ellentétben állott a gunyolódó abderai Democritus (480.); ki azt állitá, hogy a természetet a szükségesség törvénye szabályozza, s a testekből bizonyos alakok folynak ki, mellyek érzékeinkbe nyomva be magukat, az érzéki felfogást és a gondolatot idézik elő. Első alkalmazta az anyagi bölcsészetet az erkölcsre; mert ha egyedül parányok vannak a mindenségben, az igazság-, erény- és szentségnek minden fogalma elenyészik, s legfőbb jó gyanánt az élvezet marad meg. S valóban a legfőbb boldogságot az egyforma kedélyben kereste. Chiosi Metrodorus, az ő tanitványa azt mondá, mikép azt sem tudja, hogy semmit sem tud; és Diagoras, szabadosa Athenéből elüzetett, mivel azt irta, hogy nem tudná megmondani, valljon léteznek-e istenek, vagy sem. Ellenkezőleg clazomenaei Anaxagoras, Pericles barátja, a régi hitet vissza akarván állitani, nem keresett eszményi okfőket, hanem a mindenség volt az, miben egy végokot, és rendező hatalmat szemlélt.

Sophisták.

Mig tehát egyik az eszméket, másik az érzéki felfogást tagadta meg, a kedélyekben kétely támadt: mindazáltal a különféle rendszerek elmélkedésre ébresztették a lelkeket az eszmék és érzéki felfogás természete iránt; s bármilly kevéssé fogták is föl az emberek a különbséget a szemlélés és észlelés eredményei közt, a logika szüksége érezhetővé lőn. Erre forditák minden tehetségöket a sophisták, finom elemzések- és vitatkozási modorhoz szokván. Ugy látszik azonban, csak azért tanulmányozták az emberi észt, hogy azt önmaga ellen fegyverezzék föl: a tapasztalatot az észlelő bölcsészet ellenébe állitván, és ekkép meggyalázván saját nevöket, az által, hogy az igazság és hazugság közti különbséget megszüntették, minden dogmát egyszerü vélemény gyanánt adtak elő, s minden tudományt szándékosan megsemmisitettek [1]).

[1]) **Jacobi Geel**, *Hist. crit. sophistarum, qui Socratis aetate Athenis floruere.* Utrecht, 1823.

Empedocles tanitványa, leontiumi Gorgias, azt állitá, hogy semmi sem létezik valósággal, és semmi sem ismerhető meg, sem szavak által nem közölhető. ‚Semmi sem létezik; és ha léteznék is, lehetetlen azt megismerni.' Ebből állott állitmánya; s azt következőleg bizonyitá be: ‚Ha létezik valamelly dolog, az lény, vagy nem-lény, vagy mindkettő együtt. A nem-lény lehetetlen; mert nem lehet, hogy származzék, és még se származzék, sem, hogy egy-, vagy sokféle legyen. Tovább az, a mi létezik, lehetetlen, hogy lény és nem-lény is legyen: mert ha ez ugyanegy időben lehetne, mi a lételt illeti, egy dolog lenne; de ha a kettő egy lenne, a lény nem-lény is lenne. Minthogy pedig a nem-lény nem létezik, tehát a lény sem létezhetik. Ha pedig mind a két dolog azonegy volna, nem volna két dolog, hanem egy.' Plato párbeszédeiben megczáfolta ez okoskodást; bizonyságaul annak, hogy akkoriban nem tartatott olly nevetséges- és fölületesnek, mint azt jelenleg tekintjük.

Abderai Protagoras utazta be legelőször mint bölcsész a városokat: pénzért adván tanitást; ő az ismereteket a tünemények felfogására szoritá, s nem tett különbséget a való és hamis felfogás közt: mivel a tárgyak csak annyiban léteznek, a mennyiben az ember megkülönbözteti őket [1]); s lehetetlen, hogy az ember eljusson az igazság ismeretére, ugy, hogy az szükségeinek megfeleljen. Mindez nem volt eredménytelen vitatkozás; mivel e tanok által arra szoktattatott az ifjuság, hogy álokoskodásokkal zavarja meg a kevésbbé tapasztaltakat, hogy egyedüli erénynek az észtehetséget és szőrszálhasogatást, az erkölcsi törvényeket pedig babonaságnak tartsa. Critias a vallásokat a törvényhozók gyönyörü találmányainak nevezte; Polus és Thrasymenes tagadták a jó és rossz közti különbséget; Prodicus vádolta a természetet, hogy az embernek az élettel a leggonoszabb ajándékot adta; Chalcicles azt állitá, hogy az erősebbnek joga érvényes, és a törvényeket a kevesebb számu gyengék alkották, kik a társadalmi szerződés által határozták meg az igaz- és igaztalanság eszméjét: szóval, a kétkedésbe merültek, de nem a tudománynak azon komolyságával, melly a kétely által az igazság fölfedezésére vezet, hanem csupa könnyelmüség- és mulatságból, hogy hasonlóan Mephistopheleshez, kigunyolják az emberi értelem semmiségét. Milly kiszámithatlan kárt okozott ez, az athenei féktelen democratia mellett!

Minthogy azonban az emberiség bámulandó utain még a tévely is a haladásra szolgál, ennélfogva a sophisták is gazdagiták és tisztíták a

---

[1]) Mindenki azt tartja igaznak, a mit annak vél: τὸ φαινόμενον ἑκάστῳ, τοῦτο καὶ εἶναι ᾧ φαίνεται; következőleg minden vélemény igaz (πάντα δοξα ἀληθές). **Plato**, *Theetet.*; **Diog. Laërtius**, IX. segm. 51.

nyelvet, az értelmet köszörülték, és hozzászoktatták, hogy ne hagyja magát mindennemü haszontalan okoskodásokkal elámittatni; s dialectikájok ellenében a valódi bölcs saját értelmiségében keresett támaszt az igazság, erkölcs, és vallás számára.

Socrates.

E visszahatásnak fő képviselője Socrates volt; ki belátván annak szükségét, hogy a bölcsészetet magasztosabb gyakorlati nézpontra kellene emelni, e tudománynak különösen erkölcsi oldalát fogta föl: ugy annyira, hogy rendszere az erény elméletének nevezetét méltán érdemli. Az azon korbeli bölcsészek kárhozatos könnyelmüsége ellen küzdve, kiknek egyedüli törekvésök a rombolás volt, megszilárditá a jónak, szép-, igaz- és nemesnek eszméjét, szóval mindazt, a mi Istentől jön, és Istenhez vezet vissza. A sophisták szőrszálhasogatásait mellőzve, az emberekben lakozó erkölcsi érzetre hivatkozott; gondolatait népszerü nyelven adta elő: mint mondá, anyja mesterségét utánozva, ki maga nem szülvén, másokat szülésre segitett. Rendszere catechetikai volt, s hasonlatok és következtetések által vitte odáig minden tanitványát, hogy önmaguktól találják ki az igazságot, és ama dolgokat, mellyeket a léleknek önmagából kell elővonnia [1]). Ezt csak az önmaga felőli mély elmélkedés által érhette el az ember. Ez önismeretet, és a szenvedélyek fölötti uralmat tartotta ő a legfőbb boldogság alapjának; melly abban áll, hogy megismerjük a jót, mellyet cselekednünk kell, s tetteinket arra irányozhassuk: miért is az erény és jóllét elválaszthatlanok egymástól; az Istenség iránti tisztelet, a jó cselekedetek gyakorlatában, és ama folytonos törekedésben áll, hogy tehetségünk szerint jót tegyünk, mig ezen életnek nevezett számkivetésben kell maradnunk; boldog az, a ki innen a valódi hazába térhet vissza! De az embernek nem szabad erőszakosan siettetni az elválást ez élettől; s be kell várnia, mig az élet ura által innen kiszólittatik.

Azon állitásával: ‚a dolgokkal, mellyek fölöttünk vannak, semmi közünk sincs', Socrates a joniai iskolának hozott áldozatot*), mellyből kikerült; s ugy látszik, a Metaphysicát ki akarta zárni, mielőtt az okokat fürkészte volna, mellyek az ő haladásának ellenében álltak. De azért, hogy az eleaticusok rendszerét haszontalanságnak nevezte, még nem

[1]) Socrates azt mondá: ‚*Megismerni, annyi, mint megemlékezni*': s ennek bebizonyitása végett egy gyermeket vőn elő, s ügyes kérdések által rávezeté őt, hogy felfogását tulhaladó igazságokat állitson; sőt a legmagasztosabb geometriai tételeket is kisajtolta belőle. Ugy látszik, hogy a fő dialecticus tévedett; mert tapasztalásának legtermészetesebb következése abban áll, hogy az ember itélő-tehetséggel van felruházva.

*) Következőleg őt Xenophon e részben is jól fogta föl (311. l.). S.

czáfolta meg azt. Valljon a gondolkozó elmék megelégedhettek-e az Istenség határozatlan fogalmával? Nem kellett-e a Dialecticának visszatérni az eszmék ama rendjébe, mellynek szelleme olly határozatlan? E részben tehát nem helyeselhetjük eljárását: ha csak ezt ama szándékkal nem tette, hogy népszerüvé tegye a tudományt, s csupán a belső erkölcsi öntudatot fejtse ki. Pedig épen azon Dialectica által, mellyre olly nagy szüksége volt az erkölcsi tárgyak meghatározásában, vezéreltetett az eszmék megkülönböztetésére az érzéki tárgyaktól, és annak tudományos bebizonyitására, mit Pythagoras már előtte tanitott [1]). Ő tehát elismerte az Istent; őt állitja az erkölcsi törvények szerzőjének és támaszának, s hogy a lélek az ész által közeledik hozzá. A magasabb bölcsészetet mellőzve, mindig az ő bizalmas daemonára hivatkozott; s ez által vagy a lelkismeretet akarta értetni, vagy talán valami magasztosabb dolgot. E kifejezés fölött szőrszálhasogatás is történt; s azt mondák, hogy ő nem daemont értett, hanem valami istenit (*δεμονίον*): melly megkülönböztetés sokkal finomabb, mint való. Annyi bizonyos, hogy ő igen sokat beszélt e daemonról; s még saját apologiájában is azt mondja, mikép több izben szólott hozzá, és soha sem késztette őt valamelly tettre, hanem igen soktól visszatartotta.

A fensőbb szellemü emberek vallásosak; az értelem maga képezhet ugyan valakit ugynevezett becsületes emberré, de a nagyoknak lelkesedésre vagyon szükségök: és ama különösségek, mellyeket a kis emberek csak negélyeznek, ő bennök föl is találtatnak. „Potideában (igy szól Alcibiades a ‚Vendégség'-ben) egy reggel Socrates mozdulatlan állásban elmélkedett; már dél volt, az emberek bámultak hosszan tartó elmélyedésén. Este a joniai katonák, vacsora után oda hozák párnáikat, hogy a szabad ég alatt aludjanak, és egyszersmind szemügyre vegyék Socratest, valljon az éjt is azon állásban fogja-e eltölteni. S valóban ott állott hajnal-hasadtig; ekkor a naphoz imádkozván, visszavonult." Mások ismét beszélik, hogy több izben barátjaival sétálva, megállapodott, és azt mondta, hogy daemona sug neki valamit, a mit mondania kell, vagy pedig emlékébe idéz vissza valamelly dolgot.

Gonoszság volt-e ez tőle, vagy gyengeség? Mi részünkről tisz-

[1]) Ugyanezt kell mondanunk Aristotelesről, *Metaph.* I. Socrates az erkölcsi, s nem a természeti dolgokkal foglalkozott: ő azon dolgokban is az átalánost kereste, s első volt, ki a definitiokra adta magát; ő dicsérte az átalánost, mivel az által határozhatók meg leginkább a dolgok. Ez alkalommal azt is belátta, hogy az átalános nem tartozhatik az érzéki, hanem az ezektől különböző (nem-érzéki) tárgyakhoz; mert lehetetlen, hogy valamelly érzéki tárgynak közös okfeje legyen: miután az e nemüek örökké változó dolgok, mellyek azért nem is fogékonyak a közös meghatározásra.

teljük azon hitet, hogy az ember fensőbb lényekkel áll közlekedésben; mellyet még az emberiség bölcsőjénél is feltalálunk, és mellyet a felvilágosult századok, mielőtt tagadnák, megfejteni törekesznek. S talán épen korunk fog nagy lépést tenni eme rejtélyek megfejtésében.

Socrates világpolgárnak is nevezte magát: de kora nem fogta föl e szó értelmét; mert nem a bölcsészet, hanem a vallás adott hozzá kulcsot: s nem is lehet fölfogni az emberi-nemnek egységét mindaddig, valamig Isten egységét föl nem fogtuk.

Bölcsészet, erény, boldogság, Socrates szerint az igazság birásában állnak, vagyis más szóval, a lények szemléletében; ezek teszik a tárgyak isteni részét (vagy az isteneket), mellyekhez a lélek itt alant is a természet által van csatolva; jóllehet elvonják tőlök a testi szenvedélyek és hajlamok. Az erény ez istenek ismeretében és szemléletében áll; a halál boldogság, melly szabadabban köti a lelket Istenhez: s mig ez bekövetkeznék, az embernek abban kell gyakorolnia magát, hogy a lelket elválaszsza a testtől, a lények szemlélete által; a mi bölcselkedésre, vagyis erényes életre vezet. A bölcsészet tehát a halálnak folytonos gyakorlása; az erény pedig a dolgok lényének szemlélete.

Ez által összezavarta a cselekvést a szemlélettel, a tudást a müködéssel, a tudományt az erénynyel: mi határozatlanságot hozott nemes tanaiba, s összezavarta az elméleti és szükséges tudományt a gyakorlati s önkénytes tudománynyal; a helyett, hogy az ember érdemét venné tekintetbe a testi akadályok legyőzésében, az erkölcsi tökélyt a lényeknek minden akadály nélküli szemléletében helyezi [1]). Minthogy pedig mindenki nem szerezheti meg magának a tudományt, nem is mindenki juthat el az erényre, melly az értelemnek puszta észlelete lenne.

Különben Socrates semmit sem állitott határozottan; miért is legmagasabb fokán, a pogány bölcsészet azon vallomással érte be, hogy semmit sem tud. Gyakran hivatkoznak azon mondatára: ‚Csak azon egyet tudom, hogy semmit sem tudok'; mintha ő kétkedő volt volna, s kétkedésnél egyébre nem is vezethetne. E mondást azonban a sophisták ellenében használta, kiknek kételyei, mint gyakran történik, gőgös dogmatismus alakjában állittatnak föl, s bárminő tudomány és mesterség tanitására ajánlkoznak. Ő azonban semmi tudományt sem tanitott, csak azt, melly mindenkinek szükséges, tudnillik a józan gondolkodást és józan értelmet. Valóban neki tudnia kellett, mi az a valódi

[1]) Cousin csak ott látja az erényt, hol a küzdelem tart; Socrates ellenben csak azután nevezi erénynek, miután a küzdelem megszünt.

tudomány; és Plato(‚Memnon'-ában) állitja, mikép ő az igazi tudást a véleménytől megkülönböztette. Aristoteles pedig két érdemet tulajdonit neki: a következtetés általi bizonyitást, és az eszmék átalános meghatározását (Metaph. XIII. 4.): miért is átalában a tudományos rendszer alapitójának tekintetik.

Phaedrus által kérdeztetvén, mit tart azon értelmezésről, mellyet az akkori physicusok adtak a vallásos mythusok iránt: „E dolog, ugymond, sokkal több időt és értelmet igényel, mint a mennyivel birok. Én egyedül csak azon delphii szabálylyal foglalkozom: ‚Ismerd meg önmagadat.' S a ki ezt teszi, lehetetlen, hogy ideje maradjon más dolgokra. Mindezen kérdésekkel nem sokat gondolok; én csak azt hiszem, a mit a néptömeg hisz *), és csupán önmagam vizsgálatával és ismeretével foglalkozom."

Az önismeret nem csak annak tudásában áll, mit kell tenni, vagy nem tenni, hanem saját erkölcsi becsének megismerésében. A delphii szabály annyit jelent tehát: ‚Ismerd meg gondolatidnak tudományos becsét; miből az fog kitünni, hogy az emberi tudomány semmi, hanem hogy az embernek öntudata van az erkölcsi tények bizonyossága- s igazságáról, és mindarról, mi az életet illeti.' Illy öntudatra, melly némi isteni dolgot rejt magában, alapitá Socrates a tudományt. A dolog értelmi oldalát vizsgálva, a tudomány egységét az isteni értelemben kereste, s hogy az anyaginak sem értelme, sem becse nincs értelmi czél nélkül. Ez által az erkölcsi s tudományos tevékenységet egyesité. Az erkölcsi tevékenység czélja, a megismerés; a valódi megismerés pedig a jónak, az értelemnek, és a világot igazgató Istennek megismerése. Következőleg az erény egy, tudnillik az okszerüség; a mit okszerüen teszünk, az soha sem lehet rossz**).

A részletekben tökéletesen meghódolt az állam törvényeinek, és azon különös hivatásnak, mellyet az Istenség minden emberbe különösen sugal.

Ő tehát arra törekedett, hogy ne valamelly részletes mozgalmat idézzen elő a bölcsészet egy ágában, hanem uj és tökéletes tudományos mozgalmat, melly az átalános tudomány öntudatából származik, és átalában minden tudható dologra kiterjed. Nem fejt ki különös erkölcsi rendszert, hanem a figyelmet az embernek értelmi tevékenységére, s

*) S ezt Socrates tényekkel is bizonyitotta: miért hiresztelt daemona iránt mi legalább nem vagyunk a legjobb véleménynyel. Az igazság angyala bizonyosan nem volt, hanem a habozó észé. S.

**) Tudnillik egyénileg, és erkölcsi szempontból véve; minthogy a ‚conscientia invincibiliter erronea', tévedés esetében, fölment a büntől. S.

erkölcsi öntudatára forditja. A tudomány anyagja-, s alakjának elméletét nem adta, de annak gyakorlatát tanitá, s azon eleven gondolatot ajánlá mindig, hogy bármilly ismeretnek becse csupán ennek az egész tudománynyali megegyezése szerint vizsgálandó; hogy minden gondolatnak felelni kell önmagáért, és gyökeret verni maga, s az Isten ismeretében. (Ritter.)

Socraticusok.

Socrates hathatósan fejlesztette az erkölcsi érzetet: de a nélkül, hogy bizonyos elvekre vezetné vissza; sem az akarat szabadságát nem akarta megszoritani rendszer által: miért is iskolát nem alapitván, csupán a gondolkozást ébresztette. E szó okosság, vagy bölcseség, mellyet ő erkölcsi elvül állitott föl, annyira határozatlan volt, hogy nem csuda, ha tanitványai a legkülönbözőbb, sőt ellenkező utakon keresték az emberiség alapelveinek megoldását. Athenei Xenophon, Aeschines, Simon, Criton, thebai Cebes [1]) az erkölcstannal foglalkoztak; a tudományos kutatással athenei Antisthenes a cynicust Aristippus a cyrenei, és Pyrrho a scepticus iskola alapitói; a bölcseletre adták magukat megarai Euclides, elisi Phaedon, eretriai Menedemus: egyedül Plato karolta föl minden tekintetben Socratesnek egész eszméjét.

Cynicusok.

A tulságosan szigoru Antisthenes az erényt az önmegtartóztatásban helyezte, melly minden kültárgyaktól függetlenné tesz minket; a mi jó, az szép, a mi rut, az gonosz: a többi közönyös dolog. A természethez alkalmazottan kell élni; megvetve a társas illemet. Egy Istent ismert el. Tanitványai még nagyobb tulságra vitték ez elveket, és őrült durvaságokat követtek el. Sinopei Diogenes (414—324.) egy hordót hengergetett, melly neki lakhelyül szolgált: nyilvánosan végezte testi szükségeit; nappal lámpával keresett embert Athenében, és azt mondta, hogy egész Görögországban nem talált embereket, csupán Spartában gyermekeket. Thebai Crates minden vagyonát a tengerbe vetette. (Nem volt neki jó barátja, kin segithetett volna?) S midőn egy gyermeket markából inni látott, egyetlen fapoharát is eldobta, mint olly dolgot, melly nélkül ellehet. Hipparchia, az ő kedvese, szinte mindentől megvált, csakhogy őt követhesse.

Cyrenaicusok (350).

Cyrenei Aristippus Afrikából, ellentétben a cynicusokkal, az

---

[1]) A *Tabula*, vagyis a bölcsészetet ábrázoló rajz thebai Cebesnek, Socrates tanitványának tulajdonittatott; ujabb kutatások szerint azonban az utolsó stoicus az Antoninok után, cyzicusi Cebes tartatik szerzőjének.

erényt minden hajlamok öszhangzó kielégitésében, és a minél tartósabb élvezetben keresté. ‚Akkép munkálkodjál mindig, hogy a legnagyobb boldogság háramoljék rád'; ez volt az ő morálja: s ennek következménye az önzés; mert hiszen őrültség volna, magát másokért föláldozni.

Theodorus azon következtetést vonta innen, hogy nem létezik igazság; és az embernek a gyakorlati benyomásra kellvén ügyelni, egyedüli czélja az élvezet. Hegesias pedig ugy találván, hogy ‚tökéletes élvezetre nem számithat' az ember, a legszerencsétlenebb teremtménynek nevezte az embert; kinek a halál kivánatosabb az életnél [1]). Maga e következtetés eléggé mutatja, milly tévedésből indult legyen ki; de szokásuk a tanitványoknak, kétségbe nem vonható igazságokul fogadni el mesterök állitásait, és ettől előre nem látott következtetéseket vonni le belőlök.

Pyrrhonisták.

Ha megfosztjuk az embert eszméitől, s csak az érzékeket hagyjuk meg számára, okvetlenül scepticismusba esik. Socrates azon elvéből, hogy a bölcsészetnek az erényre kell vonatkoznia, Pyrrho az ismeretek elégtelenségét, sőt lehetetlenségét következteté; s ezt a sophisták védveivel bizonyitá be. Csupán tréfából mondák ellenfelei, hogy minden érzéki felfogást csalódásnak tartván, a gödröket sem kerülte ki, s távollevő barátjaival társalgott stb. Sándort hadjáratában követé: főpapnak választaték; és a király, mivel egy satrapa kivégeztetését kivánta, halálra itélte.

Phliusi Timon azt állitá, hogy hiuság minden tudomány: minthogy semmi sem boldogitja az embert; s a léleknek rendületlen nyugalmát a határozatlan itéletekben, az élet gyakorlati használatában kell keresni. Az akkori, s jelenkori pyrrhonisták azon véleményben voltak, hogy az ember pusztán az érzékekre szorittatván, még csak viszonylagos és változó, gyakorlati igazság sem létezik; mivel eszmék nélkül nem csak itéletet hozni, de még beszélni sem lehet. Azon véleményben voltak, vagy vannak, hogy az ő tudományuk vagy következetlenségre kárhoztatja az embert, vagy lemondásra az ész és nyelv legmagasztosabb adományairól.

Megaricusok.

Megarában, hol Socrates tanitványai menedéket kerestek, Euclides iskolát alapitott, melly az eleaticusok alapeszméjét, a létel egységét megtartá, s ezzel a morált köté össze; a határozott lényt határozott

[1]) Ezért nevezteteti még *Πεισιθάνατος*-nak. Ptolemaeus eltiltá neki a tanitást; mert igen sokakat öngyilkosságra vitt. **Cicero**, Tusc. I. 126.

jónak tekintvén. Ehhez csatlakoznak a Phaedon és Menedemus által alapitott elisi, s eretriai iskolák.

Midőn Socrates iskoláját erkölcsinek állitjuk, nem azt akarjuk mondani, mintha elhanyagolta volna a többit; mert az ő tanitványai is foglalkoztak a logika-, physika- és metaphysikával. Azonban ő előtte a physika uralkodott leginkább; később a morál vergődött tulnyomóságra: végre belátták annak szükségét, hogy az észt és a természetet egyformán kell fölkarolni annak, ki tökéletes tudományra kiván szert tenni.

Mindeddig, azt lehet mondani, a görög szellem csupán kisérletet tőn, hogy megszabaduljon a keleti eszméktől, s magának önismeretére jusson el: még mindegyre tapogatózva a hypothesisek és tapasztalatok közt, a nélkül, hogy valamelly nagyobbszerü sajátságos rendszert állitana föl. De bekövetkezett annak is ideje, hogy a pogány bölcsészet legmagasabb fokára hágjon.

Plato (429—348.).

Plato, Aegina szigetéről származván, s Cadmus és Solon családjából vevén eredetét, termékeny és magasztos reptü képzelő-tehetséggel, tisztán látó éles elmével, finom izléssel, erőteljes és jóakaró kedélylyel levén megajándékozva a természettől, gondos nevelésben részesült; és Socrates barátsága kedvet öntött bele a bölcsészet iránt. A bölcsészet, mint láttuk, két tanra oszlott: positiv hagyományos, és észszerü észlelő tanra; miért is Aristoteles a bölcseket theologusok- és philosophusokra osztályozza. Pythagoras, vagyis az olasz iskola, az előbbiekhez tartozott, s az Isten által az embereknek kinyilatkoztatott ős igazságok összegyüjtése- és vizsgálatával foglalkozott; a joniai iskola pedig a tudomány egyedüli alapjává az okoskodást tette. Anaxagorastól kezdve az elmélkedő bölcsészet a hagyományossal kezdett összeolvadni, s ezen Socrates által hirdetett egyesülés Platoban érte el tökélyét.

Plato hasonlóan tanitójához, a morált tüzte ki fő czéljául: nem elégedett meg a közönséges tapasztalattal, s fölfogta az elmélkedő bölcsészet fontosságát. Mig egyéb iskolák a természet rejtélyének megoldását az én-ben, a tapasztalás- és történelemben keresik: Plato a valóság és az élet fölé emelkedve, az Istenség megismerését egy ős kinyilatkoztatásban, és a lélek visszaemlékezésében keresi. A pythagoreusoktól a mathematikai tudományok fontosságára tétetvén figyelmessé ezeken akará kezdeni a bölcsészet tanulmányozását [1]). A sophistákat és

[1]) Akár az egyptomiak-, akár a pythagoreusoktól tanulta, Plato gyakran számokba burkolta tanait. Az *egy*, ugy látszik azonos dolog a *lény*nyel: legalább ekkép értelmezte azt Parmenides, mint Plutarch egy helyen mondja: *ON μὲν, ὡς αἴδιον καὶ ἄφθαρτον, EN δὲ ὁμοιότητι πρὸς αὐτὸ καὶ τῷ μὴ δέχεσθαι διαφοράν*

eleaticusokat tanulmányozva, azon meggyőződésre jött, hogy az ismeretek elemei az értelemben székelnek, s hogy lényeges dolog, megkülönböztetni az érzékekből eredő változékony ismereteket az eszmékben gyökerező változhatlan ismeretektől. S egyenesen annak fölfedezésére irányzá kutatásait: minő ismeretek legyenek szilárdak, és változhatlanok. Ekképen tehát megkülönbözteté az értelemben a változékonyság öntudatával összekapcsolt részt, a változhatlan- és szükségestől; s azon bizonyosságra jutott, hogy semmiféle tudományos bölcsészet sem alapulhat az érzékek tapasztalatain. A helyett, hogy a kettős eleai iskolával a véges, vagy végtelen létezésének bebizonyitásával foglalkoznék, elfogadta ezt a tudomány lényeges föltétele gyanánt; és ugy találta, hogy a lélekben az ész sajátságos ismeretei székelnek, mellyeket ő eszméknek nevezett: ezek teszik a dolgok jellegét, és ismereteink elemeit, mellyekre a gondolkozás által minden egyes tárgyak végtelenségét visszaviszszük. Ezek kezdet óta léteznek a lélekben, s a tapasztalat lassankint kifejti azokat; a mint tudnillik az azok hasonlatára készült képmások mutatkoznak: ugy hogy a lélekre nézve az ismeret nem egyéb visszaemlékezésnél egy, a testteli kapcsolatot megelőző állapotra. Ha az érzéki felfogás tárgyai legalább egy részben megfelelnek az eszméknek, ugy kell ezen tárgyak-, és az azokról ismerettel biró léleknek egy közös okfejöknek lenni azokban: s ezen okfő az Isten, ki a tárgyakat az eszmék mintájára képezte. A lélek tehát önmagától müködő erő; s a testteli egyesüléséből ered az értelmes, és értelemnélküli rész.

Ekképen tehát világosan megkülönböztetve az ismeret, érzés és akarat tehetségeit, nagy tökélyre vitte a bölcsészetet; s annak Logica-, Metaphysica- és Moralisra felosztását hozta be.

A moralis részben a legfőbb jót és az erényt kereste; s nem annyira az egyének tökéletesitését, mint inkább a politika s alkotmány haladását tüzte ki czélul. Idealisticus elméletét alkalmazván, azt állitá,

---

προσαγορεύσας (*adv. Colotem.*). Aristoteles megczáfolásából tudjuk, hogy Plato *Respublicá*jában azt állitá, miszerint a változások a köztársaságokban akkor állnak be, midőn az évek számának köbgyökéhez az ötös számnak szorozata adatván, ebből két harmonia származik; vagyis midőn ez ábrának száma szilárddá válik: minthogy ekkor a természet megromlott, s minden nevelésre alkalmatlan lényeket hoz létre.

Mit akart ezzel mondani?

Tudjuk azt is, hogy Pythagoras iskolájában a négyes számra, quaterniora esküdtek; ezért mondja Macrobins: *Per quod nostrae animae numerum dedit esse quaternum.* Illyen quaternio volt a lélek, a tudomány, a vélemény, és az érzék (νοῦν, ἐπιστήμην, δόξαν, αἴσθησιν). Aristoteles (*Metaph.* I. sect. X.) azt mondja, hogy Pythagoras számai az eszmék, ὅτι εἶδε ἀριθμοὶ.

hogy a jónak észszerü felfogása szerint, és csupán csak az igazság iránti szeretetből kell müködnünk. Az erény, melly az emberiség törekvéséből áll, hasonlitani az Istenhez, csak egy; de négy elemet foglal magában: a bölcseséget, bátorságot, mértékletességet és becsületességet. A nevelés a léleknek szabad erkölcsi képezése. A politika az erkölcsi törvénynek nagybani alkalmazása: olly tudomány, melly az embereket társaságba egyesíti az erkölcsiség őrködése alatt. Erre vonatkoznak négy párbeszédei: Gorgias, a Törvényekről, az Államról, s különösen a Köztársaságról; mellyben megunva az athenei alkotmányt, igen nyiltan a monarchia részére hajlik: minthogy pedig e kormányformának árnyékoldalait is szeme előtt látja Creta- és Spartában, egy eszményi monarchiát alkotott magának, különféle utazásaiban, és a syracusai Dénes udvarában gyüjtött tapasztalatai után [1]).

Ez is egyike az ő utopiáinak; mit azonban nem lehet mondani más eszményképeiről, mellyekre különösen ohajtja irányoztatni az emberi törekvéseket: és némelly eszmék alkalmazásai különösen dicséretére válnak. A büntetést csak azért ohajtja, hogy a rosszak javuljanak; s a törvényszékek nem arra valók, hogy bosszuállás eszközeiül szolgáljanak. A halálos büntetés csak azt érheti, ki a lehető legjobb nevelésben részesült; a gyermekekre pedig egyátalában nem terjedhet ki a gyalázat. A legnagyobb rossz valamelly államban, midőn a gyenge, vagy néma törvényszékek, zárt ajtóknál hoznak itéletet. A törvény ne az elorzott tárgyak értékét tekintse, s csak akkor sulyosbitsa a büntetést, midőn a tolvaj javithatlannak mutatkozik. Sőt azt is előrelátta Plato, hogy ha valamelly nagyon igazságos lény jelennék meg a földön, épen azok záratnák, ütnék és feszitenék őt meg, kik bünökkel tetézve, az igazlelküség hirében állnának.

Ugyanakkor, midőn a szeszélyes és nyugtalan, s a szabadság önkényétől elvakitott görög polgári társadalmak, az emberiséget kormányzó állandó törvényekről megfeledkezve, az igazságot a népkegy ingadozásának, és a sophisták szőrszálhasogatásainak vették martalékul: hirdette Plato a fensőbb, örök igazságot és rendet, a mindenek fölött álló erkölcsi törvényeket, az Istent. Igaz, hogy e magasztos felfogás az Isten-, emberiség- és államról, elveszi nála az egyes ember becsét, s eltiporja az egyéni szabadságot; az embereket mindannyi füszálakul tekinti, mellyeket a kasza egy sorba hord össze a réten. Ez oknál fogva nem akarta, hogy minden igazságok az emberek közbirtokába menjenek át,

[1]) L. főleg a IX. *törvényt.*

s némileg a tudomány aristocratiáját alapitá mag [1]). A rabszolgaságot helyesli: ha egy polgár megöli rabszolgáját, tisztitsa ki magát; ha másét ölte meg, fizessen a tulajdonosnak kettős árt; ha pedig rabszolga öli meg urát, halálra kinoztassék; ha rabszolgatársát öli meg, halálra verettessék.

A nők és gyermekek a férfiak birtokát teszik; megfosztva személyiségöktől, közösen tartandók és nevelendők. ‚Örök rendeltessenek a gyermekek táplálására; az anyák, mig szoptatni birnak, a bölcsőhez vezetendők, s mindent el kell követni, hogy egyik se ismerhesse meg saját gyermekét' [2]). Ennyire félreismerte a nőnek szent jellemét, és a férfivali természetes egyenlőségét! Az igazság- és becsületességről fogalmak ennyire megzavartattak a legmagasztosabb lelkeknél is!

Maga Aristoteles is, ki olly pontosan kiméri a határt a szabad ember és a nem-ember szolga között, megczáfolja Platot. „Olly polgári társaságban, melly, ugy szólván, valamennyi közt megoszlik, igen gyenge lábon állhat a jóakarat; és szinte lehetetlen dolog, hogy egy atya azt mondja: ‚fiam', a fiu pedig: ‚atyám'. Épen ugy, mint mikor kevés mézet keverünk nagy mennyiségü vizbe, olly keveréket nyerünk, mellynek nincs többé édes ize: szintugy az is, mi az emlitett viszonyokban egyéni s érzelmi találtatik, e nevekkel együtt elenyészik; mert az illy közösségből szükségkép az származik, hogy az atya keveset gondol gyermekeivel, a gyermekek az atyával, és a testvérek egymással. Hanem két fő dolog tartja fön leginkább a hajlamot és ragaszkodást az emberek szivében: a tulajdon, és a szeretet (*τό ἴδιον, καὶ τό ἀγαπητόν*); de sem az egyik, sem a másik nem létezhetik illy kormányforma mellett."

Socrates kinevette azon sophistát, ki szépnek nevezte azt, mi a szem- és fülnek kedves. Plato is ‚Hippias'-ában e fogalom ellen nyilatkozik, és szépnek az igazság ragyogását tartja; a müvészet által eszközlött gyönyör magasztosabb természetü: mert az igazsággal egyesül, és

---

[1]) Némellyek Plato philosophiáját nyilvános és titkos, exotericus és esotericus tanra osztályozzák. Nagyon érdekes dolog volna tudni, valljon a philosophiának, még Pericles idejében is, szüksége volt-e rejtélybe burkolni azon megoldásokat, mellyeket az emberi ész örök problemáinak hozott; következőleg az utókor azt vette-e valódi tanok gyanánt, a mi azoknak leple volt? Ki azonban Plato párbeszédeit olvassa, valóban nem foghatja meg, minő dolgokat titkolhatott volna el: egy szó sem jogosit föl arra, hogy valamelly titkos tant gyanitsunk bennök. Egyedül az apocryphoknak bebizonyult leveleiben van illyesmiről említés; a mellyeket pedig Aristoteles, irásba nem foglalt véleményeinek nevez (*ἐν τοῖς λεγομένοις ἀγράφοις δόγμασιν*), azokat, mint kevésbbé fontosakat, szóval adta elő.

[2]) V. Könyv.

csupán azok által fogható föl, kiknek tudományuk és erényök van; s egy illyennek itélete többet ér, mint egész néptömegé. A müvészet czélja tehát: jóllétet eszközölni a lélek tökéletesbitése és nemesitése, ugy szinte azon szeretet sugallata által, melly lépcső gyanánt szolgál az erényre (platoi szerelemre [1]).

Plato tehát a különféle bölcsészek elvei közül válogatván, megőrzé eredetiségét; s az ellenkező irányokat egy öszhangzó rendszerbe öntötte, mellyben az egység az eszméken alapszik: a mi elméleti, vagy gyakorlati müködésünknek minden indokai ugyanazon erkölcsi fontosságra vannak visszavive; s az erény, igazság és szépség közti kapocs megszilárditva.

Hasonlóan mesteréhez, a párbeszédet használja: jóllehet Socrates többi tanitványainak bizalmas modorától eltér; s e részben utolérhetlen: ámbátor gyakran igen bő, s néha nem is eléggé világos; vagy azért, mivel a csint nagyon kereste, vagy mert eleven emlékében volt még Socrates méregpohara. Mindenek fölött a hagyományokra forditja figyelmét: meg lévén győződve róla, hogy a nép ajkain azok megmásittattak, de hogy alapjok mégis igazság, mellyet a bölcsésznek tisztelnie kell; mig azok alakját a müvész fölhasználhatja a magasztos ékesenszólás elérésére. A néptömeg iránt folytonos megvetést tanusit, és kiemeli a bölcsészet fontosságát a nép véleménye ellenében. Dus képzelő-tehetséggel birván, gondolatainak merészségét zengzetes és kedves előadással mérsékelte; nagy mértékben használja a képleteket, regéket, hasonlatokat, hagyományokat, bámulandó ember- és tárgyismeretet tanusit: s előadása olly remek, hogy senki ebben őt felül nem haladta. Előadásaira magas állásu egyének is eljártak; s a régiek sokat vitatkoztak a fölött, valljon több zsarnokokat képezett-e, vagy zsarnokgyülölőket [2]). Tanitványai közé számos hölgyek is tartoztak; többek közt phliusi Axiothea, s mantineai Lasthenia. Plato egy részben lemondott romlásnak indult hazájáról; nem akarván annak ellenében müködni: s talán nagyon is elhagyta őt a remény, hogy hazáján se-

---

[1]) Hogy e szeretet egészen más értelemben veendő, mint mi jelenleg *Plato*-féle szerelemnek neveztetik, azt a Platonak tulajdonitott következő két epigramm tanusitja:

Αστέρας εισάθρει αστὰρ ἦμος· εἴθε γενοίμην
Ουρανὸς, ὡς πολλοῖς ὄμμασιν εις σέ βλέπω.
Τὴν ψυχὴν Αγάθωνα φιλῶν εν χείλεσιν ἔσχον,
Ηλθε γὰρ τλήμων ὡς διαθεσομένη.

[2]) **Athenaeus**, XI. 508., jegyzékét adja az ezen iskolából kikerült tyrannusoknak; **Plutarch** (*adv. Colot.* 32.) egy másik jegyzékét a tyrannismus ellenségeinek.

githessen; miért is az egyes politikai eseményektől a dolgok általános folyamára fordítá figyelmét. Meghalt egy vendégség alkalmával; számos tanitványokat hagyva maga után, kik Academus kertjétől, hol gyülekezeteiket tartották, academicusoknak neveztetének.

Aristoteles (384—321).

Aristoteles, Plato tanitványa s ellenfele, a lyceumi sétányokon adott oktatásokat; miért is tanitványai peripateticusoknak neveztetnek. Született Stagirában; és Sándornak nevelője volt: ki az ő tudományszomjának igen bő segédeszközöket nyitott meg. Plato elveiben nevekedve föl, ennek tanait támadta meg; és meghalt Euboeában. Irt ő az emberi tudás minden ágairól: mi azonban csak bölcsészeti szempontból tekintjük őt; sajnálatunkat fejezve ki az iránt, hogy már magukban is homályos iratai, a magyarázók kezei közt még homályosbakká váltak[1]).

Aristoteles a kritikával kezdte; rendre birálván az olasz, joniai, s Plato-féle iskolák rendszereit: mindenütt csak az igazat keresi; s a hiba fölfedezésében kiméletlen ugyan, de nem igazságtalan. A joniai iskola csupán egy anyagi okfőt ismer, mellynek elváltozásai az érzéki felfogások; miért is a scepticismusra vezet: mit a Pythagoras-féle elvont elmélkedések sem kerülhetnek ki. Socrates meg akará menteni e hajó-

---

[1]) Aristoteles az ő könyvtárát Theophrastusnak hagyta, ki azt a maga irataival együtt Mysia Scepsis városából eredett Neleusnak hagyományozta, ki szinte az ő s Aristoteles tanitványa volt. Ez nem hogy közzé tette volna a dus kincset, hanem elvitte magával hazájába Scepsisbe, s örököseinek engedte át: kik tudatlanságukban azt mások elől elrejték; s midőn értésökre esett, hogy Attalus, pergamusi király, mindenhol keresteti a könyveket, hogy az alexandriaival vetekedő nagyszerü könyvtárt alapithasson, elásták a földbe, hol a nedvesség és a férgek nagy kárt tettek benne. Ugyanezen örökösök végre teosi Apelliconnak, athenei polgárnak adták el; ki nem annyira tudós, mint tudománykedvelő lévén, leiratta a könyveket: mi közben a hézagokat tudatlan másolók töltötték ki. Ezután az athenei könyvtárba tétetvén, 86. évben Kr. e. a diadalmas Sylla Romába hozta azokat. Itt ismét zár alá tétettek: mig végre Tyrannion grammaticus a Pontus melléki Amisusból, Lucullus hatalmába esvén, és Romába vitetvén, vagyonra tőn szert, s azzal mintegy harminczezer kötetből álló könyvtárt gyüjtött össze magának. Ő is Aristoteles követői közé tartozván, megvesztegeté a könyvtárőrt, hol a bölcsésznek könyvei valának letéve, s igen ügyetlen irók által másoltatá le magának: kik még csak össze sem hasonliták a másolatot az eredetivel.

Ezeket Strabó jegyezte föl (lib. XIII. *Geograph.*), ki Tyrannionnak tanitványa vala (?). Plutarch (*in Sylla*) hozzá teszi még, hogy Tyrannion kijavitotta e példányokat; s rhodusi Andronicus másolatokat nyervén azokból, közzé tette azokat, e bölcsész különféle müveinek czimeivel, mellyek korában ismeretesek voltak. Athenaeus ellenben (*Deipnosoph.* I.) azt állitja, hogy Ptolemaeus Philadelphus magától Neleustól vette meg a bölcsész müveit, s az alexandriai könyvtárba tette le azokat.

törésből a jónak és rossznak fogalmait: bebizonyitván, miszerint ezek nem csak logikai léttel birnak, hanem lényeget is foglalnak magukban; s a bölcsészetnek módszert, bevezetést és meghatározást adott. E módszer elméletre emeltetett Plato által, ki a Dialecticát alkotta; melly a vélemény- és látszatból indul ki, s kérdezve keresi az igazságot. A kérdés azonban csak valószinüségre vezet; s a tudás bizonyosságára, s a lényeges átalánosságra csak ugy juthatunk el, ha a lényegnek közvetlen állitását veszszük alapul.

Aristoteles tehát a Dialecticát kellő határok közé szoritja, s alárendeli a bölcsészetnek, mint az értelem gyakorlására szolgáló mesterséget. Az emberi ismeretek eredeti forrását illetőleg azon elvet állitja föl, miszerint ‚semmi sem létezik az értelemben, a mi előbb nem volt volna az érzékekben.' A természet csupán tapasztalás utján fogható föl. A természet ismerete a testek átalános ismerete: a mennyiben ezek mozgók, s a természet, ok, esetlegesség, czél, változás, végetlen, tér és idő eszméinek kifejtését foglalja magában. Minden változás anyagot és alakot föltételez. Kell lenni egy eredeti mozgatónak: s az ég mozdittatott meg legelőször örökkévalólag. Ugy látszik, mintha ez által visszafelé menne Socratestől Thalesig, és az eszméket az érzéki fölfogásra vezetné vissza: mindazáltal megkülönböztetvén ezt a szükséges és határozott ismeretektől, Plato idealismusához hajlik [1]), még ott is, hol azt megtámadja. S jóllehet megkülönbözteti az értelmet az érzéktől, a szellem alkatrészeit az ő részletes alkalmazásaitól, a szükségest az esetlegestől: igen bajos meghatározni, miben áll az általa megállapitott közép az idealismus és sensualismus közt. Mindazáltal az ujabb közönséges sensualismustól eltér; mert mig ez tagadja, hogy az érzéki eszme a lényeg, az ok, és a végtelen eszméjévé válhatik, Aristoteles a meg-

---

[1]) A peripateticusok okoskodásainak sorozata következő:

1) A módok és eszközök, mellyek által az igazat felfogjuk, némellyek mindig igazak, mások pedig csalnak is. Az előbbiekhez tartozik a tudomány és értelem; az utóbbiakhoz a vélemény és okoskodás.

2) A tudományos rendben az értelem a legbiztosabb és pontosabb dolog.

3) Az okfőket sokkal könnyebb megismerni, mint a bizonyitásokat.

4) A bizonyitás okfeje még nem maga a bizonyitás.

5) A tudomány okfeje még nem maga a tudomány.

6) Az értelem az ismeretnek tulajdonképeni okfeje.

Ez tehát realis idealismus, melly a tapasztalatra, s az érzékiség által kijelölt tényekre támaszkodik, de az értelem törvényeiből és föltételeiből indul ki. Schelling azt mondá, hogy „az idealismus lelke a bölcsészetnek, a realismus pedig annak teste; s csak a kettőnek egyesülése képezhet egy egészet, mellynek élete legyen." (*Über das Wesen der menschlichen Freiheit.*)

ismerésben nem ugyan származást, hanem chronologiai rendet fogad el: az érzéki eszme minden egyebeket megelőz; de a részletes érzékeken tul, van egy általános érzék, vagyis az értelem, melly az esetlegességek világát tulszárnyalja, s a tapasztalásból nem származtatható. Szerinte a megismerés közvetett, vagy közvetlen: közvetlenül a részletes dolgot fogjuk föl, az általánost pedig okoskodás által. A bölcsészetnek tehát mindenekelőtt az ész benső törvényeit kell meghatározni: s a Logica valóban Aristoteles remekműve, melly mint az okoskodás és bizonyitás elmélete, a tudomány minden hányattatásait tulélte; s akkortájban különösen alkalmas szer volt, a sophistikai ragályt megorvosolni.

Valamelly tény adván elő magát, a tudomány föladata, annak okait fürkészni; s minthogy a tudományok is haladásszerüleg rendezvék, valamint az okok: a bölcsészet tárgyát mindenekelőtt a magasabb okok, az első okfők teszik. Az okok sorozatában van egy első ok, a változások sorában egy végső változás: és az ismeret e két szélsőség közt halad; szüksége levén egy kiindulási pontra, s egy határvonalra, mellynél megállapodjék.

A való megismerésének föltételei négy okfőre vihetők vissza, s ezek: az anyag, az alak, a mozgató erő, s a végok. A lénynek ellentéte a nem-lény; s a tudomány alapjait azon ellentétek és categoriák képezik, mellyekben a gondolat alapfogalmai lerakvák. Illynemü categoriák: az alany, minőség, mennyiség, viszony, hely, idő, helyzet, birtok, cselekvés, szenvedés [1]).

A tudomány ezen eszközétől magára a tudományra menvén át, ezt az értelem mozgásának nevezte; mellynek két végczéljai: az elmélkedés, és a gyakorlat. Az észlelő tudományok tárgya az ember physikai akaratától független valódi világrend, a többieké pedig az esetleges és önkényes rend. Következtetés és észlelés által igyekezett megállapitani a tudományok encyclopaedicus rendszerét: s mivel e rendszer hézagokat fedezett föl neki, mellyek a rendetlenségben nem tüntek föl, a nagy fának néhány ágait alkotta, s valamennyi emberi ismeretek nyelvét föltalálta. Az elméleti tudományokhoz tartozik a Metaphysica, a tudományok királynéja [2]), s a mathematikai tudományok; a gyakorlati tu-

[1]) Azt mondják, Callisthenes megküldötte Aristotelesnek a Logica tökéletes technikai rendszerét, mellyet a braminok közlöttek vele, s melly az Aristoteles-féle rendszernek alapját képezi. Az ő syllogismusa Canadánál valószinüleg a következő alakban található föl: 1) Ezen hegy ég; 2) mert füstöl; 3) a mi füstöl, az ég; 4) de a hegy füstöl; 5) tehát a hegy ég. Némellyek a syllogismusnak csupán három ágát fogadják el; mi által a görög syllogismushoz válik hasonlóvá.

[2]) A *Metaphysicát* Aristoteles bevégezetlenül hagyá Eudemusra; ki szinte

dományokhoz a természettörténet, és a Psychologia; a vegyesekhez az átalános Physicának különféle részei.

Azon kérdést, valljon a lélek külön lény-e a testtől; valljon az erő, melly bennünk érez, gondolkozik, akar, ugyanaz-e, melly létszervezetünket föntartja; valljon ugyanazon erőtől származik-e a táplálás és értelem: senki tüzetesen nem tárgyalta Plato előtt, sem olly szép és ellenállhatlan okokkal nem támogatta. Épen ezért számos ellenzőkre talált; s ezek közt leghatalmasabb volt Aristoteles. Ő ugyan nem tagadja a lelket, de annyira eltitkolja ebbeli hitét, hogy az ember meg nem határozhatja, valljon hitt-e ő a halhatatlanságban. Értekezése a lélekről, melly alakjára nézve a legtökéletesebb, leginkább felvilágosithat minket ez iránt. Már pedig a következés ebből az, hogy az értelem csupán a gondolatok folytonos következése [1]; melly gondolatot Spinoza és Hume ujitották meg. Az embernek erkölcsi öntudatáról semmit sem szól; jóllehet az Ethicában ezt veszi föl az erkölcsi törvény alapjául. Ha a lélek nem egyéb a test alakjánál, akkor elválva ettől, a véghetetlen állománynyal fog összevegyülni. Ez volt eredménye annak, hogy nem különbözteté meg eléggé a lelket a testtől, s az embert egyetlen okfőre vitte vissza; s nem látta be, hogy a lélek csupán a lélek által válik felfoghatóvá. Ekképen megtagadva Platot, visszament a multba: mellynek még most is buzgó imádói az ujabbkori physiologusok; kik nagyon is messze viszik tudományukat az által, hogy a szellemi tünemények vizsgálatába bocsátkoznak [2].

Mi a gyakorlati tudományokat illeti, ugymint az erkölcstant, politikát, gazdászatot: az empyrismus egyedül a boldogság erkölcsi elméletét állithatá elő. Ennek alapja a legfőbb jónak és végczélnak eszméje; melly ismét a jóllét- és az igazság tökéletes gyakorlatából eredő élvek összegéből áll. Plato azt mondta, hogy az ember szándékosan nem lehet gonosz: mivel az ész csak a jót akarhatja. Aristoteles ellenben bebizonyitá a szabad akaratot. Következtetés által az erény lényegét akkép határozá meg, hogy az, öszhangzó közép a sok és igen kevés, a tulság és hiány közt; s noha belátta, hogy némelly tettek- és hajlamokra a mérték nem alkalmazható, minők a gyülölség, házasságtörés, lopás, gyilkolás: mindazáltal nem vette észre ethikai elvének helytelenségét, melly szerint az erény a valódi középre szoritkozik; az igaz-

befejezetlenül hagyá azt. Innen zavar támadt: ugy hogy sz. Ágoston is csudának tartotta annak megértését; és Avicenna bevallá, mikép negyvenedik átolvasásra sem fogja fel annak foglalatját.

[1]) Lib. I. c. 3. §. 13.

[2]) L. **Barthélemy de Saint-Hilaire**, *De la psychologie d' Aristote*. 1846.

ság nem támaszkodik belső, egyenes és psychologiai érzelemre, hanem logikai következtetés, criterium és mathematikai arány, az igen sok és kevés közt [1]).

Socratest azért támadta meg, hogy minden erényt az értelemtől tett függővé: s ő mégis minden emberi tehetségnek saját erényt tulajdonitott; e szót az erőnek (ἀρετὴ) eredeti jelentésében véve, vagyis annak tökélyeül; és két osztályt állitott föl: értelmi, s erkölcsi erényeket. Az előbbiek nem az egyéniségből erednek, és érdemül sem rovathatnak föl neki; de az utóbbiak fogalmát is nagyon kiterjeszté: nem szoritkozván egyedül az igazra, hanem minden hajlamra, melly tökéletesíti a vegyes erőket, mellyek az emberi természetet alkotják. Az igazságost tehát nem tartotta az erénynek, hanem csak az erény egy nemének, egyéb, az embernek hasznos, de magukban nem erkölcsi tulajdonokkal együtt. Egyedül a kereszténység határozhatta meg az erénynek tökéletes fogalmát; kijelentve, mikép az akarat egyenessége annak öszhangzásában áll az örök törvénynyel: melly nem egyéb a lények isteni rendjénél; s ezt mi részint az értelem világa, részint az Istenség határozott kijelentése és malasztja által fogjuk föl.

Gyakorlatilag ‚a polgári állás a természetben gyökerezik; és az ember természeténél fogva társas állat.' Ekképen fejezi be az okoskodást, melly által a családból indulva ki, a polgári együttélés természeti szükségére von következtetést. „Ha mindenki elégtelen magának az elszigeteltségben, tehát a többi részekkel együtt az egésztől kell függnie. Ki semmit sem adhat a közösbe a társaságban, és semmire sincs szüksége, mert önmagának elégséges, az nem vehet részt az államban; ő tehát vagy állat, vagy isten. Mindenkiben megvan tehát a természeti hajlam az egyesülésre, s ki azt először hozta létre, nagy szolgálatot tőn az emberiségnek: mert a legnagyobb tökélyre jutott ember a legnemesebb állat; s a legnyomorultabb, midőn elszigetelve él, törvények és igazság nélkül [2]).

---

[1]) Bodin a XVI. században ujra fölélesztè ezen elméletet.

[2]) *Politic.* I. Cicero is értekezésében *De republica* azt állitja, hogy a nép *coetus multitudinis, juris consensu et utilitatis communione sociatus*, nem gyengeség-, hanem vele született társas ösztönénél fogva; mert a természet nem magányosságra teremté az embert, hanem őt társas életre rendelte.

Igen jól esik, látni, mikép annyi századok előtt már elismertetett ez igazság; melly később megtagadtatván, annyi tévedésbe vitte Hobbest, Rousseaut és követőiket az iskolák- és gyülekezetekben. A *Contrat social* ékesenszóló szerzője a leggonoszabb éretlenséget mondá, midőn ezeket irta: „Le premier qui ayant enclos un terrain, s' avisa de dire *Ceci est a moi*, et trouva des gens assez simples pour le croire, fut le vrai fondateur de la société civile. Que de crimes, de guerres,

Az ember élete kéjteljes, elmélkedő, vagy társas; és csupán ez utóbbi lehet erkölcsileg jó. Jóllehet olly kevéssé idealista Aristoteles, a társadalom czéljául az erényt tüzi ki, s az intézményeknek mind e czélra kell irányozva lenniök. Az erkölcsiséget természeti hajlam, nevelés és szokás idézik elő. A nevelésnek igen nagy segédeszköze a kormány: s ez oknál fogva Aristoteles hosszasan értekezik a politikáról. Ez egy igen becses mü; mert valamint a természetrajzra minden lehető anyagot összegyüjtött: szintugy 158 görög- és olaszországi alkotmányt szedett össze; mellyek gyakorlati különbözése, és a tapasztalás alkalmat szolgáltattak neki, megczáfolni Xenophon, Plato, miletusi Hippodamus és chalcedoni Thales elméleteit. Az erősebbnek jogát nem fogadván el a kormányforma alapjául, ennek helyébe a becsületesség jogát állitotta; s physikai tulajdonok szerint állapitotta meg a férfinak felsőbbségét a nő, s a szabad emberét a rabszolga irányában.

A rabszolgákat illetőleg, nem látta be annak igazságtalanságát, mi az akkori társadalomnak alapját tette. „A birtok szükséges az életre; az eszközök közt némellyek lelketlenek, mások lelkesek. A rabszolga bizonyos tekintetben lelkes tulajdon; és átalában minden szolga egyebeknél fölebbvaló eszköz (ὅ δούλος κτημα τι ἔμψυχον). A lélek viszonyában a testhez ki engedelmeskedik a léleknek? a test. A physikai világban látjuk az állatok viszonyát az emberhez: s az ember parancsol. Tovább, a férfi és nő közt a nő az, a ki engedelmeskedik a férfinak. A lények tehát annyira különbözvén egymástól, mint a lélek a testtől, mint az ember az állattól, vannak természetöknél fogva szolgák. De jó is az rájok nézve, hogy szolgák; s a természet maga nyomta bélyegét a szabad emberek és rabszolgák testeire, s egyiknek munkához megkivántató erőt adott, másiknak pedig egyenes és fölemelt állást: melly nem igen teszi őt alkalmassá szolgai munkákra, de annál inkább a polgári s katonai tisztségek betöltésére."

Elszámlálván a különféle erényeket, azt kérdi, valljon a rabszolgáknak van-e szükségök erényre; s abban állapodik meg, hogy a parancsolókhoz egészen más erények illenek, mint azokhoz, a kik engedelmeskednek. Mi a rabszolgát illeti, ennek kevés erényre vagyon szük-

---

de meurtres, que de misères et d' horreurs n' eût point épargné au genre humain celui qui, arrachant les pieux ou comblant le fossé, eût crié à ses semblables: Gardez-vous d' écouter cet imposteur; vous êtes perdus si vous oubliez que les fruits sont à tous, et que la terre n' est à personne etc. etc." *(Disc. sur l' inégalité des conditions.)*

sége, s csak az kivántatik meg benne, hogy munkáját el ne hanyagolja tudatlanság, vagy bátorság hiánya miatt [1]).

E nagy bölcsész volt tehát az egyedüli, ki tudományosan bizonyitá be, hogy a rabszolgaság igazságos dolog; jóllehet e mellett azt állitá, hogy a rabszolgára is kell olly gondot forditani, mint az ökrökre. Nem is szólhatott másképen, miután e politika czéljául a hasznot tüzte ki, s az államcsalád boldogságának, nem a természeti egyenlőségen, hanem azon tulnyomó erőn, mellyet épen kárhoztatott, alapuló, önző város létfölté-teleit tekintette.

Nem tekintve tehát minden egyént embernek, hanem azt fogadván el elvül, a mi honában átalánosan szokásban volt: azt tanitotta, hogy az állam szabad emberek egyesülése levén, kik a közbátorság és boldogság elérése végett gyültek össze, minden alkotmány már ez által igazságos, könnyen foganatositható, s önmagától áll fön. S azon elvet fogadván el, hogy a monarchiai, aristocratiai s democratiai kormányformák közül mindenik elégtelen egymagában boldoggá tenni az embert, azon kormányformát nevezi legjobbnak, melly alatt legtöbb polgár érzi magát elégedettnek.

Nem is képzelhető, hogy a görög értelmiség politikával ne foglalkozott volna. Már Epimenides értekezést irt a cretai alkotmányról; abderai Protagoras a köztársaságról; tarenti Architas a törvények- és

---

[1]) Xenophonnál (Memorabilia, II. 2. 1.) azt mondja Socrates, hogy igazságos dolog, rabszolgává tenni az ellenséget: *Ὥσπερ τὸ ανδραποδίζεσθαι τοὺς μὲν φίλους ἄδικον εἶναι δοκεῖ, τοὺς δὲ πολεμίους ΔΙΚΑΙΟΝ, οὕτω κ. τ. λ.*

A pogány bölcsészeknél egyetlen szót sem találunk a rabszolgák védelmére, egészen Senecáig; ki értekezésében *De beneficiis*, azon kérdést veti föl: valljon a rabszolga tanusithat-e jótéteményt ura irányában, vagy pedig mint rabszolga csupán szolgálatot tesz, és azért hálát nem érdemel. A philosophus azt feleli: „Praeterea servos qui negat dare aliquando domino beneficium, ignarus est juris humani: refert enim cujus animi sit, qui praestat, non cujus status. Nulli praeclusa virtus est; omnibus patet, omnes admittit, omnes invitat, ingenuos, libertinos, servos, reges et exsules; non eligit domum, nec censum; nudo homine contenta est." Megmutatván továbbá, hogy az erény sokkal érdemteljesebb a rabszolgában, hozzáteszi: „Errat, si quis existimat servitutem in totum hominem descendere; pars melior ejus excepta est. Corpora obnoxia sunt et adscripta dominis; mens quidem sui juris: quae adeo libera et vaga est, ut ne ab hoc quidem carcere, cui inclusa est, teneri queat, quo minus impetu suo utatur, et ingentia agat, et in infinitum comes coelestibus exeat. Corpus itaque est, quod domino fortuna tradidit; hoc emit, hoc vendit: interior illa pars mancipio dari non potest." (Lib. III. c. 18. 19. 20.)

De midőn Nero tanitója ekkép fejezte ki véleményét, egy galilaeai halász már akkor a Capitoliumban szólott.

politikáról. Ezeken kivül Simon varga a demagogiáról értekezett; tovább Antisthenes, Speusippus, chalcedoni Xenocrates, és több mások, kik megelőzték Platot.

Ez utóbbi példáját követve, tulajdonkép hogy megczáfolja őt, Aristoteles egy eszményi köztársaság rajzát adta. Ő nem irtózik az ujitásoktól; és azt mondja, hogy az emberiségnek nem azt kell keresni, a mi régi, hanem azt, a mi jó. Maga az ész tanitja, hogy az irott törvények nem változhatlanok; más részről azonban nagy ovatossággal kell eljárnunk a reformokban.

E gyönyörü elvből igen könnyen származtathatta volna minden alkotmány fejlődésének rendszerét; de valószinüleg megunva a hazájabeli köztársaságok nyugtalankodó mozgalmait, egyedül csak arra fordità gondját, hogy megszilárditsa a fönálló kormányt, és akár jó, akár rossz, megóvja azt a lázadásoktól. Politikája abban áll: megalázni azt, ki a többiek fölébe akar emelkedni; megsemmisiteni a szabadon gondolkozókat, közös vendégségeket, baráti összejöveteleket, tanitást: egy szóval, semmit sem türni, mi elbizakodást, vagy gőgöt önthetne az emberekbe; üldözni az idegeneket, kémeket tartani, a népet adóval terhelni, egyik polgárt a másik ellen fölbujtani, meghasonlást idézni elő barátok, néptörzsek, tekintélyes férfiak közt [1]). A fejedelemnek annyira ki kell meriteni alattvalói erejét, hogy ezeknek ne maradjon idejek összeesküvésre: s ez volt az indok, melly az egyptomi pyramisokat, és a Pisistratidák által megszentelt emlékeket létre hozta [2]).

Az állam föntartása levén az első törvény, ezen elv csak előpostája lehetett Machiavelli, s Hobbes istentelen tanainak. Plato ellenben az ember tökéletesbitése- és nemesitésével kezdte; s az ő álmodozásai kegyeletes lélekre mutattak, és lelkesedésre gerjesztek Ciceret, Moore Tamást, Harringtont, Fénélont, Rousseaut, Filangerit, Saint-Pierret.

Összehasonlitás.

Mig azonban Plato a végtelenre törekedett, Aristoteles a végest kereste; miért is az ékesenszólás- és költészetnek határokat szabott, és szabályozta a gondolkozást. A bölcsészetnek is a legalkalmasabb alakot adta. A legelső bölcsészek versekbe foglalák azt; megtarták a költészet határozatlanságát, annak kellemei nélkül. Plato a párbeszédet választá: talán azért, mert abban rejlett Socrates fő ereje. Nem is állittathatott elő akkor más alakban; de csak ő tudta jelesül kezelni ez alakot: mig Aristoteles nyugodt okoskodási modora minden századokon át megtartatott.

---

[1]) *Polit.* V. 9. [2]) — *Polit.* VIII. c. IX. 5.

Nem levén költő és képzelgő, mint mestere, sem a szép- és jónak olly lelkesült csudálója, Aristoteles bámulandó erejét fejtette ki az elvont okoskodásnak, hogy a kifejezések szabatossága s bő osztályozás által egy rendszert állitson föl, melly az emberi értelemnek tetemes haladását tanusitja. Azonban rendkivüli hajlamánál fogva a tényleges és tapasztalati iránt, elhanyagolta, vagy félreismerte azt, mi az érzékeken tul van, és mi egy belső szózattól függ; a lélek halhatatlanságát nem sok figyelemre méltatja: azt állitván, hogy a halállal együtt az emlékező-tehetség is elenyészik [1]).

Az emberi ismeretek bizonyosságát az egyéni értelemben kereste; mig Anaxagoras és Heraclitus a világ lelkében helyezék azt, s a platonicusok egy eredeti valóban, melly a lélekben nyilatkozik, és mellynek egy ettől különböző ős igazságot tulajdonitottak. Ugyanezt tevék a pythagoreusok is: csakhogy ezek nagyon elvontan fogták azt föl; a platonicusok ellenben nem látták be, hogy egyetlen eszme, mindenek közt a legegyszerübb, a lénynek lehetősége, elégséges az értelmi bizonyosságnak megalapitására. Egyébiránt Aristoteles a platonismus ellen harczolva, nem tér el attól olly világosan, mint talán némellyek vélik; s a különbözés a kettő közt talán csak abban keresendő, hogy Aristoteles az értelemre viszi azt vissza, mit már Protagoras az érzéki felfogásról mondott, hogy az ember minden dolgok mértéke. Mig Plato a megismerhető tárgyat az értelmes lélektől megkülönbözteti, Aristoteles azt véli, hogy a lélek magától és saját lényegéből képezi az érthető dolgokat. Plato inkább az olasz iskolával tart: megkülönböztetve az eszméket az értelemtől, melly azokat fölfogja; jóllehet midőn amazoknak ettőli elválasztása felől van szó, hypothesisekbe esik, és isteniti az eszméket: azt állitván, hogy a lélek ezen vele közlekedő istenekben szemléli az igazságot. E tévelyt belátta Aristoteles; és megrémülve tőle, visszatért a bölcsészetnek már meghaladott ösvényére: s a joniai iskolához közelitett, melly az eszméket lélekké, vagyis ennek módositásaivá változtatta; miért is a gondviselés, lélek, és a tudás természete iránti fontos kérdések tárgyában, mellyeket Plato olly világosan és igaz modorban tárgyalt, Aristoteles homályos, határozatlan és ingadozó.

Plato kezdeményező, Aristoteles rendező szellem. Mindkettő átalános ész, és az emberi értelem két ellenkező oldalát képviselik: az egyik az ékesenszólás kellemével és mathematikai szellemével vonz, a

[1]) Mindazáltal a *Moralis* I. K. XI. 1. §-ban azt mondja: „Azt állitani, hogy a mi gyermekeink és barátink sorsa nem fog érdekelni bennünket halálunk után, igen kegyetlen, és a közvéleménynyel ellenkező nézet volna."

másik a természetbuvár szellemével adja elő a bizonyitás formáit. Mindkettő azonegy pontból indult ki, mindketten a jónak tudományát tartották legfőbbnek: azonban egészen különböző nézpontokra vergődtek.

Plato, a Socrates-féle bölcsészet eszményi jelképe, alapfogalomnak azt tartja, hogy Isten az örök és változhatlan jó: a világ pedig csak esetleges jó; s az emberi lélek az, mellyben, és melly által a jó létezik a világon. A bölcsészet törekvés, mellyet csak az emberiség oldaláról lehet felfognunk: ez által megelőzte a tanokat, mellyek kizárják a sokféleséget és esetlegességet. Elfogadva tehát az eszmék és lételek sokféleségét, Socrates rendszerének tökéletesitésére kellett müködnie; mellynek lényege az eszmék, és az ezek közt létező viszonyok meghatározásában áll. A tudomány valódi tárgyául a jónak eszméjét állitván, minden dolgot ez eszmérei vonatkozásában fogott föl; és a Socrates-féle nézet szerint ugy tekintette azokat, mint a mellyek a jó eszméjének mintájára képeztettek, s az erkölcstant a Dialecticának rendelte alá.

Formájának sajátsága olly ékesenszólás, melly nem szorul a szenvedélyekre, hogy sikert arasson: költői szellem, melly a Dialecticát tespedéséből kelti föl; és egy rendkivül elmés néphez illő előadási modorral bir. Több nála a világosság, mint a tárgy; több az alak, mint az anyag: mindent megvilágosit, a nélkül, hogy valamit feltárna; ugy szólván, szemünk elé tartja a világot, melly mindazáltal homályban hagyja a tárgyakat: s ha nem tanit is valamire, legalább módot nyujt rá, hogy mindent megtanulhassunk. E világosságnál mindig a fölkelő napot várjuk; ámbár ez soha sem mutatkozik.

Plato még a nemzeti szabadság virágzási korszakában, a tartomány belállapotaira forditja figyelmét. Aristoteles idejében Görögország elveszté szabadságát; de ez külre terjedt: s a bölcsész összegyüjtvén a görög szellemnek elszórt termékeit, összehasonlitja azokat; a tényeket vizsgálja: a Physicában a természet történetét irja meg; a Politicában és Moralisban az egyének- és népeknek a jó és igaz körüli véleményeit hasonlitja össze; a tényekhez ragaszkodik (quid), a nélkül, hogy elhanyagolná az okokat (cur és quia).

A Socrates-féle tant szélesbitve s terjesztve, megfosztá azt azon ellenséges tekintettől, melly minden uj tanhoz csatlakozik, s a korábbi bölcsészeti müvek igazságos méltánylására vezeté vissza; s ezeket használná forditván, azok eredményeit szorgosan fontolóra vette, s egységbe öntötte.

Plato dialectikája azon bölcsészet, melly Aristoteles előtt volt, mellynek alapja az eszme, az anyagtól különböző lény; ő elhanyagolja a tapasztalatot, s nem igen foglalkozik a tünemények szükségessége-, vagy

részleteivel, hanem egészen a jónak és szépnek eszméjébe merül. Aristoteles ellenben minden érzékfölötti fogalmat a tényleges és határozottabb tapasztalásból származtat; mert szerinte az ész nem valamelly eredeti az emberben; s csupán a szükségesség eredménye. Igy tehát az eszményi a tünemények vizsgálatának enged helyet; mig végre feledni látszik, hogy a tüneményekben valamivel többet is lehet tapasztalni, mint mi az érzékek alá esik.

Sándor intézményei, s a görög államok elenyésztek; birodalmak váltották föl a birodalmakat: de Aristoteles és Plato nagy nevei mai napig fönvannak, s a két nagy iskolát képviselik, mellyek közt a tudomány meg van oszolva. Egyik mindent az érzékekből származtat; a másik pedig valamelly természetfölötti dolgot tart szükségesnek. Plato a bölcsészetet müvészetnek tekintve, nyugodt bámulattal elmélkedik a magasabb tökélyről: Aristoteles, gyakorlatibb és mélyebb gondolkozó, tudománynak tekintvén azt, az észt müködő tehetségnek nézi, melly nem csak az embernek, hanem az egész természetnek mozgató ereje; s a görögök minden tudományát egyesíti magában. Amaz, az ismeretek magasztosabb forrását gyanitván, a lelkesedés-, symbolismus- és sugallatnak, az emberi természet magasztosabb gerjedelmeinek adja magát által; emez a tényleges mellett marad, számitás- és rendszerrel övedzi magát körül, s csupán az észt és tapasztalatot ismeri el. Sokan mai napig is csupán e kettőre támaszkodva, nem voltak képesek fölülmulni Aristotelest. Platot pedig azok követik, kik az igazság fensőbb kijelentésében hisznek; miért is az ő tana nagyszerü előkészületnek tartatott a kereszténységre.

Plato a formák isteni szépsége mellett nem volt az iskola számára teremtve; mint müvész és törvényhozó, az erkölcsök és hit iskolájában sem encyclopaedista nem volt, sem szigoru rendszert nem tartott. Aristoteles a jövőnek hirnöke, a multnak történetirója, nem követett el erőszakot társai ellenében, hogy mint Bacon mondá, egymaga uralkodjék. Az ő nagy befolyása, müvei encyclopaedicus jellemének tulajdonitható; mert ő a tárgyak összegét egy rendszerbe foglalta, s a bölcsészetben eddigelő ismeretlen didactikai alakot adott müveinek, mellyet e tudomány azóta meg is tartott. Uralma főkép a logikára terjedt ki, melly tudomány pusztán csak formákból áll: s ugyanazért nagy buzgalommal miveltethetik, minden vallási, vagy bölcsészi elvek különbsége nélkül.

Aristoteles azon ember, ki a vallások alapitói után a legnagyobb befolyást gyakorolta az emberiségre. A középkorban a scholasticismus uralkodott: mig Olaszországban a Plato-féle iskola kapott lábra, theurgikai elemekkel vegyitve. A mult században Aristoteles bálványoztaték

a sensualismus képviselője gyanánt; s ez iskolának hivei azon szemrehányást teszik korunknak, hogy ujra Plato nézetei felé hajlik. A nélkül, hogy e tiszteletteljes vádat visszautasitanók, megjegyezzük, miként századunk szigoru, s részrehajlatlan vizsgálat alá vette a multnak tanait: nem, hogy ujra föléleszsze azokat, hanem hogy erőt meritsen azokból a további előhaladásra, mellyet korunk szabad cselekvőségének mindinkább növekedő fejlődése hoz magával. Ha tehát bölcsészeink azt hiszik, hogy Platoval együtt az eszmékre kell forditani figyelmöket, azért nem mulasztják el, vizsgálni, s hasznukra forditni Aristoteles tudományát és rendszerét [1]); s távol attól, hogy azt összeomlott emléknek tekintenék, mellynek csak némelly töredékei szolgálhatnak uj épitményre, azon véleményben vannak, hogy a platonismussal együtt szükséges azt egy magasabb rendszerbe önteni, s uj életre hozni.

Sem Plato, sem Aristoteles nem emelték a morált a legfőbb jó fokáig: hanem mindketten az emberi tökélyben helyezék azt; s minthogy ennek lényeges föltétele a társaság, tehát a társas állapot és az erény, a bölcs férfi s a jó polgár náluk ugyanegyet jelentett. Náluk tehát az Ethica egy része a Politicának: az egyénnek semmi becse előttük, csupán csak az államnak; s ha az állam jónak látja, a rabszolgaság, gyermekgyilkolás és hóditás jogszerü erővel birnak. Itt tehát szó sem lehet többé az emberi méltóságról; melly megszünik az erkölcsiség mértéke lenni, midőn ez egyedül a társadalmi jólléten alapszik.

Epicurus (337—270.).

Ez önmegsemmisülésből, ezen az élv ösztöne, s a kötelesség törvénye közti bizonytalan állapotból Epicurus és Zeno vonták ki az embert. Az első atticai Gargettusban születvén, először az academicusokat követé, azután Lampsacusban, később Atheneben nyitott bölcsészeti iskolát, s az embereket az ész segélyével boldogságra vezetni törekedett. Miért is az Ethica képezi rendszerének fő részét; a Physica és Canonica (Dialectica) csak mellékes dolgokul tekintetnek általa [2]). De-

[1]) Ennek bizonyságaul szolgáljanak a német Kopp, Schneider, Brandis, Stahr legujabb dolgozatai Aristoteles fölött. A franczia Institut jutalmat tüzött ki *Aristoteles Metaphysicájának kritikai vizsgálatát* illetőleg; s a pályadijt két következő munka nyerte el:

Michelet (Berlinből), *Examen critique de la métaphysique d' Aristote*; és **Felix Ravaisson**, *Essai sur la métaph. d' Aristote.*

E két munka tárgyában igen érdekes Cousin jelentése a *Mém. de l' Institut.* I. köt. II. oszt.

1837-ben ugyanazon Institut az *Organon* vizsgálatára is jutalmat tüzött; és azt J. Barthélemy Saint-Hilaire nyerte el, *De la logique d' Aristote.* 2 köt.

[2]) Epicurus munkáiból csupán a Diogenes Laërtius által föntartott töre-

mocritussal együtt azt hitte, hogy a parányok egyesüléséből származott a világ; mellynek ha tökéletlenségeit veszszük figyelembe, nem lehet azt értelmes okfő művének tekinteni: főkép ha még azt is meggondoljuk, hogy az istenek legfőbb boldogsága abban áll, hogy béke és boldogság közt folyják életök. Mondám, az istenek boldogsága; mivel a helyett, hogy az atheismusra eljutott volna, mit egyébiránt rendszere magával hoz, Epicurus az istenek lételének bizonyitványát a vallásos eszmék átalánosságában kereste, s őket finomabb és tétlen parányokból állitja képzetteknek. A szinte anyagi lélek, a testtel együtt támad és enyészik el; s a halál nem mondható rossznak. Félreteendő tehát minden félelem és babonaság: legfőbb jónak tartandó az élvezet, melly a lélek müködésében és nyugalmában áll; vagyis hogy kellemes élveket szerezzen magának, és kerülje a fájdalmas benyomásokat. Minden érzékek becse és méltósága egyenlő: s csupán hatás, tartósság és következések által különböznek egymástól [1]). A szellemi élvek fölebbvalók a testi élveknél; s a boldogságra megkivántatik, hogy a kettő közül választani tudjunk. Legfőbb erény a bölcseség, az igazság forrása; a szerződések csak annyiban birnak kötelező erővel, a mennyiben a szerződő felek előnyére szolgálnak.

E rendszer mellett tehát Socrates vég-okai hasztalanságok; az igazság, rend és legfőbb jó iránti Plato-féle eszmék elenyésznek: s egyes ember a közjónak áldozatot hozni nem fog! Mikép is állithatá azt Epicurus, hogy a hazai törvények és szokások teszik a cselekvények kisebb, vagy nagyobb becsületességét, s ekkép morált képeznek? Vagy talán a törvények hatalmában áll, kötelességet alkotni, melly azok nélkül önmagában nem lett volna kötelesség? Gonosz egy erkölcsi bölcsészet, melly csupán a következésektőli félelem miatt tiltja a gonosznak elkövetését [2]). Ha igaz is, mit a történetirók mondanak, hogy Epicur szigoruan erényes, józan ember volt: tanitványai igen könnyen von-

---

dékeket birtuk, midőn Herculanum romjai közt még a *πέρι φύσεως* értekezése is föltaláltatott.

[1]) *Ἀδιαφορία*, közönyösség. Mindamellett azt állitja Epicurus, hogy ha az ember puszta érzéki felfogással birna, nem különböznék az állattól, sem nem volna képes gondolkozni; mivel a gondolkozás átalános ismereteket föltételez, az érzéki felfogások pedig csupán egyéni tárgyaknak felelnek meg. Ezen átalános ismereteket előlegezetteknek nevezi; miért is az emberi észt két okfőre viszi vissza: az egyik külső, vagyis testi müködés, a másik belső, vagyis az értelem visszahatása. Romagnosi Epicurus Canonicájának ez utóbbi részét ujra föléleszté.

[2]) Seneca, kinek idejében Epicur müvei bizonyára olvastattak, ezeket irja: „*Illic dissentiamus cum Epicuro, ubi dicit, nihil justum esse natura, et crimina vitanda esse, quia vitari metus non possit.*“ Epistola 97.

hatták le tanaiból a legkárhozatosabb következtetéseket: ugy annyira, hogy az ő neve a kéjelgő bélyege maradt, s azok megjelölésére használtatott, kik az érzékeken kivül és a siron tul semmiben sem hittek [1])

Stoicusok.

Egészen ellenkezőleg, Zeno iskolája Cyprusban, melly azon csarnoktól (στοα), hol gyülekezeteit tartá, stoicus iskolának is nevezteték, czélul tüzte ki magának, egyesiteni a két ellenkező elemet, a sensualismust, melly az embert barommá alacsonyitja le, s a spiritualismust, melly azt megnemesíti. A bölcsészet az emberi tökély tudománya, melly a gondolat-, ismeret-, és tényekben nyilatkozik; fő része az erkölcstan, mellynek a Logica és Physiologia van alárendelve. Zeno logikája, ellentétben a vélemények szeszélyes bizonytalanságával, az igazság szabályául a józan észt tüzte ki; melly a tárgyakat ugy fogja föl, a mint azok valóban mutatkoznak. A Physiologiában az Istent fogadta el az egész természet törvénye, s minden alak és arány okfeje gyanánt. Hozzá hasonlit az ember, ki a természet törvényei szerint él; nem létezik egyéb jó az erkölcsiségnél, más gonosz a bünnél. Erény azon elv szerint szabályozott magaviselet, melly csak jó tetteket képes végbevinni: ebben áll a szabadság; a bün pedig következetlen müködés. Ez oknál fogva az emberek vagy jók, vagy ostobák: középut nincs. Egy a gonoszság, egy az erény; s minden jó tettek egyenlők maguk közt, vala-

---

[1]) Lactantius (*De ira Dei.* c. XIII.) fejtegeti azon védvet, mellynél fogva Epicurus megtagadta az Istent a rossznak létezése miatt: „Deus aut vult tollere malum, et non potest; aut potest, et non vult; aut neque vult, neque potest; aut vult et potest. Si vult et non potest, imbecillis est; quod in Deum non cadit: si potest et non vult, invidus; quod aeque alienum a Deo: si neque vult, neque potest, et invidus et imbecillis est; ideoque neque Deus: si vult et potest, quod solum Deo convenit, unde ergo sunt mala? aut cur illa non tollit?“

A mult század egyéb képtelenségei közt azt is állitták, hogy Epicurus a kéj és élvezet által valamelly magasabb dolgot akart értetni: de halljuk őt magát, és lássuk, valljon lehet-e határozottabban formulázni az önzést. „A kéj az élet kezdete és boldogsága, azon lényeges czél, mellyre természetünk törekszik: az érzékek szolgálnak próbaköveül annak, mit jónak kell neveznünk. A kéj az ember természetében gyökerezvén, s a fő jót tévén, azt megválasztva kell élvezni. Vannak esetek, hogy le kell mondanunk nagy gyönyörökről: midőn például nagyobb szenvedés következik azokból: más esetekben hosszu szenvedést kell türnünk, midőn arra gyönyör következik... A bölcs embernek sem neje, sem gyermekei nincsenek; ő tisztséget a városban nem vállal; őrködik saját java fölött, és gondoskodik a jövőről; vidám kedélyü barátot választ magának; becsüli a látványokat, és szinpadi mutatványokat, s azokban mindeneknél inkább gyönyörködik; ő egyedül tud helyes itéletet hozni a költészet- és zenéről.“ *Encycl. méthod.*, *Maximes d' Épicure recueillies par* **Batteux**.

mint egyenlők a gonoszak. Az erényes ember nem indulatos, de nem is érzéketlen: a lélek halhatatlan. ‚Légy mértékletes és béketürő'; ez volt jelmondatuk; vagyis: viseld békével, és vesd meg a szenvedélyt; tartóztasd magadat a külre müködéstől, a világ beavatkozásától, a sokféleségtől, és vesd meg ezeket.

A valónak és igaznak eszméit az érzéki fölfogásból származtatni, s a kötelességet a végzetszerüséggel kapcsolatba tenni akarván a stoicusok, a természetet a szabadsággal, a morált a boldogsággal összezavarták: miből igen sok zavar, és durva gőg keletkezett. Ők is szintugy, mint az epicureusok, tulságig menve, megegyeztek ama szerencsétlen szándékban, miszerint felfüggeszszék az emberi tevékenységet, szétszaggassák a családi kötelékeket, felbontsák a társadalmat, hogy saját egyéni javukat keressék. Mig az epicureusok a boldogságot az élvekben keresik, következőleg az akaratot kizárják, a stoicusok ugy találták, hogy a boldogság a kielégitésben áll; és ennek lényeges föltétele, az akarat ténye, melly által az ember önmagát boldog- és elégedettnek nevezze.

Az epicureusok segédkezeket nyujtottak a babonaság kiirtására: csakhogy az igaz elveket is kiforgatták; mellyek egyszer lerontatván, s az élvezet állittatván föl életszabályul, minő kárhozatos következtetéseket kell innen vonnia a megromlott természetnek? A stoicusok ellenben durvák, semmibe vevők, sőt embertelenek is voltak: de állhatatosan küzdöttek az emberi romlottság és despotismus ellen; az embert saját erejével támogatták, s az akarat erélye által olly határozott rendületlenségre vitték őt, minővel szerintök csak az Isten birhat.

De ezen isteni volt is mindenök. Mig Aristotelesnél az Isten az anyagtól különvált lény, mellynek alakot ád, a világnak mozdulatlan mozgatója, melly lökést ád minden dolognak, a nélkül, hogy maga részesülne abban: a stoicusok, Virgil költői előadása szerint, az Istent az anyagtól elválaszthatlannak, és ettől függőnek tevék, mellyet az lelkesit, s vele együtt a tér és mozgás föltételeinek van alávetve: saját hatásaitól függő ok, melly azok nélkül semmi, törvény, engedelmeskedő annak, a mit kormányoz; Isten-természet, hasonló az általa képzett világgal, s alávetve azzal együtt és abban az anyagnak.

Uj-Academia.

E négy iskola körében mozgott az egész görög bölcsészet: azonban a Plato-féle iskola sokkal több igényre tartott jogot, és lenézte a többieket; s mig a dogmatismus ellen küzdött, ellenfelei a kétely magvait hintették el az academicusok közt. Pitanei Arcesilaus Aeoliában, tudomány-, erény-, dialectikában dus, kételyt támasztott Zeno és Crantor határozott állitásai ellen: honnan az általános scepticismusra az ab-

solut lény és tárgyak lényege iránti kérdések fölött, csak egy lépés volt. A hihetőség, a valószinüség azon eszme, mellyet az új-platonicusok mindenhová be akartak szurni, s mi őket tanitójoktól eltávolitá. Nagyobb tökélyre vitte e rendszert Carneades; azt állitván, hogy sem az érzékek, sem az értelem nem nyujtanak elegendő bizonyosságot a tárgyilagos igazságról.

Carneades (218–119.).

Carneades arról nevezetes a történelemben, hogy az atheneiek által a stoicus Diogenes-, és peripateticus Critolaussal együtt Romába küldeték követnek; hol ők ismertették meg a görög bölcselkedés módját. Carneades a dolog mellett, vagy ellen egyforma valószinüséggel szólott; azt mondá, nem állithatni határozottan, hogy van Isten, vagy hogy egy harmadikhoz hasonló két tárgy egymást közt is hasonló; az igazságos és igazságtalan hasonértelmü volt nála a hasznos- és károssal: minthogy az ember természeténél fogva önző; s a köznép azt ostobának tartja, ki valamelly nagy igazságot követ el, mig az okosan kiszámitott igazságtalanságot megtapsolja. „Az emberek csupa haszonból alkottak törvényeket, mellyek a szokások szerint különböznek, s idő folytán változáson mentek át; természeti jog nem létezik, s az emberek, hasonlóan a többi állatokhoz, a természet által saját javuk keresésére ösztönöztetnek; nincs tehát igazság: vagy pedig ez olly őrültség, midőn valaki magának árt, hogy másoknak használjon“ [1]). Az illy tanitások igen nagy ellenkezésben álltak a romaiak gyakorlati józan eszével, és becsületes jellemével; miért is Cato, a censor, kiüzeté Carneadest: a rossz mag azonban gyökeret vert már az ifjuság kedélyében.

Ekkép fajult el Plato iskolája. Aristoteles iskoláját folytatta Theophrastus, messenei Dicaearchus, lampsacusi Strato: azonban majdnem egyedül csak Dialecticája maradt fön, hasztalan szőrszálhasogatásokba ágazván el. A stoicismus durva köpenyébe takarta magát; mig az epicureusok virágok alá temeték az emberi értelmet, és bátor tevékenységet: az érzékiség kielégitésével vigasztalva a könnyelmü Görögországot elvesztett dicsőségeért. Egyébiránt mindezen bölcsészek azzal dicsekedtek, hogy Socrates iskolájából származnak. Ez az erényt az okosságban helyezte: már pedig Epicurus bölcseségnek nevezte az élvekbe merülést, Zeno a szigoru erény utáni törekvést, Carneades, ha valaki csupán saját javát tartja szem előtt. Annyi igaz, hogy az csupán az értelemhez tartozik mint eszköz, nem pedig mint czél az észhez. E törékeny

[1]) **Lactantius**, *Div. inst.* V. 17. Itt áll előttünk Hobbes, Mandeville, Naigeon, és társaik.

alapra fektetve, a nagy épület nyomorult scepticismusba olvadt föl, mellyet csak az alexandriai iskola reformja, s a kereszténység magasztos tanai enyésztettek el.

HUSZONHARMADIK FEJEZET.

Görög tudományosság.

Máris kitetszik, mennyire tévednek azok, kik a görögöknek csak a szép iránti érdemét ismerik el: holott nem csak a bölcsészetet, hanem a többi tudományokat is igen magas fokra emelték; miután azokat a mysteriumok homályából napvilágra vonták. Mi tehát korán sem tesszük magunkévá Baconnak azon határozott mondatát, hogy a görögök, hasonlóan a gyermekekhez, csak a fecsegéshez értettek, nem pedig a teremtéshez [1]).

Gyógyászat.

A gyógyászat puszta empyrismusra szoritkozott Egyptom- és Indiában; s mint minden egyéb tudományok, a papok által gyakoroltaték: vagy pedig örökségül szállott alá bizonyos családokban, mellyek a füvek kipuhatolt gyógyerejét, s a tapasztalás által szerzett egyéb ismeretkincseket, mint a tiszteltetés és nyeremény forrásait, féltékeny titkolódzással őrizve maguknak, nemzedékről nemzedékre hagyományozták. A templomokban gyakran igen érdekes tapasztalatokat lehetett gyüjteni a természet üditő erejéről, s a gyógyszerek hatásáról: annál is inkább, mivel a betegek felcsigázott képzelődése, s az egyszerü életmód, a természeti erők hatását növelte. Innen származtak a legrégibb és legpontosabb ismeretek a nyavalyák folyamáról, s bizonyos esetlegesen, vagy ösztönszerüleg fölfedezett gyógyszerekről [2]). Egyptomban az orvosokat kötelező gyógyászati szabályok az Embrosba, vagyis a causalitas tudományába valának beirva: s e könyv szerzőjének Thaaut,

---

[1]) „Erat sapientia graecorum professoria et in disputationes effusa; quod genus inquisitionis veritati adversissimum est... Et certe graeci habent id quod puerorum est, ut ad garriendum prompti sint, generare autem non possint; nam verbosa videtur sapientia eorum, et operum sterilis.“ N. Organum, aph. LXXI.

[2]) Bár mennyire haladott is a gyógyászat a valódi tudomány tökélye felé, nagyon kevés alapigazságot fedezett föl ‚a priori.‘ Történetesen fedeztetett föl a china, a hunyor és higany hatása. Az ösztön hatását is megemlitettük; például ismeretes dolog, hogy a rothasztó lázban szenvedők a savanyut ohajtják, a fejérfolyásban szenvedők besózott halak után vágyódnak, a vérhas szőllő utáni vágyat kelt föl, stb. L. **Sprengel**, *Beytraege der Geschichte zur Medicin.*

vagy Mercurius Trismegistus, és az ő istenök Esmun állittatik. Lehet, hogy való Herodot és Diodor állitása, hogy tudnillik minden egyptomi köteles volt egyszer egy hónapban, három egymásra következő napon át, tisztitani gyomrát: mi csak e nép józan mértékletességére hivatkozunk e helyen. Dicsérőleg emlitettük már Mózsesről [1]), mikép igen sok ismereteket tanusitott a gyógyászatban; de ne feledjük, hogy a szentirásban felhozott számos betegségek Isten által küldött büntetésekül állittatnak elő, mellyek csudálatos módon orvosoltattak meg. A hindu shamanok sebészek- és orvosokra oszlottak; rendes gyógyszereik kenetek és tapaszok valának, büvészi gyakorlatok kiséretében. A gymnosophisták, Strabo előadása szerint, igen jeles szerekkel birtak fi-, vagy leánygyermekek nemzésére: s találkoztak emberek, kik hitelt adtak nekik. A babyloniak betegeiket kitették az utczára; minden arra haladó tanácsolt valamelly orvosszert: még sem haltak meg mindnyájan. A zsidó papok a fekélyt gyógyiták, egy utálatos nyavalyát; mi által igen nagy befolyást gyakoroltak a családok sorsára. A gallusoknál a druidák voltak az orvosok: gyakran használták a lépet (madár-enyvet) a magtalanság és mérgezések ellen, és a sabinát, mint óvszert; a gyógyitás díját előre fizettetvén meg maguknak adományok, s néha emberáldozatok által is. A persa udvarnál egy orvos is volt, ki még a kificzamodott tagokat sem tudta helyreigazitani; s Darius Hystaspis alatt a crotoni iskolában tanult Democedes hivatott meg Görögországból; Xerxes alatt cosi Apollonides; és II. Artaxerxes alatt gnidusi Ctesias. Szóval a gyógyászat, részint a babonának szolgailag hódolva, részint az előitéletek vak ködébe burkolva, a tudomány nevét is alig érdemlette.

A görög hősök gyógyászati ismeretekkel is birtak. Mellőzve Thetist, ki buskomoly fiának azt tanácsolta, hogy nőkkel társalkodjék, tudjuk, hogy Chiron sokakat megtanitott a gyógyfüvek használatára; mások ismét a sebeket orvosolták, s Apollo és Aesculap fiainak nevezettek: gyakran pedig hajtószerek által gyógyitottak, vagy hymnusok-, és büvészmondatokkal kérlelték meg az isteneket és hősöket, kiknek haragja hozta rájok a betegségeket. Ismereteiket nemzetségökre is átruházták, melly azokat becses örökségül őrizte magánál. A phoeniciai Cabirok mint orvosok valának hiresek, s tudományukat a mysteriumokkal köték össze; szintugy a phrygiai curetek. Az alvilágból visszahivott Eurydice regéje, Orpheus orvosi tehetségét bizonyitja; s volt idő, midőn büvészi jegyekkel beirt Orpheus-féle táblákat alkalmaztak az ő tanitványai a betegekre.

---

[1]) L. fönebb a II. *Könyv*ben.

Aesculap.

Chiron tanitványai közt leghiresebb volt Aesculap, az Argonauták kortársa; ki annyi holtakat támasztott föl, miként Pluto panaszt emelt Jupiternél: s ez őt villámmal sujtotta. Ezután isten gyanánt tiszteltetett, s főleg a Peloponnesusban emeltettek számára templomok: valószinüleg egészséges helyeken és ásványos források mellett, hova a betegek imádkozni, s gyógyulás végett jöttek, a papok felügyelete alatt, az oraculumok- és tisztulásokban helyezett hittel; s hol felgyógyulásuk után emléktáblákat, feliratokat, és apró, elefántcsontból készült alakokat függesztettek föl [1]). Tudománya örökségkép utódaira szállott; s a nagy tekintélyre vergődött Asclepiadok Gnidusban [2]) külön osztályt képeztek, saját mysteriumok- és beavatásokkal.

---

[1]) A Tiber szigetén több rendbeli hálaadó feliratok találtattak Aesculaphoz, mellyeket Gruter szedett össze *Thesaurus*ában, Hundertmark pedig magyarázott. *De incrementis artis medicae expositionem aegrotorum in vias publicas et templa.* Lipcse, 1749. Például:

„E napokban tanácsolá az oraculum egy vak Gajusnak, hogy a szent oltárhoz közeledve imádkozzék, azután pedig jobbról balra lépdelje át a templomot, tegye öt ujját az oltárra; s fölemelve kezét, dörgölje meg azzal a szemét: mire azonnal visszanyerte látását, a jelenlevő népnek nagy örömére. E csuda Antoninus császárunk uralkodása alatt történt."

„Valerius Aper-, megvakult katonának parancsolá az istenség, keverné össze egy fejér kakas vérét mézzel, és e kenettel három egymásra következő napon dörgölje be szemét: visszanyerte látását, és nyilvánosan köszönte meg az istennek."

„Julianus várköpésben szenvedvén, az isten azt javaslá neki, menjen az oltárhoz, s vegyen el arról fenyü-bogyókat, keverje össze mézzel, és egyék abból három napon át: meggyógyult, és nyilvánosan köszönte meg az istennek", stb.

E föliratok ugyan későbbi időkből valók, és merő babonaságot foglalnak magukban: de legalább azt gyanittatják velünk, hogy a régi templomokban hasonló alakban tétettek a feliratok. L. még:

Aug. Gauthier, *Recherches historiques sur l' exercice de la médecine dans les temples chez les peuples de l' antiquité.* Lyon, 1844.

[2]) Aesculap utódainak következő czimü könyv tulajdonittatik: *Ἀσκληπιαδῶν ὑγιεινὰ παραγγέλματα*, 21 versbe foglalt egészségi szabályok. Aretin *Beytraege zur Geschichte der Litteratur* IX. kötetében kinyomvák. Értelmök körül-belül erre megy ki:

„Naponkint egy eledelt végy magadhoz.

Az eledel egyszerü legyen, és ne terheld meg vele magadat.

Hagyd félbe az evést és ivást, mikor még ehetnél, és mérsékelt fáradságban gyakorold magadat.

Jobb oldaladra feküdj, s télen a hideg italt kerüld, stb.

Uj-holdkor ne légy szorulásban (?); de ha megöregedtél, vigyázz a hold töltére, s tisztitsd meg gyomrodat a salaktól.

Kitünő helyet foglal el a gyógyászat történetében Pythagoras, ki megtisztitá azt a babonaságtól, s általa a törvényhozás és kormányzás előhaladását eszközölte. Igen fontos physiologiai fölfedezéseket tőn, főleg a nemzés tárgyában; észrevette azt is, hogy alvás közben a vér nagyobb mennyiségben tolul a szív és fő felé. Crotoni Alcmaeon volt első, ki az álom elméletét megirta, s különös anatomiai s physiologiai értekezést irt; a tüneményeket a részek szerkezetének vizsgálata által igyekezvén megfejteni. A nagy Empedocles, ‚az istenek barátja, a jós, kinek természet és halál engedelmeskedtek', nem csak erkölcsi hibáiktól szabaditotta meg az agrigentieket, hanem a si rocco által okozott ragálytól is megóvta őket; betömetvén egy üreget, honnan ez fujt (!). Selinusba pedig forrásvizet vezetett, egészségtelen mocsárokon keresztül.

Más pythagoreusok is gyakorolták a gyógyászatot, s ki akarták azt venni az Asclepiadok kezei közül: a nélkül azonban, hogy az általuk elfogadott haladás elvénél fogva, a büvészi formákat egyszerre megszüntetnék. S midőn Pythagoras iskolája azzal vádoltatnék, hogy a természet bizonyos számokat és időszaki formákat különösen kedvel, megérdemlette-e a rágalmat, mellyet olly nagy bőségben szórtak rá? Mi ismerjük a bámulandó eredményeket, mellyeket a pythagoreusok a számtannak a mértan-, statika-, és mechanikára alkalmazása által idéztek elő, s mellyek Archimedesnek fontos fölfedezéseire, s a zengő test rezgéseinek kiszámitására vezettek. Kiterjeszték ez alkalmazást az ethikára s gyógyászatra is, mint valamelly algebrát, a tudományok általános nyelvét, és összehasonlitási módszert. Bár mennyire rejtély volt is még akkor a Pythagoras-féle számok lényege, mi föltehetjük, hogy csak az emlitett értelemben alkalmaztattak azok a gyógyászatra. Nem szenved kétséget, mikép ‚a priori' nem mondhatjuk meg, valljon a természet a hármas, hetes, vagy negyvenes szám iránt viseltetik-e előszeretettel; de hát a tapasztalás nem tanusit-e bizonyos rendet még abban is, a mi legszabálytalanabbnak látszik, és bizonyos időszaki jeleneteket az életmüködésben, a létszervek képezésében és kifejlésében, ezek müködésének folyamában, s a nyavalyák crisiseiben? A Hippocrates, Galenus, Aretaeus, és több mások, valamint ezek tanitványai s ma-

---

Szájad se száraz, se keserü ne legyen; ha éhen vagy, nem fogsz szomjazni, sem keserüséget érezni.

Télen posztóval tartsd melegen testedet, fejedet, melledet, lábaidat.

Kerüld a bundát, midőn a nap éget, még inkább pedig a kecskebőr öltözetet.

Azon lakokat, hol nagy a büdösség, kerüld mindig, főleg pedig nyáron. Isten és e tanácsok segitségével megmenekülsz minden bajtól."

gyarázói által gyüjtött tapasztalatok egyhangulag megerősítik a számoknak a régiek által alkalmazott elméletét. Az ujabbak közül elfogadják ezt: Stahl, ki azt az élet tüneményeinek történetére alkalmazza, és Hoffmann; noha ez egy kissé félénken közeledik hozzá. Boerhaave, Cabanis részint hódolnak annak, részint tiszteletet tanusitanak iránta. Mi, távol attól, hogy itéletet mondanánk fölötte, csupán azt jegyezzük meg, miszerint könnyü dolog nevetségessé tenni valamelly embert, vagy tant; s hogy épen a történet czáfolja meg leginkább a könnyelmüség és gunyolódás szellemét.

Periodevták.

Feloszolván a Pythagoras-féle szövetség, tagjai egész Olasz- és Görögországban elszéledtek; s a crotoni és cyrenei lakosok nagy hirre tőnek szert, mint orvosok. Mint szabad vizsgálók, lakában keresték föl a beteget: kinek nem kellett már a templomba vitetni magát; és igy lerázva a babonás hitet, a betegség okait a természetben, nem pedig az istenek haragjában keresték. A gnidusi Asclepiadok, nem semmisíthetvén meg őket rágalom és üldözések által, maguk is kénytelenek voltak lemondani mysteriumaikról; s az emléktáblákon összegyüjtött, és közmondások alakjába öntött tapasztalataikkal állottak elő, melly közmondási alakkal egyéb tudományok zsengéjében is találkozunk.

Hippocrates

Ugyanezen korban hozta be Herodicus a testgyakorlati gyógyászatot, Aesculap találmányát, ki a görögök szellemében a testgyakorlatokat ajánlá orvosszerül; s ez által a gyógyászatot a közoktatással kapcsolta össze: valamint a papok azt a vallással hozták kapcsolatba. Hippocrates volt tanitványa, az Asclepiadok nemzetségéből; melly már tizenhét nemzedéken keresztül gyakorlá Cosban a gyógyászatot. Megválva castjától, hol a megrögzött szokások rabja maradt volna, máshova ment tanulni s gyakorolni mesterségét, és főleg a Periodevtáktól vett oktatást.

Találékony szelleme- s beható józan értelmével az uralkodó véleményeken fölülemelkedve, s korát maga után hagyva, legelső fogta föl a valódi szempontot, mellyből a gyógyászatot tekinteni kell; és elválasztá azt az iskolai bölcsészetől: összegyüjté a templomokban szerzett tapasztalatokat, és saját tapasztalatai által gazdagitá azokat; s leginkább az éles nyavalyák orvoslásában tüntette ki magát. Ki őt a tudomány mostani álláspontja szerint akarná megitélni, könnyen kigunyolhatná benne azon tudóst [1]), ki nem tudá megkülönböztetni az idegeket

[1]) Ki is gunyolta őt G. Rasori, *Analisi del preteso genio d' Ippocrate* (Milano, 1779.); hol azt mondja, hogy „Hippocrates ugy adta el áruczikkeit, a mint vette; a tapasztalatot és a tévelyt, a tényt és gyanitást, a valót és hamisat, mindent együvé

az erektől, nem ismerte az ütér verését, az izmok működését, az idegrendszer fontosságát, és alig volt fogalma a testnek nagy üregeibe zárt fő létszervekről; miért is mint orvos egyedül csak a gyakorlati synthesisre volt szoritva. Azonban valódi csuda gyanánt áll Hippocrates előttünk, ha őt korának viszonyai szerint itéljük meg; nincsenek a nyavalyának olly jelei, mellyek kikerülték volna figyelmét: ámbár azok származását nem kutatja, sem azok osztályozására nem gondol; vagy pedig hiu álmodozásokba merül, midőn ollykor a kórjelek okait vizsgálgatja. Találmányai közt leghasznosabbnak tartotta az egészség föntartásáról szóló tant: az egészséges test állapotjából fejtegeti a kórállapotokat; figyelemmel kiséri az embert környező tüneményeket, a léget, vizet, vidéket, ragályokat, szelek befolyását: és igy két ezer évvel előzi meg Montesquieut, Bodint, Herdert, Cabanist, és mindazokat, kik azt állitják, hogy az ember egészen az éghajlattól függ; s ezeknél kevésbbé lehet őt kárhoztatni: mert irányában a történelem még nem hazudtolhatta meg e véleményt [1]). Röviden és szabatosan, sőt lehet mondani,

---

keverve, megválasztás és criterium nélkül"; hogy ő „hasonló a vakon születetthez; s ha valamelly, hogy ugy mondjam, csuda által, midőn az aphorismákat irta, kutató és bölcsész lehetett volna, mi pedig soha sem volt, legelső gondját is oda irányozta volna, hogy meg ne becstelenitse magát valamelly iratának az utóvilágra hagyományozása által; mert sokkal helyesebben itélt volna róla, mint sem imádóinak ostoba csoportja, kik nem mutattak több észt, mint mesteröknek volt."

[1]) Az europaiak, kik a hegyeket, a rideg, magasan fekvő, száraz tartományokat lakják, hol az évszakok nagy változásokat idéznek elő, rendesen magas termetüek, munkásak és vitézek, s valami vadság és durvaság lakik bennök. A völgyek, termékeny vidékek lakói, kik inkább a déli, mint sem a hideg szeleknek vannak kitéve, rendesen kisebbek, és nem birnak szilárd testalkattal, kövérségre hajlandók, jobban barnák, több náluk az epe, mint a higgadtság, sem erő, sem bátorság nem hiányzik náluk. Természetök azonban nem mindig egyforma, s a körülmények szerint változik. A folyam- és patakdus vidékeken nagyon egészséges szinben mutatkoznak; de hol a viz hiányzik, és álló, vagy romlott kutvizet kénytelenek inni, ezt meg nem emészthetvén, mellbetegségben szenvednek. Magasan fekvő, verőfényes, szellős, és egyszersmind nedves vidékek lakói nagy termetüek, egymáshoz hasonlitanak, szép testalkatuak és szelidek. Száraz, és szelektől járt vidéken, hol az évszakok változása igen érezhetővé válik, szilárd és kemény testalkatra van szükségök; inkább szőkék, mint barnák, szabadon élnek, szenvedélyeiket nem zabolázzák, és saját eszméikhez makacsul ragaszkodnak. Szóval, hol az évszakok nagy változásokat idéznek elő, igen nagy különbséget tapasztalunk a külalak-, vérmérséklet-, erkölcsök- és szokásokban. Miért is az égalj különbözése az emberek természetébeni különbözés első okának tekintethetik; ez után jön a viz ... és általában minden, a mi e földön tenyészik, e szabályt követi."

egyszerüen és népszerüen adja elő nézeteit, ama dagályos kifejezések nélkül, mellyekbe sokan a tudományt burkolják. A nyavalya, s a mindenkor jó, böles természet egymással küzdenek: és a mint egyik, vagy másik legyőzetik, betegség, gyógyulás, vagy halál áll be. Az orvosnak tehát csupán gyámolitani, s mérsékelni kell a természetet, a legfőbb orvost; és ez oknál fogva figyelemmel kell kisérnie a veszélyes perczeket. Az Asclepiadok szertartásos beavatásai alól kivonva magát, az olasz Periodevták módjára közös birtokká tevé a gyógyászatot, és szabályokat állitott föl az orvosok számára, mellyek azelőtt egyedül a papok birtokában voltak. Mint esküje is bizonyitja [1]), azt akará, hogy az or-

---

Egyébiránt e helyes tapasztalaton alapuló átalánosságok mellett meg nem állapodván, a morál hatását is tekintetbe veszi az ember physikai állapotjára.

„A bátorság a tevékenység-, és testi gyakorlásból származik. A görögök tehát alkalmasabbak az ásiaiaknál a hadviselésre; s e részben törvényeik is befolyással vannak: minthogy nem királyoktól veszik azokat. Hol despoták uralkodnak, ott szükségkép hiányzik a bátorság. Szolga-lelkek nem örömest teszik ki magukat a veszélynek, hogy a zsarnokok hatalmát növeljék. Ha tehát ezek közt találkoznának is némelly bátrabbak, az ő bátorságukat elfojtják a törvények, mellyek önkénynyel nyomaszkodnak rájok. Ellenkezőleg azok, kik maguk szabnak maguknak törvényt, kik saját akaratukból és hasznukért rohannak a veszélybe, örömmel teszik ezt, és könnyen viselik a terhet; mivel a diadalból is részesülnek. Való tehát, hogy a kormányforma bátorságot önthet az emberbe." *Értekezés a lég-, vizek-, és vidékekről.*

[1]) „Esküszöm a gyógyitó Apollo-, Aesculap-, Hygieia- Panacea-, s minden istenek- és istennőknek, s bizonyságul hivom őket, hogy teljes erőm- és tehetségemből fogom teljesiteni ez esküt és fogadást: hogy tanitómat, kitől e mesterséget tanultam, szüléim gyanánt fogom tisztelni; ha szükségben találna lenni, megosztom vele élelmemet és vagyonomat; gyermekeit saját testvéreim gyanánt tekintendem; s ha e tudományt sajátukká kivánnák tenni, minden dij nélkül közlendem velök. A szabályokban, hagyományokban, és más, fegyelemre vonatkozó dolgokban részeltetem őket, mint saját gyermekeimet: ugy szinte azok gyermekeit, kik az orvosi társulatba be vannak irva, és fölesketve; ezeken kivül senkit mást. A betegek javára egy rendbeli étket használandok tehetségem- és itéletemhez képest, és az ártalmas, egészségtelen eledelt kerülöm. Senkinek sem adok mérget, ha bár fölkéretném is arra; sem tanácsot e részben nem nyujtok. Szinte nem adok a nőknek magzat-elhajtó szereket. Tiszta- és szentnek tekintendem az életet és mesterségemet. Nem teszek műtétet azokon, kik fövényben szenvednek, hanem ezt a sebészekre bizom. Bármelly házba hivassam is, a betegek segélyére megyek: tartózkodni fogok minden szándékos vétek-, vagy romlottságtól, vagy bujálkodástól a nők, férfiak, fiuk vagy szolgák testein. S bármit látok és hallok is gyógyitás közben, vagy azon kivül, a mi nem közbeszédre való dolog, azt elhallgatom és titokban tartom. Ha ezen eskümet meg nem szegem, vagy el nem hanyagolom, akkor hozzon sikert nekem e tudomány, s az én hirnevem éljen örökké az emberek közt; ha pedig áthágom azt, történjék velem az ellenkező."

vosok erkölcsi jellemmel birjanak; s az ‚Orvos'-ról irt könyvében ekkép rajzolja annak tulajdonságait:

„Szükségesnek tartjuk az orvosnál, hogy szine egészséges, és teste jól táplált legyen, a mennyire ezt testalkata megengedi; mivel a köznép azt hiszi, hogy a ki nem bir egészséges testtel, az másokat sem tehet egészségesekké. Külsőleg is illendően öltözve jelenjék meg, és kellemes hatásu illatszereket is használjon: mivel ez a betegeknél igen jó érzést gerjeszt."

„Iparkodjék szerényen viselni magát, nem csak a hallgatásban, hanem egyéb tetteiben is. Finom szokások és illedelmes viselet jó véleményt, és tekintélyt szereznek az embernek. E mellett még komolynak és nyájasnak is kell lennie; mert az örvendezés és vakmerő föllépés, habár néha jó gyümölcsöt hoznak is, megvetésnek teszik ki őtet. Ő legjobban megitélheti, mikor van helyén illyesmi; mert a mi ritkán történik, annál nagyobb tetszésben részesül."

„Mi a magaviseletet illeti, arcza komoly legyen, de ne szigoru; nehogy gőgösnek, vagy miveletlennek tartassék. A ki röhög, és mértékfölött vidám, unalmat okoz; már pedig ezt gondosan kell kerülni. Legyen tovább igazságos minden társalgásában; mert az igazságosság nagy hasznára lesz. Az orvos gyakran jön érintkezésbe a betegekkel: mert az orvosok mindenkit szolgálnak, és majd a nőkkel, majd a hajadonokkal levén együtt, becses kincset tartanak kezökben. Szükséges tehát, hogy mindezen dolgokban tartózkodók legyenek" [1]).

Kiütvén a döghalál a persa államokban, a nagy király Hippocrates után küldött: méltóságokat és kincseket ajánlván neki, ha Persiába jönne; mire Hippocrates azt válaszolá: „Nekem megvan élelmem, ruházatom és lakásom, többre nincs szükségem; hazámnak és a szabadságnak ellenségeit szolgálni nem akarom."

„Ime a nagy férfiu (kiált föl Cabanis), a bölcs emberbarát, ki egyszerü tagadó válasz által tesz annyi jót hazájának, mint Themistocles, vagy Miltiades fényes győzelmei által, és kinek emléke nagyobb befolyással volt, mint sem gondolnók, a népek megszabaditására" [2]).

Mi szinte bámuljuk erényét a nemzeti önzés tekintetbe vételével, melly a pogány korszakot jellemzi: de napjainkban illyesmin nem szoktunk csudálkozni; s most az tartatik emberbarátnak, ki minden nemzet-, vagy valláskülönbség nélkül siet a szenvedő emberiség segélyére.

---

[1]) Ezután az eszközöket számlálja elő, mellyekkel az orvosnak birnia kell; a honnan kitetszik, hogy ez épen nem különbözött a sebésztől, kivéve egynémelly különös müködést, mint például a hugykőmetszést.

[2]) *Du degré de certitude de la médecine.*

A háladatos atheneiek polgári joggal tisztelék meg Hippocratest; beavatták Ceres mysteriumaiba, s a Prytaneumban a haza jótevője gyanánt tiszteltetett [1]).

Valószinüleg müvei csonkán és elferditve jutottak el hozzánk: már Galenus mondá, hogy igen keveset irt, azt is saját, nem pedig a közönség használatára; s gyermekei tetszésök szerint rendezték iratait, saját, és más kortársak, s régibb orvosok tapasztalatainak hozzáadásával [2]). De az általa fölébresztett kutatási szellem többé ki nem aludt. Egyébiránt a sophisták az orvosi tudományokban is tettek pusztitásokat; a szabatos mondatok helyébe dagályos beszédeket állitván, és szőrszálhasogatásokkal homályositván el a tapasztalatot, a különféle iskolák rendszereit összezavarták. Annyi igaz, hogy a görögök sokkal inkább szerették élvezni a tiszta léget, és gyönyörködni a csergedező patakok kristály-vizében, mint sem kedvök lett volna azokat elemezni.

Mathematikai tudományok.

A görögök olly nagy gondot forditván a müvészetekre, nem sokba vették a tudományt: mivel azok pillanatnyi hatását tapasztalták, ezek alkalmazása pedig nem volt olly szembeötlő. Minthogy a természetet lelkes lényekkel népesiték be, a természeti okokat nem igen kutatták. Utazásaik által a különféle népeknél, valódi gyakorlati tapintattal gyarapiták ismereteiket. Pythagorassal a napnak egy helyben állását, Leucipussal a földnek forgását hirdették; Democritus minden távcső nélkül megmondá, hogy a tejut a csillagok nagy halmazából áll; a Newton-

---

[1]) „Tekintetbe véve, hogy Hippocrates Cosból, orvos, Aesculap utódja, nagy gondot és fáradságot fordított a görögök megtartására, midőn a barbarok közéjek hozták a döghalált; hogy az ő tanitványait oda küldvén, hol a ragály legjobban dühöngött, ott óvó, vagy mentő gyógyszereket alkalmazott; hogy közzé is tette azt, mit e tudományról összeirt, ama szándékkal, hogy sokan szerezhessék meg magoknak a képességet az egészség helyreállitására; hogy a persa király nagy tiszteltetést és kincseket igérvén neki, mindazt megvetette, minthogy e király a görögök ellensége: az athenei nép meg akarván mutatni, menynyire becsüli mindazt, a mi Görögországnak hasznára van, egyszersmind illően megjutalmazni ohajtván Hippocratest a tett szolgálatokért, elrendelte, miszerint Hippocrates beavattassék a nagy mysteriumokba, mint Hercules, Jupiter fia beavattatott. Arany koronát fog nyerni, s egy hirnök fogja kihirdetni ez ajándékot a nagy Panathenaeumokon. Cosban született fiai Atheneben tölthetik ifjuságukat, mint athenei származásuak, tekintettel a tartományra, melly illy férfiut hozott létre. A polgári jog megadatik Hippocratesnek: ki egész életén át a Prytaneumban fog tápláltatni."

[2]) Littré azt akarja bizonyitani, hogy Hippocrates müvei egy egész korszak és iskola gyógyászati irodalmának töredékeit teszik, az őt megelőző, s utána következő időkből.

féle tant a vonzerőről megelőzte Empedocles szeretete és viszálya; ki előtt hihetőleg a villanyosság tünemények sem voltak ismeretlenek [1]). Tudták a görögök, meddig tart a valódi napév; hány fokkal hajlik az állatkör az egyenlitőre; kiszámiták az égi testek sebességét, és a bekövetkező fogyatkozásokat [2]); s athenei Meton az olympiai játékok alkalmával tizenkilencz éves évkört mutatott be. Anaximander a világ közepe gyanánt tekinti a henger alaku földet, mellynek alapja a magassághoz ugy áll, mint 1 : 3-hoz; azt hivé, hogy a föld a levegő által tartatik egyenlő távolságban a többi világtestektől; a csillagok körülötte forognak egyenlő távolságban egymástól; ezek fölött a bolygók és az álló csillagok ege, azután a hold, végre a nap: mindenik test egy kerék alaku gyürü által tartatik fön [3]). Plato, kinél a lelkesedés pótolta a tudományt, a csillagászat alaptételét állitotta föl: s ez az égi testek forgásának bebizonyitása, rendes köralaku mozgásuk által. Utána Eudoxus sokkal nagyobbaknak képzelte a csillagokat, mint a minőknek látszanak; s egymással összehasonlitván őket, a nap átmérőjét kilenczszer találta nagyobbnak a holdénál: mi által a két égi testnek különböző távolságát akarta értetni [4]).

A geometriának gyönyörü alkalmazását mutaták föl a pythagoreusok, kik a mathematikát a physikai tudományokkal összekapcsolván, a bölcsészi felekezetek közt az első helyet foglalták el. Thalesnek tulajdonittatik az egyenoldalu háromszög tulajdonainak feltalálása: ő bizonyitá be, hogy ha két egyenes vonal egymást keresztülvágja, a csucsnak átellenében levő szögek egyenlők; hogy az egyenszögü háromszögek oldalai egyformák; hogy egyenszög az, mellynek alapját valamelly kör átmérője képezi, csucsa pedig a körvonal pontját érinti; a hozzáférhetlen magasságokat az árnyékok által számitá ki, s kimérte a hajónak távolságát; ő mondá, hogy a kis-medve (gönczcsillag) szilárdabb pontnak tekinthető a gönczöl-szekerénél; megmagyarázta a holdfogyatkozások és változások okait; kijelölte a naphátrálási s napéjegyenleti pontokat; érczgolyóra rajzolta a földet és tengert. E részben többre vitte Anaximander, ki a földabroszokat, az állatkör jegyeit, és az éggolyót találta föl, vagy hozta be.

Plato az érzékfölötti mathematikának alkotója, mellyel, a mint

---

[1]) L. az ő dicséretét **Scina** iratai ban, s az okleveleket a *Bölcszészet* fölött. Itt a szövegben érintett többi bölcsészi rendszerek is fejtegettetni fognak.

[2]) L. az (F) alatti jegyzéket.

[3]) **Arist.** *De coelo.* II. 13.

[4]) **Böckh** *Philolaus*-ában (Berlin, 1819.) a platonicusok cosmogoniai ismereteire vonatkozó minden helyeket összeszedett.

mondá, szüntelen foglalkoznak az istenek: kiknek példáját követve, egy nap sem mult el nála a nélkül, hogy valamelly uj igazságot ne bizonyitott volna tanitványainak. Ő előtte a görbe vonalak közül csupán a kör vétetett figyelembe: ő fordità figyelmét először a kupszeletekre; erre irányozván Menaechmus és Aristaeus kutatásait. Nagyobb érdemet szerzett magának a geometriai elemzés behozatala által; melly nagyobb világossága miatt az algebrai elemzés fölött áll, s mellynek segélyével tarenti Architas sok fölfedezéseket tőn. Már azelőtt Zenodor bebizonyitá, hogy az egyforma körvonalu alakok fölülete nem mindig egyenlő, s a körszegélyek által cosi Hippocrates megmutatá az egyenlőséget egy részről a görbe, más részről az egyenes vonalak által keritett fölület közt.

Euclides elemi tankönyve még semmit sem vesztett becséből: ő azonban mindent Aristotelesnek köszönhet, ki először szólott az axiomák- és meghatározásokról, megállapitá a szigoru bebizonyitás föltételeit, elkülönzé a tiszta és vegyes mathematikát, a számtant, mértant, stereometriát a mechanika-, optika- csillagászat-, és zenétől: mi által valamennyinek előhaladását eszközlé; elkülönzé tovább a számtant a mértantól, annak körébe az elvont fogalmakat, ezébe pedig a concret tárgyakat utasitván. Ő használta az irásjegyeket a határozatlan mennyiségek jelölésére [1]), minek föltalálása Vietinek tulajdonittaték.

Aristoteles Encyclopaediája.

Aristoteles alapitá az Encyclopaediát, az által, hogy a bölcsészi s tudományos ismereteket egy rendszerbe foglalta: mellyet az utókor mindeddig nem talált elvetendőnek; s elődeinek számos rendszereit nem mindig igazságos kritika által verte ugyan le, de legalább a történelmet igen sok elemekkel gazdagitotta. Platonak rémitő áron kellett megvásárolni Pythagoras egyetlen müvét Nagy-Görögországban; Aristoteles ellenben elődeinek minden munkáival birt: s mig másoknak egyéni tapasztalataikra kellett szoritkozniok, az ő számára minden ritkaságot megszerzett Sándor; ki három milliót költött illy gyüjteményekre, s ezer meg ezer embert adott tanitójának rendelkezése alá [2]). Illy tágas ismeretek birtokában lévén, mellyek sokfélesége épen nem volt kárára az alaposságnak, rendszerekbe öntötte azokat; mi közben minden ismert tényekre a Plato által az emberi ismeretek ágaiba behozott szabályos felosztást alkalmazta, s a görögök közt olly ritka kutatási s elemző szellemet tanusitotta munkájában.

---

[1]) *Natur. Ausc.* VII. 6. VIII. 15. Cicero is (*ad Attic.* II. 3.) használta a betüket határozatlan tárgyak jelölésére.

[2]) **Athenaeus**, *Deipn.* IX. 14. **Plinius**, VIII. 46.

Müvei, mint mellyek az ő, s korának tudományáról tesznek tanubizonyságot, különös figyelmünket igénylik. A Rhetoricában Socrates művét akará tökélyre vinni: az által akarván mellőzni a rhetorokat, hogy az ékesenszólást az emberi sziv körül tett tapasztalatok rendszeres alkalmazásaul tekintette; az erényt és a gonoszságot fejtegeti, azt kutatva leginkább, mennyi része van abban az ember szabad akaratának, mennyi az esetlegesség- vagy szokásoknak, ugy szinte a vérmérséklet- és szenvedélyeknek [1]: miért is a közhelyek (loci communes) helyébe, mellyeket a rhetorok az ékesenszólás forrásainak tekintettek, az igazság és igazságtalanság, a társadalom alaptörvényei iránti tiszta fogalmakat állitja, a szónoktól széles ismereteket kiván, s a dialectika becsét annak használatától föltételezi [2].

Nem igen tehető fel Aristotelesről, hogy a költői szép iránti érzelemmel eltelve lett volna: egész életét tényleges és szemlélődő kutatásokban töltve, csupán alárendelt fontosságot tulajdonitott az ő kutatásainak körébe nem vágó idegen tudománynak, mellynek életeleme a szabad mozgás volt. Nem igen nagy fontosságot tulajdonithatunk tehát Poëticájának, melly nem is átalában értekezik a szépről, ezenkivül csonkitott, zavart, és érthetlen állapotban jutott el hozzánk: a fönmaradt töredék a dramai müvészetről értekezik, egyedül csak a tapasztalat alapján; minthogy annak szabályai a görög szinpad remekmüveiből származtatvák. Minő czélt és eredetet mutatott ki e müvészetnek, nem igen tünik ki belőle. Egy helyen az utánzás- és ismeretvágyból származtatja azt; másutt pedig azt mondja, hogy a rajznak nem a létezőt kell előadnia, hanem azt, a minek lennie kell; hogy a tragoedia a jobbnak utánzása; hogy a költészet valóbb a történetnél: mi által a müvészet czéljául az eszményi szépet tüzi ki. Gyakran igen szerény körben mozog, és csupán abból von le tapasztalati következtetést, a mi eddig történt; a nélkül, hogy szabályokat állitana föl a jövendő költők számára. Annyi bizonyos, hogy az alexandriai iskola által támasztott annyi vitatkozások, és az irodalomnak feldarabolásai mellett, Aristoteles költői szabályainak épen semmi, vagy kevés fontosságot tulajdonitottak akkor és később.

Valóban bámulandó dolog, hogy mig a stagirita bölcsész Logicája s Metaphysicája iránt gyakran olly igazságtalan megvetéssel viseltetnek az ujabbkori pedansok: a Poëticának szabályai előtt szolgailag meghajolnak, ugyanazon pedansok, kik a régiek iránti bámulatból igazság-

---

[1]) *Rhet.* Lib. I. c. 10. §. 2.

[2]) Ugyanott, I. 1. 4. 13.

talanok az ujabbkoriak iránt, s a lángésznek, melly az iskola korlátain tullépni merészkedik, mindenféle akadályokat gördítnek utjába. Aristoteles tekintélyre emelte az alkalmazott mathematikai tudományokat: megmutatván, mikép azokat egy államférfiunak sem kell megvetni; s kijelölte a határokat köztök és a bölcsészet közt, mellyeket Plato még nem tudott tisztán megkülönböztetni egymástól [1]).

A physikát ugy tekinti, mint a végokoknak a természetben, és általában a mozgásnak tudományát [2]); s az ő koráb an divatozott temérdek sophismákat czáfol meg e világ tüneményeinek fejtegetése körül. A romaiak és arabok a természeti tudományok körében nem sokat adtak az ő ismereteihez: miért is a tudományok ujraéledése korában Bonaventura, a scholasticusok, és Dante tőle tanulták a csillagászatot, melly a költészet- és metaphysikával karöltve jár: még Kepler is irataibó meritette igen sok ragyogó, s megkedvelt ábrandjait.

Az optika-, statika- s a hig testek mechanikájának csekély fejlődési korszakában valóban bámulatot gerjesztenek ‚Világ rendszer'-ének, négy könyvben lerakott mélységes nézetei. A II. könyv 3-dik fejezetében az égi testek körfutását két erőnek tulajdonitja, mellyek aligha egyebek az ujabbak által ugynevezett vonz- és lökerőnél. Azon tapasztalatból, hogy némelly hold- és csillagfogyatkozások Egyptomban láthatók, Görögországban pedig nem, a földnek kerekségére vont következtetést; mellynek körületét négyszáz ezer stadiumra teszi: s igy a valótól nem igen tér el [3]). A földnek teke-alakjáról szólván, a sulyt a testeknek a föld középpontja felé törekvéseül tünteti föl [4]); hova a részek minden irányban hasonló erővel törekesznek [5]): s e theoremát a sulyerő hatásáról a 14-ik fejezetben a földre alkalmazza.

A IV. könyv az általános és külön sulyerőhatásról értekezik, mellyeket, mint mondja, különös gonddal tanulmányozott. S hogy azon tapasztalat fontosságát is ismerte, melly Archimedest a Hydrostatica

---

[1]) Ama könyv, mellyben e tárgyat fejtegette, elveszett. Nock, heidelbergi tanár, ki hasznos kutatásokat tett e tárgy körül, azon nézetben van, hogy e tárgygyal foglalkozott e könyv: *περὶ τῆς ἐν τοῖς μαθήμασι οὐσίας*; és hogy innen meritette Proclus azt, a miben Plato eszméivel ellenkezik, L. I. 6. *in Euclidem, quaenam sit mathematicorum genera et formarum essentia.*

[2]) *Περὶ τῶν πρώτων αἰτίων τῆς φύσεως καὶ περὶ πάσης κινήσεως φυσικῆς.*

[3]) L. **Gosselin**, *Mesures itinér.* 18. l. Strabo fordításában. I. k. Aristoteles azt hiszi, hogy Spanyolország közel van Indiához; és e tévedés vezette Columbust nagyszerü fölfedezésére.

[4]) Innen merité Dante az eszmét: ‚del punto, a cui son tratti d' ogni parte i pesi.'

[5]) A *Mechanicá*ban hozzá teszi: *egyenlő távolságban.*

alapelvének meghatározására vezérlé, különösen onnan tünik ki, hol azon kérdést veti föl: miért könnyebb egy darab fa a vizben, mint sem a levegőben [1]). A tüzet sulytalan, vagyis megmérhetlen, a léget pedig mérlegelhető testnek tartotta: és sikerült is neki azt megmérni; észrevevé a légkör nyomását, s belátta a hasznot, melly innen a hydraulikai gépekre származhatik: átalában irtózik az ürtől, melly olly nagy szerepet játszott egykor az iskolákban. A többi gépekre az összetett erőket alkalmazza, mellyek a testeket az ő parallelogrammjok átmetszője által hozzák mozgásba: mi mai napig is az erőmütannak alaptörvénye gyanánt áll fön.

Igaz ugyan, hogy annak okát, mikép tartja fön az egyenetlen karu emeltyü, vagy mérleg az egyensulyt a nem egyforma sulylyal biró testek közt, a körvonal sajátságaiban keresi; azt mondván, hogy az illy csudálatos tulajdonokkal biró ábra ezen csudát is képes előidézni [2]). Daczára azonban az illy hibáknak, igen igazságtalanul itél Bossut [3]), midőn azt állitja Aristotelesről, hogy az erőmütanban zavart, vagy hamis nézetekkel birt; mivel az ő irataiban jól ki vannak fejtve az egyforma mozgás tulajdonságai, a görbe vonalu mozgásról is tétetik érintés, és a nehézkedés központjának, habár nem is való, de elmés magyarázata adatik: s midőn az evezők és kormányrud egyesült hatását elemzi, nem csak annak tudását bizonyitja, miszerint annál nagyobb az erőhatás, minél távolabb esik az támaszpontjától, hanem azt is, minő föltételek alatt tartatik fön az egyensuly. Észrevette azt is, hogy a hold eltakarja Mars bolygót; hogy a hold mindig csak egyik oldalát forditja felénk; kutatta a csillagok ragyogásának okát: ámbátor ellenkezőleg a mai rendszerrel; minthogy ő nála a fénysugarak a szemből indulnak ki; tudta azt is, hogy a testek nem egyformán fogékonyak a hévanyag befogadására; gondolkozott szinte a fölött is, miért képeznek kerek világot a bárminő alaku nyiláson beható napsugarak; elmélkedett a meleg légkörnek hirtelen meghülése felől, és ennek következtében a harmat képződéséről [4]).

Az összehasonlitó boncztan Aristoteles találmányaul tekintethetik: ki első fedezte föl az idegeket, s jóformán megkülönböztete a vérerektől; a kérődző állatok négy gyomra felől is ő emlékezett legelőször; ugy tapasztalta, hogy az embernek legnagyobb agyveleje van minden állatok közt; s egyedül az ember szemének alsó pilláján van szemszőr;

---

[1]) *De Coelo*, l. IV. c. 4.

[2]) L. az ő *mechanikai kérdéseit*, és **Van Cappello** *észrevételeit.*

[3]) *Hist. de mathém.* c. III. §. 2.

[4]) *De part. anim.* II. 2. — *De Coelo*, IV. 4. II. 14.

hogy a véredények a szivben központosulnak: ámbár azt mondja, hogy a lég a gégén át a szivbe megy le, s az agyvelőt hideg nyirkos testnek tartja, mellynek rendeltetése, a sziv melegét mérsékelni.

Ő nem csupán e hibákat követte el: nekünk azonban nem feladatunk, kijelölni minden hibáit; mert czélunk csak az, hogy ama nagyszerü haladásra figyelmeztessük az olvasót, mellyet a tudományok e nagy férfiunak köszönnek. Egyébiránt az általa fölállitott rendszer maga nyujt módot hibáinak kijavitására; s még ezekben is gyakran igen elmés nézeteket fejtett ki. Milly sok hiányt kell látnunk a Mirabiliák- és Problemákban! S mégis nem minden siker nélkül igyekezett fejtegetni a beszéd és hallás gépezetét [1]), a változásokat, mellyeknek a lég és tenger alá van vetve [2]), a szelek erejét és irányát; első tesz említést a kristály-képezésekről, mellyeket stalactit és stalagmit néven nevezünk; a tenger apályát és dagályát a hold befolyásának tulajdonitá [3]). Szóval, az értelem mezején Sándoréinál nem kevésbbé merész és nagyszerü hódításokat tőn; ki maga részéről tanitójának vállalatait nem kissé mozditotta elő.

Természetrajz.

A földrajz óriási előmenetelt tőn a macedoni hős utazásai által; ki a phoeniciek és chaldaeusok levéltárait megnyitván, minden tapasztalatok gyümölcsét Alexandriában gyüjtötte össze. A természet által különösen megáldott tartományokban találta az ébenfát, pamutbokrot és bambusnádat, lencse és borsó helyett sesammal bevetett mezőségeket, Bactra körül nagyságra az olajbogyóhoz hasonló buzát [4]), majomcsapatokat, és mindennemü állatokat: s mindent tanitójához utasitott.

Mi az állatokat illeti, meg kell jegyeznünk, miszerint a régiek jelenleg feledékenységbe ment rokonszenvvel tekintették azokat: temérdek hagyományok keringtek a nép közt az állatokról; s a tudósok épen nem tartották lealázó dolognak, följegyezni azokat: mintha csak a történetet érzékeny lényekkel akarták volna benépesiteni, s nem választani el az embert ama lényektől, mellyek olly nagy befolyással voltak első mivelődésére. Homer megemlíti Achilles lovait és Ulysses ebeit, valamint a szent-irás Balaam szamarát és Tobiás kutyáját; Plutarch az állatokról igen sok erkölcsi oktatásra von következtetést. Azt állitták a régiek, miszerint Orpheus sirján sokkal érzékenyebben csattogtak a

---

[1]) *Problem.* §. 14. — [2]) §§. 23. 25. 26.

[3]) *De mirab.* p. 1543. Nro 60.

[4]) **Theophr.** *A növények története.* **Xenophon**, *Visszavonulás.* **Athen.** VII. k.

csalogányok; egy delphin mentette meg Amphiont a hullámokból; egy másik egy gyermek kiáltására, ki őt meggyógyitá, elősietvén, hátán hordá őt [1]); egy harmadik delphin hajótörésből mentett meg egy miletusit, ki őt a halászok tőréből szabaditá ki, és sirjához más delphineket is elvitt, mintegy a végtisztelet megadása végett. Regéltek bizonyos madarakról, mellyek Aesepus folyó vizébe mártván szárnyaikat, Memnon sirját megnedvesiték [2]); egy elefántról, melly a haldokló anya által rábizott gyermeket gondos szeretettel ápolta [3]); más madarakról, mellyek Diomedes szigetétől távol tarták a görögöket [4]); és egy porphyrio felől, melly az urnőn elkövetett házasságtörést kifecsegte [5]); s több illy vonásokról, mellyek mosolyra inditják ugyan az embert, de az előadónak szeretetre méltó szelidségét is tanusitják. Arról is tétetik emlités, mikép az atheneiek a Hecatompedon épitésének alkalmával használt, s elerőtlenedett öszvéreket szabad legelőre bocsáták; mivel pedig egyike ezeknek önkényt visszatért, s a többi befogott öszvérek előtt lépdelt, mintegy szorgalmazván azokat a munkára, határozatot hoztak, hogy végleheletéig közköltségen tápláltassék. Cimon siremléke körül temettetének el a kanczák is, mellyekkel ő három izben volt nyertes az olympiai játékoknál. A persa háboru idején egy kutya azon hajó után uszott, melly gazdáját Atheneből Salamisba vivé; miért is egy hegyfokon temetteték el, melly tőle eb sirjának neveztetett [6]).

Aristotelesnél több illy vonás fordul elő; s ő a természetrajzot tudomány fokára emelte; melly igen kiterjedt, részint a körébe tartozó lények száma- és sokfélesége-, részint a temérdek talányoknál fogva, mellyek mai napig sincsenek megfejtve: ő minden dologba rendet hozott be, mintegy kijelölve az utókornak azt, a mit az ismeretek minden ágában tökéletesitnie kell; előre meghatározta a munka rendszerét és felosztását, s a figyelmet azon kérdésekre forditá, mellyeket ő maga nem tudott megoldani, s azon tüneményekre, mellyek okait meg nem fejthette magának.

A tudományok haladási folyamában, daczára az akadályok- és tévedéseknek, minden nemzedék egy követ visz a közös épülethez. Szintugy a természetrajzban is Aristoteles idejeig zavar és határozatlanság uralkodott: a szembeötlő tünemények esetlegesen halmoztattak egymásra, mellyeket szeszély szerint inkább a költészet és theologia,

---

[1]) **Athen.** *Deipn.* XIII. 85. IX. 43. stb.

[2]) **Pausanias**, Phocis. XXXI. — [3]) **Athen.** XIII. 85.

[4]) **Aristot.** *De mirab. auscult.* p. 1545. Nro 50. — [5]) **Athen.** IX. 5.

[6]) **Plutarch**, *Cato* életében. L. **Rio**, *Essai sur l' histoire de l' esprit humain dans l' antiquité.* Paris, 1829.

mint szigoru rendszer által magyaráztak az illetők. Illy állapotban volt a természetrajz keleten, és az egyptomiaknál, kiktől egyébiránt Herodot igen sok ismereteket sajátitott el magának a természeti tárgyak körében. Nem is lehetett azt kivánni Aristotelestől, hogy azon elemző tehetség- és éles elmével fogjon e tudomány rendezéséhez, melly a természetbeni öszhangzáson, és annak változhatlan törvényein álmélkodva, magasztos elvekre emelkedjék, mellyek a különféle tudományok eredményeit azonegy czélra, egy gyupontba hozzák össze. Hanem képzeljük csak e lángészt a maga korába: s egész nagyságában fog mutatkozni. Buffon, e részben illetékes biró, azt mondja róla: „Aristoteles állattörténete a legjobb mü e nemben; ő talán jobban és átalánosabb szempontból ismerte az állatokat, mint mi. Ha mi ujabbak tapasztalatainkat a régiekével egyesitjük is, nem hiszem, hogy sok jobb müveket birnánk Aristotelesénél. . . . Összeállitja a tényeket: nem mond fölösleges szavakat: jóllehet a tárgy nem igen alkalmas az illy szabatosságra; miért is az ő korában csak az ő lángesze önthetett rendet és világosságot az előadásba. . . . Habár mindent előbbi iratokból szedett volna is ki, a rendszeres előadás, a példák megválasztása és elosztása, a találó összehasonlitások, bizonyos eszmejárat, mellyet olly örömest nevezek bölcsészi jellegnek, egy perczig sem hagynak kételkedni felőle, mikép ő tetemesen dusabb volt azoknál, kiknek iratait talán használta." (Hist. Naturelle. I.)

Végre nem mellőzhetjük hallgatással az ujabb természetbuvárok azon állitását, hogy már Aristotelesnél feltalálták a létszervek képezési egységének elméleti fogalmát; mellyet később Bélon első igyekezett megmutatni gyakorlatilag, és melly jelenleg a zoologusok törekvéseinek végczélját képezi: melly czélnak elérése egészen más alakot fogna adni a természeti tudományoknak.

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET.

Olaszország.

Első lakói. Helyzete. Kiterjedése. Hegyei.

Az atlanti tengernek azon elszigetelt pontjáról, mellyen az ő mesterséges hatalma megtört, korunk nagy hóditója azon tartományra irányozván gondolatait, melly őt születni látta s be nem szennyezett első diadalaira segité, s mellyet ő elámitott és rászedett, következőleg nyilatkozik: „Olaszország a Havasok és tenger által környeztetik, olly tökéletes

letesen körülirt határokkal, mintha csak sziget volna : fekszik a szélesség 36 és 46, s a hosszaság 4 és 16 foka közt [1]). A természet által három részre osztatik; s ezek : a szárazföld, a félsziget, és a szigetek. Parma választja el az elsőt a másodiktól; s ha e várost központnak véve, a czirkalom szárával a Var és Isonzo torkolataitól (60 lega) félkört irunk le, ezzel az Olaszországot körítő Havasok felső lánczolatának körvonalát jelöltük ki. E lánczolatok foglalják be azon tért, mellyet szárazföldnek nevezhetni, 5000 □ mérföldnyi (leg.) kiterjedéssel. A félsziget hosszu négyszög-alakot képez; éjszakról a szárazföld, nyugotról a Középtenger, keletről az adriai, s délről a joniai tenger közt: mellynek hossza 200—210, szélei 60—80, s fölülete 6000 □ mérföldet (leg.) képez. Sicilia, Sardinia, Corsica, s a kisebb szigetek 4000 □ mérföldnyi (leg.) fölületet képeznek; s igy egész Olaszország 15,000 mérföldnyi (leg.) kiterjedéssel bir.“

„A Havasok, Európának legnagyobb hegyei; s igen kevés átkelési vonalt nyujtanak az utasok és hadseregek számára : 1400 toise magasságon a tenyészet minden nyoma eltünik; még magasabban az embernek lélekzete majdnem elakad; 1600 toise magasságon pedig az örökös jég fejérlik, honnan minden irányban szétágaznak a patakok a Po, Rhône, Rajna, Duna folyókba, s az adriai tengerbe. A völgyek mind függőlegesen esnek le a Havasok csucsától az adriai tenger felé, s a Havasok a legmagasabb bérczekig amphitheatrumot képeznek. A Monviso 1545, a Monginevra 1700, a jég-csucs Sz.-Gotthardon 1900, a Brenner 1250 toise magas; mindannyi jégóriások, mellyek a tartomány bemenetét őrzik.“

„A Havasok tengeri, cotti, graji, pennini, rhaetiai, cadori, noricumi s juliai Havasokra oszlanak. A tengeri Havasok a Po völgyét választják el a tengertől; a Var, s a cotti és graji Havasok Olaszországot Franczia-országtól különzik el; a penniniek Schweiztól; a rhaetiaiak Tyroltól; a cadori- s juliaiak Ausztriától: a noricumi Havasok második vonalt képeznek, a Dráva s Mura völgye fölött uralkodván. A Monblanc és Monterosa a legmagasabb csucsok Európában; s e magasságról a Havasok az adriai tenger és genuai öböl felé mind inkább lapulnak. A Monviso körülötti hegyekből ered a Po; Olaszország sikját hasitva keresztül, melly a tengeri s némelly apennini Havasok vizeit veszi föl magába. Azon hegyekből, mellyek központja a Sz.-Gotthard, ered a Rajna, Rhône, az Inn, a Dunának mellékfolyama, a Ticino, melly a Po folyóba szakad; a Brenner-havasokból ered az Adda, a Po mellékvize, az Adige,

[1]) Pontosabb számitással: hossz. 24°, 15′ — 36°, 15′ Ferro szigetétől számitva; szél. 35°, 20′ — 47°, 8′; területe 5798 geogr.□ mérf.; lakossága 25 millio.

melly az adriai tengerbe siet; végre a cadori Havasokból származnak a Piave, a Tagliamento, az Isonzo, Brenta, Livenza.“

„A Havasoknál jóval alacsonyabb Apenninek hasitják keresztül Olaszországot, s az adriai tengerbe ömlő vizeket elválasztják azoktól, mellyek a Közép-tengerbe szakadnak; épen ott kezdődvén Savona mellett, hol a Havasok végződnek, és a két hegylánczolat legalacsonyabb pontját képezvén. Az Apenninek ellenkező irányban emelkednek a Havasokkal Olaszország közepe felé, s liguriai, hetrusk, romai s nápolyi Apenninekre oszlanak. A romaiak Velino hegyben végződnek; mellynek legmagasabb csucsa 1300 toisenyira levén a tenger szine fölött, egész nyáron át hóval borittatik. Innen az Apenninek Nápoly véghatárai felé lapulnak le.“

„A tenger és magas hegyek által környezett Olaszország a természettől arra látszik alkotva, hogy egy nagy és hatalmas nemzetet képezzen: azonban talán épen geographiai alakjának tulajdonitható, hogy olly sok független államokra van feldarabolva. Hossza ugyanis épen semmi arányban sem áll szélességével. Ha a Velino hegynél, vagyis Roma körül végződnék, s a Velino hegy és joniai tenger közötti egész terület Siciliával együtt Sardinia, Genua és Toscana között állna, ez esetben folyói, éghajlata, s helybeli érdekei ugyanazok volnának. Azonban a három nagy sziget, mellyek fölületének egy harmadát képezik, külön szükségek-, helyzet- és körülményekkel birnak; s Nápolynak, sem éghajlata-, sem érdekeinél fogva, semmi összeköttetése sincs a Po völgyével. Mindazáltal a szokások, nyelv és irodalom egysége előbb-utóbb azonegy kormány alatt egyesitendi minden lakóit.“

„Európának egyetlen tartománya sem bir olly kedvező helyzettel arra nézve, hogy nagyszerü tengeri hatalomra vergődjék: a Var torkolatától fogva a siciliai tengerszorosig partjainak kiterjedése 230; innen pedig az otrantoi hegyfokig a joniai tengeren 130 mérföld(leg.); ismét innen az Isonzo torkolatáig az adriai tenger mellett 230; a három szigetnek parthossza 530, összesen a partok kiterjedése 1200 mérföld (leg.); ide nem számitva a dalmatiai, istriai, cattaroi s joniai szigetpartokat. Franczia ország partjainak kiterjedése 600, Spanyolországéi 800 illy mérföld. Franczia országnak három kikötője vagyon, s a három kikötő melletti városok népességének összes száma százezer lélekre megy: Olaszország kikötői Genua, Nápoly, Palermo, Velencze, mind igen népes városok; ezenkivül az adriai s Közép-tenger partjainak csekély távolsága Olaszországnak majdnem minden lakóit a partok körébe vonja.“

Geologiai változások.

Ekképen nyilatkozott a nagy hóditó. A Geologia nagyszerü vál-

tozásokról tesz tanubizonyságot, mellyeken e tartomány átment. A Havasoknak, ez óriási granitfalnak, mellyet a természet hiában gördített utjokba az idegeneknek, nyugoti része sokkal későbbi időben emelkedett ki a Pyreneknél, azonban hamarább a Közép-havasok- és a Sz.-Gotthard-nál. Sokkal előbbi az Apenninek meszes és agyagos hegylánczolata, mellynek végein még vulkánok dühöngnek; s a tekervényes és szövevényes rétegzet a fölemelkedések különböző korszakait jelöli. A hegyoldalok és bérczek által fölemelt növényföld a Po, Arno és Tiberis völgyeit képezé valószinüleg akkor, midőn a Dardanellák-, és Hercules oszlopainak áttörése által az Oceán, a Közép-tenger, és a Fekete-tenger egymásba ömlöttek. E physikai esemény a Herculesről szóló regében tartatott fön. Egy későbbi hagyomány szerint a tenger a Peloro s Armi hegyfokok közt törvén magának utat, elválasztá Olaszországtól Siciliát: mellynek Neptun-féle hegyei az Apenninek folytatásának lenni látszanak; és Rhegium, neve által jelöli azon erőszakos elszakadást [1]), melly a rohanó vizek által idéztetvén elő, sok mesés veszélyekre nyujtott ama szorosban alkalmat.

A mythusok, mellyek szerint az istenek és titanok közti harcz szinhelyéül Campania s Inarime (Ischia) jelöltetik ki, s az mondatik, hogy midőn az óriások Jupiter ellen harczoltak, ez hármat a földből

---

[1]) *Ῥήγνυμι, elszakitom.* Dolomieu (*Mémoire sur les tremblements de terre de la Sicile*) geologiai okokkal mutatá meg ez elszakadást. Cluver összeszedte a régi irókból az ezen eseményre vonatkozó helyeket. Mi csak a költőket idézzük:

. . . . . Zancle quoque juncta fuisse
Dicitur Italiae, donec confinia pontus
Abstulit, et media tellurem repulit unda.
Ovid, *Metam* XV. 290.

Haec loca, vi quondam et magna convulsa ruina,
(Tantum aevi longinqua valet mutare vetustas)
Dissiluisse ferunt; cum protinus utraque tellus
Una foret: venit medio vi pontus, et undis
Hesperium Siculo latus abscidit, arvaque et urbes
Litore diductas angusto interluit aestu.
Virgil, *Aen.* III. 414.

De-Buch azonban összehasonlitván a peloritani hegyeket az aspromontei csoportozattal Calabriában, tagadja, hogy Sicilia valaha a szárazföld részét tette volna... Brocchi, s Gemellaro olasz tudósok szinte e véleményt vitatták. Tenore ellenben ugy vélekedik, hogy az aeoliai szigetek is Calabriához tartoztak a tengerpart hosszában Pizzotól a Vatican hegyfokig. Pilla pedig és Philippi azt állitották, hogy egykor a Squillace és Sz.-Euphemia öblöket tenger kapcsolta össze: ugy hogy déli Calabria szigetet képezett. III. Károlynak tétetett is azon ajánlat, hogy csatornát nyisson e helyen; melly esznie már syracusai Dénes agyában is megfordult. (**Plinius**, H. N. III.)

kiemelt, a többieket pedig lesülyeszté, Sicilia hegyeit helyezvén fölibök, némellyeket pedig a gadesi szoroson tul a Tartarusba taszitott : uj hegyek kiemelkedését, s korábbi hegységek a lásülyedését jelölik. Brocchi[1]) megmutatá, hogy ama térség, mellyen R oma épült, tengeröböl volt; melly később vulkáni alakulásu, s édes és sós vizüledékből képezett föld által töltetett be : Caecilia Metella sirja, s a Castel Gandolfo és Nemi melletti tavak körül láva találtatik. Ellenkezőleg Olaszország éjszaki része valószinüleg hosszu ideig maradt kitéve a Po s egyéb folyamok áradásainak; minthogy ezek mély nyomot hagytak magok után a vastag kavics-rétegeken, mellyek e termékeny földnek alaprétegét képezik, és mindig ujabb meg ujabb földet hordván le a hegyekről e folyók, sikságokat emeltek föl, völgyeket és tengeröblöket töltöttek be, s az iszapot belebb hordák a tengerbe : miként ezt, daczára a mesterség minden igyekezeteinek, mai napig is teszik [2]).

---

[1]) *Dello stato physico del suolo di Roma.* 1820.

[2]) Nem olly könnyü dolog, igy szól Prony, kimutatni a változásokat, mellyeken az adriai tengerpart általment a comacchioi s velenczei lagunák déli szélei közt. Adria, melly e tengernek nevét adta, s mellynek hullámai falait verdesék, most legalább is 25,000 meternyi távolságra van tőle. Adriából kiindulva, melly egy kis tengeröböl mellett feküdt, az Etsch folyónak egy ágához, és a philistini árkokhoz ért az ember: mellynek nyomai a Mincio és Tartarus medreinek felelhetnének meg, ha a Po még most is délnek folyna Ferrarától. Ezután jött a *velenczei Delta*, mellyet talán a Comacchio tó foglalt el. Ezen az Eridanus hét ága folyt keresztül; mellynek balpartján, hol ez elágazások kezdődtek, Trigopolis város állott, melly nem igen távol lehetett Ferrarától. A Deltában foglalt tavak *Septem Maria* néven fordulnak elő; miért is Adria néha *Urbs septem marium* nevet visel.

Fölfelé az éjszaki parton, Adria után jött az Etsch fő torkolata, melly *Fossa Philistina*-nak is neveztetett, azután *Aestuarium Altini*, beltenger, szigetcsoport által választva el a nagy tengertől: mellynek közepette más szigetekből álló archipelagus létezett *Rialto* névvel, hol Velencze állott. Az *Aestuarium Altini* azon laguna, mellynek a szigetek most gátját képezik, minthogy csupán öt lépésnyi nyiláson közlekedik a tengerrel.

Keletre a lagunáktól és éjszakra *Este*től vannak az euganei halmok, elszigetelt csoport, téres özönyföld közepette; ennek szomszédságába helyezik Phaëton estét; melly mesére talán azon vulkáni kövek adtak alkalmat, mellyek Verona s Padua körül nagy számmal találtatnak. Inkább csak a görögök azon tudatlansága adott rá alkalmat, mellynél fogva a tőlök nyugotra eső Lombardiát a föld ama szélének képzelték, hol a nap tengerbe merül; s mellynél fogva a keletteng eri venedeket az adriai venetekkel, s az Eridanust a Rhône — Rhodanus — folyóval, vagy a phoeniciai kereskedőktől vett gyantát szolgáltató éjszaki Raddunnal zavarák össze: a Bernsteint a Phaëton testvérei által hullatott könyekről szóló mesével hozván kapcsolatba. Az Eridanust, vagyis a Po vizét még Herodot sem tudja hol keresni : csupán hirét hallotta, hogy a barbarok valamelly folyót „Eu-

Vannak, kik azt állitják, hogy a Po 100 olasz mérföldnyire lebb szakadt a tengerbe mostani torkolatától; ugy hogy a Taro összefolyásától kezdve, az egész sikság laguna volt [1]: még a modenai terület is lassankinti ülepedések által készittetett [2]. Az Apenninek, mellyek Olaszországot hosszában futják keresztül, két geologicus rendszerre osztják azt: a keleti lejtőségen a másod és harmad alakuláshoz tartozik a földréteg; a nyugoti lejtőn pedig mindenütt a tüzképezés nyomaira találunk: mellynek uralmát most is tanusitják még a Vesuv, az Aetna, a Stromboli és Solfatara völgye (campi phlegraei).

E geologiai viszonyoknak tulajdonitható az égalj különfélesége, melly a tavasznak örök zöldjét a tél zordon jegének közelében tünteti föl; innen van a sokféle tenyészet: a fenyvesek sötétzöldje diszlik az örökös hó fölött a Cenis, Splügen és Sz.-Bernard hegyein; a Havasok lejtőin kövér réteken gulyák és nyájak legelnek; s a sikságon a lombard városok eper- és jegenyefasorok közt emelkednek; a Po folyam tulpartján a dombok terrasse-alaku kertek- és kutakkal ékeskednek, s a szőllőültetvények közül az olajfának czüstös lombjai ragyognak ki. Azután következnek Campaniának illatos narancs- és czitrom-berkei; s a pálma, cactus és aloe Afrika közelségére emlékeztetnek. Majd tengerre ülve, Nápoly és Mergellina mosolygó tekintete valónak mutatja a közmondást, hogy itt az égnek egy darabja esett le a földre; s midőn egy tekintettel átkaroljuk Olaszországot és Siciliát, Scyllának sötét gesztenyeerdeit, és a hóval boritott, füstölgő óriási Aetnát gesztenyefáival, mellyek lombjai száz lónak is árnyékot adnak, és a hatvan lábnyi magas afrikai aloe-növénynyel; midőn a láva alá temetett városok jutnak

---

ropa legszélső részében" illy néven hivnak, s az éjszaki tengerbe ömlik stb.; mint Aristoteles is, Herodottal együtt, a Dunát a pyrenei hegyekből származtatja. S.)

A XII. században a Po minden vizei Ferrarától délre folytak, a volanoi s primaroi Poba, mellyek a comacchioi laguna helyét foglalták el. Később éjszakra Ferrarától két ágra szakadva özönlött az ugynevezett Corbola s Longola folyamokban. Az elsőbe a Tartarus, vagy fejér csatorna folyt, a másikba Goro, a Po nak egy szakadéka; s igy az ő medre szembetünőleg déltől éjszakra hajlott.

A XII. század közepe táján a Po vizei Ficcarolo kis város közelében 19,000 meternyi távolságban éjszak-nyugotra Ferrarától, a ferrarai terület éjszaki részében özönlöttek el: minek következtében a volanoi s primaroi torkolatok kiszáradtak; és már a XVII. század kezdetén fő torkolata egészen közel jött az Etsch folyam torkolatához. A XII. század óta 14,000 meternyi távolságra iszapolta be a Po vize a tengert.

[1]) **Bertazzoli**, *Del sostegno di Governolo.* **Trevisano**, *Della laguna di Venezia.* **Silvestri**, *Paludi Atriane.* **Cramer**, *Descript. of anc. Italy.*

[2]) **Ramazzini**, *De font. Mutin.* **Vallisnieri**, *Opusc.* 56. l. Modena vizeken nyugszik, mellyeket csekély mélységü kutakban talál az ember.

eszünkbe, s azon egykoriban virágzó s népes városok, hol jelenleg alig látni embert, mint szinte az elhagyott kikötők, mellyek mindenikéből hatszáz hajó indult egykor ki; ha visszaemlékezünk ama népekre, mellyek éjszak- és délről jövének saját és lakóinak vérökkel áztatni Olaszország földjét; ha azon örök városra gondolunk, melly kezdetben erőszak, később törvények, s végre a vallás által uralkodott: fájdalomteljes bámulat fogja el keblünket; az elmult idők dicsőségére büszke fejünket meghajtjuk a gondolatok terhe alatt, s hajlandók vagyunk ismételni Jeremias keserveit — a föltámadásnak biztos reményében.

Az Italia nevezet [1]) eredetileg nem foglalta magában a Havasok és tenger közti egész tartományt. Valószinüleg egyik népségtől ered e nevezet, melly Olaszországot lakta, s legelőször a lameti és squillacei öböl közti vidékre szorittatott; s mindinkább terjedt, a mint a görögök által használt Ausonia, Oenotria, Hesperia nevezetek enyészni kezdtek; s csak akkor vált közönségessé, midőn a társas háboru alkalmával nyolcz népesség szövetkezett Roma ellenében.

Őslakók.

A történelmet megelőző népvándorlások korában egyik nép a másikat üzte maga előtt, s mindegyik magával vitte tulajdon neveit az uj lakhelyekre: valamint az elhagyott vidékeken is, a tartomány valamelly különös elnevezésében, saját nyomait hagyta hátra. Valamelly félsziget őslakóit a véghatárokon kell keresnünk; s midőn már nem volt üres hely, hova vonuljanak, a jövevény népek összevegyülnek az őslakókkal. Ez oknál fogva igen nehéz meghatározni, mellyek legyenek

---

[1]) Ἰταλός annyi, mint borju: miért is a szónyomozók Italia nevét onnan származtatják, mivel ott az ökör- és baromgulyák nagy bőségben voltak. Mások pedig egy Italus nevü királyt emlegetnek; ismét némellyek *Atlasra* gondolnak, s az olasz miveltséget afrikai eredetünek hiszik; Virgilnek azon mondatára támaszkodván: *Quae docuit maximus Atlas.* (**Romagnosi**, *Esame della Storia degli antichi popoli italiani.*) Bochart (*Geographia sacra*, lib. I. c. 30.) phoeniciai gyökből származtatja; minthogy *Itaria* phoeniciai nyelven szurok-földet jelent, valamint *Ilipa* az érczek hazáját: melly nevezet később Ilba- s Elbára változott. És pedig e származtatás annál valószinübbnek látszik, minthogy sok italiai és syriai helynevek közt hasonlatosság létezik. Például sabinok és rasenek Mesopotamia körül is laktak; *Phik* Syriában Picenumra emlékeztet; Marsi Elojun Syriának tengerparti városa volt Macra folyó közelében, s ugyanezen folyó az olaszországi marsoknál is található, Armeniában is van Ameria, s Mesopotamiában Alba; Aulon Palaestinának egy tartománya a Jordán mellett, és egy domb Tarentumnál; az olaszországi Caparbionak megfelel Capharabis Idumaeában; Colle Toscanában azonegy Chollevel Palmyrene syriai tartományban; Tamar van egy Campaniában, és egy Syriában, Thebe Syriában, és a sabinok közt.

L. **Fabroni**, *Memoria letta all' Accademia toscana.* 1803.

Olaszországnak legrégibb népei: annál is inkább, mert nem csak éjszakról vándoroltak e földre, hanem tengeren is jöttek. Ha igaz, hogy a tenger a Po völgyének nagy részét, sőt az Apenninek két lejtőjét is elönté, ez esetben a hegyek lakóit kell legrégiebbekül tartanunk. S valóban az Aborigines nevezet, hegyi lakót jelent (ὄρος, hegy). Ezekről föltehetjük, miként a Japhet-törzsek legelső bevándorlásához tartoznak, melly a tyrsenek-, tyrrhenek-, vagy rasenekről neveztetett el; kiktől az egész félsziget, és a nyugoti tenger vette nevét: valamint a keletről lévő tenger adriainak neveztetett Adria-, szinte tyrrhen városától. Plato [1]) a tyrrheneket, az egyptomiakkal együtt, az atlantidák kortársaivá teszi; a regék Bacchus-, Jupiter- és a satyrokkal hozzák őket kapcsolatba; Hesiod a tyrrheneket ‚vitézeknek, istenek és hősök közt dicsők'-nek nevezi. Ezen ősrégi néptörzsnek egy részét tevék a veneták, euganiak, orobik, még az umberek előtt; a camunok, lepontiak, és Tyrolnak egyéb lakói a Brenneren innen: kik vagy éjszakról jöttek Olaszországba, vagy talán, a mi valószinübb, innen vittek gyarmatokat a hegyek közé, hogy a gallok betörései ellen magukat védjék [2]). Meglehet e tyrrhenek közé számithatók a tauriskok a Havasok tövében, s Olaszország közepén a hetruskok, opicusok [3]), és az oskák; melly utóbbi szónak eléje tevén a névelőt, származik a toska nevezet. Mindeme népek mindenkor különbözőkül tartattak a siculok- és pelasgoktól; nyelvök, ugy látszik, az olaszországi nyelvek alapját tette; s még Roma virágzásának korszakában is a nép és ifjuság oska nyelven énekelt babonás történetekben gyönyörködött; később, midőn a romai nagyság csillaga elhalaványult, az oska nyelv a nép nyelve maradt, és valószinüleg az ujabbkori olasz nyelvnek anyjává lőn (G).

Ezután következtek az iberek, kik a XVIII. században Kr. e. az

---

[1]) ‚*Critias*'-ban.

[2]) *Tusci*, *Deutschen (?)*: *Tyrol*, *Tyr*, *Tusis*, *Retzuns*, rhaetiai tartományok nevei, tyrrhen eredetre mutatnak. L. **Hormayr**, Gesch. von Tyrol, I. 127.; s már ő előtte **Aegid. Tschudi**, *De prisca et vera alpina Rhaetia*; és **Saverio Quadrio**, *Dissertazioni critico-storiche sulla Rezia di qua delle Alpi*. Dos mellett Trient körül hetrusk föliras találtatott. Crazannes báró azt állitja, hogy Rheinzallern mellett a pfalzi grófságban számos edény-töredékek találtatnak hetrusk feliratokkal; és azt igyekszik bizonyitani, hogy e jegyek egyformán föltalálhatók a celta és celtiber, eugani, oska, samniti, régi görög nyelvekben; miért is könnyü egyiket a másikkal összezavarni. L. *Journal des artistes*. Paris, 1832. decemb.

[3]) E szótól *Ops*, föld. Ὀπικοί καὶ πρότερον καὶ νῦν καλούμενοι τὴν ἐπωνυμίαν Ἄυσονες. **Arist.** *Polit.* VII. Antiochus Syracusanus ap. **Strabonem**, V. Később annyira elfajzottak, hogy nevök a durvaság és neveletlenség kifejezésére használtatott.

Armeniával határos ásiai Iberiából indulván ki, egész Spanyolországig jöttek [1]), mellynek saját nevöket adták; és innen, Sallustiusnak egy hires idézete szerint, Afrikába is átmentek. E törzshez tartoztak a ligurok felső Olaszországban; Közép-Olaszországban talán az italusok, kik a nyugoti tengerparton Macra és Tiber közt telepedtek le; alsó Olaszországban a sicanok. Thucydides Sican folyót ama ligurok szomszédságában találta, kik, a mint mondja, Massilia fölött a tenger mellett laktak. Minthogy pedig a sican nevezet igen hasonlit a sequanok nevéhez, kik a Szajna forrásainál laktak: némellyek őket celta eredetüeknek tartják; mit ama celta eredetü szavak is látszanak igazolni, mellyek az olasz, és még inkább a siciliai nyelvben föltalálhatók [2]). Mások ellenben a sicanokat Epirusból származtatják, s őket a pelasgokkal azonositják (*Corcia*); vagy pedig a tyrrhenek egy ágának tartják (*Abeken*), melly az aboriginek-, vagyis caskokkal összevegyülvén, a latinoknak adott eredetet. Azt is vitatják némellyek, hogy az umberek nem gallocelták, hanem ligurok; azonban a ligur nevezet is igen átalános, és szétszórva tünik föl: maguk az oskák is liguroknak nevezték magukat. Edwards a ligur törzseket a celtákkal hozta kapcsolatba; s illyformán Olaszországnak majdnem valamennyi régi lakói a celták neve alatt ismeretes népvándorláshoz tartoznak.

Hogy pedig e vándorlás megelőzte volna az előbbieket, a celta hóditások folyamából nem igen következtethető. A celta nevezet egy igen kiterjedt néptörzset illet meg, mellynek csak egy ágát tevék a gallok [3]): s a történetirás azt mondja, hogy a Duna a celták birodalmában fakad és folyik; és celtáknak neveztetnek a Rajna jobb és balpartján lakó népek *).

---

[1]) L. **Petit-Radel**, *Origines historiques des villes de l' Espagne.* **Humboldt**, *Prüfung der Untersuchungen über die Urbewohner Hispaniens, vermittelst der vaskischen Sprache.* Berlin, 1821. És az (I) *jegyzetet.* Mi tehát nem hiszszük, hogy a spanyolországi iberek népesiték be Olaszországot; sőt inkább, hogy innen mentek át Spanyolországba. Humboldt azon nézetben van, hogy az iberek vándorlása megelőzi a celtákét.

[2]) *Aqua, mare, pisces, vejae, rota* . . . az *ach, mor, fische, wagen, räder* szavaktól. Nézetünk szerint ez csak azt bizonyitja, hogy a latin nyelv egyike az indo-german nyelveknek, a nélkül, hogy a görögből származnék le.

[3]) **Herodot**, II. 23. IV. 4. **Dio**, XXXIX. **Arrianus**, I.

*) A celta nevezet a földirattan gyermekkorában élt görögök előtt csak olly átalános, és semmi biztos történeti alapon nem nyugvó nevezet volt, mint a scytha. *Strabo* szerint is: „a régi görög irók valamennyi éjszaki népeket a scythák és celto-scythák nevezete alá foglaltak." (Geogr. L. II.) Azt pedig tudni kell, hogy náluk az *éjszak* nem kevesebbet jelentett, mint amaz egész tért, melly a Rajna

Appianus mondja, mikép Polyphemus és Galatea három fiai közül Illyr Illyriát, Celtas és Gallas pedig Olaszországot népesitették be umberek neve alatt [1]). E mythologiai előadás a celták legrégibb vándorlására vonatkozik, kik Thesprotia- s Thraciából Curlandba, egészen a Domes-ness hegyfokig, ugy szinte Spanyolországnak Finisterre nevü nyugoti partjáig terjeszkedtek ki. A celták olly régieknek tartattak, hogy Plinius [2]) véleménye szerint, a vizözön alkalmával menekültek meg. Hosszu vándorlásuk alatt a hercyniai erdőkben, mellyek akkoriban egész éjszaki Európát és felső Ásiát China határaiig elfoglalták *), eredetök emlékét is elvesztették. Mi sem akarjuk azt itt kutatni; csupán azt jegyezzük meg, hogy Ambra, vagy Amhra az ő nyelvökön vitézt, hőst jelent. E név alatt szálltak le a Havasokról Olaszországba, s három csapatra oszolván, három tartománynak adának nevezetet; és ezek: Oll-Umbria, vagy felső Umbria, az Apenninek, és a joniai tenger közt; Is-Umbria, vagy alsó Umbria, a Po körül; Vil-Umbria, vagy tengerparti Umbria, melly később Hetruriának neveztetett. Cato előadása szerint, városuk Ameria 381 évvel Roma alapitása előtt épittetett ujra [3]); ezen történeti adaton tul csupán a saturnusi korszakbeli meséket tartotta fön a történetirás. Ezek tehát Olaszország keleti részét lakták; a nyugoti részeket pedig az iberek foglalták el.

Pelasgok.

Egy időben egész népeknek eme nagyszerü vándorlásaival, részletes vándorlások is történtek; nem is mindig Japhet-törzsek vándoroltak be: s a titanok, cyclopsok, laestrygonok, kik ugy látszik a siculokat megelőzték ama szigeten, melly ezektől vette nevét, valószinüleg Afrikából átköltözött chamiták voltak (H).

Az ezekre következő népek már nem vándorlók-, hanem hóditókul jelennek meg. Illyenek voltak a pelasgok, egy munkaszerető sze-

---

torkolatától a Kaukazusig terjed, s mellyen szerintök a maeoti tó s Germania, Svédország és Krim egymás közelébe estek. Még Aristoteles szerint is el lehetett a Paropamisus és Imaus hegyről a jégsarki tengerre látni. Sőt Harduin, Plinius kiadásában nagyobb kiterjedést is ád e szónak, midőn irja: „Celticam, *τὴν κελτικὴν* veteres appellabant totum illud terrarum spatium, quod ab Herculis freto (!) ad Scythicum usque Oceanum continetur, adeoque *Europam universam*. Ita Plutarchus in Mario, pag. 411. et Strabo, Lib. XI. pag. 507." (L. Not. ad. Plin. L. VI. c. 14.) S.

[1]) *Illyr.* §. 2. — [2]) *Hist. Nat.* lib. III.

*) Tudnillik az *akkori* földirók véleménye szerint, kiknek Németország volt a világ vége, s az urali scythák tőszomszédja. S.

[3]) Gobbio, egyik városuk mellett, a mellyet ők *Ikuveinának* neveztek, találtattak 1444-ben a hires eugubini táblák: öt hetrusk, kettő latin felirattal; mellyeken igen sok tudós gyakorolta türelmét és képzelődését. L. (G) *jegyzetet.*

rencsétlen néptörzs, melly négy századon át terjeszté ki gyarmatait nyugoti Europa és Kis-Ásia partjain, s mindenütt megelőzte a népeket, mellyek classikai hirnevet szereztek maguknak. Hihetőleg több izben jöttek a pelasgok Olaszországba: legelőször Oenotrus és Peucetius, Lycaon fiai alatt Arcadia- s Thessaliából, tizenhét nemzedékkel Troja eleste előtt. A tyrrheneket leigázva, s rabszolgai állapotban találták; az umbereket az Apenninek keleti, s az ibereket azok nyugoti oldalán. A siculok egy törzsébe ütközvén, kik ausonoknak neveztettek, ezekről nevezték el az egész félszigetet. Olaszországnak valódi urai soha sem voltak, hanem mint idegenek szüntelen fegyverben álltak. Pausanias azt állitja, mikép Oenotrus tengeri vállalata volt az első, melly Görögországból (1600.) gyarmatokat szállitott [1]). A peucetek a joniai öböl mellett telepedtek meg; az oenotriak délnyugotra: hol a népet földmüveléshez szoktatták, s három századon át küzdöttek a siculokkal, az egyetlen néppel, mellyet Homer Olaszországban fölemlit; mig végre a szigetbe nyomták őket, melly tőlök Siciliának neveztetik.

Mig Argius és Triptolemus Tarsust alapiták Ciliciában, más pelasgok Macedoniát, s később a dodonai területet foglalták el: innen Deucalion és a hellenek által kiüzetvén, Pannonia-, Illyricum-[2]) és Dalmatiában hagyák hátra vándorlásuk nyomait; mellyeket ugyan a későbbi miveltség nagy részben eltörlött. Innen a Po torkolatait szállották meg, hol Spina várost épiték 1400 évvel Kr. e. Nekik az umberek ellen kellett harczolniok, és a sabin aboriginekkel egyesültek, kik már akkor gunyhókat épitettek maguknak, és keritetlen falvakban laktak; s ekkor az Apenninek oldalain sajátképen nevezett városokat épitettek sürün egymás mellett. Mai napig is láthatók még e falak, részint elszigetelten, részint mint ujabb városok bástyái; s a köznép ördög bástyáinak nevezi azokat: egészen elbámulva a rémitő kőtömegek halmazán, mellyek vagy rendetlenül állitvák egymás fölé, s a hézagok kavicscsal tömvék be, mint például a cossai, arpinoi s aufidenai falak, mellyek a mycenaei- s tirynsiekhez hasonlitanak, vagy pedig négyszögben épitvék, ugy mint Románák legrégibb bástyája, s a volterrai és

---

[1]) *Arcadia.* C. III. p. 603.

[2]) Az illyrek cimmeri faj voltak, melly a Kaukazus vidékeiről jött Thraciába, azután Pannonia s az adriai tenger közt telepedett le; s kiterjeszkedett Epirusba, honnan a pelasgokat valószinüleg elüzte. (**Thunmann**, *Untersuchungen über die Sprache der Albanesen und Walachen.* Lipcse, 1774.) A skipetarok Albania magas hegyein a régi illyrek maradékai, s az ő beszédök egészen különbözik a slavontól. A liburnok, kik azok egy részét teszik, Scheriát és Corcyrát foglalták el; s a Picenumban laktak. Plinius, III. 13. 14.

fregellai bástyák; másutt egészen rendes alakuak, mint Cortonában és Fiesoleben, hol a tirynsi s mycenaei kerek épitményekre emlékeztetnek; gyakran, mint már Görögországnál is megjegyeztük, vegyes modorban vannak épitve, de mindig vakolat nélkül: és szembetünőleg igen sok emberkéz- és bámulandó erőnek alkalmazását tanusitják. Az illynemü épitmények az Aesis és Umbrone közt végződnek: éjszaki Olaszországban még csak nyomaik sem találtatnak. Egy valaki azt állitá, hogy Cefalu mellett Siciliában [1]), s az Eryx hegyen [2]) talált illyesekre; s valószinüleg hason eredetüek azokkal a Nuraghok Sardiniában [3]), s az óriások tornya Gozo szigetén, még a bálványszobrok előtti korszakból.

Petit-Radel azt állitja, hogy ez épitmények egyedül csak a pelasgok- és aborigineknek tulajdonithatók, s a hetruskok és romaiak épitményei azokhoz épen nem hasonlithatók. Az ő rendszerénél fogva a herniciek, marsok, és volskok emlékei sokkal bővebb felvilágositást adnak a pelasgok történetéről, mint Sicyon, Argos, és Mycenae falai; s az ő legrégibb telepjeik leginkább Rieti megyének Cicolana kerületében, s az olasz ajku Schweizban keresendők.

Bármint legyen is a dolog, eléggé meg van czáfolva azok nézete, kik a pelasgokban csupán gyülevész vad csordát szemléltek, melly egyebet sem tudott, mint pusztitani a virágzó tartományokat. Sőt némellyek azt állitják, hogy még a betüirást is nekik köszöni Olaszország; minthogy Evander épen Arcadiából, a pelasgok fészkéből jött. Ők ismertették meg a durva benszülöttekkel a családi tüzhelyet, és a határkövet [4]), vagyis a családi életet és a tulajdont; és Sabinában, az epirusihoz hasonló oraculumot alapitottak. Épitészeti ügyességök nem az épitmények szabályszerüsége miatt bámulandó, mint a görögöknél: hanem az anyagok nagyszerüsége, s a természet müveiveli hasonlatosságuk miatt, mellyekkel végre is egybeolvadnak; továbbá nem is királyok, vagy istenek tiszteletére keletkeztek ez épitmények, hanem a közjóra szolgáltak, bástyák, utak, vizvezetők, csatornák gyanánt: és a társas életnek azon eleven érzete, melly annyi városok épitésében nyilatkozik, valószinüleg befolyással volt az olasz népeknek soha ki nem alvó érzelmeire, kik a társas életet mindig olly igen kedvelték.

A pelasgok igen sokat szenvedtek [5]) Olaszországban a föld szá-

---

[1]) **Houel**, *Voyage pittoresque.* 1787. I. 91. l.

[2]) *Mém. de l' institut archéologique.* I. 83. l.

[3]) A pelasg *puteal* Sunában, Sabinum vidékén igen nagy hasonlatosságot tüntet fel a Nuraghokkal.

[4]) *Hestia*, *Vesta*, *Zeus heikeios.*

[5]) *Δαιμονίοις τισὶ χόλοις ἐλασθέντες.* **Dionys.** I.

razsága és terméketlensége miatt; s még többet a vulkánok kitöréseitől, mellyek az Aetnától kezdve egészen Veronáig, kettős sorban huszonöt tölcsérből pusztiták legrégibb időktől fogva e gyönyörü tartományt. Nápoly és Cuma négyszeres lávarétegen épült 1139-ben, s a Vezuvnak bizonyára akkor tájban kellett kialudnia; minthogy közelében várost épitettek [1]). Ennek kialvása valószinüleg a többi vulkánok kitöréseit nevelte: s 1340 körül a gyakori kitörések következtében kénytelenek voltak a pelasgok elhagyni Hetruriát, hol a besülyedt téreken alakult mocsárok kigőzölgései dögleletes léggel tölték el lakhelyeiket. Caere nevü városuk négy olasz mérföldnyire fekszik ama tölcsértől, mellynek helyét a braccianoi tó foglalta el; a graviscai dögleletes lég közmondássá vált a romaiaknál; Cossa ez oknál fogva elhagyatottan áll; Saturnia város, mellynek pelasg eredete minden kétségen tul van, a santa-fiorai vulkán egyik legszélsőbb dombján áll [2]). A legrégibb időkben Archippát a fucini tó nyelte el; egyéb vulkánok egy várost pusztitottak el a cimini erdőben, szinte egy városát a volsiniaknak, és egy harmadik Sucinium nevüt, mellyről régisége miatt alig tétetik említés.

Hihetőleg e balesetek következtében vándoroltak ki némelly pelasgok Olaszországból; részint vissza azon tartományokba, honnan bejöttek, részint nyugot felé költözve, leginkább Iberia felé: hol Saguntum és Tarragona falai pelasg eredetre mutatnak. A legnagyobb rész azonban visszamaradt; s ujabban bevándorlott népek által leigáztatván, szolgai állapotra jutottak. A sybariták valóban pelasgoknak nevezték rabszolgáikat: kik valószinüleg az általuk meghóditott oenotriak voltak, mint szinte a bruttiak is, a fellázadt rabszolgák. A városban lakó uri osztálynak földmivelő szolgáivá válván, meglehet ennek szolgálatában épiték a városnak ama bástyáit, mellyek még a késő korban is megőrzék a szilárdság jellegét.

Hetrusk.

A néptörzs, melly a pelasgokat elnyomta, ugyanaz lehetett, melly magát raseneknek nevezte, a görögöktől pedig tyrsen, vagy tyrrhen [3]),

---

[1]) A görögök nem emlékeztek a Vezuv kitöréseire: jóllehet annak vulkáni természetét ismerték. Herculanum már akkor hasonló lávarétegen épült, melly azt eltemeté, s melly a miveltség nyomait megőrzé. Innen látható, milly régi azon város.

[2]) Később 91-ik évben Kr. e. Modenában két hegy látszott közeledni egymáshoz; és valószinüleg ez alkalommal süllyedt el a város, mellyen a mostani Modena épült. Ugyanazon évben Epomeo hegy lángokat okádott, és ezek rombolák le Rhegium falait.

[3]) Az *S* betü elhagyásával találkozunk a τύρσεις görög szóban is, mellyet

s a romaiak által hetrusk, vagy tusk néven hivatott. Kik voltak ezek? Herodot Lydiából származtatja őket; eredetöket a Heraclidák történetével kapcsolván össze. Hellanicus ellenben ugyanazon pelasgoknak tartja őket, kik Spinát alapitották. Halicarnassusi Dénes mind a két véleményt elvetvén, Olaszország őslakóinak tartja; azonban a hetruskokra vonatkozó iratai elveszvén, nem is mondhatjuk meg, minő indokokkal támogatja véleményét. Az ujabbkori tudósok majd egyik, majd másik véleményhez hajlanak, minden meggyőző okok nélkül.

Igazságszeretetök és durva nyelvök után, s ama szokásukból itélve, hogy vendégségek alkalmával a nőket is asztalaikhoz ültették, némellyek őket german eredetüeknek tarták; mások ismét görögöknek: mivel a delphii oraculumot gyakran megkérdék, az épitészetben az egyszerüsitett dóri rendet használták, s edényeket készitettek, mellyek anyag-, készités-, ábrázolt alakok- és fölirásokra nézve igen nagy hasonlatosságot tüntetnek föl a görög edényekkel. Ismét mások pelasgoknak hirdetik őket symbolicus számaik, komoly, szigoru tanaik, és leginkább a miatt, hogy folytonos viszonyban álltak Miletus és Sybaris joniai s achiv városokkal, a pelasgok testvéreivel; holott Syracusa, s a többi dóri városok iránt ellenszenvvel viseltettek. Némelly tudósok az elágazó véleményeket egyesitni törekedvén, pelasgo-tyrrhenekről beszélnek [1]); minthogy Tyrrhenia a görögöktől Hetruriának neveztetett, a velök rokon görögországi népek pedig tyrrheneknek. Lehet, hogy e név Lydiának Tyrrha nevü tartományától származik; miért is Herodot a tyrrheneket lydiaiaknak nevezi. A pelasg-tyrrhenek az által különböznének a többi pelasg törzsektől, hogy ők nem a tengerpartot, hanem a belebb fekvő tartományokat, ugymint Thessaliát és Arcadiát lakták; azért tehát nem is üztek tengeri rablást, hanem földmiveléssel foglalkoztak: s minden rokonságuk mellett is vallás- és nyelvre nézve különböztek azoktól.

Ellenben a hellenek mindenütt a tyrrhenek elnyomói gyanánt tüntek föl. A nyelv, vallás, miveltség összehasonlitása nem vezeti határozott eredményre azt, ki a népeknek a politikai elkülönzés előtti testvériségét elismeri. Mi tehát csak annyit mondunk, hogy a tyrrhenek az Olaszországban ismeretes ős vándorláshoz tartoznak. De itt már az a kérdés: valljon a tyrrhenek ugyanazok-e a hetruskokkal?

Bizonyára a toskok nyelve nem rokon a göröggel, mint a pelas-

---

a latinok *turris*-ra változtattak. Agretius mondja: *Tusci natura lingvae suae S literam raro exprimunt: haec res fecit haberi liquidam.* S valóban a régi költőknél e betüt elidálva találjuk.

[1]) L. **Niebuhr, Müller, Gerhard** stb.

goké : ők lucumoniákat és szövetségeket alapitottak; vallásuk szellemeket és jóslatokat ismert : miben a tyrrheno-pelasgoktól tökéletesen különböznek. Lehet, hogy az adriai partokon lakó törzsek az oskákkal léptek szövetségre Atr-osk név alatt : honnan az etrusk nevezet [1]). Vagy talán függetlenségben éltek már akkor, midőn a legelső pelasgok megjelentek; kiknek uralma alatt szolgákká lettek, vagy elhomályosultak. Némellyek azt vitatják, hogy a rasenek Rhaetiából ütvén be Olaszországba, ezt meghódították; és a belföldi s tengerparti pelasg városok közt telepedvén meg, hetruskoknak neveztettek : épen ugy, mint az angolszászok britteknek, a spanyol creolok mexicoiak- és peruiaknak, felső Olaszország lakói longobardoknak. Egyébiránt a régiek közül senki sem említi a raseneknek ebbeli hóditását.

Hogy a hetruskok nem voltak görögök, Halicarnassusi Dénes bi-

---

[1]) O. C. **Müller** mindazt, a mit 1828-ik év előtt a hetruskokról irt, összevonta e könyvében : *Die Hetrusker.* Breslau, 1828. E müvének, melly becsére nézve a dórokról irt müvének utána áll, előrebocsátá : *„Vorerinnerung über die Quellen der etruskischen Alterthumskunde“*; hol a görög, romai és hagyományos bizonyitványokról értekezik. Gyakran gunyolódik az olaszok hiusága fölött *(der patriotische Antihellenismus der Italiaener*; Einl. II. 10.), hogy a hetrusk müveltségnek általa vitatott görög eredetét tagadják; holott alig létezik a görögök szenvedélyesebb bámulója, mint az olasz L. Lanzi. Az olasz eredetet főleg **Micali** vitatja *(Storia degli antichi popoli italiani.* Firenze, 1832.; és *Italia avanti il dominio de' Romani.* 1810.); ő azt állitja, hogy egy benszülött nép saját vallása- és müveltségével lakta Olaszországot, s csak később jöttek más népek uj szokásokkal. G. B. **Bruni** *(Ricerche intorno all' origine de' Pelasgi-Tirreni)* phoenicieknek tartja e népeket; ugy szinte Bochart, Mazzocchi, Drumond és mások. **Orioli** *(Opuscoli letterarj di Bologna. De' popoli Raseni o Etruschi.)* a lydiai eredetet vitatja. V. ö **Niebuhr** és **Creuzer** értekezéseit e pont fölött. Nincs talán kérdés, mellyet a régiségbuvárok annyira vitattak volna, mint az olasz népek eredetét. Mi csak a következő munkákat idézzük :

G. J. **Grotefend**, *Zur Geographie und Geschichte von Alt-Italien.* Hannover, 1840.

W. **Abeken**, *Mittelitalien vor der römischen Herrschaft.* Stuttgard, 1843. Ez a régi Olaszországban négy rendbeli főbb néptörzset különböztet meg; és ezek volnának :

I. A tyrrhenek, talán pelasgok; ezektől erednek a siculok, sabinok, latinok.

II. Rasenek vagy rhaetek : kik összevegyülve a legyőzöttekkel, képezék a hetruskokat; és ezért különböznek az Arno és Tiberis közt lakó tyrrhenek a többiektől.

III. Az aboriginek, caskok, ausonok, aurunciak.

IV. A hellenek.

Poletti *(Dei popoli e delle arti primitive in Italia.* Roma, 1838.) tagadja a bevándorlásokat; sőt ellenkezőleg azt vitatja, hogy Olaszország őslakói, pelasgok neve alatt, vitték máshová is a miveltséget.

zonyitásán kivül [1]), egészen különböző nyelvök, s azon körülmény is tanusitja, hogy a latinok a görögöket [2]), sőt a rabszolgákat is pelasgoknak nevezték; honnan ama következtetést vonhatjuk, mikép a pelasgok maradványai éjszakon a gallusok által, délről pedig az oenotriak és peucetek a hellenek által leigáztatván, a szolgai néposztályt képezték. Cato idejében a tartomány Hetruriának, lakói tuskoknak neveztettek; melly név ugy látszik a névelővel összekapcsolt ‚oska' nevezet: honnan azután az utolsó császárok korában, az előbb irásban nem használt Tuscia elnevezés származott. A hetruskok eredetét, valamint azt kipuhatolni, mennyi részök volt nekik Olaszország polgárositásában, annál nehezebb dolog, minthogy a papok a kizárólagos birtokukban levő évkönyveket tetszésök szerint meghamisithatták, később pedig a romaiakkal folytatott öldöklő háboruk alatt elvesztek. S a romaiak különben is megvetéssel viseltettek a hetruskok minden intézményei iránt; jóllehet az előkelőbb romai családok hetrusk eredetökkel kérkedni szerettek [3]).

---

[1]) *Ἐπειδὴ ἀρχαῖον τέ πάνυ τό ἔθνος καί οὐδενὶ ἄλλῳ γένει οὔτε ὁμόγλωσσον, οὔτε ὁμοδίαιτον εὑρίσκεται.* I. 50. Az ‚*egyetlen más nép sem*' itt, sem görögöket, sem romaiakat nem jelent. Niebuhr a tyrrhenek és hetruskok közti különbséget vitatja; Millingen pedig e két nevet azonositja. Ő a *τυῤῥηνοί*, vagy *τυρσηνοί* szóból származtatja a *τυρησκοί* pelasg végzetü szavat; mire példát szolgáltatnak: Drabescus, Bromiscus, Doriscus, Mirgiscus, és más thraciai városok, Olaszországban pedig opiscus, opscus, volscus, faliscus, Gravisca. A *τυρησκοί* szót a latinok igy ejtették ki *Trusci*; s az *e* betü elejbetételével: Etrusci; azután Tusci, Thusci. Szintilly módon lett az *ὀπικοὶ* szóból opisci és osci; *Ποσειδονίαβόl* Pestunum és Pestum, *Πολυδεύκες* szóból Polluces és Pollux. Egyébiránt ez utóbbi nevekben mi sem mutat arra, hogy a görög forma az eredeti; mivel a pelasg formának módositása is lehet: miért is az analogia nem fejti meg e szónyomozást.

A görögökkeli viszonyokból igen sok következtetéseket vonnak le némelly tudósok; főleg pedig a szónyomozásra épitenek sokat. Tarchon annyi, mint *ἄρχων* a névelővel; Tages *ταγὸς*, fő, főnök; Trachinia, Tarrachina a *τραχὺς* rideg, kopár szótól; Cornetum a Corinthus szótól; Tarquinii Trachinia-tól; Falerii, Falisci az *Ἀλοῶς*-tól; és igy Agylla, Pyrgos, Alsium (*Ἄλυσος*), Gravisca (*γραια*), Volcium (*ἰολκὸς*, vagy *ὁλκὸς*), Veji (*ἠρμῆον* stb.) Lanzi, ki e véleményt támogatja, sok szavakat a görögből származtat, a *t* névelő elhagyásával. Igy tehát Turms *ὁ ὑρμῆς*; Turan, *ὁ αραν*, Mars; Thalina *Θ'ἄλινα*, a tengerből született. Hetruria is folytonos közlekedésben állott Görögországgal: Corinthusból egy gyarmat jött Demaratussal; Caere lakosai kincseiket a delphii templomban tarták stb.; mindez igen sok következtetésekre nyujtott alkalmat.

[2]) Virgiliusnál többször előfordul.

[3]) Maecenasról mondja magasztalólag Horácz, hogy tyrrhen családból származik; Perseus mondja dicsérőleg egy más valakiről:

Stemmate quod tusco ramum millesime ducis.

Egybefoglalva az eddigi eredményeket, a tyrrhenek berontván Olaszországba, az umberekkel állottak szemközt; kiktől háromszáz várost foglaltak el [1]), és egyetlen tartományba szoritották őket, melly az Umbria nevet tovább is megtartá: jóllehet később a hóditók szövetséget kötöttek a legyőzöttekkel, s őket a vallási és áldozati közösségbe is fölvették [2]); kiterjeszkedtek azon sikságon, mellyet jelenleg Bologna, Ferrara, Polesina foglalnak el, ugy szinte a Havasok és Apenninek közti rónaságon. A Po folyam választá el őket a venetáktól. A ligurok megmaradtak hegyeik közt; átengedvén a róna tartományt. A tyrrhenek mindenüvé gyarmatokat vittek, s a Po mellett uj Hetruriát alapitottak, mellynek, szinte mint a belsőnek, tizenkét városa volt; ezek közt Adria a tengerparton, Felsina, Melpum, Mantua, talán az ő pokoli Bacchusuktól, Mantusról igy neveztetve. Ezután Latium lakóira, a caskokra rohanván, egészen az Albula folyamig nyomultak; aláveték a volscusok tartományát, átkeltek a Lirisen, és a termékeny Campaniában uj tizenkét gyarmatot alapitottak: ezek közt volt Nola, Herculanum, Pompeja Marcina, s mindenek fölött Capua; azonban a népesség tömegét, ugy látszik, a tartományban visszamaradt oskák tették.

Picenumban szinte épitettek városokat, ugymint Caprát a hegyen, Caprát a tenger mellett, és picenumi Adriát; a liguroktól elvették a spezziai öblöt, hol Lunát alapiták: s az egész tengerpart fölött uralkodtak.

A tyrrhenek hatalmának középpontja a sajátképeni Hetruria volt, az Arno és Tiberis közt; hol uj városokat épitettek, és azokat nagy kődarabokból felhordott erős falakkal környezék: vagy a pelasgok által már megerősitett városokat foglalták el. Ezek közt nevezetesbek valának: Clusium, Volaterrae, Cortona, Aretium, Perusia, Volsinii, Vetulonia, Caere, Tarquinii, Veji [3]); ezeken kivül számos egyebek a tengerpart hosszában, és belebb a tartományban, melly most már a rossz levegő miatt lakhatlanná lett. Tarquinii a hetrusk polgárisodásnak valódi székhelye, Caere pedig a vallás széke, melly Delphiben tartá a közös kincstárt, világos bizonyságaul a hellen eredetnek. Eljött a percz, midőn a hetruskok egész Olaszországot meghódithatták volna: azonban syracusai Hiero által megveretvén, kénytelenek valának Hetruriára szoritani uralmukat; s a ligurok, gallok és samnitek által mindinkább szükebb körbe szorittatván, végre a romaiak által eltöröltettek (L).

---

[1]) *Plinius*, III. 14.

[2]) Az eugubini táblák. Livius IX. 30. azt mondja, hogy a tuskok és umberek ugyanegy nyelvet beszéltek.

[3]) A többi városok valószinüleg Rusella, Capena, vagy Cossa. Müllernél hozzá jön még Pisa, Faesulae, Falerii, Aurina vagy Caletra, Salpinum, Saturnia.

Olaszország egyéb lakóit csupán nevökről ismerjük. Éjszakon az orobik (átalános elnevezés, melly hasonlóan az aboriginek- és herniciekhez, hegyi lakókat jelent [1]), a Como s Iseo tavak közt Comum [2]), Bergomum [3]), Liciniforum [4]) és Bara városokat épitették, melly utóbbinak fekvéséről még most is vitatkoznak a tudósok [5]): az euganiak a bresciai, veronai, trienti s vicenzai hegyekben laktak; a veneták a Timavus, Po és tenger közt. A ligurok, kik uralmukat a Pyrenektől az Arno torkolatáig terjesztek ki, a mai Piemontot lakták: durva emberek voltak, hosszu hajjal; és a közmondás azt tartá, hogy a karcsu ligur többet ér az erős gallusnál, s hogy nejeik a férfiak erélyével birnak, czek pedig a vadállatok kegyetlenségével. Nagy fáradsággal mivelték a földet, hol most is 30,000 hectar föld, egymásra rakott apró falak által támogattatik; háborut viseltek a tuskok- és massaliai görögökkel, kik ellenökben Nizza s Monaco gyarmatokat alapitották: maguk a romaiak is csupán szétszórás által foghattak ki rajtok.

Az Apennineken elszigetelve a tengerparttól, s igy a kül közlekedéstől, valának a sabinok, picenek, praetutiak. A sabinok, kik egy testrinai szent raj-, vagyis fogadalmi kivándorlásból mondatnak eredni (Amiternum közelében), nemzeti istenök Sabonak hódolva, pásztor és harczias népek voltak, s a Lucretilis hegyen és anieni völgyön át egészen a Tiberisig jövének. Cures (a lándsások városa) volt a nemzeti gyülés székhelye. Sancus, máskép Fidius és Semo valószinüleg törvényhozó volt, kit istenné tettek. Kilencz nagyobb istenséget tiszteltek mysteriumokkal Trebulában [6]); kiket ők az első fetish-vallás helyébe állitottak, midőn egy földbe szegzett lándsa Mars istenséget jelképezte. Gyarmatokat is küldöttek alsó Olaszországba: s ezek közt a picenek és praetutiak számos lakosságot képeztek.

A sabinok és Latium körül laktak az aequiek, belebb a herniciek; ezek alatt a volscusok; ismét az aurunco-volscusok, Livius szerint (L. VI. 21.), némileg arra szánva a sorstól, hogy a romai katonaságnak csaknem örökös gyakorlatot szerezzenek. Tengerparti városaik,

---

[1]) *Erna* a sabinoknál tölgyfa és szikla. Ὄρος és βιῶν hegyi lakos, ki a hegyek közt él. Ugyanez a gyöke az aborigines szónak.

[2]) E nevet a κωμη város, vagy a celta *com*, öböl szótól lehet származtatni. L. **Cantu**, *Storia della citta e diocesi di Como.* Como, 1829—32.

[3]) *Berg-hom*, vagy *heim*, német nyelven annyi, mint Orobios a görögben.

[4]) Liciniforum latin, nem pedig hetrusk szó; s annyit tesz, mint Licinus vásártere.

[5]) Némellyek a Bara-tól származtatják a Brianza nevet, melly mégis ujabb eredetü. Plinius azon helye, mellyre Cato hivatkozik, nem sok figyelmet érdemel.

[6]) **Arnob.** III. 122. l.

Antium, Circaeum, Terracina, kereskedés által nagy kincsekre tőnek szert; a szépmüvészetek is virágoztak itt. Velletri körül dombor-müvek találtatnak égetett agyagból. Fregellai Turianus készité a capitoliumi Jupitert, és egyéb müveket Romában [1]).

Az Apenninek legmagasabb csucsán, a mostani Abruzzok közt laktak a vestinek, marrucinok, peligniek, marsok, Olaszország nagy bérczei körül, vadon természet, sziklák és barlangok közepette. Közös hajóhadjok Aternum- vagyis Pescaraban állott; s a vestinek sajttal, a peligniek pedig viasz- és kenderrel kereskedtek. A marsok vitézség- és honszeretetöknél fogva dicsértetnek; sirjaikban számos öldöklő fegyver találtatik.

Campaniában a Vesuv szunnyadott; azonban a phlegraei mezők moraja, az óriások harczai, Typhonnak földalatti laka azon természeti változásokat adják tudtunkra, mellyeken e tartomány átment. A sabinok egy raja, a zord Matese tövében szülé a samniteket; kiktől származnak a hirpinek, lucanok, frentaiak: és állitólag két millio lakost számláló téren laktak. (*Galanti.*) A lucanok Olaszország véghatárain laktak; aláveték az oenotriakat, s a görög gyarmatok- és syracusai tyrannusokkal mindig ellenséges helyzetben voltak. A leginkább hegyes, erdős rész a bruttiak kezében maradt, kiknek neve elszökött, vagy fellázadt rabszolgákat jelent; s mi azokat meghóditott oenotriaknak tartjuk, kik később a szolgaságot lerázták nyakukról.

Az aboriginek, kikhez tartoznak az aequiek, volscusok, auruncusok, rutulok, laurentiak és a sabinok, kiknek elágazásai a picenek, samnitek, frentanok, hirpinek, lucanok, bruttiak, mamertinok, peligniek, marrucinok, vestinek, herniciek, marsok, jóllehet az umbertől eredett rokon nyelvekkel s ugyanazon irásmóddal éltek, mégis annyira elágaztak egymástól, hogy a samnitit nem volt nehéz megkülönböztetni az oskától, a picenit az umbertől, s a sabinit a romaitól.

Mindezen népek eredetét és határait tisztába hozni, szinte lehetetlen dolog; a nevek is gyakran fölcseréltetnek: s a görögök átalában liguroknak nevezik felső, ausonoknak pedig alsó Olaszország lakóit. Ennyi különbség még az eredetben is, lehetett oka, hogy hosszu századokon át tartott küzdelmek, hóditások, erőszakoskodások és balesemények után Olaszország mindeddig egységre nem vergődhetett.

---

[1]) Plinius, XXXV. 12.

HUSZONÖTÖDIK FEJEZET.

Az olasz népek intézményei.

Annyi folyamok és hegyek által megszaggatott tartományban, minő e hon, elszigetelve éltek egymástól a különféle népességek; s mindenik önállólag fejlesztette sajátszerü miveltségét. Olaszország története mindekkoráig tisztán a romaiak történetére szorittatott; most rajtunk a sor, jóvá tenni a századok e nembeli igazságtalanságát, s a legyőzöttek nagyobb számára forditva az olvasó figyelmét, kimutatni a miveltség tartósabb elemeit, mellyek a saját erejek által kimeritett hóditókat is tulélték.

Aristocratia. Fő hatalom.

Átalában az olaszok apró köztársaságokban éltek; szövetségeket képezve maguk közt, mellyek bizonyos meghatározott időközökben a templomok körül tarták gyülekezeteiket, mint Görögországban: igy a toscanok Voltumna istennő templománál, a latinok Ferentinumban, a sabinok Caereben. Azt azonban nem könnyen határozhatjuk meg, mit kelljen a nép alatt érteni ezen köztársaságokban, s mennyi része volt ennek a közügyek vezetésében.

Mindenütt volt egy, a hóditó nép családfejeiből képezett senatus, mellynek tagjai látták el a vallásos szertartásokat, viselték a hivatalokat, magyarázták a törvényeket, és az isteni s emberi tudomány birtokában voltak; s ekképen az aristocratia mindenütt a valláson alapult, melly azt megkülönbözteté a néptől.

A régi latinok-, aequiek-, és sabinoknál a parancsnokok és dictatorok a nép hatalmától függöttek; háboru idején a lucanok imperatort választottak, ki a katonai hatalmat a polgári főhatósággal egyesité magában. Illyen volt a Meddix Toticus az oskák-, volscusok- és campanoknál. E név ‚haza', csupán csak kis területre szoritkozott; s ez ideig csak apró népeket látunk valamelly közönségesebb nevezet alá foglalva: mellyeket egyedül a vallás, és némi politikai kapocs csatol egymáshoz. Legtöbbnyire a szomszédokkal kötöttek szövetséget, melly a szükség és veszély enyésztével ismét felbomlott. Minthogy függetlenségöket s az önkormányzást mértéken tul becsülték, és ahhoz makacsul ragaszkodtak, szövetséget is csupán legközelebbi szomszédaikkal kötöttek: azért soha sem birtak a nemzeti egység fogalmára fölemelkedni; s az ő kölcsönös féltékenységök mellett igen könnyen a hóditók prédájává váltak.

Vallás.

Az olasz vallásnak nagy hasonlatosságát a göröggel maguk a görögök is észrevették; s Halicarnassusi Dénes megjegyzi, mikép e ha-

sonlatosság nem csak a formák- és küljellegekben található föl, mellyek a hatalom, vagy különös oltalom ugyanazon eszméit fejezik ki; hanem a sajátságok-, öltözetek-, hagyományos szokások-, vallási szövetségek-, szertartások-, áldozatok-, és a templomokban használt szertartásos formákra is kiterjed. Mindezen hasonlatosság a görög eszméknek Olaszországba jutását jóval megelőzi; miért is a régi pelasgokra vitethetik vissza. Némelly istenségek bevitelének időkora ismeretes előttünk; igy például Apollo 429-ben R. a. u., Aesculap 459-ben, Hercules nagy oltára 449-ben lettek ismertekké Romában és Olaszországban; a nagyobb istenségekről azonban nem tehetjük föl, hogy azon társadalmak megalakulása után fogadtattak volna be, mellyek olly makacsul ragaszkodtak a hagyományokhoz, a nélkül, hogy átalános felforgatást, vagy legalább ellenkezést ne idéztek volna elő: mellyeket a történetirás följegyezni bizonyosan el nem mulasztandott. Föltehető tehát, hogy azokat maguk a népek, s leginkább a pelasgok hozták magukkal; annál is inkább, mert nemzeti alakban jelennek meg, s a polgári intézményekkel szoros kapcsolatban állnak.

Azonban az olasz vallások közti különbség az olaszországi népesség különböző eredetére mutat. Az őshagyományok alapján, mellyek az első embereknek tett kijelentéseket foglalják magukban, magasztos fogalommal birtak az Istenségről, mit csak elszórt töredékekben szemlélünk. A salii-dalokban Janus istenek istenének neveztetik [1]), s egyedül ő a régi istenek közt, kit minden szenny- és vétektől tisztának találunk. Midőn Varro azt mondja, hogy a vallás Olaszországban mindig az érdek hatalma alatt állt [2]), ez által csupán azt akarta értetni, hogy az olasz nép gyakorlati czélt kötött össze a vallással; s maga e latin szó religio, vagyis kapcsolat, szövetség, valamelly társadalmi czélt föltételez. Ceres istennő tisztelete olasz eredetü: innen a szántóföldek istennője olly szép jelleggel tétetett a polgárisodás istennőjévé; azonban a tisztább dogmák az avatottak számára tartatván föl, a köznép a természet

[1]) **Macrobius**, *Saturn.* IX. *Saliorum quoque antiquissimis carminibus deorum deus canitur.*

Valerius Soranus Varronál mondja:

Jupiter omnipotens, regum, rerumque, deumque
Progenitor, genitrixque deum, deus unus et omnis.

És Cicero a *Tuscul.* I.: *Antiquitate, quae* **quo propius aberat ab ortu et divina progenie,** *hoc melius ea fortasse quae erant vera cernebat; itaque unum illud erat insitum priscis illis, quos Cascos appellat Ennius, esse in morte sensum, neque excessu vitae sic deleri hominem, ut funditus interiret; idque, cum multis aliis rebus, tum e pontificio jure et caeremoniis sepulcrorum intelligi licet*

[2]) *De re rustica.*

durva imádásával érte be: s a Tiberis, Numicius, Volturnus volt előtte a tisztelet tárgya. Az istenségek megszaporodtak; s végre minden forrás, minden lak, minden város külön istenekkel birt. Csupán a sabinusokról szólva, náluk tiszteletben álltak: Matuta, a jóság istennője, Mamers (Mars), s neje Neriene, az erő istennője, Vacuna a győzelem, Feronia a szabadság, Vesta a föld és tüz istennői; Sancus három nevü isten (Sancus, Fidius, Semo), Soranus, Februus a halál, és Summanus a villám urai. Legnagyobb tiszteletben részesültek: Saturnus-Ops, a föld istene s istennője, az ég Dianus-Dianája; Anna Perenna, a tápláló anya: jelképezve a hold által, melly az évet igazgatja; s Pales, a pásztorok istennője, mellynek ünnepeit a hóditó Roma is megtartá a latin feriák- és lupercalokkal, pásztori eredetének emlékére. Minden mezei munka valamelly különös istenségnek volt ajánlva: ekkép tiszteltetett Rómában a Vervactor, Reparator, Abarator, Imporcitor, Insitor, Occator, Sarvitor, Subruncator, Messor, Convector, Conditor, Promitor istenség [1]). Phallus gyakran ábrázoltatik az emlékeken és sirokon; különösen Fortuna tiszteltetett mindenféle nevek alatt, s mindenféle babonás módon kérdeztetett meg. Praeneste városban a jövendölés összekevert botocskák által történt, mellyek közül az érdeklett fél huzott ki egyet: mint ez a németeknél is szokásban volt. Antiumban a volscusok két mozgó alakhoz folyamodtak, mellyek mesterségesen előidézett mozdulatokkal jó, vagy balsorsot hirdettek. Juno templomában Vejiben szinte egy alak fejbicczentéssel jövendölt.

Némi barbar és ószerü volt Circe tiszteletében; melly nagy büvésznő a hegyek fokain jelent meg a hajósok csábitására. Az olaszok sajátságos gyakorlati szellemét a geniusok nemzeti tisztelete is tanusitja [2]); melly tisztelet néha a személyes és helybeli fetishismustól, mi

---

[1]) **Brisson**, *de formulis*.

[2]) Dionysius görög, és a görögök bámulója, szinte megadja ez igazságot az olaszországi vallásoknak: „Azon meséket, mellyeket a görögök őseiktől vettek át, s mellyek az istenek vétkeit és gyalázatosságait tartalmazzák, Romulus károsak- vagy hasztalanoknak találta, mellyek nem csak az istenekhez, de még becsületes emberekhez sem méltók. Ugyanazért elvetvén ezen meséket, arra szoktatta a polgárokat, hogy illő és magasztosabb fogalmakat képzeljenek maguknak a halhatatlan istenekről, sem ezek boldog természetével meg nem férhető dolgot ne költsenek rájok. S valóban a romaiaknál nem is volt szó a saját fiai által megcsonkitott Égről; sem Saturnusról, ki saját gyermekeit féltékenységből falja föl; sem Jupiterről, ki a tartarusba taszitja a hatalmától megfosztott Saturnust; sem az istenek közti csatázások, czivódások, és hóditások nem kerültek szóba: vagy hogy emberek szolgálatába állottak volna. Ünnepélyeiken sem siránkozást, sem fajtalanságot nem tapasztalhatni; nem fakadnak panaszra elragadott istenek végett,

annak rendes jellegét teszi, magasztosabb elvont fogalmakra is fölemelkedik. Az illy helyhez kötött vallásban a tény-, vagy eszmének minden egysége hiányzott; s a magasabb rendü istenségek nem gyüjtettek össze családokba, hanem himnők valának kezdetben, és csak később különöztettek el nemi tekintetben, minden közösülés nélkül, mig a görög mesék bejutást szereztek maguknak. Azon állitás, hogy az isteneknek nem voltak szobraik, azt jelenti talán, hogy nem birtak határozott formákkal. S valóban a sabin Mars láncsa-formában tiszteltetett; s még a bálványozás behozatala után is Vesta istennő oltárán minden kép,

---

miként ezt a görögök teszik az elorzott Proserpináért, vagy Bacchusért; s még a romlott időkben sem láthatni köztök istenségtől megbüvölt embereket, vagy a corybantok dühét, vagy Bacchus-féle s egyéb titkos mysteriumokat: hanem minden istenekre vonatkozó dolgot vallásos áhitattal tesznek és mondanak, a görögök és barbarok szokása ellenére. S a min leginkább bámulok, jóllehet tömérdek nép gyül össze e városban, melly saját szokása szerint tiszteli hazai isteneit: nyilvánosan azonban semmiféle idegen szertartás sem ismertetett el, miként ez sok más városokban történik; s ha az oraculum parancsára elfogadtatik is valamelly idegen szertartás, ezt a polgárok saját módjok szerint tartják meg, kizárva minden csodaszerü meséket, miként ez az Idaea anyaistennő ünnepélyén történik: melly alkalommal a romai praetorok minden évben áldozatokat ölnek le, s játékokat tartanak; a papi tisztet azonban phrygiai férfi és nő végzi, kik felváltva viszik az istennő képét, ugrándozva és mellöket verve, trombita- és dobszó mellett. Egyetlen romai szabad polgár sem fogadja el Mithra tiszteletét, sem a phrygia zene hangjai mellett nem bolyong, synthesisbe öltözve, sem a senatus rendeleténél fogva a nagy anyaistennő orgiáiba nem avattatja magát. Olly nagy tiszteletben tartják az idegen szokásokat, és mégis minden ünnepélyt kerülnek rendelet nélkül."

„Ne higye senki, mintha a görögök némelly regéit nem tartanám hasznosoknak az emberiségre nézve; mellyek tudnillik vagy allegoriában adják elő a természet müveit, vagy pedig az emberek vigasztalására vannak kigondolva, vagy megszabaditják a lelket a szenvedélyek-, rettegés- és balvéleményektől, vagy valamelly egyéb jó czélra vannak költve. Ezt én szintugy tudom, mint bárki más: azonban bizonyos vallásos érzet fog el engem, s többre becsülöm a romai theologiát; és meg vagyok győződve róla, miszerint kevés jó találtatik a görög regékben, s csak igen keveseknek használnak, kik azoknak czéljait belátják. A köznép azonban, melly a bölcsészethez nem ért, gonosz oldalról fogja föl ezen előadásokat, és kettős rossz háramlik innen rája: vagy megveti az isteneket, kik mindenféle gonosz tetteket követnek el, vagy maga sem tartózkodik azon gonoszságoktól, mellyeket az istenek által elkövettetni szemlél." *Archaeologia*. lib. II.

Jóllehet Creuzer ‚*Symbolik*'-jában nem fordit annyi gondot az olaszok vallására, mint egyebekre, mindazáltal megérdemli, hogy idézzük itten azon pontot, hol az olaszok vallását a görögökével összehasonlitja.

„Igen nagy a különbség a régi olasz hagyományok, mellyek egyszerüek, durvák, a formában néha fajtalanok, azonban mély jelentőségüek, — és a görög epopoeia istentörténetei közt, mellyekben igen ildomos anthropomorphismus ural-

vagy alak nélkül folyvást égett a tüz; s földrengések alkalmával könyörgött a nép, a nélkül, hogy valamelly ismeretes meghatározott istenhez folyamodnék. És igy később is fönmaradtak a helyhez kötött istenségek; például a mocsárok és források körül Feronia, a magasságokon Soranus, és a hegyek fokain Circe tiszteltetett.

Midőn később Roma Olaszországnak minden egyéb városait elnyelte, az egyes vallások is felolvadtak a hóditók vallásában; s a helybeli istenségek Romának azon isteneihez csatlakoztak, mellyekhez leginkább hasonlitottak. Innen van a minden istenségnek tulajdonitott

---

kodik, de csak külsőképen. A régi romaiak vallásos érzete sokkal magasztosabb azon könnyü s regélő ékesenszólásnál, melly a görögök vallásában tett pusztitásokat. A romaiak nagy részben elfogadák a pelasg vallásokat, és hosszas ideig megőrzék azokat. A circus ünnepélyein temérdek régi istenek képei hordoztattak körül. Ugyanakkor bizonyos igen régi, s jelentőséggel biró szertartásokat is elfogadtak, ugymint az auguriumokat, az áldozatok beleiből vett jóslatokat, és több egyebeket; mellyek a görögöknél már feledékenységbe mentek, vagy nyilvánosan nem gyakoroltatnak. Görögországban a mythologia, miként azt az epicus költők kifejték, ellenállhatlan hatalmat gyakorolt a kedélyekre; s a régi vallások, és mély vallásos érzet romjain emelkedék a dicsőséges Olympnak érezhető emberi fönsége. De már Hetruria- és Romában a költői elem a nép vallásában soha sem emelkedett a mysticus elem fölé; mivel a költők és müvészek soha sem nyerhettek mértékfölötti befolyást a tiszteletreméltó papság kezeire bizott államvallásra. A régi Hetruriának magasztos, szigoru jellemü fiai soha sem hagyták magukat elcsábittatni a büvész-erejü joniai epopoeia által; ők az Olympnak a költők által kijelölt szük határain fölülemelve tekintetöket, a föld és ég mélységeibe merültek. A régi Latium, a béke, boldogság és erény honának jámbor és méltó atyái, szinte nem hagyák elragadtatni magukat a hellen dalnokok állhatatlan képzelődése által, s megmaradtak egyszerü vallásuknál: 170 éven át tisztelték a romaiak őseik isteneit, a nélkül, hogy képekre lett volna szükségök (**Plutarch.** in *Numa*, c. VIII. S. **Augustinus**, *de Civ. Dei*, IV. 31.); s midőn már a bálványszobrok a szent fülkékbe helyeztettek, a nagy Vestának tisztelete megörökité az eredeti egyszerüség emlékét. Az ő szent és zajtalan templomában égő tiszta láng, elegendő volt az istennőnek; ki sem szobrot, sem semminemü ábrázolatot nem kivánt. Midőn földrengés alkalmával, a természet titkos ereinek rejtélyes hatalma érezteté borzalmát, a romaiak őseik homályos, de annál mélyebb értelmü vallására emlékezvén, nem hivtak segélyül valamelly határozott és ismeretes istenséget (**Gellius**, *Noctes atticae*. II. 28. **Dionysius**, *Excerpt.* XVI. 10.). A helyett azonban, hogy a romai hü maradt volna a régi nemzeti valláshoz, a helyett, hogy megőrizte volna jó tulajdonait az olly helyesen religionak nevezett szent iga alatt, inkább az idegen istenségek után futott: a görögöket utánozta, s ez által csak a többé, vagy kevésbbé ragyogó fölületet sajátitotta el tőlök. Ekképen a régi romaiak magasztos és tiszta vallása s morálja iránti közönyösséggel csakhamar beállott azok utódai közt a régi szokások és eszmék-, és mindannak megvetése, a mi egyszerü, komoly, és valóban tiszteletreméltó volt köztök. Halicarnassusi Dénes méltán szemléli ebben a romai köztársaság hanyatlásának egyik fő okát."

temérdek név és epitheton; ugy hogy Varro háromszáz Jupitert számlál Olaszországban. Azonban az annyira olasz jellegü helybeli tisztelet föntartá magát a különféle családok házi, családi isteneiben (sacra gentilia, dii gentiles). A sabin istenek közül is eljutottak némellyek a hóditókhoz; mint például Semo Sancus a latin Janus mellett.

Áldozatok.

Kezdetben a kiengesztelés még emberi áldozatokat is vett igénybe; e vad szokás azonban lassankint megszünt. A ‚szent tavaszok' (ver sacrum) alkalmával fogadást tőnek az isteneknek, hogy mindazt feláldozzák nekik, mi e tavaszon születnék, saját fiaikat sem véve ki: később azonban az ezen időtájban születtek fölneveltetvén, uj gyarmatok alapitására küldettek ki. A sabinoknál borzasztó szertartások voltak gyakorlatban; kiknek papjai hasonlitottak a druidákhoz. Komoly veszély idején egy igen tágas, gyéren megvilágitott udvarban gyültek össze a katonák, és csendben az áldozatok; s kivont kardok közt esküdtek hüséget, borzasztó átkokat szórván a hitszegőkre. Faleriiban hajadonok áldoztattak föl Junonak; a hirpinek a Soracteről szálltak alá, meztelen lábakkal tiporva az égő szenet; a marsok kigyókat használtak: mint ezt Angitia büvésznőtől tanulták; kit a fucini tó melletti szent berekben tiszteltek [1]). Az őslakók ebbeli vadságát és kegyetlenségét a thesmophorok szelidítették meg, kik idegen tartományokból jövének, polgárositani az őslakókat. Illy thesmophorok voltak Janus, Saturnus, Picus, Faunus; kik az istenek nevében hozták be a vallásokat, és épen olly módon nevelték e népeket, mint a jezuiták Paraguayban: ugy bánva velök, mint gyermekekkel, s a tulajdon-jog megszüntetésével, közös étkezéshez, és a legegyszerübb eledelekhez szoktatván őket; mi a későbbi, miveltebb, de egyszersmind romlottabb korban arany korszak gyanánt tekintetett [2]).

---

[1]) Mai napig is a Celano tótól eljárnak távolabb vidékekre is a kigyóbüvészek: s a parasztok crellinoi sz. Domonkosban biznak a marások ellen.

[2]) Hihetőleg Janus is, mint Manuról mondtuk, valamelly őskori bölcsnek neve lehet; kinek emléke a különféle népek közt fönmaradt. Ugy látszik, e szó urat jelent. A phoenicieknél *Jonn* annyi, mint Baal; a gallusok nyelvén: ur, Isten, vég okfő. Bacchus neve volt: *janna*, *jon*, *jona*, *jain*, *jaungoicoa*, Isten, ur, oltalmazó. A scandinavok a napot nevezik *jan*nak, mellyet a trojaiak *jona* név alatt imádtak (**Jamieson's** *Hermes Scythicus*, p. 60.); *javnaha* persa nyelven szinte nap, és *jannan* fő. L. **Pictet**, *a Cabirok vallásáról Irhonban.*

Azt mondják, *Latium* onnan vette nevét, mivel ott lappangott (*latuit*) Saturnus. Phoeniciai nyelven *saturn* épen annyi, mint *latens* (**Pococke**, *Specimen hist. Arabum.* Oxford, 1806. 120. l.). A Saturnus-féle versek, a Saturnaliák, e polgárositónak régi korát, ugy szinte azon kor durvaságát tanusitják. *Tot saeculis* (igy szól Macrobius, *Saturnal.* I. 7.) *Saturnalia praecedunt romanae urbis aetatem.*

Janus éjszakra emlékeztet, s a még meg nem alakult népek közt jelenik meg [1]); Saturnus ellenben keleti szinben tünik föl, és földmivelő népet talál ott: s hihetőleg phoeniciai gyarmatokat jelképez, mellyek Cretából elüzetvén, Olaszország partjain kötöttek ki. Szinte a thesmophorok közé tartozik Italus, ki ugyanakkor, midőn Theseus Attica népeit polgári társaságba gyüjté, a javak közösségét hozta be alsó Olaszországban, földmivelésre oktatta a népet, s közös étkezést javasolt annak; melly szokás még Aristoteles korában is életben volt [2]).

E thesmophorok a hatalmasok üldözései ellenében menhelyeket alapitottak a gyengébbek számára, az istenek, vagy valamelly törzsfőnök oltalma alatt. A törzsfőnökök védurak, a menekültek védenczek lettek; s egyesülve leigázták ellenségeiket, és rabszolgai állapotra juttaták őket. A thesmophoroknak nem lévén hatalmukban megszüntetni a háborut, a fecialis jog által kivánták annak káros hatását mérsékelni: mellynek erejénél fogva egy pap jelent meg a sértő fél előtt, és határidőt szabott neki az elégtételre; mellynek elteltével ünnepélyesen izenték meg a háborut.

Olaszország még a nagyobb miveltség fokán is megőrzé a nomad életnek némi nyomait [3]): a pásztoristenek, a pásztori élet-, és földmüvelésre vonatkozó ünnepek, és más felosztásai az évnek, a Terminus isten tisztelete, pásztori és földmüvelő életre mutatnak.

Erkölcsök és szokások.

A marsok a mértékletesség és vitézség-, a sabelliak durva jellemök-, nejeik, valamint az apuliai és samniti nők, elmésségök- és józanságukról valának ismeretesek; az elpuhult és félénk picenumiakkal ellentétet képeztek a szabadságot halálig védő vitéz peligniek és samnitek: ugy szinte a rabló lucanokkal az ajtatos és igazságos sabinok. A samnitek szigoru keménységgel nevelték az ifjuságot [4]), és mint már mondók, borzasztó druidaféle szertartásokat gyakoroltak: gőgösök a fegyverforgatásban, egyszerüek a családi tüzhelynél, barom- és lótenyésztéssel s gyapjuszövéssel foglalkoztak, és házasságot kora ifjuságukban kötöttek; bizonyos ünnepély alkalmával kiválaszták a legszerényebb és legvitézebb tiz ifjut: szabad választást engedvén nekik a ha-

---

[1]) Raoul Rochette a *joan, jon, janus*-ban egy joniai gyarmat főnökét látja, melly 1431-ben jött Olaszországba.

[2]) **Aristotel.**, *Πολιτικῶν*, VII. c. 9.

[3]) **Dorn Seifzen.** *Vestigia vitae nomadicae tam in moribus, quam in legibus romanis conspicua.* Utrecht, 1819.

[4]) **Horat.** III. Od. 6.

jadonok közül [1]); s a ki később nejére magát érdemetlenné tette, elválasztatott tőle. Az umberek közt a középkori istenitéletekhez hasonló ordaliák voltak szokásban [2]): midőn is az istenség hivatott fel közvetlen a vita alatti ügynek csuda általi bizonyitására.

Az olasz szokásokban olly vonásokra találunk, mellyek a görög és ásiai szokásoktól nagyon is elütnek. Az atrium (talán az adriaiak után igy neveztetve,) társas együttélést jelent szabad ég alatt: és itt, a pitvarban, vagy pedig a laresek tüze körül gyültek össze a gyermekek és nők, ki nem tartattak gynaeceumokban elzárva, s még a rabszolgák is [3]), kik igen nagy számmal voltak.

Termékek.

A földmüvelés igen nagy virágzásnak indult Olaszországban: a gabona olly nagy mennyiségben termett, hogy kiviteli czikk gyanánt is szolgálhatott [4]); szükség idején kölessel pótoltatott [5]). A legjelesebb borok nagy bőségben termettek: ugy hogy még akkor is, midőn Görög-, és Spanyolország borai ismeretesekké váltak, Horácz majdnem kizárólag az olasz borokat magasztalja; Plinius pedig azt mondja, mikép egyedül ezek tétettek föl a császárok asztalaira. Italia nevét a számos ökör-falkáktól származtatják némellyek [6]); az Alpeseken inneni Gallia sertési egész seregek élelmezésére szolgáltak [7]). A gyapju pótolta a selymet az uri öltözetekben, s a vásznat a harczosok sátorainál. Az apuliai gyapju a miletusinál is többre becsülteték; s hogy puha és sértetlen állapotban tartassék meg, a juhok állatbőrökkel takartattak be: a puha és selyemfinomságu paduai gyapjuból öltönyök és szőnyegek készittettek [8]); a Po vidékén a legfehérebb, Pollentia körül pedig a legfeketébb gyapju nyiratott: s bármilly hirben állott legyen is a spanyol gyapju, az olaszországi tartósságra nézve kitett rajta [9]). Lovakban

---

[1]) *Peut-on trouver une plus noble institution?* igy kiált föl Montesquieu (*E. des Lois*, VI. 17.). Pedig a nő az aljasság állapotába van lökve, midőn őt el lehet a nélkül vinni, hogy választhatna, vagy kérőjét visszautasithatná.

[2]) *Ὄμβρικοι, ὅταν πρὸς ἀλλήλους ἔχωσιν ἀμφισβήτησιν, κατοπλισθέντες ὡς ἐν πολέμῳ μαχονται, καὶ δοκοῦσι δικαιότερα λέγειν οἱ τους ἐναντίους ἀποσφάξαντες.* Az umberek, midőn perlekednek egymással, fölfegyverkezve, mint a harczban küzdenek: és annak adnak igazságot, ki a másikat megöli. Nicol. Damasc. ap. **Stob.** *serm.* XIII.

[3]) *Positosque vernas, ditis examen domus,*
Circa renidentes lares. **Horat.** *Epod.*

[4]) *Olim ex Italiae regionibus longinquas in provincias commeatus portabant.* **Tacit.** *Ann.* XII.

[5]) **Strabo**, V. — [6]) *Italus, vitulus.* — [7]) **Polybius**, II.

[8]) **Strabo**, V. **Plinius**, VIII. 48. — [9]) **Varro**, *De lingva lat.*

s gazdag volt a tartomány : a venetek tartományabeli lovak külföldön is keresettek voltak, s Apulia igen számos fajokat tenyésztett [1]).

A régi olaszok gyakorlati életbölcseségének nyomait a romaiak által idézett némelly közmondásokban találjuk föl; mellyek még akkor lehettek életben, midőn a földmüvelés még nem bizatott rabszolgákra. „Nyomorult földmüvelő az (mondák), ki pénzen veszi azt, a mit saját telkén is megtermeszthetne. Szegény a családfő, ki nappal teszi, mit éjjel is elvégezhetne, kivéve a kedvetlen időjárást; még szegényebb, ki munkanapon végzi, mit ünnepnap is megtehetne; s legszegényebb, ki derült idő mellett inkább dolgozik a házban, hogy sem kint a szabadban [2]). A szántóföld kisebb legyen a földmüvelő erejénél; hogy a küzdésben ezé legyen az elsőség [3]). Ne szántsd a rothadt földet [4]). A kora vetés gyakran megcsal; a késői soha sem, ha csak elhibázott nem volt [5]). A vetőmagban nem kell gazdálkodni“ [6]). Saját vetéseik és szomszédaik számára könyörögtek az istenekhez jó termésért [7]); s a censorok megbüntették azt, a ki többet szántott, hogy sem ásott [8]). Legjobb nyereséggel kinálkoztak a rétek; s Cato az iránt kérdeztetvén, mellyik volna a legjobb mód, földmüvelés által vagyonra szert tenni, felelé : „Ha valakinek sok legelője van.“ ‚S ez után mire van még szüksége az embernek‘? „Meglehetős legelőkre.“ ‚S harmadszor‘? „Legelőkre, habár nem sokat érnének is“ [9]). Ő maga azt mondta : „Jól szántani annyi, mint jól müvelni a földet.“

Innen látható, hogy mindezen közmondások a földmüvelésre vonatkoznak, melly Olaszországban virágzó állapotban volt. S valóban csak a földek feldarabolása és szorgalmas müvelése fejti meg nekünk, mint táplálhatott egy nem igen nagy kiterjedésü tartomány olly nagy számu népességet.

A bányák márványt és érczeket szolgáltattak; később a romai senatus megtiltá, négyezer munkásnál többet alkalmazni a vercellaei bányákban [10]).

A jövevény-népek első gondja volt, elfoglalni a partokat; minthogy Olaszország fontosságát kereskedési tekintetben valamennyien belátták. Felső-Olaszország Illyricummal állt közlekedésben; s Adria nevezetes kereskedő-város volt. Genuában a ligurok fanemüeket, méz-

---

[1]) **Strabo**, V. — [2]) **Plinius**, Hist. natur. XVIII. 6.
[3]) **Columella**, I. 3. — [4]) **Cato**, V. 34.
[5]) **Columella**, XI. 2. — [6]) **Cato**, V. **Plinius**, XVIII. 21.
[7]) **Columella**, XI. 3. **Plinius**, XVIII. 13.
[8]) **Plinius**, XVIII. 7. — [9]) **Colum.** VI. *Praef.* **Plinius**, XVIII. 5.
[10]) **Livius**, XXXIII. 4.

gát, viaszt, mézet, állatbőröket cseréltek be gabona-, olaj-, bor-, zsir-, és átalában élelmi szerekkel [1]), s ligustinoknak nevezett durva öltönyöket küldöttek kültartományokba; a bruttiak szurkot és kátrányt, a venetek, samnitek, apuliaiak gyapjut vittek a kereskedésbe; a sabinok a felső Apennineken keresztül, a Salaria uton jöttek tengeri sóért a praetutiakhoz; az umberek hamuból nyertek sót; a lipariak, rutulok, volscusok, campanok hosszu és gyors bárkákon, a ligurok apró, durva faragásu csónakokon járták be a tengert.

Kereskedés.

A legrégibb kereskedési utat a Havasokon át tyrusi Hercules, vagyis a kereskedés nyitotta meg. Ennek a balti tengerig kiterjedését az ambra használata mutatja, melly ezen az uton került felső Olaszországba: honnan azt a romaiak és görögök kapták; innen eredhet a Ponak Eridanus neve, vagyis távoli folyó, melly az éjszaki tengerbe ömlik *).

Hetruskok.

Az aboriginek és pelasgok miveltségéből látszik származottnak a hetruskok uj miveltsége; melly sok tekintetben sajátszerü, némi részben pedig a görög-, és ásiaihoz hasonlit. Egy napon, midőn egy földmüves barázdát vont, Tages emelkedett ki abból: alakjára nézve gyermek, értelmére aggastyán; ki, hasonlóan a babyloni Oanneshez, egy tant hirdetett, melly a haruspiciumok tudományának alapját teszi: s a szent könyvek neki, s tanitványa- Bacchesnek tulajdonittatnak [2]). E mythus, mellyel a hetruskok állandó lakásokhoz kötött élete kezdődik, szorgalmas, és egyszersmind papi hatalom alá vetett népre mutat. Jóllehet a papok nem képeztek külön castot, mégis valódi tulnyomósággal birtak: nem türtek semmiféle idegent; és hatalmukat az isteni jog- és auspiciumokra épiték. A családokban megörökült papi méltóság hierarchiailag volt rendezve: a tanonczok camilloknak neveztettek; a főpapot pedig mind a tizenkét néptörzs, szavazattöbbség után választotta. A papi collegium határozott a háboru és béke fölött; vallási szertartások közt választattak a tisztviselők, alapittattak a városok, rendeztetett a tábor, osztatott föl a nép curiák- és centuriákra: szentek voltak a határok,

---

[1]) **Strabo**, IV. V.

*) L. a [2]) alatti jegyzetet a 399. lapon, és Schlözer ‚Allgem. Nordische Gesch.' Halle, 1771. 9. 29. 37. stb. l. S.

[2]) Rituales nominantur Etruscorum libri, in quibus praescriptum est, quo ritu condantur urbes, arae, aedes sacrentur, qua sanctitate muri, quo jure portae, quo modo tribus, curiae, centuriae distribuantur, exercitus constituantur, ordinentur, caeteraque ejusmodi ad bellum, ad pacem pertinentia. **Festus.**

szent a földmüvelés; a valláson alapult a tulajdonjog, a köz- és magánjog; maga az Isten parancsolta a földek felosztását, a békés együttélést, a határok tiszteletét: különben nyomoruság, dögvész, villám és vihar volt a büntetés.

Jóslatok.

A papok foglalkozásai közé tartozott, a madarak röptének [1]), s a mennydörgés- és villámlásnak értelmezése: azt mondják róluk, hogy a villámot vonzani (elicere) tudták, s észrevették azt is, hogy a szineket változtatja, néha az égből esik alá, máskor pedig a földből lövel kifelé [2]). Szertartásilag a villám fumida, sicca, clara, peremptalia, affectata (fulmina) nevezetek alatt volt náluk ismeretes . . . .; ha középületbe ütött, az egész tartományt érdekelte a dolog, és harmincz évre szólt az abból vont jóslat; ha magánlakot ért, csupán az egyént érdekelte, s befolyása legfölebb tiz évig tartott: a hely, hová beütött, szentnek tartatók.

Vallás.

Egy részről dicsértetni halljuk a hetruskokat, mint kik nem adtak hitelt a görög regéknek [3]); más részről pedig a babonaság mestereinek tartatnak. Tudjuk, hogy a tarquinii papok megölték a foglyokat; máskor ismét a hetrusk augurok daemoni öltözetekben jelentek meg az ellenség előtt, kigyót és fáklyát tartva kezökben. Melly két dolgot csak

---

[1]) A madarak vagy *vidámak* voltak, midőn szerencsét és boldogságot, vagy *szomoruak*, és ekkor szerencsétlenséget hirdettek. Mindenik osztály több alosztályokat számlált: *aves volsgrae*, mellyek csőreik- és karmaikkal szaggatják egymást; *remores*, mellyeknek megjelenése a vállalatot késlelteté; *inhibae*, *inebrae*, *enebrae*, mellyek azt akadályozták; *arcuivae*, *arcivae*, *arcinae*, mellyek annak más fordulatot adtak. Az iránt nem vagyunk tisztában, mit jelentsenek az *oscines* és *praepetes*: ugy látszik azonban, az előbbiek hangja valamelly kedvező, vagy kedvezőtlen jóslatot adott; az utóbbiaknak pedig röpte volt kedvező jóslattal, főleg ha egyenes irányban történt a szemlélővel. Ha e madár után egy másik baljóslatu következett (*altera avis*), az előbbi augurium megsemmisitetett. Ez auguriumoknak nagy befolyásuk volt a tisztviselők választására, s általában a közügyek folyamára a romaiaknál. Valamelly bagoly megjelenése gyakran felfüggeszté a népgyülést; mert halált, vagy tüzet jelentett: holott Atheneben a legörvendetesebb jelentéssel birt. A sas, Jupiter madara, mindig szerencsét jósolt a hetruskok-, és romaiaknál. L. **Creuzer**, *Symbolik*.

[2]) *Etruria erumpere quoque terra fulmina arbitratur.* **Plinius**, H. N. II. 53.

[3]) Sed Roma tam rudis erat, cum relictis libris et disciplinis hetruscis, graecas fabulas rerum et disciplinarum erroribus ligaretur (?), quas ipsi hetrusci semper horruerunt. **Cato**, *Origines*. És **Placid. Lutat** (ex **Tages**, *Schol. ad Thebaidem* Statii, IV. 516); Deum Demagorgona, cujus nomen scire non licet . . . principem et maximum deum caeterorum numinum ordinatorem.

az által egyeztethetni meg, ha a titkos tanok és a népvallás közt különbséget teszünk. A hozzánk eljutott csekély számu iratokból azt látjuk, hogy a hetruskok vallása szigoru és komor volt: mint olly népé, mellynek, valamint a világ számára is, ki volt mérve a papok által a századok száma. Tanaik szerint Isten a világot 6000 év alatt teremté: az első ezred alatt az eget és földet, másodikban az ég boltozatát, harmadikban a vizeket, negyedikben a napot és holdat, ötödikben a madarak, csuszómászók, és egyéb a légben, földön és vizben élő állatok lelkeit, a hatodik évezredben az embert; s ennek nemzetsége épen addig fog tartani, meddig a teremtés munkája tartott [1]).

Ha Passerinek hitelt adhatunk [2]), a hetruskok titkos tanainak alapvonásai voltak: egy Isten, egy kinyilatkoztatás, sárból képezett ember, ki bünbe esett; a jók haláluk után istenekké változnak; a kisebb vétkekért ezen, vagy a más világon kell bünhödni; a nagy bünösöket örök büntetés éri. A nép vallásában három fő istenség volt: Tina, vagy Jupiter, Cupra, vagy Juno, és Minerva; s mindenikének külön temploma volt minden szövetséges városban. Tizenkét alárendelt istenség, hat férfi és hat nő, müködött Tina, a világ lelke-, s minden dolgok okfejének oldala mellett. Tina mellett, és gyakran vele ugyanazonositva Janus uralkodik, Camasena nő- és halnak testvére; ki kulcsot hord kezében, mellyel az esztendőt és a kapukat felnyitja, s kettős arczával kelet-, és nyugotra néz. Az ő tiszteletére uj-év kezdetén ajándékul küldetni szokott fügegyümölcs és babérlevél eléggé bizonyitja, hogy tisztelete földmüvelők közt kezdődött.

---

[1]) Igy a persáknál is fölleljük a tizenkét ezres számot, a zodiacus tizenkét jegyei szerint felosztva; a hinduk szerint is e világ tizenkét ezer isteni évek alatt végződik. — **Goesius** által (258. l.) idéztetik e *Fragmentum vegoiae Arrunti Voltumno*: Scias mare ex aethere remotum. Cum autem Jupiter terram Hetruriae sibi vindicavit, constituit, jussitque metiri campos, signarique agros; sciens hominum avaritiam vel terrenam cupidinem, terminis omnia scita esse voluit, quos quandoque ob avaritiam prope novissimi (octavi) saeculi datos sibi homines malo dolo violabunt, contingentque atque movebunt. Sed qui contigerit, moveritque, possessionem promovendo suam, alterius minuendo, ob hoc scelus damnabitur a diis. Si servi faciant, dominio mutabuntur in deterius. Sed si conscientia domestica fiet, celerius domus extirpabitur, gensque ejus omnis interiet. Motores autem pessimis morbis et vulneribus afficientur, membrisque suis debilitabuntur. Tunc etiam terra a tempestatibus vel turbinibus plerumque late movebitur. Fructus saepe laedentur, decutienturque imbribus atque grandine, caniculis interient, robigine occidentur, multae dissensiones in populo fient. Haec scitote, cum talia scelera committuntur: propterea neque fallax, neque bilinguis sis, disciplinam pone in corde tuo.

[2]) Pict. Etr. in vas. col. II. p XI.

Minden isten, minden ember, minden ház, minden város saját védszellemmel birt; e védszellemek voltak a közbenjárók az ember és istenség közt. Kettő szüntelen az ember körül van: egyik jóra vezeti, a másik rosszra ösztönözi őt. A házat, mindazon örömekkel, mellyekkel kinálkozik, a laresek őrzik; mialatt a penatesek, az istenség szellemei, bőséget és örömet hintvén el abban, a haza, család és birtok háromszoros java fölött őrködnek. Voltak köz, és családi penatesek: az elsők Jupiter és Vesta oltalma alatt álltak, s a templomokban imádtattak; az utóbbiak a családi tüzhely körül tiszteltettek. Ezek valamikor emberek voltak; s midőn a lélek elvált a testtől, lemur, vagy manes lett belőle: ha nemzetsége által tiszteletben tartatott, lar domesticus nevet nyert; ha pedig éltében gonoszságokat követett el, mint lárva jelent meg, a gonoszok rémitésére [1]). Ez oknál fogva az ősök a ház körül temettetének el. A laresek oltára a családi tüzhely volt, s azok képei a lararium-ban, vagyis a pitvar melletti kápolnában őriztettek. Gyakran a manesek meg is látogaták rokonaikat, azután bizonyos ünnepélyek alkalmával mind előjöttek: miért is emlékök tiszteletére képeik körülhordoztattak.

A Tarquinius Priscus után Romába hozott háromságot némellyek a hetrusk pantheon temérdek istenségeire akarák visszavinni: annál is inkább, minthogy Servius szerint [2]) a hetrusk városok építésénél azt kivánta a törvény, hogy három kapuja, három temploma, három istensége legyen: Jupiter, Juno, Minerva. Lehet, hogy ugyanazon egy istenségnek különféle ábrázolatai voltak, a miket mi mindannyi külön istenségeknek veszünk. Igy például Tina (Jupiter) majd mint olympusi Zeus jelenik meg, majd Bacchus repkényével, vagy Apollo borostyánjával, vagy pedig dicssugarakkal, mint a sabini Soranus; ő a határokat őrző Terminus, ő a hadisten Quirinus, ő az alvilág istene. Juno, kinek hetrusk neve nem jutott el hozzánk, néha Venushoz hasonlit; majd ismét Populonia, a népnek istennője, vagy Libera, a bacchicus Jupiter (Liber) neje. Minerva, a végzetet igazgató istennő, ugyanaz, a mi Nortia és Valentia, vagy pedig Ilithyia. A négy hetrusk penatesek közül [3]) Fortuna és Pales ugyanaz Minerva- és Jupiterrel. A mi Cerest illeti, kezdetben nem igen lévén ismeretes Hetruriában, nem lehet

---

[1]) **Marcianus Capella**, *De nuptiis*, II. 9. egyezőleg a régiekkel mondja: *Verum illi* (hetrusci) *manes, quoniam corporibus illo tempore tribuuntur, quo fit prima conceptio, etiam iisdem corporibus delectantur, atque cum iis manentes, appellantur Lemures. Qui si vitae primoris adjuti fuerint honestate, in Lares domorum urbiumque vertuntur; si autem depravatur ex corpore Larvae perhibentur ac Maniae.* A hetruskok vallásáról Creuzernél sokkal bővebben irt Müller, a III. könyv IV. V. és VI. fejezetében.

[2]) **Arnob.** III. 40. — [3]) **Müller**, *Etr.* II. 87.

egyéb, mint Junonak kettős jelképezése. A genius jovialis, a csudaszerü Tages atyja, a penatesek közt negyedik, Jupiter fiának, és az emberek atyjának tekintetett [1]). Az idegenek- és aboriginekkeli érintkezés által a hetrusk istenek és szellemek megszaporodtak; egyszersmind a régi pelasg hagyományok-, vagy a gyarmatiakból annyi hellen eszméket sajátitottak el a hetruskok, hogy számos edényrajzaikat Görögországban készülteknek mondhatnók. Átalában nem találunk náluk czivakodó s kéjelgő isteneket, mint a görögöknél; bővebb ismereteket azonban nem nyerhetünk tőlök: minthogy a valódi tanok titokban tartattak a papok által, kik a tudománynak és szent allegoriai nyelvnek egyedüli birtokában maradtak.

Kormányzás.

Valamint keleten, ugy itt is, vallásos szertartások közt ment végbe minden nyilvános és magáncselekedet: az emberek álmak, természeti tünemények és csillagjóslatok által vezéreltettek; theocratia azonban nem létezett náluk: mivel a patriciusok megkezdék a polgári müködést, és a politikai jogok függetlenségét előkészité. A nemesség, vagyis a hóditó nép, urakból (lucumones) állott; kik harczosok és papok lévén, mint a chaldaeusok, sziklavárakból tartották alávetésben a sikföld lakóit. Minden városban volt egy illy lucumo, ki minden kilenczedik napon igazságot szolgáltatott, és azt a Volsinia-, vagy Vitulioniában tartott szövetségi gyülésen képviselte. A lucumonok közül választatott a szövetség főnöke [2]); s méltósága jelei voltak: a biborpalást, aranykorona, kormánybot sassal, bárd, nyaláb, curulis szék, és tizenkét lictor, kiket a tizenkét városok szolgáltattak egyenkint.

A felsőbb osztályok védenczei valának az alsóbbak, vagyis a nemzetségek-, curiák- és centuriákra osztott nép: az államot tehát a lucumonok, a nemesség, és a nép képezték.

A tizenkét város belszerkezete nem volt egyforma: de közösen választák a főpapot a nemzeti ünnepélyekre. Mindenik város területe több más tartományi városokat, gyarmatokat, vagy alávetett helységeket foglalt magában, mellyeket a leigázott benszülöttek laktak; s

---

[1]) **Gerhard**, *Emlékirat a hetrusk Pantheonról.* Olvastatott a berlini Academiában, 1845-iki april havában.

[2]) A romaiak csak tudatlanságból nevezték Porsennát királynak. Mások azt hiszik, hogy a Janustól származott királyok egész sorozatát találták föl; s Dempster 2500 év alatt a janisenek, coritok, lartok és lucumonok négy dynastiáját teszi uralkodóvá. Ott. Müller a hetruriai polgári intézményeket a régi Roma intézményeiből fejtegeti: azon véleményben lévén, hogy Roma Hetruriától kölcsönzött.

ezeknek soha sem adattak meg a jogok, mellyeket a romai plebs szerzett magának: valamint a gyülekezetekre sem küldhettek képviselőket; minthogy egyedül csak a lucumonok tanácsa határozott mindenben.

E szerkezet soha sem engedte létre jönni az egységet: a városok és a lucumonok közti féltékenység, az alsóbb osztályok irigysége, párt-, és fajgyülölet marczangolta a tartományt, s nem engedék létesülni a nagy szövetséget Olaszország népei közt, melly után már a samnitek és pelasgok törekedtek, s a mi egyedül Romának sikerült, miután nyilt erőszakkal győzte le rendre a népeket.

Ha támadtak is néha pártok az uralkodó családok közt, ezek oligarchiai szelleme mellett a nép, a község, soha sem alakulhatott meg. A köznép, mellyet valószinüleg a legyőzött aboriginek és pelasgok képeztek, kizáratott a hadseregből; melly ekképen csupa lovasságból állott. Egyedül a romaiak által megtámadott Volsinia fegyverzé föl az alsó néposztályt és a földmüvelőket; kiknek segélyével sikeresen ellent is állott: ez oknál fogva a nép polgári, s végrendelkezési jogot nyert, a patriciusokkal házasságra léphetett, és a senatusban ülhetett. A régi szokásoknak eme felforgatását borzasztó eseménynek tekinték az irigy patriciusok; s ha minden város e példát követte volna, a nép községgé fejlődvén, ez által a szövetség szilárdulást nyerendett: valamint hogy a hetruskok épen akkor voltak leghatalmasbak, midőn Sylla ellen fellázadtak; minthogy a romai uralom alatt a régi osztálykülönbség köztök eltöröltetett.

A hetruskok, mint láttuk, messzire kiterjeszték gyarmataikat; s az által különböztek egyéb hóditó népektől, hogy városokat nem pusztitottak, hanem inkább épitettek. Hasonlóan e részben a pelasgokhoz, a symbolicus fogalmakat és számokat alkalmazták mindenütt: ezért van tizenkét város Hetruriában, tizenkettő a Po mellett, tizenkettő déli Olaszországban [1]), négyszögre épitve, az augur által kimondott szabályok szerint; és rendesen két dombot foglaltak be, mellyek magasbikán a vár emelkedék.

Ipar.

Akár a sok tornyoktól, akár a ‚tirem‘, földmüvelő nevezettől származtassuk a tyrrhenek nevét, ez mindenesetre iparszorgalmukra mutat. Annyira becsülték a földmüvelést, hogy ez a mezei papok collegiumának fölügyelete alatt állott; s ekével jelöltetett ki az ujonan épülendő városok körülete: a földmüvelés tekintetvén a társas élet kötelékének.

---

[1]) Minden mértékeik és felosztásaik alapja a 12-, vagy 10-es szám. A földmérték (*vorsus*), valamint a görög *plectron*, egy 100 lábnyi négyszög.

Hazájok földét ugy ragadák ki a Clanis és Arno árjaiból; melly folyókat gáttöltések közé szoritottak. Haszontalan pyramisok és obeliskek helyett, bámulandó vizvezető csatornákat ástak; mint például a Gonfolinán keresztül: kiszáritván a Segna és Prato közti tavat, mellynek helyén jelenleg Florencz emelkedik; egy másikat Ancisa mellett, a felső Arno-völgy kiszáritására. Adrianál a Po mocsárait csapolták le; s Chianát betömték; máshol ismét az álló tavak medrében, s a vulkánok kialudt tölcséreiben földalatti csatornákat alkalmaztak, hasonlókat az artezi kutakhoz. Daczára minden ügyességöknek, a Maremma levegőjét még sem tudták egészségesebbé tenni; melly vidékről már akkor az mondatott, hogy ott vagy meggazdagszik az ember egy év, vagy meghal hat hónap alatt.

A népnek adóval terhelése az ég büntetését vonta maga után a villámok által. Ősidők óta uralkodtak a tengeren, melly tőlök tyrrheni s adriai nevet nyert: midőn Miletus a persáknak megadta magát, tyrrhen hajók versenyeztek a Közép-tengeren a phoeniciekkel [1]); Agylla 60 gályát adott a phocisiak megtámadására a sardiniai vizeken, s mindekkorig a tenger urainak neveztettek [2]). Megkisértették tulmenni a gadesi szoroson, és gyarmatokat vinni egy ismeretlen szigetre: de e vállalatukban a carthagoiak féltékenysége megakadályozta őket. Sok kikötőket nyitottak a kereskedésnek; mellyek közt nevezetes volt Luni a spezziai tengeröbölben. És ugy látszik, hogy az előkelő polgárok is foglalkoztak a kereskedéssel; miért is Hetruria közvetitőül szolgált a tenger és Olaszország többi részei közt. Igen kitünő pénzrendszerök volt; a temérdek scarabaeus és több más egyptomi müvek, a keleti gyöngyök, és az éjszak ambrája, mik az ő sirjaikban találtattak, mind arra mutatnak, hogy a Nil-tartományok-, Cyrenaica-, s a balti tengerrel közlekedésben álltak.

Hasonlóan minden régi népekhez, tengeri hatalmukkal visszaélve, rablást üztek: a tyrrhen piraták neve annyira félelmessé vált, hogy a rhodusiak nagy dicsőségül tarták, megőrizhetni templomaikban az elfoglalt tyrrhen hajók orrait. Valamint Franczia-ország a barbareskek ellen, ugy a syracusai Hiero kiindult ellenök, megszabaditandó tőlök a tengereket: s csakugyan leverte őket. A harcz nagyon is eldöntő lehetett; minthogy kevés idő mulva, midőn a syracusaiak Elba szigetének elfoglalását vették czélba, egyetlen tyrrhen hajócsapat sem oltal-

---

[1]) **Herodot**, VI. 17.

[2]) *Ναυτικαῖς δυνάμεσιν ἰσχύσαντες, καὶ πολλούς χρόνους θάλαττα κρατήσαντες.* **Diod.** V.

mazta Corsicát, s az ellenséget aranynyal vették rá a visszavonulásra. Szintez történt akkor is, midőn Dénes Caeret fenyegette. Egyébiránt még akkor is, midőn hanyatló félben volt Hetruria, Olaszország legdusabb, hatalmasabb és népesebb tartományának tartatott [1]).

A hetruskok elszigetelt törzs gyanánt tünnek föl előttünk; melly habár a görög családhoz tartozott is, sok eredeti sajátsággal birt. Mint földmüvelő, s városokat lakó nép, minden életmódra alkalmas volt. A községi szövetséges állapot a hatalom magas polczára emelte. A szigoru erkölcsü nemesség a rend föntartása mellett gőgjét is éreztette. Általa fejlődtek és vertek gyökeret a papság tekintélyével föntartott vallásos eszmék: ugy annyira, hogy a szigoru, komor elmélkedés e népnek sajátjává vált. A vallás helyesen összeállitott rendszert képezett, melly az embernek eredetét és rendeltetését is számitásba vette, s az isteneket és embereket egy társaságba egyesité, hol folytonos közlekedésben álltak egymással. Illy rendszernek természetes következménye azon dogma, hogy tudnillik leglényegesebb dolog mindenben a rend; s épen a rend által hatályozott erő következtében uralkodott e nép olly sokáig Olaszországnak legszebb tartományai fölött, s fejlődött ipara a virágzás olly magas fokára.

Ezen önálló sajátság közé azonban csakhamar idegen anyag vegyült: különösen a (hihetőleg) Kis-Ásiából jött görögök, eddig ismeretlen szokásokat és erkölcsöket ismertettek meg e néppel; mellyeket most már igen nehéz elkülönözni az ősi szokásoktól. Ekkor kezdődött a fényüzés; és a vendégségek alkalmával, mellyekben a nők is részt vettek, nagyszerü volt a pazarlás az eledelek- és öltözetekben; főleg pedig válogatott étkeikről voltak nevezetesek [2]). Ama gyalázatosságok, mely-

---

[1]) *Etrusci campi, frumenti ac pecoris et omnium copia rerum opulenti.* **Liv.** XXII. 3. *Etruscos ... gentem Italiae opulentissimam armis, viris, pecunia esse.* X. 16.

[2]) A *lucanica*, a kolbász egy neme, föntartá nevét mai napig is az olaszok közt. *Obesus Etruscus.* **Catull.** 37. 2. *Pinguis Tyrrhenus.* **Virgil.** Georg. II. 4. 193, és Aeneid. XI. 735.:

> At non in Venerem segnes, nocturnaque bella,
> Aut ubi curva choros indixit tibia Bacchi,
> Expectare dapes et plenae pocula mensae.

V. ö. Theopomp. **Athenaeus**nál, XII. 3.

Dionysius, IX. 16.. *Ἀβροδίαιτον γὰρ δὴ καὶ πολυτελὲς τὸ τῶν Τυρρήνων ἔθνος ἐν οἴκοι τε καὶ επὶ στρατοπέδου, ὑπεραγάμενον ἔξω τῶν αναγκαίων πλούτου τε καὶ τέχνης ἔργα πανοῖα πρός ἡδονὰς μεμηχανημένα και τρυφὰς.*

Hölgyeikről is, kik olly szépek voltak, hogy Theopompus azokat *τὰς ὄψεις καλὰς* néven nevezte, nem igen kedvező fogalmat szerez nekünk Horácz, III. 10.:

lyekkel Theopompus a toskákat vádolja, hogy tudnillik a nőközösség mellett még fiszerelemmel is kérkedtek, a tulságig vitt guny jellegét hordják magukon: mi egy részben annál is inkább hihetetlennek látszik, minthogy a gymnasiumokban nem türték a figyermekek meztelenségét; s különben is minden intézményeikben az erkölcsi szigor tünik föl: ámbátor más részről a hetrusk edényeken látható buja rajzok és ábrázolatok az ellenkező vélemény támogatására szolgálnak.

Az évet tizenkét hónapra oszták, mindannyi külön nevekkel, s mindegyik hónap három részre osztatott: idusnak neveztetvén a hónap közepe. A napot délben kezdték számitani.

Ismeretek és tudományok.

A hetrusk betüirás az europai alphabetumok közös forrásából, s a phoeniciai irásjegyekből veszi eredetét; s a hetruskok jobbról balra irtak. Irodalmuk igen régi [1]. Varro, ugy látszik, egy Volumnius nevü tusk tragoediaköltőt ismert; más részről a szinészeket histriones néven nevezték a romaiak, az ister, hetrusk szótól. Tiszteletben tarták a camoenákat, kik a nagy férfiak hőstetteit magasztaló dalokra lelkesítik az embert [2]. A hetruskok irataiból azonban mi sem maradt fön számunkra; sőt még nyelvök is rejtély maradt előttünk. Lami, Lanzi, Passeri, Spanheim, Gori, Bourget a görög, Reinesius és mások a phoeniciai, Merula az arab, Bardetti, Scriechio az éjszaki nyelvekből akarák azt származtatni, olly erőtetett okoskodásokkal, minőkkel a malayi nyelvnek latinból származását is bebizonyithatták volna [3] A tudományos-

---

Non te Penelopen difficilem procis,
Tyrrhenus genuit parens;

s még inkább Plautus, *Cistell.* II. 3. 20.

. . . non enim hici, ubi ex tusco modo,
Tute tibi indigne dotem quaeras corpore.

[1]) *Romuli autem aetatem jam inveteratis litteris atque doctrinis . . . fuisse cernimus.* **Cicero**, De rep. II. 10. S. **Augustinus**, De civ. Dei. XVIII. 24. azt mondja, hogy Romulus jött, *non rudibus atque indoctis temporibus, sed jam eruditis et expolitis.*

[2]) **Cicero**, *Brut.* 19. *Tuscul.* IV. 2.

[3]) Például az eugubini táblák egyikén olvastatik:

Cuestre tie vsaiesvesvvvebistitiste teies.

Ezt igy választák el: *cuestre tie usaies vesv vvebis titiste teies;* és magyarázták: *cuestor tie* οσας *vesum vuebis* τιθεστε *deies;* vagyis: *Questor dicit: quascumque visum vobis constituite dies.*

L. a mi *Archaeologiánkat.* Nem helytelenül állitja Niebuhr, hogy csak két hetrusk szó jelentését tudjuk: Avil Ril, *vixit annos.* A sanscritban Avi élni; Ris *elvágni*, innen a görög ραιω, ρεσσω, a latin *rodo* és *rado*, a német *reissen*, az orosz *riezu.* Ri annyit is tesz, mint *mozdulni*, *lefolyni;* innen a görög ρεω, a latin *ruo*, a

ságnak olly nagy hirében álltak, hogy a romai patriciusok hozzájok küldék fiaikat nevelésbe. Tőlök származtak át Romába több igen jeles tudósok; s még Alarich korában is a hetruriai auguroktól kértek tanácsot, midőn a haza veszélyben forgott. Az orvosi tudományokban is jártasok voltak [1]). A számokat is tanulmányozták; s valószinüleg a romaiaknak nevezett számjegyek hetrusk eredetüek. És szinte bámulattal határos dolog, hogy némi fogalmakkal találkozunk náluk a központi tüzről, egyezőleg Fourier legujabb rendszerével. Egyébiránt sem a tudomány, sem a költészet nem mutathat föl nagyszerü előhaladást ott, hol az egyedül a papi osztályra, s az égi jegyek magyarázatára szoritkozik.

Találmányok.

Hangszereket is találtak föl a hetruskok, minők a tyrrhen trombita, s a tekergős kürt; sip kiséretében gyurták a kenyértésztát, és ütötték rabszolgáikat [2]). Nekik tulajdonittatik a kézi malmok, a hajóorrmányok, és a statera nevü mérleg föltalálása; a romaiak tőlök vették át az arany bullát, a nemesség kitüntető jelét, a consularis nyalábokat, lictorokat, az ifjak praetextáját, a férfiui togát, a curulis széket, a diadalpalástot [3]), a lovaggyürüt, a senatorok és harczosok saruit, a diadalkoronákat, a kertészkéseket, a szinpadi és circusi játékokat, s a fecialisok szertartásait.

Azon kérdést támaszthatjuk itt: honnan van az, hogy a hetrusk

---

franczia *rue*, az angol *ride*. Miért is a hetrusk *ris* egyiktől is, másiktól is származhatik, minthogy az év az idő *lefolyás*ának, vagy *felosztás*ának is tekintethetik. Uj nézettel állott elő nem régiben Bentham Vilmos az irhoni királyi academiában, tudnillik hogy a régi hetrusk nyelv azonegy az iber-celta s ir nyelvvel, mint az jelenleg divatozik e szigeteken; s ehhez képest igyekezett megfejteni az V. és VII. eugubini táblát, minthogy ezek tárgya fontosabb. Szerinte azokon a britt szigeteknek a régi hetruskok által történt fölfedeztetése, s a delejtü használata a hajózásnál emlittetik meg. A VI. tábla a nyugoti föld elosztását ajánlja, hol három sziget van, gazdag és termékeny földdel, számos ökrök- és juhokkal, s temérdek fekete őzekkel, az ásványvizeken, és egyéb folyókon kivül. A VII. azzal végzi, hogy emlékezetébe hozza a phoenicieknek, mikép a fölfedezett szigetek nagyon előmozdithatják a kereskedést, minthogy tenger által védvék az ellenség ellen; s hogy menhelyül szolgálhatnak nekik, ha tartományukat az ellenség elfoglalná. A fölirat 300 év mulva tétetett *a nagy földalatti dörgés után.*

[1]) *Τυῤῥήνων γενεὰν φαρμακοποιὸν ἔθνος.* **Aeschylus**, Theophrastusnál, IX. 15.

[2]) *Arist.* ap. **Polluc.** IV. 56. **Plutarch**, *De cohib. ira.* **Athenaeus**, XII. 3.

[3]) Ugy látszik, hogy a régi olaszoknál e külfény valami jelvényszerüséggel birt, s az embereket az istenekhez akarta közelebb vinni. Ez oknál fogva a triumphator Romában Jupiter módjára volt öltözve, s arcza miniummal festetett be, mint Jupiter képe a Capitoliumban. *Enumerat auctores Verrius, quibus credere sit necesse, Jovis ipsius simulacri faciem diebus festis minio illini solitum, triumphantumque corpora.* **Plinius.**

városok egyetlen történetirót, költőt, bölcsészt sem adtak a világnak, hasonlóan a görög gyarmatokhoz? Honnan van, hogy olly virágzó kereskedés mellett pénzt nem vertek; miután a Populonia- és Volterrában föltalált ezüst- és rézpénzek csupán a Kr. e. 4-dik századig mennek föl? Honnan van, hogy egyetlen hetruriai törvényhozó, vagy hős sem élte tul az ő korát?

E kérdésekre egyedül tudatlanságunk miatt nem felelhetünk. Az olasz régiségek fürkészésével csupán a legujabb korban kezdtek foglalkozni a tudósok; s Olaszország némelly vidékei sokkal kevésbbé ismertetnek, mint Egyptom, vagy Ceylon. Még csak két évtized előtt is alig merte volna állitani valaki, hogy a hetruskok edényeket készitettek: minthogy egyetlen latin iró sem tesz róluk határozottan említést.

Cato minden egyes hetruriai város eredetéről szedett össze adatokat: a régiek harminczhárom történetirót emlitenek, kik az olaszországi városok alapitásáról irtak; mellyek számát Aelian 1197-re teszi [1]). Varro azt állitja, hogy a hetrusk évkönyvek minden város eredetéig fölmennek. Ez évkönyvek azonban a századokat nem száz évvel számitják, a bevett szokás szerint: hanem minden város alapitásának napjától kezdik, s a legutolsónak halálával végzik, ki azon napon született. Ekkor kezdődik a második század; melly ismét a legutolsónak halálával végződik, azok közül, kik annak kezdetén éltek: és igy tovább; világos bizonyságaul annak, hogy a hetruskok születési és halálozási jegyzőkönyveket vezettek [2]). A legsajnosabb veszteség ránk nézve a tyrrheneknek Claudius császár által irt történeteé; mert átalában a romaiak részint megvetésből az iránt, mit a hóditott népeknél találtak, részint irigységből ama nép iránt, melly kezdetben uralkodott fölöttük, később pedig polgárositá őket, olly mélyen hallgatnak a hetruskokról, hogy még csak bámulandó müveik-, épitményeik-, sirjaik- és edényeikről is alig tesznek említést.

Szépmüvészetek.

Még mindig kétséges dolog, valljon a rejtélyes pelasgok, vagy hetruskok épitették-e az iszonyu, ugynevezett cyclopsféle kődarabokból Cortona, Rosella, Fiesole, Volterra, Populonia, Aurinia, Segna, Cossa falait, s a Hercules-kaput Volterrában tökéletesen kerek, és 19 nagy darab faragott kőből álló boltozatával [3]). A Po és Arno torkolatait csa-

[1]) *Hist. varia*, lib. IX. c. 16.

[2]) *Λιτσώζοντο ... παρὰ τοῖς ἐπιχωρίοις μνῆμαι καὶ ἔθνη τε καὶ κατὰ πόλεις, εἴτ' ἐν βεβήλοις ἀποκειμένοις γράφαι.* **Dion. Halic.** II. 138 l.

[3]) L. **Marianna Dionigi**, *Viaggio in alcune città del Lazio che diconsi fondate dal re Saturno.* Roma, 1809.

Petit-Radel, *Voyage dans les principales villes de l' Italie.* Paris, 1815.

tornák és zsilipek által szabályozták; az albanoi tónak lefolyást nyitottak, s a Po folyamot rendes mederbe szoritani szándékoztak: melly vállalat unokáink számára maradt fön. A templomok toscanai rendje a dórihoz hasonlit nevezetes eltérésekkel; de egy sem maradt fön közülök. Vitruv szerint hosszu négyszöget képeztek három cellával, mellyek közt a középső legtágasabb volt; az előcsarnok toscanai modorban faragott oszlopokkal volt ékitve,s a homlokzat faragványokkal ellátva. Templomaik mintájára épült Ceres temploma Romában, a nagy Circus mellett, 494-dik évben Kr. e., A. Posthumius dictator által; mellyet később Augustus rontatott le. A hetruskoknak tulajdonittatnak Románk legrégibb müvei, ugymint a Capitolium külfalai, a Tiberis partfalai, s a nagy cloaca, bámulatos boltozataival..... 1742-ben egy nem kevésbbé bámulandó vizvezető csatorna találtatott föl, negyven könyöknyire a mostani föld szine alatt, kemény mészkőből, melly valószinüleg a poenus háboruk után készült; földrengések, fölébe helyzett épületek,s tizenöt századon át tartó elhagyatottság egyetlen követ sem mozditottak még ki belőle. Szinte hetrusk eredetü a sziklába vágott, s ezer lépésnyi körületü amphitheatrum Sutriban, az adriai szinház, s hihetőleg a veronai amphitheatrum is. A Caereből Vejibe vezető kövezett ut jelenleg is fönvagyon. Bolsena (Volsinii) phoeniciai nyelven a müvészek városát jelenti, honnan a romaiak kétezer szobrot raboltak el.

A mint Varro Porsenna sirját Clusium mellett leirja, az a cretai labyrinthushoz hasonlitott; 300 láb széles, és 50 láb hosszu négyszögü kövekből épült: és öt pyramis emelkedett fölötte, mindegyik 75′ széles, és 150′ magas; a mi csakugyan hihetetlennek látszik [1]). A Castel Dasso s Norchia melletti sirok, amazok egyptomi, ezek dóri modorban, kül alakjokra nézve a legfontosbak azok közül, mellyek mészkőbe vágattak. A norchiai sirokban dombormü találtatik, melly talán egyedüli példája Olaszországban az ószerü homlokzat tökéletes és kiterjedtebb bevégzésének. Az épitészeti modor azon törpeszerüek közé tartozik, mellyet Vitruv barycephala néven nevez, és melly valószinüleg szinekkel ékeskedett.

Az épitmények közül leggyakrabban sirokat találunk Hetruriában, mellyek vagy hosszu sorokban vágvák a sziklákba, a lakhelyek területén kivül, vagy pedig felhányt dombokból állnak. A vulcii rónaságon, hol a régi Volci emelkedék, találtatik egy illy épitmény csucsos bolto-

[1]) Erről az *Archaeologiá*ban szólandunk. Thiersch (*Über das Grabmal des Alyattes.* München, 1833.) Alyattes sirját, mint azt Herodot I. 95. leirja, hasonlónak állitja Porsenna sirjával; honnan a hetruskoknak a lydiaiakkali rokonságukat következteti.

zatu ajtók-, oroszlánok- és griffekkel; Toscanella mellett a Matra völgyében, a sziklákba számos egyforma üregek vájvák; mellyek valószinüleg temetkezési helyet képeztek. Ez üregek födlete legtöbbnyire egyenes, vagy domboru [1]: a holttest a földbe tétetett le, körülvéve lapos kövek-, vagy nagyobb téglákkal, mellyekre mindenféle czifrázatok közé neve volt bevésve. Később a holtak megégettetének, s a hamvak urnákban őriztettek; mellyeken az elhunyt neve, s életkora valának föliva. Néha a sirboltba tétettek le mindazon edények, mellyek a halotti tor megtartására szolgáltak. A föliratok közt egyetlen szó sem foglaltatik, melly valamelly fájdalmat, vagy buskomoly elválást fejezne ki.

Klásások.

A Tarquinii mellett levő temetkezési hely már az 1600-ik év végével fedeztetett föl; a Cornetum melletti rónaság közepén, Civita-Vecchiától 12, a tengertől pedig 3 mérföldnyire, mészkőbe vájva; de csak 1824-ben vétetett bővebb vizsgálat alá: s lord Kinnaird igen sok szép edényeket és becses régiségeket nyert onnan. Némelly sirok boltozatjai vakolva vannak, mint jelenleg szokás; vagy homoru koczkázatból állnak (lacunaria); vagy halgerincz alakuak, mint a régiek padlatai, s négyszögü oszlopok által tartatnak: a világosság csupán a bemeneti nyiláson hat be; a boltozat, falak, oszlopok festvényekkel boritvák, mellyek legtöbbnyire az élet küzdelmeit és veszélyeit, vagy a lelkeknek halál utáni állapotát ábrázolják: mint például a lareseket az őrködő eb kiséretében, szárnyas daemonokat, a mint szekéren huzzák a megholtnak lelkét, vagy kalapácscsal ütnek egy a földön fekvő mezitelen férfi alakot. Némelly rajzoknál észrevehető a görög befolyás; mások pedig még a görögök előtti korszakból, a tiszta hetrusk jellemet tüntetik föl, s fogalmat adnak nekünk e nemzet müvészi képzettségéről: minthogy ezekről épen nem lehet azt állitani, mit az edényekről, hogy tudnillik máshonnan hozattak be Hetruriába. A még sértetlen sirokban több rendbeli, érczből készült tárgyak találtattak, különösen pedig egy több, mint három lábnyi átmérőjü vésett paizs, és egy bronz lárva, zománczozott szemekkel; ugy szinte zománczozott bálvány alakocskák, az egyptomiak hasonlatosságára.

Lanzi, ki a müvészet minden formáját Görögországból származtatja, felkiáltott: „Hol van Hetruriában a négy szárnyu istenség; miként azt a phoeniciek, és tanitványaik, a maltaiak maguknak képzelték? Sőt a hetruriai régi bronz müvek közt, mellyek egyedül tarthatnak számot nagyobb régiségre, találtatik-e, nem mondom, négy, de

[1] L. a mi *Archaeologiánkat.*

két szárnyu bálvány?“ [1]) És Winckelmann : „A legkönnyebb mód a hetruskok iránti véleményt támogatni, az volna, ha Toscanában talált edényeket mutathatnánk föl: de mindeddig egyet sem láthattunk.“ S ime azóta husz év alatt ezer meg ezer illy edény találtatott föl!

A Fiora partjain, kissé éjszakra Tarquiniitól, Civita-Vecchia megett, a caninoi herczeg Bonaparte Lucian, esetleges ásatások alkalmával 1828-ban egész sor sirboltokra akadt; mellyekből mintegy három ezer, különös nagyságu és szépségü edényeket, bronz, arany és elefántcsont müveket gyüjtött össze: s innen azt következteté, hogy e helyen állott Vetulonia, a hetrusk szövetségnek székhelye [2]). Vetulonia még Romának első századaiban pusztittatott el; és igy e sirboltok még a Romulus előtti időkből valók : s mintegy négy századdal előznék meg a görög müvészetek virágzási korszakát. Ezeket tehát méltán eredetieknek lehet tekinteni, s a föliratokban tapasztalható hasonlatosság, a hetrusk és görög irásjegyeknek közös pelasg eredetére mutat.

Hogy a szépmüvészetek jó korán virágoztak Olaszországban, arról történeti bizonyitványaink vannak. Romulus Hetruriában érczből készült szekeret rabolt el; Plinius Roma alapittatását megelőző ardeai festvényekről emlékezik; a romaiak hetruriai épitészeket hivtak meg a királyok idejében, s a nagy cloacát is azok által épitteték: mi a boltbajtásnak igen régi használatára mutat. A capitoliumi nőstény farkas, melly az ó-kornak bármelly remekmüvével kiállja a versenyt, a müvészetek virágzására mutat Hetruriában, Romának ötödik századában. A virágzó város Adria, a gallusok által foglaltatott és pusztittatott el, Romának első századaiban; miért is a pusztitást meg kellett előzniök ama pompás müdaraboknak, mellyek annak helyén talaltatnak, és szorgalmas kutatás mellett még nagyobb mértékben fognak találtatni: mint ezt az ott kiásott gyönyörü edények tanusitják.

Agylla, vagy Caere, ezen, a hatodik században Kr. e. igen hatalmas tengeri város temetője szinte fölfedeztetett : hasonlit egészen a tarquinii temetkezési helyhez, ugyanazon edényekkel. Clusium, Porsenna székvárosa, temérdek edényeket szolgáltatott: mellyeken vésővel faragvák a domboru alakok, s égetve nem voltak. A legszebb illy edények a toscanai nagyherczeg csarnokát ékitik; a Gergely-muzeum pedig Romában a volscusok földén talált régiségeket gyüjtötte össze: itt egyszersmind archaeologiai intézet létezik az illy munkálatok igazgatására. Magni lovag egyéb nevezetességek közt Cornetumban egy

[1]) *Saggio*, II. 258. l. L. **Micali**, XXI. XXIX—XXXV. stb. táblákat.

[2]) E becses gyüjtemény a britt muzeumot gazdagitá.

szobrot fedezett föl égetett agyagból, melly élte javában levő férfit ábrázol, természeti nagyságban, fején arany koronával.

S nem csupán a sajátképeni Hetruriában találtatnak illy edények, hanem Nagy-Görögországban is, Nola, Capua, Nápoly, Paestum körül: ugy szinte Siciliában; sokkal csekélyebb számmal Atheneben, Megara-, Aulis-, Tauris-, Corinthusban, a görög szigeteken, Cyrenaica-, Crimaeában: s a törékeny kréta sértetlenebbül megőrzé a rábizott gyengéd alakokat, mint ezt a márvány, vagy ércz tehették volna. Csekély mélységü sirokban találtatnak: kivéve Nola mellett, hol a Vezuv kitörései husz lábnyi magas réteggel boritották el azokat; és e sirok gypsből kivájt, helylyel közzel festett kamarából állnak: mellynek közepén a holttest terül el; fejénél egy edény, ugy szinte mások körülötte, vagy érczszegekről függenek a falakon; s azoknak kisebb-nagyobb száma és csinja, a megholtnak polgári állapotára mutat. Az egyik legtöbbnyire korsó gyanánt szolgált: s ekkor a serleg is mellette van; más edények egyéb házi szükségre használtattak. A nagyság-, anyag- és mesterséges készittetésöknél fogva legbecsesebbek puszta ékességül szolgáltak; minthogy fenekök hiányzik. Mindezen edények mázosak, és különféle alakokkal boritvák, mellyek áldozatokat, játékokat, mythologiai, vagy hőstetteket ábrázolnak; vagy pedig kedvező jóslatu szavakat [1]) tartalmaznak, vagy a müvész s az istenek neveit állitják elő. Egy csodálatra méltó edény fedeztetett föl Rovo mellett Bari tartományban, 1835-ik évben; magassága 6, átmérője 3 arasz és egy hüvelyk, rajzokkal gazdagon boritott, többrendbeli osztályzatokban, több mint 150 emberi alakot, álarczot, halakat, madarakat ábrázol: jelenleg a nápolyi muzeumban őriztetik. Legujabban számos hetrusk edények találtattak Crimaeában; s egy illyen gyár Panticapaeumban létezett.

A hetrusk edények illy nagy mennyisége nem hogy megoldotta volna a kérdést, hanem még inkább bebonyolitá; s nem is számitva azokat, kik ez edények leirásával foglalkoztak, azt lehet mondani, nincs valamirevaló régiségbuvár egész Európában, ki azokkal vagy átalános, vagy valamelly különös szempontból ne foglalkozott volna. Némellyek erővel görög, vagy atticai gyarmatosok által készitett, vagy épen Görögországban készült és kereskedés által Hetruriába hozott müveket akarnak látni azokban [2]); mintha olly könnyü volna elhinni, hogy az olaszok annyi sok ezer meg ezer edényeket ástak el, mellyeket idegenektől kellett vásárolniok: és pedig Görögországból, hol illy edé-

[1]) *Χαιρε συ — καλος καγαθος καλος χαιρε και πιει — ηο παις καλος.*

[2]) **Raoul-Rochette.**

nyek igen gyéren fordulnak elő. Mások [1]) azt hiszik, hegy ez edények Hetruriában ugyan, de görögök által készittettek: melly nézetöket ama körülményen alapitják, mivel az ábrázolatok leginkább a görög mythologiából vannak véve, s gyakran a föliratok is görögül állnak [2]); mint szinte a müvész neve is görög, és a görög müvészet fejlődésével hasonló lépést tartanak. Ezek véleménye szerint a legrégibb, s a legtöbb müvek a Kr. e. 460-ik évet megelőznék: a többiek nem mennek tul a 300-ik éven, midőn a görög nyelv a föliratokban kiszoritotta a hetruriai nyelvet. A történetirás följegyzé, miszerint Demaratus Corinthusból Tarquiniiba jövén, Euchir, és Eugrammus fazekasokat magával hozta [3]); mi jóformán annyit jelentene, hogy a toscanok a görögöktől tanulták el a kecses rajzolás és helyes mintázás mesterségét. Ugyanazért, folytatják ezek, szintolly méltatlan dolog, hetrusk müvészetről szólni, mintha valaki az europaiak által amerikai földön készitett müveket amerikai müvészet termékeinek venné. Románák első müvei Toscanából jöttek: miért is a romaiak hetrusknak nevezék azon kemény és archaicus modort, melly a görögöknek is sajátja volt: s e véleményökben még inkább megerősödtek, midőn Görögországból sokkal finomabb és tökéletesebb müveket nyertek; mellyekkel összehasonlitván, a hetruskok sajátjának tartották azon modort, melly valójában nem volt más az ó-görög modornál.

Mások ismét minden görög befolyást tagadnak; azt állitván, hogy szintugy a hetruskok, mint a görögök miveltsége a pelasgoktól, vagyis átalában közös keleti kutfőből ered, honnan a hasonlatosság is származik: s ehhez még azt adják, hogy Olaszország megelőzte a miveltségben Görögországot. Innen vitethetett tehát a müvészet át Görögországba, melly azt tökélyre vivé; s a kedvező körülmények bámulandó összhangzásánál fogva ismét a hetruskokra gyakorolhatott befolyást, kikkel a görögök folytonos kereskedési és gyarmatositási viszonyokban álltak.

A legrégibb hetruriai müvek igen nagy hasonlatosságot mutatnak az egyptomi s keleti müvekkel: minthogy azok is kettős arczu alakokat, szárnyas sphinxeket, két vagy négy szárnyu geniusokat, és temérdek scarabaeusokat ábrázolnak. Az első korszakban, melly a XVI. századtól a X-ig tart, az egyenes vonalak, erőszakolt helyzetek, karcsu alakok,

---

[1]) **Millingen**, O. **Gerhard.**

[2]) Több mint 20, Vulciban talált edényeken e fölirat olvasható: τῶν Ἀθηνήθην ἄθλων (τίμι); ‚az athenei jutalmak közüli'; ez a panathenaei edények szokott fölirata.

[3]) **Plinius**, *Histor. natur.* XXXV. 43.

hosszan tojásdad és csucsos állba végződő arczok, ferdén álló szemekkel, lecsüggő karok, egymáshoz tapadt lábak, s az öltözet minden redő nélkül, teszik a fő vonást. A második, vagyis a X. és V. század közti korszakban a körrajzok jobban kivehetők; de a kifejezés, izmok, és helyzet tulzottan vannak előállitva: az ujjak ridegek, a tagok nem illenek egymásba, a szemek merevek, az arczvonások közönségesek, a haj csimbókos. A harmadik modor, melly a görög müvészet virágzásával egykoru, ennek utánzása akarna lenni, ha nem volna tulságos és modoros. Lehet ugyan, hogy görög müvészek és müdarabok hozattak Olaszországba; de az ellenkező sem lehetetlen: s hogy a hetruriai müveken görög föliratok és görög mythologiai tárgyak találtatnak, ezt épen nem lehet Hetruria rovására magyarázni; miután mai napig is latin nyelven készittetnek epigraphok, s a régi mythologiából vett tárgyak dolgoztatnak föl az europai nemzeteknél.

Valószinüleg a görögök és hetruskok is készitettek illynemü edényeket; s kétségkivül egyedül ez utóbbiaktól erednek a Volterra, Tarquinii, Perugia, Orvieto, Viterbo, Acquapendente, Corneto mellett talált, legtöbbnyire halaványsárga, veres mázas edények; mellyeken az alakok feketék, az öltözet az olaszoké, a férfiak és hősök szakállt és hosszu hajat viselnek, s az istenségek szárnyasak. A görög készitmények anyagja sokkal finomabb és könnyebb: belül feketék, kivülről világos sárgák, vagy veresek, és igen ritkán feketék.

Bármint neveztessenek is el e müvek, ama rendszer szerint, mellyhez valaki hajlik [1]), mindenki elismeri azok formájának keresett szépségét: a rajzok már nem olly tökéletesek, mivel azt gyorsan kellett a még puha agyagon végezni.

Mint kőmetszők és érczöntők is különösen kitüntek a hetruskok; s mint vésnökök, fametszők és aranymüvesek jeles munkákat készitettek. A hetruriai serlegek és aranymüvek még Atheneben is keresettek voltak ennek fénykorában. Készitettek még ezüst serlegeket, elefántcsont- és drága-kövekkel ékesitett trónokat, curulis székeket, diadalkocsikat, fegyverzeteket; továbbá homoruan kivágott érczтükröket, mellyeket sokan csészéknek, vagy tálaknak tartottak.

E virágzó miveltségnek még emléke is elenyészett a marsokkali csatákban, s a Syllával viselt háboruban; midőn a nagylelkü férfiak, az emlékek, és főleg az iratok, mind megsemmisültek. Ekkor enyészett el a hetrusk nép, tudománya- s irodalmával: a nemeslelkü hazafiakat

[1]) Hetrusk, görög, görög-olasz, olasz-görög, campaniai, sicul, athenei ceramographicus edények.

számüzte a dictator; azután Augustust magasztalták a költők, hogy a hetruskok oltárait felforgatta [1]). A városokban romai gyarmatok telepedtek meg, a latin nyelv uralkodóvá lett, a földbirtokosok haszonbérlőkké váltak, a görögök csak mint tengeri rablók- és gaznépről beszéltek rólok, a romaiak pedig mint jósok- és müvészekről; s maguk a hetruskok közt is az idegen uralom a multnak minden emlékét elfojtá: s egyéb vágyat sem éreztek magukban, mint hogy egészen romaiakká váljanak. Szintezen módon veszett ki alig egy század alatt a mexicoi miveltség is.

HUSZONHATODIK FEJEZET.

Nagy-Görögország [2]).

Az olasz miveltség tehát két különböző miveltségből eredt, tudnillik a pelasg-, vagyis inkább régi görögből, mellyet a tartomány őslakói fogadtak el, tovább a hetruskok rasen miveltségéből: ehhez járult később egy harmadik, a hellen gyarmatok által Olaszországba hozott miveltség, melly fény- és tartósságra az előbbieket meghaladta. A görögök, kik a mint már láttuk, temérdek gyarmatokat küldöttek hazájok határain tul [3]), főleg a kivivott szabadság korszakában (460—350.), Olaszország minden részeit szinte elárasztá azokkal [4]), s legin-

[1]) *Eversosque focos antiquae gentis etruscae.* **Propert.**

[2]) Nagy-Görögország neve sem Herodot-, sem Thucydidesnél nem fordul elő; hanem legelőször Polybiusnál (II. k. 12. f.). Ennek okát Strabo abban keresi, hogy a görögök ott igen kiterjeszkedtek: Festus és Servius (*Aen.* I. 573.) az ezen tartományban fekvő sok görög városokban; mások ismét másban. Delisle, D'Anville, Micali véleménye szerint Nagy-Görögország nevezete onnan ered, mert nagyobb volt keleti Görögországnál. Némellyek e név eredetét az itt támadt és elterjedt Pythagoras-féle bölcsészetben keresik; és Synesius (*ep. ad Paeonium*) V. századbeli püspök, azt mondja, e név mindazon tartományokra kiterjedt, hol a Pythagoras féle titkos szertartások gyakoroltattak. Sőt ollyanok is találkoztak, kik a ‚nagy' nevet onnan származtatják, mert a többi Görögországot miveltség- és bölcsészetben megelőzte. Ugy látszik, ez általános nevezet Roma III. századának végeig tartott, midőn a népek az általuk lakott vidékről kezdték magukat nevezni.

Szintugy bizonytalanságban vagyunk e tartomány kiterjedéséről. Rendesen nyolcz kerületre osztják azt, mellyek: Locris, Caulon, Scylla, Croton, Sybaris, Heraclea, Metapontium, Tarentum gyarmatokról neveztettek el; és igy Apuliát, Lucaniát és Bruttiumot foglalta magában.

[3]) L. fönebb, 118. l.

[4]) A Pyraeusban nem rég egy rendelet találtatott föl, mellynek erejénél

kább a nyugoti partokon telepedtek meg. A Görögországgali közlekedést az adriai tengeren Spina- és Ravennából, a tyrrhen tengeren pedig Agylla-, Alsium- és Tarquiniiból tarták fön; azonban igen bajos lenne megmondani, valljon a müvészetekbeni hasonlatosság bevándorlás-, vagy hóditás-, vagy talán a folytonos közlekedésnek eredménye-e? Siciliában, s a déli partokon pedig annyi gyarmatot alapitottak, hogy soha tartomány olly csekély térségen nem mutatott föl olly temérdek várost egymás mellett; mellyek mindegyike önálló nép fontosságára vergődött, s megérdemli, hogy az utókor emlékében föntartassék [1]).

A legszámosabbak és nevezetesbek a tarenti öböl mellett feküdtek, s a nyugoti partok hosszában terjedtek el egészen Nápolyig; s alapitóik dórok, achaeusok, vagy joniaiak voltak. A dór gyarmatok közé tartoznak Hybla, Thapsus, Gela, Agrigent, Messina, Tarentum; achaei eredetüek Croton, Sybaris, az ennek helyébe lépett Thurii, s ezek leányai: Laus, Scitrus, Metapontium, Posidonia, Terina, Caulonia, Pandosia; chalcidicei, vagy joniai városok: Cumae, Nápoly, Zancle, ennek leányai Himera és Myle; Naxos, és leánya Gallipolis, Leontini, Catana, Euboea; Tauromenium és Rhegium. Szinte joniai eredetüek Elea, és Scylleum. Ezenkivül még a cretaiak vittek gyarmatokat Brundisiumba, Iria-, Sallentia- s Heracle a Minoaba Siciliában; a thessaliaiak Crimisába s Egestába; az aetolok Temesába; a phocisiak Lagariába.

Siciliában tehát a dórok, Nagy-Görögországban az achivok birtak tulnyomósággal [2]). Sőt némelly városok emléke egészen a trojai háboru

---

fogva egy gyarmat indittatott Adriába, bizonyos Miltiades-, a marathoni győző utódjának vezérlete alatt a CXIII. olympiád táján, hogy ott buzavásárt létesitsen, és egyszersmind a tyrrhenek utját elzárja. *Bullettino di corrispondenza archeologica.* 1836. 135.

[1]) L. **Sainte-Croix**, **Raoul-Rochette**, **Heyne**, *Prolusiones XV. de civitatum graecarum per Magnam Graeciam et Siciliam institutis et legibus. Opuscula Academica.* II. köt. Göttinga, 1787. *Heeren*, VII. köt. franczia ford.

[2]) Görög gyarmatok Olaszországban, alapittatásuk rendje szerint:

1050. Cumae, euboeai Cyme lakosai által alapitva, Troja elpusztulása előtt 153 évvel. Ennek leányai Nápoly és Zancle, melly később Messinának nevezteték; ennek ismét leányai Himera és Myle.

900. Metapontium, a Trojából visszatérő pylusiak által alapitva; később achaeusok és sybariták által népesittetett.

736. Naxos, az euboeai chalcisiak gyarmata.

730. Syracusa, corinthusiak gyarmata; leányai Acrae (665), Casmena (643), Camarina (552).

730. Hybla, megaraiak gyarmata; leánya Thapsus.

730. Leontini, chalcisiak gyarmata; csakhamar rá Catana is.

hőseiig megy föl: igy például Philoctetes Petiliát uj falakkal vette körül; Metapontiumot Nestor bajtársa Epeus alapitá; Drepanumot, Agathyrnumot egyéb e korbeli hősök. Föltéve, hogy e tények csakugyan valók, a tartomány sajátságára eldöntő befolyást nem gyakorolhattak; minthogy a nők társasága nélkül odaérkezett kevés hősöknek szükségkép össze kellett keveredniök a legyőzöttekkel.

Ama nagy változások következtében, mellyeknek a vidék ki volt téve, igen hihető, hogy az eredeti lakosok leginkább a hegyekre vonták magukat: lakatlanul hagyván az egészségtelen partvidékeket, mig a tenger vizei müvelés alá való földet hordtak azokra. Senki sem akadályozta tehát a görögöket, hogy e partokon kiszálljanak; s mig a benszülöttek hegyeik közt a barmászattal foglalkozva tetemesen megszaporodtak, a tengerparti gyarmatok ipar és kereskedés által igen nagy jóllétre s hatalomra vergődtek.

A rónaságon szétszórt benszülöttek rabszolgaságra valának kárhoztatva. Azon első gyarmatosok, kik szolgákat és védenczeket hoztak magukkal, megtarták ezek fölött régi jogaikat; más görögök, kik náluk kerestek menedéket, nem részesültek egyenlő jogokban a régi gyarmatosokkal (σοπολιτεία).

Az alapitók hazájok alkotmányát ülteték át a gyarmatba; miért is a dóri városok aristocraticus, a többiek democraticus szerkezettel birtak. Azonban maga a vándorlás ténye mozditá elő a democratiai intézményeket; miután az aristocraták az uralkodásnak földhez kötött emlékeire nem hivatkozhattak: a democratia tehát mind inkább fejlődött az aristocratia enyésztével, s a kereskedés és jóllét felvirágzásá-

---

720. Sybaris, achaeusok gyarmata; feldulatott 510-ben, ujra épittetett 453 ban; Thurii által helyettesittetett 446-ban.

710. Croton, achivok gyarmata.

707. Tarentum, lacedaemonok gyarmata; leánya Heraclea 433).

688. Gela, rhodusiak gyarmata; leánya Agrigent (582).

683. Locri Epizephyrii, az opusi locrisiak gyarmata. Ezt egy más gyarmat előzte volna meg 724-ben, s egy régiebb Corcyrából.

668. Rhegium, a chalcisiak gyarmata.

664. Messana, a messenieké.

630. Selinus.

580. Agrigentum, gelai.

536. Elea, vagy Velia, a phocaeaiak gyarmata, kik 600-ban Massiliát alapiták.

510. Posidonia, a sybariták által alapitva.

446. Thurii; athenei gyarmat.

433. Heraclea, tarentiaké.

val. A joniaiaknál az uralom nem szoritkozott a fajokra : a tisztviselők ugyan mindig egy osztályból választattak, csakhogy ez osztály tagjai census által jutottak abba. Az egyenetlenség csakhamar kitört a nép és aristocraták közt; kiket a nép a rabszolgák, vagyis a rabszolgaságra juttatott idegenek segélyével kiüzött a városból. Ekképen tehát a közigazgatás az előkelő családok kezéből kivétetvén, a müvészek és iparosok birtokába jutott. E felforgatás igen sok vérbe került; mint ez a gyéren fönmaradt kutfőkből is kitetszik.

Máshol ismét valamelly oligarcha a nép-, vagy legyőzöttekkel egyesülvén, a szegények és gazdagok közé vetette magát, és illy módon tyrannussá vált.

Tarentum (707).

Mi csak a nevezetesebb városokról fogunk itt szólni; s mindenekelőtt megjegyezzük, hogy a dóri gyarmatoknak itt semmi közös gyülpontjok nem volt, hanem többrendbeli érintkezésben voltak egymás közt, ugy szinte Görögország-, és Siciliával : virágzó székei voltak a költészet- és ékesenszólásnak; sok polgáraik elnyerték a koszorut az olympiai játékokon, hires gyógyászati iskolával birtak Crotonban; s törvényhozásuk nevezetes volt. Tarentumot a partheniusok, vagyis a messenei háboru alatt a spartai nők törvényes házasságtöréséből született törvénytelen gyermekek alapiták. E város a messapiaiak, lucanok és más környékbeli népek leigázása után, egyike lett a legelső tengeri városoknak az ötödik és negyedik század közt; azután pedig romlásnak indult a jóllét miatt : habár nem is azon mértékben, mint hóditói el akarnák velünk hitetni; mert függetlenségét egészen Pyrrhus koráig megtartotta (273). Hazájokból hozták magukkal a tarentiak hyacinthi Apollo tiszteletét, és a mérsékelt aristocraticus alkotmányt: mellyet a persa háboru után mérsékelt democratiává változtattak. A tisztviselők fele sors, másik fele pedig szavazattöbbség által választatott; a senatus beleegyezése nélkül háborut izenni nem lehetett. Tarentum igen jeles polgárokkal dicsekedhetik, kik közt a pythagoreus Architas, igen hires mathematicus [1]), gyakran állott az állam és seregek élén.

---

[1]) Az oda, mellyben Horácz a már megholt Architast beszélteti, arra mutat, hogy az görög dolgozat fordítása, vagy utánzása. Az első versek :

Te maris et terrae, numeroque carentis arenae
Mensorem cohibent, Architа ;

nem az általa véghezvitt geometriai tanulmányokra vonatkoznak, mint inkább valamelly elmés megoldására az *arenariának*; mellyel már Archimedes foglalkozott. L. IV. *Könyv.* XVII. fej.

Sybaris (720).

A troezeniekkel egyesült achivok alapiták Sybarist: mellynek népessége rendkivül megszaporodván, a fényüzés igen magas fokára emelkedett; s négy szomszéd nép, és huszonöt város fölött terjeszté ki hatalmát. A Crathis és Sybaris közt elterjedő rónaság egészségtelen mocsárból állott, mellyet a sybariták csatornák által kiszáritottak, és virágzó vidékké változtattak; s jelenleg elhanyagoltatván a csatornák, ujra dögletessé vált a levegő. Köztudomásu dolog a sybariták elpuhultsága, és fényüzése (600—550.): ők tudnillik vendégségeikre egy évvel hamarább küldék el a meghivásokat; hogy annál több idejek legyen igénybe venni a levegőt, vizet, és földet, s drága-kövekkel ékesiteni öltözeteiket; a vendégeknek szintugy a jelenlevő egyének, mint az eledelek jegyzéke, maguk mihez-tartása végett kézbesittetett; zajos mesterségek által nem hagyák zavartatni magukat álmukban, vagy csendes gyönyöreik közt: s ez oknál fogva még a kakasokat sem türték; s egy sybaritáról mondatik, hogy nem tudott elaludni, mert egy rózsalevél összezsugorodott teste alatt; egy másikat pedig a hideg rázott ki, a mint egy parasztot fáradságos munkája közben megpillantott. Mindezen vádak alaptalanok lehetnek; mindenesetre tulságosak, s a város gazdagságát és jóllétét tanusitják: mit leginkább a Carthagoval vitt bor- és olajkereskedésnek köszönhetett e város. A kényelmes élet, a föld termékenysége, s a készség, mellyel a polgári jogokat megadák, olly nagy mértékben növelte a város népességét, hogy Strabo szerint 300,000 fegyveres embert állithatott ki a sikra. Sőt az olympiai játékokat is meg akarák semmisiteni az által, hogy saját városukban sokkal fényesebb játékokat hoztak be, nagyobb jutalmakkal. Kormányformájok mérsékelt democratiai volt; mig végre Telys (510.) tyrannussá vetvén föl magát, 500 előkelő polgárt kiüzött a városból [1]).

Croton (710).

Ezek Crotonba menekültek, az achivok gyarmatába, mellyet rhipei Miscellus vezetett oda; s olly hatalmassá vált, hogy már lételének első századában, 120,000 embert fegyverzett föl a locrisiak ellen: s jóllehet általuk megveretett, majdnem ugyanannyival Sybarist támadta meg; minthogy ez a számüzöttek visszahivása végett hozzáküldött követeket meggyilkolta; s legyőzve vetélytársát, fenekestől fölforgatta (510). Livius szerint Croton körülete tizenkét mérföld vala [2]), s a senatus háromszáz [3]), vagy ezer tagból állott [4]). A régiek tágas-, gyönyörü-,

---

[1]) **Domenico Maringola Pistoja**, *Delle cose di Sybari.* Nápoly, 1845.
[2]) IV. Könyv. — [3]) **Laertius** és **Jamblichus**. — [4]) **Val. Max.** VIII.

fényes-, gazdag- és boldognak hirdeték e várost : mellyről az mondatik, hogy dögh alál soha sem látogatta meg. És innen a közmondás : ‚Nil Crotone salubrius'. A másik közmondás, hogy : ‚az utolsó crotoni lakos többet ér a legelső görögnél' [1]), athletáinak nagy számán alapul; kik 26 olympiád alatt 13-szor nyerték el az olympiai játékok alkalmával kitüzött legnagyobb dijt Milon egy bikával küzdött, s vállaira vévén a terhet, körülhordozta azt a küzdtéren : azután pedig egy ökölcsapással földre teritvén a bikát, husát egy nap alatt megemésztette; egy iskolának teteje beszakadván, mindaddig támogatta azt vállaival, mig a benlévők valamennyien megmenekültek, végre egy fát akarván ketté hasitani, kezeivel a fa törzsében benszorult, s e gyámoltalan állapotában farkasok által szaggattatott szét. A crotoni férfiak szépségökről is hiresek voltak, ugy annyira, hogy crotoni Fülöpnek, ki kora legszebb férfiának tartaték, halála után az egestaiak, daczára annak, hogy ellenséges indulattal viseltettek a crotoniak irányában, isteni tiszteletet adtak; s Zeuxis a gymnasiumban küzdő ifjakat látva, azok szépségéből nővéreik kecseire vont következtetést, és istennők mintáiul választá őket.

Pythagoras.

Croton polgári szerkezete mérsékelt democratia volt, mellynek alapjait Pythagoras (élő ember, vagy valamelly jelvény) veté meg, kit Nagy-Görögországnak minden városai alkotmányaik szerzője gyanánt tiszteltek. Azt mondják, ő alapitá a pythagoreusok titkos társulatát, nem annyira azon czélból, hogy a kormányforma megváltoztatását idézze elő, mint inkább hogy férfiakat képezzen az igazgatásra. Azonban bizonyos Cylon nevü gazdag és neveletlen embertől megtagadtatván a társulatbai fölvétel, ez föllázitá a népet a bölcsész politicusok ellen (510); kik halálra üldöztetvén, intézményeik eltöröltettek, s átalános zürzavar állott be [2]). A dolgok illy állapotát hasznukra forditván a diesvágyók, a nevezetesebb városokban a hatalmat magukhoz ragadták. Clinias Crotonban veté föl magát tyrannussá (494.), mások ismét a többi városokban : miből borzasztó öldöklés keletkezett; mig végre az achivok közbenjárására helyreállott a béke. Ekkor az anyaváros törvényei fogadtatván el, Zeus Omorius templomában esküvel pecsételt

---

[1]) Strabo, VI.

[2]) Pythagorast és a pythagoreusok kormányát illetőleg v. ö. **Heyne**, *Op. acad.* II. **Meiners**, *Geschichte der Wissenschaft. in Gr.* I. 401. 464. 469. **Müller**, *die Dorier*, II. 178 l. **Welcker**, *Proleg. ad Theogn.* XLII. l.; s mindenek fölött A. B. **Krische**, *De societatis a Pythagora in urbe Croton conditae scopo politico.* Göttinga, 1830.

szövetség jött létre, mellynek élén, ugy látszik, Croton városa állott. Igy tartott ez a negyedik századig, midőn először is Syracusa tyrannjai, később pedig Roma vevék el függetlenségöket; minek következtében annyira hanyatlásnak indultak e városok, hogy azokat Petronius elporló tetemek és éhes varjuk mezejének nevezné.

A Pythagoras- és övéiről szóló hagyományokban nehéz a valót a mesétől elkülönözni. Tanitványai közé számittatnak Nagy-Görögország hires törvényhozói, Charondas és Zaleucus is; kik egymással föl is cseréltetvén sokszor, szinte mesékkel halmoztattak: mivel a történetirás csekély gondot fordit az emberi-nem jótevőire; boldognak érezve magát, ha annak pusztitóit halhatlanithatja.

Charondas.

Charondas Catanából származott; és hasonlóan a régi törvényhozókhoz, kik nem csak parancsoltak bizonyos tetteket, hanem az emberi akaratot is hatalmukba keriték, törvénykönyvének alapjául az istenek létét [1]), a családot, és hazát vette föl. Az istenektől ered a tettek moralitása: mellyeket a geniusok érdem szerint jutalmaznak, vagy büntetnek. A szülők iránti tisztelet egészen a sirhantra terjed ki, melly poraikat takarja. Ki második házasságra lép, kizáratik a gyülekezetekből; mert egyenetlenséget hint el gyermekei közt. A férj és nő felbonthatják a házasságot: de fiatalabb egyénnel uj szövetségre nem léphetnek [2]). A régi törvényhozók szellemében, ellentétben az ujabbakkal, a családok föntartását tartván szem előtt, a rokonok közti házasságoknak különösen kedvezett: a legközelebbi rokonnak szabadságában állott nőül venni az örökösnőt; ha pedig árva, vagy szegény volt, tartozott elvenni, vagy kiházasitni. Charondas volt a törvényhozók közt az egyetlen, ki a tudatlanság káros következéseit belátván, elrendelte, hogy az államtól fizetett tanitók által, mindenki nyerjen az irás- és olvasásban kivétel nélkül oktatást. Megtiltá a gonosz emberekkeli társalgást, és a polgárnak szinpadoni előállittatását: ha csak különben házasságtörés-, vagy kémkedésről nem volt ismeretes. A rágalmazónak tamariscus koszorut kellett hordani; melly büntetés neme olly becste-

---

[1]) A XII. táblás törvények elseje is igy hangzott: *Dcos caste adeunto.* Justinian ezzel kezdte törvénykönyvét: *De summa Trinitate et fide catholica.* Midőn Franciaországban a polgári törvénykönyv szerkesztése felől volt szó, Portalis a törvényjavaslathoz készitett előbeszédében illőnek találta egy értekezést előrebocsátani *a jogról, és a törvényről általában.* Meg is irták ez értekezést ő, Tronchet, Bigot, Préameneu, Malleville; azonban jobbnak látták azt némellyek elnyomni. L. az okiratok közt a *Törvényhozást.*

[2]) E záradék később igtattatott be. Diod. XII.

lenitőnek tartaték, hogy az illető öngyilkosság által menekült meg előle; s igy a város a képmutatóktól megtisztittatott. Ki a csatatérről megszökött, három napig a köztéren kellett állnia női öltözetben. A birákra, kik a törvénynek határozott szavait magyarázatokkal akarták elcsavarni, büntetést szabott; ugy szinte a visszatorlás büntetését is megengedte. Ki valamelly ujitást akart a törvényben inditványozni, annak mindjárt kötéllel nyakában kellett megjelennie: hogy azon esetben, ha a közvélemény ellene volna, tüstént megfojtathassék.

Hogy a népgyülések függetlensége annál inkább biztositassék, halálos büntetés alatt megtiltá, fegyveresen jelenni meg azokban. Egy napon, midőn katonáit fegyverforgatásban gyakorolná, nagy zajt hallván a népgyülésben, fegyveresen, a mint volt, oda szaladt. Ellenségei szemére vetették, hogy ő az első, ki törvényét megszegi; sőt inkább ‚meg akarom azokat erősiteni', felelé; s kardját keblébe mártá. Aristoteles különösen dieséri törvényeinek szabatosságát, s a nemes előadást[1]); és azt állitja, hogy a chalcidicei városok Siciliában: Zancle, Naxos, Leontini, Catana, Euboea, Myle, Himera, Gallipolis, és talán Rhegium is, tőle nyerték törvényeiket[2]).

Zaleucus.

Sokkal régibbnek tartatik a locrisi Zaleucus; ki némellyek állitása szerint harmincz évvel előzte meg Dracot. Ő szinte az Istentől származtatá törvényeit: s előbeszédében az Isten létét igyekezett bebizonyitani a természetben látható bámulatos rend által; s azt állitá, hogy a gonoszok áldozata s ajándéka nem kedves az istenek előtt, hanem annál inkább gyönyörködnek az igazak erényes tetteiben. S ekképen a parancsoló törvénynyel egyesitvén a tanácsadó morált, a rabszolgákat rettegés, a szabad embereket pedig becsületérzés által ohajtja kormányoztatni. A polgárok ne tápláljanak egymás iránt engesztelhetlen gyülölséget; hazáját senki se hagyja el; a nő ne menjen ki a házból több szolganők kiséretében, sem pompás öltözetben, hacsak nem kéjhölgy; a férfi is csak akkor hordjon gyürüt és mileti öltözetet, ha kéj-

[1]) A szabatosságnak bámulandó példáját látjuk e két versben: *χρὴ δὲ ἐμμένειν τοῖς εἰρημένοις· τὸν δὲ παραβαίνοντα ἔνοχον εἶναι τῇ πολιτικῇ ἀρᾷ.* L. **Diodor**, XII. 11. 12. **Stobaeus**, *Serm.* XLIV. **Arist.** *Pol.* II. 9.

[2]) Charondas és Zaleucus törvényeinek maradványait az okiratok közt, a *Törvényhozás* alatt emlitjük meg. Zaleucusra nézve l. **Bentley**, *Opusc.* 340. l. **Heyne**, *Opusc. acad.* II. k. 273. l., **Sainte-Croix**, *Sur la législation de la grande Gréce*, a föliratok Academiájának irataiban, XLII. Charondasra nézve **Bentley**, és **Heyne**. Mindkettőt illetőleg C. G. **Richter**, *De veteribus legum legislatoribus*. Lipcse, 1791. Nizol, *De historia Homeri* tagadja, hogy Zaleucus a régibb törvényhozó; de Müller őt megczáfolta. (Götting. gelehrte Anz. 1831. 292. l.)

hölgyekhez megy [1]). És igy a szokás önkényének kevés, de határozott törvényeket állitván helyébe, ezek változhatlanságát tulságosan is biztositá; s kizárva minden értelmezést, a szövegnek legkisebb elferditését sem türte : sőt még a hazájába visszatérőnek is megtiltá kérdezősködni az iránt, nem történt-e távolléte alatt valamelly ujitás. Demosthenes bizonyitja, hogy két század folytában csupán egyetlen törvénye szenvedett változást.

Locrisiak (683).

E törvények különösen az epizephyrii locrisiaknál voltak életben, kiknek gyarmata különféle nemzetekből, főleg az ozoli locrisiakból alakult. Egy hosszu harcz alatt a nők rabszolgáikkal közösülvén, férjeik haragja elől az Apenninek tövében találtató mosolygó virányokra menekültek. Ideérkezve, esküvel fogadák a siculoknak: „Mig lábainkkal e földet tiporjuk, s vállainkon e főt hordjuk, közösen fogjuk veletek a tartományt birni"; s ezután kihányván a lábbelijekbe tett földet, s a vállaikon hozott hagymafejeket, fölmentve hitték magukat a fogadás alól, s leigázták a benszülötteket. Féltékenységből háborut viseltek a crotoniakkal; és saját házaikban támadtatván meg ezek által, olly egyenetlen erővel győzték le ezek csapatát a Sagra partjain, hogy a nevezetes győzedelem hire Görögországba is eljutván, az a Dioscurok közbenjárásának tulajdonittatott. Egy a crotoniakon 486-ban nyert győzedelem Ajax rémszellemének tulajdonittaték; kiről azt mondák, hogy a locrisiak mellett küzdött. A kormányhatalom száz család kezében központosult, kik közül választaték a cosmopolis, vagyis főtisztviselő, s ezer senator, törvényhozói hatalommal felruházva; némelly tisztviselők a törvények foganatositására ügyeltek föl. Locris ugyan nem növekedett jóllétben; de legalább megilleti azon dicséret, hogy egyszerü szokásait, és békés jellemét mindaddig megőrzé, mig II. Dénes Syracusából elüzetvén, és ott menedéket találván, mindennemü rendetlenségeket idézett elő a városban. Egyébiránt Pyrrhus koráig megőrzé Locris függetlenségét.

Thurii (446.).

Sybaris romjain épült fel Thurii, olly tarka vegyületü népes-s'ggel, hogy vita támadt, mellyik népet kelljen az uj város alapitójá-

---

[1]) Egyik törvényét Aelian ekkép adja elő: „Ha valamelly beteg az orvos rendelete nélkül bort iszik, habár meggyógyulna is, halálra itéltessék." Pastoret hiában igyekezett az illy ostoba rendelet okait fürkészni. Aelianus azonban, mint gyakran, csalódik; mert Athenaeus, a kiből meritett, azt mondja: *ἐί τις ἄκρατον ἔπιε, μὴ προστάξαντος ἰατροῦ, θεραπείας ἕνεκα, θάνατος ἦν ἡ ζημία.* Ha valaki az orvos rendelete nélkül, egészsége helyreállitása végett bort iszik, az halállal bünhödjék.

nak tekinteni: melly tárgyban megkérdeztetvén az oraculum, azt Apollo gyarmatának jelenté ki. A mérsékelt democratia oligarchiává fajult, midőn a régi sybarita családok oda visszatérvén, a legjobb földeket és a hatalmat magukhoz ragadták. Később e családok kiüzettek, s uj-görögországi jövevények foglalván el helyeiket, Charondas törvényeit fogadák el (390). A lucanok, a thuriiaknak halálos ellenségei, legyőzték, azután pedig szünet nélkül háborgatták őket; mig végre a romaiaknál kerestek oltalmat: minek következtében a tarentiak által megtámadtattak és legyőzettek; mig végre a város romai gyarmattá vált (190).

Cumae (286.).

Cumae, a chalcisiak által alapitott első gyarmat, tengeri kereskedés által virágzott föl; sokáig ellentállott a hetruskoknak, s leányai, Nápoly és Zancle tulélték őt. Mérsékelt aristocratiai alkotmányát Aristodemus hős hadvezér buktatta meg; ki a hetruskok fölött nyert diadalok által megnyervén részére a sereget, meggyilkoltatá az előkelőket, özvegyeiket az orgyilkosokkal kötendő házasságra kényszerité, a cumaeiek hajlamának a kéjelgésre táplálékot nyujtott, és arra fordità gondjait, hogy a magzatok női puhultságban növekedjenek föl: jól tudván, milly könnyü dolog egy erkölcsileg sülyedt nép fölött uralkodni. Végre meggyilkoltatván, szabaddá lett Cumae, s tovább is folytatá tengeri vállalatait és a szomszédokkali harczokat: mig végre a romaiak uralma alá került (345.), a nélkül, hogy Puteoli kikötőjének jelentősége miatt, fontosságát elvesztette volna.

Rhegium (668.).

Szinte a chalcisiak alapitának Rhegiumban is gyarmatot, mellyet ők az aurunciaktól vettek el. E várost aristocratiailag kormányozta az azon messenei családokból választott ezer senator, mellyek a vidék őslakóival egyesültek. A mint e családok kihaltak, mint rendesen történni szokott, oligarchia állott be, mellynek segélyével Anaxilaus tyrannussá veté föl magát (494.). Fiai követék őt a trónon; kik azonban tizenkét év mulva elüzetvén, fejetlenséget hagytak maguk után, melly Charondas törvényeinek elfogadásával ért véget. E törvények uralma alatt békét és nyugalmat élvezett Rhegium, mig I. Dénes (360.) a várost elfoglalá, s kirabolta [1]). II. Dénes némileg fölemelte azt; később azonban egy ott állomásozó romai csapat megrohanván, a lakosokat meggyilkolta (271). Roma ugyan halállal bünteté a kicsapongó katonákat: de Rhegium többé nem nyerte vissza szabadságát.

[1]) Dénes nőt kérvén magának egy rhegiumi családból, a hóhér leányával kinálták meg. Strabo, VI.

Metapontium.

Metapontium-, egyik legnevezetesebb gyarmatról keveset, vagy épen semmit sem tudunk. Nestor utitársai, Trojából érkezve, épiték azt; az achivok és sybariták gyarapiták; Hannibal Bruttiumba vándorlásra kényszerité lakóit: végre a tenger melléki rónaságoknak mindegyre növekedő egészségtelen levegője, teljesen lakhatlanná tette a várost, mint ez Paestum- és más gyarmatokkal is történt [1]). Plinius Juno templomáról emlékezik itt, mellynek oszlopai szőllővesszőkből készültek; ujabb bizonyságaul annak, hogy a dór épitészet faépitményekből ered, és ezek jellegét is megtartá. A sansoni templom, és a paladinok táblája, két régi templom maradványai, polychromaticus épitési modorban.

Posidonia.

Posidonia, a romaiaknál Paestum, az ó-kornak pompás maradványai miatt érdemel figyelmet. Öt mérföldnyi sik térségen négyszögalakra volt épitve e város, 20′ magas és 6′ vastag falakkal, minden vakolat nélkül: számos tornyokkal, s négy, egymással szemközt álló kapukkal. Három nevezetes templom emelkedék benne, mellyek közül Neptun temploma volt a legpompásabb, és legjobb karban maradt fön. Előcsarnoka, hova három lépcső vezet föl, hat homlok- és tizennégy oldaloszlopokból áll; mellyek rovátkosak, minden talapzat nélkül, és alig öt átmérőnyi magasságuak lévén, jóval korábbi időkből valók, mint midőn már a görögök a dóri rendnek is könnyüséget tudának adni. Hires volt évenkint két izben viritó rózsáiról; s a X. század végén a saracenek által feldulatván, annyira feledésbe ment, hogy csak a mult században fedeztettek föl romjai néhány vadászok által.

HUSZONHETEDIK FEJEZET.

Sicilia.

A nap földje, a cyclopsok és laestrygonok szigete, néha Trinacriának is neveztetik: s mythologiai események szinhelye volt. A tágas barlangok, mellyek a sziget különféle pontjain, nevezetesen Val-di-Noto, Spaccaforno és Ipsica körül a hegyekbe vájvák, hol ez üregek, hasonlóan a házak emeleteihez, egymás fölébe helyezvék, voltak hihe-

---

[1]) *Metaponte, par le duc de* **Luynes**, *et* F. J. **Debaco**. Paris, 1833. ivrétben. Nem tökéletes monographia ugyan, hanem előadás- és rajzokra nézve igen jeles munka, e helynek régiségéről.

tőleg a laestrygonok, lotophagok, polyphemek, minden törvény és társas kötelékek nélkül együtt élő népek lakhelyei; mellyek nyájakat legeltetve, vad gyümölcsök- és növényekkel éltek.

Ezek után következnek Ceres és Triptolemus, s a cyclopsok hasznos müködése, az Ortygiában nyájakat legeltető Apollo, s Venus, ki Eryxet Gnidusnak elejbe teszi: olly regék, mellyek e sziget őskori miveltségére mutatnak; ugy szinte Aristaeus is, ki az olajfa mivelésére, olajsajtolásra, s mézgyüjtésre tanitá az embereket; Hercules, ki Gerion nyájait legelteti, az egestai s himerai ásványvizek használatát fölfedezi s tanitja, s az emberi áldozatok helyett uj ünnepélyeket és szertartásokat hoz be. Mercurius és Faunus Siciliából érkeznek Egyptomba; azon népek pedig, mellyeket az uj jövevények Olaszországból kiszoritottak, gyakran e szigeten kerestek menedéket. Igy a sicanok, iber nép [1]), s később (1284.) a siculok és morgetek, az oenotriak által elüzetve, a sziget termékeny keleti részét szállották meg; nyugot felé szoritván a sicanokat. Ezeken tul délnyugotra, a sziklás vidéken, Mazara folyam körül székeltek az elymek: Epirusból jött pelasg faj; mellynek fővárosa Egesta, a trojai Acestes által alapittatott. Szinte trojai eredetre hivatkoztak Drepanum, Entella, Eryx, hol egy cyclopsféle modorban épült Venus-templom állott. Minde hagyományok ősrégi hellen gyarmatokra utalnak; s annyi bizonyosnak látszik, hogy négy rendbeli pelasg törzs telepedett le Siciliában.

Csakhamar hozzájok csatlakoztak a cretaiak, Daedalus által jelképezve: kit Cocalus, a sicanok királya barátilag fogadván, és Minos cretai király őt visszakövetelvén, midőn ez Heraclea Minoát Halycus folyam mellett elfoglalta, ott halálát lelte. A nyolczadik században a phoeniciek és carthagoiak is megszállták a partvidékeket.

Athenei Theocles Siciliában hajótörést szenvedvén, megtetszett neki a sziget, és ajánlotta földieinek, küldenének oda gyarmatot. Meg nem hallgattatván általuk, Chalcis lakóihoz fordult Euboeában, s ezekkel alapitá Naxost az Onobatos folyam mellett (734). Ezt több gyarmatok is követék, mellyek most már nem barbar, hanem olly földre léptek, hol phoeniciai és sicul városok virágoztak; és ezeket elfoglalván, maguknak tulajdoniták az alapitás dicsőségét: s csakhamar az egész partvidéket elfoglalták, Pelorustól kezdve Pachynus- és Lilybaeumig, s innen egész Pelorusig a phoeniciek Motya, Selinus, Panormus, és néhány más városok birtokában maradtak.

A chalcisi városok közt nevezetesbek: Zancle, Megara (727), Himera, Catana, Myle, Leontini. Némellyeket azonegy időben dórok

[1]) Thucydides, VI. 2.

alapitottak, illyenek : Syracusa (733), Hybla, Camarina, Thapsus, Gela (688), Agrigent (580). Az eredet és alkotmány különbözése kölcsönös ellenségeskedésekre nyujtott alkalmat [1]; mi csakhamar e városok végromlását idézte elő. Kezdetben a gyarmatok a benszülöttek leigázása által csillapiták uralkodási vágyukat. Ekkép a tartomány a régi gyarmatosoktól származó csekély számu családok önkénye alá vettetvén, a dicsvágyók csakhamar hasznukra forditák az alkalmat, hogy tyrannusokká vessék föl magukat.

Agrigent. Phalaris (570—554).

A legelső tyrannus leontinii Panaetius volt, ki a szegényeket a gazdagok ellen föllázitá. Agrigent Gela gyarmata, Syracusa vetélytársa, mint minden dór eredetü városok, kezdetben aristocratiai kormányformával birt; később ez is tyrannusok járma alá került: kik közt legkegyetlenebb volt Phalaris. A történetirás gyakran említi az izzó érczbikát, mellybe áldozatait zárta : mi talán csak kisérlet volt, a kegyetlen phoeniciai szertartás behozatalára. Némellyek följegyzék, hogy Menalippus az ő meggyilkolásáról gondolkozott, és ebbeli szándékát Chariton barátjának kijelenté; ki maga részéről megvallá, mikép hasonló eszmét forgat agyában. Kedvező alkalom kinálkozván, Chariton törrel közeledék a tyrannus felé; de az őrök által letartóztatva, még a kinzás alatt sem vallott büntársaira. Ekkor Menalippus előállván, bünösnek nyilvánitja magát, mint a ki első gondolta ki e tényt, s vette rá barátját annak véghezvitelére : emez tagadja a dolgot; miből versengés támadt : mi fölött a tyrannus elcsudálkozván, visszaadja életöket és javaikat azon föltétel alatt, hogy a várost hagyják el [2]. Hasonló gyanuból kegyetlenkedett Zeno bölcsész ellen is; kinek jajgatásai annyira megindították a néptömeget, hogy a tyrannus megköveztetvén, a szabadság azonnal helyreállittatott.

Phalaris utódja volt Alcmanes, azután Alcander, tovább a Pindar és történetirók által magasztalt Theron; ki a carthagoiakat legyőzte s Himerát meghóditotta. Fia s utódja Thrasydeus, Hiero által üzetett ki országából : s e percz óta Agrigentben népkormány állittatott föl a syracusai mintájára (470—405.) : melly alatt a város nagysága tetőpontját érte el, s fényüzés és középületek tekintetében egyike lett a legdusabb és pompásabb városoknak; s azon hir keringett az agrigentiekről,

---

[1] A legjobb tekintélynek látszik e részben **Wladimir Brunet de Presle,** *Recherches sur les établissements des Grecs en Sicile.* Paris, 1845. Adatok tekintetében őt követjük.

[2] **Aelianus,** II. 4. **Athenaeus,** XIII. 8. Phalaris leveleinek gyüjteménye ma már kétségbe vonatik.

miszerint ők ugy épitenek, mintha örökké kellene élniök, és ugy esznek, mintha éltök csak egy napig tartana. Callias, gazdag agrigenti lakos, mindennemü eledelekkel megrakatta asztalát, s a kapu előtt ácsorgó szolgái minden átmenőt meghivtak a vendégségre. Egy napon Gelából érkezett ötszáz lovas haladván el laka előtt, mind megvendégelte őket, és esőre állván az idő, mindegyiknek köpenyt adott ruhatárából. Pinczéjében háromszáz hordó bora volt, száz-száz csebres lévén mindenik hordó. Az elpuhultság olly nagy fokra hágott, hogy ostrom alkalmával tiltva volt a vár őrizetében egymást felváltó polgároknak többet vinni magukkal egy derekalj-, egy takaró-, s egy vánkosnál. Virágzását leginkább a Carthagoval folytatott bor- és olajkereskedésnek köszönheté, melly termékek még nem honosultak meg Afrika földén.

Syracusa. Gelo.

A többi városok szinte tyrannok hatalmába estek, kik egymás ellen harczba keveredtek; mi által csak a helyhatósági szellemet fejleszték a nemzeti egység rovására. A legnevezetesebb városok egyike volt Syracusa, nagyságra a mostani Parishoz hasonló: egy millio kétszáz ezer lakossal, mennyi jelenleg egész Siciliának van. Alapitásától kezdve egész Geloig (735—484.), köztársaságilag kormányoztatott; és ugy látszik, nem igen terjeszkedett: jóllehet időközben Acrae (665), Casmena (643), és Camarina (552) gyarmatokat alapitá. A kormányhatalom a földbirtokosok (geomori) kezében volt; azonban a demagogok által izgatott rabszolgák fellázadtak ellenök: és ezek kénytelenek valának Casmenába menekülni. Gelo, gelai tyrannus az ő segélyökkel szerezte meg magának (483.) az uralmat Syracusában; s ez állam nagyságát a magáéval együtt megalapitá. Syracusát sok más görögök, és az elpusztitott Megara, Camarina, s egyéb városok tehetősb lakóinak behivása és letelepitése által tágitotta, a szegényeket pedig rabszolgákul adatta el; azon elvet tartva szem előtt, hogy könnyebb száz vagyonos embert kormányozni, mint egy ollyant, kinek semmi veszteni valója sincs. Ekkép tehát Gelo hatalmasbbá vált a tengeren és szárazon, mint bármelly más statusa Görögországnak: főleg miután Agrigent urával Theronnal rokonságba lépett. Gabonakereskedést üzött a romaiakkal; s a persa háboru idején Sparta és Athene által segitségre szólittatván föl, kétszáz gályát, husz ezer gyalog és kétezer lovas harczost ajánlott a görögöknek, ha az egyesült hajóhadak vezérlete rá bizatnék. Kérése nem teljesittetett. Különben is a Xerxessel egyesült carthagoiak, Hamilcar vezéröket nagy hajócsapattal küldvén Panormusba, nem engedék, hogy Sicilia s Nagy-Görögország az anyaföld védelmére segitséget küldhessenek (480). Gelo azonban ötvenezer gyalog és ötezer lovas

harczossal ugyanazon nap támadta meg őt, midőn Themistocles Salamisnál győzött: 150,000 afrikai maradt a csatatéren; a foglyok száma pedig olly nagy volt, hogy azt mondák: Afrika Siciliába ültettetett át.

E diadalnál még nagyobb dicsőségére válik Gelonak a carthagoiakkal kötött béke; mellyben azon föltételt szabta ki nekik, hogy az emberi áldozatoktól tartózkodjanak. A gazdag zsákmányt a vitézebbek és a templomok közt osztá el: különösen a himerai templomot részesité benne; a foglyokat pedig a különféle hadtestek közt osztotta föl, és ezek elégséges erőt szolgáltattak a földmivelésre, s megkezdett épitmények, vizvezetők, s Agrigentben egy pompás templom bevégzésére. Gelo vetélytársaival szövetséget kötött; hogy e részről is szabadon mozoghatván, megadhassa Görögországnak az igért segélyt, midőn tudomására jutott, hogy a honszeretet idegen segély nélkül is visszaverte az ellenséget.

Ekkor elbocsátván seregét, összegyüjté alattvalóit, s fegyvertelenül jelenvén meg a fegyveres nép közt, számot adott nekik kormányzásáról; miért is élénk tapsokat aratott. Kezdetben szigorunak mutatkozék: de a mint hatalmát megszilárdulva látta, szelidebb és igazságosabb alakot öltött magára; kedvezett a földmivelésnek, ő maga is a mezőkön tölté idejét; számüzte az elpuhultságra vezető mesterségeket, s méltó volt arra, hogy alattvalói őt legjobb barátjoknak nevezzék. Midőn már az évek terhe rá nehezült, Hiero testvérének adta át a kormányt, s rövid idő mulva meghalt. A carthagoiak és Agathocles tyrannus lerombolták ugyan pompás siremlékét; de erényeinek emlékét nem voltak képesek megsemmisitni.

I. Hiero (478.).

Utódja igen fényes udvart tartott; és azt mondá, hogy a király fülei s palotája mindenki előtt tárva legyenek. Az akkortájban fejlődésnek indult ékesenszólást korlátok közé szoritotta, s a helyett inkább a képzelő-tehetség termékeit pártolta; nála találtak oltalmat Bacchylides, Epicharmus, a számüzött agg Aeschylus, és Pindar; ki őt dalaiban nagylelküsége s igazságossága miatt magasztalja, s ugy állitja elő, mint barátját a zene-, és költészetnek, ki az ő ‚dus, és pompás palotájának ajtait a musáknak megnyitá' [1]); de elhallgatja a fukarságot és erőszakos tetteket, mellyekkel magát bemocskolta. Simonides, ki különösen megnyerte a fejedelem bizalmát, az iránt kérdeztetvén meg általa, mint vélekednék az Istenség természete- s tulajdonságairól, egy napot kért gondolkozásra; ennek multával kettőt, azután négyet, és igy folyvást megkettőztetvén a napok számát: mig végre sarkaltatván a király ál-

[1]) *Olymp.* I.

tal, megvallá, hogy minél tovább gondolkozik e tárgyról, azt annál bonyolodottabb- és homályosabbnak találja. Jelenleg egy kis lányka is megfelel e kérdésre.

Hiero háborut folytatott (476.) Theron, és fia Thrasydeus agrigenti királyok ellen; minthogy testvére- Polyxenusnak, kit népszerüsége miatt gyülölt, menhelyet adtak. Simonides azonban közbenjáróul lépvén föl, rokonság köteléke által pecsételé meg a békét. A Cumae segélyére küldött hajóhada tengeri győzelmet vivott ki a hetruskok fölött (474). Catana lakóit Leontiniba vitte át; ide pedig uj gyarmatosokat szállitott: hogy mint város-alapitó elnyerhesse a hős czimet, és veszély esetére menedékhelyet készitsen magának.

Thrasybulus (467.).

Csakugyan itt halt meg; és testvére Thrasybulus követé őt az uralkodásban: kinek kegyetlenségét megunván a syracusaiak, egyetértésben más városokkal, elkergeték őt; és e tett emlékére évenkinti ünnepélyt alapitottak a szabaditó Jupiter tiszteletére: melly alkalommal 450 darab ökör áldoztatott és emésztetett föl a közvendégségeken.

Syracusa helyreállitá ismét a köztársasági kormányformát (466); s az ő példájára a többi görög városok is elüzve az uj lakókat, visszaadák a régi birtokosoknak elrablott javaikat, és kiváltságaikat a tisztviselőségre. Ebből nagy zavarok és háboruk támadtak: minek következtében a jövevények kiüzettek; és lakhelyül Zancle jelöltetett ki számukra, melly az oda szállitott messenei gyarmatosoktól Messana nevet nyert. E menekültek egy harczias szövetség magvát képezték; és később mamertinok neve alatt megnyiták a szigetet a romaiaknak, vagyis a szolgaságnak. Syracusa a siciliai görög városok élére állva, jóllét- és hatalomban növekedett, s rabszolgák-, nyájak-, és az élet minden kényelmeiben rendkivül gyarapodott [1]). A jóllét első jeléül tekintetett a szenvedés- és gyalázatra kárhoztatott eme szerencsétlenek nagy száma, kikkel egész Sicilia tele volt; izzó vasbélyeg süttetvén rájok, a legdurvább bánásmódban részesültek: kivéve a Hercules által alapitott évenkinti argyri ünnepélyeket.

Mig Syracusa külre igyekezett terjeszteni hatalmát, belülről egyenetlenség zavarta nyugalmát: a tyrannismustóli félelmében alapitá a ‚petalismust'; mellynél fogva fügefa-levélre iratott föl annak neve, kinek jelenléte a város függetlenségét fenyegette; szavazattöbbség által az illető vádlott öt évi számkivetésre itéltetett. Ezen, az athenei ostracismushoz hasonló törvény, a jelesebb polgárokat kizárván az ál-

[1]) **Diodor, XI. 72.**

lamügyek vezetéséből, a főhatalmat a tudatlan néptömeg kezeibe adta; miért is csakhamar eltöröltetett.

A régi siculok még nem irtattak ki egészen; s fölemelve fejöket, Ducetius vezérlete alatt, Hybla kivételével egyesiték a városokat a görögök kiüzésére (451.). A vállalat kezdetben sikerült; később azonban legyőzettek: és Ducetius a syracusaiak oltárainál keresvén menedéket, ezek őt Corinthusba küldék, s ezzel a siculok faja örökre leigáztatott.

Syracusa ezen, és egy ujabb, vetélytársa Agrigent fölött nyert győzelem által megszilárditá hatalmát: legyőzé tengeren a hetruskokat, és átalános békét hozott létre, mellynek árnyékában hatalmasan virágzott. A leontiniiak azonban, fájdalommal szemlélve kereskedésök hanyatlását, jeles szónokuk Gorgias által segélyre hivták föl ellene az atheneieket; kik örömmel ragadák meg az alkalmat a sziget ügyeibe avatkozhatni (427.), melly olly nagy jelentőséggel birt a közép-tengeri kereskedésre. Ők tehát hajóhadat küldöttek a joniai leontinii-, s rhegiumiak segitségére, s néhány éven át táplálták a siciliai egyenetlenségeket: mig végre helyreálliták a békét (413), azon föltétel alatt, hogy mindenki tartsa meg eddigi birtokát. Ekkor a leontiniiak vagy kimerülve a belvillongásokban, vagy átlátva, mikép városukat nem védelmezhetik tovább, önként lecnták azt, és Syracusában telepedtek meg; melly most már fensőbbséget gyakorolt minden mások fölött, bármint igyekeztek is az atheneiek fegyveres szövetséget létesiteni e város ellen.

Tizenegy év mulva, ellenségeskedésre kerülvén a dolog Egesta és Selinus közt, Syracusa ez utóbbi részére állott; a legyőzött egestaiak pedig Athenehez folyamodtak segitségért: azon nézetből indulva ki, hogy e nélkül a dórok tökéletesen le fogják a joniaiakat igázni.

Háboru az atheneiekkel. Syracusa ostroma.

Pericles Sicilia elfoglalásának eszméjét táplálta az atheneiekben; csakhogy elég ovatos volt, azonnal be nem bonyolitni hazáját illy kétes eredményü vállalatba. De annál inkább sürgette ezt a kalandor Alcibiades; és jóllehet a peloponnesusi háboruban egész Görögország Athene ellen szövetkezett, ő nem szünt meg azt mutogatni, hogy Sicilia elfoglalása lépcsőül szolgáland Afrika s Olaszország birtokára. A háboru tehát elhatároztatott; és annak folytatása Alcibiades-, Nicias- és Lamachusra bizaték, a sikernek olly biztos reményével, miszerint a senatus már előre rendelkezett ama sziget némelly tartományainak sorsáról. A bölcsebbek minden kitelhetőt elkövettek a hadjárat megakasztására; bár mennyire tiltá is a törvény a már egyszer hozott határozatnak ujbóli megvitatását. Nicias szintolly buzgalommal ellenzette a vállalatot,

mint a minővel Alcibiades azt sürgette. A nép Alcibiadesnek, és a vakmerő vállalatoknak barátja levén, sietteté azt; és 134 gálya gyült össze Corcyrában, ötezer nehéz fegyverzetü harczossal, az ijászokon és könnyü gyalogokon kivül, s mindössze csak 30 lovas. Tengerre kelvén, Thurii, Tarentum, Locris, Rhegium, atticai gyarmatok, nem igen kedvezően fogadák az athenei hadat: az egestaiak pedig, kik a háboru költségeinek fedezését megigérték, azzal álltak elő, hogy 30 talentumnál több nem találtatik kincstárukban. E körülmények közt Nicias azt tanácsolta, mikép a hazug egestaiaknak ne adjanak több segélyt annál, mint a mennyit megbirnak fizetni, a többivel térjenek vissza Athenebe. Lamachus ellenben Syracusa ellen akart szerencsét próbálni; Alcibiades pedig egyéb városokkal alkudozni. Ekképen tehát kitört az egyenetlenség a főnökök közt: Alcibiades, kinek javaslata elfogadtatott, Athenebe hivatott vissza, hogy feleljen meg az ellene felhozott szentségtörési vádakra; Nicias semmi bizalmat sem helyezvén a vállalatba, habozása által a katonákat elkedvetlenité. Végre Syracusa ostroma megkezdetett (413), miután elég időt engedtek a lakosoknak, magukat élelmi s hadi szerekkel ellátni: mig az atheneiek vesztesége emberek- és élelmi szerekben mindinkább érezhető lett, és bátorságuk is csökkenni kezdett.

Syracusa háromszög-alakban egy hegyfokon állott, három oldalról tengertől környezve: fölötte pedig Epipolis erősség emelkedett. Erős falainak környezete 18 mérföldnyire terjedt ki; s lakosainak száma egy millio kétszázezerre ment. Három kikötője volt a tengeren: a Trogylus, a kisebbik márvány-, és nagyobbik márvány-kikötő, melly 300 gályát foglalhatott magába. Magának a városnak négy része volt: Acradina, Tyche, Temenus, és Ortygium, vagyis ama sziget, melly egyedül képezi jelenleg a várost, és a jelenleg fönmaradt 14,000-nyi lakosságnak maga is igen tágas. A szomszéd latomiák köveiből épült: mellyek később börtönökké alakittattak; és e városrészben legnagyobb bámulatot vont magára Minervának dóri temploma, két homlokzat- és kül oszlopcsarnokkal, mellynek homlokát egy óriási ércz aegis gorgonfővel ékité: a ritka fanemekből faragott ajtók arany- és elefántcsonttal valának dusan kirakva; belsejét pedig beeses festvények disziték; később Archimedes egy délkört rajzolt a padlatra, mellyre a napéj-egyenletkor egyenes vonalban estek a napsugarak.

A demagog Athenagoras csalódásban tartá a syracusaiakat a közelgő vész iránt: ugy hogy midőn az beállott, annyira megrémültek, hogy a nemeslelkü Hermocrates alig volt képes némi bizalmat önteni beléjek. Nicias rendkivüli ügyességet tanusitván az ostrom elrendezésében, már közel volt ahhoz, hogy a várost hatalmába ejtse, midőn Alcibia-

des, ki hazája iránti gyülöletből a spartaiakhoz menekült, rávette ezen dór törzset, hogy a dór Syracusának segitséget küldjön. S valóban el is küldötték a spartaiak Gylippust; és Nicias kellemetlen helyzetben találva magát, más vezérek általi pótoltatását kérte. Athene Demosthenest és Eurymedont küldötte helyére. Az előbbi Nicias lassuságát jóvá teendő, csatába bocsátkozott: mellyet elvesztvén, az ostromnak vége szakadt.

Most már nem volt egyéb hátra az atheneieknek, mint visszavonulásukról gondoskodni: de a mint a horgonyokat fölszedni akarnák, napfogyatkozás állott be; s Nicias a baljóslatu esemény végett hátráltatta az elindulást. E perczet hasznukra fordítván a syracusaiak és Gylippus, szárazon és vizen tökéletesen szétverik az atheneieket (aug. 28.). A syracusaiak az által biztositák számukra a győzelmet a tengeren, hogy hajóik orrait sokkal alacsonyabbra készitették, mint az athenei hajók orrai voltak, s neki hajtván az övéiket az ellenséges hajóknak, ezeket gyakran egyetlen lökéssel elsülyeszték. Eurymedon harcz közben lelte halálát; Nicias és Demosthenes fogságba estek: az egyik önmagát ölte meg, a másik kivégeztetett. Hét ezer fogoly a kőbányákba záratván, ott a nap hevének és esőnek, éhség- és szomjuságnak kitéve veszett el: a nagyobb rész pedig rabszolga gyanánt adatott el. Ez utóbbiak közt szerencsések voltak azok, kik a hazai költők müveit ismerték; többeknek közülök Euripides verseinek elszavalása megszerzé a szabadságot, és hazájokba visszatérhetést [1]). Igy bosszulták meg magukat a syracusaiak, a függetlenségöket fenyegető atheneieken; Athene pedig a kemény csapást egy könnyen feledni nem birta.

Diocles (412.).

E fényes diadal rendkivül nevelte Syracusa hatalmát. Diocles tanácsa után elhatározták az alkotmány reformját: behozván a biráknak sors általi kijelölését; egyszersmind alkalmas egyének szemeltettek ki törvénykönyv készitésére. A bizottmány elnökévé maga Diocles választatott meg: s az általa kibocsátott törvények nem csupán a gonoszok megbüntetését tüzék ki czélul, hanem egyszersmind a jóknak megjutalmazását. E törvények több városok által is elfogadtatván, olly nagy tiszteletben tartattak, hogy Diocles emlékére templom emeltetett Syracusában.

Az Egesta és Selinus közt kiütött szerencsétlen czivódások háboruba bonyoliták Syracusát Carthagoval (410.): mi által a siciliai állapo-

[1]) Euripidest olly nagyra becsülték a siciliaiak, hogy midőn egy rablók által üldözött caunusi hajót akartak elutasitani partjaikról, a mint értésökre esett, hogy a hajó népe e költő verseit szavalja, befogadták őket.

tok egészen más fordulatot nyertek. Az egestaiak által meghivott carthagoiak Hannibal-, Giscon fiának vezérlete alatt elfoglalták Himerát; és ő háromezer foglyot fojtatott meg ugyanazon helyen, hol nagybátyja Hamilcar, Gelo általi legyőzetése után, gyilokszurásokkal végeztetett ki; s Selinust és Himerát földig romboltatta (409).

Ez esemény élénk mozgalmakat idézett elő Syracusában. Hermocrates, Gelo után Siciliának legnagyobb férfia [1]), ki az atheneiek elleni háboruban nagy szolgálatokat tett hazájának, a demagogok fondorlatai következtében számüzetvén, erőszakkal kisérte meg a visszatérést: mi azonban életébe került. E közben a carthagoiak az agg Hannibal, és ifju Himilco vezérlete alatt 120,000 fegyverest küldöttek a sziget meghóditására (406); s ezek hatalmukba keritvén Agrigentet, szintugy az itt találtató remekmüveket, valamint a meggyilkoltak bőreit és fejeit Carthagoba küldték.

Dénes.

Iszonyu nagy volt a rémület Siciliában; s Dénes, Hermocrates fia alkalmat vett magának, hanyagság- és megvesztegethetőségről vádolni a syracusai birákat. Minthogy pedig a vádat nem tudá bebizonyitani, pénzbirságra itéltetett; s nem lévén tehetségében fizetni, el kellett volna vesztenie szólási jogát a népgyülésekben, ha Philistus, ki később Sicilia történetét megirta, tartozását le nem rója helyette; sőt arra is kötelezte magát, hogy bármilly körülmények közt kész a birságot megfizetni érette. Ekképen tehát biztositva levén, még hathatósabban szónokolt a kormányzók ellen; s a nép, melly Hermocrates vállalatában tanusitott bátorságaért különben is kegyelte őt, letette a régi tisztviselőket, s az ujak közé őt is megválasztotta. Mindenekelőtt a számüzöttek visszahivatását eszközölte ki: minthogy azok segélyére bizton számolhatott; tiszttársaival szüntelen ellenkezett, meghiusitván azoknak minden terveit, saját terveit pedig gondosan rejtegetve: azon hirt terjeszté rólok, hogy egyetértenek az ellenséggel; csakhogy a hadsereg vezérletét egyedül nyerhesse meg. S valóban sikerült is neki a szándék; és egyedül küldetett Gela segitségére a sereggel: hol is a népet a vagyonosok ellenében pártolta, az ezektől elkobzott javakkal maga részére nyerte meg a seregeket, és annyira vitte a dolgot, hogy a syracusaiak is kezébe adták a főhatalmat (405).

Most már kémekkel környezte magát, rokonságba lépett az előkelő családokkal, hatvan ezer embert, és három ezer pár ökröt Epipolis erősitésére használt föl; földalatti folyosókat készittetvén általuk, mellyek

---

[1]) **Polyb.** lib. XII. 22.

Labdalum erősséggel tarták fön a közlekedést, s egyszersmind ugy intézkedvén, hogy ostrom esetében a számos nyilások könnyitsék a közlekedést. Eleinte nem igen kedvezett neki a szerencse; s minthogy Gelát nem tudta megvédeni a carthagoiak ellen, a katonák föllázadtak ellene, palotájára törtek, és nejét halálra kinozták. Erőszak- és vérontással Dénes elfojtá a lázadást; azután pedig a felszabadult rabszolgák, a spartai segédcsapatok, és a carthagoiak közt kiütött mirigy által gyámolittatva, ezeket békekötésre kényszerité: kik minden hóditásaikról lemondtak a szigeten; csupán Gela s Camarina városok falait nem engedék fölépittetni. S igy minden városok visszanyerék függetlenségöket, egyedül Syracusa kivételével.

Ennek lakói ujra fellázadnak, és véginségre juttatják Dénest; ki azonban szövetségeseinek megérkezéseig tartva magát, ezek segélyével legyőzi, s lefegyverzi a syracusaiakat. Ekkor a rémület kiséretében aláveti Naxost, Aetnát, Catanát, Leontinit (403.); a föllázadt rhegiumiak békét kérnek tőle: s most már minden erejét az afrikaiak ellen fordithatja, kiket a szigetből minden áron ki kell üznie. Ő tehát 80,000 ember-, és 2000 hajóval szembeszáll a carthagoiakkal (397.); kik Hannibal és Himilco vezérlete alatt 300,000 embert és 400 hajót gyüjtenek össze Palermonál, elfoglalják Eryxet és Motyát, Messanát fenekestől felduljják, s egyenesen Catana és Syracusa ellen indulnak: melly utóbbinak kikötőjét kétszáz, siciliai diadaljelekkel ékitett gályákkal, és ezer apróbb hajókkal ellepik.

Azonban sokkal többet ártott Dénesnek, alattvalóinak elégületlensége; kiktől elhagyatván, a várba kellett menekülnie. A syracusai polgárok szabadságukat visszaszerezni törekedvén, a spartaiak segélyére számitottak: ezek azonban kijelenték, miszerint ők Dénes oltalmára jöttek. Ő egyébiránt jó módjával tudott végezni alattvalóival, miala tt a mirigy a carthagoiak sorait pusztitá (392.); kik végre is a szigetből kivonulni kényszerültek: melly alkalommal a segélyökre jött italioták számára alapitott Tauromenium városát is feladták. Himilco hadvezér viszszatérve hazájába, rongyos öltözetben „templomról templomra kellett járnia, s bevallania szentségtörő bünét; melly gyalázat halálát idézte elő.

Dénes Nagy-Görögország meghóditásának eszméjével foglalkozott (390). A legyőzött városokkal kegyesen bánt: meghagyá függetlenségöket, és váltság nélkül visszabocsátván a foglyokat, egyedül Rhegium városán bosszulta meg magát, hogy a számüzött syracusaiaknak menhelyet adott. Háromszáz hajónak birtokában lévén a város, tizenegy hónapig (387.) tartá ki az ostromot; végre föladva magát, daczára az ifju Dénes által iránta mutatott kedvezésnek, e csapásból többé föl nem üdülhetett.

Később földrengés dulta föl; Caesar ujra fölépité. Barbarossa Fridrik elhamvasztá : ujra fölépülvén, és a törökök részéről több rendbeli ostromokat és földrengéseket állván ki, ugyanazon név alatt jelenleg is létez. (Reggio.)

Még Illyriát és Hetruriát is haddal támadta meg Dénes, a tengeri rablók kiirtásának ürügye alatt; az agyllai templomból ezer talentumot vitt el, ugy szinte ötszáz talentum értékü foglyokat és zsákmányt; gyarmatokat akart szállitni az adriai tengerre, s innen átmenni Epirus- és Phocisba, a delphii templom kirablása végett; azonban a Mago alatt visszatért carthagoiak (383.) meghiusiták szándékát. Kezdetben Dénesnek kedvezett a szerencse: a carthagoiak elveszték hadvezéröket, és Dénes megtagadta a békét; de később legyőzetvén, uj föltételek elfogadására kényszerittetett. Halycus folyam tüzetett ki határul: ugy hogy Carthago Selinus és Agrigent egy részének birtokában maradt. E békekötés nagyon busitá Dénest; és midőn látná, hogy az afrikai sereg közt a dögvész ujra kiütött, megszegve a békét, megtámadta a carthagoi városokat: minthogy pedig az oraculum azt jövendölte neki, hogy akkor fog meghalni, miután egy nálánál sokkal hatalmasabb ellenséget legyőzött, nem erőszakolta tovább a háborut, és ujra megkötè a békét.

E folytonos harczokban a sziget őslakói, a siculok is részt vettek; és azon résznek, mellyhez hajoltak, tulsulyt adtak.

Erélyes és ügyes, de egyszersmind önkényes és erőszakos volt Dénes uralkodása [1]). Azon veszélyek öntudatában, mellyek a tyrannust környeczik, hálószobáját szüntelen változtatá; s mióta borbélya azzal dicsekedett, hogy Dénes életét hetenkint kése alatt tartja, szakállát leányai által perzselteté le. Jupiter szobráról levéteté az arany köpenyt; azt mondván, hogy ‚nyáron nagyon is terhes, télen pedig nagyon is hideg az istenre nézve.' Midőn Proserpina templomát Locrisban kifosztva, duzzadt vitorlákkal evezne haza felé, fölkiáltott: ‚Lám milly kegyesek az istenek a templomrablók iránt'! Aesculapnak arany szakállát levéteté Epidaurusban; mivel, ugymond, nem illik, hogy egy meztelen arczu atyának szakállas fia legyen. Minde kincsekkel, a hajóseregen kivül, két-három száz ezer embert is tartott zsoldjában.

A szabad görögök hajlamát is megnyerni ohajtván, testvérét küldé el maga helyett az olympiai játékokra, kinyerni ott számára a költői borostyánt, mellyel a hizelgők szüntelen biztatgaták őt: s daczára an-

---

[1]) A német Arnold Syracusa történetét megirta egészen Dénesig. Mitford *görög történetének* negyedik részében Dénes az eredeti kutfők tulságos vádjai ellen pártolás alá vétetik.

nak, hogy király volt, a görögök független izlése előtt nem talált kegyelmet: sőt Lysias még azt is bebizonyitani törekedett, hogy egy idegen tyrannus nem méltó arra, mikép az olympiai játékversenybeni részvétre bocsáttassék; mellyek rendeltetése, szorosabbra füzni a szabad görögök közti kötelékeket. Egykor verseit Philoxenus dithyramb-költő előtt olvasá föl; mivel pedig ez a verseket rosszaknak találta, a latomiákba záratta a költőt. Másnap ismét előhozatván őt, más verseket olvasott föl előtte, mellyek hallására az őszinte költő a katonákhoz fordulva: ‚Csak vigyetek vissza, ugymond, a kőbányákba.' Dénes mosolygott, és megbocsátott neki. Szinte nyugodtan hallgatta az ifju Dionnak merész beszédeit; ki Gelo békés uralkodását gunyoltatni hallván általa: „Te, ugy mond neki, Gelonak köszönheted, hogy uralkodol, és bizalmat találsz; azonban csak neked lehet köszönni, ha ezután mindenki megvonja bizalmát." Midőn sógora Polyxenus, ellene szövetkezvén, megszökött, Dénes nővérét Thestét hivatván, keserü szemrehányásokat tőn neki, hogy férjének elillanását ő mozditotta elő; mire ez felelé: „Tehát olly alávalónak tartasz engem, hogy férjem szándékáról tudva, nem követtem volna őt? Örömest osztoztam volna nélkülözéseiben; és örömestebb szeretnék a számüzött Polyxenus nejének, mint Dénes tyrannus nővérének hivatni."

Valamint Machiavell az ő fejedelmét, szintugy Plato rá akarta venni Dénest, hogy a democratia romjain hatalmas államot alapitson, melly elég erős legyen minden idegen görög, vagy carthagoi beavatkozást visszautasitani, s ne hagyja az oska nyelvet a hellen által kiszorittatni; s azt hivé, hogy egy Pythagoras-féle titkos társulatok tagjaiból álló oligarchia e tervnek keresztülvitelére legalkalmasabb volna [1]). Dénes ellenben az idegen kalandorokat pártolta, s dijazta: kik hogy a népet maguk részére nyerjék, fényüzés- és mindennemü kicsapongásnak adták át magukat; az egész nemzeti létet Syracusában központositá, elhanyagolva a többi Siciliát: miért is megharagudván a tanácsadó bölcsészre, abban egyezett meg a spartai hajóssal, ki Platot visszavitte Görögországba, hogy vagy vesse őt a tengerbe, vagy rabszolgaként

---

[1]) A Platonak tulajdonitott levelek, ugy látszik, apocryphok: de kétségkivül szakértő által irattak, a Platohoz legközelebbi korszakban. Bizonyosan Dénesre czélozott Plato, midőn a törvényekről szóló IV. könyvben azt irja, hogy: „valamelly uj kormány szervezésére senki sem alkalmasabb, mint egy ifju tyrannus, ki jó emlékező-tehetséggel bir, tudvágyó, bátor, nemes érzelmektől lelkesittetik, és kinek oldala mellé a szerencse a törvénytudományban jártas férfiakat rendelt Boldog a köztársaság, melly egy bölcs törvényhozó tanácsa által vezérlett korlátlan hatalmu fejedelem által igazgattatik."

adja el. Plato valóban el is adatott : de a pythagoreusok kiváltották őt; megjegyezvén neki, hogy a bölcsész, ha nem ért a hizelgéshez, fejedelmekkel ne társalkodjék.

A pythagoreusok, jóllehet szövetségök felbomlott, és ők maguk is üldöztetének, mindamellett nagy hatalmat gyakoroltak a tartományban; s Dénes tyrannismusa ellen küzdöttek. Ezek közé tartoztak Damon és Pythias *); kik közül az egyik halálra ítéltetvén, olly bünért, mellyet egy gonosz kormány azokra szokott ráfogni, kik mit sem követtek el, a másik kezesül ajánlkozott mindaddig, valamig barátja családjától bucsut venni menend : ki is a kitüzött órán tul elmaradván, Pythias sürgette a maga kivégeztetését barátja helyett. A megérkező Damon ezt nem engedheté meg; miből nemes versengés keletkezett : a bámuló Dénes mindkettőt szabadon bocsátá; kérvén őket, vennék fel őt is, mint harmadikat barátságukba. Képzelhető-e barátság két bölcsész és egy tyrannus közt?

II. Dénes.

Miután a Bacchus ünnepein mint tragoedia-költő elnyerte Dénes a jutalmat (371.), nagy vendégséget adott, mellynek következtében a nagy mértékletlenség-, vagy méregtől halt meg : miután minden tyrannusok közt leghosszabb ideig uralkodott. Utána fia, II. Dénes következett, nagybátyja Dion gyámsága alatt; ki erényes polgár, és Plato barátja levén, rokonának tiszteletét is meg tudta nyerni magának. Azt mondják, Dion azt tanácsolta volna az öreg tyrannusnak : hagyná a koronát nővére Aristomache fiaira, kizárva a méltatlan Dénest; ki is ez okból sietteté atyja halálát, Diont pedig kérlelhetlenül gyülölte. Sem ennek, sem a Siciliába visszatért Platonak nem sikerült jobb utra téríteni a megromlott ifjut; ki az ő tanácsaikban egyebet sem látván összeesküvésnél Aristomache gyermekeinek javára, Diont Italiába számüzte, Platot pedig udvaránál visszatartá, s barátjaikat, a pythagoreusokat szétszórta (359). Dion azonban a corinthusiak segélyével elfoglalta Syracusát; és letaszitva Dénest a trónról, a hatalmat magához ragadta.

A népnek szabadságot hirdetendő, Dion egy kőoszlopra hágott, mellyre napóra volt rajzolva; miért is a köznép mondá : ‚Valamint a nap változékony, ugy az ő uralkodása sem fog sokáig tartani' [1]). S va-

*) Salmasius (Exercitat. Plin.) szerint helyesebben Phinthias. S.

[1]) Az alkotmány, mellyet Plato eszméi szerint akart behozni, egy királyt ismert volna el, a vallás-, és az állam fényének őreül; ki sajátképen főpapi hivatást gyakorolt volna. Minthogy pedig ennek jellemével nem fért össze a vér-, és számüzési jog, ez oknál fogva 35 egyén rendeltetvén a törvények őreül, midőn ezek a

lóban athenei Callipus, ki nagy barátságot szinlelt iránta, megölte őt (354.), és magához ragadta a kormányt; de már a rá következő évben Aristomache fia, Hipparinus fosztá meg őt tőle, ki egészen 350-ig gonoszul uralkodott.

A pártforrongások közepette Dénes pártolókra is talált; s tiz évi számkivetés után ismét elfoglalta a trónt. Attól tartva, nehogy Dion fiában atyja erényei éledjenek föl, megrontá annak erkölcseit: mire ez a szégyen és bánat miatt önmagát megölte. Nehogy a syracusaiak éjjel lakaikat elhagyják, megengedé Dénes a rablóknak az éjjeli fosztogatásokat; és a nőknek valódi uralmat engedett a házban, hogy általuk férjeik tervezeteiről értesüljön. Hizelgők nagy számmal környezék őt; kiknek alacsonyságát eléggé elárulja azon körülmény, hogy a tyrannus rövidlátásu levén, ők is mint rövidlátásuak minduntalan az asztalokba ütődtek.

Timoleon.

Dénes tyrannismusa elől menekülő polgárok épiték Anconát(345.); mások ismét hazájok megszabaditásáról, és a carthagoiak betörése elleni megóvásáról gondolkoztak. E végre az anyaváros Corinthushoz folyamodtak segélyért; melly Timoleont, szintolly nagy hadvezért, mint polgárt küldé hozzájok. Ennek testvére Timophanes, a seregek parancsnokságával bizatván meg Corinthusban, a fő hatalmat magához ragadta. Timoleon hiában igyekezvén őt visszatériteni a jó utra, két barátjai által meggyilkoltatá: miért is némellyek nagylelkünek, mások pedig orgyilkosnak nevezék őt; anyja pedig megátkozta. Ennek következtében éhhalálra szánta el magát; de megváltoztatván ebbeli szándékát, visszavonta magát a közügyektől, és bánatát magával vitte a pusztába. Tizenkét évet töltött itt; azután visszatérve Corinthusba, magánéletet élt: midőn azon ajánlat tétetek neki, menne Syracusa segélyére. S ez ajánlatot azon nyilatkozattal fogadá el, hogy magaviselete meg fogja mutatni, valljon a testvérgyilkos, vagy tyrannuspusztitó nevét érdemli-e meg. Csak husz hajóval és 700 emberrel érkezett Syracusába. Hicetas, ki a legyőzött Dénest a szigetben ostrom alá vette, s egyszersmind a fő hatalmat bitorolta, hiában igyekezett megvesztegetni Timoleont; kinek követői mindegyre szaporodván, Hicetast lelépni kényszerité (343): a szigetvárt, a tyrannus barlangját lerontá; honnan Dénes Corinthusba

---

polgárok élete felől valának itélendők, a legujabban hivatalból kilépett tisztviselők közül a legjobb lelkü férfiakat tartoztak maguk mellé venni. E 35 egyén a senatus-, és néppel együtt határozott a béke és háboru tárgyában. V.ö.Plato VIII. levelét.

menekülvén, mint iskolamester tengette életét. Ezután a carthagoiak ellen fordult, kiknek hadvezére Mago rémültében futásnak eredt (340.); és önkénytes halállal kerülte ki a kereszteni kivégeztetést, melly Carthagoban a legyőzött hadvezérre várakozott. Szint illy módon szabaditá meg Letinus zsarnokságától Engyont és Apolloniát; leverte Mamercust és Hippot, Catana s Messina tyrannusait; visszaállitá Syracusában a szabadságot, és szövetségbe egyesité, Diocles törvényei alatt, a felszabaditott városokat. A szabadságot még inkább megszilárditá a Hamilcar- és Asdrubaltól vezérlett carthagoi seregek fölött nyert diadal által: kiket Timoleon minden siciliai városok függetlenségének elismerésére kényszeritett; mellyek a béke következtében, jóllét- és népességre nézve ismét gyarapodásnak indultak.

E bevégzett mintája egy régi köztársasági hősnek, itéletet tartott a syracusai fejedelmek szobrai fölött; és egyedül azt találta fönmaradásra méltónak, melly Gelot egyszerü polgári alakban ábrázolta. Ezután letévén a hatalmat, magánéletbe vonult: tanácsával azonban tovább is befolyást gyakorolt az ügyek vezetésére, s rendkivüli tiszteletben állott polgártársai előtt. A nélkül, hogy a dicsvágynak rabja lett, vagy a népnek hálátlanságát tapasztalta volna, nagyon elaggott korában halt meg; s midőn teste a máglyára tétetnék, a hirnök kikiáltá: „A syracusai nép csupa hálából Timoleon iránt, ki a tyrannusokat megsemmisité, a barbarokat legyőzte, számos városok függetlenségét ujra kivivta, és Siciliának törvényeket adott, azt határozta, hogy 200 mina fordittatván a temetésre, ezentul minden évben hangversenyek, lófuttatások és testgyakorlati játékok fogják Timoleon emlékét megörökitni.“

Agathocles (316.).

Timoleonnak szándéka volt reformokat hozni be az alkotmányba, nem ugyan Pythagoras és Plato eszméi szerint, hanem a dóri szigor alkalmazása által: azonban a megromlott erkölcsi állapotok gátolák őt ebben; mellyeket egyedül Timoleon erénye ellensulyozhatott némileg. S valóban alig hogy szemét behunyta, a bel- és külzavar azonnal fő fokára hágott; mellyet hasznára forditván Agathocles, egy vakmerő kalandor, ravaszság- és erőszakkal a fazekas mühelyből a trónra jutott föl; mellyen hosszu ideig fön is tartotta magát az által, hogy democratiai érzelmeket szinlelt, az adósságokat eltörölte, a szükölködők közt földeket osztatott ki, a koronát és testőrséget elutasitva magától, s mindenkit készséggel fogadott magánál; de egyuttal az aristocraták-, és Syracusában tartózkodó számüzöttekkel igen kegyetlenül bánt.

Hasonlóan Déneshez, a carthagoiak kiüzetéséről, és Nagy-Görög-

ország elfoglalásáról gondolkozott; s jóllehet az előbbiek szétszórattak a vihar által, Hamilcar vezérlete alatt ismét megjelenvén, Agathoclest megverték, és Syracusát ostrom alá vették.

Mit tesz azonban a vakmerő férfi? Megelőzve Scipio tervcit (311.), seregének egy részével Afrika partjain jelenik meg; mint a norman Vilmos Angliában, ő is felégeti hajóit, hogy a győzelmen kivül minden menekülést elvágjon katonái elől [1]): s négy évig folytatja ott a háborut kegyetlenségek és pusztitások közt. Bomilcar a fő hatalomra vágyván Carthagoban, hanyagul védte magát ellenében, s rábizonyulván az árulás, keresztre feszittetett, és Hamilcar visszahivatása elhatároztatott, ki épen akkor esett el a syracusaiak elleni csatában. Agathocles e közben, Sándor hadvezéreinek példájára királyi czimet vévén föl, a mint a siciliai görög városok lázadása értésére esett, Afrikában hagyván vissza a sereget, visszasietett Siciliába: épen ugy, mint mikor Bonaparte Egyptomban hagyta seregeit. Az ügyek azonnal más fordulatot vettek Afrikában; s övéi, abbeli bosszujokban, hogy magukra hagyattak, két fiát meggyilkolták, magukat pedig az ellenségnek föladták. Agathocles a bünösök rokonain bosszulta meg magát Siciliában. Ezután béke köttetvén a hadakozó felek közt, mindegyik megmaradt előbbi birtokában. Olaszországba is tett rabló beütéseket: megtámadta Crotont, legyőzte a bruttiakat, s pusztitás és dulás közt vonult vissza. Timaeus igazságtalan iránta, midőn azt mondja, hogy egyedül a szerencsének köszönhette fölemeltetését: azonban lelkének fényes tulajdonait vérengző kegyetlenségek által homályositá el. A belcsend, mellyet vasvesszővel tartott fön, eléggé bizonyitja, hogy népét igen jól ismerte; s hogy nem kevésbbé ismerte ellenségeit, azt ismét Carthago elleni merész vállalata tanusitja. Miért is Scipio az iránt kérdeztetvén, hogy ki tanusitott legnagyobb ügyességet a tervezésben, és ennek megfelelő bátorságot a kivitelben, méltán nevezheté Agathoclest, és az öregebbik Dénest.

Maenon megmérgezte őt, s magához ragadta a hatalmat (289.): azonban csakhamar Hicetas által megtámadtatván, a carthagoiakhoz menekült (278). Hicetas strategos, vagy practor név alatt kormányzott; mig végre Thynion jutott a hatalomra: kinek vetélytársa Sosistratus volt. E közben majdnem valamennyi városokban tyrannusok veték föl magukat. Az Agathocles zsoldjában harczolt idegenek hasznukra forditván a zavarokat és pártszakadásokat, elfoglalák Messinát; s megked-

[1]) Szint igy cselekedtek a corcyrai számüzöttek is 413-ban, midőn hazájokat ismét vissza akarták foglalni (Thucyd. III. 85.); s az arabok 824-ben Kr. u., midőn Creta szigetének elfoglalására indultak.

velvén a várost, a férfiakat leölik, és egy romai legio által segittetvén, melly Rhegiumban hasonlót cselekedett, mamertinok neve alatt a várost birtokukba veszik, és a szomszéd államokat leigázzák. Más részről a carthagoiak Syracusa falai alatt dulnak; melly szorongattatásában a város Epirus királyát Pyrrhust, Lanassa, Agathocles leánya férjét hivja föl segélyre: kinek tetteit Roma történetében adandjuk elő.

Agrigent féltékenységből harczba keveredvén Syracusával (446.), ez által legyőzetett. A görögök elleni harczban csak puszta szemlélő maradt; de midőn a carthagoiak Siciliába törtek, Agrigent elpusztittatott (405.): és minden kincsei- s fényétől megfosztatván, e csapásból többé felüdülni nem birt. Uj életet öntött belé Timoleon; és Agathocles korában olly nagy hatalomra vergődött, hogy az ezen tyrannus ellen alakult szövetség élére állhatott (307.): minek azonban rá nézve káros következései lettek. Agathocles halála után Phintias ragadta magához Agrigentben a fő hatalmat (278.), kit syracusai Hicetas haddal támadott meg. A carthagoiak Romával folytatott háboruik alatt Agrigentet választák fő hadi-szállásul Siciliában, mig a romaiak által el nem foglaltatott. Jelenleg Girgenti csak csekély részét foglalja el a régi városnak; s a régi nagyság számos maradványai, emberek, lovak, ebek sirjai, mellyek az utakat ellepték, és bámulandó templomok romjai, Empedocles hazájának régi nagyságát tanusitják.

Siciliának többi városai csak mintegy poroszlói valának a nevezett két fővárosnak. Leontini borairól volt hires: földje igen termékeny, és lakosai kéjelgők voltak; szintugy Tauriminium, mellynek romjai hajdani nagyságának szomoru emlékét tüntetik föl: még most is bámulatra ragad bennünket a szinház, mellynek boltozata s fülkéi akképen levén rendezve nagy ügyességgel, hogy a szinész hangjának erejét sokszorozzák, mai napig is viszhangoztatják az idegenek örömkiáltásait, és a szegény lakosok panaszos nyögéseit. A látvány itt különösen meglepő: egy oldalról a tengerre lassan hajló lejtős sik, másikról pedig a Mongibello füstölgő csucsáig emelkedő hegyoldal, mellynek neve (gebel) a saracen uralkodásra emlékeztet. Catana a tengeröböl mellett virágzott, mig az Aetna kitörései föl nem forgatták. Hybla, a megarai görögök gyarmata, jeles mézéről volt ismeretes, melly a hymettusi mézzel vetélkedett. Camarinát mocsár védte, s tette egyszersmind egészségtelenné; lecsapoltatván a mocsár, a levegő ugyan megtisztult, de egyszersmind a syracusaiak hatalmába került a város, kik azt feldulták. Selinus szinte mocsároktól környezteték, mellyeket Empedocles kiszáritván, a háladatos lakosok templomokat emeltek számára. Eryx igen sok idegent vont körébe a buja Venus-tisztelet által; ugyanazon

hegyen épült, mellynek tövében Egesta állott. Ennek nevét a romaiak Segestára változtatták csak azért, mert a latin egestas, szükség, szóval lévén hasonlatossága, baljóslatu hangzással birt; szintugy Maleventumot is Beneventumra változtatták. Himerának meleg fürdői voltak; ugyanitt született Stesichorus költő is. Enna erős falak- és mosolygó vidéktől környezve, évenkint nagy pompával ülte meg Ceres ünnepét; melly istennő e városban született, leánya pedig, midőn a város közelében virágokat szedne, elraboltatott.

Sicilia kereskedése.

Az egyes siciliai városok részletes történetébe bocsátkozni nem lévén szándékunk, inkább a siciliai kereskedésről fönmaradt kevés adatokat állitjuk össze. Kezdetben a phoeniciek és carthagoiak kiviteli kereskedést üztek ott; később a görög gyarmatok nagy kifejlődésre vitték az ipart. Az őskori regék a gabona, olaj- és narancsfa müvelése mellett tanuskodnak Siciliában. Diodor Agrigent jóllétét az Afrikával üzött olaj-kereskedésnek tulajdonitja; hol e növény még akkor nem termett. Már a történeti időkben hozta be Anaxilaus Siciliába a nyulakat, Dénes pedig a platanfát [1]). Nagy bőségben termett a sáfrány és méz: igen fontos czikkek azon korban, midőn a czukornád, s a temérdek füszerek és festékanyagok nem ismertettek; a sáfrány legszebb szint adott a bibor után, ugy szinte eledelekbe füszer és illatszer gyanánt használtatott. A regék- és történetekben gyakori említés tétetik a temérdek nyájakról, és a jó sajtról; az agrigenti lovak nagy hirben álltak: s olly nagy számmal voltak a ménesek, hogy a siciliai seregek tizedrésze lovasságból állott.

Azon czim, hogy Sicilia Olaszország magtára, annak termékenységét bizonyitja; Roma 9 millio sestertiust fizetett évenkint gabonáért a szigetnek. Gelo megajánlotta az egész görög sereg élelmezését, a persa háborunak egész folyama alatt. II. Hiero a trasimenusi csata után 320,000 mérő buzát, és 200,000 mérő árpát ajándékozott a romaiaknak [2]). Ezenkivül érczek-, agátkövek-, és fényüzési czikkekben bővelkedett Sicilia, mellyek a föld termékeiért cseréltettek ki; s a diadalok-

---

[1]) **Theophr.** IV. 17. **Plin.** XII. V.

[2]) Cicero azt mondja, hogy a buzatized a romaiaknak 9 millio sestertiusnyi értéket hozott be; minthogy pedig egy mérő gabona 3 sestertiust ért, ennélfogva Siciliának tized alá vetett harmadrésze 3 millio mérőt, vagyis 405 millio fontot jövedelmezett. **Dureau de la Malle,** *Économie politique des Romains*, II. 376. l.

Jelenleg, midőn a földmivelés annyira el van hanyagolva Siciliában, a kivitel gabonában 9, selyemben 4, narancs- és czitromban $1\frac{1}{2}$, olajban 2 milliora becsültetik; ide nem számitva a sodát, besózott thunhalat, és a ként, az ő aranyát.

hoz szokott Roma csak elbámult a Syracusa kizsákmányolása alkalmával talált kincseken. Syracusa lakosságáról szólottunk már: aránylag nem kevesebb népességgel birtak Agrigent, Gela, Himera, Leontini, Lilybaeum, Catana; Dénes 60,000 munkást szedett össze Panormus környékén.

A szépmüvészetek hamarább virágoztak Siciliában, mint sem Görögországban: itt találta fől Stesichorus a pásztori költeményt, Epicharmus a vigjátékot, Sophron a bohózatot. Corax és Lysias voltak a Rhetoricának első mesterei; s a dóri szóejtés Siciliában érte el fejlődésének fő fokát. Siciliai pénzek már Kr. e. az ötödik századból is találhatók [1]), és igen gyönyörüek: valamint a temérdek rajzolt edények is; e részben leginkább Gela, Sybaris, Croton, Rhegium és Tarent kitünők. Rhegiumi Learchus által készittettek a spartaiak Roma 178-ik évében egy érczszobrot, szegekkel összekapcsolt több darabokból; 214-ik évben crotoni Dameas, Milon athleta szobrát készité el Elisben.

Selinus romjai.

Hogy a szépmüvészetekben Sicilia csakugyan megelőzte Görögországot, annak bámulandó bizonyitványát adják a nem olly rég Selinus romjai közt fölfedezett dombormüvek [2]); melly város 242 évig alig állott fön, s még mielőtt az idegen befolyást érezhette volna, elpusztult. Egy halom óriási rom már régóta foglalkodtatá a régiségbuvárok, és köznép figyelmét, melly azokat óriások szobrainak nevezte el. Egy a tengerhez közel álló magas dombon, melly a régi fellegvárnak látszik lenni, nem régiben véghezvitt ásások három dóri templomot hoztak napfényre; mellyek beljében az aeginaiakat megelőző igen becses dombormüvek és más faragványok találtattak: mellyek jelenleg a palermoi muzeum ékességére szolgálnak [3]). A templomok száma összesen hétre megy, mellyek, a legkisebbik kivételével, az első korszakbeli dóri osz-

---

[1]) **Paruta**, *Sicilia numismatica.*

[2]) **P. Pisani**, *Memoria sulle opere di scultura in Selinunte ultimamente scoperte.* Palermo, 1824. **Harris** és **S. Angell** *Sculptured metopes discovered amongst the ruins of the temples of the ancient city of Selinus.* London, 1826. Harris e romok kutatása közben betegségbe esett, melly őt igen fiatal korában sirba vitte. **J. Hittorff** és **Zanth**, *Architecture antique de la Sicile.* Paris, 1827. **Martelli**, *Le antichitá dei Siculi.* Aquila, 1830. **Serradifalco**, *Le antichitá della Sicilia.* Palermo, 1834.

[3]) „Az ember óriások müvét véli maga előtt látni, s olly kicsinynek találja magát e müvek legcsekélyebb részei mellett is, hogy el nem hitetheti magával, miszerint emberek hordhatták volna össze e rémitő tömegeket, mellyeket szemmel alig képes megmérni: minden oszlop egy torony, s minden oszlopfejezet egy szikladarab.“ **Denon.** Az oszlopok átmérője 10 lábat is meghalad; egy épen maradt fő gerendának egyetlen darabja 24 láb hosszu.

lopoktól környezvék. Kettőben a homlokcsarnokot támogató két sor oszlop, a terem-formára zárt előhajó, s a szentélynek oszlopok nélkül elnyuló falai, egyptomi épitészetre mutatnak. Az emlitett dombormüvekben az arczok egyformasága, a hegyes szakáll, a madaraknál sajátságos mód szerint vágott szemek, száj, hajzat, öltönyredőzet a szertartásos szokásokra, s az egyptomi s görög müvészet közti átmeneti fokra mutatnak. A három legrégibben az egyptomi modor uralkodik, más kettő az aeginai márvány faragmányokra emlékeztet; öt pedig a dóri tökélyt állitja előnkbe.

Egyéb hires templomok is voltak Siciliában: különösen Eryxben a szent rabnők temploma; a kikkel üzött kereskedés igen dus jövedelmet hozott a városnak, s kiknek szépségére mai napig is emlékeztetnek a San-Giuliano hegyi, igen kecses nők: melly egészen a szerelem istennőjének fölajánlott galambok által népesittetett be.

A segestai templom egy pusztaság közepett áll: hossza 177, szélessége 74 láb; 28′ magas, és 6′ átmérőjü, — harminczhat dóri oszlop környezi: mellyeken 11 láb magas óriási párkányzat nyugszik. Minden a görög müvészet előtti régiség jellegét hordja magán: és igen jó állapotban maradtak fön; nem ugy, mint a görög emlékek, mellyek Hadrian tudós átalakitásain mentek keresztül.

Az óriásoknak tulajdonittatnak, azaz: legrégibb időkből valók Agrigent falai, s templomai: mellyek egyike 34 dóri oszlopzatu csarnokával Lucina Junonak vala szentelve; a másik szinte dóri templom Concordiának: melly jelenleg Sicilia legszebb emlékének tartatik. Hercules temploma elpusztult; az olympi Jupiter temploma, mindenek közt a legnagyobb, a legujabb időkig romok alá temetve hevert: midőn a napfényre hozott töredékek, s az óriások szobrai eléggé megmutatták, milly sok remekmüvek lehetnek még elrejtve a föld gyomrában, és milly sok ó-kori nagyság adhat még számunkra kivánt felvilágositást.

HUSZONNYOLCZADIK FEJEZET.

Olaszország apróbb szigetei.

Részint nagyobb terjedelmök, részint a szárazföldtőli csekély távolságuk miatt Sardinia, Corsica és Elba szigetek már jó korán benépesittettek.

Sardinia.

Sardinia nevét némellyek a S a r a d, lábtalp szótól származtatják;

s ez oknál fogva volt annak görög neve Ichnusa. Első lakói valószinüleg libyai népek voltak [1]); azután az iberek: kik Norax vezérlete alatt az első, Nora nevü várost alapitották. Jóllehet a görögök, szokásuk szerint, régi hőseiknek tulajdoniták e sziget polgárositását, ugy látszik, ők ott csak későbbi időkben települtek meg, midőn Caralis és Olbia városokat épitették. A phoeniciek és carthagoiak kereskedési telepeket vittek e szigetre, s eltörülvén a régi vallást, saját isteneik vérengző s buja tiszteletét hozták be [2]); s olly zsarnokságot gyakoroltak a benszülöttek fölött [3]), hogy ezek megunván az igát, vadállatok bőreibe s masturgájokba öltözve, paizszsal és tőrrel kezökben, hegyeik üregeibe vonultak, — vad függetlenségök visszaszerzése végett [4]). A hetruskok szinte vittek gyarmatokat a szigetre: később a romaiak; kiknek uralma alatt 42 várost számlált a sziget, mellyek közül csupán tiz van fön jelenleg. A régi sardok erős testalkatuak, vidor kedélyüek, bátrak, sőt vakmerők voltak, tulcsapongó képzelettel, lángoló szerelem- és engesztelhetlen gyülölséggel.

Fönebb már szóltunk a nuraghok-, vagyis teke-alaku, hihetőleg sir-emlékekről. (I. Kötet. 634. l.)

Még csak azt emlitjük meg, hogy a sardonyx kövek legelőször is Sardiniában találtattak; és hogy Dioscorides állitása szerint egy növény termett a szigeten, mellynek gyökere nevetéshez hasonló arczvonaglások közt idézte elő a halált; s innen a kifejezés: ‚sardonicus risus.'

Corsica.

Corsica, eredetileg Theramna, a phoenicieknél Collista, a spartaiak- és ásiai phocaeaiaknál Thera, a celtáknál Cyrnus, vagy Cereutis,

---

[1]) Pausanias mondja: *Ὑπὸ δὲ Λιβύων τῶν ἐνοικούντων καλουμένη, Κορσική.* **Libya lakóitól Corsicának neveztetve.** Müller Ottfried minden helyes ok nélkül *Λιγύων* szót akar itt olvasni. A mi különösen Sardiniát illeti, a rege libyai Hercules fiának Sardust nevezi.

[2]) **Münter** a carthagoiak vallásáról irt könyvéhez egy függeléket adott: „Über sardinische Idole."

[3]) Polybius első könyvében igen virágzónak tünteti föl Sardinia szigetét, midőn a romaiak ott megtelepedtek. Aristoteles ellenben, könyvében ‚*De mirabilibus*', a 105. fej. azt mondja, hogy: „a carthagoiak minden gyümölcsfákat kiirtottak Sardiniában, s halálos büntetés alatt tilták a lakosoknak, foglalkozni a földmüveléssel." E világos ellenmondást sehogy sem vagyunk képesek megmagyarázni; Beckmann azonban Aristoteles munkáinak kiadásában bebizonyitá, mikép ez állitás csak bizonyos határozatlan hagyományokra vonatkozik, és a tények összhangzása azt megczáfolja.

[4]) Ezer meg ezer sírok találtatnak Sant-Antioco (Enosi) szigetecskén Sulci mellett; s jelenleg a népnek szolgálnak hajlékul. Szintugy Gozo szigetén.

a görögöknél Corsis [1]), a romaiaknál Corsica, Olasz-, Spanyol- és Franczia-ország közti fekvése által a legfontosabb viszonyok központjául rendeltetett. Legelső lakói valószinüleg pelasgok valának; de ligurok és iberek is (561.) jöttek oda [2]): mig a hetruskok hatalmukba kerité, s Nicaea várost alapiták; azután egy phocaeai gyarmat, miután hazájokból a persák által kiüzettek (541.), Aleria várost épité, s elég hatalmas volt szembeszállni a hetruskok- és carthagoiakkal: a győzelmet azonban drága áron vásárolták meg; minthogy negyven hajót, és sok népet vesztettek, kik hetruriai Agylába szállittatván át, ott meggyilkoltattak. Midőn nem sokára dögmirigy ütne ki a városban, a delphii oraculum a kegyetlenül meggyilkolt phocaeaiak maneseinek megengesztelését tanácsolta; s miután e végre évenkinti játékokat alapitottak, a mirigy dulása megszünt.

Végre belátván a phocaeaiak, miszerint a szigeten fön nem tarthatják magukat, Olaszország és Gallia partjaira vándoroltak ki. Diodorus Siculus [3]) bizonyitja, hogy a corsicai rabszolgák testi erejek, és mindennemü mezei s házi munkákbani ügyességök által a többieket fölülmulták. Strabo ellenben azt mondja, hogy: „midőn valamelly romai hadvezér a sziget beljébe hatolván, néhány rabszolgát hozott onnan Romába, mindannyiszor különös látványt nyujtott vadon tekintetök és buta arczuk; vagy nem vesznek magukhoz eledelt, vagy teljes tétlenségben szunnyadnak: mig végre bosszus gazdáik azon csekély árt is sajnálják, mellyet érettök adtak.“ Lehet, hogy a mit Strabo vadság- és butaságnak nevez, nem volt egyéb, a szabadság hajlithatlan szereteténél, mellyet e nép mindenkor szilárdul megőrzött, s mellynek annyi eredetiséget köszönhetett jelleme- s erkölcseiben. Polybius rideg-, és erdőkkel boritottnak rajzolja e tartományt, hol szabadon legelésztek a temérdek nyájak, a pásztor kürtjének ismeretes hangja mellett. Midőn ez valamelly hajót látott közeledni a parthoz, megfujta kürtjét, s a különben vadon állapotban legelésző barmok mind oda gyülekeztek a pásztor szavára.

Elba.

A vizekből kiemelkedett hegységek csoportozatából alakult Elba, mellyet a görögök Aethalia, a romaiak Ilva néven neveztek: vasbányáiról volt hires, mellyek itt már emlékezetet haladó idők óta miveltettek.

---

[1]) A *Cors*, mocsár, káka szótól.

[2]) Az ide számüzött Seneca (*Consol. ad Helvid.* c. 8.) azt mondja, hogy Corsicában a lakosság iber eredetü; nyelvök azonban a ligur által szorittatott ki. Ez talán nem jelent egyebet, mint a ligurok és iberek rokonságát.

[3]) Lib. V. §. 13.

Aristoteles, vagy valamelly más szerzője a ‚Csudálatos dolgok'-nak, szinte megemlíti e vasbányákat; mellyeknek termékei a szárazföldön Populonia városban olvasztattak ki. Strabo azt állitja, hogy a vas ujra terem a hegyekben; s e nézetben voltak a régi természetbuvárok is. A hetruskok szinte birták e szigetet, valamint a füstölgő Liparát, a tengeri rablók fészkét, a tyrrhen archipelagus és az adriai tenger más apró szigeteivel együtt.

Maltát s egyéb szigeteket kézmüveikkel áraszták el a phoeniciek, mellyekkel Görög- és Olaszországban szinte kereskedtek.

HUSZONKILENCZEDIK FEJEZET.

Latium.

Latiumból kellett a tulnyomó hatalomnak kiemelkednie, mellyet ne csak Olaszország, hanem az egész világ uraljon [1]). Ugy tartja a hagyomány, hogy a sabinok által elhajtott aboriginek az Apenninek bérczeiről leszállván, Latium sikjairól elüzték a siculokat, és itt több rendbeli lakhelyeket alapitának; ezek közt voltak: Laurentum, Praeneste, Lanuvium, Gabii, Aricia, Lavinium, Tibur, a jós Sibylla menhelye, Tusculum, hosszu négyszögü kövekből épült falaival, Ardea, a kereskedés által meggazdagodott rutulok városa, kik egészen Saguntig Spanyolországban küldöttek gyarmatokat. A különféle népességeket vallási kötelék csatolta egymáshoz. A Lucus Ferentinus, jelenleg Marino, Diana szent berke Aricia mellett, szinte Venus berke Lavinium és Ardea közt, vallásos gyülhelyek voltak; az Alban hegyen, melly a görögök Panjoniumához hasonlitható, a latin ünnepélyek alatt, szertartásos áldozat mutattatott be: az áldozatbarmok husa minden törzsek közt felosztatott, mellyeknek az Albunea erdő homályából, a közös nemzeti istenség Faunus hirdeté jósmondatait.

A tengeren jött ide Saturnus, vagyis azon nép, melly Latiumnak nevét adta: s kezdetben a penatesek, vagyis a nemzeti istenek a tenger melletti Laviniumban őriztettek; melly még akkor is a latinok fővárosa maradt (*μετρόπολις τῶν λατίνων γένους*), miután Alba és Roma nagygyá növekedtek. Faunus, Picus, Latinus, Latium legrégibb királyainak tartatnak. Az elsőnek uralkodása alatt az arcadoknak egy gyar-

[1]) Az idézetteken kivül l. még **M. Conradini**, *De priscis ant. Lat. pop.* Roma, 1748. **Vulpi**, *Latium vetus.* **Spangenberg**, *De vet. Latii religione domestica.*

mata érkezett oda Evander alatt, melly harmadik pelasg vándorlásnak tekinthető, s a Tiberis mellett telepedvén meg, ott Palatiumot épité. Két nemzedékkel később, midőn már Latinus uralkodott, érkezett a negyedik pelasg gyarmat, vagyis a menekvő trojaiak, Aeneas fejedelmökkel. Aeneas kiszoritá a benszülött dynastiát, s fiait Alba trónjára ültette; hol utódjai voltak: Ascanius, Silvius, Posthumus, Silvius Aeneas, Latinus, Alba, Epistus, Capys, Carpentus, Tiberinus, Archippus, Aremulus, Aventinus, Procas, Amulius, Numitor. Ez utóbbi testvérét Amuliust kizárta az uralkodásból, s ennek egyetlen leányát, Rhea Silviát kényszerité, hogy szüzességét Vesta istennőnek áldozza föl. Azonban Mars istenség őt Romulus és Remus ikrek anyjává tette; kik is a Tiberisbe vettetvén, s a viz árja által szárazra hajtatván, egy nőstény farkas által neveltettek föl. Ifjakká növekedvén, eredetök tudomására jutottak, és egy latin gyarmat élén a Tiberis partjain, a latinok, hetruskok, és sabinok határainál, várost alapitottak (754).

Roma hét királyai.

Romulus, Remus testvérét megölvén, egyedül uralkodott: a népesség számát menhely, vagy szabad vásártér nyitásával növelte; elkülönzé a patriciusokat a néptől, a gyámság kötelékével kapcsolván őket egymáshoz; a polgárokat három törzsre osztá, s mindegyikből száz lovagot és száz senatort szemelt ki. A nők hiányát a sabinok leányainak elrablásával pótolta; kik midőn a rablást megbosszulni jöttek, leányaik közbenjárására békét kötöttek, és a romaiakkal egy néppé olvadtak. A szomszéd vidékek lakói legyőzettek, és Romába vitettek át, vagy pedig romai gyarmatok küldettek városaikba. Romulus, halála után, az istenek közé számittatott.

A hős utódja (714.), a sabin Numa Pompilius, törvényhozó volt; ki megjavitá a naptárt, a hetruskok példájára behozá a Vesta-szüzeket, a fecialisokat, és a szertartásokat: az Egeria nympha tanácsát követvén e részben; a népet kézmüves czéhekre osztá föl; és Janus templomát alapitá, mellynek béke idején zárva kellett maradnia.

Tullus Hostilius alatt Alba sorsát a három Curiatius és három Horatius közti harcz dönté el (670.); Alba elpusztittatik, és lakói Romába vitetnek.

Ancus Marcius legyőzi a fidenaeieket, sabinokat és latinokat; az ostiai kikötőt épitteti, sóbányákat és börtönöket nyit (638).

Tarquinius Priscus, corinthusi származásu, és hetruriai lucumo, az augurok kedvezéséből trónra jut (614.): a senatust 100 uj taggal szaporitja; vizvezetőket, cloacákat, circust épit; legyőzi a sabinokat, latinokat, hetruskokat; végre erőszakos halállal mult ki.

Servius Tullius folytatja a hetruskok elleni háborut (576.); pénzt veret, és censust hoz be; a népet classisok- és centuriákra osztja; s a törzsek helyett centuriák szerinti szavazatot hoz be. Veje, Tarquinius által gyilkoltatott meg (532.), ki Superbus név alatt zsarnokoskodék alattvalóin, szövetségesei által pedig szerették; ő épité a Capitoliumot, és megvásárlá Sibylla könyveit, mellyekben Roma végzete vala megirva. Minthogy fia meggyalázta Lucretiát, kiüzetett, és a királyi méltóság is eltöröltetett, épen egy év mulva a Pisistratidák kiüzetése után Athenéből (509.); s helyébe, évenkint választandó két consullal, a köztársasági kormányforma hozatott be.

Elháritva magától a hetrusk Porsena részéről fenyegető veszélyt, ki a Tarquiniusok helyreállitását sürgette, Roma hatalomban növekedett; és a terhes körülmények közt ‚dictator' önkényére bizta magát. A patriciusok által nyomatott plebejusok fellázadván, a szent hegyen gyülekeztek össze (491.), mig oltalmukra két tribunus nem rendeltetett, kiknek ‚veto'-ja a senatus határozatait felfüggeszthette, s kiknek jogához tartozott még, összehivni a népet, plebiscitumokat hozni, s a patriciusok fölött itéletet tartani. Coriolan, a nemesség makacs pártolója számüzetik; ő pedig haddal támadja meg Romát, s véginségre juttatja (484.): midőn anyja Veturia közbenjárása megmenti azt a veszélytől. Végre, hogy állandó törvényekre tegyen szert Roma, Görögországba küld a legjobb törvények összegyüjtése végett, mellyeket a decemvirek XII. táblára vésve mutatnak be a népnek (419).

Ennyiből áll Romának őstörténete, miként azt a classicusok, és főleg Titus Livius számunkra föntarták. Ki ne emlékeznék még az iskolából a romai történet gyönyörü episodjaira: a Horatiusok- és Curiatiusokra, Attius Naeviusra, ki a köszörükövet borotvával metszette szét, Brutus, Clelia, Mucius Scaevola, Menenius Agrippa, s később Camillus, Appius Claudius, a háromszáz Fabius, Cincinnatus stb. történeteire? Azonban a hét király uralkodásának hossza [1]), tetteik változa-

---

[1]) Algarotti (*Saggio sopra la durata de' regni dei re di Roma.* Op. III.) első figyelmezteté arra a tudós világot, milly hihetetlen dolog (?), hogy hét, választás utján lett király, kik mindnyájan, kivéve Romulust, férfi korukban léptek a trónra, s négy közülök erőszakos halállal mult ki, 244, vagyis egy-egy, középszámitással 35 évig uralkodott volna. Velenczében, midőn nem egyedül éltes koruakat választottak meg, és a doge valódi feje volt az állam- és hadseregnek, 805-től 1311-ig negyven doge ült a trónon, vagyis egy-egy $12^1/_2$ évig középszámitással. 1587-től 1763-ig hét választott király ült Lengyelországban; s jóllehet ez a leghosszabb korszak a történelemben a királyok számához képest, mégis 68 évvel rövidebb a romai királyok korszakánál. Az őket megelőző hét király százharminczegy évig uralkodott, 1455-től 1586-ig.

tossága, az előadás tökéletes és rendes folyama [1]), a hasonlatosság egyéb népek hagyományaival [2]), kétséget támasztanak bennünk, és azon véleményre nyujtanak okot, miszerint ez előadás a vendégségek alkalmával énekeltetni szokott nemzeti dalokból szerkesztetett össze; melylyekben valamelly egyéni elnevezés alatt egy egész korszak történeti jelleme és jellege, vagy az események alakjában a városnak lassankinti alakulása, és a romai törvényhozás eredete ábrázoltatik. Mi nem vagyunk olly vakmerők, hogy egészen a mesék országába utasitsuk e ha-

---

Az örökös királyságok középfolyama husz, huszonkét évre tehető. A Valois házbóli 7 első királyok Franczia országban, kik közül némellyek ifju korukban léptek a trónra, s egyik sem mult ki erőszakos halállal, 1328-tól 1498-ig uralkodtak, vagyis 24 évig és negyedfél hónapig mindegyik.

Az utolsó hét Bourbon 1560-tól 1792-ig, vagyis 232 évig uralkodott, tehát épen 12 évvel kevesebb ideig, mint a romai hét király: azonban rendkivüli körülménynél fogva, a négy utolsó, 192 évi időközt tölt be; s az egyik tiz, kettő öt éves korában lépett a trónra. A harminczhárom Capet 987-től 1792-ig, vagyis középszámitással egy-egy 24 évig uralkodott.

A hét angol király, VII. Henriktől kezdve, a köztársaság koráig 164 évet tölt be, nyolczvannal kevesebbet, mint a romai királyok: jóllehet egyedül csak I. Károly nem halt meg ágyában. A köztársaságra következő hét, részint választott, részint örökös király uralkodási ideje 107 évre terjed. Hét angol király az Anjou házból 222, s a hét utolsó Stuart Scotiában 227 évet tölt be. Hét orosz fejedelem, II. Ivántól 1335., egészen IV. Iváig, ki 1584. évben halt meg, 249 évet vesz igénybe. Az utolsó hat spanyol király az austriai házból, és V. Fülöp, első a franczia házból, 242 évi időközt töltenek be.

[1]) E részben **Niebuhr** és **Michelet** nézeteit követjük; eltérve azoktól ott, hol szükségesnek látjuk. Használható továbbá P. Ch. **Levesque**, *Doutes, conjectures, et discussions sur différens points de l' histoire romaine*, a franczia intézet emlékiratai-ban. **Hooke**, *Discours et réflexions critiques sur l' histoire et le gouvernement de l' ancienne Rome.* (Paris, 1834.) A romai történelem bizonytalanságáról lásd az (M) jegyzetet.

[2]) Plutarch a görög és romai történelem összehasonlitásában sok görög hagyományt hoz fel, mellyek a romaiakkal egyeznek. Philonome, Nyctimus leánya, Mars istenségtől két ikret szült, kik Erymanthus folyóba vettetének: a viz egy bokor alá hajtotta őket, hol egy nőstény farkas, később egy pásztor által neveltetvén föl, Arcadia királyaivá lettek. A tegeaták és pheneusiak harczba keveredvén egymással, abban egyeztek meg, hogy mindkét részről három ikertestvérnek párviadala döntse el a dolgot; s ezek valának Demostratus és Rhesimachus fiai. Critolaus, a második ez utóbbiak közül, testvéreit elesni látván, futásnak eredt, azután visszafordulva megküzdött a három ellenféllel, kik egyenetlen távolságban követék őt, és legyőzte őket. Visszatérve megölte egy nővérét, s anyja által vádoltatván, a nép által fölmentetett. Brennus a gallusok királya ostrom alá vette Ephesust; és Demonica egy kapunak kezébe juttatását ajánlá neki azon föltétel alatt, ha a templom kincseit neki adandja. Ennek teljesedése után a gallus annyi kincset hányatott rá, hogy megfuladt bele.

gyományokat, mellyeket a romai nép makacsul hitt, s mellyek az ő történetének fejlődésére nagy befolyással voltak. E szavak: ‚Te alszol, Brutus'? a második Brutusnak eszébe juttatják az elsőt, hogy a zsarnoktól kell megmenteni hazáját; a királyi név elleni gyülölség Caesar életébe került. De ki mondhatja meg, hogy a görög mythologia befolyása, a rhetorok hiusága, s az előkelő családok dicsvágya mennyire ferditette légyen el az igazságot? Habár az olly tudós férfiak éles eszemínők Vico és Niebuhr voltak, néha elég szerencsés fölfedezésekre vezetett is, mindazáltal kielégitő egészet ők se valának képesek előállitni; s Roma őskorának története még mindig homályba burkolva marad. Kisértsük meg rajzolni annak némelly vonalait.

Latinus az éjszaki Pallas, vagy Hercules fiának lenni állittatik, Faunusnak egy leányától; a mi egy éjszaki népnek a benszülöttekkeli összevegyülésére mutat. Az Arcadiából érkező Evander, a pelasgokat jelképezi. Egy igen régi hagyomány szerint az elpusztult Trojából gyarmatosok mentek át Latiumba. Timaeus 490-ben irta, mikép a laviniumiak trojai agyagból készült szobrokat tartogattak templomaikban; maga a senatus több izben hivatkozott a trojai istenekre egyezkedéseiben [1]). Nem igaz tehát, hogy későbbi időkben a görögök hozták be e vallást: nemzeti hit volt az, és csupán azt jelenti, hogy Alba, hasonlóan Trojához, pelasgok által alapittatott. Aeneas talán a hősi küzdelmekben legyőzötteket és számüzötteket jelképezi. Már jóval Virgil előtt élt hagyomány szerint, Aeneas Turnussal (latin formája a Tyrrhenusnak) és Latinussal küzdött, ki a csatában elesett [2]). A trojai hős házassága Laviniával [3]), a békekötést és kiegyezkedést jelképezi a benszülöttek és maroknyi vitéz kalandorok közt.

Egy maroknyi népnek sikerülhetett magához ragadni az uralmat: mindenesetre az albai királyok jegyzéke sokkal ujabb eredetü s határozatlan. Maguk a Roma alakulásával járó regék is eléggé jellemzik azon

---

[1]) A pelasgok aeoli szóejtésen beszéltek, s a latin nyelvben is sok aeoli szavak találtatnak, főleg az ős intézmények elnevezései: például τριττυς *tribus*, κυρια *curia*; κλῆσις classis, plebs a πληθος, clientes a κλυων szavaktól.

[2]) Servius az Aeneis IV. 620. versére: „*Cato dicit Laurolavinium, cum Aeneae socii praedas agerent, proelium commissum, in quo Latinus occisus est, fugit Turnus.* Továbbá I. 267.: *Secundum Catonem, Aeneam cum patre ad Italiam venisse, et propter invasos agros contrá Latinum Turnumque pugnasse, in quo proelio periit Latinus.* És IX. 745.: *Si veritatem historiae requiras, primo proelio interemtus est Latinus in arce.*"

[3]) Szintigy Evander Laura leányát Herculesnek adja; s Laurina, egy másik oenotriai Latinus leánya, Locrusnak neje lesz.

erőteljes, állhatatos, egyszersmind kemény és engesztelhetlen népet, melly azokat föltalálta. Valószinüleg a hét halom ugyanannyi pelasg, vagy hetrusk városokkal volt megrakva, midőn azokat egy csoport sabin pásztornép megrohanván elfoglalta. A Palatin hegyen épült Roma, feldulta testvérét Remuriát, melly őt megsértette; a Quirinalis hegyen állott Quiris: innen a Quiritesek és Numa. Hogy az első lakosok közt a sabinok birtak tulnyomósággal, kitetszik onnan is, mert a a sabin Tatius Romulussal együtt uralkodott; ezt pedig szinte a sabin Numa követte: mi a két külön halmon álló városnak egyesülésére mutat.

A két város közti határvonalon állott Janus temploma, kettős homlokzattal: mert mind a két város őrizetére rendeltetett; háboru idején nyitva álltak a templom ajtai, hogy a két nép kölcsönösen segithesse egymást, béke idején pedig bezárattak, nehogy az alkalmatlan közlekedés háboritsa a békét. Hogy a hetruskok-, vagy albaiaknak hathatósan ellentállhassanak, kölcsönös házasságra léptek, közös senatust alkottak, egyetlen választó testülettel; és abban is megegyeztek, hogy felváltva válaszszák a királyt mindegyik néptörzsből. Ezért mondatott kezdetben: ‚Populus romanus Quirites', később pedig: ‚Populus romanus Quiritium'.

Eme két egyesült nép alkotta a Ramnesek és Tatiusok két törzsét; mellyekhez járult a harmadik törzs, Luceres: vagyis a Tullus Hostilius alatt, a Coelius hegyen letelepült albaiak. A kétszáz senatorhoz Tarquinius Priscus még százat adott e harmadik törzsből, kik ‚Patres gentium minorum'-nak neveztettek. Isteneik most már közösekké váltak: miért is a flamen dialis és martialis, a quirinalissal szaporodott; a Vesta-szüzek száma kettőről négyre emeltetett. Tarquinius Priscus más kettőt adott még hozzájok az uj senatorok családjaiból [1]).

Romulus.

Azon nevek, mellyeket a királyok tulajdon nevei gyanánt szoktunk tekinteni, valószinüleg eszményi jellemek közös elnevezései. Romulus valódi félisten; Numa az istenekkel társalog: mi annak mythusi jellemére mutat, és két egymásra következő, ugymint hősi és papi korszakot jelölhet. Romulus atyja Mars, a sabinok istene, anyja pedig a pelasg istennő Vesta papnéja, a polgárisodás jelképe: isteni biztositék a nőnek férfivali egyesülésében; vallásos személyesitése a családi élet- és tulajdoni jognak. Számüzetve hazájából [2]), egy dombon

[1]) **Dionysius**, III. 67. sokkal több figyelmet érdemel, mint **Plutarch**, *Numa* életében.

[2]) A népek alapitói legtöbbnyire számüzetnek és üldöztetnek; igy Hercu-

várat épit, mellynek tövében menedéket keres a köznép, és a harczvágyó erősbek védelme s uralma alatt nyugodtan üzi mesterségeit, s müveli földeit. Első okot a háborura a nők adnak, kiket a durva népek erőszakkal szereznek meg maguknak [1]). A nők azonban, az éjszaki népeknél divatozó szokás szerint, bizonyos méltóságra tesznek szert: kezdetben ellentállást kisértenek meg, azután békét eszközölnek férjeik és szülőik közt; ekkor kezdődik a tisztelet Romában a gyengébb nőnem iránt: a jegyesek szinlett erőszakkal vitetnek el az atyai házból, a családi élet körében egyedül gyapjufonással foglalkoznak, az utczákon a férfiak kitérnek előlök, jelenlétökben illetlenséget mondani, vagy cselekedni nem szabad, a bünbirák nem idézhetik őket maguk elé [2]). Illy módon tünnek föl, mint engedmények és egyezkedések, az időnek lassu szerzeményei, s a néptörzsek vegyületének eredményei.

A háboruk által a város mindig tovább és tovább terjeszkedik: az ujonszerzett földeket a patriciusok osztják fel maguk közt; a legyőzöttek rabszolgaságba hurczoltatván, terhes munkákra kényszerittetnek. A romai nép tehát, minden régi népek példájára, két osztályból áll: ez osztályokat képezik a hóditók és legyőzöttek, az urak és alattvalók, a patriciusok és plebejusok. A legyőzöttek azonban nem jutottak olly alacsony sorsra, mint máshol; a castok közt nincs áthághatlan válaszfal huzva: sőt inkább két politikai pártot képeznek, mellyek kezdet óta a tulsuly fölött czivakodnak egymással; mig végre azon szabad néposztály képezi ki magát, mellyen Roma hatalma alapult. A sabin Tatius elleni háboru azon egyezkedéssel végződik, mellyet minden nemzeteknél föltalálunk; de a körülmény, hogy a romaiak neve ‚quirites'-ekre változott, s Romulus után a sabinok királya uralkodott, azt gyanittatja velünk, hogy Romát szomszédai igázták le.

Numa; papok.

Numa Pompilius, jóllehet sabin eredetü, Hetruriának papi jellemét tünteti föl, és valószinüleg papi törzset jelképez, melly a Romulus Quirinus harczosait jött ide polgárositni. Roma eredetének minden bizonytalansága mellett, a tudományos kutatásokból mindinkább kide-

---

les, Theseus, Outlaw, a norman Roger. A sabinok hagyományai szerint, egy hajadon Reati vidékéről a Quirinus Mars által teherbe ejtetvén, Modius Fabidiust szülte, ki több csavargókkal együtt Cures (Quiris) várost alapitá. **Dionysius.** A sabinok előtt is szent volt a farkas, valamint a romaiaknál.

[1]) A sabinnők, Helena, Dina, Proserpina, Europa, Rama és Krishna kedveseinek elragadtatása a hindu költeményekben, Brunehilde elrablása a Niebelungokban; ugy szinte a velenczei nőké, stb.

[2]) **Plutarch.**

rül, hogy Hetruriának igen nagy része van Roma polgárositásában: a vallási szertartások, mellyek gyakran az állam szertartásaival zavartatnak össze, a papi aristocratia kezében központositott vallásos törvényhozás, melly a polgári s államélet kötelességeit és formáit is szabályozza, annyira hetrusk eredetü dolgok, hogy az ős Roma, legjobb értelmezése a régi hetruriai intézményeknek. Numa idejében hozattak az irásjegyek és tusk szertartások Romába, s osztatott 12 hónapra az év; a tulajdon megszentesittetett a Terminus istenség, vagy Jupiter határkő tisztelete által; a nép kézmüves czéhekre osztatott föl[1]); megkezdetett az évkönyvek irása, miként ez a hetruriai városokban divatozott; s a romai-sabinok vad tekintetü városa vallásos szint ölte magára: minden jog kutfeje az istenekben helyeztetik, s minden dolog az istenek által, és istenekért történik. A lak a laresek, a sír a manesek oltalma alatt áll; a házasságnak szinte megvan a maga védistene; a bünös személye szent; az istentelen gyermek az atya isteneinek, az, ki a vetéseket meggyujtja, Ceresnek áldoztatik föl; sőt még a háboru is szent dolognak tartatik [2]).

Igen sok hasonlatosság, különösen az ökör tisztelete [3]), azon gondolatra vitt némelly tudósokat, miszerint hindu papok hozták Romába a vallást; mások azt Görögországból származtatják: mi pedig egy fensőbb közös kutfőből, melly a nemzet sajátságos fogalmai s természete által módosult. Kezdetben a romaiaknak csak két laresök volt: Vesta, és a trojai Pallas, pelasg istenségek; ezekhez járult később a latin Janus, és a sabin Mars, a harcz istene, s a város alapitójának atyja, ki mellé egész sereg mezei istenségeket adtak. A romai mythologia e részben is eltér már a görögtől, s ennél magasabban áll az által, hogy az isteneknek átalában az ember megtartása-, és tökéletesbülésére vonatkozó sajátságokat tulajdonit. Igen fontos esemény volt a három nagyobb hetrusk istenség behozatala; mi bizonyára nem történt meg összeütközés nélkül.

Az augurok olly szertartások közt kérdeztetvén meg, mellyek mind a régi, mind az ujabb vallásban sokkal fensőbb jelentőséggel bir-

---

[1]) Bizonyos mechanikai mesterségek gyakorlata nyilvánságosan megtiltatott (**Dionys.** IX.); s kivéve némelly, a hadügyre vonatkozó mesterségeket, a többi rabszolgákra bizatott.

[2]) A XII. táblán divatozó szólásmód.

[3]) Ez Schlegel véleménye. Plinius, és Valerius Maximus egy polgárról tesznek említést, ki bevádoltatván kivégeztetett, mivel egy ökröt vágott le, hogy egy kicsapongó életü embert vendégeljen meg husával. Columella mondja, miképp egy ökör levágása halálos büntetést vont maga után.

tak az istentisztelet szertartásainál, egyik oltárt a másik után küszöbölték ki, midőn valamelly uj templom számára tért kellett nyerniök: azonban a Terminus és Juventus istenségeket semmi áron sem mozdíták ki helyökből; e két istenség a régi olaszoknál sajátságos geniusféle valláshoz tartozott.

Az istenségek körét, mint az a királyok elüzetése után Romában megállapittatott, képezték a 12 ‚Dii Consentes', hat him, hat nőnemü: Jupiter, Neptun, Vulcan, Apollo, Mars, Mercurius, Juno, Vesta, Minerva, Ceres, Diana, Venus; nagy, mennyei, nemes istenek, ‚dii majorum gentium.' A választott, vagy közbenjáró istenek tisztelete a Tarquiniusok korából látszik származni; ezek: Saturnus, Rhea, Janus Pluto, Bacchus, Nap, Hold, Parkák, Geniusok, és a Penatesek. Következnek az alsóbb istenségek, ‚indigetes', és ‚semones'; az előbbiekhez tartoznak: Hercules, Castor, Pollux, Aeneas, Quirinus; az utóbbiakhoz, Pan, Vertumnus, Flora, Pales, Averruncus, Rubigo. Ezekhez csatlakoztak még némelly erkölcsi lények, és a meghóditott népektől átvett istenségek [1]). A romaiak vallása mindig száraz, prosai, s politikai jellemü volt, eltérőleg a görögtől. Görögországban szabadon és függetlenül mozgott: a romai patriciusok pedig saját előnyükre kiszámitott, szigoruan körülirt rendszerbe szoriták azt. Marsnak az égből leesett paizsa, a palladium, Priamus kormánybotja, Jupiternek Vejiből érkezett szekere, Orestes hamvai, a teke-alaku kő, Helena, vagy Iliona fátyola, képezték Roma fönállásának és jóllétének hét fő zálogát [2]). A

[1]) A romai első rendü istenségek nagy része görög nevet visel; némellyek el is térnek. J. Millingen egy emlékiratban (*Transactions of the royal society of literature of the united Kingdom.* 1832. II. 1 l.) azt akarja bebizonyitani, mikép ez istennevek csupán a görögnek elváltozásai. Nem szükséges a Bacchus, Hercules, Latona, Themis, Proserpina, Aesculapius, Pollux, Castor, Sol, Horae, Musae, Gratiae, Nymphae, Luna (a *Σελήνη* kurtitása) stb. nevekre utalnunk; ha csak a nagyobb istenek mellett maradunk is: *Jupiter Ζεύς*, vagy *ΔΙΕΟΣ* szóból származik, áttétel által *JOVIS*; *Juno Ζήνω Διώνη*; *Apollo*, vagy *Phoebus* ugyanegy; *Diana θεα*, vagy *διὰ ἀνα*; *Vesta* Ἑστια, *Ceres* Ἠρα, a torokhanggal. *Mars* alkalmasint *Ἄρης*, elejbe téve az M betüt; *Neptunus* a *νέω*, *νήχω*, a habokon hintázok; az aeol nyelvben *τι* és *συ* fölcseréltetnek, s az *unus* végzet közös e nevekkel *Portunus*, *Vertunus*, *Tribunus*, stb. Egy másik neve *Consus*, a *Ἱόντιος*-tól eredhet; mivel a *π* gyakran k-ra változik, például *πέντε quinque*, *ἑπομαι sequor*, *ἵππος equus*. *Venus* nem a *venire*, vagy *feo* (*foetus*, *foemina* gyöke) szókból ered, hanem az *εὐναία-*, *εὐνήεσσα-*, vagy *εὔνους*-tól. *Vulcanus* a *φλέγω* és *φλοξ*, *fulgeo*, *fulgo*, *fulmen*, gyökeitől. *Mercurius* nem a *merx* szótól, hanem a görög Ἑρμα-től, áttéve a betüket; például: forma *μορφη*, *κοῦρος*, vagy *κήρυξ* végzettel. Minerva talán az *ἐνέρεια* epithetumból ered, melly a neki felajánltatni szokott ellenséges zsákmányra vonatkozik. V. ö. A. **Hartung**, *die Rel. der Römer.* Erlangen, 1836. 2 köt. 8r.

[2]) Cancellieri, *Le sette cose fatali di Roma antica.*

városnak két neve, erőt és virágot jelentett [1]; s volt még egy harmadik titkos neve is. Csupán a patriciusoknak volt joguk az auspiciumokhoz, mellyek a tulajdont, házasságot és határozatokat megszentelték; minden ünnephez történeti emlék csatoltatott: hogy ekkép a vallás, politika, és morál kapcsolatba hozassék egymással.

Tullus Hostilius.

Tullus Hostiliussal a történetirás megvál az istenektől, s emberivé válik: hihetőleg azon korszakot rajzolva, midőn a latin büszkeség a papi uralmat lerázta nyakáról. Horatius megöli nővérét, s az atya patriarchalis jogot gyakorolván, a testvérgyilkost minden büntetés alól fölmenti; Metius Fufetius teste négy részre szakittatik; a saját leánya által feldult Alba, átengedi annak az elsőséget, mellyel az olasz városok egyik szövetségében birt: s már itt mutatkozik Romának azon politikai rendszere, hogy az idegen népeket magába olvaszsza, s gyarmatokat küldjön a meghóditott népek közé. Azonban Tullus Hostilius a papi tisztséget bitorolni, s a villámszertartásokba avatkozni szándékozván, a villám, vagy a papok bosszuja által életét veszté.

Ancus Marcius.

Ancus Marcius ellenkező jellemek vegyülete: ki háborut folytat, és egyuttal épitésekkel foglalkozik [2]; polgárosit, a vallásos intézményeket tágitja, s Romába a hetruskokat beviszi.

Tarquinius Priscus.

Egy hetrusk és lucumo követi őt az uralkodásban; s Tarquinius Priscus valószinüleg azon korszakot jelöli, midőn Roma a sabinok hatalma alól fölszabadittatván, a Tarquinii-beli lucumok által hódittatott meg; s a mythologiai és sabin korszakra, a hetrusk korszak következik.

---

[1]) *Roma*, *Flora*. Azt mondják, titkos neve *Amor* volt, Romának anagrammája: hogy ama szent egyesség fejeztessék ki általa, mellynek a polgárok közt uralkodnia kellett. Csupán a papoknak volt szabad, áldozatok alkalmával e nevet kimondani, s jaj volt nekik, ha azt a népnek elárulták. A *Flora* név papias volt; innen a Florealiák ünnepe, s Florentia uj város neve. A polgári s közönséges név Roma, hihetőleg a *Ῥώμη* erő, vagy *Ruma* szótól ered, melly a régi latin nyelvben anyai emlőt jelent; s azon *ruminalis fügefára* emlékeztet, mellynek árnyékában Romulus és Remus tápláltattak. Schlegel Vilmos Homer *οὐδάς ἀρούρης*-ére emlékezve, ez utóbbi származtatást fogadja el, azt a romai sikságon emelkedő dombokra alkalmazván.

[2]) Az ostiai kikötőt ő nyitotta meg: mégis később a romaiakat hajók nélkül fogjuk látni; nyilvánosságra hozta a vallás mysteriumait: s mégis ezek századokon át nem közöltettek a néppel; a latinokat az Aventin hegyen telepíti meg: és csak később vitetett keresztül egy törvény, melly az Aventin hegy földeit a plebejusok közt kiosztja.

Ekkor a hetruskok papi patriciatusa elnyomja a harczias sabin patriciatust; és egy mivelt nép kincsei s müvészetei befolyásra vergődnek Rómában. E korszakból mondatnak eredni ama kiterjesztett birtokok és épitmények, mellyek bevégzésére több nemzedék is alig elégséges. Tarquinius, a kis király, ki országa határait egy pillantással beláthatá, meghóditja a sabinok, latinok, hetruskok tartományait; de rövid idő mulva az egyetlen Clusium város örvény szélére taszitja Rómát, mellynek csupán Vejinek meghóditása tiz esztendőbe kerül.

Ezen egymással ellenkező állitások azt gyanittatják velünk, hogy Tarquinius olly hatalomra emelte Rómát, mellyet hasztalan törekedett Hetruriában létesitni; tudnillik egyesülés által egy szövetség élére állitván azt, melly tizenhét várost foglalt magában: valószinüleg azokat, mellyek azelőtt a feldult Alba alatt álltak.

Coelius Vibenna nagyszámu védenczek- és szolgákkal indulván ki Hetruriából, megtámadta Rómát. Halála után Mastarna, egy rabnő fia, a sereg élére állván, ennek segélyével Servius név alatt elnyerte az uralkodást [1]). A dolog természetében feküdt, hogy a népet és az uj jövevényeket pártolja; azért, hogy a népet, vagyis az idegeneket is részeltesse a hatalomban, a politikai jogokat nem a származás-, hanem a vagyontól tette függővé. A nép ajkain élő hagyomány őt tartá mindazon jogok adományzójának, mellyeket csak lassankint, századok folytán szerzett meg magának a nép: a szolgaságra jutott adósokat visszaváltotta, az adósságokat törlesztő, a plebejusok közt földeket osztatott ki, s a latinokat az aventini, vagyis plebejus hegyen gyüjté össze, melly hegy Romának patricialis és kiváltságos falain kivül esett.

Tarquinius Superbus.

Az aristocraticus párt azonban, a Servius által [2]) a népnek engedett szabadságok miatt, a hetruriai lucumok segitségét hivja föl; kik Tarquinius Superbus neve alatt, a curiák beleegyezése nélkül, magukhoz ragadják az uralmat Romában: hogy ennek szabadságát elöljék; egyformán gyakorolván a zsarnokságot az előkelő sabin családok, valamint a latin plebejusok fölött. A tarquinii lucumokkal visszatérnek a hetrusk szertartások [3]), és a symbolicus nyelv [4]); a Capitoliumból

[1]) E tény, mellyről Livius, és a közönséges történetirók mit sem tudnak, Claudius császár beszédében van felhozva, mellyet a lyoni gallusoknak, a senatusbai fölvétetésök tárgyában mondott; s melly beszéd Lyonban réztáblába vésve találtatott, és Justus Lipsius által kiadatván, annál is inkább hitelt érdemel, minthogy Claudius császár tudvalevőleg a hetruskok történetét irta.

[2]) Leánya, a gonosz Tullia, Tarquinius neje lett.

[3]) Tanaquilla. — [4]) Gabii, s a makfejek.

számüzvék a régi istenségek, három hetruriainak kivételével: mellyek később Jupiter-, Juno-, és Minervának neveztetnek. Tarquinius elfoglalja Gabii várost, mellynek hajdani nagyságát mai napig is mutatják Juno szentélyének falai; s miután a latinokat is alávetette, a latin ünnepélyek alkalmával ő maga áldozott egy bikát az Alban hegyen [1]).

Az őstörzsek azonban részint a szenvedett bántalmak, részint szabadalmaiknak idegenek általi letiportatása következtében, fellázadtak a Tarquiniusok ellen; s elkergetvén őket, a papi uralmat eltörölték. A számüzötteket oltalmába véve Porsena, Clusium város larja, Romának meghódítására indult; s daczára Horatius Cocles védelmének [2]), bevette azt, és olly kemény szigorral bánt vele, hogy még a vas használatát is megtiltá egyébre, mint földmüvelésre [3]). Az nem tudatik, meddig tartott legyen uralkodása, sem hogy mikép szabadultak meg tőle a romaiak: csak annyi bizonyos, hogy a királyok elüzetése, és a Regillus tó melletti csata után, hol a régi hősök nemzetsége kiveszett, a patriciusok saját kebelökből évenkint választandó két consult emeltek a kormányra.

A király, nép, szabadság szavak homályos értelmezése zavart okoz az emlitett forradalom tökéletes felfogásában. Ama királyok nem voltak sem korlátlan hatalmu, sem örökös fejedelmek, s a senatus, a patriciusok, a népgyülések, vallásos és nemzeti intézmények, s a gyámsági viszonyok, korlátozák hatalmukat. Kezdetben Roma egészen szent szinben tünik föl: az igazság szent; egyedül az isteneket illeti a világi dolgokbani kezdeményezés és határozat, mit ők a patriciusok szent castja által gyakorolnak; a tisztviselők minden fokozatokban papok is egyszersmind; Numa egy titokteljes kövön avattatja fel magát; a con-

---

[1]) Cicero idejében Tarquinius nem tartatott még olly szörnyetegnek, mint őt Dionysius Halic. rajzolja: *Atque ille Tarquinius, quem majores nostri non tulerunt, non crudelis, non impius, sed superbus habitus est et dictus.* (Philippic. III. 4.) Azonban *pro Rabirio*, 4., azt mondja: *superbissimi et crudelissimi regis.*

[2]) Horatius maga, vagyis minden védenczeivel és szolgáival. A hősi szólásmodor mellett csupán a főnök számit valamit; a többi mind csak dolog. Mi is épen ugy modjuk: Sándor hóditotta meg Indiát, Napoleon legyőzetett Lipcsénél, stb. Roma, mellynek területe 10 mérföldnyire terjedt, Horatius Coclesnek annyi földet ajándékozott, a mennyit két ökör egy nap befuthat, vagyis három négyszögü mérföldet. E tulzás a hagyománynak költői eredetére mutat: valamint a sabin Tatius harczosainak arany karpereczei is.

[3]) Ezen, a közvéleménynyel ellenkező tényt Tacitus bizonyitja: *Nec Porsena dedita urbe, neque Galli capta temerare potuissent;* és Plinius, Hist.nat. XXXIV. 39.: *In foedere, quod expulsis regibus, populo Romano dedit Porsena, nominatim comprehensum invenimus, ne ferro nisi in agricultura uterentur.*

sulok, praetorok, censorok később is megtartják az auspiciumokat, és kérdéseikre az ég feleletet ád. A ‚pomoerium', a nép első menhelye, szinte szent, és az égtájak szerint van helyezve; körfalai szentek, és azok átlépése halálos büntetés alatt tiltatik.

A romai család az ősök tiszteletén, s az egymásérti kötelezettség dogmáján alapszik. Az atya bizonyos neme az alsóbb istenségnek, s mintegy teremti azokat, kiknek életet ád; saját és gyermekei tettei által a larok közé juthat. Az örökséggel együtt járó mulhatlan kötelesség: az évenkinti engesztelő áldozatok; mellyeket a fiutódok olly lelkismeretességgel teljesitenek, hogy ha valamelly adós fizetési tehetetlenségben hal meg, és csupán egyetlen rabszolgát hágy maga után, ez szabadon bocsátandó, csakhogy az áldozatok félbe ne szakadjanak. S ez oknál fogva az adósság határait a Terminus istenség szabja ki.

Az igazságszolgáltatás nagy ünnepélyességgel történik. A papi castnak sikerült lefegyverezni a népet: a városban nem szabad fegyveresen járniok, és a világ hóditói, béke idején togát viselnek. A polgári perben hozott itélet ‚sacramentum', a testi büntetés ‚supplicium'-nak neveztetik. A családi tüzhely valódi szentély.

De az emberi szabadság világi alakban vergődik tulnyomóságra: már a hetrusk patriciusok az által különböztek az ásiaiaktól, hogy a pap- és harczosnak kettős jellemét egyesiték magukban. A romai patricius még tovább ment: aláveté a vallást az államnak, s elkülönözvén magát a theocratiától, egy polgári testületet állitott föl, a hazának atyjait és alapitóit; kik egy főnököt (rex) választanak maguknak, s ez a tanácskozásokban elnököl, harczba vezeti őket, és igazságot szolgáltat. Ugyanazon patricius lehet király, hadvezér és főpap egyszersmind: mint király összegyüjti a tanácsot és népet, büntetést szab még a patriciusokra is; csakhogy ekkor a népre hivatkozik, vagyis a hasonlók testületére [1]), s a legyőzöttek birtokáról rendelkezik.

Törzsek.

A nép alatt a három törzs összesége értendő; s e törzsekrei felosztással, melly minden régi államokkal közös volt, illik egy kissé bővebben foglalkoznunk. A törzsek vagy nemzetségből, vagy lakhelyek szerint alakulnak. Az első esetben közös eredet egyesitvén őket, hasonlitanak a castokhoz: állapot- és méltóságra egymástól különbözők, házasságok által össze nem vegyülnek, tagjaik leszállhatnak ugyan egy alsóbb castba, de magasabb törzsbe föl nem vétethetnek. Ha még a vallásnak is része volt azok alakitásában, mint Indiában, változatlanul

[1]) A testvérgyilkos Horatius esete.

tartják fön magukat; különben lassankint elenyészvén a különbségek, egyenlőség áll be közöttük [1]). Föltéve azt, hogy a családok régiebbek az államnál, azok az állam szükséges elemeinek tekintetnek; és mi sem foglaltathatik az államba, mi törvényes származás utján egy családhoz (gens) nem tartozik. Csak igen ritka és nagyszerü engedmény, ha valamelly szabad ember, vagy uj család a közösségbe fölvétetik; mi akkor szokott történni, midőn egyik, vagy másik család kihaltával, a szertartásos számot kiegésziteni szükség.

A terület szerinti törzsek ellenben, a tartomány felosztásának kerületekre és városokra, felelnek meg: ugy hogy mindaz, kinek a felosztás perczében azon kerületben birtoka van, a törzs tagjai közé tartozik; és utódjai még azon esetben is a törzshez tartoznak, ha birtokukat elcserélnék, vagy elvesztenék. Ez intézkedés által a genealogiának, habár nem olly szigoru neme képezteték.

Ha az ekkép alakult nép máshová költözik át, megtartja eredeti alakját: azonban a vele tartó idegeneket is fölveszi keblébe, s a különféle törzsek közt osztja el, a mint épen legjobbnak találja, a nélkül, hogy a törzstagok közt vérségi, vagy hazafiui kötelék léteznék.

Minden törzs 10 curiára, vagyis, hogy ugy mondjuk, egyházkerületre oszlott, és mindegyiknek meg voltak saját ünnepei s áldozatai, mellyeken minden tag tartozott jelenlenni; s az ünnepélyt közös lakoma fejezte be. Egy curio az isteni-szolgálatot végzé, s minden curiának megvolt szavazattöbbséggel választott augurja. Valószinüleg a különféle nemzetségeket (gentes) képviselték ezek, mellyekből a törzs állott: azonban ugyanazon nemzetség tagjai közt sem állott fön szükségkép a rokonság, vagy közös származás köteléke; valamint jelenleg nem létezik rokonság azok közt, kik azonegy családnevet viselnek: s ugyanazon nemzetségben voltak patriciusok és plebejusok, kik egyenetlen házasságból származtak. Közös istentisztelet egyesité őket [2]): végrendelet hiányában a nemzetség tagjai közt kölcsönös örökösödés létezett; s nevöket a felszabaditott rabszolgákra is átruházták, kik ez által védenczeik maradtak.

Clientela.

A clientela örökösödés utján szállott által: a védenczek eredetileg alkalmasint a szövetséges városok polgárai voltak, kik hogy Romában lakhassanak, védnökre vala szükségök; vagy pedig gonosztévők és adó-

---

[1]) Erre jutott a velenczei nemesség is.

[2]) Igy a Nautiusokat Minerva, a Fabiusokat Sancus tisztelete, a Horatiusokat a meggyilkolt testvérért teendő kiengesztelési szertartások egyesitették.

sok; kik hatalmas urnál kerestek menedéket; vagy szabadosok, és ezek gyermekei. A védencz szeretet- és tisztelettel tartozott védnöke iránt lenni; tartozott őt segiteni a birságok fizetésében, és leányainak kiházasitásában: tartozott kiváltani őt a fogságból; ha végrendelet nélkül halt meg a védencz, védnöke örökölte vagyonát; s egyik a másikat törvény elé nem idézhette, sem egyik a másik ellen nem tanuskodhatott. Ha a védencz elszegényedett, védnöke házat és két hold földet jelölt ki számára. Azon állitásnak, hogy minden plebejusnak egy patricius védnöke volt, Roma egész története ellentmond, melly a patriciusok és nép közti örökös harczokból állott.

Comitia curiata. Senatus.

Kezdetben két gyülekezet volt Romában: a comitia curiata, és a senatus. Amazokban a nemzetségek vettek részt, és szavazattal csak azon harminez curiának patriciusai birtak, mellyekre a három törzs felosztatott [1]). A törzsek, curiák, és családok főnökei képezték a 300 tagból álló senatust, melly hatalom minden kormányforma alatt fön-tartotta magát.

Plebs.

Valamelly meghóditott tartomány területe állambirtokká vált: egy rész a községnek, vagyis a patriciusok- és védenczeiknek jutott, más rész a királynak; ki a magáéból egy harmadrészt a régi birtoko-

[1]) Niebuhr a régi Romát Suli városához hasonlitja, Albania tartományban, melly annyi szerencsétlenség- és vitézségről lett hiressé napjainkban. Előadjuk itt a kormányformát, mint azt Ciampolini a *Sulioták háboruinak* 7. §-ában leirta:

„Az egész tartomány erkölcsök és szokások, nem pedig törvények és szabályok által kormányoztatik. Az atya kormányozza a családot, a vezérek a harczot, s mindnyájan együtt a köztársaságot. Ünnepnapokon az istentiszteletnek vagy egyik, vagy másik kastélybani megtartása után, a templomon kivül gyülekeznek össze, hol ülőhelyek vannak elhelyezve: mellyek nem egyebek, kör-alakban elhelyezett nagy kődaraboknál, hol valamennyien, mint valamelly curiában, vagy szinkörben leülnek, először is a papok, azután a vének, minden tekintet nélkül a méltóságra, vagy gazdagságra; a többiek életkor szerint, s végre az öt évnél idősebb gyermekek: és ott tanácskoznak a közügyekről. S a melly rendben bementek, ugyanazon renddel szabadon mondják ki véleményeiket. A szomszédokkal nem szövetkeznek; vérök elfajulásától tartván. A sulioták hét gyarmatuk volt: ezek közt a fő Zeucrates. Az alávetett helységek száma hatvanhat; mellyek közül némellyeket polgári joggal ruháztak föl. E téreken legeltetik nyájaikat a sulioták: a birtokosoknak ezért semmi bért sem fizetnek; sőt mint a helotákat, a földek müvelésére és tized-fizetésre kényszerítik: mit azután, minthogy közös pénztáruk nincs, maguk közt felosztanak. Szükség esetében a sulioták nem vagyonuk aránya szerint terheltetnek a község által, hanem tetszésök szerint adakoznak."

soknak visszaengedett. E legyőzöttek képezték a plebst. Romába vitetvén által, polgári jogot nyertek ugyan; de szavazattal nem birtak: minthogy a curiákba be nem vétettek, házasság köztök, és a romai polgárok közt nem engedtetett meg, s ezenkivül a patriciusokhoz valának kötve. De köztök igen sok nemes származásu családok is találkoztak; s nem kell összezavarnunk őket a cliensekkel, vagy vazallokkal, kik később vétettek föl a patriciusok közé, a családok kihaltával, és a szabadság előhaladásával.

Comitia centuriata.

Az illy aristocraticus államokban a régi családok kivesztével a hatalom kevés oligarchák kezeiben szokott központosulni. Ennek elejét veendők a királyok, a népet vették pártolás alá; melly a hadsereg nagyobb részét képezte, s melly már Ancus Marcius alatt a nemzetnek szabad, és igen számos reszét tette. Az első lépés a nép érdekében Tarquinius Priscustól eredt, ki a lovagok centuriáját megkettőzteté, s a curiákban támadt hézagot jeles plebejus családokkal tölté be. Servius Tullius a népet lakhelyei szerint osztá be törzsekre, mellyekbe minden vagyonos nem-patricius beiratta magát; s ekképen a patriciusok mellett a legyőzöttek községe képződött, saját comitiumokkal törzsek szerint, saját birák-, aedilisek- és tribunokkal. Hogy minden polgár tevékenységét a közjóra irányozza, Servius a patriciusokat, clienseket és plebejusokat, a városban szintugy, mint a vidéken, centuriákra osztá [1]); s vagyonuk arányához képest vehettek részt a szavazatban a comitia centuriatákon. Megtartván a patriciusok hat centuriáját, más 12 centuriát alkotott a tehetős plebejusokból, kik saját költségökön vettek részt a hadban; a többi nép öt osztályba soroztatván, hadi módra szerveztetett.

Igy tehát a plebejusok 170, a plebejus lovagok 12, és a patricius lovagok 6 centuriát képeztek. A centuriák fele ifjabbakból állott, a 15 évesektől kezdve 45 évesekig, fele öregebbekből, 46 évtől kezdve 60-ig. Háboru idején az első osztály 40 centuriát adott az ifjabbakból: és ezek közül 30-at a principes, tizet a triariusok képeztek; a második és harmadik osztály szinte 40 centuriát adott, mellyek közül osztályonkint 10 lándsások-, 10 triariusokból állott. A negyedik osztály tiz centuria lándsást, az ötödik harmincz centuria könnyü fegyverest adott. A hátralevő

[1]) **Mommsen Theodor** (*Die römischen Tribus in administrativer Beziehung.* Altona, 1844.) azt mutogatja, hogy mindegyik fél törzs öt centuriát foglalt magában szavazatjoggal, és hármat a nélkül: az előbbiekhez tartoztak a vagyonosbak, és a hadkötelezettek; az utóbbiakhoz a szegények. Az egész nép 350 centuriát képezett 35 törzsben; a császárság korában a szegények szaporodása miatt a szám mindegyre apadott.

negyven centuria a könnyü gyalogságot képezte. Az első osztály, minthogy elég tehetős volt, jeles fegyverekkel látni magát el, az első csapatot képezte.

Servius Tullius intézkedései a patricius és plebejus családok összeolvadására voltak irányozva: hogy ez utóbbiak számára a szabadság és jogok biztosittassanak, a nélkül, hogy a patriciusoktól elvétessék a kormányzás.

Az igy alakult comitiák a Mars-téren gyültek össze, mindegyik centuria saját főnöke alatt. A senatus választásokat és törvényeket inditványozott; mellyeket amazok elvethettek ugyan, de sem másokat nem javasolhattak, sem az inditványt tárgyalás alá nem vehették. Elfogadás esetében még a curiák beleegyezése is megkivántatott. A patriciusok tulsulya tehát biztositva volt; mivel a senatusban többséggel birtak, és a comitia curiatákban ismét elronthatták azt, a mit a centuriák elfogadtak, az által, hogy a plebejusok akaratának védenczeik szavazatait állitták ellenébe.

Miként láttuk, Roma, egészen ellenkezőleg a keleti államokkal, nem hogy kizárta volna az idegen elemeket, de sőt inkább azokat magához hasonitani törekedett: s épen ebben állott gondviseleti küldetése. A közel vidékek lakói valamelly romai családfő oltalmára bizva magukat, a romai néphez tartoztak, a nélkül, hogy a romai polgárnak csak egyetlen jogában is részesültek volna. De már a királyok alatt a tehetősebb plebejusok elnyerék a patriciatust, és isteni s emberi jogokban részesültek: mi által az egyéni szabadság és birhatási jog biztosittaték számukra. A szegény plebejusok a mezei munkákon kivül a nagyobbszerü épitményeknél is használtattak, épen ugy, mint Egyptom- és Indiában a köznép. A rabszolgaság létezése, mint minden régi társadalmakban, azt eredményezte, hogy az előkelő a plebejus szorgalmára nem szorult: ki előtt ekkép zárva volt az ut vagyon- és jelentőségre tenni szert, mint ez jelenkorunkban mindennapi dologgá lett.

Mindazáltal a patriciusok felhasználták a plebejusokat a papi monarchia megtörésére [1]); de Tarquinius elüzetésével, melly csupán a zsarnok elleni lázadás-, nem pedig a közügyek felforgatásának tekinthető, a plebejusok egészen a hatalmasok önkényétől függtek. Valóban a Tarquiniusok elüzetése a patriciusok müve volt, és korán sem vonta maga után a népszabadságot, mint némellyek magyarázni szeretik; mivel a királyság eltörlésével a senatus zárva maradt a plebejusok, a város a szomszéd népek előtt, a nélkül, hogy a nép a papok oltalmát, vagy a

[1]) A nép Brutus, a plebejus és fellázadt szolga által jelképeztetik.

királyok kedvezését élvezhette volna; s a köztársaság első korszakában a népnek engedményezett valamennyi jogok, ide értve Publicola hivatkozását is, a patriciusok kiváltságai maradtak. Még a királyok alatt olly igen foganatba vett egyesülését is a különféle állapotu egyéneknek, megakadályozta a féltékeny aristocratia: melly örömest tartotta volna a várost tengődő állapotban, a népet pedig a hetruriai védenczek nyomorult helyzetében.

Az aristocratia feladata, mindenekelőtt föntartani a határokat, szintugy a földbirtok, mint az osztályok közt: ez oknál fogva szertartások- és auspiciumokkal környezi magát, szigoru pontossággal megtartandó formulákat hoz be: megtagadva a néptől a házasságot, családot, és birtokot. Csupán a patriciusoknak van joguk a lándsához (jus Quiritium), és auguriumokhoz; egyedül ők birhatják a vallásos szertartások közt felosztott, és sírok által elválasztott földeket, s minden birtokrész szent határok közé van zárva, mellyeken kivül nincs polgári tulajdon. A vallás azonban politikává változott: a patricius maga teljesíti a magán-szertartásokat; a kit megátkoz (sacer esto), annak meg kell halni; a hatalmuktól megfosztott hetruriai papoktól tanácsot kér; s ha a szükség ugy hozza magával, ellenmond nekik, sőt a papi családot meg is bünteti [1]).

A család igen szigoru politikai s vallási kapcsolatot képez. Egyedül az atya független (sui juris), és korlátlan uralkodó hozzátartozói fölött [2]): rabszolgáit, szolgáit, gyermekeit eladhatja, verheti, kivégezheti; ha neje hütelen, vagy bort iszik, megölheti; a szörnyalaku gyermek szinte halálnak adatik át; többi gyermekeit három izben adhatja el; bármilly nagy méltóságra emelkedjék is a városban, az atya lerántathatja őt a curulis-, vagy szó-székről, és saját házában tarthat itéletet fölötte; az atyai hatalom alóli felszabaditás büntetés: mert a fiu ez esetben nem örökölhet atyjától. Milly hatalommal birhatott egy illy atya a rokonok, a gyarmatosok fölött, kiknek földjeit müvelésre kiosztotta, s a védenczek fölött, kik vagy leigázott régi birtokosok, vagy idegenek, vagy menekült rabszolgák voltak, kik a patricius larjainál kerestek oltalmat? Mindezek a városban mit sem számitottak: mivel az auguralis jog hiányzott nekik, melly nélkül semmiféle más jog sem vala szerezhető. A családfő képviseli hozzátartozandóit, egyedül ő visel nevet, elévülhetlen joga az ellenség földjeire, javaira, örökségére kiterjed; s örök hatalmat gyakorol fölötte [3]). A tőle függők vádat nem

[1]) Horatius Cocles szobrának ügyében.

[2]) Ugyanezen eredetre mutat az olasz *padrone* név is.

[3]) *Adversus hostem aeterna auctoritas esto.*

emelhetnek ellene, sem miattuk ő nem bünhödik; ha vétkezett, a curia, vagyis a hozzá hasonlók gyülekezete jelenti ki, hogy rosszul cselekedett (improbe factum). A dolgok illy helyzetében a patriciusok szigoruan ragaszkodtak a törvény szavaihoz, a szónak anyagi értelméhez [1]), és az eskühez [2]): a törvényeket a tényekre alkalmazták, ha bár ez alkalmazás kegyetlenül ütött is ki; miként ezt jelenleg a politika cselekszi, melly az állam javát legfőbb törvénynek tartja.

De e patriciusok mellett, kik a keleti elemet, egységet, kizárást, és nemzeti egyéniséget képviselik, a plebejusok emelkednek föl, mint az europai szellemnek, terjeszkedésnek, haladás- és egyesülésnek képviselői: s mig e szellem keleten megbukik, Romában diadalt ül; melly két hatalomnak egymással ellenkezése által halad az ő dicsőséges rendeltetése felé. A patriciatus nélkül elvesztette volna eredeti sajátságát; a plebs nélkül nem hóditotta volna meg a világot [3]).

A rabszolgákon kivül mintegy 650,000 lélek lakta Romának csekély területét [4]), Crustumeria és Ostia közt, minden egyéb kereset

---

[1]) Roma megigérte, hogy a carthagoi államot (*civitatem*) kimélni fogja: ez oknál fogva megkimélte a polgárokat, és feldulta a várost, *urbem*. Szintigy cselekedett a caudiumi esemény után: valamint a bizonyos számu napokra kötött, de éjjel megszegett fegyverszünetekben.

[2]) Mint Agamemnon Iphigeniát, és Jephte az ő leányát föláldozta.

[3]) V. ö. **Niebuhr**, *Röm. Gesch. (Nexi.)* **Michelet**, i. h. **Ch. Fr. Schulze**, *Kampf der Democraten und Aristocraten in Rom* Altenburg, 1802.

Sigonius, *De antiquo jure civium Romanorum.*

Graevius, *Thes. antiq. Rom. t. I. II.*

Beaufort, *La république romaine, ou plan général de l' ancien gouvernement de Rome.* Haag, 1766.

Hist. crit. du g uvern. romain. Paris, 1765.

Texier, *Du gouvernement de la république romaine.* Hamburg, 1796.

Bach, *Hist. jurispr. romanae.* Lipcse, 1754. 1796. 1806.

Hugo, *Lesebuch der Geschichte des röm. Rechts.* Berlin, 1824.

[4]) E számot onnan következtethetjük, hogy Publicolának 246-dik évből eredő censurájában 130,000 fegyverfogható egyén van összeirva. Midőn a consulok a latinokat elüzték, erősen meghagyták nekik, hogy a várostól öt mérföldnyire távol tartsák magukat. Ez volt akkor a határ; s még Strabo korában is öt, vagy hat mérföldnyire Romától volt egy Festi nevü helység, melly a régi terület határát jelölte. Ez ugyan később tovább terjedt; azonban a latinok irányában jó sokáig nem haladta meg Tibur, Gabii, Lanuvium, Tusculum, Ardea és Ostia, a sabinusok irányában pedig Fidenae, Antemnae, Collatia, a Tiberisen tul Caere és Veji városokat. Hogy tovább az idegenek odasereglése megszünt a consularis kormány kezdetén, kitetszik onnan, mivel a 278-ik évi census 110,000 polgárt számit, a 288-iki pedig csak 104,000-et.

nélkül, mint mellyet a mezei munka, s hadi zsákmány adhatott; és pedig ellenségektől környezve, kik a gyakori csatákban kifosztották a hajlékokat, és megrabolták a földeket. Illy helyzetben a plebejus, ki nemtelen mesterséget nem üzhetett, hogy családját föntartsa, a védnökhez folyamodott; megigérvén neki, hogy a legelső alkalommal lefizetendi adósságát, a mint az ellenséges terület pusztitására fogják őt vezetni. Ha illy alkalom nem kinálkozott, vagy a ragadomány nem volt elegendő az adósság kifizetésére, el kellett zálogositnia csekély földecskéjét [1]), mellyre neki a patricius tizenkét százalék mellett ada kölcsönt.

E patriciusok, kiket az iskolákban ugy állitanak elénk, mint kik a vagyonnal nem sokat gondoltak, birtokukat mindegyre gyarapitani törekedtek: főleg miután a comitia centuriaták által a politikai befolyás nem a nemességhez, hanem a birtokhoz köttetett; és kereskedés hiányában nem is volt egyéb módjok földeket szerezni, mint háboru-folytatás, vagy a plebejusok kifosztása által. Ezek valóban csakhamar azon vették magukat észre, hogy az adósság elnyelte a kis földbirtokot [2]); s ők maguk saját személyökkel, vagyis egész családjokkal együtt a hitelezőnek valának lekötve (nexus). Ha kitelik a határnap, mi fog történni az adóssal? A törvény azt mondja: „Törvény elé kell idéztetni; ha nem jön, végy magadhoz tanukat, és kényszeritsd őt. Ha az öregség, vagy betegség tartóztatja vissza, adj alá lovat, de nem gyaloghintót. A gazdag kezeskedjék a gazdagért; a szegényért pedig, a ki akar. Bevallva adósságát, és kimondatván az itélet, harmincz napi határidő adatik neki; ekkor vezettessék biró elé. Nap lenyugtával a törvénykezésnek is vége szakad. Ha nem tesz eleget, sem érte más nem fizet, vigye magával a hitelező, kösse meg kötelekkel, vagy tizenöt fontot

[1]) Romulus alatt két, a köztársaság idejében pedig hét hold határoztatott fejenkint.

[2]) 1590-dik év előtt Aricia völgye igen sok birtokosok közt vala felosztva. Egy éhség alkalmával a Savellik gabonát adván, azt egészen magukhoz ragadták. Egyedül négy birtokos maradt meg; és VI. Sándor pápa alatt kénytelenek voltak ők is eladni a Chigiknek, kik az egész tartományt birták. *Nexi* néven hivattak Niebuhr szerint azok, kik a patriciusnak adós plebejusért saját vagyonukkal, a hova családjok is tartozott, kezeskedtek: szükség esetére kezök munkája által is igérvén eleget tenni. Szintigy neveztetett a plebejus is, ki nem tudván adósságát lefizetni, a hitelező patricius rabszolgája lett. Ha az adósság a kitüzött időre le nem tisztáztatott, a kamatok a tőkéhez csatoltattak.

Vico ellenben, s talán nem épen helytelenül, azt hiszi, mikép kezdetben a plebejusok évi bér fizetése mellett birták a patriciusok földeit; nem-fizetés esetében királyi hatalommal követelhették a haszonbért, s a fizetni képtelen adósokat rabszolgákul itéltethették oda maguknak. A hatalmas aristocratiának könnyü volt e feudalis kiváltságot minden egyéb adósságra kiterjeszteni.

meg nem haladó lánczokkal. A fogoly sajátjából éljen; ha kedved tartja, adj neki egy font lisztet, vagy akár többet is. Ha nem egyezkedik veled, zárd be őt hatvan napig, és három vásári napon állitsd őt törvény elé; kikiáltván az adósság összegét. A harmadik kihirdetésnél, ha sokan vannak a hitelezők, darabokra szaggathatják őt; vagy ha nekik ugy tetszik, a Tiberisen tul eladhatják" [1]).

Mikor éhség állott be, némellyek magukat adták el, mások kivándoroltak, többen a folyóba ölték magukat. Ez volt a Brutus által

---

[1]) Aulus Gellius szerint a szöveg nagyon világos: *Tertiis nundinis capite poenas dabant. . . Si plures forent, quibus reus esset judicatus, secare, si vellent, atque partiri corpus addicti sibi hominis, permiserunt. Tertiis nundinis, partes secanto; si plus minusve secuerunt, se fraude esto.*

Annyira kegyetlen e törvény, hogy némellyek az adós javainak felosztását, *sectio bonorum*, akarák itt értetni. A törvénynek határozott szerkezete sehogy sem engedi meg e szelidebb magyarázatot. Ismeretes Shylock zsidó meséje, ki az ő keresztény adósával akkép egyezett meg, hogy ha a kitüzött napon meg nem fizethetne, testéből bizonyos mennyiségü hust vághasson ki. Bekövetkezvén az eset, a keresztény adós a törvényszékhez folyamodott; melly akkép itélt, hogy a szerződést meg kell ugyan tartani, de hogy a zsidót hasonló büntetés fogja érni, ha többet, vagy kevesebbet vágna ki. Az uzsorás elállott követelésétől. Ez esetet azonban előrelátta a romai törvényhozás, melly a hitelezőnek szabadságot adott, többet, vagy kevesebbet vágni; s ha egy volt is kérlelhetlen a hitelezők közt, joga fenmaradt, az adóst megölni, vagy megcsonkitni.

Hihető ugyan, mikép e törvény ritkán, vagy soha sem foganatositatott; mivel az adós beleegyezhetett a *nexus*-ba, s a rokonok, vagy barátok többet is igérhettek a hitelezőnek, mint amennyit az adós eladásából nyerhetett; s a tribunok bizonyára ellentálltak volna az őrültnek, ki az adóssali egyezkedést elutasitotta magától. Hisz a kinzást és törvényes párbajt is még nem régiben megengedte az angol büntető törvény; ugy szinte a nőnek eladása is meg van engedve: s mégis ezer meg ezer intézkedések akadályozzák mind ennek foganatositását.

Petilius (Petitius, vagy Popilius) egy törvénye 435-ből eltörlé a nexust; megtiltván jövőre a személy elzálogositását, s megszüntetvén azt minden adósra nézve, ki megesküdnék, hogy elegendő vagyonnal bir a maga megváltására. „*Omnes qui bonam copiam jurarent, ne essent nexi, dissoluti*", mondja Varro. Az *addictusok* továbbá védve valának a lánczokba verés ellen; kivéve az esetet, ha valamelly gonosztett miatt itéltettek volna el. Plautusnál a legborzasztóbb mód, pénzhez jutni a makacs adós részéről, az *addictio*, vagyis magánbörtön volt. Még a Hannibal elleni háboru folytában is, Titus Liviusnál, az elitélt adósokat, mint gonosztevőket, börtönbe látjuk hurczoltatni.

Egyptomban zálogul az atyának holt teste adatott át; és becstelen maradt, ki azt vissza nem váltotta. Boeotiai Thebában a fizetésre képtelen adós a köztéren állittatott ki, füzfa kosárral fején. A régi olaszoknál gyermekcsoport közt vezették, kik nagy zajjal vittek előtte egy üres erszényt. Sz. Ágoston (*De Civitate Dei*, XII. 4.) azt mondja, hogy a nem fizető adósok a nap hevének tétettek ki. Az olasz városok a közép korban különcz szertartásokat használtak az eladósultak ellen.

kivivott szabadság! Illy körülmények közt mi maradt hátra a népnek, midőn e nyomás tetőpontját érte? Vagy üszköt vetni a kegyetlen urak lakaira, mint az amerikai négerek teszik; vagy az egyesülésnek mindenható erejét belátva, határozott ellentállást tanusitni, s lépésről lépésre vivni ki a megtagadott jogokat. Olaszország e második utat választá.

Egy napon a köztéren rongyokba takart aggastyán jelenik meg, borzas, és vadállathoz hasonló tekintettel (495.): testét huszonnyolcz dicsőséges csatákban nyert sebhelyek fedik, kezében az ősei által elvett diadaljeleket tartja. Előadja a népnek, miként a sabinok elleni csatákban háza elhamvasztatott, nyájai elhajtattak; később a növekedő adónak, adósságok- és uzsorának terhe alatt elszegényedvén, eladá birtokát, és egy hitelező által letartóztatva, s megvesszőztetve, nem is szolgai munkára, hanem valódi mészárszékre vezettetett. A plebejusok bosszuság, könyörület, vagy érdek által indittatva, zajongani kezdenek: és fönszóval kiabálják, miként ők is győzelmeket vivtak ki az ellenség fölött, mindazáltal a városban csak szolgákul tekintetnek, adóssággal terhelvék, és fogságra hurczoltatnak.

Szent hegyre vonulás.

A nép illy borzasztó hangulatától megrémült senatorok futásnak erednek: a lázadók a consulhoz fordulván, a lánczok és csapások helyeit mutatják neki a szegény öregen, s a népgyülés összehivását sürgetik. Nem jelenvén meg arra a senatorok, a nép kijátszottnak hiszi magát: a patriciusok Appius Claudius consullal erőszakhoz nyulnak, majd pedig Servilius által engedékenységet szinlelnek; de sem a consulok, sem Valerius dictator nem képesek a népet lecsendesitni. E közben a volscusok betörést próbálván, a népet küldik ellenök, azon igérettel, hogy a csatára szálló adósok ellen megszüntetik a törvényes eljárást. A plebejusok beleegyeznek, esküvel kötelezik magukat, és kivonulnak az ellenség ellen; azonban észrevéve megcsalattatásukat, hogy a hadvezéreiknek tett hüségi fogadást kijátszszák, a consulok meggyilkolását inditványozzák, kiknek kezeibe az esküt letevék; azonban némelly szelidebbek tanácsára magukkal viszik a sasokat, mellyek el nem hagyására kötelezték magukat, és velök a hegyre vonulnak, melly ezóta ‚szent'-nek neveztetett. Itt tábort ütvén, fenyegető állásban maradnak mindaddig, valamig két tribunus választását [1]) jogaik oltalmára, a senatustól kinyerték.

---

[1]) Junius Brutust és Sicinius Bellutust. Ismét előáll tehát Brutus, vagyis a Tarquiniusok elleni lázadásban szereplő nyugtalan szolga.

Kezdetben a tribunoknak nem volt egyéb joguk, mint jelen lenni a senatus üléseiben, a nélkül, hogy a kormányzásban részt vettek volna; minthogy azonban a népet képviselték, és az ő szabadságainak oltalmára rendeltettek, a senatus határozatait ‚veto'-jok által fölfüggeszthették. Negativ szabadság, melly csupán egy szóra szoritkozott; s nem egyszer a senatus előcsarnokában kellett azt gyakorolniok: mindamellett szent eme szabadság, mivel a tribunnak személye is szent; s a szabadelmü intézményekkel összekötött rugékonyságnál fogva, hatalmas kifejlődésnek indul: valódi népet fog az teremteni; s olly erélyes és lelkes ember kezeibe jutván, minő volt Tiberius Gracchus, sokkal több sikert eredményezhet a romai népnek, mint az ujabbkori parlamenti fecsegések *), és fölemelheti a népet az emberi méltóságig a maga teljében.

Valamint a papi patriciusok épitkezés által foglalták el a népet, szintugy a harczias patriciusok folytonos csatákba vezérelték őt Innen a szünteln megujuló harczok; mellyek részletes leirásától megkiméljük olvasóinkat. Csupán azt tartjuk szükségesnek megemliteni, mikép Latium egy részről a volscusok és aequick, más részről a latinok és herniciek szövetségére levén oszolva: a romaiak ez utóbbiakhoz csatlakozván [1]), kiirták az előbbieket, és Latium nevét egészen Campania határaiig kiterjeszték. E hóditások korán sem hasonlitanak az ásiai népek és görögök pillanatnyi lelkesedéséhez; hanem kétegész századon át, kiszámitott lassusággal, a legnagyobb szerencsétlenségben is rendületlen bátorság-, és fáradhatlan tevékenységgel, melly még a békében is markába szoritja a fegyvert, hasznára igyekszik forditani minden körülményt, melly a harcz kimenetelét biztosithatja.

---

*) Igaz, hogy merő ‚fecsegések' soha sem eredményezhetik egy ország jóllétét, de ezt a dühöngő nép-tribunok vetói sem biztositották akár Romában, akár egyébütt. Minden polgári intézmény csak ugy mozdithatja elő a közjót, ha kötelességöknek megfelelni tudó s akaró férfiak által kezeltetik. A parlamenti tanácskozások lényege azonban csak ugy nem áll a ‚*fecsegés*'-ben, mint a tribunusi népképviselet magasztos czéljait a Gracchusok és Saturninusok eljárása nem igazolta. Csak az lehet a kérdés, hogy melly ik intézet képes több jót szülni, s jár kevesebb veszélylyel: miután visszaélni lehet mindennel. S.

[1]) „Béke legyen a romaiak és latiumi városok közt, valamig az ég és föld fönállnak." **Dionys.** I. Ez katonai szövetség volt; s kezdetben 10, azután 30, később 47 városok küldöttek követeket a ferentini forráshoz, tanácskozni a közérdekekről. Később a *Feriae latinae* nevü gyülekezet, az aventini s capitoli hegyen tartatott. L. **Festus**, *ad v. Praetor ad portam.* A *jus Latii* a házasság jogában állott a két nép közt (*connubium*), tovább a *commercium*ban, hová tartoztak a *vindicatio*, *cessio in jus*, *mancipatio* és *nexus*. V. ö. **Haubold**, *Institutiones*, C. E. Otto becses adalékaival. Lipcse, 1826.

A csaták közepette időről időre szavukat emelték a plebejusok az ‚ager' végett; mi a szegényekre nézve kenyeret, a vagyonosokat illetőleg pedig jogokat jelentett. A senatus a legyőzöttektől elvett, távol földeket jelölt ki; vagy ollyanokat, mellyek a szent vonalon kivül estek, mellyek birtokával az auspiciumok, és igy a polgári jogok sem voltak összekötve. A szegényekből telepedtek is le oda gyarmatok, mellyek a romai hatalom terjesztése- és szilárditására szolgáltak.

Gyarmatok.

Midőn gyarmatok küldettek valahova, az összegyült nép kiválasztá az elszállitandó családokat; és felosztatván köztök a meghóditott terület, harczi rendben indultak el oda, triumvirek vezetése alatt. Összegyülvén az augurok által kitüzött helyen, mindenekelőtt árkot vontak, mellynek fenekére hazájokból hozott földet és gabona-nemeket raktak; erre egy ökör, és egy tehén által vont réz ekével kijelölték az auspiciumok szabályai szerint épitendő város kerületét: mi után a gyarmatosok mélyebbre ásták a barázdát, s a kiásott földből töltést hánytak föl; mellynek bevégeztével az ökör és tehén azon istenségnek áldoztattak föl, mellynek különös oltalmába ajánlotta magát a gyarmat.

A senatus gondoskodott róla, hogy látszólag semmi különbség se legyen a gyarmat és főváros közt. Az augur és a mérnök kijelölték a lakhelyeket és birtokokat; a régi tulajdonosok határait és sirköveit leronták; a duumvirek a consulok, a quinquennalok a censorok, s a decuriok a praetorok tisztét gyakorolták; a gyarmat köztársasági módon kormányoztatott: és Roma számára harczosokat állitott ki. Tettleg a gyarmat katona-növeldénél nem vala egyéb; a béke és harcz fölött Roma határozott. Az illy módon alakult gyarmatvárosok nem függetleniték magukat az anyavárostól azon mértékben, a mint hatalomban növekedtek; mint ezt a görög gyarmatok tették: hanem egyedül a főváros nagyobb kiterjedését képezték; s mellettök ugyan az anyaváros által adoptált más idegen városokat is láttak emelkedni, municipiumok neve alatt, bár kevesebb fénynyel, de annál nagyobb függetlenséggel: azonban szintugy a gyarmatok, valamint a municipiumok, az egyetlen fejedelmi város Roma árnyékában vonták meg magukat; mellyet a családja körében uralkodó patriarchához méltán hasonlithatni [1]).

Lex agraria.

Habár e leplezett számüzés kielégité is a legszegényebb lakosok

---

[1]) Hannibal idejében a romaiaknak ötvenhárom gyarmataik voltak Olaszországban. L. **Heyne**, *De Romanorum prudentia in coloniis regendis. De veterum coloniarum jure, ejusque causis.* Opusc. I. és VIII.

szükségeit : még sem ámithatá el a plebejusokat; kik örömestebb követeltek földeket Romában, mint sem birták azokat Antiumban, és kik a Roma területén létező auspicialis földekre tartottak igényt (Livius). Ekképen kezdődtek a lex agraria iránti követelések. E törvény két javaslatot foglalt magában : először, hogy a plebejusok részesittessenek a szent terület birtokában, a mi egyszersmind az auspiciumok jogát, mint minden egyéb polgári jogok kutforrását foglalta magában [1]); másodszor, hogy az egész nép vérével szerzett, és egyedül a patriciusok által bitorlott földek, igazságos mérték szerint osztassanak föl az egész nép közt.

Coriolan. Comitia tributa.

Megbosszonkodván e követelések miatt egy ifju patricius, ki a legyőzött Corioli várostól Coriolanus melléknevet nyert, azon inditványnyal lépett föl, hogy ki kell éheztetni, s ez által hallgatásra kényszeriteni a népet. Az inditvány köztudomásra jutott : a nép felbőszült, a tribunok összehivák a comitia tributákat, és Coriolan számüzeték. Ő ugyan megbosszulta magát idegen seregekkel hazáján : de már a koczka el volt vetve; a patriciatus nem sérthetetlen többé; a curialis gyülekezetek mellett, a tribunok által összehivott és előlülésök alatt megtartott comitia tributák jőnek létre, mellyeknek nincs többé auspiciumokra szükségök. A plebejusok inditvány-tételekre hatalmazzák föl a tribunokat: s ez az első lépés, jelentőségre vergődni a törvényhozásban.

A comitia tributák elé idéztettek azok, kik a lex agrariának elleneszegültek : Titus Menenius, Spurius Servilius, és még a két consul is, Furius és Manilius. A patriciusok megrémültek az erő-kifejtésre : s a kihallgatás előestéjén Genucius tribun halva találtatott *). Illy eszközök által szabadult meg gyakran az aristocratia legerélyesebb ellenfeleitől [2]).

Megfosztatván a nép vezetőjétől, a plebejusok már széledezni kezdtek, s meghajtván fejöket az igába, egész engedékenységgel mentek a harcz elé, midőn a plebejus Valerius nem engedé beiratni nevét a jegyzékbe. A nép pártjára állt, és tribunnak nevezé ki Laetoriussal

---

[1]) Az olasz *podere* elnevezés is a középkorban, ugyane forrásból ered; tehetős volt az, a ki birt.

*) Épen ugy, mint a dicső P. Corn. Scipio (Aemilianus), C. Gracchus elszánt ellenfele; kitől hasonló módon szabadult meg a néppárt : akár Gracchus, akár Carbo (mindkettő néptribun), volt oka halálának. S.

[2]) Határozottan mondja ezt Dion (*exc. de sent.*) : *Οἱ εὐπατρίδαι φανερῶς μέν οὐ πανυ . . . αντέπραττον, λάθρα δέ συχνούς τῶν θρασυτάτων ἐφόνευον.* A nemesek nyiltan nem igen nagy ellenkezést tanusitottak, hanem alattomban gyilkolták meg a legbátrabbakat.

együtt; ki ekképen szólott : „Én ugyan szónokolni nem tudok, de a mit egyszer megmondtam, azt ki is tudom vinni. Holnap gyülekezzetek össze : vagy meghalok itt szemeitek előtt, vagy keresztülviszem a törvényt.“ A patriciusok azonban védenczeiktől környezve megjelennek a gyülekezetben; és a hajlithatlan Appius Claudius ujolag elveti a lex agrariát. Mit tett ekkor a nép? Leveretni, s tizedeltetni hagyta magát[1]). Appius azonban letétetvén, a nép itéletét önkénytes éhhalállal előzte meg.

És miből álltak tulajdonképen e nép követelései, mellyet a régi hősök zavargó ellenségeül fest nekünk a történetirás? A birtok, és ünnepélyes, törvényesen elismert házasság jogát kivánta, hasonlót a nemesekéhez[2]). Ezek ellenben szabadalmaik föntartása végett, időről időre dictatort választottak : kinek korlátlan hatalma még a tribunokat is elnémitotta; s vagy harczba küldék a népet, szigoru, zsarnok vezérek alatt, vagy azt, ki a forumon és közgyüléseken hathatósabban felszólalni merészelt, törvény elé idézvén, hol maguk ültek a birói széken, minden könyör nélkül büntették.

Decemvirek. A XII. tábla.

A nép tehát a földbirtokkal összekötött jogokat követelte, s egyenlő törvényhozást sürgetett; miért is felfüggesztetvén a consuli méltóság, tiz polgár bizatott meg a törvények készitésével és foganatositásával : melly két tisztség az ó-korban el nem választatott egymástól. A következő évben más decemvirek által egészittettek ki a törvények; ezek azonban a patriciusok közül választatván, visszaéltek a korlátlan hatalommal. Appius meg akarja gyalázni a plebejus Virginius leányát; ki is ennek becsületét megmentendő, azt meggyilkolja : s e szüznek vére megalapitja a népszabadságot, valamint egy másik, patriciusi hölgynek vére a patriciusok szabadságát eredményezte.

A XII. táblás törvények, hasonlóan egyéb törvénykönyvekhez, nem hoztak be uj intézményeket, hanem megszilárditák, vagy módositák a korábbiakat : ezek tevék a polgári jognak alapját Justinian koráig; minthogy a nemzeti vallást és szokásokat tükrözék vissza. Roma

---

[1]) Minden tizedik halálra hurczoltatott.

[2]) *Tentaverunt connubia patrum* nem annyit tesz, mintha a nemességgeli házasságokra vágytak volna. A plebejusok és patriciusok közti egész harcz jellemét igen ékesen fejezte ki Florus, azt mondván, hogy a plebejusok *nunc libertatem, nunc pudicitiam, tum natalium dignitatem, honorum decora et insignia* keresték. Ugyanaz (miért Ballanche *Palingénésie sociale*-jában őt dicséri) irja : *Actus a Servio census quid effecit, nisi ut ipsa se nosset respublica?* Ez azon *Nosce te ipsum*, mit Vico szerint Solon tanitott az atticai népnek.

a hetruskok, és nagy-görögországi lakosok előhaladt polgárisodása, s a hegyi lakosok durvasága közt állván, egy részről az előbbiek miveltségére törekedett, más részről pedig a földhez kötött, s az ősi hagyományokhoz makacsul ragaszkodó aristocratia által tartatott vissza haladásában. A XII. táblán három különböző elemmel találkozunk; és ezek: Latiumnak régi, nyers és vad szokásai; tovább a plebejusok fölött zsarnokoskodó hősi aristocratia erkölcsei; s harmadszor a nép által követelt, és lassankint kivivott szabadság. Szintugy az ujabb korban is, miután az éjszakról betörő népek az olaszok közt megtelepedtek, és idővel sikerült ezeknek a köztársasági szerkezetet helyreállitani, a törvények alakulásába részint a nemzeti szokások folytak be, részint pedig a german népek sajátságai; mellyek ismét az egyházi, s ujra föléledő romai jog, ugy szinte a biztositandó szabadság által módosittattak.

Hibás tehát azok felfogása, kik azt vélik, hogy a XII. táblás törvények egyöntetüek, és egy eszme befolyása alatt hozattak: mert nagyon is világosan kitünik belőlök a patriciusok törekvése, csupa féltékenységből fentartani a régi aristocratiai jogokat, vagy legalább ujakat állitani a leomlók helyébe; ugy szinte a plebejusok igyekezete, biztositani magukat a patriciusok önkénye ellen. Halljuk csak az előbbieket, midőn azt mondják: „Házasság nem jöhet létre patriciusok és plebejusok közt; halálos büntetés az éjjeli gyülekezésekre, ugy szinte a gunyversek szerzői- s éneklőire.“ A régi jog nyomait, az adósok ellen hozott törvények- és változhatlan formalitásokban szemléljük. Azonban a biztositásra vágyó nép szava is hallatja magát: „A törvény változhatlan, átalános, és kiváltság nélküli legyen. A védnök, ki védenczének ártani kiván, szent legyen“ (azaz: elátkozott). „A hatalmas, ki valamelly plebejus testén sérelmet ejt, huszonöt font rézpénzt fizet; ha meg nem egyeznék a sértettel, visszatorlásnak van helye. Szabadságától senki sem fosztathatik meg. Nehogy az előkelő megbosszulhassa magát a törvényszéken, halálos büntetést csupán a nép hozhat a centurialis gyüléseken; a megvesztegetett biró büntetése halál; a hamis tanu a tarpeji szikláról vettessék le. Az uzsorás négyszeres összeget fizessen. Ki a rabszolga állkapczáját betöri, 150 ast fizet. A tanu, ki valamelly szerződés érvényességét tagadja, becstelen ember, és többé nem tanuskodhatik.“ Minthogy az előkelők, áldozat ürügye alatt, elhajták a barmokat: a törvény megengedi annak megzálogolását, a ki áldozatbarmot hajt el fizetés nélkül; és kétszeres megtérités büntetése alatt tiltja az isteneknek áldozni olly tárgyat, mellynek birtoka kétes.

A patriarchalis és aristocratiai helyébe már most a szabad család lép. A nőnek birtoka nem vásárlás által szereztetik meg, hanem kölcsönös

beleegyezéssel, egy évi élvezet, és birtok által, melly három egymásra következő éjen át félbe nem szakadt; és még ez esetben sem tekintetik a nő szerzett vagyonnak, hanem gyámság alatt áll a szabad házasságban. A fiu is felszabadul három rendbeli eladás által; olly formaság, melly ugyan a szolgaságra emlékeztet, de egyszersmind véget is vet annak; a fiu szinte családapává lesz, s az atyai családdal a patronatus bizonyos neme által kapcsoltatik össze; mig eljön az idő, mikor a törvénynek világosan ki kell mondania, hogy: „még a harczos is tisztelettel tartozik viseltetni atyja iránt.“

Más részről az atya sincs többé a szükséges és kitagadhatlan örököshez kötve, hanem szabadon rendelkezhetik javairól, és ezek kormányzásáról. Ekkép a tulajdon, melly a családhoz volt elválaszthatlanul kötve, ingóvá tétetvén, az egyéni szabadságot mozditja elő; s az elévülés ideje a földbirtokra két, az ingókra nézve pedig egy évi birtoklásban állapittatik meg.

Vico ugy vélekedik, hogy a fényüzési törvények csak akkor hozattak, midőn a romaiak eltanulták a görögöktől a fényüzést: mi pedig azt hiszszük, hogy azok a legrégibb időkből származnak, és pedig az alsóbb néposztályok jólléte ellen (?) irányoztattak; mialatt a papok, augurok, nemesek, mint az istenek képviselői, a nyilvános és magánáldozatok, s a temetési szertartások alkalmával minden pompát kifejthettek *). „Máglyát ne készitsetek fejszével. Temetésre elég három gyászöltözet, három biborszalag, és tiz fuvolás. A megholtak hamvait ne szedjétek össze későbbi exequiákra. Korona nem való a halottnak, ha vitézség, vagy pénz által nem szerezte azt [1]). Elég egy temetési szertartás a halottnak; arany ne legyen testén: de ha fogai aranyszállal kapcsolvák össze, ki ne vedd azt szájából. A halottak se el ne temettessenek, se meg ne égettessenek a városban;“ mert a sirok határok gyanánt szolgálván, sérthetetlenné tevék a birtokot.

Igen régi a vélemény, hogy e törvények Görögországból hozat-

*) Kifejtett igenis az állam, s ekkor a plebs is csak ugy részt vett benne, mint a legdusabb aristocrata; de nem az egyesek. Avagy milly fényüzést gyakorolt az eke szarvától dictatornak hivott Cincinnatus; minőt az egyszerüségéről hires Fabricius? Ki mint censor, a consularis Rufinust kizárta a senatusból, épen fényüzése miatt: mert tiz fontnyi ezüst holmi találtatott házában! Eltompulva kell annak minden magasabb érzet és felfogás iránt lennie, ki a Camillusok, Corneliusok, Fabiusok, Manliusok, és átalában az ősrégi romai aristocraták törekvésében nem lát egyebet, mint ‚az alsóbb néposztályok *jólléte* ellen irányzott‘ akár önzést, akár irigységet. (Roma *ősrégi* koráról van szó!) S.

[1]) Például a lóversenyeken saját lovaival.

tak : azonban már Polybius tagadja azok hasonlatosságát az athenei törvényekkel; sőt inkább a carthagoiakhoz közelednek [1]). Tovább az összehasonlitásból az is kitünik, hogy ha e törvények szerkesztői meglátogatták is Hellast és Nagy-Görögországot, e tartományok törvényhozását sem a személyes jog lényeges és jellemző határozataiban, sem a törvénykezési formákban nem utánozták. Csak azon tárgyakra nézve van köztök egyezés, mellyek természete átalános egyformaságra vezet; vagy a mellyek kiterjedtebb jogokra vonatkoznak : mellőzve egyéb aprólékos intézkedéseket a tulajdonjogra vonatkozólag [2]). Egyébiránt semmi nyoma a görög vallási törvényeknek, sem az atticai democratiának, vagy a dórok változhatlan törvényeinek. Atheneben a férj csak gyám, itt pedig ur volt; ipának nem fizetett, hanem tőle kapott pénzt; és a nő jegyajándékot hozván a házba, némi függetlenséget élvezett irányában : férjét bevádolhatá, valamint ez is őtet; s az elválás könnyü dolog volt. Atheneben az atya nem ölheté meg fiát; de megtagadhatta az ujonszülöttet: melly esetben az rabszolga gyanánt adatott el; vagy pedig megnőtt korában is méltatlannak jelentheté ki: leányát azonban kicsapongó életmódja miatt megölheté. A megtagadásnak Romában nem volt helye : hol még a felszabaditás által sem veszté el az atya jogait; és e jogokat a fiunak sem életkora, sem polgári állása nem szüntetheté meg: holott Atheneben a fiu husz éves korában a phratriák jegyzékébe iratott, vagyis független családfővé vált.

Ez összehasonlitást tovább is folytathatnók, és világosságba helyezhetnők, mikép a romaiak épen nem alakiták idegen minta szerint a polgári jogokat; s hogy azok, kik a világnak a legbölcsebb törvényhozás példáját adák *), nem kölcsönöztek idegenektől. A XII. táblán tehát a régi olasz jog nyomait ismerhetjük föl; s nem is volt ez egyéb, mint hogy irásba foglalták és megszentesitették a régi szokásokat. Vico még a XII. táblának összeállitását is tagadja: azt állitva, mikép a decemvirek egyedüli törvénye abból állott, melly a népet is részeltette a földek quiritarius birtokában; később XII. táblára, mint valamelly eszményi typusra vitettek vissza mindazon törvények, mellyek a szabadságot fokonkint megszerezték a népnek.

Bármelly korszakból eredjenek is e törvények, ki van mondva

---

[1]) VI. Könyv. 4.

[2]) Például a kerités és árok közti távolság a földek határain; tovább azok, és az ültetett fák közti távolság; a törvénykezés félbeszakitása nap nyugta után

*) Azért e bölcs törvényhozókat, kik átalán véve nem a ‚plebs'-hez tartoztak, nem szabad olly gyülöletes szinben tüntetni föl, mintha csak a nép elnyomása volt volna egyedüli czéljok. S.

bennök a jogegyenlőség: azonban sok idő kellett hozzá, mig ez egyenlőség életbe lépett. Még mindig a patriciusok voltak birtokában az auguriumok-, és titkos formáknak, mellyek a törvény előtti követeléseknek tekintélyt adtak (N); a plebejus csupán patronusa által juthatott a törvényszék elé; ez jelölé ki neki a szerencsés és szerencsétlen napokat, valamint a határozott szertartásokat is, mellyek nélkül igazságot nem nyerhetett.

Jóllehet a XII. tábla nem igen foglalt magában szabályokat az állam irányában: a decemvirek által a polgári jogba behozott democratia, a politikai jogokba is átment (446.); a tribunok visszaállittattak, csupán azon megszoritással, hogy tökéletes egyetértésben kell lenniök: a törzsenkint összegyült nép által hozott törvények a nemességre nézve is kötelezők voltak [1]), s ezeknél az auspiciumokra nem vala szükség.

Canuleji törvény (444.).

Az első lépés után tovább mentek a plebejusok, és a patriciusokkali házasság megengedését kivánták; mi megtörténvén, a két osztály közti választó-fal lerontatott. Azután a consuli méltóságot követelték; mibe hogy sem beleegyezzenek a patriciusok, inkább nem választottak consulokat: és a hadsereg fölötti parancsnokságot hadi tribunoknak, a patriciusok és plebejusok közül auspiciumok nélkül választott legio-vezéreknek, a birói hatalmat pedig patricius practoroknak kezeibe adták.

Ekközben Roma, nemzetségek- és családokra lett föltagolása mellett korán sem állapodott meg: hanem rend- és kiszámitással indult a haladás utján, a legyőzötteket keblébe fölvéve. A néposztályok nem maradtak elkülönözve egymástól, mint a keleti castok: mindegyiknek virága a felsőbb osztályokba juthatott, mellyek illy módon megifjodtak; és ez oknál fogva a harczos, a törvénytudó, a szónok, mindig magasabbra tört; és uj helyzetökbe nem a biztos és örökségben leszálló hatalom henye tétlenségét, hanem az ollyannak tevékenységét hozták, ki maga küzdi ki számára a polgári állást. Tovább, a választás alá eső tisztségek hosszu sora, mellyek az évenkinti vizsgálat bizonyos nemét képezték, ösztönül szolgált arra, hogy az illetők egész buzgósággal töltsék be hivatalukat: mi egyedüli eszköz volt, magasabb tisztségekre emelkedni, s átruházhatni családjaikra a méltóságot, vagyis az abból eredő becsületet és tiszteltetést.

Censura (443.).

Hogy e fokozatos előhaladás rendben, szintugy felforgatás nélkül, valamint a veszteglés kikerülésével mehessen végbe, a censura hozatott

[1]) *Ut quod tributim plebs jussisset, populum teneret.*

be; melly a polgárok erkölcseire s osztályzatára felügyeljen. Minden közvetlen hatalom, vagy parancsoló tekintély nélkül, mindazáltal ellenállhatlan befolyással a közélet mozgalmaira, a censura azokra ruháztatott jutalom gyanánt, kik egyéb tisztségeket méltósággal viseltek. Minden ötödik évben összegyüjté a censor a romai népet a Mars-mezőn, és csupán csak alárendeltjeinek és jegyzékeinek segélyével, megvizsgálta és tisztázta a rendeket, törzseket, és nemzetségeket. A kikiáltó általi felhivásra, osztályok és centuriák szerint jelentek meg előtte a romaiak, számot adni vagyonuk-, és maguk viseletéről; s a censorok az állam szükségei, s a vagyonban történt változások szerint uj osztályozáshoz fogtak: kit fölebb soroztak, kit megint leszállitottak az aerariusok osztályáig, kiknek a polgári jogok közül egyedül az adófizetés joga maradt fön. A nép után jöttek a lovagok, kantáron vezetve paripáikat; s ha nagyon elszegényedtek, vagy büntettet követtek el, vagy lovaikra gondot nem viseltek, a lealázás jeléül, lovuk elvétetett tőlök. A senatorok közül, ha valaki elveszté a censust, vagy becstelenitő tettet követett el, az albumból kitörültetett, és helye más által pótoltatott. Hasonlóul müködtek a censorok a gyarmatok- és municipiumokban, s a romai censornak küldötték be az eredményt; ki ezen népszámlálási okiratokat a nymphák templomába tette le.

Mig a censura a senatus kezeiben volt, ennek hatalmában állott ugy alakitani a törvényhozó gyülekezeteket, hogy azokon tetszése szerint uralkodhassék; mert miután minden törzs, és minden centuria egy szavazattal birt, a szegény néptömeg csekély számu törzsek- és centuriákba szorittatván, a vagyonosokból álló törzsek és centuriák többsége által leszavaztatott.

Licinius Stolo.

Jóllehet a katonai tribunatust a plebejusok is elnyerhették, jó ideig csupán patriciusoknak adatott e méltóság: minthogy a nép többsége a vagyon- és személybiztossággal megelégedett. Azonban e biztosság naponkint enyészni kezdett: uj meg uj adósok vitettek a magánbörtönökbe; a nyomor nem igen hagyott időt a plebejusoknak a közügyekkel foglalkozni; s az oligarchia már-már bölcsőjében fojtotta volna meg Romát, midőn a néptribun Cajus Licinius Stolo szavát emelte: ki bármennyire gyaláztassék is az aristocraták által, vagy aristocraticus szellemben irt történeti müvekben, egy forradalomnak nagylelkü szerzője gyanánt tünik föl, melly minden erőszak és vérontás nélkül, törvényszerü eszközök által vezéreltetve, Romának jövendő nagyságát megszilárditá. Ő egy törvényt inditványozott, melly az összegyült kamatok elengedése által az adósnak helyzetén könnyitsen; és egy másikat,

melly az ager, vagyis államföldek birtokát 500 holdra határozta: ugy hogy a fönmaradó mennyiség a szegények közt elosztathatott *); végre keresztülvitte azt is, hogy a két consulok egyike mindenkor a plebejusok közül választassék.

Most már a tribunok, az által, hogy minden választásoknak vetojokat tették ellenébe, s igy Roma jó ideig tisztviselők nélkül maradt, kinyerék azt, hogy a plebejusok is bejuthattak a sibyllai papok collegiumába, melly a status oraculumának tartatott; elnyerhették a dictaturát (353.), a praeturát (350.), a pontificatust (334), az aedilis, és végre censori hivatalt (348.), az aristocratiai kiváltságok végtámaszát. Továbbá Publilius dictator törvényei a curiák szavazatát is eltörlék: kötelező erővel birókul nyilvánitván a néphatározatokat minden quiritesekre nézve; egyedül a senatus beleegyezése kivántatván meg, a curiák nélkül. Ekkép a senatus a régi atyák helyébe lépett; a néphez tartozott most már a nemesség is: és a tribunok a megkivántató esetekben az auspiciumhoz is nyulhattak; Appius Claudiusnak egy irnoka (305.) nyilvánossá tette a törvénykezési eljárás formaságait, és a naptárt.

Ekképen tehát a nép jogi, s vallási egyenlőséget nyert. A patricius és plebejus családok közti egyenetlenségek még ugyan nem szüntek meg: e két rend azonban nem képezett többé politikai pártokat az államban, melly most már egészen democratiaivá vált (!); és csodálatra méltó sulyegyent nyert a nép, senatus, és aristocratia jogainak összevágó müködése által: a vallás mindeneket egybeforrasztott változhatlan formái által; korlátok közé szoritva szintugy a demagog fejetlenséget, mint a katonai zsarnokságot. A papi korszakban szent, az aristocratia uralkodása alatt pedig titokban tartogatott törvény, most már a nyilvánosságnak adatott által. A papok által rejtélyesen kijelentett isteni akaratot, ugy szinte a politikát, mellyel a senatus a hősi nép jól-

*) De azért a dusgazdag Licinius Stolo magáról sem feledkezett meg: sőt saját törvényének erejénél fogva, mint 1000 holdnyi államföld birtokosa, Popillius Laenas (*plebeius* consul) által, tetemes birságra itéltetett. (Liv. VII. 16.) Bizonyára a romai plebs a patriciusok fölött miben sem diesekedhetett elsőséggel. Kegyetlen és zsarnoki volt mindkettő, s a plebs hozzá még aljasb érzetü is! Azért miután egészen a nép lett is uralkodóvá, csak azon hagyományos politika uralkodott a „már egészen democratiaivá vált" Romában, melly azelőtt a patriciusiban. Csak e politika vihette a romai democratiát azon következetlenségre, hogy a jogok kiterjesztését kérő latinoktól megtagadja ugyanazt, mit ő a patriciusoktól kicsikart. A harcz is, a birtoktalanoké a birtokosok ellen, maradt, mint volt, a régi: csakhogy utóbb egy plebeius birtokosnak, egy Ciceronak kellett a vagyontalan patriciusok, a Catilinák ellen harczolni. S.

létéről gondoskodott, most már emberi bölcseség pótolja, a jogok méltányos kiterjesztése által; a senatus most már nem uralkodó, hanem gyámhatalom, melly a császárok alatt tanácsadó testületté aljasul; s a romai szabadság e három szóban foglaltatik: senatus tekintélye, nép uralma, s a néptribunok hatalma.

HARMINCZADIK FEJEZET.

A gallusok.

A történelem első világánál a gallusokat a Rajna, az Alpesek, a Közép-tenger, a pyrenaei hegyek, és az Ocean közti tartományban, s Europa éjszaknyugoti két szigetén látjuk, mellyek szemközt a Rajna és Szajna torkolatival, Alb-in, fejér sziget, és Er-in, nyugoti sziget nevet viselnek [1]). Mint vadászok és pásztorok, megannyi népségeket alkotó törzsekre oszlának, mellyek kisebb-nagyobb szövetségekbe egyesültek. Illyenek voltak a celták, vagyis erdei törzs; az armorikok, vagy tengerpartiak; az arvernek, a hegyek lakói; az allobrogok, a felföld lakói; a helveták, vagy pásztorok; a sequanok, a Szajna partjain; az eduok és biturigok [2]). A celták, valószinüleg az aquitanok által nyomatva, Spanyolországba törtek; hol az iberekkel összevegyülvén (celtiberek), Galiciának adák nevöket (1400?). Más gallok Olaszország felé fordultak; és egy számos törzs, Ambra név alatt [3]), legyőzte a siculokat, s a Po völgyének birtokában maradt: honnan egészen a Tiberisig terjeszté ki hóditásait (1304?), melly a Nar- és Trentoval tágas birodalmuk határait képezte [4]). E tartományt három részre osztá a gallok; mellyek nevei voltak: Is-Ombria, a Po vidéke; Oll-Ombria, az Apenninek két lejtője; Vil-Ombria, az alsó tengerpart, a Tiberis és Arno közt: a két előbbi vidék mintegy 358 várost foglalt magában.

A hetruskok Vil-Ombriában telepedvén meg, elragadák a gallusoktól az uralmat (1050?), a nélkül, hogy őket kiirtották volna; s had-

[1]) Angolország és Irland.

[2]) *Coille*, *Coilte*, berek, erdő. *Armhuirich*, közel a tengerhez. *Ar*, *all*, magas; *brog* falu. *Elva*, vagy *selva*, nyáj; *ait*, *et*, helység. L. **Amédée Thierry**, *Histoire des Gaulois depuis les temps les plus reculés, jusqu' a l' entiére soumission de la Gaule a la domination romaine*. Paris, 1825. 3. köt. 8r.

[3]) L. fönebb 404. lapon.

[4]) Innen eredtek a gallusokéhoz hasonló temérdek nevek felső Olaszországban.

dal támadák meg Is-Ombriát; mellyet lassankint elfoglalván, ott tizenkét gyarmatot alapitának. Innen egy részök visszatért Galliába, másik a Havasok völgyeibe; némellyek a Ticino, s Adda közti tartományban ellentállottak. Az oll-ombriaiak szinte leigáztatván, az Ombriának nevezett vidékre szorittattak.

Cimberek.

Galliára terhes események nehezültek; ezek közt legnevezetesebb a cimberek (kimrek) betörése. Ezek eredetre nézve a gallusokhoz hasonlók: már a legrégibb időkben a taurusi Chersonesus, a Maeotis tó, s a Don folyó közti nagy térséget lakták. A XI. században elárasztották Colchist, Pontust, az aegaeumi tengerpartokat; rémületet terjesztvén Ásiában és a görögök közt: kik őket cimmerieknek nevezék, s emberevők- és pokolbeli fajnak tartották őket. A VII. században szittya, s teuton népek a Maeotis tó, s az euxini tenger partjaira törvén, a cimbereket Europa felé üzték: hol egy rész a cimber félszigetet (Jutland) foglalta el; a másik pedig boj, vagyis ‚rettenetes' név alatt, a Sudet hegység és hercyniai erdőség körül (Bojemia) időzött; mig a harmadik rész, a belgák, a Rajna jobb parti erdőségekben telepedett meg. Némellyek ezek közül átkelvén a folyamon, Gallián keresztül, egészen a Cevennekig jutottak: hol tectosagok nevezete alatt szállották meg a vidéket, s Toulouse fővárost alapitották. Mások ismét a hatalmas Hesus által vezettetve, Galliával az erőszakos vándorlásnak minden nyomorát érezteték, s a lakosokat menekülésre kényszeritették. Ezek közül egy csapat, Sigovesus vezérlete alatt, a hercyniai erdőnek tartott, s az illyr havasok közt települt le; de a biturigok, eduok, arvernek, ambarrok, a biturigi Bellovesussal Olaszországba jöttek (587). A Monginevrán keresztül, a Po és Dora között székelő taurini ligurok földére léptek, s innen Uj-Hetruria felé fordultak: itt a régi gallusok maradványaira találván, kedvező jelnek tekintették e körülményt; s az ezek által megőrzött Isomber nevezetet fölvették. Kegyetlen vad nép volt; melly egyéb nyomot sem hagyott maga után egy erősségnél, mellyet a meghóditott terület közepette [1]), a gyülekezetek és áldozatok számára épitett.

Ezek után következtek a carnutok, aulerkek, cenomanok, Elitovius vezérlete alatt [2]); ki az előbbiekkel egyesülve, a hetruskokat a Po

---

[1]) *Mei-land*, mein Land; *May-land*, majus tartománya; *Medio-amnium*; *Medus* és *Olanus*, két hadvezérek; *Medio-lanae*, az ott talált gyapjas sertésről; *Medel-land*, a szüz városa; *Mittellawn*, a sikság közepén: Milano mindannyi különféle értelmezései.

[2]) *Ele-dove*, vihar.

folyamon tul kergette, s Bresciát és Veronát alapitotta (521). Egy harmadik csapat, a saliusok-, levik-, és libiceké, a tengeri havasok felől jövén be, nyugotra telepedett meg, a Ticinon tul. Cimberek, bojok, lingonok, anamanok vettek részt e mozgalomban; s átvonulva Helvetián, a pennini havasokon, és a Pon tuli vidéken, átkeltek (511.) az Eridanuson [1]). Az anamanok népesiték be Placentiát; a bojok Felsinában telepedvén meg, azt Bononiának nevezték; a senonok az Alsis folyamig üzvén az umbereket, Senát (Sinigaglia) alapiták. Ekkép a gallok a Pon tuli, a cimberek a Pon inneni tartományt foglalták el [2]); s a hetruskok által virágzóvá tett tartomány ismét pusztulás-, és barbariesnek indult.

A gallok által elpusztitott annyi városok közül, kik a falak közé zárkozást a szabadság elárulásának tekinték, a Pon tul egyedül Mantua és Melpum, Umbriában pedig Ravenna, Butrium, Ariminum kerülék ki e sorsot. Melpum nem sokára megdőlt; a többi városok pedig csak rendkivüli bölcseséggel tarthaták fön magukat a borzasztó hóditók közt, kik keritetlen helységekben laktak, minden butorok és kényelem nélkül, a meztelen földön, vagy szalmán feküdtek, egyedül hussal éltek, egyéb foglalkozást sem ismerve a háborunál; valamint egyedüli gazdagságnak tekinték a pénzt és a nyájakat: mert mindezt magukkal vihették [3]). Pusztitás és dulás közt járták be Olaszországot, egészen Nagy-Görögországig; a tengerpart mellett hajóztak: de az Apenninek hegylakóival, ugy szinte Latiumnak erőteljes fiaival találkozást kerülték.

Számra megszaporodván, gyarmatot akartak kiküldeni; s harminczezer senonok Hetruriába mentek át lakhelyeket keresni. A hetruskok azt kérdék tőlök: „Miért jöttök olly tartományba, hol őseitek nem laktak"? És ők felelék: ‚Mi lakhelyet keresünk. Engedjétek át nekünk a földet, mellynek nem veszitek hasznát, és jó szomszédok leszünk.' Az olaszoknak azon régi hajlama, hogy belviszályok alkalmával idegenhez folyamodtak segélyért, megerősit minket azon véleményben, hogy a hetruskok ingerelték föl e népet a romaiak ellen; kik valóban Clusiumot, Roma szövetségesét megrohanták. A romaiak felszóliták őket követeik által, hagynának fel a támadással: minthogy azonban a küldöttek szinte fegyvert ragadtak a szorongatott város mellett, a se-

[1]) Első neve volt *Bodincus*, vagyis feneketlen; később Pado-nak mondatott a *Pades*-től, mi gallus nyelven fenyüfát jelent.

[2]) A közönséges latin elnevezés szerint, Roma helyzetéből tekintve a felosztást.

[3]) Polybius, II.

nonok megbosszankodván, Brennus vezérlete alatt a romaiakra ütnek, és őket Allia folyamnál megverik. Belátván a romaiak, hogy a várost meg nem védhetik, kivonulnak belőle, mint az atheneiek a magukéból a persa háboru alatt: s a gallusok fölperzselék Romát. Csekélyebb számu vitézek, Manliussal együtt, a Capitoliumba menekültek; midőn Camillus feledve a polgártársai részéről szenvedett sérelmeket, kik őt számüzték, a számüzöttek élén, és dictatorrá választatván, mint szabaditó jelent meg: ő a gallusokat elüzte, s tettleg bizonyitá be, hogy a capitoliumi Jupiter nem engedi magát helyéből kimozdittatni.

Igy tartja ezt egy hagyomány; egy másik szerint pedig a romaiak csak nagy összeg aranyon válthatták meg magukat: melly Galliába vitetvén, és becses diadaljel gyanánt őriztetvén, Drusus által később visszaszereztetett. Annyi bizonyos, hogy a gallusok nem egyhamar hagyák el a tartományt, s Tibur melletti táborukból az egész vidéket annyira nyugtalaniták, miként a romaiak városukat már-már elhagyni, s Vejibe költözni készültek. A patriciusok azonban, kik a szent terület elvesztésével minden hatalmukat és tekintélyöket elvesztették volna *), az augurok segélyével lebeszélték a népet e szándékáról: s a plebejusok városa, minden rend nélkül, ugyanazon a helyen épült fel ujra, hol egykor a hetrusk augurnak botja egész szertartással jelölte ki a patriciusi város helyét.

A Gallia Cisalpinának nevezett felső Olaszországba visszavonult gallusok, nem szüntek meg háborgatni a romaiakat; kik annyira tartottak e barbaroktól, hogy az ellenök megujulható harczok (tumultus) esetére külön kincstárt gyüjtöttek: s az illy harczban minden polgárnak kivétel nélkül fegyvert kellett ragadnia, a közügyek vezetése fölfüggesztetett, és egy dictator választaték, kinek kötelessége volt, felügyelni rá, nehogy a köztársaság ügyei hátramaradást szenvedjenek.

HARMINCZEGYEDIK FEJEZET.

Kül politika. Olaszország meghóditása.

Mig Roma belülről fejlődött, külre is hatalmasan terjeszkedék; és egészen eltérőleg a görög államoktól, mellyek elszigeteltségök- és sajátságaikra féltékenyek lévén, minden közeledést a szomszédokkal

*) Tehát csak azért? A honszeretet egy patriciusban nem is lángolhat, és adhat illy tanácsot? S.

gondosan kerültek, mindenki számára nyitva állott, és egy naponkint növekedő társadalomnak élén tündöklött. Roma nagyságának egyik főoka abban rejlik, hogy minden olasz népségekből uj romai népet tudott alkotni. A legyőzöttek mintegy naponkinti eledelét képezték, és erejét nevelték e nagy testnek; miatt ő gyarmatai által uj életet öntött azokba: mély politikai bölcseség, melly föntartá Romát, mig képessé vált magához hasonitni a különböző részeket, mielőtt azokat bekeblezte volna magába; s melly örök uralmat biztositott volna neki, ha a mértékfölötti hóditások temérdek idegen elemekkel nem árasztják el, melylyek már nem táplálására, hanem tultömésére szolgáltak.

Románek e második feladata méltó a tanulmányozásra; minthogy a világon eddig nem ismert egységre igyekvő társadalmi törekvés gyanánt tünik föl: melly egy kis község határait mindaddig terjeszti, mig az egész emberi-nemet átkarolja. Valamint kezdetben minden nemzetbeli menekültek gyültek itt össze, szintugy később a különféle törzsek, nemzetségek és fajok egyesültek itt; a legyőzött albanok és győztes sabinok kényszeritvék, vagy önként biratnak rá, hogy penateseiket Romáéval egyesitsék. S miatt a consularis kormány aristocratiai szelleme az idegenek odasereglését megszoritotta, a nép azt folyton pártolta; s a népnek barátjai, Spurius Cassiustól kezdve egészen Caesarig, az olasz érdekek előmozditóinak, és Olaszország jótevőinek tekintethetnek.

Ekkor azonban a hóditás és igazságtalanság szelleme gerjesztő föl és vezérelte a háborukat az olasz népségek ellen, mellyek ez által lényegökben szenvedtek változást. Az opicusok, Campania lakói, hihetőleg maguk is siculok, számos görög gyarmatokat vettek föl magukba, mellyek, ugy szinte a sabinok bevándorlásai is, kártékony hatással voltak rájok. Szinte Campaniában a hetruskok is sok városokat birtak: az egész tartomány fölött azonban nem uralkodtak; s az ő közremüködésök által tartományi aristocratia képződött: a városokra terjesztvén ki uralmát, mellyek közt a legjelentékenyebb, Capua volt. A hetruskok közt a Görögország-, és Kis-Ásiávali viszonyok a görög jellemet emelték tulnyomóságra; Tarquinius erősekké szándékozván őket tenni, miután ez neki nem sikerült, Románek szentelte minden tehetségét; melly ellen később, mint az anya leánya ellen, Porsena fegyverkezett föl.

Jóllehet a romaiak folytonos harczokat vivtak az aequiek és volscusok ellen, mindazáltal sikerült nekik leverni a hetrusk aristocratiát és Tarquinii, Volsinii, Capena, Fidenae, Veji szent városokat elfoglalni, Ez utóbbi városnak tiz évig tartott ostroma téli táborozásra kényszerité a romaiakat; minek következtében a harczosokat zsolddal kellett ellátni. S ha bár a városban talált kincsek fordittattak is e czélra, később mégis

az adó rendkivül szaporodott. Miután Roma Falerii várost is feldulta, azon ponton állott, hogy uralmát egész Hetruriára kiterjeszti : midőn őt az imént emlitett csapás érte a gallusok részéről. E harcz változást hozott be a romaiak taktikájába: ezentul a réz sisasok helyett vas lemezből készitettek sisakokat; minthogy amazok a gallusok hosszu kardjainak csapását ki nem állhatták. Paizsaikat szinte vas lemezzel vonták be; hosszu és gyenge nyársaik helyett a pilumot, a gallus gais-nak tökéletesitését fogadák el : melly igen alkalmas az ellenség kardcsapásainak felfogására, s közel- és távolróli támadásra. Hálából a pelasg Caere város lakói iránt, kik a gallus betörés alkalmával menedéket adtak az isteneknek, polgári joggal ruházák fel őket a romaiak. A beolvasztási politikának ujabb kiterjesztése : mert miután a legyőzötteket nem lehetett a városba átültetni, tehát a város viteték tovább; és a romai területen kivül alkottattak romai polgárok, többé, vagy kevésbbé kiterjesztett polgári jogokkal. A vejentek, fidenatok, faliscok, és más hetruskok is csakhamar megnyerték a polgárjogot.

Ellenkezőleg a latinok fegyverrel hódittattak meg; s a romaiak, kik nem mindig tagadák meg a dicséretet a legyőzöttektől, beszélék, hogy Privernumban egy volscus, azon kérdésre, minő büntetésre méltóknak itéli polgártársait? „Ollyanra, felelé, minőt férfiak érdemelnek, kik a szabadságra méltókul tartják magukat.“ S a további kérdésre : ‚Ha bocsánatot nyernétek, mint fognátok viselni magatokat‘? ismét felelé : „Ez tőletek függ; ha a föltételek méltányosak, mindenkorra, de ha kemények, nem sokáig maradunk meg a hüségben irántotok.“

Háboruk a samnislakkal.

Rémületes ellenségei maradtak Románák a samnisiak, sabinok- és ausonokból álló vegyes nép. Hatalmuk tetőpontján Románál nagyobb népesség- és területtel birtak, s az alsó és felső tenger közti vidéket, a Liris folyamtól egészen a lucani hegyekig, és Apulia sik téreiig birták. Nyár közepén az Apenninek szorosaiban legeltették nyájaikat; józan, erős, hajlithatlan nép, védetve hegyei s folyói által, és félelmes a rónaság lakóinak. Ők nem képeztek egységes államot, hanem több rendbeli szövetséges municipiumokra oszlottak, mellyek élén egy induperator állott.

A harczias ifjuság betöréseinek ellentálltak ugyan a görög és hetrusk városok; ők azonban, legyőzve minden akadályt, megtámadák Volturniát: mellyet ők ellentétben hazájok hegyeivel, Campaniának [1]), és azon előnyök miatt, mellyeket a földmivelésnek nyujtott, boldognak,

[1]) *Καμπος*, sik, rónaság.

és a munka tartományának neveztek el. A kedves Capua a sabelliak kezéből e harczos nép birtokába jutván, hősi hirében növekedett: lovagjai, nem kevésbbé hiresek, mint Latium gyalog harczosai, a siciliai tyrannusok zsoldjába álltak; sőt a görögöknek is szolgáltak a peloponnesusi háboru alatt. Romával versenyezett; és Olaszország uralmára is bátran számithatott. E közben annyira neki adta magát a fényüzésnek, hogy egy egész utcza (via Seplasia) csupa illatszerekkel megrakott boltokból állott; s az ott kiásott edények bizonyitják, a kiképzés milly magas fokára vitte legyen e város a plastikai müvészeteket. Szinte Capua találta föl a bohózatokat; mellyek maradványai mai napig is Olaszországban az atellani mesék, és a harlekin, és pulcinelláknak nevezett álarczos alakok.

Campania lakosai soha sem szerették hegyi uralkodóikat; sem a samnisiak nem értettek a romaiak azon politikájához, hogy hóditókat és meghóditottakat, patriciusokat és plebejusokat egy néppé olvasztottak volna. Ezek tehát kölcsönös bizalmatlansággal tekinték egymást; s a campaniaiak a romaiakhoz folyamodtak segélyért: kik ez alkalommal először hagyván el Latium kopár vidékét, ismerni tanulták a gyönyörü tartományt, melly déli égaljának mindenféle kellemeivel, s a görög csin- és érzékiséggel kinálkozott nekik. A hadseregnek annyira megtetszett a vidék, hogy hazájának oda áttételét kivánta; s kérelme megtagadtatván, ellenséges indulattal tért vissza Romába: zavart támasztott, az uzsorákat eltörlé, s keresztülvitte azt, hogy egyik consul a plebejusok közül választassék *). Máris a hadsereg szabott törvényt hazájának.

E mozgalom egész Latiumra kiterjedt; melly lerázván az igát, szövetséget kötött a romai gyarmatokkal [1]), a campaniaiak- és sedicinekkel, a samnisiak visszanyomása, és Roma nevekedő gőgjének megtörése végett. A latinok még azt is kivánták, hogy a consulok egyike, s a senatorok fele az ő kebelökből választassék. A romaiak azonban fenyegetések által soha sem hagyván magukat elrémittetni, a hegyi barbarokkal szövetkeztek, s a szegény marzokat és peligneket is fölvéve szövetségökbe, a Vezuv mellett a campaniaiakat legyőzték.

---

*) Ugy látszik tehát, hogy a jó- és balsorsban kitartó hüség a honhoz, végre is nem plebeiusi, hanem patriciusi erény volt Romában. (Vö. 508. l.) S.

[1]) Midőn a romai gyarmatok lázadásáról van szó, nem ugy kell azt érteni, mint a görögöknél, mellyek az anyavárostóli függetlenségre törekedtek. A romai gyarmatosok létele szoros kapcsolatban állott a fővárossal. Itt a régi lakók lázadtak föl az ujak ellen, s mindenekelőtt a romaiakat verték ki házaikból, mühelyeikből, és a városból.

E testvérháboruban Manlius halálra itélte saját fiát; mivel parancsainak áthágásával győzelmet vivott ki. Decius pedig az alvilági isteneknek áldozta föl magát (340—14.) : mi a conservativ patriciusok szigoruságára, s a vad pelasg vallás maradványaira mutat.

A romaiak a latinok és campanok lázadását régi nemzetiségök megsemmisítésével büntették : a lakosokat saját területökre ültették át, helyökbe pedig uj gyarmatokat küldtek. Huszonnégy csatában legyőzték a volscusokat; megsemmisitvén a tartomány mesterséges termékenységét : hol jelenleg a büdös mocsárok közt szétszórt temérdek városok romjai, az elenyészett nép nagyságát, és a győzők kegyetlenségét tanusitják *). Ez irgalmatlan eljárás a patriciusoktól a hősi szigor makacs pártolóitól eredt : mig a nép, olasz eredetére megemlékezvén, szelidebb bánásmódhoz hajlott.

Caudiumi szorosok (321.).

Ekkor Roma csupán eszközöket, nem pedig szándékot változtatván, a rónaságon lakó latinokat, campaniaiakat és apulokat a hegyi lakók, samnisiak, lucanok, vestinek, aequiek, marzok, ferentiniek, pelignick ellen fegyverzi föl. A legyőzöttek békeért könyörögnek : de kérelmök elutasittatván, a kétségbeesés dühével, és helyzetök felhasználásával, a romai sereget a Caudium melletti szorosokban bekerítik. Egy öreg samnisi azon tanácsot adá, hogy vagy minden romait kard élére kell hányni, vagy mindnyájokat becsülettel haza küldeni; de fia, Pontius hadvezér és bölcsész, inkább az emberiség, mint a politika szavára hallgatván, megkimélte a legyőzötteket : elszedetvén fegyvereiket és podgyászaikat, az egész sereget egy kereszt alatt lépteti el, s hittel kötelezi őket az alávetésre. A romaiak azonban vallásos ürügy alatt csakhamar megszegik az esküt; annak szoros betüjéhez ragaszkodva, melly az igazságot igazságtalansággá tevé, számüzték a városból mindazokat, kik a hitet letették, s miután a samnisiak nagylelkü vendégszeretettel fogadák őket, Romának ingerlésére, bántalmakkal illették a fecialist : miben Roma ürügyet látott a békekötés megszegésére [1]). A szerencse kedvezett a hitszegő romaiaknak : az övéitől annyira tisztelt Pontius, kitől még szelidségének ezen hibája után sem vonták meg bizalmukat, és a sereg vezérletét kezébe adák, legyőzetvén, mint fogoly

*) Mégis voltak legujabb időkig történetirók, kik az olasz földnek eme pusztaságát a kereszténységnek akarták bűnül felróni! S.

[1]) Megengedve azt, hogy a törvényes *fictio* az igazságtalanságra az igazság bélyegét nyomhatná, ez esetben még csak a látszat sem kedvez a romaiaknak. Köztök és a samnisiak közt fenállott a *jus exulandi*: miért is a hazája által kiadott Posthumius amazoknál polgári jogot nyerhetett.

Romába hurczoltatott : és ő, ki Caudiumnál a romai sereg életét meghagyta, ki nem engedte bántalmakkal illettetni Románk hitszegő és számüzött fiait, aljas módon, törvényszerüleg gyilkoltatott meg.

Két évi fegyverszünet alatt visszatériték a romaiak gyarmataikat az engedelmességre : a lázadók a nép szeme láttára ölettek meg ; hogy például szolgáljanak. Mert mindenekelőtt a gyarmatosok nyugalmát kellett biztositni. S miután telepeik Campania sikjain tökéletesen megszilárdultak, egészen körülhálózták a samnisiakat ; kik most már nem érezvén magukat képeseknek az ellentállásra a hatalmasokká vált hóditók irányában (315.), a hetrusk szövetségnél kerestek menedéket.

Háboru a hetruskokkal (312.).

A hetruskok a samnisiak és gallusok által régi határaik közé szorittatának vissza ; azonban a hetrusk népesség rendkivül megszaporodott, s a földmüvelés és ipar kimerithetlen forrásai voltak a jóllétnek. Most már félbeszakitá kereskedését és iparmüveit, hogy régi ellenségeit segitse az ujak ellenében, kik még a ligurok- és gallusoknál is veszélyesebbek voltak. Azonban a romaiak élén állottak : a patriciusok által Maximusnak nevezett Fabius, minthogy a néptömeget, mellyet Appius Claudius minden törzsek közt elosztott, a négy városi törzsre szoritotta ; Rullanus, Curius Dentatus : kinek ugyan nem volt aranya, hanem az aranynyal bővelkedők vezére kivánt lenni ; Papirius Cursor, romai Achilles, kit a romaiak Nagy-Sándor ellenébe állitottak volna, ha ez Olaszország ellen viszi fegyvereit [1] ; Decius, ki a pokolnak áldozta föl

[1] Igy vélekedik Livius ; és azt kérdi, minő kimenetele lett volna a háborunak, ha Sándor megtámadja a romaiakat. A nemzeti gőg, melly az irónak minden sorából kiviláglik, különösen azon, a ritkábbak közé tartozó helyen nyilvánul, midőn Roma területén kivül is jártatja tekintetét. És milly korlátozottnak mutatkozik itt itélő-tehetsége ! Legelőször is azt mondja, hogy Sándor neve ismeretlen volt Romában. Inkább mondhatta volna, a romai történetben : melly valódi krónikai elszigeteltséggel iratott, s mellyben idegen népekről csak akkor tétetik említés, midőn a romai fegyverek azokkal találkoznak. Nagy-Sándor neve és vállalatai nem csak a kiváncsiak fecsegéseinek nyujthattak anyagot, hanem az államférfiakat is zavarba ejthették egész Olaszországban. A történetekből tudjuk továbbá, hogy a tarentumiak küzdöttek epirusi Sándor, a macedonnak nagybátyja ellen : kivel maguk a romaiak is szövetkeztek a samnisiak rovására. Babylonban Darius legyőzője hódolatot fogadott el a carthagoiak-, iberek-, celták-, aethiopok- és szittyáktól ; olly messzire terjedt az ő hire. Arrianus bizonyitja, mikép meghajoltak előtte a lucanok, bruttiak, tyrrhenek. A lucanok és bruttiak méltán tarthattak tőle, hogy Sándor egykor megbosszulandja nagybátyját : s ez oknál fogva meg akarák őt engesztelni. S ki tudja, valljon a tyrrhenek neve alatt nem a romaiak értendők e azon iróknál, kikből Arrianus meritett ? Bizonyára Clitar-

magát. Hetruriának három legharcziasabb városa, Perusia, Arretium [1]), Cortona, harmincz évi fegyverszünetet kértek; a többiek, daczára annak, hogy le voltak fegyverezve, s a voltumnai gyülésen egyenetlenség tört ki köztök, és ez oknál fogva meggyengülve valának, olly rendkivüli erőt fejtettek ki, melly eléggé tanusitja, milly hatalmas volt kezdetben e szövetség. Megujiták a szent szerződést, egy régi nemzeti szokást; mellynek erejénél fogva minden harczos egy társat választott magának, kik egymás fölött kölcsönösen őrködtek; s ki a másikat elhagyta, örökös becstelenség bélyegét sütötte magára. Legyőzetvén, a cimini erdőben gyültek össze (310.); a győzelem és veszteség egymást váltogaták: mig végre rendkivüli vitézséggel harczolván a vadimoni tó mellett, tökéletesen megverettek, és többé össze sem szedhették magukat.

Ezzel vége volt a hetruskok függetlenségének: az aristocratia összebarátkozott a győzőkkel; a haruspexek a romai nagyság eszközeivé váltak, s az olasz szövetséges társak neve leplezte el a szolgaságot. Municipalis szerkezetök ugyan tovább is megmaradt, a müvészeteket ápolták, edénykészités-, érczöntéssel foglalkoztak, a tengereket bekalandozták: s végre is eljött az idő, midőn a tulajdonosok haszonbérlők állapotára jutottak.

Legyőzetvén a félsziget leghatalmasabb népe, minden dicsőség és hatalom a szerencsés Romában központosult; melly különben is már a harczokba borzasztó nevet vitt magával. A samnisiak még egy izben két hatalmas sereget gyüjtének: de elveszték azokat. Ekkor elhagyatva

---

chus, ki nem sokára a hősnek halála után irt, határozottan mondja, mikép a romaiak követséget küldtek Sándorhoz; és Plinius (Hist. Nat. III. 9.) minden legkisebb kétkedés nélkül idézi e helyet.

Mi történik akkor, ha Sándor, a keletnek meghóditója, Olaszország ellen viszi fegyvereit? megoldhatlan talány: mint azok, mellyekbe az idő és sors emberileg előre nem látható elemeket vegyit. Ki tudja, valljon itt megelégedett volna-e olly fensőséggel, minőt Görögországban gyakorolt; s valljon a romaiak és samnisiak hódoltak volna-e neki? Könnyü azt mondani, hogy más dolog, legyőzni Darius csordáit, és ismét más, Latium hőseit: azonban a történetirás bizonyitja, mikép Sándornak nem csupán olly népekkel volt dolga, mellyeket az elpuhultság még a csaták előtt győzött le. Nem csupán harmincz ezer macedoni csatárait vitte volna ő át Olaszországba, hanem mindazon phalanxokat, mellyeket Ásia kincsein szerezhetett, a legjobb kalandor harczosokat, Afrika- és Spanyolországnak minden hőseit. S ha bár egyedül macedonaival jött volna is, Livius megemlékezhetett volna Pyrrhusról, ki olly kevés erővel és észszel a világ leendő fővárosát az örvény szélére taszitotta.

[1]) Aretium (Arezzo) fegyverezte föl és táplálta a sereget, mellyel Scipio a második pun háborut bevégzé.

látván magukat a leigázott campaniaiak, aequiek és herniciek által, és romai gyarmatoktól körülhálózva, uj lázadásra csábiták a hetruskokat; és ezek, az umberek-, ugy szinte a Havasokon ujolag átkelt gallus csordákkal egyesülve (296.), borzasztó szövetséget képezének: melly azonban Sentinum mellett szétveretett. A hetruskok békét nyertek; de a samnisiak nem. Ezek, az olasz szabadság végmaradványának védelme végett nemzeti isteneikhez folyamodnak. Összegyülve Aquilioniában, mintegy 20 négyszög lábnyi téren sátort emelnek, és áldozatokat mutatván be, egyenkint vezetik a vitézeket az oltárhoz: kik borzasztó átkozódásokat mondtak itt maguk és gyermekeik fejére, ha megfutamodnának, vagy a futamlókat le nem ölnék. Ki az esküt letenni nem akarta, az oltárt kivont kardokkal környező harczosok által azonnal felkonczoltatott.

Ekképen harminczezer harczosból álló tábor gyült össze (299.); s hiven esküjekhez, utolsó emberig elestek: s 54 év lefolyása alatt a háboru befejeztetett, a tartomány tüzzel-vassal elpusztittatott, s azok, kik a samnisiak közül életben maradtak, az Apennineken kerestek menedéket. A következő évben két ezeret egy barlangban fedezvén föl a romaiak, füst által fojták meg őket. Harmadfél milliom font réz rudakban, az eladott foglyok ára, tovább a zsákmányból eredő 2660 márka ezüst vitetett egész diadalmenettel Romába.

BEFEJEZÉS.

Ezzel végződik Romának hőskora, melly minden egyebek fölött termékeny erényekben [1]). De minő erényekben! Brutus halálra itéli két fiát, és a kivégeztetésnél jelen van; Lucretia, nem saját hibája miatt, megöli magát; Scaevola saját kezét bünteti meg, hogy nem sikerült neki az orgyilkolás, mellyet a senatus is helyeselt; Curtius merő babonaságból örvénybe veti magát, mint a Deciusok az ellenség közé rohannak; egy tribunus elevenen égetteti meg kilencz tiszttársait, mert nem akarák megengedni a tisztviselők helyettesitését [2]); a bölcs Cincinnatus törvényes gyilkossággal mocskolja be vénségét; az eskü megszegését a közhatalom helyesli. Fabius Gurges aedilis curulis temp-

[1]) *Nulla aetas virtute feracior.* **Livius.**

[2]) **Val. Maximus**, VI. 3. 2.

lomot épit Venusnak, a romai hölgyek által a házasságtörés, és a közillem megsértése miatt fizetett birságpénzből; egy ragályos nyavalya idején [1]) 170 nő önmagát mérgezi meg, mert férjeik megmérgezésével vádoltattak. Hasztalan bünhödés, valamint babonás szokás volt, dictatort választani, ki a szent szeget a templomban beverje. Hőskori erények: az egyéni és cast-önzés, melly legkisebb hasznára sincs a folytonos háborukban kimerült, uzsorák által kiszivott, korbácscsal büntetett, és magán-börtönben fogva tartott néptömegnek; a közérdek helyett a csekély szám zsarnoksága uralkodik; lázadó mindenki, ha a nép mellett szavát emeli *); szemtelen néptömeg, melly azt merészli kivánni, hogy ember és polgár gyanánt tekintessék.

Ugyanilly látványt nyujtanak Görögország aristocraticus kormányai **), mellyek igen könnyen oligarchiákká fajultak, s egyedüli czéljok volt, magukat minden áron fentartani. Innen eredt a vadászat a helotákra; s az eskü, mindig rosszat kivánni a népnek [2]). Minde tények hihetetleneknek látszanának, ha azokat szemeink előtt nem látnók megujulni. Freyburgban például árulók gyanánt bünhödtek a tanács némelly jólelkü tagjai, kik a polgárok- és falusiaktól erőszakkal elvett jogok visszaadatását inditványozták. Schwitzben az uj alattvalók minden szabadságtól megfosztvák. Sőt mi több? az Egyesült államok né-

---

[1]) **Heyne** (*Opusc.* III.) azt állitja, hogy mindazon pestisek Romában, mellyekről Lucius Verusig a II. században Kr. e. történik említés, csupán járványok voltak.

*) Valamint szerző fönebb helyesen kiáltott föl: ‚De minő erényekben'! ugy itt is kérdhetni: ‚de minő nép mellett'? Méltányosan itélve ama korról, nem feledhetjük, hogy a nép igen is gyakran ollyannak bizonyitotta magát, mellynek a legbölcsebb, és emberszeretőbb törvényhozó is félt több jogokat, azaz: nagyobb hatalmat adni. S.

**) S a democratiaiak talán különbet nyujtottak Atheneben? Akár a patriciusi, akár a néppártban uralkodjanak azonegy eszmék, (mint ez a pogány, és csupán anyagi érdekektől vezérlett ó-, és uj-kori államokban egyaránt történt,) az eredmény egy. Marius mivel sem volt emberibb Syllánál; mint a franczia népies rémuralom sem volt szelidebb az aristocratai zsarnokságoknál. Átalában mi a ‚Schweizerische Eidgenossenschaft' tiszteletre méltó szerzőjével tartunk, ki minden kormányformában megismerte a jót, s az unterwaldeni democratiát szintugy érdemlett dicséretben részesité, mint a berni aristocraticus senatust; és mint önmagáról irja: „nie ausschlisslich diese oder jene, sondern unter bestimmten Verhältnissen der Länder und Völker, jede gut verwaltete Verfassung wohlthätig fand." (Vorrede der 2-ten Abtheil. des III. Band.) S.

[2]) *Νῦν μέν ἐν (ὀλιγαρχίαις) ὀμνύουσι, Και τῷ δήμῳ κακὸνους ἔσομαι, και βουλεύσω δ τι ἂν ἔχω κακὸν.* Némelly oligarchiákban arra kell hitet letenni: Ellene leszek a népnek, és kárára adandok tanácsokat. **Arist.** *Politic.* V. 9.

melly tartományaiban, a szabadság honában, büntetésre méltó dolog, oktatást adni a négereknek*). Egy illy szabadság, rabszolgaság mellett, tekintetbe véve a kor haladását, fogalmat adhat nekünk a régi szabadságról, melly egyedül csak valamelly uralkodó néposztály javára szolgált.

S mégis mennyire haladt az emberiség, kelettől nyugot felé terjeszkedésében! A castok korlátai lehullottak; a bölcsészet az égből a földre hozatott le; a szentélyekből napfényre hozott tudomány szabad vitatkozás tárgya az iskolákban. Sándor azt irá Aristotelesnek: „Sajnálom, hogy az acroamaticus tudományokról szóló könyveidet közrebocsátottad. Mi által fogunk tehát különbözni a többi emberektől, ha az ismeretek, mellyekre engem tanitottál, mindenkivel közösek lesznek? Inkább tudományban akarom fölülmulni az embereket, mint hatalomban.“ Valódi keleti gőg, melly a legfényesebb hódolatot hozza meg a tudománynak, s hiában tartóztatja fel az árt, melly ezer meg ezer csatornákon terjeszti az erényt és felvilágosodást.

A politika tárgyai többé nem a tömegek, hanem az emberek: a polgár egyén lett; és szabadon müködhetik; a munkafelosztás módot nyujt a munka tökéletesitésére; mi eddig néhány embernek szolgált javára, számosakra kiterjesztetik; concurrentia jön létre; az ügyesség biztositékot nyujt a durva erőszak ellen; Roma lemond a törvények és erkölcsök vesztegléséről, mint az keleten divatozott, s mi után Sparta törekedett, és századról századra megujitja azokat.

Alig fogunk többé egy másik korszakkal találkozni, mellyben az emberi szellem olly óriási léptekkel haladott volna előre. Ez hozta létre a legnagyobb müvészeket, a legnagyobb tudósokat, az utókornak örök bámulatára**). E korszakban találtattak föl a szépmüvészetek elméletei; a legfontosabb fölfedezések tétettek, terjesztettek ki, vagy alkalmaztattak; az ember bensejének tudománya sokkal inkább kifejlett, mint a test,

---

*) Már pedig ott nincsenek aristocraták; legalább nem csak ezek a rabszolgaság pártolói. Mintha csak az aristocraták volnának és lehetnének önzők, pénz- és birtokvágytól izgatott nagyravágyók, minden emberies érzést kivetkezett zsarnokok: és a nép, a *szegény*, a *tudatlan nép* (mert hiszen mihelyt gazdaggá lesz, és ismeretekkel bir, nem akar egy is hozzá tartozni,) merő nagylelküség, emberszeretet és szelidség bizonyitványait adná, s adta volna a multban! Épen a történet az, melly ellenkezőt bizonyit. S.

**) Az emberiség folytonos előhaladásábani hitet rontanók le, szerző ellenére, ha abban, a mi pusztán *emberi*, minő a müvészet és tudomány, mellyel az ó-kor nagy férfiai tündököltek, az utóbbi korszakok szülöttei nem vihették volna s vihetnék többre, mint az ős Hellas, és pogány Roma. S.

vagy a természet ismerete; a gondolkozás egész bizalommal saját erejére támaszkodott; az ész és az értelem bámulandó kifejlést nyertek.

Lassankint az ember mindig nagyobb szabadságra tesz szert: az elmélkedés, szabályozó tehetségének használatában, és fokonkinti kifejléssel elválasztja az eszmék világát az érzékek világától; a természeti erők egységének határozatlan gyanitása nem elégíti ki őt; s a gondolkozás által termékenyitett vizsgálódás egész hévvel a természeti tünemények okaihoz emelkedik föl.

A vallás többé nem az, a mi keleten volt, egy mindent elnyelő, és magában foglaló véghetetlen lény: hanem Hetruriában szintugy, mint Romában, a kormány közlönye a papnak szózata; ugy hogy az emberi tevékenység azt, a mit hisz, a gyakorlati életbe is átviszi.

Azonban a szép és lényegesen müvészi görög szellem, mellynek az értelem csupán a vallás, müvészet és kecs leple, symboluma, és formája alatt nyilatkozik, sokkal szigorubbá válik Socratessel: természetességének virágát áldozatul hozza, hogy az elmélkedés formáiba öltözködjék, s a bölcsészeti öntudat mélységére szálljon le; Plato a legdicsőbb módon kapcsolja egybe a szépet a kigondolttal; Aristoteles levetkezvén a hellen sajátságot, saját magáét követi, s a gondolatot a maga eredeti alakjában, megfosztva minden ékességtől, adja elő. S egész Görögország, a mint határait átlépte, megzavarodik öszhangzó természetében, s meg nem birva a világ terhét, összeroskad alatta: hogy uj társadalomnak engedjen helyet, melly sokkal dusabb lévén éjszaki elemekben, minden akadály nélkül engedi fejlődni az erőt és tevékenységet.

Ez előhaladás leginkább a Közép-tenger partjain szemlélhető, a phoeniciai telepek lánczolatában Syriától Cadixig, s a két Görögországban gyarmataival; mellyek segélyével a kaspi tengertől Galliáig, és Spanyolországig terjed a miveltség és polgárisodás. Nyugoti Afrika s Aethiopia közlekedésben állanak Carthago-, Cyrene- s Tyrussal; Egyptom nincs többé zárva az idegenek előtt; görögök, hetruskok, romaiak vitorláznak a Közép-tengeren; Massilia a gallusok, Gades a spanyol partok kereskedését látja el; Corinthus és Athene gyarmatokkal népesitik az aegaeumi s Fekete-tenger partjait; a hóditások közelebb hozzák egymáshoz Elő-Ásia népeit: és minden dolog arra mutat, hogy e népek elszigetelt miveltsége enyészni kezd, valamint a kormányformák tökéletes különfélesége is megszünik azon perczben, midőn a macedonok és romaiak saját kormányformájokat a legyőzött népekre tolják. Ezelőtt mindenki betölté a maga helyét: ezután pedig a fegyverek fogják kijelölni mindegyik számára az állást.*)

*) Ez is haladás! S.

Igenis a fegyverek! Valamint a tenger, melly látszólagos választó-falat képez a népek közt, azokat közelebb hozza egymáshoz: szintugy a háboru borzasztó szüksége, a népek vegyületét eszközli, s a vérpatakokon keresztül előhaladásra vezeti őket(!).

A többi népek nagy része idegen maradt e mozgalmaktól. A hinduk megőrzék merev alkotmányukat. Egy tölök különböző, talán fekete nép lakta Ceylon szigetét. Arabia apró sheikek közt oszlott föl, kik patriarchalis módon kormányoztak: s neveiket a későbbi hagyományok megőrzék. A kaukazi földszorost, a Fekete-, és kaspi tenger közét csaknem szinte azon népek lakták, mellyek jelenleg. Éjszaki Armeniát, Georgiát, Albaniát nem hóditotta meg Nagy-Sándor. Az általa feldult persa birodalom éjszakkeleti részén elszigetelve állott Sogdiana s Transoxiana: hihetőleg azon nép által lakva, mellyet a chinai évkönyvek Tsu néven említnek, s mellytől talán az indo-german származásu afghanok erednek. Éjszakra Transoxianától székeltek a massageták, azután a távol geták, azonegy eredetüek az europai getákkal, a parthusok és alanok. Ásia beljében bolyongtak a turkok törzsei, mellyeket a chinaiak Hiongnu néven neveznek, s kiktől éjszakra a samojed népségek laktak, nyugotra pedig a mongolok ősei, s keletre ezektől a tunguzok. China ismeretlenül tenyészett a tulságos patriarchalis kormány nyomása alatt, melly minden egyéniséget feláldozott az államnak.

E népek erkölcseiről csak ugy szerezhetünk fogalmat, ha összehasonlitjuk azokat a miveltség hasonló fokán álló más népekkel: s bárhol forduljanak is meg a történetirók, mindenütt borzasztó romlottságot fedeznek föl Ádámnak elfajzott utódai közt. Midőn Carthago emberéletet áldoz föl, épen nem csuda, ha Afrikában, csekély távolságra a görög Cyrenetől, a judanok (?) érdemteljes dolognak tekintik a prostitutiot, s az aturantok megátkozzák a napot. Éjszakra Görögországtól, az orpheusi dalokkal betöltött Thracia szomszédságában, egy gyermek születése köz gyászra ad alkalmat. Európában a Dunán tul a foglyok leöletnek, hogy vérökkel frisittessék föl a kard rosdája, melly a harczok istenét jelképezi; vagy pedig a rabszolgák szemei kitolatnak, hogy annál szorgalmasabban dolgozzanak; a királyok temetése alkalmával neje és szolgái megfojtatnak, haláluk évnapján pedig ötven ember élete áldoztatik föl érettök. Az issedonoknál, atyja halála után a fiu vendégséget ád rokonainak, s a különféle állatok husával együtt a megholtnak husa is fölemésztetik. A massiliai gyarmat közelében, élő emberek-, és állatokkal megrakott, s füzfa vesszőből font óriási alakok megégetésével engeszteltetik meg az istenek haragja! E nemzetek közül némelyek mai napig is a romlottság állapotában maradtak; mások pedig te-

mérdek szenvedések közepette emelkedtek föl : ugyanazon ösvényt követve, mellyen Roma kivivta magának a jogegyenlőséget. Ha egyszer ez egyenlőség a maga teljes jelentőségében el vagyon érve, többé veszendőbe nem megy, s a rabszolgaság és elbutulás kora vissza nem tér többé; mivel a történelemben minden arra mutat, hogy a jövő soha sem leend ismétlése a multnak, s mindazon viszontagságok közt, mellyeknek az egyén és a társadalom folyton ki marad téve, alig van boldogitóbb érzet, a folytonos előhaladás biztos reményénél.

FÖLVILÁGOSITÓ JEGYZETEK

a III. könyvhez.

(A) 42-ik laphoz.

Neu-ruz ünnep.

Igen sok ünnepet tartanak mai nap a persák, mellyek egy része a régi korból származik. A Goulryze, vagyis a rózsák elhintésének ünnepe már a régieknél ugy emlittetik, mint melly a királyok bevonulása alkalmával volt leginkább szokásban. Ehhez járulnak a lángok ünnepe (Idi-niram), a viz ünnepe (Abrizegan), az áldozatok ünnepe (Idi-kurban, a mozlimek Ramazan, és kis Beyram ünnepe); az Ashura, vagyis Hassan és Hussein vértanuságának ünnepe. Mindenek közt azonban a legfényesebb, és egyetlen polgári, az uj-év ünnepe (Neu-ruz); mellyről azt mondják, hogy Dsemshid által alapittatott, és Persepolis romjain vagyon ábrázolva.

Dselaleddin zultán egy a Gergely-félénél is tökéletesebb naptárt hozott be, melly szerint az esztendő harmincz napot számláló hónapokra van felosztva, öt vagy hat pótlék-nappal; s az őszi napéj-egyenlettel kezdődik: és igen különös, hogy a Francziaországban egy ideig divatozott köztársasági évvel összevág *). A zultán ez ünnepélyt a nap-

*) Kellemetlen bár, de a kényszerüségnél fogva, mellyet az igazság szeretete minden történetnyomozóra kötelességül ró, kikerülhetlen dolgot teljesitünk, midőn itt ujolag néhány nagy szó devalválásával igyekszünk könnyiteni azon t. olvasók munkáján, kik a történetből tanulni akarnak: tanulni a valót, nem pedig elámittatni hibás felfogás és előitéletek által. Legalább egynémelly közülök föl lesz mentve az idetartozó adatok unalmas keresgélésének szükségétől.

E név ‚Dselaleddin', vagy Gelaleddin csupa mellóknevezet („a vallás dicsősége") levén, azt több uralkodó is viselte. Igy a Herbelotnál Mankbernek nevezett chowaresmi shah is, Mohammed zultán legidősebb fia: kinek ugyan a ‚Sahel al Tarich', vagyis az arab és persa naptár javitása is érdemül tulajdonittatik; de hogy minő joggal, azt elhatározni másokra hagyjuk. Lehet, hogy

év megujulásakor, a tavaszi napéj-egyenlet napján rendelte megtartatni. Chardin előadása szerint ágyudörgés és puskák durrogása hirdeti

---

idejében, és uralkodása alatt is történt valami: de ő legfölebb is visszahozója lehetett a már előtte másfél századdal kijavitott naptárnak. Amaz, állitólag „a Gergely-félénél is tökéletesebb naptár" nem az ő müve. Ezt, mint mondók, jóval előbb, Malek shah hozta be Persiába; kit szinte illetnek a ‚Dselaleddin' melléknevezettel. Behozta pedig a hedsra 471-dik (Kr. u. 1079.) évében: ámbátor a javitást nem annyira ő, mint inkább hires nagyvezére, Nezam al mulk, és az akkori khalifa Bagdádban, Moctadi Bemrillah, a legnevezetesebb arab csillagászok által eszközöltette.

Minthogy tudnillik a Neu-ruz (tulajdonképen Nevruzi Hamal, vagyis a kos uj-napja, megkülönböztetésül az őszitől, melly Nevruzi Mizam, a mérték uj-napjának neveztetik, és szinte ünnep,) a valótól annyira eltért, hogy a halak jegyébe esett: a khalifa a századok óta elhanyagolt hiányból, a juliáni naptárhoz képest máris 112 napra növekedett különbséget kiegyenlitvén, a tavaszi napéj-egyenletet a naptárban kellő helyére vitette vissza; egyszersmind pedig a jövendő tetemesb eltérésnek elejét veendő, mint alább látandjuk, igen elmés orvoslatról gondoskodott. (Vö. Brinckmeier, Praktisches Handbuch der historischen Chronologie aller Zeiten etc. Leipzig, 1843.)

E régibb persa naptár, mellyet Moctadi kijavittatott, a Yezdegird-féle; minthogy az akkori persák éveiket III. Yezdegird, az utolsó Sassanida uralkodásától számitották; ki Kr. u. 632-dik évben, vagyis a hedsra 11-dik esztendejében vette kezébe a kormányt. A legrégibb mohamedán iró, ki ezen naptárról (természetesen az akkor még ki nem javitottról) emlékezik, a 9-dik században élt Al-Fergani, vagy Alfragan. S ennek irataiból tudjuk, mikép a persa év 360 napból, és 12 hónapból állott; a hónapok mind 30 nappal számittatván, és Aban hónap után öt pótléknap igtattatván be. S igy az esztendő náluk mindig 365 napot tett. Vagyis egészen az egyptomi időszámitás divatozott, annak minden hiányaival együtt, Persiában. Ezt a javitók is meghagyták; a 30 napos hónapok-, és szokott pótléknapokkal együtt: csakhogy ezentul az utóbbiakhoz minden negyedik évben szökőnapul, egy 6-ik is jött.

Eddig tehát semmi rendkivüli javitás nyomai sem láthatók: de a mi következik, az minden esetre dicsőségére válik az arab csillagászok előrehaladt tudományosságának; s épen ebben áll amaz állitólagos előny, mellynél fogva naptáruk a Gergely-félénél is tökéletesebbnek mondatik, ámbár nem joggal. Az arab csillagászok tudnillik nem minden 4-dik évet rendeltek szökő-évnek; hanem a szökő-éveket akkép oszták föl, hogy 7-szer egymás után a 4-dik, 8-adszor pedig csak az ötödik esztendő vétessék szökő-évnek: ugy hogy csak 33 évre, ne pedig 32-re essék összesen nyolcz szökő-esztendő. Ez tehát a naptárnak azon kiemelt tökéletesitése, melly a Gergely-félét is képes homályba szoritni!

Mit sem akarunk az arab csillagászok érdeméből elvonni: de fölöttébb tévedne, ki azt hinné, hogy ők, és egyedül ők birtak olly astronomiai ismeretekkel, minők a naptár hibáinak illyetén kijavitására képesitték már több századdal előbb a mohamedán uralkodókat; mig a pápák- és keresztény tudósoknak csak később jutott eszökbe a bajt orvosolni, vagy talán észre is venni. Mert nem is emlitve

a népnek ez ünnepélyt. Az astrologusok fényes öltözetben indulnak el a királyi palotába, vagy a helybeli kormányzó lakába, néhány órával a

---

azt, hogy az arab csillagászok is csak a meghóditott keresztény tartományokban talált régibb, nevezetesen görög iratokból meritették minden tudományukat, mint ezt Schlosser is elismeri (Weltgeschihte, III. Bd. S. 116.); viszont az arab tudósok által akár a csillagászatban, akár egyéb tudományokban tett előhaladás sem maradt a nyugoti keresztényekre nézve olly titok, mellyet ezek sem érteni, sem hasznukra forditani ne tudtak volna: ámbátor az irodalmi közlekedés akkoriban minden esetre nehezebb volt, mint ma; mit a kereszténység és izlam közt élethalálra vivott harczok szülte idegenkedés is eléggé indokol, és megfejt. S mégis daczára ennek, az arab és más keleti tudósok munkái nem voltak ismeretlenek Európában. Maga a fönebb idézett Al-Fergani csillagászi munkája is, melly először 1590-ben, majd ismét a 17-ik század vége felé bocsáttatott sajtó alá (Maknendy, fil. Ketiri, Ferganensis, vulgo Alfragani elementa Astronomica. Arab. et lat. cum notis ad res exoticas etc. Amstelodami, 1669. 4r.), már a 12-ik század első felében latin nyelvre lőn Sevillai János (Joannes Hispalensis) által forditva. Tudva volt tehát a keresztény Európában is, milly hiányok- és hibákkal teljes a juliáni naptár: gondolkodtak is régtől fogva azoknak mikénti orvoslásáról; s hihetőleg utánozták volna Moctadi eljárását, ha azt egészen kielégitőnek találják. De amaz állitólagos javitás tökéletes voltát igen nagy kétségbe látszik azon tény vonni, hogy az ekkép kijavitott naptárról maguk a persák is lemondtak; és hogy azt semmi más, akár mohamedán, például arab, akár pogány vallásu nép nem fogadá el. És még alaposabb kétségre szolgáltat okot azon körülmény, hogy már a hires Ulug beg astronomiai tábláin, mellyek pedig a fönebbi javitás megtörténte után alig negyedfél századdal (1437 körül Kr. u.) készültek, azon meglepő tudósitás olvasható, mikép a persáknál két különböző t a v a s z i Neu-ruzot kell megkülönböztetni; a közönségest tudnillik, azaz: népiest, melly mindig a Ferverdin-hó első napján tartatik, és a tulajdonképenit, azaz: c s i l l a g á s z i t, melly csak a hónap 6-dikán következik be. Tehát már Ulug beg idejében öt-hat napi különbség volt a javitott naptár, és a valódi idő közt! S mennyivel nagyobbá kellendett azóta az eltérésnek válnia?... Ez vagy annak jele, hogy a Dselaleddin-féle javitás nem vétetett foganatba; vagy hogy az olly kevéssé mutatkozott gyakorlatinak, miszerint Persiának sem arab, sem honi csillagászai nem tudtak vele boldogulni. Bármint legyen a dolog, annyi való, hogy a persák is épen ugy, mint más mohamedán népek, az arab hónapokat, és a hedsra éveit használják: mit, tudományosság szempontjából legalább, bizonyosan nem fog senki dicsérni; miután ez időszámitás szerint az esztendő a hold változataihoz képest osztatik föl, s 33 év lefolyta alatt a naptári uj-év az esztendő minden szakait bevándorolja. Azon dicsőség tehát legalább nem illeti Persiát, mintha az arab tudósok mély belátását és csillagászi ismereteit felfogni, vagy használni képes lett volna: kik e szerint korukat igen megelőzték.... Vagy pedig rendszerök nem volt g y a k o r l a t i szempontból olly tökéletes, mint a minőnek állittatik. És ez nincs is különben. Még korunkban is, a sajtó feltalálása, és az olvasás közönségessé válta után, bajos volna olly számitást behozni, minőt a Dselaleddin-féle naptár szökő-évei kivánnak: mennyivel inkább volt ez kivihetetlen akkor! A Gergely-féle naptárt

napéj-egyenlet perczének bekövetkezte előtt; mellyet midőn vizsgálnak, egy jeladásra ágyudurrogások, dobok pörgése, trombiták és kürtök

---

ellenben, épen egyszerüséggel párosult tökélye ajánlja: miben őt a Dselaleddin-féle nem mulja felül. Az egész különbség abban áll, hogy szorosan vett csillagászati számitással az utóbbi szerint 4000 évre összesen 1,460,969 nap, 16 óra, és 44 percz esik; mig a Gergely-féle szerint 1,460,970 egész nap jut: holott 4000 csillagászi év csak 1,460,969 napot, 1 órát, és 20 perczet ád. Tehát 4000 év alatt, a valódi időtől eltérő különbség egy egész napra sem fog növekedni! Minden esetre igen távoli baj: de mellyen igen könnyü is leend segiteni, ha egyike ama százados éveknek, mellyek szökő-évekül vannak kijelölve, rendes esztendőnek hagyatik. A persa javitott naptárban tehát az eltérés ugyan kisebb: de azért mégis van illyen; s a mi bajosabb benne, az, hogy a különbséget nem olly könnyü, mint a Gergely-félében, kiegyenlitni. Ez pedig épen nem bizonyitja amannak tökéletesebb voltát. Nem is látjuk be, mint igényelhetne a Gergely-féle fölött előnyt olly naptár, melly a szökő-évek négy-éves folyamát megszaggatva, egy, a nagy tömeg által csak nehezen érthető időrendet hoz be; s melly végre is szinte nem egészen egyez a csillagászilag valódi napjárással: ha az öt-hat, rendet és hónapokat zavaró pótléknapok nem vétetnének is e kérdés eldöntésénél figyelembe.

Nem hozzánk tartozik azon módokról értekezni, mellyek által a Gergely-féle naptárt a tudósok a tropicus évvel még pontosabban egyeztetni törekedtek: egyedül annyit emlitünk, hogy a Delambre által ajánlott mód szerint, a naptár a csillagászati évet annyira megközelitené, miszerint attól csak 10,000 esztendő alatt térne el egy nappal. Carouge pedig azt emelé ki, hogy ha az évet (mint ez volt is szokásban) a téli napfordulattól kezdvén, az ehhez legközelebb eső három-három hónap 30 napjával, a nyáriak pedig 31-el számittatnának: ugy a nap csaknem minden hónap elején lépne az illető csillagászi jegybe, s a januárhó válnék rendes években 29 napossá, stb. (Journal des Savans, août 1776., janv. 1779.) Azonban kiki beláthatja, mikép egy használható, és csillagászati szempontból is jó naptár érdeme nem attól függ, hogy egy pár perczczel jobban megközelitse a napot évszázadok alatt: azért a Gergely-félét sem fogja senki a Dselaleddin által javitottal okosan becserélni akarni. S ez a kettő közti, nagyobb vagy kisebb tökélyt illető kérdésnek legjobb eldöntője. A százados gyakorlat eléggé itélt felőle.

Épen e gyakorlati alkalmazhatóság képezi itt a fődolgot. A juliáni naptár hiányos voltát tudták, mert érezték, XIII. Gergely pápa előtt is. Voltak tudósok, kik e hiányt orvosolni is képesek leendettek, ha puszta számitással segitve lett volna a bajon. De az ajánlott javitásnak általános, világszerteli elfogadtatása: ez volt a legnehezebb. Már a nicaeai zsinat atyái is vesződtek a naptár szükségessé vált módositásával (325. e.). D'Ailly Péter bibornok pedig 1412-ben XXIII. János pápának egész értekezést nyujtott át a naptár javitásáról; s a basleli és constanci zsinatok tárgyalták is azt: ámbátor el mit sem döntöttek. Később 1475-ben IV. Sixtus egész komolysággal gondolkodott ez ügyről, és a hires Müller Jánossal (Joannes Regiomontanus) tanácskozott is fölötte; azonban az utóbbinak közbejött halála ismét megakasztotta a dolgot. Felujitá azt X. Leo is 1516-ban; tárgyaltatott a trienti zsinat által: s végre is csak XIII. Gergelynek sikerült azt végrehajtani. Egy, nem csupán egyházat illető, de politikába is oly mélyen vágó

harsogása tölti be a levegőt: öröm és vigság nyilvánul az ország minden nagyjai, s tehetősbjei közt. Ispahánban azon nyolcz nap alatt, med-

---

ügyet, minő az időszámitás, nem lehetett olly könnyen elintézni, mint ezt sokan képzelik. A népeknek ős intézményeikhez való ragaszkodása, a politikai féltékenység, és vallási különbség, legyőzhetlen akadályokat látszottak ez ügy elé gördíteni. S hogy XIII. Gergely a feladatot akkép oldá meg, miszerint lehető legkevesebb módositáson ment át a világszerte elfogadott, és használatban volt időszámitás: ez csak az ő, s átalában inkább fentartó, mint régit lerontó szellemben müködni szerető egyház bölcseségét bizonyitja. Ha egészen ujat akart, és lehetett volna behozni; ha semmi kegyeletet sem parancsolt volna az egyház multja a vértanuk korából átszállitott időrend, és szertartási év iránt: ugy bizonyára az esztendő kezdete is nem január 1-jére tüzetett volna ki; sem a hónapok közti aránytalanság nem tartatott volna föl. De Gergely pápa, s a szellemében müködő férfiak mindent meg akartak a régiből tartani, a mi csak megtartható volt. S csak is igy sikerülhetett a javitást nem csak eszközöini, hanem el is fogadtatni: különben a protestans államokban hihetőleg ma is az ó-naptár divatoznék, mint divatozik a keleti szertartást követőknél; s egygyel több panasz emeltetett volna az a nélkül is ujitással vádolt kath. egyház ellen, mint melly az ős ker. századok által megszentelt időszámitást is lerontja, s a szent napokat összezavarja. Hiszen még igy is alig pár éve, hogy a Husvét mikor tartása fölött vita támadt; melly hihetőleg még sokszor meg fog ujulni. S ki nem tudja, hogy Anglia csak 1752-ben, Svédország 1753-ban fogadta be a Gergely-féle javitást? Schweizban még 1780 után is voltak cantonok és vidékek, hol az ó-naptár volt használatban; sőt a franczia forradalom következtében beállott általános felforgatás eszközölheté csak, hogy 1798-ban az uj-naptár Glarus, Appenzell és Graubündten legnagyobb részébe bejutásra talált; s miután az utóbbi cantonnak némelly részei később még vissza is tértek a régihez, 1811- és 12-ben kényszerittetniök kellett a javitott naptárnak ujbóli elfogadására. Milly mozgalmakat idézett elő a naptárügy épen kornunkban keleten, a nem latin szertartásu kath. népek közt, a hirlapokból tudjuk. Amaz állitólagos tökélyről egészen másképen fog itélni, ki ezen körülményekre ügyelve, az állam- és népviszonyok eldöntő befolyását is számitásba veszi. Sok hiányon, — és ezt nem szabad a világtörténet olvasása közben felednünk, — sok hiányon nem azért nem segitenek hamarább, és gyökeresen az emberek, mintha az nem volna előttök is tudva; hanem mert az időt nem hiszik alkalmasnak a baj orvoslására. Várnak tehát, és türik a kisebb rosszat, nehogy a változás nagyobbat szüljön. Julius Caesar előtt is tudták, mivel érezték, az időszámitás hiányos voltát (mert hiszen az eltérés végre csaknem egész évnegyedet tőn): de Julius Caesar hatalma kellett hozzá, hogy illyesmit eszközölni lehessen. Illy hatalommal birt keleten is ama Dselaleddin; s csak azért hozhatá be, ha ugyan életbe is léptette, a javitott naptárt. De a kath. egyház fejére nézve annál dicsőbb volt, hogy e nagy hatalmat igénylő dolog, minden erőszak és kényszeritő eszközök nélkül is végrehajtathatott; és naptára a persa javitás fölött, ha egyébbel nem, mindenesetre dicsekedhetik mondhatlanul nagyobb gyakorlati alkalmazhatóságával mind a közéletre, mind pedig a tudományosság- és történetteni időszámitásra nézve. Mert ha jelenleg is nehéz a régi népek chronolo-

dig az ünnep tart, soha sem szünik meg a zene a király ajtaja előtt, tánczok, tüzjátékok és bohózatok kiséretében; s az egész nyolczad alatt általános az öröm.

A persák ez ünnepet uj öltözetek ünnepének is nevezik: mert nincs olly nyomorult egyén, ki ekkor uj öltözetre ne tenne szert; a vagyonosak pedig naponkint ujat változtatnak. Mindenki ajándékokkal kedveskedik a másiknak, s az ünnep előestéjén festett és aranyozott tojásokat küldenek egymásnak. A király mintegy ötszázat osztogat el háremében a főbb hölgyeknek, drága medenczékben. A tojás aranynyal van bevonva, oldalain négy finom alakocskával; s van a tojások közt ollyan is, melly háromszáz aranyat is ér.

Bekövetkezvén a napéj-egyenlet perecze, a fő urak boldog ünnepet mennek kivánni a királynak, drága-kövekkel kirakott turbánnal (t a g d e) fejökön, a lehető legkönnyebb kocsiban: s mindnyájan csecsebecséket, drága-követ, tojást, kelméket, illatszereket, vagy ritkaságokat, lovakat, pénzt ajánlanak neki, polgári állásuk- és vagyonukhoz képest Legtöbben aranyat adnak; azzal mentegetvén magukat, hogy a világon nincs többé olly gyönyörü portéka, melly ő felsége tárházába beillenék. Még a tartományokban hivatalokat viselő fő urak is meghozzák üdvözletöket és ajándékaikat, egyet sem véve ki közülök: és vetélkednek egymás- és önmaguknak meghaladásában; miért is képzelhetjük, milly kincsek halmaza gyül össze e napokban a királynál, ki azok egy részét a hárembeli véghetetlen csoport közt osztja el.

Másfél millio tomán-, vagyis hatvan millio frankra becsültetik, mit a király e pishkesh nevet viselő ajándékokban beszed; és a szokás ugy

---

giáját a mienkkel összhangzásba hozni, s a történettani adatokat megállapitani, valljon mi történt volna egész tudományosságunkkal, ha az egyház a romai időszámitás folytonosságát nem biztositja?

Abban pedig, hogy a régi persa naptár a franczia köztársaságival összevág, épen semmi különösséget sem találhat az, a ki tudja, milly sok népek kezdték az ős hajdanban, és kezdik ma is az esztendőt az őszi napéj-egyenlettől számitani. Az egyptomiak nevezetesen őszkor kezdték a polgári évet: s a coptok Thot hava, ma is septemberünkkel egyez, mellyel az esztendőt kezdik; a zsidóké (Tisri) szinte az octoberi uj-holddal vette kezdetét (Jahn, Biblische Archaeologie. I. Band. Wien, 1797. §. 116.): s csak az egyházi év kezdődött tavaszszal; az aethiopiai Maskaram hónap egyez az egyptomi Thottal, és szinte első az évben; a syriai keresztények menologiuma csakugy, mint a görögöké, septemberrel kezdődik, stb.; és igy a franczia köztársaság csak utánozója volt más népeknek. Egyébiránt az esztendő kezdetének számitásában annyira eltérők voltak az őskor népei, hogy a francziák bármelly napra tették volna az uj-évet, találkoztak volna azok valamellyikével. Egy a florenczi könyvtárban 1715-ben fölfedezett ős-

hozza magával, hogy senki a persa fejedelem előtt ajándék nélkül meg ne jelenjék. Plutarch és Aelian beszélik, hogy Artaxerxes Mnemon király egy napon bizonyos Xenephával találkozván, ennek a hirtelen meglepetés miatt semmi ajándék sem lévén kezénél, tenyerével tiszta vizet meritett: és a hizelgő szavakkal odanyujtott emez egyszerü ajándékot a király igen kedvesen fogadta. Ugyanezen királynak bizonyos Megistes rendkivüli nagyságu almát nyujtván át, a király akkép vélekedett róla, hogy az ő gondossága mellett bármilly dolognak is sikerülnie kell: és ez oknál fogva igen magas hivatalt ruházott rá. E regék nagyon is egyeznek a régi s ujabbkori keleti lakosok jellemével.

Visszatérve a Neu-ruz ünnepre, Chardin folytatólag előadja, mikép a főbb urak egész napon át látogatásokat és ajándékokat fogadnak el a tőlök függő egyénektől; minthogy változhatlan szokás keleten, hogy az alsóbb rendü vigyen ajándékot a fölebbvalónak, a szegény a gazdagnak, a napszámostól kezdve egészen a királyig. Az ajtatosabbak, ha csak lehet, az első napokat imádság közt a házban töltik el; nap keltével egész testöket megmossák, ezután tiszta fehérnemübe öltözködnek, a nőktől megtartóztatják magukat, a szokott könyörgéseken kivül rendkivülieket végeznek, koránt, vagy más ajtatos könyveket olvasnak, hogy boldog uj-évre tegyenek szert.

A persák, mint tudva van, shiiták; és azt állitják, hogy épen a napéj-egyenlet napján nyerte Ali Mohamedtől a khalifai méltóságot. E körülmény még nagyobb tekintélyt is ád az ünnepnek: melly e szerint soha sem változik, hanem a napévhez alkalmazkodik, jóllehet a persáknál a holdév van szokásban.

A tudósok, a legkülönbözőbb forrásból meritve ismereteiket, ez ünnepélyből akarák következtetni a persa dynastia alapitójának, Dsemshid-, vagy Achaemenesnek aeráját *), még pedig a következő módon.

régi ‚Hemerolog' szerint Alexandriában az uj-év napja augustus 29-kére (Thoth 1.) esett; Tyrusban novemb. 18-ra, Sidonban jan. 1-re, Heliopolisban majus 24-re, az ásiai görögöknél jun. 23-ra (Hecatombaeon 1.), Cretában febr. 21-re, Cyprusban decemb. 24-re, Gazában oct. 28-ra, Seleuciában jan. 1-re stb. S.

*) Meg kell jegyeznünk, hogy e Dsemshid, vagy Achaemenes csak olly regeszerü személyiség, mint Hercules és Theseus, vagy más mythologiai félistenség; és ki a Persiát jelenleg lakó nép hagyományai után akarja az ősrégi történetet construálni, az legalább is nevetséges vállalathoz fog. Már fönebb érintettük, hogy két Neu-ruz is ünnepeltetik a persák által; s különösen az őszi (Mihirdsan), ama nevezetes győzedelem emlékezetére, mellyet Feridun, Dsemshid nemzetségéből, a zsarnok Zoah fölött kivivott, s mellyel Persia szabadságát viszszaállitotta. E hagyomány bir legalább is annyi hitelességgel, mint a persák többi mondái. S.

Dsemshid szabályozta a naptárt, s alapitá a N e u-r u z ünnepet, természetesen (?) az év kezdetén. Strabo azt mondja, mikép a persák házasságai a tavaszi napéj-egyenletkor köttettek; s Langlès a Dselaleddin által reformált naptárra támaszkodván, azt bizonyitja, hogy e dolog február 26-kán, és 27-kén történt. Strabotól tehát Dselaleddin koráig, tizenegy század folytán, a naptár valamivel kevesebb, mint egy hónappal szenvedett változást. Ha tehát A z e r hónap, melly Dselaleddin szerint novembernek felel meg, F e r v e r d i n, vagyis martius helyét foglalja el, s ha e változást a folytonos szabálytalanság eredményezte: ez esetben Dsemshid naptárának eredetét, és a persa birodalom kezdetét több mint 3500 évre kell felvinnünk Kr. e.

Hypothesisen alapuló elmés okoskodás*).

(B) 51-ik laphoz.

A p a r z o k, v a g y g e b e r e k.

Ouseley (T r a v e l s i n v a r i o u s c o u n t r i e s o f t h e E a s t, m o r e p a r t i c u l a r l y P e r s i a. London, 1819.) a jelenkori parzok vallásának vizsgálatából azt következteti, mikép a persák egy Istent imádtak, s a tüzet az ő jelképeül tekintették. Zoroaster tanitványai magukat B e h e d i n M a z d e i s n a n néven nevezik. Az előbbi szó annyit tesz: a d i c s ő v a l l á s k ö v e t ő j e; a másik pedig: Ormus imádója; midőn a Zoroaster reformatioja előtti egyénekről szólnak, azoknak P a k d i n, tiszta vallásu emberek, K h o d a-p e r e s t, J e e d-p e r e s t, Isten imádói nevet adnak, ellentétben a B u t-p e r e s t, bálványimádók, névvel. A persák őket gebereknek nevezik: melly elne-

*) Elmésnek csak olly okoskodást nevezhetni, melly józan észszel csinált, s némi alappal biró hypothesisen épül: de az illy Chardinféle állitásokban sem elméség nincs; sem okoskodásnak ollyasmit nem nevezhetni, hol minden okadatolást nélkülözve látunk. Ki határozza meg ezen Dsemshid, vagy Achaemenes uralkodásának helyét és idejét, vagy csak egykori létezését is? És miként tehetni föl józan észszel, hogy egy olly tartományban, melly hitét és lakosit annyiszor változtatta, melly annyi hóditót látott koronkint határai közt, és olly felforgatásokon ment keresztül, mint Persia: három, sőt több e z e r évek alatt, olly zavaratlan folyamatban maradhatott volna az időszámitás, miszerint az uj-év napjának állitólagos tovább mozdittatásából, annyi időnek szükségképeni lefolytára lehessen és kelljen következtetni? Tehát Ninus és Nabuchodonosor, Cyrus és Nagy-Sándor, s az utána következő barbár hóditók mind illetetlenül hagyták a persa intézményeket: azokon a török és mongol vérengzés, a pusztitó vallásháboruk sem változtattak semmit; s csak Persia naptára fölött vonultak el az évezredek nyugodt békében, mig másutt mindent felforgattak, és a történt nagy dolgoknak még em-

vezés a kafir szótól ered, melly az arabnál hitetlent jelent, s azonegy gyöke van a Ghaur, Dsaur szóval. Továbbá nevezik őket még a persák Nogusha, hitehagyott, Atesh-perest, tüzimádók, Philiv, vagy Kaliv, oktalan, leginkább pedig Mogh, magus, vagy Ziudik, azaz: Sadducaeus neveken. Lord (History of the Persees), gyengébb ítélő-tehetségü utazó, ki azonban azt adja elő, mit papjaiktól hallott; s ő azt állitja, hogy az öt szabály, mellyet minden Behedin, vagy laicus megtartani köteles, a következőkből áll:

1) Hordja mindig magával a szemérmességet, mint óvó-szert a vétek ellen; a fölebbvaló soha sem zsarnokoskodnék alattvalóin, ha szemérenimel birna; nem találkoznék tolvaj, ha mindenki szemérmes volna; senki sem tenne hamis tanuságot, ha szemérem volna benne; senki sem részegednék le, ha a szemérmesség mindenki sajátja volna. De minthogy az emberek néha levetkezik a szemérmet, igen hajlandók e bünöket elkövetni. Ez oknál fogva minden Behedin legyen szemérmes.

2) Féljen mindenkor önmagától, s ne nyissa ki, se ne csukja be szemeit a nélkül, hogy attól ne tartana, mikép könyörgése történetesen nem száll föl az égbe. Ezen gondolat tartsa őt vissza a bünnek elkövetésétől; mert tetszik az Istennek az olly egyén magaviselete, ki tekintetét hozzá emeli föl.

3) Valahányszor cselekednie kell valamit, fontolja meg: jó-e,

---

lékezetét is kitörülték a sokszor változott lakosok lelkéből.... Nabonassar és a chaldaeusok időszámitása, melly pedig Persiában is, sőt épen itt divatozott legtovább, történeti, megállapitott, és teljes hitelességü tény, mellyhez a Dsemshid és ünnepe felőli mesék távolról sem hasonlithatók: már pedig ez időszámitás Krisztus urunk előtt csak 700 és egynéhány évig megy föl. Nabonassar történeti személy, és róla egész korszak neveztetik: mig Dsemshidet és a 3—4000 éveket csak olly történetirók (?) emlegethetik, kik Dsemshidet 700, Zoakot 1000, Afridunt, vagy Feridunt 500 évig uralkodtatják Persiában. Igy, az igaz, legkönnyebb 3—4000 évet kihozni: csakhogy azután illy számitást nem tudunk a hypothesis nevezetével megtisztelni. A hitnélküli esztelenségnek ugyan szabad volt sok ideig mindent állitani, további bizonyitás nélkül: de ezen idők jóformán elmultak. Ha a fönebbi ‚hypothesis' más népek Chronologiájára is alkalmazható (pedig miért nem volna, ha Persia történetét illetőleg elfogadtatik?), ugy Roma épittetésének idejét is föl lehet minden történetirás daczára, Krisztus urunk előtt néhány ezer évig vinni: mert hiszen Julius Caesar, mint tudjuk, csaknem három egész hónappal látta a romai állam alapitóitól meghatározott év napjait a valódi napjárástól eltérni; s hogy a kivánt összhangzást a polgári és csillagászati év közt visszaállitsa, a javitási esztendőt 445 napból állóvá kellett tennie. Talán fog még előállani ‚tudós', ki ezen nagy eltérésből elmésen bebizonyitandja, hogy Roma, s igy a világ is sokkal régibb, mint minőnek a ker. időszámitás mondja, sőt maguk a Fasti consulares irói hitték. S.

vagy rossz a dolog, parancsolja-e, vagy tiltja azt a Zendavesta. Ha tiltja, tartózkodjék tőle; ha pedig megengedi, cselekedje.

4) Istennek első teremtménye, mellyet reggel megpillant, emlékeztesse őt ama kötelességre, hogy hálát adjunk Istennek, ki olly sok jó dolgokat adott az ember használata-, és szolgálatára.

5) Midőn napközben Istenhez könyörög, arczát a nap felé forditsa, éjjel pedig a hold felé; mivel e két égi világitó bizonyságot tesz az Istenségről.

Ugyanezen Lord a papok kötelességeit következőleg adja elő:

1) Tartsák meg Zoroaster szertartásait; mivel az Isten mindenek fölött kedveli az általa tanitott könyörgés formáit.

2) Szemeik ne kivánják meg a másét; mert Isten mindenkinek megadván azt, a mit számára rendelt, másét kivánni annyit tenne, mint elégületlenséget tanusitani a gondviselés irányában, s jogot tartani ahhoz, a mit Isten tőlünk elvonni szándékozott.

3) Mondják ki mindig az igazat; mert ez az Istentől jön, az ördög pedig a hazugság atyja.

4) Csupán hivatásukkal legyenek elfoglalva, minden gond nélkül a világi ügyekre; mert a laicusnak azon kell lennie, hogy a papnak ne hiányozzék a szükséges, ez pedig ne kivánjon fölösleges dolgot.

5) Tanulják meg jól a törvénykönyvet, hogy a szegény laicust mindig oktathassák; minthogy ennek kötelessége, tisztelni a papot.

6) Őrizzék meg a szemérmet; mivel Isten szereti a tiszta embereket, s csak ezen mód által emelkedhetnek mások fölébe.

7) Teljes készséggel bocsássanak meg minden sérelmet, s a szelidség példányképeül szolgálván, valódi szolgái gyanánt mutassák magukat azon Istennek, kit naponkint megbántunk: hogy ne szünjék meg segiteni bennünket; minthogy a rosszért rosszat érdemlünk.

8) Tanitsák a népet könyörögni e szabályok szerint, s velök egyesülve, a tartomány jóllétét kérni Istentől: ugy szinte saját hivatásuk kötelességeit is pontosan teljesitni.

9) Egyesitsék a férfit és nőt házasság által, s ne engedjék, hogy a szülők a gyermekeket ezeknek akaratja ellen házasitsák össze.

10) Az időnek legnagyobb részét templomban töltsék; hogy szolgálatára lehessenek azoknak, kik őket fölkeresik, s ekkép saját hivatásuknak megfeleljenek.

11) Ne fogadjanak el más törvényeket, mint a mellyeket Zoroaster szabott eléjek; semmit ezekhez ne adjanak, és semmit el ne vegyenek azokból: mert igy akarja ezt az Isten.

Tovább a Dislecoos-, vagyis főpapnak, ki a régi Mubad-Mubadan-nak felel meg, kötelességei ezek:

1) Megőrizni magát minden szenny- és mocsoktól; mivel Isten azért választotta ki őt, hogy szent legyen.

2) Ez oknál fogva mindent maga tegyen: hogy őt másnak tisztátalansága be ne szennyezze, s hogy egyszersmind alázatosságot tanusitson magas állásában.

3) Tizedet vegyen a laicustól: nem saját használatára; hanem a Mindenható alamizsnásának tekintve magát, ki az ő közbenjárását használja föl a vagyonosak által fizetett adónak a szegények közti kiosztására.

4) Hogy ezen kötelességét pontosan teljesithesse, kerüljön minden fényt, s az esztendő végével oszsza ki az egész pénz-maradékot; mert az ő jövedelme semmi esetre sem maradhat el.

5) Lakjék közel a templomhoz, s adjon jó példát az által, hogy rendesen lakában tartózkodik; idejét pedig imádságra szentelje.

6) Nyilvánosan és magányában tartsa meg a mértékletesség szabályait.

7) Jártas legyen a törvények ismeretében, és minden tudományokban; mert az ő kötelessége, tanitani mindenkit, szintugy a laicusokat, valamint a papokat.

8) Legyen józan; mert az étel- és szeszes italokbani kihágás megrontja a lélek tehetségeit, s megzavarja azon derültséget, mellyet az Isten szolgája soha sem nélkülözhet.

9) Egyedül Istent félje, s csupán a bün iránt viseltessék gyülölettel.

10) Mint a vallás feje, korholja meg a bünösöket, minden tekintet nélkül azok állására: s a fő urak egész alávetéssel fognak hallgatni reá; mert nem saját, hanem Isten ügyében szól.

11) Mindenek fölött különböztesse meg az igazat a tévelytől.

12) Ha magas állásában valamelly titkos látást, vagy kinyilatkoztatást fog Istentől nyerni, azt közzé ne tegye; mert az által csak a népet nyugtalanitaná, mellynek az irott törvényhez kell mindig alkalmazkodnia.

13) Gondja legyen rá, hogy a szent tüz soha ki ne aludjék; nehogy a világot ezen elem fölemészsze. (**Lord's** Relation of the Pers., p. 36. **Hyde,** Rel. vet. Pers., c. 13.)

Le-Brun hasonló fogalmat ád nekünk a geberekről; és 1707-ik évi január havában egy pap azt felelé neki, hogy: „Isten a lények lé-

nye, a világosság szelleme, minden emberi fogalom fölé emelve; végetlen, mindenütt jelenlevő, mindenható, ki előtt semmi sincs elrejtve, kinek akaratja nélkül semmi sem történhetik meg.“

(C) 66-dik laphoz.

Locman.

Olly nagy hirben áll Locman a keletiek közt, miszerint közmondássá vált náluk: ‚Locman nem szorult tanitásra;‘ mint a latinok mondák: ‚Ne sus Minervam.‘ Mohamed azon népek rokonszenvének hizelegvén, mellyeket meg akart nyerni vallásának, igen nagy dicséretekkel halmozza őt a korán 31-dik fejezetében, mellynek czime is Locman. „Én (igy szól az Isten) értelmet adtam Locmannak, és megtanitám őt, miképen adjon nekem hálákat. Ki az Istennek hálát ad jótéteményeiért, lelkének használ; mert Isten utálja a háládatlanokat, s a hála adóját mindenütt megkivánja az embertől. Emlékezzetek meg, hogy Locman azt mondja fiának ... ‚Oh fiam! ne hidd, hogy valaki hasonló lehessen Istenhez. Ezt hinni borzasztó bün lenne.‘ Parancsot adtam az embernek, hogy tisztelje atyját, és anyját. Az anya fájdalommal szüli őt, s két évig táplálja emlőin. Meg ne feledkezzél Istennek jótéteményeiről. Tiszteljed atyádat és anyádat, hogy egy napon a legfőbb lény itélőszéke előtt megjelenhessél, stb.“

És igy az egész fejezet merő oktatásokból áll, mellyeket Mohamed Locmannak tulajdonit. Őt tehát igen nagy tiszteletben tartják a mohamedánok, és al Hakim-, vagyis bölcsnek nevezik. Azt mondják, hogy Aethiopiában született, alacsony sorsu szüléktől; rabszolga gyanánt adatván el, tartományról tartományra bolyongott, mig Dávid és Salomon uralkodása alatt Izraelbe jött. Még mint rabszolga, elaludt a verőfényen, és angyalok által keltetett föl; kik őt ekkép üdvözölték: „Locman! mi az Istennek, a mi közös teremtőnknek küldöttei vagyunk, és azt hirdetjük neked, hogy a te sorsodat fejedelmivé fogja változtatni, s te az ő helyettese leszesz a földön.“

Locman egy percznyi szünet után felelé: „Ha Isten azon sorsot rendelte számomra, mellyet te hirdetsz, legyen nekem az ő akaratja szerint; azonban ugy hiszem, nem fogja tőlem megtagadni kegyelmét, hogy hiven teljesitsem parancsait. S ha az ő jósága választást engedne nekem, örömestebb maradnék a homályban, s kerülném a veszélyt, hogy őt megsértsem; e nélkül a tisztelet nem egyéb tehernél.“

Isten őt meghallgatá, s olly bölcseséget adott neki, hogy tizezer

erkölcsi mondatot volt képes készíteni, mellyek mindegyike többet ér az egész világnál.

Más alkalommal ismét egy csoport közepette állván, melly őt figyelmesen hallgatta, egy zsidó azt kérdé tőle: valljon nem ő-e azon fekete rabszolga, ki egykor juhokat nyirt. „Igenis, én vagyok az", felelé Locman. „S miképen tehettél olly gyors előhaladást az erényben'? kérdé a másik. „Minden különös fáradság nélkül, válaszolá Locman; mindenkor igazat szóltam, szavamat megtartottam, nem avatkoztam olly ügyekbe, mellyek nem tartoztak rám."

Gazdája őt több rabszolgákkal együtt a kertbe küldötte, gyümölcsöt szedni; ezek megették a javát, s azután megesküdtek gazdájoknak, hogy Locman ette meg azokat. „Könnyü ennek nyomára jönni, felelé Locman: igyunk langyos vizet: azután kézen fogva egymást, körben forogjunk."

Ez megtörténvén, egyedül tőle jött ki a tiszta viz. A persa regélő, ki után ez anekdotát adjuk, hozzá teszi: „Midőn az itélet napján valamennyien fogunk inni a kisérletül rendelt vizből, mindaz, mit az emberek szemei elől elrejtettünk, nyilvánosságra hozatik az egész világ láttára; s a képmutató, ki szentnek tartatott, zavarodásba fog jönni."

Mindenki tudja a hasonlatosságot a phrygiai Aesopussal. Ez, ha csakugyan élt, Croesus uralkodása alatt élt, Locman pedig Dávid korában (?): s ez oknál fogva nem lehet kétség az iránt, a kettő közül melyik meritett a másikéból. Azonban hihetőleg mindkettőt megelőzte (?) Vishnu Sarma; s ha meggondoljuk, mennyire meggyökerezett a hinduk közt a lélekvándorlásbani hit, hajlandók vagyunk elhinni, mikép a mese Indiában vette eredetét.

Itt adjuk Locman némelly meséit:

A lud és a fecske.

A lud és a fecske társaságba álltak, s együtt mentek élelmet keresni. A madarászok megleptek őket. A fecske gyorsan elrepült; a lud pedig nem használhatván szárnyait, hurokra került, és leöletett*).

A gyermek a folyóban.

Egy gyermek a folyamba ugrott, a nélkül, hogy uszni tudott volna. Közel volt az elmerüléshez. Kiáltására egy ember hozzá közeledvén, szemrehányásokat tett neki. A gyermek azonban felelé: Előbb ments ki a veszélyből, azután tégy szemrehányást.

*) Ha a mesék érdeme épen abban áll, mi itt (tudnillik a tanulság) elmellőztetik, ugy a valódi bölcseséget nem igen látjuk kitüntetve Locmanban egyebek fölött. S.

A lakatos kutyája.

Egy lakatos kutyája, mig gazdája dolgozott, hortyogva aludt: de alig hogy az megszünvén a munkától, társaival asztalhoz ült, a kutya azonnal fölébredt. S a kovács mondá neki: Szegény állat! a kalapács zörgése nem bir fölébreszteni, holott az állkapczák mozgását azonnal meghallod?

(D) 99-, és 173-dik lapokhoz.

Athene népessége.

Ha a régiek kevésbbé voltak volna is idegenek a kutatási szellemtől, s nem annyira mulattatni, mint oktatni kivántak volna: nem olly könnyü leendett nekik, összeszedni azon ismereteket, mellyek jelenleg a statistikát képezik, vagyis a termelés, fogyasztás, és jövedelem állapotának előadását valamelly tartományban bizonyos idő alatt. Az ujabb korban tapasztalható nehézségekhez még azon titkolódzás is járult náluk, mellyel az uralkodó osztály azon ismereteket őrzötte, s mindenkép igyekezett azokat titokban tartani, csakhogy saját fontosságát és tekintélyét nevelje.

Igen bizonytalan, mi a régiek statistikájából időnkig fönmaradt, annyira, hogy szintazon valószinüséggel állithatták Voss Izsák (Obs. var. p. 65—68. London, 168. . .), Montesquieu (Esprit des lois. L. XXIII. c. 17. 23. Lettres persanes, 112.), Wallace (Dissert. hist. et polit. sur la pop. des temps anciens, 1769.), hogy a világ akkoriban jóval népesebb volt: mint Hume (Essays and treaties on several subjects. London, 1784. IX.), és mások az ellenkezőt vitathatták.

Hasonló véleménykülönbség uralkodik az atticai népesség megitélésében is. Ezt tevék:

I. A tulajdonképeni atheneiek, kik egyedül folytak be a kormányzásba.

II. A metoikek (Μετοικοι), Atheneben családostól megtelepedett idegenek, kik a kormány oltalma alatt álltak, de abba be nem folytak.

III. A görög és idegen rabszolgák. Az előbbiek háboruban győzettek le; a többiek pedig Thraciában, és más barbár tartományokban vétettek.

Athenaeus (Deipn. Lib. VI.) bizonyos Ctesiclesre hivatkozik, ki azt mondja, hogy a Demetrius Phalereus parancsa következtében vég-

hezvitt census alkalmával találtatott 21,000 polgár, 10,000 metoik, és 400,000 rabszolga.

Wallace tehát, föltéve, hogy minden szabad ember négy főből álló családot képvisel, számit:

szabad embert	124,000
rabszolgát	400,000
Összesen:	524,000
Vagyis inkább, minden családot hat fővel véve:	586,000

Hume ellenben egy zerust elvevén a rabszolgák számából, azt hiszi, hogy mindegyiknek volt családja; miért is ezeket is, valamint a szabadokat négygyel sokszorozván, számitása szerint lenne szabad ember . 124,000

rabszolga . . 160,000

Összesen: . . 284,000

Önkénytes igazitás, és hamis következtetés; minthogy a rabszolgáknak nem volt családjok.

Mások is tárgyalták e kérdést, és mindenek közt legjobban Letronne a tudományok, feliratok és szépmüvészetek academiája Emlékiratainak VI. kötetében. Mindenekelőtt Athenaeus tekintélyét vonja kétségbe. Valóban a négyszázezer rabszolga nem lesz mind atticai, hanem egyedül azok, kik a bányákban dolgoztak (*Αἱ πολλαὶ δὲ αὗται αττικαὶ μυριάδες τῶν οικετῶν δεδεμέναι ειρέζοντο τὰ μεταλλα*); miért is legalább egy harmadrészt kell még ezekhez adni a mesterségek- és földmüvesekre: mi azok számát hatszáz ezerre növelné; ide nem számitva az öregeket, gyermekeket és nőket: melly szám igen tulságosnak látszik. A kétség annál nagyobb lesz, ha meggondoljuk, hogy Attica kiterjedése nem volt több nyolczvan négyszögü mérföldnél (lega): hegyes kopár tartomány, mellynek egy negyed része nem is lakható; s igy egy négyszögü mérföldön tizenhárom ezer rabszolga élt volna: tehát tizenháromszor annyi, mint Franciaországban.

Ezen kivül tulságosnak látszik Athenaeus a rabszolgák számának más jelölésében is: mivel azt állitja, mikép csupán Corinthusban 460,000 volt; hogy a rabszolgák lázadásának alkalmával (135. Kr. e.) Siciliában egy millio veszett el közülök; szinte az akkor tájban történt atticai lázadás alkalmával husz ezer rabszolga ölte meg a bányákban felügyelőit; hogy a négy négyszögü mérföldnyi Aeginában 460,000 rabszolga találtatott; végre hogy minden romainak tiz-husz ezer, sőt több rab-

szolgája is volt kiséretében. Tehát nem fogadhatjuk el vakon Athenaeus tanubizonyságát.

Egyébiránt több különféle szerzők iratait összehasonlítva, mindnyájan megegyeznek benne, hogy a szabad polgárok száma husz ezer körül áll. A statisticusok szerint a nők ugy állanak a férfiakhoz, mint 22 : 21; a husz éven aluliak az idősbekhez, mint 2 : 3 (határozottabban 4018 : 5981). A polgárok számát tehát 19,500-ra téve, a kik tudnillik meghaladván a husz évet, az Aglaurus-kápolnában letevék az esküt, és teljes mértékben élvezték a jogokat, 12,900 kiskoru szabad van még hátra: mi összesen 32,600 férfit ád. E szám talán változást is szenvedhetett annyi háboruk közepette; azonban meglehet, az alkotmány meghatározta azok számát, kik tökéletesen élvezhették a polgári jogokat.

Ellenben a metoikek száma határozatlan volt; s erre nézve adattal nem birunk. Ugy látszik azonban 11,000-re tehető: csupán azokat értve, kik 20 és 50 év között lévén, jegyzékben tartattak; a mi összesen ád 20,000 férfit. És igy ugyanannyi nőt számitván, tennének az

atheneick	70,000
a metoikek	40,000
Atticának szabad népessége összesen .	110,000-et

Menjünk át most a rabszolgákra; nem csak azok számának meghatározása végett, hanem egyszersmind állapotuk megérthetése tekintetéből. Xenophon (περὶ πόρων IV. 17.) előadván, mint lehet rabszolgákra szert tenni, azt mondja: „Ha javaslatom elfogadtatik, akkor nem csak az egyesek, rabszolgákat vásárolva maguknak folytonos jövedelemre tendenek szert: hanem az állam is fog vásárolni saját költségén mindaddig, m i g h á r o m r a b s z o l g á j a l e s z m i n d e n a t h e n e i n e k." Ha tehát Xenophon itt arra törekszik, hogy Attica minden lakosának három rabszolgája legyen, ezek számát 330,000-re kivánta volna emelni; mi arra mutatna, hogy azok száma nem volt 600,000, mint Athenaeus állitja. Minthogy azonban az athenei nevezet nem terjesztetett ki a metoikekre, sokkal hihetőbb, hogy ő ezt csak a husz ezer polgárról értette, vagyis hatvan ezer rabszolgát gondolt. Minthogy pedig másutt tiz ezeret javasol vétetni, mintha épen annyi hiányzott volna az általa tervezett szám betöltéséhez, ennél fogva a rabszolgák számát ötven ezerre tehetjük Xenophon idejében.

Ő azonban csak a jó erőben levőket érthette, kik az olly munkákra képesek voltak; nem pedig az öregeket, nőket és gyermekeket. A nők és gyermekek igen kevesen voltak, mint ezt a szónokok előadá-

saiból tudjuk. Demosthenes ötvenkét rabszolgát alkalmazott az ő gyárában (**Demosth.** contra Aphob.) : és egy nő sem volt köztök; Timarchusnak tizenkét rabszolgája közt egy nő találkozott (**Aeschines** c. Tim.); Theophrastus végrendeletében egy nő sem volt tizennégy rabszolga közt (**Diog. Laërtius**); Lycon végrendeletében két nő, egy gyermek tizenhat rabszolga közt (u. o) ; és Demosthenes rendkivüli fényüzésnek tartja, ha valakinek sok rabnője van (contra Mid. *ου δὴ δεῖ τὰ τοιαῦτα ἑκάστοτε τιμᾶν οὔτε θαυμάζειν ὑμᾶς, οὐδὲ τὴν φιλοτιμίαν ἐκ τούτων κρίνειν, εἴ τις οἰκοδομεῖ λαμπρῶς ἢ ΘΕΡΑΠΑΙΝΑΣ κέκτηται πολλὰς . . . αλλ' ὃς κ. τ. λ.*); mert nem használtattak a dologra, hanem csak a háztartásnál, és ágyasokul. Nőket tehát nem igen vásároltak : és ezek nagyobb része szolgaságban született, vagy háboruban fogatott el.

Ez az oka, hogy a rabszolga-népesség mind inkább fogyott Atticában ; s őket más tartományokból kellett vásárolni. Demosthenes két helye (contra Everg. **Petit,** Leges Attic. **Plut.** Moral. **Xenophon,** Oeconom. IX.) bizonyitja, mikép a rabszolgáknak csak a felszabadulás után engedtetett meg a házasság ; s ámbár Solon ezt megengedte, a polgárok ellenezték : nehogy a munkától elvonassanak a rabszolgák, és mert valószinüleg ismerték már a jelenkori gyarmatosok számitását, hogy tudnillik a házban fölnevelt rabszolga többe kerül, mint ha már készen vásárolják azt. Tovább, az egyensulyt is fön kellett tartani a polgárok és rabszolgák közt, nehogy ezek fellázadhassanak. Családot adni nekik, erkölcsi állapot lett volna ; ez pedig a szabadságnak anyja.

Hume tehát tévedett számitásában, midőn a rabszolgát négy tagból álló család fejének képzelte ; legfölebb megkettőztetni lehetne az ötven ezerből álló számot.

Xenophon többi között Nicias-, Niceratus fiáról tesz említést, ki ezüstbányáiban ezer rabszolgát foglalkoztatott, kiket a thrák Sosiasnak adott bérbe, azon föltétellel, hogy fejenkint egy obolust fizessen érettök minden nap ; s ugyanannyit adjon vissza annak idejében. Hipponicus ugyanezen föltételek mellett adta bérbe rabszolgáit, és egy minát kapott értök naponkint (*περι προσόδων*. IV.). Innen még nem lehet következtetni a rabszolgák temérdek számát : hanem csak azt, hogy azokkal is nyereséget üztek, mint bármilly más áruczikkel ; kibérlendő rabszolgákat tartván (*μισθωτοι*, vagy *ἀνδράποδα μισθοφορουντα*) az aratás, vagy vetés idejére, vagy azok szolgálatára, kiknek épen semmi, vagy kevés rabszolgájok volt. Aristophanes szerint (Felhők, 24. és 1227.

v.) egy ló 12 minába került [1]); és Demosthenesből tudjuk, hogy Meriades negyven minát vett kölcsön Demosthenes atyjától, és zálogul husz rabszolgát adott neki: mi annyit tesz, hogy egy rabszolga két mina értékkel birt. Az illy bérlés nagy hasznot jövedelmezett. Valóban egy dolgos rabszolga 200, vagy 250 drachmát ért. Adjunk ehhez tiz százalék kamatot: s minden rabszolgára esik 265 drachma, vagyis 1650 obolus. Mondottuk már, hogy napjában egy obolust jövedelmeztek; s tudjuk azt is, hogy egy nap sem volt kivéve a fizetés alul: az 1650 obolustóli jövedelem tehát 365 obolus volt, vagyis huszonkét százalék.

Egyéb okokat is hoz fel Letronne, annak bizonyitására, hogy a rabszolgák száma Atticában nem haladta meg a százhusz ezeret. Neki lehetetlennek látszik, hogy nagyobb számot féken lehetett volna tartani azon könnyüség mellett, mellyel közel hazájokba visszaszökhettek. Azonban, hogy egy főnök száz, meg száz embert tartson féken, nem olly rendkivüli dolog az ujabbkori társadalmakban sem, és pedig nem rabszolga nép közt. Láttunk már nagy számu seregeket, elhurczoltatva a családi tüzhelytől, messze tartományokba vitetni halál elé, egyetlen embernek intésére. Tovább, a görög államok közt közjogi szabály volt, be nem fogadni egymás rabszolgáit; s igen nagy panaszok keletkeztek azok ellen, kik e törvényt megszegték. Háboru idején részt kellett venniök ugyan a fölkelésben, de azért szabadságuk vissza nem adatott. A nélkül, hogy távol példákra hivatkoznánk, láttuk az utolsó lengyel forradalomban, mint szólittattak fölkelésre a parasztok; s a legelső intézkedés is az volt, hogy a rabszolgák felszabaditásáról szó se tétessék.

Tovább folytatva Letronne, azt állitja, hogy a Laurion hegy bányáiban nem foglalkozott több tiz, vagy tizenkét ezer rabszolgánál. Hogy a termelésről fogalmunk legyen, tegyünk számitást a thrák Sosias után, kinek Nicias bérbe adott ezer rabszolgát. Ez naponkint egy obolust fizetett; egész évre tehát . . . . . 360,000 obolust.

Számitsunk $3\frac{1}{2}$ százalékot a nyavalyák költségeire s halálozási esetekre	50,000	„
élelemre legalább egy obolust	360,000	„
a termelés $\frac{25}{100}$ tüzelési anyagszerekre stb.	200,000	„
Összes költség lesz: .	970,000	obolus;
vagyis . .	162,000	drachma.

[1]) Tizenkét mina 916, vagy a jelenkori érték szerint 3600 frankot tenne. Igen nagy ár egy lóért! Ez az oka, hogy az athenieknek olly csekély számu lovasságuk volt.

Mi volt tehát jövedelme? Demosthenes mühelyében 33 rabszolga tiszta három ezer drachmát keresett évenkint, vagyis egy-egy kilenczvenet; más husz rabszolga közül 60 drachmát mindenik, közép számitással tehát hetvenötöt. Timarch gyárában némellyek három obolust szereztek naponkint, vagyis 150 drachmát évenkint; mások két obolust, vagy 100 drachmát, közép számitással 125-öt; s közép számitással a négy rendbeliek után egyre száz drachma esik. Ennél kevesebbet a bányák nem jövedelmezhettek a vállalkozónak. — Tehát a 162,000 drachma összeghez még 100,000-et kell adnunk; mi ezer rabszolga által müvelt bányának vegyes jövedelmét adná. Tehát 262,000 drachma, vagyis 1147 kilogr. = 4660 márka czüst. Minden rabszolga tehát legalább $4^2/_3$ márka czüstöt hozott napfényre, s tisztitott meg. (Jelenleg negyedfélszer több a termelés; a hétszáz bányász által mivelt himmelsfürsti bánya Szászországban, tiz ezer, vagyis fejenkint $14^3/_7$ márkát ád.) Ha már Athenaeus szerint négyszázezer rabszolga dolgozott az atticai bányákban, ezeknek évenkint 1,866,000 márka ezüstöt kellett volna termelniök. Hogy mennyire képtelen ez állitás, onnan is kitetszik, mivel a hires potosii bányák 1779, és 1789 közt évenkint 406,750 márkát termeltek, vagyis az atticaiaknak egy negyedrészét. A mexicoi bányák a XVIII. század kezdetén csupán 600,000 márka részint aranyat, részint czüstöt adtak. (L. **Humboldt**, II. 622. 634. 499. l.) S mindössze az uj világ bányái nem adnak többet évenkint 3,250,000 márkánál e század kezdete óta. Az europai bányák összesen csak 215,000 márkát termelnek.

Mindez kétségkivül tulságosnak tünteti föl Athenaeus számitását: ámbár nem vezet szintannyi biztossággal Attica népességének megismerésére; melly a peloponnesusi háborutól kezdve a chaeroneai csatáig ugyanazon Letronne nézete szerint, következőkép állapittatik meg:

Atheneiek . . .	70,000
Metoikek	40,000
Rabszolgák	110,000
Összesen . . .	220,000.

Ezeken kivül talán még husz ezer idegen. Mennyivel kisebb szám, sok jelenkori városok népességénél; s mégis milly nagy dolgokat mivelt!

(E) 306-dik laphoz.

Herodot.

Herodot hitelessége felől ekképen okoskodik **Schöll**, a görög profán irodalom történetében, III. k. 17. fej.

„Ha bár költő is Herodot müvére s irmodorára nézve, igazságszereteténél fogva megérdemli a történetiró nevét. Herodot mindenkor egyszerüen és pontosan adja elő nem csak azon tényeket, mellyeket ő tapasztalhatott, hanem azokat is, mellyeket utközben hallott; gyakran még véleményét sem mondja ki fölöttük, s néha csupán kételyeinek előadásával éri be. S egy olly korszakban, midőn még a bölcsészeti kritika, a természeti tudományok, és a földrajz pólyájokban hevertek, méltatlanul támadtatott meg e történetirónak hitelessége, s neveztetett el mesés történetirónak: mit ő épen nem érdemel. A régiek közt Harpocration ama hazugságokról irt, mellyek Herodot történetében találtatnak. Nem tudjuk, minő szemrehányásokkal illette ezen rhetor a történelem atyját; minthogy Suidas által idézett értekezése elveszett. Plutarch egy értekezésében, melly hozzánk is eljutott, nem annyira meggyőző okok-, mint szőrszálhasogatásokkal, arról vádolja, hogy az igazságot gonoszul elferditette. Egy franczia academicus védelmezte Herodotust a szemrehányások ellen, mellyeket jelenleg általában alaptalanoknak találunk. Az ujabb utazások nagy részben megerősiték azon előadásokat, mellyek hajdanában hazugságoknak tartattak; vagy legalább megismerteték velünk a körülményeket, mellyek ez irót tévelybe vihették: mert ugyanazon mesék, mellyek könyvében foglaltatnak, tesznek tanubizonyságot igazságszeretetéről. „Az a különös rendeltetése Herodotnak, igy ir Volney, hogy miután a régiek által gyaláztatott, müvének becse napról-napra növekszik az ujabb korban; a mint tudnillik mindig nagyobb ismeretekkel bővelkedünk azon tartományokat illetőleg, mellyekről beszél. Minden egyptomi utazók megegyeznek abban, hogy az általa rajzolt képnek pontossága-, szabatossága- és nagyságához semmit sem lehet adni: ugy annyira, hogy átalában a közönséges ismereteken nagyon is fölülemelkedvén, sokkal kevesebbre becsültetett a régiek által, sok más alsóbb rendü irónál.“

Nem a mi feladatunk, egészen megtisztitani Herodotot a neki tulajdonitott hiszékenység szennyétől: mert néha megérdemli azt; csakhogy ugyanezen hibája mentséget lel az okokban, mellyek azt előidéz-

ték. Herodot valóban jámbor férfiu levén, ezen érzelem, melly egész lelkén eláradt, mindazt elhiteté vele, mi a vallást illette, vagy a mit a papok, mint az istenek tolmácsai, igazság gyanánt eléje tálaltak. Az is hihető, hogy a honszeretet, és a lelkesedés, mellyet honfitársai által a persák fölött nyert győzelmek ihlettek bele, néha-néha rávitték őt, hogy a tulzott előadásoknak is rendkivüli hitelt adjon.

Herodotnak két uj ellenfele támadt napjainkban: Chahan de Cirbied, és F. Martin, a császári könyvtár keleti kéziratiból kiszedett „Recherches curieuses sur l'histoire ancienne de l'Asie" (Paris, 1806.) szerzői. Ők, ellenébe állitják a syrus Mar-Ibas-Cadina bizonyságtételét, ki Valarsaces örmény király titoknoka volt, 152. évtől 130-ig Kr. e., s ki Örményország történetét irta. Ezen iró azt állitja, hogy a ninivei levéltárakban egy igen régi chaldaeai munkának Nagy-Sándor parancsára görög nyelven történt fordiását találta föl. Mar-Ibas-Cadina müve nem létezik többé; de forrásul szolgált más örmény iróknak, ugy mint chorenei Mózsesnek az V., és Catholicus Jánosnak a X. században. A nevezett szerzők e történetirók előadásait állitják Herodot ellenébe: mellyek azonban olly annyira nélkülözik a kritikát, miszerint azt hiszszük, hogy Chahan de Cirbied és Martin véleménye nem igen sok pártolókra találand. Ők talán maguk se reményli ezt, minthogy a 305. l. bevallják, hogy Mar-Ibas-Cadina csupa meséket ád elő az 5. 25. 26. 32. fejezetekben; ugy szinte mesék a chorenei Mózses első könyvében foglalt előadások is: melly Örményország kritikai történetét tárgyalja, egészen a parthusok idejéig. Egyébiránt mentegetni akarják őt, azt mondván, hogy maga megvallja, miszerint az illy hagyományokat mesék, és nem való történet gyanánt hozza föl. Illy őszinte nyilatkozat után azt lehet mondani, hogy a Recherches curieuses első 304. lapja nem egyéb ámitásnál."

Ekképen nyilatkozik Schöll.

„Herodot, igy szól Guinoz, feladatul tüzte ki magának, megismertetni mindazt, a mi csak nevezetes az emberek közt történt; különösen pedig a görögök és barbarok közti küzdelmeket, harczokat, és általuk végbe vitt nagyszerü tetteket. Előadásának két része van: az első magában foglalja a nemzetek eredetét és régiségét, minden ismeretes népek erkölcseit és szokásait, földleirási, s gyakran történeti rajzát az általuk lakott tartományoknak; szóval, az emberi-nemnek egyetemes történeteit; a második rész pedig az örökké ellenséges két nemzet közti harczokat tárgyalja, vagyis a görögök és persák közti viszályok történetét foglalja magában: melly Cyrus uralkodásától kezdve, a plataeai

és mycalei csatákkal végződik, mellyekben tudnillik Xerxes seregei szétverettek; a mi körül-belül kilenczven évi időközt foglal magában.

Mit tett Herodot, hogy a kitüzött két czélnak megfelelhessen? Ő nem kezdi, mint siciliai Diodor, vagy az egyetemes világtörténelem összeállitói, a világnak a chaosból kibontakozásával, az emberi-nem eredetével, az istenek országával e földön, sem azon dolgokkal, mellyek a világ őskorában történtek; hanem kezdet gyanánt előadja röviden a kölcsönös sérelmeket és bántalmakat, mellyek a görögöket és barbarokat meghasonlásba hozták egymással, s ugy szólván azon nagyszerü harczoknak okozói lettek, mellyek előadását épen megkezdeni szándékozik. Ezután Herodot, hirtelen Croesus lydiai király uralkodására viszi át az olvasót: előadja ezen fejedelem szerencsétlen vállalatát Cyrus-, a persa monarchia alapitójának ellenében; azután Cyrus utódait számlálja elő, s ezek különböző hadjáratait. Minthogy pedig e hóditó fejedelmek az ő fegyvereiket lassankint minden ismeretes ásiai, europai s afrikai népekhez elvitték: az előadás folyama a történetirónak némi természetes alkalmat szolgáltat e nemzetek törvényei-, vallásai- és régiségének leirására, s minden egyes tartomány emlékeinek, és a föld termékeinek megismertetésére. Ekképen tehát a nemzetek átalános története, s a földteke földrajzi leirása, mintegy episod gyanánt vannak beszőve a persa királyok különös történetébe, s különféle helyeken mint töredékek fordulnak elő. E töredékek kellő távolságra helyeztetvén egymástól, mindannyi nyugpontokul szolgálnak, mellyek az olvasó lelkének a különféle tárgyak szemléletéből eredt gyönyört nyujtván, messze üzik tőle a bágyadtságot és unalmat, mellyet ugyanazon tárgyaknak megfeszitett figyelmet érdemlő hosszas előadása okozna. Végre az eltérésekből származik azon változatosság, melly szintugy a történelemnek, mint a költészetnek élete és lelke.

Illy mesterséggel Herodot az Ilias tervét utánozta az ő előadása különféle részeinek elrendezésében. A persa királyok hóditásainak és különféle vállalatainak előadása ugyanazon czélra szolgál Herodot történetirásában, a mellyre Achilles haragjának előadása az Ilias czimü költeményben; mintegy láncolatot képezve, mellynek szemeihez kapcsolja a történetiró a fontosabb tárgyak leirását, a hasznos oktatásokat, az érdekes tapasztalatokat, egy szóval mindazt, mit az ember élete s a világegyetem szemlélete, kellemetes és csodálatos alakban feltüntethet."

Lássuk most már Lerminier itéletét:

„Bár minő szempontból indult légyen is ki Herodot, midőn a történetirásra szánta magát, a rajzot mindaddig nem akarta kifesteni, mig

hosszu fontolgatás utján, a tömérdek anyagot rendbe nem szedte. Rajza egyszerü, előadása szilárd, czélja nyilvános. Tárgyának dramai egysége épen nem áll utjokban a tenérdek tárgyaknak, mellyek előadását feladatul tüzte ki magának; ezen egység a változatosságba könnyü formát és hőskori fényt önt. A persák háboruja a görögök ellen: ebben áll Herodot egysége. Előadásának kezdetén Cyrus kardját veszi kalauzul, és e hóditónak nyomain jár. Croesus és a lydiai birodalom jóllétének közepette erőszakkal lépteti föl Cambyses atyját. A mint egyszer Cyrus nagy pompával a szinre hozatott, annak saját, és a persák történetét tanuljuk ismerni. Mindenek előtt a medusoknál Dejoces uralkodása, és Ecbatana alapitása tünik föl előttünk; Dejoces utódja Phraortes, Cyaxares, Astyages, Cyrusnak atyja: s ismét a hóditónál vagyunk. Ez meghóditja egész felső Ásiát, melly fölött a medusok százhuszonnyolcz évig uralkodtak. Herodot előadja a persák intézményeit és törvényeit. E közben a joniaiak és aeolok meghallván a persáknak a lydusokon nyert győzedelmeit, meghódolást igérnek Cyrusnak. Most jön a joniai szövetség története, s a lacedaemonok első viszonyai Ásia irányában. Hadvezéreinek segitségével alávetvén Cyrus Kis-Ásiát, Assyriának meghóditásáról gondolkozik; és most már Babylonban vagyunk. Hatalmába keritvén e pompás várost, mellynek részletes leirását adja a történetiró, a persa király a massageták elleni hadjáratra készül: hol egyszersmind halálát leli. Halálával a fonal nem szakad meg a történetiró kezében; minthogy Cambyses, Cyrus fia, őt Egyptomba vezeti. Ez az első eset, hogy Egyptom egy görög által tárul föl szemeink előtt. Ő ennek olly történetét adja, melly szintugy a harczfinak, mint a tudósnak bámulatát vonja magára. Egyptom után, még mindig Cambyses nyomain, Arabiát látjuk előttünk füszerei-, tömjéne- s myrrhájával; azután Aethiopiát, Meroe fővárosával: mellynek romjait napjainkban egy franczia utazó, a bátor Caillaud, látogatá meg. Indiáról szinte tesz említést Herodot.

Azonban maradjunk csak a persák mellett, kiknek föladatuk, keresztül vezetni minket a népek történetein. Darius, Hystaspes fia, husz satrapiára osztva birodalmát, a szittyák ellen indul. A történetiró itt egy egészen uj világra talál, mellyet a legélénkebb kiváncsisággal fürkész ki. Elszámlálja a különféle szittya népességeket, és az általuk lakott tartományokat; alkalmat vesz magának, leirni a föld minőségét, és kissé hosszabban értekezik a szittyák erkölcsei- és szokásairól. E közben Darius, miután majdhogy el nem veszett a hadjáratban, visszatér Thraciába, azon hidon, mellyet a joniai Histiaeus nem akart lerontani. Itt ismét becses felvilágositásokat nyerünk a joniaiak szerkezetéről.

A persáknak egy másik hadjárata Libyába vezet minket; itt tanuljuk ismerni Cyrene tartomány eredetét, és a Libyát lakó különféle népek jellemét. Megabyzus, Darius hadvezére, maga kisér el bennünket Thraciába. Macedoniába érkezve, urának nevében tüzet és vizet kér: később Fülöp és Sándor fognak választ adni egy másik Dariusnak. Most már azon perczhez közeledünk, mellyben végre a görög köztársaságok lázadásaiba fogunk elegyedni. Aristagoras, kit Histiaeus. távolléte alatt Miletus kormányzójává rendelt, föllázitá Joniát a persák ellen, szabadságba helyezé a joniaiakat, a városok nagy részébe behozta a democratiát, ezután pedig Spartához folyamodott segélyért. Sparta ezt megtagadván tőle, Athenehez fordult. Bámulandó kitérés Athene történetére. Aristagoras husz hajóból álló segitséget kap; és ebben áll a görögök és barbarok közti háborunak kezdete.

Az atheneiek fölgyujtják Sardest; mi által magukra vonják Darius figyelmét. A háboru átalánossá válik a persák és joniaiak közt, kik végre leveretnek. Ekkor Darius földet és vizet kérni, Görögországba küldi követeit. Aegina meghódol. Athene Aeginát Sparta előtt vádolja. Herodot itt aprólékos, és hosszu ismertetésbe bocsátkozik a spartai királyok, ezek jogai, s a lacedaemonok intézményei körül. Ezalatt Datis, és Artaphernes nagyszámu hajóhaddal Görögország felé indulnak. Euboeába érkezve, Charistát és Eretriát elfoglalják; következik a marathoni ütközet.

Xerxes, Darius utóda, négy évet tölt egy rettentő hadjárat előkészületeivel a görögök ellen. Herodot elszámlálja mindazon népeket, mellyek gyalog vagy lovas harczosokat adtak a sereghez, hajókat és matrózokat a hajóhadhoz. Eme leirás Homer rajzához hasonlitható az Iliasban.

Xerxes megindult Görögország felé, és seregeit minden tartományokból szedett harczosokkal szaporitotta. A görögök saját védelmökre gondolnak; az atheneiek Themistocles ösztönözésére elhatározzák, a tengeren sánczolni el magukat. Sparta és Athene Gelo-, Syracusa tyrannusához küldenek segélyért; ki a szárazföldi, s tengeri parancsnokságot követeli magának. Az atheneiek azt adják válaszul, hogy ezen megtiszteltetést csupán a spartaiaknak engedhetik át: és Sicilia megvonja segélyét Görögországtól. A thermopylaei szoros, és az artemisiumi tengerszorulat választatik ki a görög szövetség képviselői által a legkönnyebben védhető két pontul. Herodot őszinte modorban adja elő a lacedaemonok olly nyugodt és egyszerü hősiességét a Thermopyláknál.

Az Urania czimü nyolczadik könyv, a salamisi csatát adja elő.

Themistocles vitézsége, bölcsesége és lángesze, igen szép bizonyitványt ád itt önmagáról. Xerxes visszavonul a Hellesponton át; Görögországban hagyva Mardoniust háromszáz ezer emberrel. Mardonius másod izben veszi be Athenet, és Atticából Bocotiába vonul vissza. A görögök Erythraenél foglalnak állást, szemközt a barbarokkal. A plataeai csata leirása után a mycalei győzedelmet következteti Herodot, melly ugyanazon napon vivatott ki; ezután keserü gunynyal ád elő egy udvari eseményt Xerxes szerelmes kalandjaiból: végre az atheneiek által véghezvitt elfoglalásával Sestusnak, a nagyszerü történeti előadás végét éri.

A Herodot által követett rend egyszerü és rendes: ő a persákat eredetöknél veszi föl; és egészen a görögökkeli összeütközésig követi őket: a hóditások által átkarolja a világot; s azoknak hóditásaival magasztalja fel a győző dicsőségét. Aeschylus nem talált meghatóbb módot, kedveskedni az atheneieknek, mint azt, hogy a persák könyüit és fájdalmát tárta föl előttök. Herodot nem oktathatá jobban, és dicsőitheté Görögországot, mint az által, hogy dicsőségének, bevezetésül, Ásia történetét bocsátotta előre.

Milly sok dolgot sző be előadásába! Itt tapasztaljuk először, hogy az emberi dolgok méltóságos modorban vannak irva, s hogy az, ki azokat előadja, nem tudja magát elhatározni, miszerint valamelly érdekes és lényeges dolgot kihagyjon: annyira beszorit mindent a történetiró a maga előadásába! Helyek és természeti tünemények leirását, erkölcsrajzot, hagyományok, szokások és törvények ismertetését, nem feled ő ki semmit az előadásból; tapasztalt hadvezérnek lehet őt nevezni, kinek föladatát egy roppant sereg vezérlete teszi, s ki a nélkül, hogy valaha letérjen az ösvényről, mindent a végczélra vezérel. Valóban bámulandó dolog, mennyi tényt tudott kapcsolatba hozni Herodot egy olly történeti müben, melly két rendes kötet jelenlegi arányát nem igen haladja meg. Kétségen kivül megérdemli a Scaliger által számára föntartott dicséretet, mellyet olly nagy megelégedéssel szokott ismételni Bouhier elnök: „Herodotus, vetustissimus omnium solutae orationis scriptorum, qui hodie extant, scrinium originum Graecarum et Barbararum, auctor est a doctis nunquam deponendus, a semidoctis et paedagogis et simiolis nunquam tractandus.“ (Herodot, a legrégibb minden prosa-irók közt, kik e napig léteztek, valóságos kincstára a görög és barbár eredeteknek; olly szerző, kit a tudósnak soha sem kell letenni kezéből, kit ellenben a féltudósok, pedansok és szolgai

majmolók soha se vegyenek kezökbe.) Scaliger e dicséretben ékesenszóló példáját adta az ő kedvencz tudományábani jártassága- és buzgalmának

Régóta mondatott már, hogy a természet- és a földrajz igen becses ismereteket köszön Herodotnak; a törvények és társadalmi intézmények története nem kevesebb hálával tartozik a cariai irónak. Könyveiben, csupán csak a főtárgyakat emlitve, föltaláljuk a persák, babyloniak, massageták szokásait és törvényeit; ugy Egyptom törvényeit, mellynek lényeges története bámulatosan szük határok közé van szoritva; némelly ismertetéseket a hindukról, a szittyák, lydusok, thrákok erkölcseit és szokásait; az athenei demagog forradalmak- és Clisthenes intézményeinek történetét; némelly idegen adatokat Sparta, s az ő királyai és törvényei körül.

Nem könnyü dolog, okát adni Herodot hallgatagságának Carthago irányában. Midőn a hetedik könyvben az atheneiek követségét adja elő Gelohoz, hogy segitséget kérjenek tőle a közös ellenség ellen, a carthagoiakkal utközben találkozik; mert előadja a siciliaiak abbeli nyilatkozatát, miszerint Gelo örömest segitette volna Görögországot, ha ugyanakkor a carthagoi Hamilcar phoeniciek-, iberek-, libyaiak- és liguskokból alakult háromszáz ezernyi sereggel nem fenyegeti vala Siciliát. Ime egy igen kedvező alkalom Herodotnak, előadni valamelly nagy nép eredetét és rendeltetését. Mindazáltal Carthago iránt folyvást hallgatásban maradt; meglehet, hogy azon perczhez érve, midőn a persák és görögök már szemközt álltak egymással, nem akarta egy ujabb kitéréssel megszakitani az előadás fonalát, és illy módon csökkenteni a bekövetkezendő nagyszerü események hatását.

Vagy talán még jobban meg akarunk győződni azon magas tisztelet felől, mellyet Halicarnassus történetirója érdemlett? Hasonlitsuk őt csak ahhoz, ki utána következett. Ctesias, ugy látszik, Herodot fölmagasztalására született. Ctesias Gnidusban látott napvilágot, s valószinüleg ott zárta be napjait; részt vett az ifjabb Cyrus hadjáratában testvére, Artaxerxes Mnemon ellen; s fogságba esvén, orvosi tudományának köszönheté Artaxerxes kegyét: ugy mondják, tizenhét évet töltött a persa királyi udvarban. Persia történetét irta meg huszonhárom könyvben; ugy szinte India történetét egy könyvben.

Ez utóbbi könyv, mellyet egyedül Photius kivonata után ismerünk, nem egyéb különcz képzelgések és őrült ábrándok tarka vegyületénél*). Egy forrást találunk ezekben, melly évenkint tiszta arany-

*) Ez itélet, melly természetesen nem szerzőé, nem csak igen szigoru, hanem igazságtalan is. Meséket, hallomás után közlötteket, más nagynevü iróknál

nyal telik meg; és e forrásból agyag korsóval kell meriteni; mert megkeményedvén az arany, össze kell törni a korsót, hogy az aranyat ki lehessen venni belőle. Találtatik ott egy Mastigoras nevü szörnyeteg, mellynek emberi ábrázatja van, teste oroszlán nagyságu, bőre vörös, mint a czinober. Végre egy csudálatos történetet kell megemlitenünk. India hegységében, hol czukornád terem, lakik egy körül-belül harmincz ezer lélekből álló népség, melly közt a nők csak egyetlen-egyszer szülnek éltökben. A fiu-gyermekek itt gyönyörü fogakkal születnek állkapczáikban; a férfiak- és nőknek már születésök óta fejér a hajok és szemöldük; harmincz éves korukig fejér szőr fedi egész testöket: de ezen korban kezdenek feketülni, s midőn a hatvan évet elérték, hajok egészen fekete. Ugyanezen férfiak- és nőknek nyolcz ujjok van mindegyik kezökön és lábukon. Igen apró emberek; és a hinduk királyát katonai kirándulásaiban mindig öt ezer kiséri közülök, részint ijászok, részint pedig kópjások: fülcik olly hosszuak, hogy egymást érintik, ugy hogy azokkal hátukat és karjaikat is egész könyökig eltakarják.

Ctesias minden zavarodás nélkül folytatja a meséket: erősen ál-

---

is bőven találunk. Plinius például teli van illyekkel; de még Aristoteles sem ment tőlök. Pedig azért egyiket sem veti meg a józan természetvizsgáló. Ctesiast, kit különben is csak kivonatok után ismerünk, jobban méltányolta Blum (Herodot u. Ktesias, die frühsten Geschichtsforscher des Orients. Heidelberg, 1836.). Ctesias ugyan maga nem járta be Indiát; de beszélt a benszülöttekkel, és — hitt nekik. Ez egyedüli vétke. „Demungeachtet, (irja Blum, 139. l.) gewinnen des Ktesias Nachrichten, je tiefer die Britten in das Land eindringen, und je reichere Ausbeute die Forschung in der altindischen Litteratur gewährt, immermehr Beglaubigung. Ausgezeichnete Kenner derselben gestehen ohne weiteres, dass Ktesias die Inder recht gut kenne (Bohlen; das alte Indien, II. S. 19.; vgl. 44. Heeren, I. 1. S. 343. ff.), und dass die verschiedenen Sagen von den Wundergeschöpfen aller Art bereits in den ältesten Denkmalen asiatischer Litteratur vorkommen (Bohlen, ebendas. I. S. 264.). Auch wird mit Recht daran erinnert, dass beinahe zweitausend Jahre nachher Marco Polo in denselben Gegenden des Orients ähnliche Sagen, wie Ktesias, gehört habe.“ És alább: „Auch die Kunstdenkmale, besonders von Persepolis und Pasargada ... mussten dem Ktesias Stoff zu seiner Darstellung liefern. ... An eine Erdichtung durch Ktesias ist dabei jetzt nicht mehr zu denken. Vielmehr, wenn die altindischen Schriften erst in weiterem Umfange bekannt geworden sein werden, möchte, was diese, den Andeutungen Sanscritverständiger zufolge, von Beschreibungen solcher Gebilde enthalten, uns später einen tieferen Blick in Ursprung und Bedeutung jener allegorischen Darstellungen überhaupt vergönnen, und den Ktesias zugleich ganz und gar von dem Vorwurfe der Erfindung von Märchen, die er als Wahrheit gegeben, auch von dieser Seite reinigen.“ S.

litja, hogy saját szemeivel látott némelly, általa fölhozott dolgokat, és ha nem félne tőle, hogy hihetetlen dolgokat irván, meseirónak tartatik, még sokkal csodaszerübb történeteket is el tudna mondani.

Nem illy könnyü dolog volt, nevetséges alakba önteni a persák történetét, kiknek nem csak politikai szerkezetével, hanem belső életével is mind inkább megismerkedtek a görögök. Photius állitása szerint, egy második kivonatban, Ctesias persa története huszonhárom könyvet foglalt magában. Az első hat könyv Assyria történetét tárgyalta, mind azzal együtt, a mi a persa birodalmat megelőzte. Ctesias a hetedik könyvvel kezdé e népnek valódi történetét. Ugyanezen 7-ik, ugyszinte 8—13-ik könyveiben Cyrus, Cambyses, a Magus, Darius és Xerxes történeteit tárgyalja; ezután folytatja azon eseményekig, mellyekben önmaga is részt vett: hazájába Gnidosba érkezvén, szólott önmagáról, spartai utjáról, ugy szinte arról, hogy innen Rhodusba fordult, és Ephesusból Bactriába indult, s végre, hogy Indiáig is eljutott. Ctesias az ő könyvét a királyok jegyzékével végezte, Ninus- és Semiramistól fogva egészen Artaxerxesig.

A gnidusi orvos semmi alkalmat sem mulasztott el, nem csak megczáfolni, hanem még sértegetni is Herodotust... Minő végetlen mélység(?) Ctesias és Herodot közt! Előadási modorára nézve mindenben hasonlit a legrégibb irókhoz, miletusi Hecateushoz, lerosi Pherecydes-, lampsacusi Charonhoz, azon régi kronika-irókhoz, kiknek teendőit ekkép számlálja elő Halicarnassusi Dénes: „Az egyik a görögök, másik a barbarok történetét adja elő, a nélkül, hogy összhangzásba hoznák azokat, sőt városok és népek szerint különzik el őket. Egyedüli czéljok, megismertetni a templomokban, vagy egyéb nyilvános helyeken, fönmaradt iratokat vagy emlékeket, ugy, a mint azokat találták; semmit sem adtak ez emlékekhez, semmit el nem vettek azokból, mint a mellyek régi meséket és jelenleg általunk gyermekségeknek tartott eseményeket foglalnak magukban.“ Bár milly kevés bizodalmat helyezzünk is Halicarnassusi Dénes kritikájában, a régi krónikák eme jellemzésében bizvást megnyugodhatunk; s még több okunk van, hitelt adni a görög rhetornak, a mennyiben erre nézve Cicero által is gyámolittatik; ki a legelső görög történetirókat Cato-, Fabius Pictor- és Pisohoz hasonlitván, azt mondja, hogy a két nemzetnél a legelső irók megelégesznek vele, ha a korszakokat, az egyének és helyek neveit, s a tények egymásra következését minden ékesség nélkül följegyezhetik.

A történetirás tudománya tehát a görögökre nézve nem létezett Herodot előtt; ő volt az első, ki a kronikából történetirásra ment át.

Herodot volt első, ki a költényeknek müvészi formát adott. Mi nem hiszszük azt, a mit egy más valaki mondott, hogy tudnillik Homer utánozását tüzte ki magának; épen nem, hanem inkább elevenen érzé, hogy a valóság, hasonlóan a költői hagyományhoz, szinte alávettethetik a szellem törvényeinek. Ez az, mi előadásának olly rendkivüli erőt és tartósságot kölcsönözött; ő merészen vetette magát az emberi dolgok folyamába, s a nélkül, hogy tévedezett volna, megoldotta a csomót, és, azt lehet mondani, biztos kikötőre talált.

Görögország Herodot által ismerte meg először nem csak a tényeket, hanem a történetirás mesterségét is; és nem csak a szépnek érzetét, hanem annak hathatós nyelvét is megizlelte.

Ha a mütani rész tökéletes Herodotnál, a lényeg véghetetlen, és mindig változatos. E részben lehetetlen nem korholnunk Plutarchot; és neki szemrehányásokat kell tennünk. Azzal kezdi tudnillik, hogy némelly átalános szabályokat ajánl: miként a történetirónak nem kell sokat gondolni olly tények előadásával, mellyek illően szembe nem tünnek a történelemben; hogy a gyalázatot és megrovást ne cserélje föl dicséret- és hallgatagsággal; az eseményeket ne állitsa elő rossz szinben; vigyázzon, nehogy gonosz szándékot tulajdonitson valakinek; egy szóval, a gonoszság epéjét ne keverje össze a barátság mézével. Plutarch e szabályokat Herodot modorára alkalmaztatta, mellyel ez a történetet irta Mi nem követjük őt, az ellenében felhozott igaztalan szemrehányásokat illetőleg; és a mult században Herodot minden fejezetét védelme alá vette a föliratok Academiájának egy tagja [1]). Halljuk csak Plutarch okoskodását: „Miképen kell tehát gondolkoznunk és véleknednünk Herodotról? Ő egy olly iró, ki nagyon elevenen fest: irmodora folyékony és szép; előadásában van kellem, gyönyör és müvészet: de hasonlóan a dalnok költőhez, midőn olly kellemesen és csinnal ád elő valamelly mesét, azt maga sem érti jól, sem czélját fel nem fogja; azonban ovakodni kell, mint a rózsák közt lappangó spanyol-légytől, az ő rágalmai- és aljasságától; nem kell hitelt adnunk mindazon könnyelmü dolgoknak, mellyek az illy sima és ügyesen összeállitott beszédmódba becsusznak: nehogy észrevétlenül hamis, tulságos, és képtelen fogalma-

[1]) **Plutarch** értekezése, Herodot gonosz szándékáról, igen nagyon hatott Lamothe-Le-Vayer itéletére. Plutarch, gyülöletének indokát ő maga tárja föl; mert, a mint gunyiratának kezdetén mondja, honfitársainak becsületét akará megmenteni, kiknek erkölcseit Herodot nem igen kedvező szinekkel festette. És igy az igazság szava a nemzeti hiuság szavának áldoztatott föl Nem ritka eset.

kat és véleményeket nyerjünk Görögország legjobb és legnemesebb férfiairól.“

Különös dolog, hogy Herodotot és Thucydidest mindkettőt azon szerencsétlenség érte, hogy félreértettek, s minden ok nélkül támadtattak meg. Halicarnassusi Dénes a legoktalanabb kritikát irta Thucydidesről; még az általa választott tárgyat is rosszalja: és szemére veti, miért irta meg egy olly egyszerü esemény történetét. Tovább a legnagyobb meglepetés ránk nézve, midőn Plutarchot olly gonosz- és igazságtalannak látjuk itéletében, kinek egyébiránt mindenben helyes felfogása szokott lenni. Ugy látszik, volt idő az ó-kor történetében, midőn a legjobb elmék sem vonhatták ki magukat a sophismus iránya alól. Seneca, hasonlóan Plutarchhoz, nem volt képes megóvni nagy eszét a sophisma és rhetorika ragályától.

„S miért nem vagyok én képes utánozni Herodotot? kiálta föl Lucian: nem mondom ugyan mindenben, ez nagyon is sok lenne; hanem miért nincs tehetségem, utolérni őt csak némelly tökélyeiben? Miért nem sajátithatom el az ő irmodorának kellemét, joniai nyelvének különös bájhangzását és folyékonyságát, gondolatainak bőségét, és ezer meg ezer egyéb sajátságait; mellyek mindig kétségbeejtik azokat, kik őt példányul akarják választani? (Herodot, vagy Aetion)“. Ez már kiváló dicséret: illy módon becsüli meg önmagát a kritika. A samosatai iró, szintugy itéleteiben, mint gunyos megjegyzéseiben, helyes tapintatot árul el (?); s a Demosthenes és Herodot fölötti előadásából látjuk, mikép szintolly bámulatot képes tanusitani a lángész iránt, mint kérlelhetlen gunynyal ostorozni a nevetségest.

Hátra van elmondanunk még azt is, hogy Herodot a forma szépségén kivül, még előadásának tartalma által is, magasztos szinben tünik föl, összehasonlitva azokkal, kik utána következtek. Azt mondja talán valaki, hogy például siciliai Diodor és Halicarnassusi Dénes sokkal helyesebb felfogást, és józanabb itéletet tanusitanak. Diodorban talán ollyasmit lehetne találni, mi némileg pótolhatná azt, mit mi történelmi kritikának szoktunk nevezni. Gyakran ugyanazon tényeket sorolja elő Herodottal; s hasonlóan ehhez, előadja a társadalmak eredetét, ezek hagyományait: Herodot mégis őt jóval meghaladja józan értelem- és éles belátásban. Halicarnassusi Dénes az őshagyományok pontos ismeretével bir: s nem kell-e mégis az általa felhozott tényeket olly héjból kifejtenünk, melly azokat egészen elváltoztatja?

Vagy akarunk talán e részben más példára is hivatkozni? Egy másik, Chiosban született történetiró, Isocrates tanitványa, Thucydides

folytatását vállalva magára, korának történetéhez fog: mellynek hősét macedoni Fülöpben találja föl. Ez irónál nem hiányzottak a becses ismeretek, sem az ügyesség az előadásban; miért is az utána következő irók gyakran hivatkoznak rá: de Theopompus itélete mindig (?) részrehajló; és soha sem lehetett hitelt adni az emberek és tények iránt kijelentett véleményének. Polybius, miután a rajzra hivatkozott, mellyet macedoni Fülöpről ád, azon szemrehányást teszi neki, hogy e fejedelem magasztos dicséretével kezdvén e történetet, azt előadása folytán valódi rágalommá változtatta. „Kétkedem, igy folytatja Polybius, valljon Theopompus főterve helyeselhető-e. Ő Görögország történetének irásához fog: épen ott fogván azt föl, hol Thucydides elhagyta; s midőn azt várjuk tőle, hogy a leuctrai csatát, és a görögök dicső tetteit irja le, ő ekkor hucsut vesz Görögországtól, s minden esemény Fülöp vállalataiban merül el. Már pedig véleményem szerint sokkal okosabb lett volna, Fülöp történetét szőni Görögország történetébe, mint ezt önteni át amabba. S bár mennyire legyen is valaki elvakitva egy Fülöp méltósága és hatalma által, mindamellett köszönetet fogna szavazni azon történetirónak, ki midőn Fülöpről szól, egyszersmind, ha bár mellékesen, Görögország viszontagságaira is kiterjeszkedik; azonban egy történetiró, kinek esze és szive helyén van, miután Görögország történetét már megkezdte, nem fogja azt félbeszakitani, hogy azt egy macedon faju király történetére változtassa. S mig Herodot Görögország és Ásia viszontagságait egyszerüség- és magasztossággal teljes egységbe tudta önteni, Theopompus még csak a Macedonia s Görögország közti viszonyokat sem képes illőn előadni. Herodot az ő előadásában részrehajlatlan: mindazáltal görög, és pedig athenei; kitetszik belőle, mikép Themistocles, és az atheneiek nagy szellemei iránt különös tisztelettel viseltetik: szive azonban mindig helyén van, elméje végnélküli, s mindent állhatatosan felfog és átkarol.

Egyike a legnagyobb gyönyöröknek, mellyet a Kilencz muzsák olvasásakor élvezünk, az események változatosságában rejlik, mellyek szemeink előtt fölfejlenek. Herodot nem politikai történetiró, mint Thucydides; nem pragmaticus, mint Polybius: ő mindent átkarol, a természetet szintugy, valamint a társadalmat; hasonló ügyességgel irja le a folyamokat, mint a népeket; s müvében minden természeti erő az ember szolgálatára áll. Az emberiség történeteinek sorozata illőbb módon meg nem nyittathatott; a legelső történetirásnak igen természetesen átalánosnak lenni, s mindent magában foglalnia kellett. S ezen eredeti átalánosság bámulandóképen megfelel a mi századunk irá-

nyának, melly az időnek másik végére állitva, minden erejéből oda törekszik, hogy a világnak önmaga tökéletes ismeretét megszerezhesse.“

Daunou (Cours d'études historiques. Paris, Didot. 1845.) az ő 7—9. köteteiben Herodotról beszél; és mi szükségesnek tartjuk, röviden idézni okoskodását.

„A történeti események egyedül az idő és hely meghatározása által nyernek fontosságot. Ez oknál fogva Herodot földrajzi s időtani ismereteket szórt el munkájában, mellyek annak folyamát és részleteit fölvilágositják. Az előbbi tudománynak átalános rendszerét korán sem fogta föl: mert egyátalában nem akarta elfogadni a földnek kerekded alakját, mit némelly bölcsészek már akkor vitattak; azonban sok helyeket és részletes körülményeket meghatározott, s a hiányzó szereket fáradságos kutatás, minden irányban tett utazások, s a tanuk és jelentések figyelmes vizsgálata által pótolván, valóban megalapitotta a helyek tudományát, és gyakran szigoru pontossággal. A régiek Ásia-, Europa-, s Libyára oszták a földet; ennek csak éjszakibb részeit ismerték, mellyek nyugotról keletre, az atlanti Oceántól Egyptom nyugoti határaiig, és északról délnek a Közép-tenger partjaitól egészen a rákfordulati pontig, vagy a Nigerig terjedtek. Ő pedig öt részre osztá Libyát: nyugotra volt Mauritania s Numidia, középett Kis-Afrika, Egyptom felé pedig Cyrenaica és Marmarica. Aethiopia is Libyához tartozónak tekintethetik, ha ennek határait tágasabb értelemben veszszük: a régiek azonban azt nevezték Aethiopiának, mit belső Afrikában az egyenlitő és rákfordulati pont közt ismertek. Herodot tanulmányos ismereteket adott erről; azonban nagyobb figyelmet forditott Egyptom leirására. Mai napig is Meroet elhagyván, vele szállunk alá a Niluson a libyai s arab hegylánczolatok közt; vele látogatjuk meg Thebaist, Közép-Egyptomot, a Deltát: megismerhetjük még a régi neveket, az emlékeket, mellyek századokon át daczoltak az idővel, s azok nyomait vagy helyét, mellyek elvesztek; s igy határozott, pontos ismeretet szerezhetünk magunknak arról, minő volt e tartomány 500 évvel Kr. e. A Nilust határnak tekintette Europa s Ásia közt: az egyptomiakat ásiai népnek tartván; és e világrészt Herodot sokkal kisebbnek gondolta a valónál. Indiáról nagyon tökéletlen ismeretekkel bir; ugy szinte az Imavus hegységtől keletre, s a kaspi tengertől nyugotra eső tartományokról is: azt azonban tudja, hogy e tenger egy nagy tó, mellyről sok századok mulva utána, azt hitték, hogy az éjszaki tengerrel állott kapcsolatban. Leirja Ásiát, hol Darius birodalmának husz kerületét, vagyis satrapiáját különbözteti meg; azután a népeket számlálja elő, mellyek

Xerxes számlálhatlan seregeit alkoták; ismét részletes leirásokat közöl némelly tartományok-, ugymint Persia-, Media-, Assyria- és Arabiáról. Europát nyugotra sokkal messzebbre terjeszti ki, mint jelenleg: és ez oknál fogva nagyobbnak képzeli Ásiánál. Tulságosan is körülirja a scytha elnevezést; Scythiát igen tágas tartománynak festi, s ennek, és a szomszéd tartományoknak leirása, a részletes körülmények temérdek számánál, s a helyzetek pontosságánál fogva igen nagy becsesel bir. Tanulsággal járhatjuk be vele a Maeotis tó, euxini tenger partjait, a thraciai Bosporus, a Propontis, és Hellespont környékét. Thracia és Macedonia földrajzát is adja; néhány pillanatot szentel déli Olaszország- és Sicilia-, Sardinia-, Corsica-, és a celta szárazföldnek. Leginkább foglalkozik Görögországgal; s minden alkalmat megragad a történeti helyek leirására. Csak az kár benne, hogy az egészet össze nem foglalta, s részletes topographiára nem szoritkozott. A többi tartományokat illetőleg, ő a legrégibb földiró; és Strabon kivül legjobban fölfejti előttünk az akkoriban ismeretes világ állapotát.

Chronologiája azonban nem áll a tökélynek ezen fokán, mivel annak technikai részéről fogalma sincs. Azt tudja, hogy a természetes év 365 napból áll: de mit sem szól a polgári év eltéréseiről a különböző népeknél, sem az egyptomiak sotiacus évköréről, mellyel ők az évenkinti negyed-nap elmaradását pótolták; sem a tartományról tartományra változó nap- és hold-hónapokról. A fogyatkozásokról határozatlanul emlékezik; és ugy látszik, nem fogja föl, miben áll e tünemény oka. Az olympiádokat nem használja. A kiindulási pontot azon korból veszi, mellyben ir, s az eseményektől lefolyt időt vissza felé számitja. Négy száz, hat száz éve már (ἐσ ἐμέ), mond ő; olly kifejezés, melly semmi határozott időt sem jelent, születése és halála közt. A különféle események közti időközöket nemzedékek szerint számitja, s egy-egy nemzedék életét egy harmad századra teszi; melly számitást néha az uralkodók egymásra következésére is alkalmazza. Az ő chronologiája tehát tisztán csak közelitőleges; tekintve mégis, hogy előadásainak lánczolata s körülményei igen gyakran határozottabb adatokkal kinálkoznak, s hogy ő mindenkép igyekszik kerülni a nagyobb hibákat: ez által olly chronologiai rendszert állit elő, melly lehetőleg hiánytalan, minőt a csillagászati ismeretek és történeti hagyományok akkori állapotában kivánni lehet; s ha az ő hypothesiseit egyéb évkönyvekével hasonlitjuk össze, mindenek közt ő az, ki az időtant legpontosabban adja elő. Az ismeretek, mellyeket másoktól vett át, az idő-nek ismert határain is tul viszik őt; s illyenkor az őskorig megy visz-

sza: de e mesés eredetek megválasztásában, és minden korbeli események elosztásában olly tartózkodást és éles belátást tanusit, minővel nem birtak Xenophon, Diodorus Siculus, Justinus, sem mások, kiknek csak neve maradt fön; kik után a közönséges időszámitás első századainak chronologiai összeállitása készittetett. Az ujabbkori jelesebb chronologusok kutatásai, Scaliger Józseftől kezdve Volneyig, legvalószinübbnek tartják ama korszakokat, mellyeket Herodot jelölt ki az intézmények-, forradalmak-, vagy birodalmak- és főbb eseményeknek. Herodot Sesostrist a XV., Herculest a XIV., Theseust és az Argonautákat a XIII., Troja bevételét a XII. (1184.), a Heraclidák visszatértét a XI., Homert a X. végére, Lycurgot a IX. századba helyezi Kr. e.; 747-ik évtájára az assyriai birodalom enyésztét, s a medus birodalom alakulását Arbaces és Dejoces alatt; a lázadást, melly a Mermnadokat Lydia trónjára helyezé; VII. századba Psammetich uralkodását Egyptomban, Cypselus és corinthusi Periander zsarnokságát; a VI-ba Solon törvényeit és Pisistratus bitorlását Athenében, Polycratesét Samosban; Darius megkoronáztatását 521-ik évre; az V. századba ennek hadjáratait a joniaiak és görögök ellen; 490-ik évre a marathoni ütközetet; 485-re Xerxes trónra jutását; 480-ra a Thermopylák és Salamis melletti csatát; 478-ra a plataeai s mycalei ütközeteket. Eme fő események körül csoportoznak össze a többiek, mellyek egyenesen, vagy csak esetlegesen jőnek az előadásba. Az ő chronologiája különféleképen magyaráztatott. Larcher saját eszéből állitott egyet annak helyébe; s azok, kik igen is sok határozott adatokat igyekeztek bele illeszteni, nagy részét nem képesek a szöveggel megegyeztetni. Elég mondanunk, hogy ő nyitotta meg a történelemnek két szemét; azon földrajzi s időtani ismeretek által világositván föl előadásait, mellyeket összegyüjthetett és hitelesithetett.

A történeti előadás lényegét illetőleg, meg kell különböztetnünk a közvetlen előadásokat, és mellékes elbeszéléseket. Az előbbiek egészen az egyptomi állam eredetéig mennek föl, és némi hézagok kivételével, Moeristől Psammetichusig jőnek alá, kit Cambyses fosztott meg trónjától. Lydiában az Atridák és Heraclidák dynastiáiról szólnak, s bővebben kiterjeszkednek Croesusnál, ki a Mermnadok közt ötödik és utolsó volt. Mediában 747-ik évvel kezdődnek, és Astyagesnek Cyrus általi letételeig folynak. Megnevezi Herodot a legelső szittya királyokat, kik a XV. században uralkodtak Kr. e.; e birodalom történetét azonban nem folytatja, s mintegy kilencz századot ugrik át Darius hadjáratáig e tartományban. Részletesebben adatik elő az, a mi Per-

siára vonatkozik, legalább Cyrus, Cambyses fia, s egy másik Cambyses atyja után, kit a magus Smerdis, Darius, és Xerxes követtek az uralkodásban. A többi régi népeket és görögöket illető előadásai csak mellékesen kerülnek elő, a mint a fő események azokra alkalmat nyujtanak, minden chronologiai rend nélkül; s a mint a szükség hozza magával, jegyzet, vagy eltérések gyanánt fordulnak elő.

Ha csupán csak magát a közvetlen előadást tekintjük is, ez igen nevezetes részét teszi a régi évkönyveknek 478 előtt: s ezeknél becsesebb; minthogy némelly földrajzi leirásokon kivül, minden egyes nép szokásainak, törvényeinek, és intézményeinek rajzát is magában foglalja, s a hol lehetséges, a történeti emlékeket is fölhozza. Igaz ugyan, hogy a tények közé sok mesék vegyülnek: a szerző sem mindig iparkodik megkülönböztetni a nem igazat a valótól; sőt ugy látszik, hogy maga is hisz a képtelen csodákban, és gyermekies hagyományokban: de ez által legalább az akkori kor gondolkozásmódját állitja elénkbe*), s azon uralmat érezteti velünk, mellyet az előbbi kornak babonás hite még a felsőbb szellemekre is gyakorolt.

Herodotnak nem volt fogalma az egykoru dynastiákról, mellyek egyike Thebaeben, másika Memphisben, vagy Egyptomnak valamelly más részében uralkodott volna; e hypothesist az ujabbkori tudósok gondolták ki a Herodot, Diodor, Eratosthenes, Manetho, s egyéb krónikairók müveiben találtató, s egymástól eltérő királyi névjegyzékek összeegyeztetése következtében. Herodot tulságos öntetszéssel gyüjté össze némelly országok regényszerü történeteit; neki köszönhetjük legjobb előadását Sesostris vállalatainak, és a pyramisok épittetésének Cheops, Chephren, és Mycerinus nem igen hosszura terjedt uralkodása alatt. Psammetichus után egészen Cambyses betöréseig, vagyis másfél századon át, Egyptomnak sajátképeni évkönyvei vannak, mellyeket Herodot tartott fön számunkra.

Lydiára vonatkozó előadásai jóval kevesebb becsesek birnak. Candaulus és Gyges meséje, bevezetésül szolgál egy nem igen tanulságos előadáshoz Croesus elődjeit illetőleg, és az e dusgazdag szerencsétlen királyról keringő mesés kalandok hosszu sorához. A medusok története Arbaces, Dejoces, Phraortes, Cyaxares, Astyages alatt (747—561.) sokkal jobban van adva, a Xenophon által behozott II. Cyaxares nélkül. Erre természetesen a persák története következik; de sem Hero-

*) Itt tehat még jó oldala is van azon előadási hüségnek, melly Ctesiasban olly iszonyu rossz néven vétetett! Illyen az embezek itélete. S.

dot, sem más görög és latin classicusok nem fürkészték e nép eredetét: s e részben a keleti irókhoz kell folyamodnunk; minthogy Herodot egyedül meseszerü hagyományokat emlit föl e részben. Herodot csupán a Cyrusra vonatkozó hagyományokat ismerte; s jóllehet alig van fél századnyi távolság ennek halála, s a történetiró születése közt, azok legnagyobb része épen nem látszik valószinünek. Xenophon azonban még többet füllent, és a másoktól átvett hagyományokat saját ábrándjaival (?) bővíti; ugy hogy Herodotban legalább e hős való történetének némi vonása feltalálható.

Sokkal nagyobb világosságba van helyezve fiának, Cambysesnek története: noha tele van hihetlenecknek mondható őrültségek- és kegyetlenségekkel. Továbbá kételkedni lehet Smerdis bitorlása, a magusok esete, a hét fő ur összeesküvése, és ezeknek a három kormányforma iránti tanácskozásai, s azon különös mód felől, mellyel Darius Hystaspis a trónra jutott; de midőn ő már uralkodik, és a szittyák és joniaiak alávetésére indul, az előadás történeti szint ölt magára, s megtartja azt a Xerxes uralkodására vonatkozó nyolcz év folytán is (485—478.). Tulságosnak tarthatjuk az általa föllegyverzett szolgák számát, és méltán kételkedhetünk, valljon vonatott-e csatornát Athos hegyén keresztül: minthogy ennek semmi nyoma sem maradt fön; azonban a Thermopylák, Artemisium, Salamis, Plataeae, s Mycale melleti csaták, főbb körülményeik- és eredményeikben az egész ó-kor által tanusitott nyilvános tények: mellyek a közönséges időszámitás előtti utolsó öt századból fönmaradt emlékekkel elválaszthatlanul összekapcsolvák. E részben legrégibb és hitelt érdemlő történetiró Herodot.

Ez általános fonalhoz temérdek mellékes részletességeket kapcsol, mellyeket nem is igyekszik összefüggésbe hozni egymással, és megelégszik vele, ha némelly pontnál érintik a fő előadást, a nélkül, hogy gondolna valamit azon helylyel, mellyet az események helye s ideje jelölne ki azok számára. Hogy ekképen kevésbbé érdekes dolgokat tárgyalt, mellyekkel nem kellett volna időt vesztenie, hogy az amazonok, syrusok-, tyrusiak-, tyrrhenek- és más népekről csak annyiban szólott, a mennyiben utjában estek, ez még nem nagy veszteség: az illy episodok változatossá teszik az előadást. De már a görög nemzet, mellynek olly nagy fénynyel kellett szerepelni müvében, megérdemlette volna, hogy a persa háboruk előtti viszontagságait rendszeresebben adja elő egy egész könyvben, miként ezt a lydusok-, medusok-, egyptomiak- és szittyákkal tette. Hogy jobban szerette a töredékes előadást, és a történeti elemeket itt-ott szétszórni kilencz könyvében, meglehet, onnan

van, mivel érezte a rendszer alkotásának nehézségeit. Ő utána Thucydides megvallotta, mikép Görögországnak előbbi korszaka kevéssé ismeretes: ez alatt pedig a Kr. e. V. századot megelőzött időket értette. Ki a régibb történeteket akarja megirni, sokkal későbbi irókhoz kell folyamodnia, mint Herodot és Thucydides voltak; illy irók: Apollodorus, Diodorus, Halicarnassusi Dénes, Plutarch, Pausanias; és az általuk fölemlitett hagyományokhoz kell még kapcsolnia azokat, mellyeket az egyházi krónikairók elveszett könyvekből vontak ki, vagy mellyeket a régi költők, és a középkori alexandriai iskola grammaticusai és scholiastái tartottak fön. Illy okmányok régi Görögország történetét, Inachussal kezdve a Kr. e. XX. században, egészen Darius és Xerxes koráig hozzák le*).

Ha már chronologiai s geographiai rendbe akarnók szedni a Herodotnál szétszórt ismereteket, ő Inachust csupán csak Jo atyjának nevezi, kit phoeniciek ragadtak el. Görögország régi lakóit hellenek-, pelasgok-, dórok-, jonoknak nevezi. A hellenek Phthiotis tartományt lakták Thessaliában, Deucalion alatt; Histiaeotist szinte Thessaliában, az Ossa s Olymp hegyek tövében, Doros-, Hellen fiának uralkodása alatt: később a Pindus mellett telepedtek meg macedon név alatt; innen Dorisba mentek át az Oeta hegy déli részeire, azután Peloponnesusba, hol dóroknak neveztettek. Törzsük, kezdetben kicsiny és gyenge, azon mértékben növekedett, a mint a különféle népek közé bekeblezték magukat; megtarták eredeti nyelvöket, melly a pelasgokénál sokkal tisztább volt. A pelasgok gyakran változtatták nevöket és lakhelyeiket: elfoglalták Samothracia szigetét az aegaeumi tenger éjszaki részén; megtámadták Lemnust: de innen visszaverettek. Herodot idejében pelasgok csupán a Propontis partjain, Thracia és Macedonia határain, vagy Olaszország zugaiban léteztek még, s nyelvök durvasága által különböztették meg magukat. Az atheneiek szinte pelasg eredetüek voltak; de állandó lakást foglalván, kimivelték nyelvöket, és hellenek lettek: melly név később az egész görög nemzet sajátjává lett. Herodot előadásából ugy látszik, hogy a hellenek és pelasgok közti különbség a dór, és joniai nevezetnek felel meg. Laconia, sőt egész Peloponnesus lakói eredetileg hellenek, vagy dórok, az atheneiek pelasgok, vagy joniaiak voltak. A görögök minden dór királyt hellennek tekintettek. A Graecia, görög elnevezés sokkal ujabb; Virgil soha sem mondá Graecus; és Varro megjegyzi, hogy e nevezet ismeretlen volt azok nagy része előtt, kikre

*) Ha tudnillik hitelt adunk nekik, mint Ctesias a hinduknak. S.

azt a latinok alkalmazták. Mindazáltal a γραικὸς szó föltalálható Aristoteles Meteorologiájában, Apollodorus Bibliothecájában, és némelly kevés görög könyvekben. Stephanus Byzantinus akkép vélekedik, hogy thessaliaiak hozták e nevet Olaszországba; s valószinüleg Graecus nevü fejedelmöktől, Thessalus fiától vették át. Fréret és Clavier szerint a pelasg nevezet a legrégibb; a hellen pedig legszokottabb. Homer századától kezdve Augustus koráig.

Herodotnál Peloponnesus lakóinak részletes osztályozása fordul elő. Két benszülött nép még akkor is ugyanazon területet lakta: az arcadok, és a cynurok. Az achaeusok soha sem hagyták el Peloponnesust, csak helyet cseréltek. A dórok, aeolok, dryopok, lemniek idegen eredetüek. E hét nemzetségnek legtöbb városai elválásra törekedtek a hellenek tömegétől; s végre a persákkal egyesültek, vagy semleges állást foglaltak el. Csupán ez átalános ismertetést adja Herodot a görög eredetekről. Phoroneus-, Inachus fiáról, vagy Argos első királyairól mit sem szól; nem ismeri ama hosszu származási jegyzékeket, mellyekkel később a régi történelem hézagai betöltettek; alig érinti Danaus, Cecrops és Cadmus érkezését Görögországba: de igen gyakran visszatér a hellen és egyptomi mythologia közti hasonlatosságra; s azon meggyőződésben van, hogy a görögök vallástanaikat és vallási szertartásaikat az egyptomiaknak, vagy phoenicieknek köszönhetik. S gondosan följegyzi a Görögország és Egyptom közt kölönböző korszakokban fönállott kereskedelmi viszonyokat.

A XVI. századtól Kr. e. a X. századig, helyezhető leginkább Deucalion vizözöne, Minos uralkodása Cretában, az Amphictyonok tanácsának megalapitása, Hercules hőstettei, az Argonauták kirándulása, Theba harcza Oedipus fiai ellen, Theseus uralkodása, Helena elragadtatása, Troja ostroma és bevétele, s a Heraclidák különféle vállalatai, hogy Peloponnesusba bejuthassanak. Herodot nem számlálja elő mindez eseményeket; nem is igyekszik időrend szerint adni elő azokat: hanem gyakran hivatkozik rájok. A legjelentékenyebb esemény a XI. század végével, a jonok megtelepedése Kis-Ásiában. Herodot, Strabo, Pausanias előadása szerint, a következő fogalmat szerezhetjük magunknak ez eseményről. Attica, s a szomszéd tartományok népessége nagyon megszaporodott; a Heraclidák betörései ideszoritották a jonok egész népességét, melly kezdetben Peloponnesus tizenkét városát birta. Codrus öt fiai azon termékeny rónaságokat mutaták ki nekik, mellyek az ásiai partokon, szemközt Európával nyulnak el; hova már elhatottak az aeolok: kiket szinte a Heraclidák üztek ki Peloponnesusból. Ezen

Aeolis mellett Attica még mindig gyönyörü, termékeny föld volt, mellynek barbár birtokosait nem vala nehéz meghóditani. A jonok nagy számmal költöztek oda, s jog helyett erőhatalommal igen sok városokat elfoglaltak; mellyek közt később Ephesus és Miletus virágzásra jutottak: és a szomszéd szigetekkel együtt hellen testületet képeztek.

Ez az, mit Herodot a Hesiod és Homer előtti időkről tud. Senki sem fogja valamelly nép évkönyveinek első korszakául tekinteni azt, mellyben Ilias- és Odysseához hasonló két költemény jön létre; a gyönyörü nyelv, a dus költészet az irodalomnak nem első kisérletére mutat, s hosszu előhaladást, több századokon át kifejlett miveltséget föltételez. Azonban mindent összevéve, Herodot-, Thucydides-, a görög történelem első forrásaiban, magában Homerben is csak gyenge s határozatlan adatokat találunk ama dolgokról, mellyek e nagy költőt megelőzték. A nehézség azzal szaporodik, hogy nem egy és ugyanazon népről van szó, hanem több apró, egymás közt versengő, s mindannyi külön államokról: mellyeket mi összevéve a görög elnevezés alá foglalunk, mellyet azok nem viseltek.

A lacedaemonok, Peloponnesus első lakói azt állitják, hogy nem Aristodemus fiai, hanem maga Aristodemus, Hercules ötödik utóda vezette őket oda. Nem sokáig lakták még Laconiát, midőn Argia, Aristodemus neje, két ikret szülvén a világra, nem akarta megnevezni az elsőszülöttet. A delphii oraculum azon itéletet hozta, hogy közösen uralkodjanak; innen van az Eurysthenes- és Proclestől származó spartai királyok kettős sorozata. Herodot a két dynastiának tökéletlen sorozatát adja Plistarchus- és Leotychidesig; elszámlálván egyszersmind a két főnök jogait és kiváltságait. Egyébiránt más hagyományok is szárnyaltak a spartaiak eredetéről, mellyek azokat Persiából, vagyis inkább Egyptomból származtatják; s a történetiró nem mer bebocsátkozni azok vizsgálatába: mert valószinüleg nem remélt tisztába jöhetni iránt uk. Előadja Lycurgus törvényeit, és azon intézvényeket, mellyek szigoruságát bámulja a világ, sokan pedig bölcseségét is magasztalják. A spartaiak történetét leginkább Darius és Xerxes korából tárgyalja bővebben Herodot.

Az argivokról csak azon háboru alkalmával szól, mellyet Cleomenes spartai király ellen viseltek. Hosszabban értekezik Cypselus és Periander uralkodásáról Corinthusban, a VII. és V. századból; s Aegina szigetről, melly a persák betörésekor régi ellenséges indulatát nyilván kitüntette Athene iránt: miért is Sparta, szigoruságát éreztette a szigetbeliekkel, mint kik a persákhoz hajlottak. Kihagyván a meséket,

nem igen sokat mond Peloponnesusról. A messenei háborukról hallgat; pedig ezeket igen érdekesen lehetett volna előadnia.

Herodot azt mondja, hogy az athenciek, mint pelasgok, cranausi nevet viseltek; később Cecrops királytól cecropidáknak neveztettek: ismét később Xuthus fiáról, Jonról, joniaiak nevét nyerték. Cecropstól Codrusig tizenhét királya volt Athenenek, és némellyeket közülök meg is nevez Herodot. Miután Codrus feláldozta magát hazájáért, az athenei köztársaság kezdetben örökös, később tiz, azután egy évre választott archonok által kormányoztaték. Ugy látszik, hogy az archoni méltóság a XII. század végével alapittatott: és innen kezdve egész Solonig, a VI. század kezdetén, több, mint V. századnyi hézag van. Solon elismerte, hogy a legfőbb hatalom a polgárok gyülekezetében központosul; hogy ennek kell határozni a háboru, béke, törvények, adókivetés, szóval az államnak minden nagyobb érdekei fölött: de azt akarta, hogy az illy határozatok egy négyszáz polgárból álló tanácsban készittessenek elő; s a többi hatalmat megosztá a kilencz archon, az Areopagus, és az alárendelt közigazgatási és törvényszéki hatóságok közt. Mindazáltal Solon, mint törvényhozó, nem fordul elő Herodotnál; csak annyiban tesz róla említést, a mennyiben Croesussal jő viszonyba.

Bármilly bölcsek voltak is ez intézmények, halálos büntetéssel lőn fenyegetve minden, ki a fő hatalomra vágyódott. Pisistratus mégis bitorolta azt; s némi ügyesség- és mértékletességgel járván el a dologban, fiaira, Hipparchus- és Hippiasra is átruházta a főhatalmat. Meggyilkoltatván az első, a másik négy évig tartá fön magát: mig az atheneieket a számüzött Alcmaeonidák és Sparta segélye megszabaditá. A számüzött Hippias a persákhoz menekült, s hazája ellen bosszut forralt. E tények részletesebben adatván elő, a köztársaságnak Darius és Xerxes ellen vivott harczaira vonatkoznak.

Pisistratus és övéi a korlátlan hatalmat látszólagosan törvényes formák közt gyakorolták; a nép, mellynek első tisztviselői, örökös főnökei gyanánt hirdették magukat, még szabadságról álmodott, és ennek nevét is hangoztatá: miért is alig hogy a Pisistratidák megbuktak, jogaiba visszahelyeztettek. Clisthenes, az Alcmaeonidák hatalmas családjának feje, négy helyett tiz törzset alapitott; mellyek mindenikéből ötven tag választatott a senatusba, melly a törvények készitésével vala megbizva. A gyülekezet ekkép ötszáz polgárból állott, s a hatóságok és alsóbb tisztviselők száma a négyes számnak a tizeshezi arányában szaporodott. Harminczkét év alatt, 510 és 478 közt, bámulandó előhaladást tettek Atheneben a közigazgatásnak minden ágai, ugy szinte a

politikai, katonai s irodalmi észtehetségek. Ezek közt nevezi Herodot Miltiadest, Themistoclest, Aristidest, a marathoni, salamisi, plataeai, mycalei hősöket. Solon halálától kezdve tehát az athenei évkönyvek, azt lehet mondani, tökéletesen előadatnak Herodotnál; s ez legszebb része a görög történelemnek, nem csak a harczias vállalatok, hanem a művészetek, és a szabadság édesebb, tartósabb és tiszteletre méltóbb emlékeinek tekintetében is.

A mi történetirónk nem sokat foglalkozik Boeotia s Thessalia régiségével; nem hozza szinre a thebaiakat és az emlitetteket, midőn nincsenek egyetértésben a barbarokkal, s nem kell megirni azok leveretését, valahányszor az atheneiek-, vagy phocisiakkal szembe szállani merészeltek. A thebaiak pártolták a bitorló Pisistratust; magukra hagyták a spartaiakat a Thermopyláknál; a persákkal együtt legyőzettek Platacánál. Sokkal több gondot fordit ásiai Joniára, Miletusra, és Samos szigetére. Miletus kormányzója Histiaeus vala, ki a többi jon és hellesponti főnökökkel a Darius által a Dunán veretett hid őrizetére rendeltetvén, annak lerontását megakadályozta. Később a dicsvágyó udvaronczból lázadó vált: vejével Aristagorassal, ki őt Miletus kormányozásában követte, föllázitá a joniaiakat; hiában sürgette Aristagoras Sparta s Athene segélyét, és csábitá el az utóbbi várost: a thrákok elleni csatában elesett; Histiaeus pedig Artaphernes persa hadvezér által legyőzetvén, a keresztfán végezte életét. Egész Jonia kemény szolgaságra jutott ez által. E háboru, mellyet csak Herodot ád elő minden részleteivel, előjátékul szolgált arra, mellyet Darius és Xerxes a sajátképeni Görögország ellen kezdett, s mellynek folytán a persák szolgálatában állott joniaiak elárulták ezeket, midőn a győzedelem a görögök részére hajlott.

A szerző mellékesen Macedoniáról is ád némi ismereteket. Mellőzi az első királyokat: és Perdiccassal kezdi, ki a hetedik század vége felé uralkodott. Amintastól született azon Sándor, ki Mardonius nevében fölszólitá az atheneieket, hogy Xerxesnek vessék alá magukat, és ki később a persákat elárulván, néhány órával a plataeai ütközet előtt értesité Aristidest arról, a mi a persák táborában és tanácsában történt. Ez előadásokban a macedonok eredetileg görögöknek tekintetnek.

Jóllehet élete felét déli Görögországban töltötte, semmi tanulságost sem hoz föl e tartományról: mellyre mégis Görögország neve kiterjedt. A romaiakról épen semmit sem látszik tudni, kik már akkor, 478-ban, városuk alapittatásának 275-ik évét számlálták, s kiüzték a Tarquiniusokat ugyanazon időtájban, midőn az atheneiek a Pisistrati-

dákat kergették el. Siciliának azonban több városait megemlíti; illyenek: Agrigent, Gela, Syracusa, Zancle. Tudja azt is, hogy Doricus, Cleomenes spartai király testvére, Heraclea városát akarta alapitani Siciliában; hogy menekvő samosiak csalárdul elfoglalták Zanclet; hogy görögök alapiták Gelát, stb. Syracusában fogadta Gelo Sparta s Athene küldötteit, kik segélyt kértek tőle, mint szinte görögtől, a persák ellen. Föltétel gyanánt kikötötte, hogy a görög sereg fölötti parancsnokság reá bizassék: de ezen kérése megtagadtatott. Ő tehát három hajót szerelt föl a hadi mozgalmak szemmel tartása végett, olly megbizással, hogy ha a görögök győznek, térjenek vissza Siciliába, ha pedig a persa király lenne a győztes, hódolatát vigyék meg neki. Gelo ugyanazon nap győzte le a carthagoi Hamilcar seregeit, midőn a görögök a persák fölött diadalmaskodtak Salamisnál. . . . . Pedig Sicilia megérdemlette a figyelmet: melly akkoriban, hasonlóul Görögországhoz, temérdek apró államokra oszlott, minden szövetséges kötelék nélkül, mellyek szüntelen versengettek egymás közt; sőt a carthagoiak részéről is fenyegettetének. Sicilia népessége naponkint gyarapodott, és müveltsége fejlődött: egyesült erővel egyensulyt tarthatott volna Peloponnesus- és Atticával; mellyet ha területre nem is, de jóllétre nézve kétségkivül meghaladott.

Már ezen anyag is bőséges tárgyat szolgáltathat Herodot kilencz könyvéhez; s ő még ezen fölül költeményekkel szaporitá azt. Ő hitt az oraculumok-, előérzetek-, a mythologiai istenségek hatalma-, s ezek befolyásában az emberek sorsára: ámbátor leginkább neki állott hatalmában, az ő természetfölötti legendájok eredetét kimutatni; s jól tudta, hogy Görögország majdnem egész vallási rendszerét Egyptomnak köszöni. Olly nagy fontosságot tulajdonit a jóslatok tudományának, hogy midőn valamelly jósról emlékezik, mindent előhoz, mit csak róla az emberek mondtak, vagy képzeltek. Egy felvilágosodott, szorgalmas férfiut illy csalódásokba merülve látni, tanubizonysága azon befolyásnak, mellyet a nyilvános intézmények és társadalmi szokások az elmékre gyakorolnak. Ha azt tennők fel róla, hogy maga sem hiszi az általa hirdetett tévelyeket, a legnagyobb képmutatónak, következőleg becstelen irónak kellene őt tartanunk. Plutarch őt nagyon igazságtalanul, gonoszlelkünek tartja; holott e vád távolról sem illeti meg őt.

Az okokat, miért vegyült mese a történet közé, nem nehéz kimutatni. Első helyen állnak a gyermekkorban beszivott babonás vélemények *);

*) Vagyis az iró bálványozó, pogány hite, melly maga épen a legnagyobb babona, s ennek forrása. S.

tovább az élénk képzelődés, melly a költemények olvasásából nyeri táplálékát, s a regényes kalandok után mohón vágyódik. — Midőn az emberi értelem nem fejlődhetett és érlelődhetett a szemléletek, elemzések és összehasonlitások rendszeres sorozata által, az oktatás csupán mesékbe burkolva terjedhetett, mellyek annak korlátokat szabtak, és megmásiták. Ezenkivül még Herodot előtt a történeti ismeretek egyedül költeményekbe foglalva ábrázoltattak, vagy pedig mesés prosában adattak elő. Most már igen jól meg tudjuk különböztetni a történetet a regénytől: akkoriban csak egy neme létezett az elbeszélésnek, melly a történeti adatokat összekeverte a csudás mondákkal, s a népregéknek is hitelt szerzett az által, hogy határozott és valódi eseményekkel hozta kapcsolatba. Száraz évkönyvek, minőket a józan kritika kiván, nem nagy tetszést arattak, sem a görögöket el nem bájolták volna az olympiai játékok alkalmával.

Végre tekintetbe kell vennünk azt is, minő forrásokból merithetett Herodot. Ő igen kevés irott kutfőkre tehetett szert; még az ő korához olly közel eső görög-persa háboruk tekintetében sem használhatott irott jegyzeteket. Hivatalos jelentések és naplók nem voltak szokásban: valamelly esemény leirása csak röviden, és igen kevesekkel közöltetett; az emlékek a dicső vállalatoknak inkább csak anyagi körülményeit világositák föl. A részletek élő szóval hagyományoztattak át, egyesek meg nem fontolt tanuságtételei, vagy bizonytalan közhir utján. Távoli, vagy igen régi eseményeket illetőleg kevés hitelt érdemlő adatokkal kellett beérni a történetirónak. Még a legközelebbi század eseményei is olly távolban állnak tőle, hogy a nagy Cyrus élete- s halálára vonatkozó hagyományok közül is alig tudott valami határozottat kipuhatolni. Ha Herodot tépelődő s kérlelhetlen kritikus akart volna lenni, hihetőleg nem tudta volna elhatározni magát történeti könyv irására, vagy pedig munkája, egy negyedét tenné a létezőnek: a mi csak veszteség lett volna ránk nézve; mert mind a kilencz könyv, még századának képzelgéseit és hibáit sem véve ki, jelenkorunk oktatására szolgál. Igen érdekes dolog annak tudása, hogy az akkori legmiveltebb népnél mennyire mehettek a szellem tévedései, s mi adott táplálékot a nép hiszékenységének; és senki Herodotnál jobban nem tüntetheti elénk e hiu ábrándokat: minthogy ő maga is részt vett azokban. A mit ő maga megvizsgálhatott és hitelesithetett, azt nagy gondossággal tevé, s egész őszinteséggel bevallja. Neki köszönhetjük az akkoriban ismert sok népek hü rajzát: s ezek teszik munkájának legpontosabb és érdekesebb részét. Figyelmét ritkán kerülik el a nagyobb

hibák; s midőn oka van valamelly részletek iránt kételkedni, rendesen a magáéval együtt bennünk is fölkelti a kételyt.

Mi tehát neki köszönhetjük majdnem mindazt, a mit igazat és költeményt, bizonyost és bizonytalant az őt megelőző időkből tudunk. Az ő agyában fogamzott meg a szerencsés eszme, hogy a görög-persa háborunak rámájába befoglalja az egyptomiak, medusok, szittyák, lydiaiak, és a föld három részének egyéb barbár, vagy mivelt népeire vonatkozó történeti okmányok nagy részét.

A munkának átalános tervezete lehet oka, hogy a görög nép régiségére, s a persa háboruk előtti évkönyveire vonatkozó adatokat összefüggés nélkül, szétszórva hagyta: ennek mellőzésével azonban talán ez a legjobb elrendezés, mellyet egy történetiró választhatott arra nézve, hogy először gyüjtsön egybe olly különféle anyagokat; s összefüzvén ezeket, az olvasó figyelmét a tárgy egysége s a részletek változatossága által kösse le. Gyakran a legérdekesebb előadást hirtelen aprólékos anekdotákkal szakitja félbe. Kezdetben igen kellemetlen hatást szülnek az emberben e kitérések; végre azonban megelégedést nyujtanak az okozott türelmetlenségért. E mesterséget fölhasználták az ügyes elbeszélők. Egyébiránt olly nagy a természetesség müvében, hogy a mesterkéltségnek még csak nyoma sem látszik; s ha ebben áll a müvészet tökélye, ugy őt mindenesetre a legjobb irók közé sorolhatjuk.

Az egyszerüség és kellem Herodot előadásának sajátja: s bátran elmondhatjuk, hogy ő teremtette a történeti irmodort; s az emberi viszontagságok előadásában helyes mértékben alkalmazza a költészettől átvett szineket. És az ő müvét mindenekelőtt nem a történet tanulmányozása, hanem a végett kell olvasnunk, hogy a történetirás mesterségét megtanuljuk. Az irmodor alatt nem csak az előadást értjük, hanem a beszéd szinezetét, a gondolatok, rajzok és érzelmek jellemét. Tacitusnak kétségkivül mélységesebbek eszméi; Titus Livius szinezése élénkebb; egyik is, másik is sokkal erőteljesebben fejezi ki erkölcsi s polgári észrevételeit: de Herodot mindenekelőtt az elbeszéléshez ért. Nem könnyü mesterség; mellyre nézve őt senki sem haladta meg. A kerekmondat még akkor nem volt ismeretes: nem is lehetett olly korban, mellynek még szabályokba foglalt nyelve nem volt, sem a grammatikáról fogalommal nem birt. Innen van a sok mondat befejezés nélkül; s a mondat szerkezete még csak nem is okszerü: s mégis olly nagyon tetszik. A szerkezetben mintegy ösztönszerüleg a jó hangzást keresi; s ugy látszik, néha a körmondatot is sejti: azonban nem tudja,

mire való a szép szavak és phrasisok összeillesztése. Semmi által sem hagyva magát akadályoztatni, sem uralkodói hangot, sem álbókokat nem ismervén, egyszerüen kimondja a dolgot: a kenyeret kenyérnek nevezi; s abbeli félelmében, hogy talán nem értették meg, ismétléshez folyamodik, és a melléknevet nem mindig egyezteti meg a főnévvel.

Ámbátor Herodot a legrégibb világi történetiró, az ő előadásai csak a hozzá közel eső korszakra nézve igényelhetnek eredetiséget, vagyis a persák és görögök közti háborut illetőleg. S ő annyira kiterjeszté kutatásait, és néha olly pontos volt a fürkészésben, hogy valósággal a legtöbb népek állapotának átalános rajzát nyujtja nekünk a K. e. 478. évet megelőző századokból. Azokat, kik Ásia éjszakkeleti, s Europa éjszaknyugoti részeit lakták, nem ismerte, sem Chináról fogalma nem volt; alig sejt valamit a scandinavok- és celtákról, kiknek nevét mégis említi. Asia s Europa egyéb tartományaira, s Afrika éjszaki részére fordítá leginkább figyelmét: s a mi legfontosabb, ezek intézményeit és szokásait irta le.

Az ő idejében egy részről Libya- s Aethiopiában, más részről pedig Scythiában, az euxini tenger partjain, egészen a kaspi tengerig, nagy számu bolygó népek laktak még; mellyek közül számosabbak voltak a nomádok, mintsem a pusztán vadászatból élő népek. Ugy látszik, ekképen kezdődtek a társadalmak; minthogy ezen népek már társadalomban éltek. A mennyiben itéletet hozhatunk rólok, az egyének és családok emez egyesülésének belső kötelékei igen szorosra valának füzve: de soha sem szüntek meg a harczok közöttük; ugy hozta ezt magával a szokás és szükség. Olly népek, mellyek mindegyre változtatták lakhelyeiket, a korábbi birtokfoglalónak jogát el nem ismerhették, s majdnem minden vándorlásuk ellenséges szándékkal volt összekapcsolva. Kiirtották, elüzték, vagy meghóditották a letelepült népeket, mellyek nem voltak képesek ellentállani nekik; vagy pedig kizsákmányolták, és megadóztatták őket. A földmiveléshez fogott népeknél az előbbi nomád állapotbeli szokások nyomaira találhatni. Illyen például a kiirthatlan hajlam, fegyveres kézzel foglalni el egymástól a birtokot, és a hóditásvágy: a helyett, hogy jogos uton szereznének valamit; ugy szinte a betörések- és csatákbani gyönyörködés, inkább, hogy sem illyet az ipar müvei fölött éreznének.

A mivelt népek Herodotnál három osztályba sorozhatók; az első osztálybeliek tágas birodalmakat képeznek, ugymint: Egyptom Sesostris, Assyria Semiramis, Persia Cyrus és utódai alatt; mindannyi monarchiai államok: illy nagy kiterjedésü köztársaság nem is találtatik.

Következnek a kisebb országok, vagyis inkább tartományok; minők valának 478 előtt Lydia, Phrygia, Macedonia, de még Thessalia s Boeotia is a királyok kormánya alatt. A harmadik osztályba tartoznak az egyes városok csekély területtel, ugymint Attica, Laconia, Argolis. A mesés időkben e városok is fejedelmek által kormányoztattak; de már Herodot előadásának vége felé Görögországban többé, vagy kevésbbé köztársasági alkotmányok divatoznak. Féltékenyek levén önállóságukra, nem képeznek egy államot; s mielőtt egyesülnének, kölcsönös versengésben élnek egymással. Azonban a szövetségi rendszer csirái már le vannak téve az Amphictyonok tanácsában, az olympiai játékok közös megtartásában, és a delphii oraculum közös tiszteletében. Azonban Herodot koráig a szövetségi rendszernek sem tartósságát, sem előnyeit nem voltak képesek biztositani maguknak a görögök: s midőn azt később tökéletesiteni akarák, már késő volt. A joniai városok Ásiában maguk is törekedtek időnkint egy testületbe állani; részint maguk közt, részint a többi Görögországgal: de soha sem érték el czéljokat, sem azt állandóan nem keresték. Másnemü viszonyok keletkeztek a különféle városok által alapitott gyarmatok irányában; s jóllehet az illy kapcsolat nem igen szoros, mindazáltal a görög államok hatalmának föntartására s fejlesztésére szolgáltak. Mi a déli olaszországi és siciliai városokat illeti, ezek szövetkezése esetleges dolog; annál gyakoriabbak köztük a versengések.

A belkormányzást illetőleg, a legelső szembeötlő tény az egyéni állapotok tekintetében a rabszolgaság, mellyre a lakosság egy része kárhoztatva van. Könnyü belátni, hogy csupán az erőszak kényszeritheti egyik embert, szolgájává lenni a másiknak; s ennek oka a háborúban rejlik. Herodot feltünteti előttünk a rabszolgaságot Egyptomban, Persiában, egész Ásiában és Görögországban; megnevezi a helotákat, minden egyéb felvilágositás nélkül. E szerencsétlenek Helos lakóinak tartatnak Laconiában, kiket a spartaiak juttattak szolgaságra: azonban e szolgaság talán nem volt tökéletes. Annyi igaz, hogy a spartaiaknak tulajdonittatott a rabszolgaság behozatala Görögországba; az atheneiek pedig azt szelidíték. Az igazság, méltányosság, és a józan politika annak eltörlését kivánta volna: de az a régi társadalmak szervezetének kiegészitő részét képezte, mellyekben a szabad egyének közti fokozat általános volt. Herodot e fokozatokat is leirja a persák- és egyptomiaknál, hol a legmunkásabb és leghasznosabb mesterségek a társadalmi lépcsőzet legalsóbb fokára szorittattak; a többi országokban nemesek-, és plebejusokból álló két osztály létezett. A jog-, sőt rangegyenlőség is

a görög városok törvényei által átalában szentesitve volt; s az egyenlőtlenség csupán természetes, és változó okokból származhatott, minők: a gazdagság, észtehetség, erény, és szolgálatok. Aristides és Themistocles alacsony sorsban születvén, a legelső méltóságokra emelkedtek. Némelly államokban, és bizonyos időben, a közhatalom gyakorlatában a census aránya-, vagyis a jövedelem, vagy adózás mennyiségéhez képest vehettek részt a polgárok; s a családok csak addig élvezték a magasabb tekintélyt, mig azt megérdemlették. Egyedüli örökös tisztviselők a köztársaságokban a spartai királyok voltak.

A nők különös állapotáról alig tesz említést Herodot. Ásiában igen sok volt a rabszolganő; a többiek szabadsága pedig fölöttébb korlátozva volt. Sparta tisztelte a nőket; Athene szigoru törvényeknek vetette őket alá, mellyek hatálya csak később mérsékeltetett a szokások által. A Herodot által felhozott származási jegyzékekből kitünik, hogy az unoka gyakran nagyatyja nevét viselte: ugy hogy két névvel több nemzedékek beérték, ha csak az elsőszülött kiskoruságában nem halt el; testvérének hagyva az elsőbbségi jogot: ki talán anyai nagyatyjának, vagy valamelly rokonának nevét viselte.

Herodot némelly nagy családok származási jegyzékén kivül, nem hagyta figyelem nélkül az egyes népeknek törzsekre, s az emberi-nemnek különféle ágakra felosztását sem. Nevezetesen megkülönbözteti a libyai, és szittya fajt; a többieket pedig a vándorlások, gyarmatok, és hóditások által okozott vegyületből eredő bonyodalomban hagyja.

Az egyéni szabadság sem a királyok alatt, sem a köztársaságokban nem birt nagy kiterjedéssel: sem állandóul biztositva nem volt; ennek rovására növekedett mindenütt a fő hatalom: lett légyen bár a fejedelem kezében központosulva, vagy a népgyülések által gyakoroltatott. A béke, az ipar gyarapodása, a személyes biztosság, a tulajdon sérthetlensége-, s az értelmi és lelki tehetségek szabad használatának eszméjét keltette föl, és annak szükségét éreztette. A háboru természetes ellensége a szabadságnak; ez a fejedelmet és nemzetet rendkivüli szükségbe sodorja, melly a legjogosabb egyéni érdekek feláldozását is kivánja, és szigoru törvényeket idéz elő, a hatalmat fenyegető állásba helyezi, s a városok keblébe ülteti át a korlátlan tábori kormányt. A fegyveres vándorláshoz olly közel eső korszakban tehát, midőn a fejedelmek csupán harczias vállalatokban kerestek dicsőséget, midőn az apró népek szüntelen czivódtak egymással, s legfölebb a közös ellenség ellen egyesültek, igen bajos dolog volt, megőrizni az állam minden tagjainak egyéni jogait. Azért Herodotnál is láthatjuk, hogy igazságos

és jólelkü királyok, miután fegyverhez kellett nyulniok, zsarnok parancsolókká, s vérengző elnyomókká váltak: népetlenekké tevék birodalmuk városait, kipusztiták a családokat, elragadák a népektől szorgalmuk gyümölcsét, és ragadomány által akasztók meg a köz- és magánjóllét folyamát. Különféle formák és nevek alatt szintolly kegyetlen zsarnokság uralkodott a köztársaságokban: nem elégedtek meg azzal, hogy mindenki fölkeljen a haza oltalmára, de a hizelgők még ahhoz is szoktatták a népet, hogy saját szeszélyét a közjó igényének tekintse; s rémitések és gyanusitások által még gonoszabb igaztalanságokra is ösztönözték: kárhoztató itéletet csikartak ki tőle Miltiades, számüzési rendeletet Aristides ellen; s végre elhitették vele, hogy a közjó biztositásának egyedüli eszköze, ha senki sem érezheti magát biztosságban. E régi harczokból erednek a kárhozatos csalódások, mellyek annyi századokon át megörökiték a bosszantásokat és zavargásokat. A görögök az első ismeretes nép, de nem egyedül ők azok, kik a polgári jogok elvesztését kárpótolva hitték a politikai jogok élvezete által; és szabadoknak képzelték magukat, mivel a szabadságot fölforgató határozatok hozatala hatalmukban állott.

A társadalmi egésznek elemeit nem csupán egyének képezik: ezeknek tartós egyesülése csupán az anyagi termékek által képzelhető; s e termékek bősége, különfélesége és tökélyre vitele nyujt zsinórmértéket valamelly nép haladásának és jóllétének megitélésében. Ha azt keressük Herodotnál, hogy minő dolgok azok, mellyeket a régi népek hasznukra tudtak forditani: ő három rendbeli adatokat hoz föl. Először is a termeléssel foglalkozó néposztályt említi meg. A rabszolgákra nehezedett a munkának legnagyobb része; a szabad népesség alsóbb osztályai szinte részt vettek abban, bizonyos kézi-mesterségek gyakorlata által. Némelly részleteket találunk nála az akkoriban divatozott mesterségeket illetőleg, minők a földmivelés, bányászat, épitészet, hajózás, fegyverek, eszközök, butorok, ruhák készitése. Végre leirja magukat a termékeket is; ide tartoznak nem csak azon borzasztó épitmények, mellyek Babylon-, és még inkább Egyptomban annyi karokat kifárasztottak, s annyi kinceket emésztettek föl, hanem sok közhasználatu tárgyak is, mellyeket vagy a természeti szokások, vagy a polgári s vallásos intézmények, vagy nagyszerü hadi vállalatok vettek igénybe. Például a legkisebb részletig leirja Xerxes seregének fegyverzetét, s néhányat az eszközök közül, mellyekkel elláttatott; megragadta az alkalmat, említést tenni a pénzösszegek-, adómennyiség-, és fogyasztási jegyzékekről. Néha ugyan tulment a valódi mértéken: azonban a na-

gyitás- és tévedésnek is megadva a magáét, az ember bámulja a rendkivüli bőséget, a napi tévelyek és nyomor közepette. Kétségkivül ez volt a legmagasabb fok, mellyre lehetséges volt eljutni az akkori gazdászati rendszer, tudnillik a rabszolgák, testi erők alkalmazása, és a dolog elleni előitéletek mellett. A mezei s kézmüipar, sőt a kereskedés is, már igen sok akadályokat legyőzött, s annyira megszoritott tevékenysége fejledezni kezdett. A földbirtok bizonyos része nagy hasznot nyujtott; némelly mesterségek tökélyre vitettek, a mennyiben a tudományok akkori állapota engedé; s a kereskedés által meggazdagodott phoeniciek példája a görögöket is hasonló vállalatokra ösztönzé. Általában mégis a nyert készitett, vagy behozott termékek nem annyira a valódi élvezeteket szaporitották, s a közélet szükségeinek feleltek meg, mint inkább a gőg és diesvágy kielégitésére szolgáltak. Az első társadalmi osztályokat kivéve, a nép nagyobb részénél hiányzottak a hasznos és kellemetes tárgyak, mellyek mi nálunk mindennapiakká, sőt szükségesekké is váltak.

Az egyének- és tárgyakhoz alkalmazvák a politikai intézmények; mellyek ismét két osztályba sorozhatók. Némellyek elkerülhetlenül szükségesek, annyira, hogy azok nélkül a népség csupán tömeg volna, nem pedig sajátképen ugy nevezett állam. Mások pedig mellékesek; és ezek hiánya tökéletlenné teszi ugyan a politikai rendszert, de annak létét nem veszélyeztetheti. Az előbbiek közé tartoznak a hatóságok, törvények, fegyverek, pénzügy. Herodot három kormányformát különböztet meg; mellyek előnyeit és hátrányait persa urak által vitattatja meg. A magasabb osztályok befolyása szintugy a királyok udvaraiban, mint a köztársaságok kormányzatában, igen is szembeötlő: s a főhatalmat majd mindenütt magukhoz ragadni törekednek; minekik csak kevés városokban, és rövid időre sikerül. A szabad emberek természeti egyenlőségének érzete uralkodik az egész régi történetben; s folyton egy nemzeti monarchiai, vagy köztársasági rendszerre vezet vissza: sajátképen ezen két kormányformát találjuk Herodotnál. A királyi hatalom egyedül csak a hadjáratok alkalmával tünik föl korlátlanul; egyébiránt pedig a törvények, szokások, közvélemény, a főurak kiváltságai, a papok tanai, vagy fenyegetései által korlátoztatik: ugy szinte az által is, ha a birodalom fölöttébb kiterjedt, és annak központbóli kormányzása igen sok akadálylyal jár. A fejedelem satrapák közt osztá el az országot, kiktől nem kivánt egyebet hódolat- és adófizetésnél: az illy felosztás azonban elgyengitvén a monarchiát, és azt veszélynek tévén ki, midőn a kormányzók függetlenségre törekedtek, az alattvalóknak sem hozott hasznot; s az ásiai népek örökös elnyomatását eredmé-

nyezte, mellyek ekképen a személyes jogoknak nem csak élvezetét, hanem ismeretét is elvesztették. A joniai városok, a mint egymás után a nagy-király hatalmába estek, hasonló bánásmódban részesültek; s ez annál keményebben nehezedett azokra, minthogy leggyakrabban saját kebelökből választott kormányzók tolattak rájok, kik kezében a hatalom magán-ellenségeskedések eszközévé vált.

A görög köztársasági alkotmányok a népnek tarták fön a törvények-, és a főhatalom egyéb tényeinek szentesitését; néha pedig bizonyos közigazgatási, s törvénykezési tisztségek gyakorlatát is, mellyekkel bizonyos egyéneket kellett volna felruházni. A hatalom, mellyet nem a nép gyakorolt, több rendbeli tisztviselők közt van felosztva, kiknek neve és hatásköre az idő és hely szerint változik, és a pontosan meghatározott rendszer hiányát érezteti. Jóllehet az illy intézmények rendesen elnyomták a botrányos visszaéléseket, és a hatalomnak erőszakos tulkapását: azok tökéletlenségét mégis a zavargások és gyakori bitorlások eléggé bizonyitják.

Azon népeknek, mellyekről Herodot szól, polgári és büntető törvényeiről, igen keveset tudunk, jóllehet itt-ott több rendbeli intézkedéseket fölemlit. Azonban a természeti morál szabályai többé, vagy kevésbbé minden törvénykönyvekben ismételtetnek, mellyek tárgyát a családok rendezése, az örökség, a tulajdon, és csere képezi. Mindegyik nép saját szokásai, és különös hagyományai által módositott szabályokat ád ahhoz. A büntető törvények sokkal változatosbak és jellemzetesbek: s a büntetések kegyetlenségéről itéletet hozhatni az erkölcsök kegyetlenségére. E részben a régi miveltség csakugyan nem nagy előhaladást tanusitott: a halál kimélet nélkül, és pazarul alkalmaztatott; kinzások- és hosszan tartó szenvedésekkel sulyositva. Gyakran be sem bizonyult büntények, az emberiség szent törvényeit lábbal tapodó kegyetlenségek által büntettetének. A harczias szokások táplálták a hajlamot e vérengző kegyetlenségekre, s azoknak borzalmaira fátyolt vetettek.

A Herodotnál leggyakrabban előforduló látvány a háboru, s következőleg azon fegyveres hatalom, mellyet a politikai intézmények harmadik ágának tekinthetünk. A monarchiákban, ugy látszik, semmi törvény sem szabott határt a besorozásnak, melly egészen a fejedelem akaratától függött. Miután Xerxes egész szigorral néptelenité el a gazdag, vagy szegény, előkelő, vagy alsóbb rendü családokat, s katonáit erőszakkal hajtatta a harczba, mint a teherhordó állatokat: csuda-e, ha ezen rabszolga csoport megveretett? Hogy valamelly nép győztes

lehessen, nem kell megijednie az ellenségtől. Már azelőtt Darius sokkal vitézebb seregeket alkotott össze; de ezek sem voltak képesek diadalmaskodni a szabad népeken. Egész Cyrusig kell visszamennie annak, ki a persák közt rettenthetlen és győztes csapatokat akar találni. Görögország legszebb példáját nyujtja egy valóban nemzeti erőhatalomnak: saját tüzhelyeik és hazájok függetlenségének védelmére fölfegyverzett polgárok azok. A spartai harczosokat Plataeaenél kisérte legelőször egy csapat helota; azonban a görög államok közt szokásban volt, szabad embereket fegyverezni föl, nem pedig kalandorokat, szolgákat, vagy zsoldosokat *). Minden törzsnek legtiszteletre-méltóbb családjaiból kerültek ki a legjobb harczosok. A hadi szolgálat nem volt valamelly különös, és állandó foglalkozás; szükség esetére mindenki osztozott a veszélyben, és a dicsőségben: a hadsereg azonegy volt a polgársággal. Hihető, hogy az illy intézkedés kielégithette a népeket, mellyek egyedül önvédelmökre szoritkoztak; minden más rendszer veszélylyel fenyegette volna a köztársaságokban a belszabadságot, s megörökitette volna a hadi állapotot. A ki nem akarja magasztalni az igazságtalan, habár sikerült megtámadásokat, és a rablást, melly hóditásnak szokott neveztetni, az meg fogja engedni, mikép 478-ig, a legjelesebb hősök, kiknek dicsősége szintolly tiszta, mint ragyogó, azon polgárok voltak, kik győzelmet arattak Marathonnál, meghaltak a Thermopyláknál, és Salamis, Plataeae, Mycale mellett Ásiának egyesült ereje fölött diadalmaskodtak. A persák nem mertek többé a tengeren mérközni a görögök-, főleg az athenieiekkel; kik igen gyorsan váltak félelmesekké a háboru e nehéz nemében. Annyi igaz, hogy a haza és szabadság buzgó szeretete minden társadalmi szükségeket kielégit, a melly mértékben azok növekednek. E mellett megemlitjük még, hogy benső leg igen ritkán folyamodtak erőszakhoz a görög államok: és a hatósági nem nagy számu tisztviselők és poroszlók, képesek voltak föntartani a rendet **); nagyobbszerü kül- vagy belveszélyek alkalmával, a polgá-

*) Hogy ez meddig volt szokásban, megmondja többi közt Isocrates. L. a 233. lapon. S.

**) Azaz: hogy e renddel megférőnek találtatott ollykor a legborzasztóbb kicsapongás, és égbekiáltó igazságtalanság is; minőket például Plutarchus emlit, többi között Amator. narrat. (Xylander fordit.) III. stb; hol a leányaitól iszonyu módon megfosztott atya hiában keres igazságot Spartában. „Tandem cum nihil ageret (midőn semmire sem menne), per mediam discurrit urbem, manusque ad Solem intendens, ac rursum terram iis feriens, evocavit Furias, ac sibi denique mortem conscivit.“ Illy esetek ott, és más görög államokban nem voltak ritkák. De azért a rend nem zavartatott meg: a gyilkosokat sem bántotta senki. S.

rok buzgalmához folyamodtak. E buzgalom lankadhatott, vagy ferde irányban működhetett volna; de erkölcsi erőszak használtatott annak irányzása-, felvilágositása- és fentartására.

A közjövedelmek és költségek rendszere, az állam fentartására szükséges intézmények negyedik ágát képezi. A jövedelmek vagy az állam számára fentartott javak haszonvételeiben állnak, vagy a személyek-, és tárgyaktól vett adónemekben. Az egyptomi és persa királyok példájára, kik sok javadalmak birtokát tartották fön számukra, a görögök is jónak látták, városok-, templomok-, és egyéb intézményekhez ingatlan javakat kapcsolni, mellyek jövedelme bizonyos költségekre fordittatott. Az athenei köztársaság a bányászati jogot adta el; más városok hasonló jövedelmeket huztak. Ez által kevesbedett az adó, vagy néha egészen is elmaradt, és csak rendkivüli szükségekre hajtatott be. A háboruban nyert zsákmány egy része az állam nevében foglaltatott le áldozatok-, vagy vallásos alapitványokra. A legyőzöttekre vetett adó a polgárok könnyebbségére szolgált: de még ennél is jobban a kiadások mérséklése. Midőn háboruról volt szó, semmi sem kiméltetett; hajóhad, seregek, élelmezés, nem hiányzottak: de annál kevesebbe került a közigazgatás; először azért, mivel a közintézmények legnagyobb része saját magán-alappal birt, továbbá, mert a vagyonosbak saját költségökön álliták ki a látványokat és ünnepélyeket, s végre mert igen nagy tisztelet volt összekapcsolva a közhivatalok viselésével, mellyek az illetőknek hasznot nem hajtottak. Évenkint szigoru számadás alá vétetett a közvagyon kezelése; a megtakaritott összegek félretétettek; az állam nem adósodott el: „nem volt benne azon vágy, hogy meggazdagodjék, sem más fényüzést nem ismert a diadalok által fentartott szabadság fényénél.“ Az adó nem vettetett ki tulságosan a monarchiákban, és csak háboru esetében volt érezhető. Birodalmának husz tartományából Darius nem huzott többet kezdetben, az előkelő lakosok által ajánlott összegek felénél; de midőn Egyptomot alávetvén, Scythiát és Görögországot is meg akarta hóditani, midőn fia Xerxes megujitá ez őrült vállalatokat, többé nem szabott határt a zsarolásoknak; a szükség, vagy szeszély ugy hozván magával, a kormány jogot tulajdonitott magának, rendelkezni az egyesek vagyonáról, megsérteni a tulajdont, elfogyasztani minden terméket: ez többé már nem volt társadalom; s az állam neve alatt mindent elnyelő zsarnokság uralkodott.

A régi népeknek egyéb politikai intézményei, néhol, és némelly helyeken és korban, a lényeges intézményekkel egyenlő, vagy ezeket meghaladó hatalomra vergődtek föl; miért is a társadalmi állapothoz

kell számitanunk a jótékonysági, iparos, oktatási, és vallási intézményeket is.

A jótékonysági intézkedések legkisebb részt foglalnak el a régi történelemben. A rabszolgai állapot a népesség igen nagy részének élelmezését a gazdákra háritván, a köz könyörületre szorult lakosok számát csökkenté. A kormányok által foganatba vett munkák, és nagyszerü hadi vállalatok nagy számu egyéneket foglalkoztattak. Némelly törvények mégis gondoskodtak az egyesek szükségeiről, és kijelölték azokat, a kik segélyre tarthattak számot; igy például az athenei nép teljesitett illy kötelességet egy-két erényes polgár gyermekei iránt. Egy más neme az esetleges jövedelmeknek volt, midőn előkelők és fejedelmek, önszántukból pompás ajándékokat osztogattak. Végre a vendégszeretet, és a temérdek magán-javadalmak fölmenteni látszottak az államokat a közigazgatás ezen ágának kiterjesztésétől, mint ez az ujabb korban szükségelteték. Az egyptomiak-, görögök- és persáknál találhatni köz szállodákat az idegenek, utasok és más hontalanok befogadására. Mindez az ügyefogyottak számát tetemesen csökkenté.

Herodot kimutatja terjedelmét és fontosságát az Egyptom-, Babylon-, Persia-, s Görögországban a nép költségén, és a kormányok javára foganatositott munkálatoknak. Templomok, paloták, fellegvárak, országutak, csatornák, kapuk, bástyák, sirhalmok, pyramisok találtatnak minden lépten-nyomon. A magán-szorgalomnak sem kedve, sem módja nem volt volna illy munkálatokra vállalkozni; hanem a mit akart és tudott vala foganatositni, azt bizonyára kisebb költséggel és nagyobb tökélylyel végzendette. Azonban az államok által megrendelt és fizetett illynemü nagyszerü épitményekből mindig több haszon, mint kár eredt; mert mind a mellett, hogy a munkások száma tulságos volt, a müvészetek előhaladását siettették: s midőn nem egyedül a pompára voltak szánva, a városok védelmére, s a birodalmak jóllétének előmozditására szolgáltak.

Nem tudjuk, az egyptomiak mint nevelték gyermekeiket; valószinüleg különféle mesterségekre tanitották őket: mellyek nem érték ugyan el a tökélyt e régi nép közt, hanem az éghajlat és terület különös szükségeinek megfeleltek. Xenophon, politikai regényében, elmondja, mikép neveltettek a persák; azonban nagyon is kétségbe vonható, nem csak a tény, hanem az elmélet helyessége is: melly inkább a spartai nevelésre illik *). Erről ugyan nem szól Herodot; de másoktól

*) A spartaiak is (azaz: Lycurgus) csak másokat utánoztak; mit szabad volt a persáknak is tenni. S.

tudjuk, hogy Lycurgus törvényei szerint a gyermekek az állam, nem pedig a családok tulajdonát tették; s ezen elv következései annyira mentek, hogy a gyengék a Taygetus mélységeibe vettettek. A spartai elveszté polgári jogait, ha gyermekeit hét éves korukban a közös nevelésbe nem adta, és iskolába nem küldte, az állam által fizetett mesterek és tanitók keze alá. A növendékek csak fölét izlelték meg a tudományoknak; de megtanultak engedelmeskedni, békével türni a legterhesebb fáradalmakat, és csatákat nyerni. Montesquieu, miután Kreta törvényeiben a spartai törvények eredetét, s mind a két rendbeliekben Plato terveinek jellegét fölismerte, bámulja e szigoru törvényhozás bölcsészetét és szellemét. Lelkesülése egy olly rendszer mellett, melly szerinte is minden nevelési fogalmakkal ellenkezik, bizonyitja az első benyomások hatását a világosabb elmékre, következőleg minden nevelésnek majdnem korlátlan hatalmát. Az atheneiek nevelése már inkább családi maradt; az állam nem intézte azt közvetlenül, hanem csak az eszmék és átalános szokások által folyt be arra. A gyermekek nagyobb része a családok körében neveltetett; s vagy a kormány által alapitott, vagy egyesek gondossága által fentartott iskolákba jártak. Ezen oktatás az ismereteknek sok nemeit foglalta magában, s majdnem minden észtehetségeket kimivelt. Athene-, vagy átalánosabban Görögországnak már igen kiterjedt irodalma, bölcsészei s müvészei voltak. A testgyakorlatok a nevelés főrészét tették; minthogy a természeti minden erők előhaladását mozditották elő. Az egészség fentartása tekintetéből szükségesekül találtattak azok; az államtudomány pedig mint előkészitést tekintette a hadmesterségre. Sparta azoknak tulajdonitá diadalait; s Herodot több izben említi a csatákban magukat kitüntető harczosok által versenyjátékokban nyert koronát. Az isthmusi, pythiai, s mindenek fölött az olympiai játékok alkalmával minden észtehetség, minden dicsőség és legnemesebb élvezet látványa tárult föl. Olly lelkesedés szállta meg ott a társaságot, minőt a törvények- és könyvekből nem vagyunk képesek képzelni magunknak: mint mellyek csak gyenge, halavány képét tükrözik vissza mindannak. Élet-, és érzelemteljes képek voltak azok, mellyek az emberekben saját erejek öntudatát ébreszték föl, tehetségeik megismerésére vezették, szellemöket felrázták és termékenyiték, s magasztos termékeny eszméket sugaltak azokba. Minden korszaknak kitárt tágas iskolák voltak ezen régi játékok, mellyek valamelly városnak nevéhez halhatatlan emlékezeteket kötöttek, s mellyek megtartása a közös szabadság tartósságának, s a jóllét előhaladásának mértékeül szolgált.

A régi kornak minden intézményei közül, tartós befolyás és hathatós uralom tekintetében legjelentékenyebbek azok, mellyek vallásos jelleggel birtak. Herodotnál minden nyomon előfordulnak ezek; mindazáltal hallgat a hinduk-, és Kelet-Ásia más népeinek vallásáról: a persákét pedig nagyon tökéletlenül ismerteti. Azonban legtöbb adatokat gyüjtött az egyptomi mythologia körül, mellyet a többiek, különösen a görög vallás eredete- és typusának tart; s körül-belül ez az, a mit mint határozottat tudunk jelenleg is arról, mindezen istenségek eredetét, leszármazását és viszonyait fejtegető annyiféle kigondolt rendszerek után. És igy az egy Isten, e világ alkotója, s a jövendő élet természetes eszméin tul, szükség volt egy isteni kinyilatkoztatásra: nehogy az emberi képzelgések káprázató hatalma által tévutra vezettessünk. Némellyek a legfőbb lénynek minden tulajdonait, sőt tetteit is személyesiték; s ezek képét a természeti tüneményekben találták föl: s ezeknek nevet adván, mindannyi külön istenségeket csináltak azokból. Mások az isteneket a csillagokba helyezték, és viszonyokat alapitának ezek forgása és az isteni akarat nyilatkozatai közt. Sokan ismét némelly emberek kitünő tulajdonai által elvakittatva, az égből alászállott halhatatlan lényeknek tekinték azokat, kiket haláluk után ismét az égbe visszahelyeztek. A régiek különféle cosmogoniáit és theogoniáit összehasonlitva, könnyü felismerni azokban némelly közös képtelenségeket: minden ütt emanatio-, reproductio- és apotheosissal találkozunk; de azt követelni, hogy mindezen regények egyetlen, egyszerü és szabatos elméleti rendszerre vihetők vissza, annyi volna, mint rendet keresni a chaosban, és egységnek venni e hasonlatosságokat. Helyén van ugyan, összehasonlitani a legendákat, összeegyeztetni a nevezeteket, egyiket a másik által megfejteni, a mennyire jól felfogott szövegek és bebizonyitott tények ezt tenni engedik: de mi ezen tul megy, az már puszta találgatás, bár mennyire övezze is magát valaki a tudományosság fénykörével, a haszontalan idézetek és rejtélyes emlékek fölhalmozása által. A régiek bármilly nagy fontosságot tulajdonitottak is a vallási tanoknak, tanrendszerbe nem foglalták, sem a hitvallás symbolumával nem határozták meg azokat: mindenkinek szabadságában állott, saját szeszélye szerint állitani elő Isis, Jupiter, vagy Bacchus történetét; a költők mindezen legendákat elfogadák, bőviték és módositák, a mint ujabb és ujabb müveikhez képest alkalmasabbnak találták.

Hódolat és engedékenység csupán a templomok, oltárok, istenképek, és az ezek tiszteletére rendelt szertartások, vagy ünnepélyek irányában követeltetett. Az illy ünnepélyek különféle, sőt egymással el-

lenkező hagyományok által értelmeztettek, mellyeknek egyformán hitelt adtak az illetők. Herodot bizonyos állitásaiból következtethetjük, hogy a thebaei s memphisi papok Egyptomban, egy ideig a fejedelmeknek is félelmes erkölcsi hatalmat gyakoroltak. Ugy látszik, hogy a persa királyok fölött, főleg Darius Hystaspis trónra emeltetése után, uralmat gyakoroltak a magusok; kik azonban testületet képeztek. Görögországban, Trója eleste után, igen kevés nyomait találjuk a papi hatalomnak, melly a tisztviselők-, vagy polgárokra nagyobb befolyást gyakorolhatott volna. Két kivétel van azonban: egyik a polgári egyenetlenségek és belvillongások esetében, a másik azon papokra nézve, kik isteneik nevében oraculumokat hirdettek. Két ellenséges pártok közt az volt előnyben, mellynek a papok kedveztek a népnél: de nem mindig; és ezek rendesen azt pártolták, a melly iknek diadalát, egyéb okoknál fogva előre láthatták.

Igen fontos dolog az ó-korban, az oraculumok szavainak adott átalános hitel; különösen pedig a delphii oraculum tekintélye: mellynek tanácsa mindenkitől kikéretett, és melly ekképen Görögország ügyeire nagy befolyást gyakorolt. Van Dale és Clavier kutatásai eléggé fölfejték az illynemü jóslatok mesterségeit. Az oraculum szolgái előlegesen tudomást szereztek maguknak mindarról, mi a tanácskérőnek személye- s viszonyaira vonatkozott; módjokban volt értekezni a városok tisztviselőivel, mellyeknek nevében az istenség megkérdeztetett; a proféta, vagyis az intézet főnöke készitette Pythia feleleteit, és költői modorban adatta elő azokat. Semmi nehézséggel sem volt összekötve a dolog azon esetben, midőn valamelly államnak belügyeiről volt szó. De már nehezebb felfogni, hogy a proféta, s a Pythia miképen határozhatták el magukat, midőn a jóslatnak egyik város érdekeit a másik fölébe kellett emelni. Hihető, hogy a mellyik jobban fizetett, az nyert kielégitőbb feleletet. Herodot példáit hozza fel az illynemü megvesztegetéseknek, vagy legalább is gyanuknak, mellyeket a hitetlenek támasztani merészeltek. Mi a jóslat megegyezését illeti a bekövetkezett eseménynyel, az épen nem okozott nehézséget. Először is a Pythia gyorsan ejtette ki a feleletet, s az illetőknek emlékökben kellett azt megtartani, vagy táblákra fölirni: mellyeket a proféta, vagy a Pythia sem át nem vizsgálván, sem meg nem hitelesitvén, sem jegyzékbe nem igtatván, később az oraculum a neki tulajdonitott szavakat eltagadhatta. Különben is örömest adta elő azokat kétes kifejezésekben, mellyek különféle értelmezést fogadhattak el. Végre az illy jóslatok, ámbár gyakran szó szerint hozatnak föl, csupán könyvekből ismeretesek előt-

tünk; mellyek, mint Herodot könyvei, a jóslatok teljesedése után jóval későbben irattak. Nincs is rá ok, miért kellene hiteleseknek tartanunk azokat; mert még akkor is, midőn a részleteket fejtegetik, és egészen helybeli s egyéni körülményekre szállnak le, mellyeknek előrelátása csudával határos: világos, hogy egyetértésből erednek. S most csak az van még hátra, megfejteni való: miért tartatott fön olly nagy költséggel ezen mesterséges csalás? Nem bizonyos, valljon hasznos dolognak tartották-e, csalódásban tartani a népet, és felhasználni hiszékenységét: hogy a háboru-, vagy egyéb határozatra tétessék hajlandóvá, mellynek kimenetele Apollo nevében biztosittatott számára. Vannak olly irók is, kik azt hiszik, hogy a delphii oraculum folyton Görögország valódi érdekeit szolgálta, s a legszerencsésebb befolyást gyakorolta rá. Olly kérdés ez, melly több rendbeli tények megvitatását igényli, s azon kérdésben foglaltatik: valljon elkerülhetlenül szükséges dolog-e a csalás, és csalás vagy ámitás nélkül nem lehet-e a népeket okosan kormányozni?

A jövő titkai más módon is szoktak volt megfejtetni: a Herodot által előszámlált módok közül elég legyen fölemlitenünk az állatok beleit. Alig van gyermekiesebb dolog, mint valamelly viszonyt állapitani meg egyes húsdarabok, és valamelly csata kimenetele közt; s az illy jóslatok még inkább megvetendők azon emberek nemtelen, vagy gyalázatos jelleme miatt, kik azok fürkészésére használtattak: mert mind, a kiknek személyes kalandjait Herodot tetszéssel adja elő, a leggonoszabb egyének voltak, mielőtt ügyes büvészekké lettek. Hihető, hogy átalában nem találkoztak tisztes egyének illy szolgálat teljesitésére. Lehet azonban, hogy jólelkü jósok is léteztek; minthogy böles egyének is, mint például Herodot, s még inkább Xenophon, valóban bizodalmat helyeztek e rendkivüli tudományban. A spartai hadvezér Pausanias szinte hitt benne; ha csak képmutatónak nem akarjuk őt nevezni: s természetes, hogy a főbbek példájára, a seregek és népek is hittek azokban. A képzelődés, melly annyira kész a jövőbe helyezni magát, örömestebb hallgat a jóslatra, mint a tanácsra; s megveti a közönséges józan észt, melly előrelátó ugyan, de biztosan nem jósol, s melly a tapasztalás által felvilágositva, tartózkodó levén igéreteiben, és félénk a fenyegetésekben, egyszerüen a valószinüre szoritkozik. Az emberek határozott feleletet és csalhatlan jóslatot kivánnak; szóval, hazugság nélkül nem lehetnek el.

Az illy vastag babonaság uralma alatt, a régi szokások és erkölcsök nem tekinthetők tiszták-, és józanoknak. A köz jólelküség, első föltétele

a népszerü szokások egyenességének. Az alsóbb osztályok babonás nézetei meggyengiték azokban az igazság és emberiség vallásos érzelmeit, s a kormányzásba hozott csalárd mesterségek, az államférfiakat a leggyalázatosabb hitszegésekre ösztönözték. Hány görög város vásároltatott meg aranyon, vagy rémittetett el a persa király hatalma által! Milly sok hadvezérek és seregek, a szövetségkötések-, vagy ezektőli elpártolásban, mit sem gondolva az ügy szentségével, mellynek védelmére, vagy leküzdésére szánták el magukat, egyedül csak a siker valószinüségét vették tekintetbe! Leonidast ötezer szövetséges hagyta el a Thermopyláknál! Pausaniast több mint ötven ezer Platacaenél: számos egyéb tényeket nem is emlitve.

Az ujabb dolgozatok soha sem pótolhatják ki az élő forrásokat; s a történelem valódi tanulmányozását semmi sem hátráltathatá annyira, mint azon körülmény, hogy Herodot eredeti dolgozatának mellőzésével, az ujabb dolgozatoknak adatott elsőség; mi annál megfoghatlanabb, minthogy Herodot müve, azon kivül, hogy tanulságosabb, sokkal jobban, és minden tekintetben érdekesebb modorban is van irva.

(F) 388-ik laphoz.

A Thales által előrejósolt, és több más történeti napfogyatkozásokról.

Szándékunk megmutatni, hogy Thales jóslata képtelenség; melly sem a tudomány, sem a történelem által nincs igazolva, s csak azért kapott lábra, mert senki sem vett magának fáradságot, azt megvizsgálni és taglalni.

Mit szól tehát Herodot, kinek tanuságtételére olly sokat adtak Thales ezen előre-mondására vonatkozólag? Saját szavai az I. K. 74. sz. ezek:

„Később, minthogy Alyattes nem adta vissza a Cyaxares által visszakövetelt szittyákat, háboru ütött ki a lydusok és medusok közt, és tartott öt évig: mi közben a lydusok gyakran megverettek a medusok által, és viszont; sőt egy izben éjjel is csatáztak. Egyenlő szerencsével vivatván mindkét részről a harcz a hatodik évben, a csata hevében történt, hogy a nap hirtelen éjjé változott; s a napnak ezen elváltozását miletusi Thales is előre megmondta a joniaiaknak, hogy be fog következni épen azon évben, a mellyben megtörtént: mit látván a lydusok és medusok, megszüntek harczolni, s mindkét rész annál buzgóbban igyekezett megkötni a békét.“

A mit Herodot itt mond, igen csekélység, hogy tudnillik Thales

előre megmondta, miként az általa kitüzött év folytán a nap hirtelen éjjé fog változni; de sem nap-, sem holdfogyatkozásról nem beszél. Van nekünk egy czáfolhatlan történeti adatunk, Herodotéhoz egészen hasonló (?), egy állitólagos teljes napfogyatkozásról, melly pedig kétség kivül nem az volt: értjük azon elsötétülést, melly Krisztus halála alkalmával történt. Krisztus megfeszittetése hold töltekor esett, midőn lehetetlen, hogy fogyatkozás következzék be. Az evangelisták közül sem szól egy is fogyatkozásról; hanem akként emlékeznek e tüneményről, mint Herodot, hogy tudnillik: „az egész föld sötétséggel borittatott, és a nap elhomályosodott.“ Itt tehát nincs szó fogyatkozásról; melly különben sem volt olly nagyszerü (?), minthogy a kereszt mellett álló katonák megkülönböztethették az eczetes edényt, a szivacsot, és a nádszálat, valamint a tanitványok, és a nők is messziről láthatták, a mi történt (Mark. 15, 40. Luk. 23, 49.): a mit nem tehettek volna, ha a nap tökéletesen elsötétül *). Ez oknál fogva Origenes sz. Márk fölötti értelmezésében e sötétséget valamelly sürü fellőnek tulajdonitja, melly a nap sugarait felfogta: hihetőleg nem volt egyéb sürü ködnél, melly nagy setétséget terjesztett maga körül; s a görög szó σκοτος, melly latinul igy fordittatik: tenebrae, mondathatik még caligo-nak, ködnek is (l. **Schneider** görög szótárát. Σκοτος azonegy gyökből látszik eredni a σκια, árnyék szóval). Caligat in sole: mondá Quintilian; azt akarván jelenteni, hogy fényes délben nem lát az ember **).

Herodot mit sem szólván az állitólagos fogyatkozás határozott

*) Még olly teljes fogyatkozás daczára is, lehet az emlitetteknél kisebb tárgyakat is közelről látni. Ezt 1842-ben velünk együtt mások is tapasztalhatták. Hiszen semmiféle napfogyatkozás sem idézhet elő rendesen, és magában (ha csak t. i. felhős ég stb. nem járul hozzá), nagyobb setétséget, mint minő nap kelte előtt, vagy nyugta után közvetlenül van; pedig illyenkor, sőt sokszor egész nyári éjeken át, távolabbról is igen jól ki lehet a tárgyakat venni. A hatást nem ez szüli: hanem a dolog rendkivülisége. S.

**) Nem azért, mintha Zachot kellene megczáfolni; mivel az ur Jézus halálakor történt elsötétedést ő is ‚czáfolhatlan történeti adat‘-nak veszi, s csak azt tagadja, mint kell is, hogy ezt rendes napfogyatkozás okozta: de az általa nagyon is könnyeden magyarázott tényt illetőleg jó lesz megjegyezni, hogy, főleg kapcsolatban a sziklákat is megrepesztő földindulással, mellyről szinte szólanak a sz. lapok, ama sötétségnek mindenesetre félelmet gerjesztőnek, és igy ‚nagyszerünek‘ kellett lennie: annyira, hogy az elrémült sokaság „mellét verve“ térne meg a kivégzés borzasztó látványától. „Et omnis turba eorum, qui simul aderant ad spectaculum istud, et videbant, quae fiebant, percutientes pectora sua revertebantur.“ (Luc 23, 48) Nem csak a népet tölté pedig el a félelem, hanem a

idejéről, a csillagászok és chronologusok mindent elkövettek annak kitalálására : azonban gyanitásaikban huszonhat évnyi különbség van köztök. Átalában azt hiszik, hogy a Thales által megjósolt fogyatkozás egy azon hat közül, melly 607. jul. 30-kán ; 603. majus 18-kán ; 601. september 20-kán ; 597. julius 9-kén ; 585. majus 28-kán ; vagy pedig 581. martius 16-kán történt. E fogyatkozások megtörténtek ugyan : de hát mellyik a Thalesféle fogyatkozás? Az illetők azt állitják, hogy Thales a chaldaeusoktól tanulta a saros használatát, vagyis a fogyatkozások ugyanazon rendbeni visszatérésének cyclusát : ez ellenvetés azonban mit sem nyom ; mert Thales korában a chaldaeusok nem voltak képesek kiszámitani a napfogyatkozásokat (?). Diodorus Siculus, ki Babylonban megfordult, a II. k. 9. fejez. mondja : „Jóllehet különféle vélemények uralkodnak köztök a napfogyatkozások iránt, azonban semmi bizonyosat sem tudnak e tény körül : még itéletöket sem merik kimondani e tünemény oka felől ; valamint az időt sem merik meghatározni, mikor kell annak bekövetkezni.“ Ha tehát Diodor korában a chaldaeusok olly keveset értettek a napfogyatkozások kiszámításához, hát még 600 évvel azelőtt, Thales korában? Képzelhetjük-e, hogy Thales tőlök tanulta azon ismeretet, mellyet még 600 évvel halála után sem ismertek a babyloniak? Diodor még azt is szemökre veti, hogy ha valamelly fogyatkozást előre jelentenek is, azt nagy tartózkodással teszik, és mentegetődzéssel, például : hogy e fogyatkozás a napon be fog következni, ha csak az istenekhez intézett könyörgések azt el nem háritandják.

Egyéb irók is említik Herodot után Thales jövendölését ; de egyebet nem mondhatnak annak ismételésénél, a mit Herodot előadott. Alexandriai sz. Kelemen a Stromata elsőjében említi, hogy Eudemus görög csillagász Astrologiájának történetében megirta, mikép Thales előre megmondá a Cyaxares uralkodása alatt bekövetkezett napfogyatkozást, midőn a medusok és lydusok harczban állottak egymás közt. Diogenes Laërtius, ki kevéssel azelőtt irt, Thales életében mondja, mi-

---

harczedzett őröket is: „Centurio autem et qui cum eo erant, ... viso terrae motu, et his, quae fiebant, timuerunt valde.“ (Matth. 27, 54.) Erről ugyanazon kutfők tanuskodnak, mellyek a sötétség iránti „czáfolhatlan történeti adat“ felől tesznek bizonyságot ; tehát egyforma hitelességü tény. (Vö. Márk. 15, 33.) Azt pedig, mi az evangeliumban mondatik, hogy : „et tenebrae factae sunt in universam terram“ (Luc. 23, 44.), mint lehet egyszerü ‚köd‘-del kimagyarázni, nem értjük. Mi már csak az anyaszentegyháznak sz.-iráson alapuló hagyományos felfogásához ragaszkodunk, s az egészben egy nagyszerü, mert rendkivüli, s az egész természetet megrenditő eseményt látunk. S.

kép e bölcsésznek tulajdonittattak a legelső astrologiai (vagyis csillagászati) leczkék Görögországban; hogy ő mondá meg előre a napfogyatkozásokat, mint Eudemus az Astrologia történetében megirta; hogy Xenophon és Herodot bámulatát megnyerte magának; hogy Heraclitus és Democritus ugyanezen bizonyságot teszik róla, stb. Herodot és Eudemus szinte kortársak voltak; mindketten a peloponnesusi háboru előtt irván, mintegy öt századdal Kr. e. Alexandriai Kelemen és Diogenes Laërtius a második század végével éltek, vagyis hétszáz évvel Herodot és Eudemus után; s a kettő közül egyik sem hivatkozik Eudemus szavaira: s igy nem tudjuk, hogy ez miként adja elő történetében Thales jövendölését. Herodot azonban eljutott korunkig; és belőle, mint egyedüli kutfőből kell meritenünk, Diogenes, és sz. Kelemen előtt, kik mit sem bizonyithatnak (?) arra nézve, mi e fogyatkozásokra vonatkozik.

Következtetés gyanánt még azt is megemlitjük itt, hogy Thales nem volt képes előre megmondani egy tökéletes napfogyatkozást. Először is világos, hogy ő nem tehette azt a nap és hold valóságos mozgásáról vitt jegyzetek által, mint mellyek az ő korában nem is voltak ismeretesek: midőn még a középmozgásokról sem volt az akkoriaknak tudomásuk. Annak kimagyarázására tehát, hogy mi módon juthatott Thales a fogyatkozások kiszámitásához, az időkörök ismeretéhez folyamodtak; s valóban ez volt a csillagászok legelső fölfedezése: mivel már magában is szembetünő volt, hogy a csillagok bizonyos határozott idő multával régi helyzetöket foglalják el; s a nap és hold a legszembetünőbb égi testek lévén, már jó korán följegyeztettek rendes visszatéréseik ugyanazon helyezetbe. Plinius *Természetrajzában* megmondta, miszerint a nap-, és holdfogyatkozások ugyanazon renddel, s az égboltozat ugyanazon pontjára térnek vissza kétszáz huszonhárom hónap mulva; melly időköz neveztetik a chaldaeusok által *saros*nak. Hipparchus, Ptolemaeus, Geminus ismerték e tizennyolcz éves időkört, és mint elégtelent elvetették. „A chaldaeusok, igy ir Ptolemaeus, a holdnak közép-mozgását keresték ez égi test fogyatkozásainak összehasonlitása által; azt képzelve maguknak, hogy az egyiktől a másikig mindig egyforma időköz telik el: ez oknál fogva a legrövidebb időközt keresték, melly tizennyolcz egyptomi évek-, tizenöt és egy-harmad napból áll; olly keveset tudván a csillagászathoz, hogy elhitték, miszerint ugyanazon fogyatkozások ez évkör után ismét megujulnak.“ Valóban minél inkább távozunk ez évkörtől, annál inkább enyészik a pontosság: ugy hogy évkörről évkörre = 0. Föltéve azonban, hogy Tha-

lesnek tudomása lett volna ez évkörről, csak a legcsekélyebb valószinüséggel mondhatta volna előre a fogyatkozásnak visszatérését. Valamelly fogyatkozás egy helyről szemléltetvén, midőn tizennyolcz év mulva megujul, nyolcz órával később lesz látható, harminczhat év mulva tizennyolcz órával később: és igy tovább. Gyakran megesik tehát, hogy valamelly fogyatkozás nappal történvén, tizennyolcz, vagy harminczhat év mulva éjjel fog bekövetkezni, s igy láthatatlanná válik: és akkor hogyan fog a jóslat beteljesedni? Egy tökéletes napfogyatkozás, midőn megujul, nem lesz már teljes, hanem csak néhány ujjnyira fog terjedni; nincs is rá példa a csillagászat történetében, hogy valamelly teljes napfogyatkozás tizennyolcz év mulva visszatért volna. Az tehát lehetetlen, hogy ez évkör szolgált volna Thalesnek utmutatóul a nap teljes fogyatkozásának előre kijelölésében*).

Általában ez évkörnek semmi eredménye sincs: 710-től kezdve 732-ig tizennégyszer csalt, vagyis huszonkét év alatt tizennégy fogyatkozás történt egymás után, mellyeknek a következő évkörben egy sem felel meg. Tizszer egymás után csalt 815-től 826-ig; tizenegyszer 1143-tól 1160-ig; nyolczszor 1408-tól 1418-ig; tizszer 1740-től 1757-ig, és igy tovább. Ennyi talán elégséges annak bebizonyitására, hogy Thales nem mondhatá meg előre a joniaiaknak a teljes napfogyatkozást: és számtanilag be van bizonyitva az illy jóslat lehetetlensége.

Nem elégedve meg azzal, hogy az illy jóslatot Thalesnek tulajdoniták, ugyanezen tiszteletben akarák részesiteni Sulpicius Gallust. Titus Livius (XI. 4.), Plinius (II. 12.), és Plutarch (in P. Aemilio) azt állitják, hogy Sulpicius Gallus, a második legio parancsnoka, a Perseus macedon király elleni háboruban, figyelmezteté katonáit, hogy a következő éjjel egy két óráig tartó holdfogyatkozás fog beállni; mellynek okát is megmagyarázta, s erről értekezést irt, melly hozzánk is eljutott. E fogyatkozás Románák 586-ik évében történt, azon ütközet előtti napon, mellyet Paulus Aemilius, Perseus király fölött vivott ki, s melly a Kr. e. 168-ik évi junius 21-ikének felel meg. A fogyatkozás ugyan megtörtént; de valljon igaz-e Sulpicius Gallus előremondása? A történetirónak szabad ezt elhinni; a csillagásznak pedig kételkedni a dologról**).

*) De az lehetséges, hogy egy pontosabbat számitott ki. S.

**) Furcsa, ha az egyik tudomány által valókul megállapitott dolgokat a másik szak tagadhatni véli. Tehát az igazság nem egy? És mit tesz e kifejezés: ‚szabad elhinni'? Valljon a csillagász nem szintugy kénytelen-e elhinni a szinte érzékek alá eső tüneményeket, mellyek tudománya szakát alkotják, valamint a történetész? Valóban az emberi tudomány szerfölött gyarló portéka. S.

Plutarch ifjabb Dénes életrajzában megjegyzi, hogy Platonak harmadik utazása alatt Siciliában, Cyzicusi Helicon egy napfogyatkozást jósolt meg előre; mi is a határozott perczben bekövetkezvén, a tyrannus annyira elbámult rajta, hogy egy talentumot adatott Heliconnak. Napjainkban nem fizetik meg illy drágán a csillagászokat a fogyatkozások előre mondásaért; sőt van tartomány, hol azon fogyatkozásokért fizetnek, mellyek nem jósoltatnak meg előre.

Azonban lássuk, minő ama történeti tanubizonyság, mellyre olly sokat épitenek? Térjünk vissza csalhatatlan (!) Herodotunkhoz *). Történetének VIII. könyvében azt mondja, hogy Xerxes seregei, a mint utban voltak Görögország felé, a nap elhagyta helyét, és eltünt; s noha csak egy halszemnyi felhő sem volt a levegőben, a napvilágot éji sötétség váltá fel. Itt van tehát egy másik teljes napfogyatkozás, éjszakává vált nap. E tünemény időkora pontosabban meg lévén határozva, nem lehet egyéb, mint az october 2-ki fogyatkozás 479-ben Kr. e.; azonban a hires berlini csillagász Lambert számitása szerint nem volt nagyobb hét hüvelyk-, negyvenhárom perecznél; következőleg a setétség alig volt észrevehető. Miképen okozhatott tehát sürü setétséget, és rémithette meg Xerxest? A jezuita Riccioli két évvel tolja hátrább e fogyatkozást: de már e részben tévedett; mert e fogyatkozás nem volt teljes, és a persák azon időben nem is voltak már Görögországban.

Dio, az LVIII. könyvben egy teljes fogyatkozásról emlékezik, melly néhány nappal megelőzte volna Augustus halálát; de ez nem igaz.

A régi költők, kik némileg hazugoknak tartják magukat, valamint minden korbeli költők, gyakran jobban megmondják az igazat, vagy legalább pontosabbak a történetiróknál. Ovid az *Átváltozások* utolsó könyvében egy teljes holdfogyatkozásról tesz említést, melly november 7-kén láttatott Romában, 45-ik évben Kr. u. Aristophanes a *Felhők*ben szinte egy holdfogyatkozásról szól, mellyet az ő scholiastája, Stratocles archon idejére, vagyis 425-ik év october 9-kére tesz; mi csakugyan ugy történt.

Az ujabb történetirók semmivel sem pontosabbak az égi tünemények megemlitésében. A VIII. század krónika-irói négy fogyatkozásról emlékeznek, mellyek közül egy sem történt meg **).

*) Illy föltevés azután inkább volna sorolható amaz ‚őrült ábrándok' közé, mellyekkel Ctesias vádoltatik az 546. l. De ha a történetiró nem csalhatatlan, a csillagász sem az. S.

**) Vagy talán csak egyes csillagászok nem tudták ama nehézségeket legyőzni, mellyek a' chronologiai számitást, a régi időknek a mához alkalmazásában olly bajossá teszik. Ez is tudomány: s nem kisebb fontosságu a csillagászatnál.

Moyrac de Mailla Anna Mária József, jezuita atya, China történetében, mellyet Tong-kien-kang-mu után forditott (Parisban, 1776.) a II. k. 584-ik lapján mondja, mikép 148-ban Kr. e. egy üstökös jelent meg Chinában, ennek éjszaki részén; s hozzá teszi, mikép october 4-én a nap megfogyatkozott. Csillagászati számitás szerint ama napon lehetetlen volt a fogyatkozás.

Nem csak az égi tanhoz mit sem értő történetirók, hanem maguk a csillagászok is tettek már említést fogyatkozásokról, mellyek nem történhettek meg; más megtörténteket pedig tagadtak. Igy Herwart, Chronologiájának 257-ik fejezetében azt mutogatja, hogy a 14-ik év sept. 26-kán Kr. u. nem volt holdfogyatkozás, daczára annak, hogy sok régi történetirók szólanak arról, és Dio Cassius LVI. könyvében határozottan mondja, mikép ez csillapitá le a pannoniai zavarokat. Luná deficiente consternati, sedati sunt. Herwart azt állitja hogy ezek csak felhők voltak; és hivatkozik Tacitusra, ki az Annales-ek I. k. felhőkről beszél: de egészen más értelemben. Ha Herwart egy történetiró helyett a tudományt (!) akarta volna bizonyságtételre használni, ugy ráakadt volna, hogy a fogyatkozás valóban megtörtént.

Maga Herwart, Chronologiájának 128-ik fejezetében Julius Obsequens után, De prodigiis, egy napfogyatkozásról szól 127-ik évi febr. 1-jén, melly kilencz hüvelyk-, ötvenhét percznyi nagyságu volt. Riccioli, Almagestum-ának I. k. 356. l. minden vizsgálat nélkül ismétli ezt; már pedig e fogyatkozás nem volt az égi testek forgásának természetes rendjében.

Végre, hogy hitetlenségünk tetőpontját érje, azt kérdjük még: minő hitelt adhatunk ama történetiróknak, kik egész őszinteséggel állitják, hogy az ő korukbeli csillagászok pontosan meghatározták a kövek esését az égből*)? „A görögök (igy szól Plinius, II. 58.) azt mond-

---

Az utóbbihoz értők amabban igen járatlanok lehetnek, mint azok is sokszor valóban. Egy, különben hiteles krónika-iró, e részben mindig előnynyel bir a századokkal későbbi csillagász fölött. S.

*) Az ugy nevezett hulló csillagok, mint megannyi meteorok föltünésének idejét akkor is csak ugy tudhatták tapasztalásból, mint jelenleg: midőn azok nagyobb számmali megjelenését ismert dolognak tartjuk. Illy időszakul jelölte ki a legujabb tapasztalások sora augustus 12—3., és főleg november 10—13. napjait stb. Igaz, hogy a meteorok lecsésének helyét ma sem jósolja meg senki: de hiszen ezt Anaxagoras sem tette. A valódi tudomány szerény, mert belátja a csalódás könnyü voltát az emberi ismeretek minden ágában. Csak a tudatlanság gőgös. A meteorkövek hullását, a régiek tanusága, és a népies hagyományok bi-

ják, hogy clazomenaei Anaxagoras a LXXVIII. olympiád második évében, nagy ismereténél fogva, mellyel az égről birt, előre kijelölte a napot, midőn egy kő fogna esni a napból a földre. A dolog nappal történt, Aegospotamos thraciai város mellett. E követ mai napig is mutatják: olly nagy, hogy egy szekeret megterhelhetni vele; színére hasonló az égetett kőhez." Plutarch Lysander életrajzában szinte említést tesz róla; megjegyezve, miképen Anaxagoras előre megmondta, hogy az ég boltozatjához tapadt testek közül, egy nagy rázkódás következtében, az egyik elválván, a földre fog esni. Plinius tanuságtételét megerősíti Diogenes Laërtius, és Damachus, a vallásról irt könyvében. Tzetzes és Philostratus állitják, hogy Anaxagoras sok más kövek esését megjövendölte. Mindnyájan tudjuk, hogy itt légkövekről, meteorokról van szó.

Mindez elegendő leverni, vagy legalább megingatni (!) a jó véleményt a régi történetirók kritikájának pontossága, s igazmondósága felől, főleg arra nézve, mi a csillagos eget illeti; s hogy milly kevéssé lehet épiteni az illy könnyen felforgatható állitásokra. Ennyit b. Zach

---

zonyitása után olly kétségtelent, a divatos szaktudomány egy ideig váltig tagadta; s Pictetnek 1803-ban némi bátorságot kellett vennie arra, hogy a franczia Institut előtt azok létezését védje: szerencséjére ugyanazon évben, fényes délben, olly tömérdek mennyiségben hullottak a l'ornei megyében, Laigle mellett, hogy Chaptal, az akkori belügyminister, akademiai collegáit egy bizottmány kiküldésére birta: melly azután a sokáig kereken tagadott tény valóságát elismertette. Hogyan is ne, miután Biot állitása szerint 2—3 ezerre ment a kövek száma; mellyek közt találtattak 17 fontosak is. Ha ez eset nem jön közbe, talán még most is divat volna a tényt tagadni, s a régi krónikásokat, kik Kr. urunk előtt 1478-tól kezdve napjainkig pár száz illy esetről emlékeznek, tudatlanság- és hazugsággal vádolni. Ugy van a nap- és holdfogyatkozásokkal is; ugy az üstökösök előremondott megjelenésével, ugy az ujabban divatozó időjóslatokkal. Egy előremondás sikerültének hire egész gloriát képes az illetőnek szerezni; s az egyszeri teljesedés száz nem teljesedett jóslatot elfelejtet. De hogy ez egyszer teljesedett, ki merné arczátlanság nélkül tagadni, ha annyi hiteles tanu bizonyitja? A régiek is jósolhattak meg fogyatkozásokat, és azok közül egy pár meg is történhetett, mivel a tapasztalati jegyzetek pontos összehasonlitása után ez, tekintélyes csillagászok bizonyitása szerint, nehéz ugyan, de nem lehetetlen: mint jelenleg az üstökösök utjának kiszámitását illetőleg van csaknem hasonló stadiumban a szaktudósok számitási rendszere. Egynémelly esetben eltalálják: többször pedig nem. Csak annyit állithatni tehát a népek által előremondott fogyatkozásokra nézve biztossággal, mit a franczia tudós Pontecoulant egy helyen megjegyez: „que les anciens ont toujours prédit les eclipses par suite d' observation, et jamais par le calcul." Ezzel a tudományosság korunkbani kétségtelen előhaladásának dicsősége is meg van mentve: a nélkül, hogy a régi irókat hazugsággal kellene vá-

után, kivonatban; s most még valamit akarunk mondani a Columbus Kristóf történetében felhozott fogyatkozásról.

„Átalánosan tudva van, hogy Columbus Kristóf Amerika fölfedezésére utazván, egy holdfogyatkozásnak előre megmondása által segitett magán, s rémité meg a vad-embereket, kiknek kegyelmétől függött; miután az ő szigetök mellett hajótörést szenvedvén, minden hajóit elvesztette. A szigetbeliek megunván hosszas ott mulatását, elégületlenségöket nyilvániták, és kevés élelmi szereket hoztak; sőt az ezzeli teljes felhagyással is fenyegetőztek. A sürgető szükségben Columbus esze a bekövetkezendő holdfogyatkozást használta fel, hogy a bajból kimeneküljön. Tudtára adatá a főnököknek, hogy ha nem hozzák a kivánt élelmi szereket, igen nagy szerencsétlenségeknek fogja őket kitenni, s mindenek előtt a holdnak fényét halványitandja el. A vad-emberek kezdetben csak tréfának vették a fenyegetéseket; de midőn látták, hogy a hold valóban sötétedni kezd, rémület fogván el őket, nagy bőséggel hoztak mindent': és Columbus lábaihoz borulván, bocsánatot és kegyelmet esdeklettek tőle.

Sokan kétségbe akarák hozni e történetet, mintha egyéb sem volna regénynél; holott Kristóf fia Ferdinand, ki atyját az emlitett

---

dolni; mi a történetirás hitelességét nem nagy mértékben mozditaná előre, s minden világtörténelmet lehetetlenitne. A szavak értelmének elferditése, s a nem pontos idézés sok rosszat szült az irodalmi világban: s e rut szokás a ‚tudomány' emberének, a csillagásznak (még ha Zach is), csak ugy nem válik becsületére, mint a történet- és krónikairónak. Plinius nem mondja, hogy Anaxagoras előre kijelölte a n a p o t („predisse il giorno"); hanem csak n a p o k a t, tehát bizonyos időközt határozott, mellyben a meteorkövek hullását valószinünek itélte. S ez egészen más. „Celebrant Graeci, mond Plinius, Anaxagoram ... praedixisse ... q u i b u s d i e b u s saxum casurum esset (egy kő csak nem eshetett több napok alatt). Idque factum interdiu." Ennyit előremondani, bármint csudálták is a régiek, nem volt lehetetlen. S miután Anaxagoras nem szólott róla, valljon ama kő meg fog-e valahol találtatni (mert hiszen a tengerbe is eshetett, vagy észrevétlenül, barbár és lakatlan tartományban hullhatott le: minek lehetőségét mindenki belátta), jóslatával mit sem koczáztatott. A történetesen sikerült előremondás pedig, mint effélékben rendesen történni szokott, annál nagyobb hirt szerzett neki, minél kevésbbé veendették csak észre is a csalódást, ha a követ meg nem találják. Egyébiránt nem hiányoznak irók, kik az egészet népmondának vélik; és mint **Kraft**, **Müller** Cornel., és egyebek hiszik, ezen monda: „hatte keinen weiteren Grund, als dass er (Anaxagoras) im Allgemeinen gesagt hatte, es sei m ö g l i c h dass Steine vom Himmel fallen können." Vö. Panzerbieter, Neue Jahrbücher für Philosophie. Supplement. (Archiv.) Bd. V. 220. s köv. l. Ezért még nincs okunk, a krónika-irókat olly átalánosan hazugság- és tudatlansággal vádolni. S.

utazásban kisérte, maga adja elő a dolgot. (Historie del signor **D. Fernando Colombo**, nouvamente di lingua spagnuola tradotte nell' italiana dal sig. Alfonso Ulloa. Venezia, 1685. I. vol. in 16-o. cap. 103.) Azt álliták némellyek, hogy Columbus nem volt képes kiszámitani a fogyatkozásokat: mivel az ő korában ez igen nagy bajjal járó számitás volt; azt mondák, akkor még nem léteztek naptárak, mellyekben a fogyatkozások több évekkel előremondattak volna; s hogy Columbus elvesztvén hajóit, és bizonyára eszközeit is vele, s minden segély nélkül és köszvényes lévén, miképen számithatta ki pontosan a fogyatkozásokat? Azt mondák továbbá, hogy ez is hasonló mese egy másikhoz a tojásról, mellyet Boni szerint Columbus ebéd alkalmával Mendoza bibornoknál fölállitott; melly mesét igen gyermekiesnek nyilvánitott Fernando di Navarete (Colleccion de los viages stb. Madrid, 1825. I.).

Hogy ez ellenvetésekre feleljünk, mindenek előtt megjegyezzük, miszerint Columbus Ferdinand nem mondja azt, mintha atyja kiszámitotta volna e fogyatkozást, hanem csak annyit, hogy megemlékezett, miszerint ama napon fogyatkozás fog bekövetkezni. Ezen emlékezés föltételezi, hogy Columbusnak tudomása volt a fogyatkozások bekövetkeztéről, hogy azokat figyelemmel kisérte, s valahányszor alkalma volt, vizsgálta: hogy a hosszusági fokokat uj fölfedezéseiben meghatározhassa, mint Ferdinand előadásának LIX. fej., a 239-ik lapon tanusitja, s maga Kristóf saját kezü iratában előadja, mellyet Mugnoz a sevillai székes-egyház Columbina könyvtárában talált; melly iratban az 1504-ik évi február 29-kén történt holdfogyatkozás alkalmával, egy almanachra hivatkozik; zárjel közé irván: Vide almanach. Ez mutatja, hogy Columbusnak almanachjai voltak, mellyek a fogyatkozásokat előre megmondák; ő azokat vizsgálta, s összehasonlitotta azokkal, mellyek a cadixi meridián szerint számittattak ki, hogy uj fölfedezéseinek hosszusági fokát meghatározhassa.

Az ő korában már értettek a tudósok a fogyatkozások kiszámitásához. A XII. századbeli naptárakban még nem hirdettetnek; mert kiszámitásuk nem sikerült: s csupán a XIII. század közepe táján mutatkoznak első nyomai e jóslatoknak. Az Annales Dominicanorum Colmariensium könyvben (Epitome historiae basileensis, kiadva 1569-ben **Wursteisen Kristóf**, vagy Urstisius által) találtatnak illy jövendölések; hol a krónista csudálatos dolog gyanánt adja elő, hogy egy, Gottfried nevü társa Wormsban, fogyatkozást jósolt előre 1267-ik évre, s egy másikat 1276-ra. Az első valóban megtörtént majus 25-kén; a második junius 13-kán. 1253-ig ismeretesek voltak az

Alphons-féle táblák, mellyek másolatai mindenütt keringtek; s 1370-ig a Canones tabularum Alphonsi, s a Mobiles et eclipsales Joannis de Saxonia, ugyanezen táblák kiadásához csatolva (Velenczében, 1483. 4r.); a Novae tabulae eclipsium Purbachtól, 1450—1461 évekre készitve, egész Európában kerestettek, és elterjedtek voltak. A nyomdászat feltalálása után, 1474-ben nyomattak Nürnbergben Ephemerides Regiomontani 1475-től 1506-ig, és olly nagy becsben álltak, hogy Corvin Mátyás, Magyarország királya nyolcz száz darab aranyat ajándékozott Regiomontanusnak, azok másolatáért: mig azok rendes ára tizenkét darab arany volt, mint Gassendi Regiomontanus életrajzában tanusitja. Két év mulva nyomatott Nürnbergben szinte ő tőle, a ‚Kalendarium novum, quo promuntur conjunctiones verae, atque oppositiones luminarium et eclipses figuratae' (4r.); ujra nyomva (ivr.) Velenczében. Ugyanitt jelent meg azon évben ‚**Johannis Itali** aureus liber seu gemma, kalendaria solis, lunae, omniumque temporum notitiam demonstrans' (ivrét, 1482.). Stoffler János közrebocsátá: ‚Ephemerides ab anno 1482. ad annum 1518.' Innen látjuk tehát, hogy Columbusnak nem hiányzottak olly könyvek, mellyekből ismereteket szerezhete magának a fogyatkozásokról. Szintugy lehetett a dolog Spanyolországban; hol a hajózás és csillagászat nagy virágzásban, valamint Velencze s Nürnberg a világ első kereskedő-városai voltak.

Különös azonban, hogy mindazon irók, kik az emlitett fogyatkozás történetéről valamit irtak, ez esemény időkora iránt csalódásban vannak. A kortársak, hasonlóan Kristófhoz, az emlitett töredékben, említést tesznek ugyan a fogyatkozás bekövetkeztéről, de egy szóval sem említik a vadak irányában tett fenyegetéseket. Columbus fia Ferdinand hosszasan adja elő a fogyatkozás történetét: de idejéről hallgat. Két hires csillagász megemliti azt is, de hibásan: egyik a spanyol Juan de Rojas, ki egy V. Károlyhoz irt levélben szól róla; ennek ajánlván az astrolabiumról irt értekezéseit (**Joannes de Rojas**, Commentariorum in astrolabium, quod planisphaerium vocant, libri VI., nunc primum in lucem editi. Paris, 1550. 4r.); másik az olasz Riccioli, ki arról Almagestum ának két helyén tesz említést (Almagestum novum, tom. I. lib. V. c. 2., és c. 19. Bologna, 1651., 2 köt. ivrét.): mindketten azt állitják, hogy a holdfogyatkozás, mellyel Columbus a vad-embereket megrémité, 1493-ik évi october 22-én történt. Azonban még csudálatosabb dolog, hogy sem egyik,

sem másik nem vette észre, mikép e napon holdfogyatkozás nem történt. Más oldalról is bebizonyithatjuk, hogy Columbus 1493-ik évi october 22-kén holdfogyatkozást nem is láthatott Jamaikában, minthogy akkor ő Europában volt, és Jamaika még nem fedeztetett föl. Tudva van, hogy Columbus legelső utazását 1493-ik évi január 4-kén fejezte be; e napon kötvén ki Hispaniolában: február 24-kén Lissabonba érkezett, és ugyanazon évi martius 15-kén Palos kikötőbe futott be, hét hónap és tizenegy nap mulva kiindulása után. Columbus második utazását ugyanazon 1493-ik évben tevé: september 25-kén szedte föl horgonyait Cadixban, és november 23-kán ért Hispaniolába. Miképen láthatta tehát october 22-kén ugyanazon fogyatkozást, és miképen jövendölhette meg egy sziget lakóinak, mellyet még nem is ismert? Harmadik utazását tevé 1498-ban, midőn az amerikai szárazföldet, és Orinoco torkolatát fedezte föl. Egyedül negyedik és utolsó utazásában történhetett e fogyatkozás, mellyre Cadixból 1502-ik évi majus 9-kén indult el, és 1504-ik évi decemberben tért vissza St.-Lucar kikötőbe. 1504-ben két rendbeli holdfogyatkozás volt: martius 1-jén, és augustus 25-kén. A jamaikai vad-embereket nem fenyegetheté ez utóbbival; mert azon időtájban már nem volt köztök, és augustus 15-kén Hispaniolába tért vissza: miért is a martius 1-jén történt holdfogyatkozásról lehet csak szó. Ennek kezdetét Stoffler János Ulmban éjfél előtt 11 óra-, 49 perczkor tapasztalta; Walther Bernard pedig annak végét Nürnbergben éjfél utáni 3 óra-, 7 perczkor szemlélte; Jamaika 5 óra- s 47 percznyire esik nyugot felé Ulmtól, következőleg a fogyatkozásnak esteli 6 óra s két perczkor kellett ott kezdődni: a mi igen szépen megegyeztethető Columbus Ferdinand állitásával, ki azt mondja, hogy e fogyatkozás az *éj beálltával* történt.

A hires Cassini Domokos, Columbus hontársa, ugyanazon tévelybe esett a *csillagászat eredete- s előmozditásáról, és ennek a földrajz- és hajózásnál használatáról* irt értekezésében (*Mémoires de l'Académie royale des sciences de Paris. VIII.* köt. 1730.) Columbusról szólván, azt mondja: „A csillagászat, mellynek segélyével ama dus tartományokat fölfedezte, segité őt egyszersmind az ottani megtelepülésre; minthogy második utazásában hajócsapata az élelem hiánya miatt nagy inségre jutván, Jamaika lakói pedig azok előállitását megtagadván, eszébe jutott a hold elhomályositásával fenyegetni őket egy napon, midőn egy holdfogyatkozás bekövetkeztét tudta. A fogyatkozás csakugyan megtörtént ama napon; és a megrémült barbárok mindent megadtak neki, a mit kivánt.“

Cassini mit sem szól e fogyatkozás valódi idejéről, sőt mások helytelen nézetét ismétli; ezenkivül a hajócsapat nem is pusztult el, csupán a hajótörést szenvedett legénység szenvedett inséget élelemhiány miatt

Senki sem vette észre mindeddig eme kettős csillagászati s történeti tévedést, mellybe két hires csillagász és minden történetirók estek (?). Ezek legnagyobb része csupán lemásolja, ismétli mások tévedéseit, minden kritika és vizsgálat nélkül; s ekkép irják a történeteket (!): az eget pedig nem lehet mindig tanubizonyságul használni.

Egy másik példája annak, milly keveset lehet bizni a történetirókban, s különösen a nagy részt tudatlan régi krónika-irókban (?), Brequigny (Notices et extraits des manuscrits de la bibliothèque du roi, publiés par l'Académie royale des inscriptions et belles-lettres. Paris, 1789. II. köt. 197. l.); ki egy, 6003. számmal jelelt latin kéziratot ismertetvén meg e czim alatt: Chronicon Briocense, melly Bretagne történetét foglalja magában, némi chronologiai jegyzeteket tesz Anglia történetéről, Julius Caesartól kezdve 734-ig. Ez iratban három nap-, és egy holdfogyatkozásról van szó; pontosan előadvák a nap, óra, körülmények e szavakkal:

Eclipses solis: 1. Decimoquarto kal. mart. ab hora prima ad tertiam ann. 538.

2. Decimosecundo kal. jun. anno 540. apparuerunt stellae pene hora dimidia ab hora diei tertia.

3. Ann. 733., decimooctavo kal. septembris, circa horam diei tertiam, ita ut pene totus solis orbis quam nigerrimo et horrendo situ videretur esse coopertus.

Eclipsis lunae: 4. An. 734. luna rubore perfusa quasi per horae spatium secundo kal. febr. circa galli cantum apparuit; dehinc nigredine subsequente, ad lucem propriam reversa est.

A régi naptári adatokat a Julian-féle naptárra vivén vissza, kiderül, miszerint:

A napfogyatkozások közül az 1. 538. évi martius 19.
a 2. 540. „ julius 21.
a 3. 733. „ septem. 14.
és a holdfogyatkozás 734. „ február 29.,
vagy martius 1-jén történt volna.

Azonban egyik sem történt meg ezek közül (?). A valódi fogyatkozások a nevezett években a következők :

538-ban	napfogyatkozás	február 15.
540-ben	. .	junius 20.
	és	decem. 14.
733-ban	. . . . .	august. 14.
734-ben	holdfogyatkozás	január 24.
„		julius 20.

Ekképen tehát a saint-bricuxi krónista nem említi a valódi fogyatkozásokat, hanem azok helyett nem történteket jegyez föl*). S mégis a történetiró mint szemtanu szól azokról; mert még a körülmé-

*) A krónika-irókat olly vakmerőn hazugsággal vádoló tudósnak jó lett volna inkább azon nehézségeket venni fontolóra, mellyek (az év kezdete- s végének különböző tartományokban külön napokra tett határa miatt), a chronologiai adatok egyeztetését még a közép-korban is bajossá teszik. Ha ugyanis meggondolta volna, milly könnyü itt a tévedés, midőn egyik iró egyházi, más ismét polgári évet ért, s ezt egyik Karácsonkor, másik jan. 1-jén, vagy 6-án, harmadik mart. 25-kén kezdi, vagy épen (mint Lüttichben) Husvétkor stb.: ugy bizonyosan kissé szerényebben itélt volna a krónikásokról: kiknek mi már csak több hitelt adunk rendesen, mint az illy átalánosan kimondott illetlen meghazudtolásnak. Igen jó lett volna neki, a L' Art de verifier les Dates' ama józan észrevételét figyelembe venni: „Pour les temps anterieurs rien n'est plus nécessaire, que de bien se souvenir de tous ces divers commencemens de l'année. Sans cette attention il n'est pas possible d' accorder une infinité des Dates, qui sont très-exactes et très-vraies, et l' on est continuellement exposé à trouver de la contradiction, où il n' y en a point. Il faut avoir la même attention en lisant les Chroniques. On croit y apercevoir des contradictions sans nombre. Une chronique rapporte par exemple un fait à l'an 999, une autre rapporte le même fait à l'an 1000. On décide sans hésiter que c'est une faute dans l'une ou l'autre de ces deux chroniques. Cette faute cependant n'est pas toujours reelle, quelquefois elle n'est qu'apparente; elle disparaitrait, si l'on était attentif aux divers commencemens de l'année." (A régibb időkre nézve mi sem szükségesebb, mint jól emlékezetben tartani mindazon különböző kezdeteit az évnek. Az errei vigyázat nélkül végetlen sok adatot lehetetlen megegyeztetni, mellyek igen pontosak és tökéletesen igazak: s az ember örökké ki van a veszélynek téve, hogy ellenmondást higyen ott, hol az épen nincs. Ugyanilly vigyázat szükséges a krónikák olvasásánál, stb.) Miért is tették volna ama krónika-irók valamelly napfogyatkozás idejét (mellynek ez időtájbani megtörténtét a megrovó sem tagadja) más napra? Hiszen ebben nekik legkisebb érdekök sem volt: azt pedig csakugyan föltehetjük, hogy az akkor divatozott naptárnak nagyobb ismeretével birtak, mint a fönhéjázó kriticus. Hogy azonban ollykor, és talán gyakran, hibáztak is, épen nem akarjuk ezzel tagadni. S.

nyeket is előadja; s ezen tévedéseknek még csak okát sem adhatja az ember. Szolgáljon ez intésül a krónikákban buvárkodó olvasóknak. *)"

(G) 402-dik laphoz.

Az olaszországi nyelvek.

Már a szövegben érintettük azon keveset, mit a h etrusk nyelvről tudunk; és szavainak némelly gyökeit a sanscritban kerestük. E jeles nyelvben, a latin nyelv szokottabb és egyszerü számos szavainak eredetét megtaláltuk [1]); s némi mutatványt is közlünk azokból [2]).

Sanscrit:	Latin:	Sanscrit:	Latin:
man, ma	me	catuarincat	quadraginta
tuan	tu, te	septati	septuaginta
vas	vos	pratamas	primus
mat	meus	sastas	sextus
tuat	tuus	navamas	nonus
suas	suus	dacamas	decimus
antaras	alter	viras	vir
unas	unus	pitri	pater [3])
dui	duo	tata	
tri	tres	genaka	genitor
catui	quatuor	matri	mater
sas	sex	bhratri	frater
saptan	septem	svasri	soror [4])
navan	novem	dsana	genus
dacan	decem	naman	nomen
catan	centum	asmi	sum
aicadacan	undecim	asi	es
duadacan	duodecim	asti	est
vincati	viginti	smah	sumus
trincat	triginta	stha	estis

*) Ugy szinte óvó például, az illy kriticusok után a krónikák hitelét vakon megtámadó tudatlanoknak. S.

[1]) L. *Ricoglitore*, 1836. 2-o semestre; *Rivista Europea*, 1837. 1.

[2]) L. **Eichhoff**, *Parallèle des langues de l'Europe et de l' Inde*. Paris, 1836. *Vocabulaire*, Nro 324.

[3]) Babbo helyett Tata, mondják a bergamoiak; és föltaláljuk ezt a byzanti irókban is. Használják még a szerbek: tato mondatik Kis-Oroszországban és Finlandban; tote Friziában.

[4]) Nagyobb a hasonlatosság a német Bruder, és Schwester szavakban.

Sanscrit:	Latin:
santi	sunt
vid	video
ed	edo
tan	tendo
poutra	puer
suta	satus
svana	sonus
nav	navis
dina	dies
vahati	vehit
vartate	vertitur
tistati	stat
dadami, dadas, dadati	do, das, dat [1]
vamati	vomit
mri	mori
kas, ka, kam	qui, quae, quod [2]
idan	id
ittan	ita
cada	quando
cua	quo
iti	et
na, nau	non
nu	nunc
hyas	heri
ady	hodie
cvas	cras
masa	mensis
agnis	ignis
divas	dies
nie	nox
jalan	gelu
anilas	anima
vatas	ventus
nabhus	nubes
udan	udum (unda)
miras	mare
palan	palus
dhara	terra
kulan	collis (collina)
antran	antrum.
Állatok nevei:	
pacus	pecus
sarpam	serpens
acuas	equus
avis	ovis
varahas	verres
cuan	canis
musas	mus
cauchilas	cuculus
ulukas	ulula
pikas	picus
ansas	anser
moksica	musca.
Növények, és ezek részei:	
calamus	calamus
palas	palea
stariman	stramen.

[1]) A görög forma διδώμι.

[2]) Hogy a latinok a q u i szótagot ugy ejték ki, mint a francziák, kitetszik Ciceronak azon elménczkedéséből, midőn egy szakács fia által pártfogásért felszólittatnék; azt felelvén neki: T i b i q u o q u e f a v e b o; a q u o q u e, és c o c h e szavak közti hasonlatosságra czélozván. Hogy a c betüt szinte franczia s gyanánt hangoztaták, (?) Ausoniusnak eme verséből lehetne következtetni, hol Venus azt mondja:

Nata salo, suscepta solo, patre edita coelo.

Az elménczségnek vége van (?), ha csak igy nem olvassuk s a l o, s o l o, s e l o. A régi latin kiejtésről nem igen értekeztek a tudósok.

Sanscrit:	Latin:
A test részei:	
ciras	cranium
capalas	caput
cirrajas	cirrus (crinis)
caisaras	caesaries
nasa	nasus
lapas	labium
dantas	dentes
gallas	gula
pannas	penna
jukert	jecur
cucsas	coxa
jenus	genu
pad	pes
tantus	tendo.
Egyéb tárgyak:	
vahas	vaha (via)
dahman	domus
sala	aula (ol. sala)
nidas	nidus
vallas	vallus
muran	murus
cupas	cupa (coppa)
calacas	calix
patra	patera
pilus	pilum
matran	metrum
ida	ode
ras	res.
Melléknevek:	
sakias	socius
amat	amans
candat	candens
deiram	durus
tapat	tepens
svadus	suavis
alitas	altus
uttas	udus [1])
yuvan	juvenis
malas	malus
malinus	malignus
macsitas	mixtus
mertas	mortuus
madias	medius
mutas	mutus
maduras	maturus
navas	novus
putas	putis
varmitas	armatus
anaicas	iniquus
sudin	sudus
prativid	providus.

Végetlenül folytathatnók e sorozatot az összetett szavak összehasonlitása által. Igy például, hol a latinok a, in, inter, ab, prae ragokat használnak: a sanscritban a, ni, antar, apa, pra használtatik. Például:

ada	addo	alig	alligo
atul	attollo	nisad	insideo
acar	accurro	nidil	indico

[1]) Az olasz asciutto (száraz) szót innen lehetne talán származtatni a tagadó raggal? Tudjuk, hogy az *a* a sanscritban is szintugy tagadó értelemmel bir, mint a görögben; ez is egyike azon különösségeknek, mellyek a két nyelv közti hasonlatosságot jobban bizonyitják, mint száz meg száz egyező szavak.

Sanscrit:	Latin:	Sanscrit:	Latin:
nista	insto	prasad	praesideo
antari	intereo	prada	prodo
antarbu	interfui	pradica	praedico
apasta	absto	prasta	praesto.
apai	abeo		

E részletes hasonlatosságokon kivül, sokkal nagyobb nyomatékkal bir a nyelvtani szerkezet tökéletes hasonlatossága a latinban és olaszban a sanscrittal; mi annál inkább figyelemre méltó, minthogy az olasz nyelvnek, alapjában, nem pedig néhány szavaiban tekintve azt, épen semmi hasonlatossága sincs az afrikai partok semi-féle nyelveivel: daczára a folytonos közlekedésnek, mellyben Olaszország déli részei az afrikai partokkal álltak.

Ebből nem azt akarjuk következtetni, mintha az olaszok egyenesen Indiából származnának; hanem csak szándékunk kimutatni, hogy ők is a hindukkal közös törzsből veszik származásukat. Hosszu vándorlások és összevegyülések által változást szenvedtek a különféle nyelvek: ugy hogy az umberek, oscák, hetruskok és latinok nyelve különbözött egymástól.

Az umberek nyelvéről hosszasan értekezett G. F. Grotefend, a hannoverai lyceum igazgatója [1]). Egy német értekezésben, melly az Uj nyelvészeti s paedagogiai Archivum 1829-dik évi 26. számában jelent meg, Közép-Olaszország nyelveit, ugymint a tosca, sabin és sicul nyelveket vette vizsgálat alá; az umbriai nyelvet kissé hosszabban szándékozott tárgyalni, mint a mellyből, véleménye szerint, a latin nyelv eredett.

E nyelvnek legnevezetesebb maradványai az eugubini táblák, mellyek 1444-ben fedeztettek föl: ezek közül öt, hetrusk jegyekkel van irva: a két legnagyobb, mellyek a pogány vallási szertartás legnagyobb emlékeinek látszanak lenni, latin irásjegyekkel, valamint egy harmadik táblának tizennégy sora is, mellyet némellyek nem számitanak a többiekhez. Az irásmód, irásjegyek, és az előadás nagyon különböznek egymástól: ugy hogy különféle időből eredettekül tekinthetők. De az időkort meghatározni nem lehet [2]); és épen semmi ok sem látszik igazolni

[1]) *Rudimenta linguae umbricae in inscriptionibus antiquis enodata.* Hannovera, 1835 – 37. öt füzet. V. ö. a *Rajnai nyelvészeti muzeum*ban **Lassen** értekezéseit. 1833. 360. l.; 1834. 141. l.

[2]) Lásd C. R. **Lepsius**, *De tabulis Eugubinis.* Berlin, 1833. **Vermiglioli**, *Antiche iscrizioni perugine raccolte, dichiarate e publicate.* Perugia, 1833.

Lepsius gyanitását, hogy a latin jegyekkel irott táblák későbbiek volnának a hetrusk betükkel irottaknál.

E táblák mindenféle magyarázatokra adtak alkalmat: Gori, Lami, Bardetti a pelasgok panaszait akarák olvasni rajtuk a szenvedett viszontagságok miatt; a tudósok legnagyobb része szertartási formákat keres azokban, s különféleképp taglalják szét a szavakat, valamint különféleképp magyarázzák azokat. Mi Demster után a VI. táblának egy töredékét közöljük, melly bizonyos nemét a litaniának foglalja magában; s némi hasonlatosságot, és bizonyos szavak ismétlését tünteti föl, mint a zsidóknál vala szokásban.

„Teio Dei Grabove.

Dei Grabovi Ocreper Fisiv Tota Per Jiovina Erer Nomneper Erar Nomneper Fossei Pacersei Ocrefisei.

Di Grabovie Tio Esu Bue Peracrei Pihaclu, Ocreper Fisiu Totaper Jiovina Erer Nomneper Erar Nomneper.

Di Grabovie Orer Ose Persei Ocrem Fisiem Pir Ortom Est Toteme Jiovinem Arsmor Dersecor Subator Sent Pusei Neip Hereitu.

Di Grabovie Persei Tuer Perscler Vasetom Est Pesetom Est Peretom Est Prosetom Est Daetom Est Tuer Perscler Virseto Avirseto Vas Est.

Di Grabovie Persei Mersei Esu Bue Peracrei Pihaclu Pihafei.

Di Grabovie Pihatu Ocre(m) Fisi(m) Pihatu Totam Jiovinam.

Di Grabovie Pihatu Ocrer Fisier Totar Jiovinar Nome Nerf Arsmo Veiro Pequo Castruo Fri Pihatu Futu Fons Pacer Pase Tua Ocre Fisi Tote Jiovine Erer Nomne Erar Nomne.

Di Grabovie Sabvo Seritu Ocrer Fisim Salvam Seritu Totam Jiovinam.

Di Grabovie Salvom Seritu Ocrem Fisier Totar Jiovinar Nome Nerf Arsmo Veiro Pequo Castruo Frif Salva Seritu Futu Fons Pacer Pase Tua Ocre Fisi Tote Jiovine Erer Nomne Erar Nomne.

Di Grabovie Tiom Esu Bue Peracri Pihiaclu Ocreper Fisiu Tota Per Jiovine Erer Nomneper Erar Nomneper.

Di Grabovie Tiom Subocau, etc.“

Megjegyezzük itt, hogy a fordítás bizonytalan; mindazáltal legnagyobb valószinüséggel bir a következő:

Jovi Grabovi subvoco.

Jovem Grabovem invoco in sacrificio pro tota jovina (gente), eorum nomine, earum nomine, uti tu volens sis, propitius sis sacrificio.

Jupiter Grabovi, macte esto eximio bove piaculo sacrificio pro tota jovina, eorum nomine, earum nomine.

Jupiter Grabovi, hujus rei ergo quoniam ad sacrificium ignis ortus est toti jovinae, armi desecti, subactique sint tamquam sacrificio uno.

Jupiter Grabovi, prout (peselos) mactare factum est, positum est, dictum est, mactare peselos fas jusque est.

Jupiter Grabovi, disecto eximio bove, piaculo piatus esto.

Jupiter Grabovi, piamine sacrificii expiato totam jovinam.

Jupiter Grabovi, piamine sacrificiorum totius jovinae nominibus, agrûm, virûm, pecus, oppido expiato, fiasque volens propitius pace tua sacrificio totius jovinae gentis, eorum nomine, earum nomine.

Jupiter Grabovi, salvo satu sacrificii, satum sospita toti jovinae.

Jupiter Grabovi, salvo satu sacrificiorum totius jovinae nominibus arvûm, virûm, pecudum, oppido satum sospita, fiasque volens propitius sacrificio totius jovinae gentis eorum nomine, earum nomine.

Jupiter Grabovi, macte esto eximio bove piaculo sacrificio, pro tota jovina gente, eorum nomine, earum nomine.

Jupiter Grabovi, macte hos honore esto, etc.

Mind az olvasás-, mind a fordításban több helyeken eltér Grotefend; ki ekképen olvas egy töredéket.

„Teio Subocav Suboco Dei Grabovi, Fisovi Sansi, Tefra Jovi! Ocriper Fisiu, Tota Per Jiovina, Erer Nomneper, Erar Nomneper: Fes Sei, Pacer Sei Ocre Fisei, Tote Jiovine, Erer Nomne, Erar Nomne. Arsie! Tio Subocav Suboco, Dei Grabove.

Asier Fritte Tio Subocav Suboco, Dei Grabove! etc.“

„Te bonas preces precor, Jovem Grabovem! Fisovem Sansium! Tefram Joviam! pro monte Fisio, pro tota Iguvina, pro illius nomine, pro hujus nomine, uti sis volens propitius monti Fisio, toti Iguvinae, illius nomini, hujus nomini. Benevole! te bonas preces precor, Jovem Grabovem! Benevoli Fidicia, te bonas precor, Jovem Grabovem, etc.“

Azonban ugyanazon Grotefend hosszu és türelmes vizsgálódásai mindeddig határozott eredményre nem vezettek. Ugyanő Henop Ja-

kabnak a latin nyelvről irt értekezése elé bevezetést készitett a sabin nyelvet illetőleg [1]).

Déli Olaszországban legkiterjedtebb nyelv az osca volt, mellyet még Bruttium- és Messapiában is beszéltek; itt született Ennius, ki A. Gellius XVII. 17. szerint, tria corda habere se se dicebat, quod loqui graece, osce et latine sciret. E nyelv, mint Klenze megmutatá, nem igen különbözik a latintól; ugy hogy ha irott könyvek maradtak volna fön e nyelven, ha nem is értenők meg mind a szavakat, az értelmet mégis kivehetnők. Az ezen nyelven létező föliratokban a latin nyelvnek a görögtől eltérő elemei tünnek föl, olly formákkal, mellyek a latinban a tagokat és végzeteket elvesztették, s a latinban szokatlan hajlitásokkal. A *p* gyakran a *q* helyét pótolja; például pid, e helyett quid; s meglehet opici aequi helyett áll; *ei* tétetik az *i*, *ou* pedig az *u* helyett; igen sok *o*-ban végződő szavakhoz hozzá ragasztatik a *d* betü.

Ekképen tehát az oscáknál akera, anter, phaisnum, tesaur, famel, solum ugyanaz, mi a latinoknál acerra, inter, fanum, thesaurus, famulus, solus, stb. Az osca nyelv tehát nem igen különbözhetett a latintól, ha Romában föliratok tétettek e nyelven, s mint Plinius irja, a házakon olvasható volt: Arse Verse; vagyis Arsionem averte; s bohózatok folyton adattak elő osca nyelven: mi a népet rendkivül mulattatá. Strabo még Tiberius idejében is Geographiájának V. könyvében irá: „Ámbár az oscák népe elveszett, nyelvök mégis fönmaradt a romaiak közt; s a szinpadon bizonyos énekek és vigjátékok adatnak elő olly buzgalommal, melly a régiséget tiszteletben tartja."

Mi is azt hiszszük, hogy az osca nyelv Olaszországnak, vagyis a népnek tősnyelve; hogy mindig élt e nyelv a nép között, még akkor is, midőn a mivelt egyének és az irók a latin nyelvet használták; hogy később ismét fölülkerekedett e nyelv, midőn a viszontagságok eltörölték a mivelteséget, és a császári udvar elköltözött Rómából. Igy tehát az osca nyelv a mostani olasz népnyelvnek atyja volna.

A sabinok beszélték az osca nyelvet; mert Livius (X. 20.) azt mondja, hogy a samnisiak seregeinek kikémlelése végett emberek küldettek ki, gnari oscae linguae. Varro ellenben a két nyelvet rokonnak teszi; azt mondván, hogy: sabina usque radices in

[1]) *De singularum literarum apud Sabinos ratione. De lingua graeca et sabina. Quaeritur quem locum inter reliquas Italiae linguas tenuerit sabina. De linguae sabinae et latinae ratione.* Hannovera, 1837.

oscam linguam egit. (De L. lat. VI. 3.) A volscusok is különbözhettek valamiben a sabinok- és latinoktól; mert Festusnak egy helyén (Oscum szónál) az mondatik: „Osce et volsce fabulantur, nam latine nesciunt.“ A bruttiak osca és görög nyelven beszéltek; azért mondatott: bilingues Brutiales. (**Festus.**) Fölhozzák még e szót is: hirpus, farkas, melly a faliscok- és samnisiakkal közös (**Dionys.** I. 21.). Servius a sabinoknak tulajdonitja a hernae szikla, s Varro a multa szót [1]); és megjegyzi, hogy a Harena helyett azt mondák Fasena [2]); a halomnak neve volt tebas; a sabinok embratur szavából lett a romai imperator. Végre Livius szerint a cumaeiek könyörögtek: „ut publico latine loquerentur, et praeconibus latine vendendi jus esset“ (lib. XL. 42.); miből kitünik, hogy mindeddig saját nyelvöket használták. A társas háboruban, melly az olaszoknak végső erőfeszitésök volt Roma ellen, a szövetséges népek közhatározatnál fogva anyanyelvöket viszszaemelték korábbi méltóságára, s a pénzeken is használták [3]). A hetrusk nyelv sokáig élt; és hogy a latintól meglehetősen különbözött, bizonyitja A. Gellius, midőn felhozza, hogy egy valaki apluda és floces elavult szavakat mondván, a körülállók, quasi nescio quid tusce, aut gallice dixisset, riserunt (lib. XI. c. 7.) Quintilián (lib. I. c. 9. Instit. orat.) a szavakról, nem a nyelvről szólván: „Tacco ugy mond, de Tuscis, Sabinis et Praenestinis quoque; nam ut eo sermone utentem Vectium Lucilius insectatur, quemadmodum Pollio deprehendit in Livio patavinitatem.“ Ki volna képes meghatározni jelenleg a szójejtések közti eme különbségeket?

Lássunk azonban egy Velletriben talált volscus föliratot:

„Deve Declune Statom Sepis Atahus
Pis Velestrom Faka Esaristrom Se
Bim Asif Vesclis Vinu Arpalitu Sepis Toticum Covehriu Sepu Ferom Pihom Estu Ec Se Cosrties Ma Ca Tafanies Medix Sistiatiens.“

Sokkal könnyebbnek látszik a következő, Avellában talált osca fölirat megfejtése. Értelmezte ezt Passèri (Simbole Goriane tom. I.):

---

[1]) Multae *vocabulum non latinum sed sabinum est, idque ad meam memoriam mansit in lingua Samnitium, qui sunt a Sabinis nati.* Lib. XIX.

[2]) Velius Longus grammaticus.

[3]) L. Lanzi, *Disc. proem. alla Galleria.*

Ekkuma... Tribalak... Liimit... Herekleis Fissnu Mefa
Ecce tribus limites herculis fanum demensa
Ist Entrar
est intra
Feinuss Pu Amf Dert Viam Pusstis Pui
fines post circum per viam posticam per
Ipisi Pustin Slaci Senateis Inim Ink Tribarakinf
ipsius ibi loci senatus unum jugum tria brachia
Aufret Puccahf Sekss Puranter Teremss Irik etc.
aufert pauca sex puriter termini hircus etc.

A latinban könnyü megkülönböztetni két elemet, az egyik eredeti, a másik pedig hasonló a göröghez, jóllehet eléggé különbözik attól. Leginkább az aeol szóejtéshez közelit accentusának utánozásával; miért is jól mondá Dionysius: „A romaiak sem nem egészen barbár, sem nem egészen görög nyelvet beszélnek; mellynek nagy része az aeolból van“ [1]).

Nem hallgathatjuk el, hogy a latin és görög nyelvben nagyon is megegyeznek a házat, mezőt, ekét, földmüvelést, bort, olajat, tejet, marhákat, sertéseket, juhokat, almát jelentő szavak, és átalában mindazok, mellyek a családi s mezei életre vonatkoznak: mig ellenben a háboru s vadászat müszavai idegen eredetüek. Valljon két különféle népnek, például a szántóvető s pásztor pelasgoknak, és az éjszaki harczias sicanoknak vegyületére lehet-e innen következtetést vonni? Mi azon véleményben vagyunk, hogy a latin nyelv nem a különféle olaszországi nyelvek keveréke: hanem hasonlóan a göröghez, az indo-german törzs egyéb ágaitól származik, és egyéni jelleme szerint különbözőleg fejlődött ki.

Olly mozgékony nép közt, minő a romai volt, a nyelv is nagyszerü változáson ment át: ugy annyira, hogy Polybius korában már érthetetlenekké váltak a carthagoiakkal a királyok számüzetése után tett egyezkedések. Igen érdekes dolog volna, összegyüjteni mindazon töredékeket, mellyek a latin nyelvből fönmaradtak, és nyomról nyomra követni ennek átalakulását a mostani olasz nyelvvé. Némelly vonásokat akarunk felhozni e részben [2]).

Tudjuk, hogy Tarquinius Superbus alatt Sextus és Publius Pa-

---

[1]) *Ρωμαίων δὲ φωνὴν μὲν οὐκ ἄκραν βάρβαρον, οὐδ' απαρτισμένος ἑλλάδα φθέγγονται, μικτὴν δέ τινα ἐξ αμφοῖν, ἧς ἥ πλεῖον Αιολις.* I. 40.

[2]) Később adá ki A. E. **Egger**, *Latini sermonis vetustioris reliquiae selectae.* Paris, 1843.

pirius összeszedék a romai királyi törvényeket, mellyek a Papirianus Codexet képezik. Ez azonban elveszvén, csak némelly töredékek maradtak fön különféle iróknál. Igy például Ulpianus, Romulus következő törvényét említi:

„Sei Pater Filium Ter Venunduit, Filius a Patre Liber Esto."

Festus pedig e Servius előtti törvényt:

„Sei Parentem Puer Verberit Ast Oloe Plorasit Puer Direis Parentum Sacer Estod; Sei Nurus Sacra Diveis Parentum Estod"; azaz: „Si puer verberaverit parentem, at ille ploravit, puer diris parentum sacer esto; si nurus, sacra divis parentum esto."

E törvénykönyvben foglalt harminczhat törvénynek részint értelmét, részint formáját is föntarták a régiek; némileg azon beszédmódhoz alkalmaztatván azokat, melly az ő idejekben divatozott. Számos kriticusok vissza akarták öltöztetni azokat eredeti formájokba, mint ez a többi töredékekből látható; különösen **Fergusson** (Histoire de la jurisprudence romaine. Paris, 1750.) azon föltételből indulván ki, hogy a régi latin nyelv osca volt, e nyelv szabályait is adta; ugy szinte a töredékek fordítását régi nyelven. Például, Numának Festus által föntartott törvényét ő ekképen adja:

„Sei Hemone Folmini Jobeis Oceiset, Em Soprad Cenoad Tolitod. Hemo Sei Folmined Oceisos Esit, Ole Jousta Noula Fieisier Oporteitod"; azaz: Si hominem fulmen Jovis occiderit, eum supra genua ne tollito. Homo si fulmine occisus est, illi justa nulla fieri oportet. Illyesmire azonban nem sokat épithetünk.

Tiro Gelliusnál (XIII. 9.) azt mondja: „Veteres romani graecas literas nesciverunt, et rudes graeca lingua fuerunt"; Festus pedig hozzá teszi, hogy az V. és VI. században egészen eltorzitották a hellen neveket; necdum adsuetis graecae linguae. A görög nyelv bevegyülése tehát a latinba későbbi időkből származik.

A latin nyelv legrégibb emléke az Arvales papok éneke. Ennek némi töredéke ismeretes volt már, midőn egy hosszu felirat ásatott ki a romai Sz.-Péter-templom sekrestyéjében 1778-ban. Magyarázta ezt Marini, Atti e monumenti de' Fratelli Arvali; s utána mások, egészen Klausenig. (De carmine fratrum Arvalium. Bonn, 1836.)

„Enos Lases Juvate, Enos Lases Juvate, Enos Lases Juvate

Neve Luerve Marmai Sins Incurrere In Pleores
Satur Furere Mars Limen Salie Sta Berber
Semonis Alternei Advocavit Conctos
Enos Marmor Juvato
Triumpe Triumpe.“

Minden versecske háromszor ismételtetik; és ugy látszik, ekkép értelmezendő: Nos, lares, juvate; neve luem, Mamuri, siris incurrere in plures; satur fueris, Mars: limen sali, sta vervex: semones alterni jam duo capit cunctus. Nos Mamuri, juvato: triumphe, triumphe. Ekképen magyarázza azt Hermann (Elementa doctrinae metricae); némileg eltérve Lanz és Klausen magyarázatától. Ugyancsak Hermann, Klausen és Grotefend azt állitják, hogy e fölirat versekben van; s a saturnin versnemet akarják szemlélni benne. A szöveg 218-ik évben iratott Kr. u.

Varronál (De L. lat.) a saliusok énekének egy töredékét találjuk, mellyet Grotefend (Rudimenta linguae umbricae. Hannovera, 1836. II. 20. l.) ekképen ád:

„Cozoiauloidos Eso: Omina Enimvero
Ad Patula' Ose' Misse Jani Cusiones.
Duonus Cerus Eset, Dunque Janus Vevet
... Melius Eum Regum.“

Mit ekképen magyaráz: Choroiauloidos (énekek királya) ero: omina enimvero ad patulas aures misere Jani curiones. Bonus Cerus (Janus rejtélyes neve) erit donec Janus vivet, melior eorum regum.

Azonban nem tudjuk magyarázni a következő verseket, mellyeket Terentius Scaurus (de Orthographia) föntartott:

„Cume Poinas Leucesiae Praetexere Monti
Quolibet Cunei De His Cume Touarem.“

A XII. táblás törvények töredékeit máshol fogjuk előadni [1]; s az Arvales testvérek énekének fölfedezése, ha egyéb fontossággal nem bir is, legalább a nagy különbséget mutatja a Romulus korabeli nyelv, és a XII. táblák nyelve között. E változást két tény bizonyitja. Quintilianus (Instit. orat. I. 6. §. 40.) kételkedik, valljon maguk a saliusok is megértik-e saját dalukat. Polybius (III. 22.) csak nagy fáradsággal talált egy romaira, ki a Roma és Carthago közti régi szerződések magyarázatához értett.

Közlünk itt némelly verseket azon föliratból, mellyet Duilius Ro-

[1]) L. az okmányok közt a *Törvényhozásról.*

mának 494-dik évében, az első tengeri diadal után tétetett, s melly a Capitoliumban a csucsos oszlop alatt (columna rostrata) 1565-dik évi julius havában fedeztetett föl:

. . . Ovem Castreis Exfociunt Macell . . .
. . . Cnandod Cepet Enque Eodem Macis . . .
. . . Mnavebos Marid Consol Primos C . . .
Cuasesque Navales Primos Ornavet Par . . .
Cumque Eis Navebos Claseis Poenicas Om . . .
Dictatored Ol . . . Om In Altod Marid Puc . . . etc.

azaz:

Novem castris effugerunt. Macellam munitam urbem
Pugnando coepit, inque eodem magistratu prospere
Rem navibus mari consul primus gessit: remigesque
Classesque navales primus ornavit, paravitque diebus sexaginta.
Cumque eis navibus Classes punicas omnes,
Dictatore illorum, in alto mari pugnando vicit.

1780-ban fedeztetett föl a Scipiok mausoleuma; s a következő években folytattatván az ásatások, különbféle föliratok jöttek napvilágra, Romának 400 dik évétől egészen 600-ig. . . . A legrégibb biztos fölirat az, melly Barbatus hamvvedrén olvasható; ki Roma 456-dik évében (299. Kr. e.) consul volt; e fölirat igy szól:

„Cornelius Lucius Scipio Barbatus Gnaivod Patre Prognatus Fortis Vir Sapiensque Quoius Forma Virtutei Parisuma Fuit Consol Censor Aidilis Quei Fuit Apud Vos Taurasia Cisauna Samnio Cepit Subicit Omne Lucanaa Obsidesque adocit.“

Azaz: Cornelius Lucius Scipio Barbatus, Cneo patre prognatus, fortis vir sapiensque, cujus forma virtuti pari summa (vagy: purissima) fuit, consul, censor, aedilis, qui fuit apud vos, Taurasiam, Cisaunam, Samnium cepit, subjecit omnem Lucaniam, obsidesque abduxit.

Történeti tekintetben megjegyezzük, hogy itt a Lucania és Samnium fölött nyert diadalról van szó, mellyről Livius hallgat; és egy Cisaunia nevü városról, mellyről mit sem tudnak a történetirók. Nyelvészeti tekintetben az *o* fölcseréltetik *u*-val: mint ez a kimondásban is összezavartatott; az *ei* görögösen *i* helyett használtatik; a vég *m* betü kihagyatik, mint a kimondásban is elhallgattatott [1]); s a subicit és abducit igéknél a mult idő nem különbözik a jelentől.

[1]) E szerint hihető, hogy orrhangot adott, mint az *on* és *en* a franczia nyelvben és a lombardi szójárásokban.

Jóllehet néhány évvel későbbi az 500-nál, mindazáltal több archaismusokat találunk fia, Lucius siriratában:

„Honcoino Ploirumne Cosentiunt R . . .
Duonoro Optumo Fuise Viro
Luciom Scipione Filios Barbati
Consol Censor Aidilis Hic Fuet A . . .
Hec Cepit Corsica Aleriaque Urbe
Debet Tempestatebus Aide Mereto."

Azaz: Hunc unum plurimi consentiunt R o m a e bonorum optimum fuisse virum L. Scipionem filium Barbati. Consul, censor, aedilis hic fuit a p u d vos. Hic cepit Corsicam, Aleriam urbem; dedit tempestatibus aedem merito.

A föliratokban szembetünők még a számos végzetek, mellyek inkább hasonlitanak a mai olasz nyelv végzeteihez, mint a latin végzetekhez; például: O b t e n u i l a u d e; P o m p o n i o v i r i o p o s u i t; d o n o d e d r o stb. [1]).

Régi eredeti romai okirat, a senatusnak egy engedménye Tibur lakosai számára; melly érezbe vésve, e városban találtatott a hatodik században, Hercules régi temploma mellett, s a Barberini könyvtárból minden nyom nélkül elveszett. Gruter, gyüjteménye 449-dik lapján adja:

„L. Cornelius En. F. Praetor Senatum Consuluit A. D. III. Nonas Majas Sub Aede Kastorus: Scribendo Adfuerunt A. Manlius A. F. Sex. Julius, L. Postumius S. F. Quod Tei burtes Verba Fecerunt, Quibusque De Rebus Vos Purgavistis, Ea Senatus Animum Advortit Ita Utei Aequom Fuit: Nosque Ea Ita Audiveramus Uti Vos Deixistis Vobeis Nontiata Esse: Ea Nos Animum Nostrum Non Indoucebamus Ita Facta Esse Propter Ea Quod Scibamus Ea Vos Merito Nostro Facere Non Potuisse; Neque Vos Dignos Esse, Quei Ea Faceretis, Neque Id Vobeis, Neque Rei Poplicae Vostrae Oitile Esse Facere: Et Postquam Vostra Verba Senatus Audivit, Tanto Magis Animum Nostrum Indoucimus Ita Utei Ante Arbitrabamur De Eieis Rebus Ab Vobeis Peccatum Non

[1]) L. **Lanzi**, *Saggio di lingua etrusca e altre antiche d' Italia.* Roma, 1789. **Schoell**, *Hist. abrégée de la littérature romaine.*

E. Funk, *De adolescentia linguae latinae.*

Christianus Damius, a zwickaui collegium rectora Szászországban, *Tractatus de causis amissarum linguae latinae radicum.* 1642.

Esse. Quonque De Eieis Rebus Senatuei Purgatei Estis, Credimus Vosque Animum Vostrum Indoucere Oportet, Item Vos Populo Romano Purgatos Fore.“

Ezen okmány igen réginek tartatott, s nem sokkal későbbinek Roma bevételénél a gallusok által. De akkor még nem választattak praetorok; és L. Cornelius, Cnejus fia talán ugyanaz L. Cornelius Barbatussal, Cnejus fiával, kinek siriratát fönebb adtuk.

Tehát Románk IV. századába, s ennek is kezdetére helyezhető, a második samniumi háboru korába.

1692-ben találtatott Calabriában egy érctábla, a senatusnak a bacchanaliák ellen hozott határozatival: mintegy az 567-dik (Kr. e. 187.) évből, melly a bécsi muzeumban őriztetik; és tartalma következő:

Q. Marcius L. F. S. Postumius L. F. *Quintus Marcius, Lucii filius, Sextus Posthumius, Lucii filius,* Cos. Senatum Consoluerunt N. Octob. Apud Aedem Duc- *consules senatum consuluerunt nonis Octobris apud aedem Bel-* lonai Sc. Adf. M. Claudi M. F. Valerius *lonae scribendo adfuerunt, Marcius Claudius Marci filius, Valerius* P. F. Q. Minuci C. F. De Bacanalibus Quei *Publi filius, Quintus Minucius Caii filius, de bacchanalibus qui* Foideratei Essent; Ita Exdeicendum Censuere: Nei Quis *foederati essent; ita edicendum censuere: ne quis* Eorum Bacanal Habuisse Velet. Sei Quis Esent Quei Si- *eorum bacchanalia habuisse vellet. Si qui essent qui si-* bei Deicerent Necesus Ese Bacanal Habere, Eeis Utei ad *bi dicerent necesse esse bacchanalia habere; iis ut ad* Pr. Urbanum Romam venirent, De Que Eeis Rebus *praetorem urbanum Romam venirent, deque iis rebus* Ubei Eorum Verba Audita Esent, Utei Senatus Noster De- *ubi eorum verba audita essent, ut senatus noster de-* cerneret Dum Ne Minus Senatoribus C. Adesent, Q. *cerneret dum ne minus senatoribus centum adessent, cum* Ea Res Consuleretur. Bacas Vir Ne Quis Adese Velet Cei- *ea res consuleretur. Bachas vir ne quis adesse vellet ci-* veis Romanus Neve Nominis Latin Neve Socium Quisquam *vis romanus, neve nominis latini, neve sociorum quisquam,* Nisei Pr. Urbanum, Adesent; Is Que De Senatuos Sen- *nisi Praetorem urbanum, adessent; is que de senatus sen-* tentiad Dum Ne Minus Senatoribus C Adesent Quom *tentia. dum ne minus senatoribus centum adessent, quum*

Ea Res Consoleretur Jousisent Censuere. Sacerdos Ne Quis
ea res consuleretur jussissent, censuere. Sacerdos ne quis
Vir Eset Magister, Neqve Vir Neqve Mulier Quisquam
vir esset magister, neque vir neque mulier quisquam
Eset Neve Pecuniam Quisquam Eorum Comoinem Abuise
esset, neve pecuniam quisquam eorum communem habuisse
Velet, Neve Magistratum Neve Pro Magistratuo, Neve Vi-
vellet, neve magistratum neve pro magistratu, neve vi-
rum Neve Mulierem Quisquam Fecise, Neve Posthac Inter
rum, neve mulierem quisquam fecisse, neve posthac inter
Sed Conjourase Neve Comuovise Neve Conspondise Neve
se conjurasse, neve commovisse, neve conspondisse, neve
Compromesise Velet, Neve Quisquam Fidem Inter Sed De-
ccmpromisisse vellet, neve quisquam fidem inter se de-
dise Velet, Sacra In Oquoltod Ne Quisquam Fecise Velet
disse vellet, sacra in occulto ne quisquam fecisse vellet,
Neve In Poblicod Neve In Preivatod Neve Extrad Urbem
neve in publico neve in privato, neve extra urbem
Sacra Quisquam Fecise Velet Nisei Pr. Urbanum Ad-
sacra quisquam fecisse vellet, nisi praetorem urbanum ad-
eset Is Que De Senatuos Sententiad Dum Ne Minus Sena-
esset isque de senatus sententia, dum ne minus sena-
toribus C. Adesent Quom Ea Res Consoleretur Jousi-
toribus centum adessent quum ea res consuleretur, jussis-
sent Censuere Homines Plous V Oinuorsei Virei At-
sent, censuere, homines plus quinque universi viri at-
que Mulieres Sacra Ne Quisquam Fecise Velet Neve Inter
que mulieres sacra ne quisquam fecisse vellet, neve inter
Ibei Virei Plous Duobus, Mulieribus Plous Tribus Adfuise
ibi viri plus duobus, mulieribus plus tribus adfuisse
Velent, Nisei De Pr. Urbani Senatuos Que Sententiad,
vellent, nisi de praetoris urbani senatusque sententia,
Utei Suprad Dictum Est; Haice Utei In Conventionib Ex-
ut supra dictum est; haecce uti in concionibus edi-
edeicatis N Minus Trinum Noundinem Senatuos Que Sen-
catis ne minus trinum nundinum, senatusque sen-
tentiam Utei Scientes Esetis Eorum Sententia Ita Fuit. Sei
tentiam uti scientes essetis, eorum sententia ita fuit. Si
Ques Esent Quei Arvorsum Ead Fecisent Quam Suprad Di-
qui essent qui advorsum ea fecissent quam supra di-
ctum Est, Eeis Rem Caputalem Faciendam Censuere Atque
ctum est, iis rem capitalem faciendam censuere atque

Utei Hoce In Tabolam Ahenam Inceideretis. Ita Senatus
uti hocce in tabulam aeneam incideretis. Ita senatus
Aiquom Censuit Utei Que Eam Figier Joubeatis Ubei Fa-
aequum censuit, utique eam figi jubeatis ubi fa-
cilumed Gnoscier Potisit, Atque Utei Ea Bacanalia Sei Qua
cillime nosci possit, atque uti ea bacchanalia, si qua
Sunt Extrad Quam Sei Quid Ibei Sacri Est Ita Utei Su-
sunt extra quam si quid ibi sacri est, ita uti su-
prad Scriptum Est In Diebus X Quibus Vobeis Tabelai
pra scriptum est in diebus decem quibus vobis tabulae
Datai Erunt Faciatis Utei Dismota Sient In Agro Teurano.
datae erunt, faciatis uti dimota sint in agro Teurano.

Mindezen okmányok a romai nyelv első korszakából eredtekül tekinthetők. Most a másik korszakba megyünk át, midőn Nagy-Görögország meghóditása, és a sajátképeni Görögországba tett hadjáratok idegen miveltséget hoztak Romába. A Scipiok siriratának gyönyörü sorozata folytattatik ebben. Szemeljünk ki valamellyest azokból:

L. Corneli. L. F. G. N.
Scipio Quaist
Tr. Mil. Annos
Gnatus XXXIII.
Mortuus Pater
Regem Antioco
Subegit.

Ásiai Scipio fia cz. Egy unokájának sirversét Ennius készité:

Hic Est Ille Situs Cui Nemo Civi' Neque Hostis
Quivit Pro Factis Reddere Oprae Pretium.

A másik Scipioé, Africanus fiáé, ki Scipio Aemilianusnak fogadott atyja volt:

Quei Apice Insigne Dialis Flaminis Cesistei
Mors Perfecit Ut Essent Omnia
Brevia Honos Fama Virtusque
Gloria Atque Ingenium Quibus Sei
In Longa Licuisiset Tibe Utier Vita
Facile Factis Superases Gloriam
Majorum Qua Re Lubens Se In Greniu
Scipio Recipit Terra Publi Prognatum Publio Corneli.

Figyelmet érdemel az olaszhoz közelitő formáival (m i e i, o b t e n i) a következő:

Gn. Cornelius Gn. F. Scipio Hispanus
Pr. Aid. Cur. Q. Tr. Mil. II. XVir. Ls. Judik XVir. Sac. Fac. [1])
Virtutes Generis Mieis Moribus Accumulavi
Progeniem Genui Facta Patri Spetiei
Majorum Obtenni Laudem Ut Sibi Me Esse Creatum
Laetentur Stirpem Nobilitavit Honor.

Roma 645-dik évéből való a következő felajánlási formula, melly Capuában ásatott ki (**Orell.** 2487.):

N. Pumidius Q. F.	M. Roecius Q. F.
M. Cottius Q. F.	N. Arrius M. F.
M. Epilius M. F.	L. Heioleius P. F.
C. Antracius C. F.	C. Tuccius C. F.
L. Sempronius L. F.	R. Vibius M. F.
P. Acereius C. F.	M. Valerius L. F. Z. M.

Heisce Magistreis Venerus Joviae
Murum Aedificandum Coiraverunt
Ped. CCLXX. Et Loidos Fecerunt
Ser. Sulpicio M. Aurelio Coss.

Némi töredékeket fogunk most adni a legrégibb költőkből.

Naeviustól, a saturnin versek feltalálójától [2]), és a tragoedia praetextatából csak gyér töredékek maradtak fön. Egyik illyen a Scipiok ellen:

Fato Metelli Romae fiunt consules.

Szemeljünk ki másokat:

Quae ego in theatro his meis probavi plausibus,
Ea non audere quemquam regem rumpere
Quanto libertatem hanc hic superat servitus abolute.

Gellius, VI. 8.

Sic Poeni contremiscunt artubus universim,
Magni metus tumultus pectora possidet:
Caesum funera agitant,
Exeqias ititant, temulentiamque tollunt
Festam.
Superbiter contemptim conterit legiones.

Nonius.

---

[1]) Azaz: praetor, aedilis curulisque, tribunus militum, decemvir litibus judicandis, decemvir sacris faciendis. Praetor volt 142-dik év felé Kr. e.

[2]) Saturnium in honorem dei Naevius invenit. *Varro*, VI.

Etiam qui
Manu res magnas saepe gessit gloriose,
Cujus facta viva vigent, quid apud gentis solus praestat,
Eum suus pater cum pallio uno ab amica abduxit.

Gell., VI. 8.

Egy leány atyjához, hogy el ne választassék férjétől; s az atya felelete:

F. Injuria abs te afficior indigna, pater;
Nam si improbum Cresphontem extimaveras,
Cur me his locabas nuptiis? Sin est probus,
Cur talem invitam invitum cogis linquere?

P. Nulla te indigna, nata, afficio injuria;
Si probus est, bene locavi; sin est improbus,
Divortio te liberabo incommodis:
Erravi; post cognovi, et fugio cognitum.

Coll. Latin. Poët.

Maga által irt sirverse, mellyet A. Gellius plenum superbiae Campanae néven nevez:

Mortaleis immortales flere si foret fas,
Flerent divae Camoenae Naevium Poëtam;
Itaque postquam est orcino traditus thesauro,
Oblitei sunt Romae loquier latina lingua.

Gell., I. 24.

Mire czéloznak e versek, látni fogjuk a IV. K. 12. fej.

Hermann (Doctrina metrica) ekképen véli helyre állithatni Naevius költeményének protasisát:

Qui terrai latiai hemones contuserunt
Viro fraudesque Poeni, fabor.

Mi a fönebbi verseket illeti, meglehet, hogy a szerzők, kik idézik azokat, némileg kisimitották a formát.

Lássunk más töredékeket Naevius kortársaitól, vagy az utána következő költőktől.

Pacuvius.

Nam istis qui linguam avium intelligunt,
Plusque ex alieno jecore sapiunt quam ex suo,
Magis audiendum quam auscultandum censeo.

Cic., De divin. I.

Ego odi homines ignava opera, et philosopha sententia.

Gell., XIII. 8.

Adolescens, tamen etsi properas, hoc te saxum rogat
Uti sì adspicias: deinde quod scriptum est, legas:
Heic sunt poëtae Pacuvii Marci sita
Ossa; hoc volebam nescius ne esses; vale.

Gell. I. 24.

Sextus Caecilius.

Nam novus quidem Deus repertus est Jovis.

Priscianus, in Jovis.

L. Accius.

Calones, famuli, metellique, caculaeque.

Festus, in Metelli.

Nihil credo auguribus, qui aures verbis divitant
Alienas, suas ut auro locupletent domos.

Nonius, in divitat.

Multi iniqui atque infideles regno, pauci sunt boni.

Cic. De off. III.

Tarquinius Superbus álma:

Cum jam quieti corpus nocturno impete
Dedi, sopore placans artus languidos . . .

L. Lucilius.

Scipiadae magno improbus objiciebat Asellus
Lustrum illo censore malum infelixque fuisse.

Ex XI. lib. Satyr. — **Nonius.**

Nam vetus ille
Cato lacessisse appellari, quod conscius ipse
Non erat sibi.

Ex XIV. lib. Satyr. — Caper, apud **Prisc.** in lacesso

Cohibet et domi moestus se Albinus, repudium quod filiae remisit.

Ex XVIII. lib. Satyr. — **Nonius**, in remittere.

Vellem concilio vestrum, quod dicitis, olim,
Caelicolae, vellem, inquam, adfuissemu' priore.

Servius, in IX. Aen.

Ut nemo sit nostrum quin aut pater, optimu' divum,
Aut Neptunu' pater, liber Saturnu' pater, Mars,
Janus, Quirinus pater, nomen dicatur ad unum.

Lactantius, lib. IV. cap. 3.

Cajus Luciliustól (— 90. Kr. e.) különféle satyricus tartalmu töredékek maradtak, mellyek hasonlóan az egykoru történetirók- és szó-

nokokhoz, a romai erkölcsök hanyatlását, vagyis a fényüzés növekedését fejezik ki.

A romaiak hivalkodását ekkép irja le:

Nunc vero a mane ad noctem, festo atque profesto,
Totus item pariterque die populusque, patresque.
Jactare indu foro se omnes, decedere nusquam,
Uni se atque eidem studio omnes dedere, et arti,
Verba dare ut caute possint, pugnare dolose,
Blanditia certare, bonum simulare virum se,
Insidias facere, ut si hostes sint omnibus omnes.

Lactan., IV. 5.

Graecum te Albuti, quam Romanum atque Sabinum,
Municipem Ponti, Titi, Anni, centurionem
Praeclarorum hominum, ac primorum signiferumque
Maluisti dici; Graece ergo praeter Athenis,
Id quod maluisti, te, quum ad me accedis, saluto,
Χαῖρε inquam, Tite, lictores, turma omnis, cohorsque,
Χαίρετε hinc hostis Muti Albutius, hinc inimicus.

Cic. De finibus, lib. III.

Quam lepide lexeis compostae ut tesserulae omnes,
Arte pavimento, atque emblemate vermiculato,
Crassum habeo generum: ne r h e t o r i c o t e r o s tu sis.

Id., in Oratore, lib. III.

Visum est in somniis pastorem ad me appellere:
Duos consanguineos arietes inde eligi,
Pecus lanigerum eximia pulcritudine;
Praeclarioremque alterum immolare me,
Deinde ejus germanum cornibus connitier
In me arietare; eoque ictu me ad casum dari:
Exin prostratum terra graviter saucium
Resupinum, in caelo contueri maximum ac
Mirificum facinus dextrorsum orbem flammeum
R a d i a t u m s o l i s l i q u i e r c u r s u n o v o.

Id., De divin. lib. I.

Ennius ekkép adja elő Roma eredetét [1]:

Quam preimum cascei popolei tenuere lateinei . . .
Certabant urbem Romamne, Remamne vocarent;

[1]) Q. **Ennii** *poëtae vetustissimi fragmenta quae super sunt ab Hieron. Columna conquisita, disposita et explicata.* Amsterdam, 1808.

Orelli, *Eclogae poëtarum latinorum.* Zürich, 1833.

Et spectant (veluti consol quom mittere signum
Volt, omnes avidei spectant ad carceris oras,
Quam mox emittat picteis ex faucibus currus);
Sic expectabat popolus, atque ora tenebat
Rebus, utrei magnei victoria sit data regnei.
Interea sol albu' recessit in infera noctis:
Et simol ex alto longe polcerruma praipes
Laiva volavit avis: simul aureus exoritur sol:
Cedunt ter quatuor de coilo corpora sancta
Avium, praipetibus se se polcreisque loceis dant.
Conspicit inde sibei data Romulus esse priora,
Auspicio regnei stabileitaque scamna solumque . . .
Augusto augurio postquam incluta condita Roma est . . .
Juppitur! haud muro fretus magi, quam de manuum vei . . .

Másutt igy rajzolja a jó védenczet:

Hocce loquutu' vocat, queicum bene saipe libenter
Mensam, sermonesque suos, rerumque suarum
Comiter impertit; magna quom lassu' diecі
Parti fuvisset, de summeis rebu' gerundeis
Consilio, endo foro lato, sanctoque senatu.
Quoi res audacter magnas, parvasque, jocumque
Eloqueretur: tincta maleis, et quoi bona dictu
Evomeret, seiqua vellet, tutoque locaret:
Queium molta volutat gaudia clamque, palamque.
Ingenio quoi nolla malum sententia suadet,
Ut faceret facinus levis aut malus, doctu', fidelis,
Suavis homo, facundu', suo contentu' beatus,
Sceitu, secunda loquens in tempore, comodu', verbum
Paucum, molta tenens, anteiqua, sepolta, vetusta;
Quai faciunt mores veteresque novosque tenentem;
Moltarum veterum legum, divômque hominumque
Prudentem, quei molta loqueive tacereve posset.
Hunc inter pugnas compellat Servilius sic.

Ugyanazon költőnek más töredékei:

Non habeo deninque nauci Marsum augurem,
Non vicanos haruspices, non de circo astrologos,
Non isiacos conjectores, non interpretes somniûm:
Non enim sunt ii, aut scientia, aut arte divinei;

Sed superstitiosi vates, impudentesque hariolei,
Aut inertes, aut insanei, aut quibus egestas imperat:
Qui sibei semitam non sapiunt, alteri monstrant viam,
Quibus divitias pollicentur, ab iis drachmam ipsei petunt:
De his divitiis sibi deducant drachmam, reddant caetera;
Qui sui quaestus causa fictas suscitant sententias.

Cic. I. De divin. 1.

At tuba terribilei sonitu tarantatara dixit . . .

Priscianus et **Servius.**

Quomque caput caderet sonitum tuba sola peregit,
Et pereunte viro rauco sonus aire cucurrit . . .
Anseris et tutum voce fuisse Jovem . . .

Propertius.

Moribus anteiqueis res stat romana vireisque.

S. Augustinus ex Cic., De republ., lib. V.

. . . . . Stolidum genus Ajacidarum.
Bellipotentes sunt magi', quam sapientipotentes.

Nonius, in stirpe.

Nec mi aurum posco, nec mi precium dederitis,
Nec cauponantes bellum, sed belligerantes,
Ferro, non auro, veitam cernamus utreique:
Vos ne velit an me regnare hera, quidve ferat fors,
Virtute experiamur; et hoc simul accipe dictum;
Quorum virtutei bellei fortuna pepercit,
Horundem me leibertati parcere certum 'st,
Dono ducite, doque volentibu' cum magneis Dis.

Cic., de Off., lib. I.

Quei potis ingenteis oras evolvere bellei.

Diomedes. in potis.

Non semper vostra evortit: nunc Jupiter hac stat.

Macrobius, Sat. lib. VI, cap. I.

Fortibus est Fortuna vireis data . . .

Id., ibid.

Africa terribilei tremit horrida terra tumoltu
Undique, multimodis consumitur anxia coireis:
Omnibus endo locceis ingens apparet imago
Tristitiai, oculosque, manusque ad sudera lassas

Protendunt, exsecrando duci' facta reprendunt
Poinei pervortentes omnia, circum cursant.

Festus, in Metonymia.

A saturnini versekről ezt mondja:

Versibus quos olim Fauni vatesque canebant,
Quom neque Musarum scopulos quisquam superarat,
Nec dicti studiosus erat.

Varro, De ling. VII. 36.

Hostem quei feriet mihi erit Cartaginiensis.
Quisquis erit, cujatis erit

Diomedes, in abnuo.

Clamor ad coelom volvendu' per aethera vagit.

Varro, ibid. VI.

Marci filius: is dictus popularibus oleis
Quei tum veivebant homines, atpue aivom agitabant.
Flos delibatus popolei suadaique medolla.

Cic., in Bruto.

Egregie cordatus homo, Catus Ailiu' Sextus
Quei vicit non est victor, nisi fictu' fatetur . . .

Nonius, in subsidium

. . . . . Forum, potealque Libonis
Mandabo siccis; adimam cantare severis.

Servius, ad Georgic., lib. III.

Et ego ingenio natus sum, amicitiam
Atque inimicitiam in fronte promptam gero.

Ex libro incerto.

Flagitii principium est nudare inter civeis corpora.

Cic., Tusc., lib. IV.

Philosophandum est paucis, nam omnino haud placet.

Gellius, lib. V. cap. 15.

A hajózás feltalálója ellen igy fakad ki a szolgáló, mialatt Medea az Argo hajóra ül:

Utinam ne in nemore Pelio securibus
Caesa cecidisset abiegna ad terram trabes;
Neve inde navis inchoandae exordium
Coepisset, quae nunc nominatur nomine
Argo, qua vecti Argivi delecti viri
Petebant illam pellem inauratam arietis
Colchis, imperio regis Peliae per dolum:

Nam numquam hera errans mea domo efferret pedem
Medea animo aegra, amore saevo saucia.

Ex libro: Ad Herennium.

Saját sirversét ekkép irta meg:

Adspicite, o ceiveis, senis Ennii imagini' formam,
Heic vostrûm panxit maxuma facta patrum.
Nemo me lacrumeis decoret, nec funera fletu
Facsit. Quur? volito vivu' per ora virûm.

Cic. Tusc. lib. I.

Bölcsészeti rendszere e másik töredékből világlik ki:

Ego Deûm genus esse semper dixi et dicam coelitum.
Sed eos non curare opinor quid agat humanum genus.
Nam si curent, bene bonis sit, male maleis, quod nunc abest.
Terra corpus est; at mentis ignis est; etc.

Cic. De divin. II. 50.

Donatus, Terentius életében, Porcius Licinius ból ezeket idézi:

Dum lasciviam nobilium et succosas laudes petit,
Dum Africani voci divinae inhiat avidis auribus,
Dum ad Furium se coenitare et Laelium pulchrum putat,
Dum se amari ab hisce credit, crebro in Albanum rapi
Ob florem aetatis suae: ipsus sublatis rebus ad summam inopiam redactu' est.
Itaque e conspectu omnium abit in Graeciam, in terram ultimam.
Mortuus est in Stymphalo Arcadiae oppido: nihil Publius
Scipio profuit, nihil ei Laelius, nihil Furius,
Tres per idem tempus qui cogitabant nobiles facillime.
Eorum ille opera ne domum quidem habuit conductitiam,
Saltem ut esset quo referret obitum domini servolus.

Következnek némelly későbbi epigrammok.

Scipio Africanus sirverse:

A sole exoriente supra Macoti' palude,
Nemo est qui factis me acquiparare queat.
Si fas endo plagas coelestum scandere cuiquam,
Mi soli coeli maxima porta patet.

Cic., Tusc. lib. V. 5.

Accius Plautus sirverse:

Postquam morti datu' 'st Plautus, Comoedia luget,
Scena est deserta, dein risus ludu' jocusque
Et numeri innumeri simul omnes collacrimarunt.

Maradt fön egy szerelmi epigramma L. Valerius Aedituustól a VI. századból; szólva a rabszolgához, ki fáklyával megy előtte, midőn kedvesének látogatására siet:

Quid faculam praefers, Phileros, qua nil opu' nobis?
Ibimus: hic lucet pectore flamma satis.
Istam non potis est vis saeva extinguere venti,
Aut imber coelo candidu' praecipitans.
At contra hunc ignem Veneris, nisi si Venus ipsa,
Nulla est quae possit vis alia opprimere.

A latin nyelv ezután nemesebb formákat, teljesebb értelmet, a legnagyobb nemzethez illő csint öltött magára Augustus korában; s a hóditások által kelet és Europa széleire vitetvén, a kereszténységgel reformálta magát, és egyetemes nyelvvé vált, ugy szinte a tudományok és a miveltség közvetitőjévé.

A köznép azonban, s a szolgáknak töméntelen száma a köznyelvet beszélte: mellyet mi az oscának tartunk, ők pedig nevökről (vernae) vernaculanak neveztek el.

Hogy latinul beszélni, annyit tesz, (?) mint szabatosan, tisztán beszélni, sok idézettel be lehetne bizonyitani. Cicero, De oratore, III. irta: „Praecepta latine loquendi puerilis doctrina tradit"; máshol pedig: „Non tam praeclarum est scire latine, quam turpe nescire"; s Ovidius ajánlja a romai gyermekeknek, hogy tanuljanak lingvas duas. Donatus, Virgilius életrajzában mondja, hogy egy valaki, a harmadik eclogát kigunyolván, a cujum pecust megrovandó, ekképen irt:

Dic mihi, Dameta, cujum pecus anne latinum?
Non, vero Aegonis: nostri sic rure loquuntur.

E paraszt nyelvről azonban majd akkor szólandunk, midőn azt a jelen olaszra változni szemlélendjük.

(H) 404-dik laphoz.

A régi olasz népek átnézeti jegyzéke, Micali szerint.

Aborigines (benszülöttek), közös neve Olaszország ős lakóinak és mivelőinek.

Közép-Olaszország.

1. Siculok. Legrégiebbek, kiket a történet emlit: az auruncus és oscus atyák törzséhez tartozók, s a félsziget igen sok részeiben elágazvák; más népek betörése által Siciliába nyomattak, melly tőlök vette nevét.

2. Umberek. Igen régi nép az osca törzsből. Az idegenek által sarkaltatva és nyomatva, az adriai tenger partjait foglalják el; s messzire terjeszkednek ki, főleg a siculok kárával, a Tiberis-, és Arnon tul. Itt leigázták őket, és visszanyomták

3. A ra-senek; más benszülött nép, mellyet a görögök tyrsenek-, és tyrrhenek-, a romaiak hetruskok-, vagy tuscoknak neveztek. Megszilárditák uralmukat az Arno és Tiberis közt, az umberek romjain. Innen uralmukat a félsziget legnagyobb részére kiterjeszték, és két uj államot alapitottak:

a) Uj-Hetruriát, tizenkét várossal felső Olaszországban. Ezek nagy része Rhaetiába menekült a gallusok betörése elől, Roma 135-ik évében, 600. körül Kr. e.

b) Déli Hetruriát, más két várossal Opiciában, melly boldog Campaniának is nevezteték.

4. Oscák, opicusok, auruncok: főtörzse a nagy, olasz ős törzsnek; a görögöknél auson néven fordul elő: átalános neve a benszülötteknek, kik e félsziget végpontjáig terjeszkedtek ki.

Kegyetlen idegen népek, illyrek, liburnok, pelasgo-thessalok kelnek át az adriai tenger tulsó partjáról az olasz partokra; több részről szoritják itt a tartomány lakóit, és háborura adnak okot, melly sok olaszországi népnek lakhelyét, nevét és jellemét megváltoztatá.

Az oscák véréből származnak:

5. A sabinok, ezektől
6. A picenek és
7. Pretuzziak. Innen
8. A cascok, vagy régi latinok.
9. A rutulok.
10. A herniciek.
11. Az aequiek.
12. A volscok, vagy volscusok.
13. Az auruncusok.

Alsó-Olaszország.

Ugyanazon benszülött törzséből az oscáknak:

1. Vestinek.
2. Marrucinok.
3. Peligniek.
4. Marsok.
5. Campaniak.
6. Sidicinek.
7. Samnisiak, vagy sabellek, sabinok gyarmata. Ezektől
   Hirpinek,
   Caudinok,
   Pentrek,
   Caracenek, vagy saricenek,
   Frentanok.
8. Oenotriak, és conok; előbbiek mint
9. A lucanok, a samnisiak gyarmata; melly törzsből
10. A bruttiak, kik Roma 398., Kr. e 355. évben váltak el azoktól.

11. Daunok, } másképen apulok. 13. Japig messapok, } később calabrok.
12. Peucetek, } 14. Salentinek, }

Cretai, chalcisi, achiv, és dór gyarmatok, a tengerpart hosszában és a rónaságokon, együtt képezve Nagy-Görögországot.

Felső-Olaszország.

1. Ligurok, sok törzsekre osztva, Felső-Olaszországban a ligusti tengertől egészen a Havasok tövéig.

2. Euganok, az adriai öböl körül levő térség első lakói; mellyet később

3. Heneták, vagy venetek foglaltak el, és Velenczét birták.

4. Orobok, a Como és Isarus (?) tavak közt.

S i c i l i a.

Sicanok, a sziget első lakói, mellyet nagy részben siculo-italok foglaltak el.

Gyarmatokat alapitanak a partokon: Iberek, Phoeniciek, Carthagoiak, Chalcisi görögök, dórok, jónok stb.

S a r d i n i a.

Sard benszülöttek: Iliaiak, Corsok, Balarok, } a tartomány beljében.

A partokon: Iberek, Phoeniciek, Carthagoiak, Hetruskok gyarmatai.

C o r s i c a.

Cors benszülöttek. Hetruskok.
A tenger mellett iber gyarmatok. Carthagoiak.

(I) 403-dik laphoz.

O l a s z t a r t o m á n y o k h a s o n n e v e i.

Pelasg tartományok neveinek megegyezése

Olaszországban:	Spanyolországban:
Cortona az umbereknél, .	Cortonaiak, Celtiberiában.
Vettonenses, ...	Vettonok a Tajo mellett.
Spoletium, ...	Spoletinum.
Turda Umbriában, ...	Turditanok.
Osa folyó, melly Telamon partjain ömlik ki, ...	Ausa, ausetanok.
Cosa, ...	Cosetanok.
Visentium, Bolsena tó mellett, . .	Visentium a pelendonoknál.

Vulci, ...	Veluca, Volca, ugyanott.
Tarcunia, ...	Taraco.
Contenebra, közel ehhez, . .	Tenebrium és Tenebra kikötő közel ehhez.
Graviscae, Telamon fiáról nevezetve, ...	Gravii a nyugoti parton, hol Telamon, Teucer fia kötött ki; közelében volt Antium.
Metaurus, umberek folyója, .	Metarus, a callaicusok folyója.
Caere, Caerites, ...	Cerretani, Scerrae.
Ausonok, ...	Occitanok, Ausonia fővárossal.
Indigetes, ...	Indigetes a cerretanok-, és cosetanoknál.
Castellanok, Castrum lakói, . .	Castellanok.
Corbia a volscusoknál, ...	Corbium.
Setia ugyanott, ...	Setia a vascoknál.
Norba ugyanott, ...	Norbia a lusitanoknál.
Auruncusok Campaniában, . .	Arruccok Baeticában.
Oscák, ...	Osca.
Vescia campana, .	Vescitanok a gasconoknál. Vescis a turdelok-, Vescia a turdetanoknál.
Astur folyó, .	Asturia.
Tutia, . .	Tutia.
Orcia, . . .	Orcia, Celtiberiában.
Auximum, Osca, . .	Auxima és Osca, közel Tutiához.
Suessetanok, . . .	Suessa, Sanguessa.
Trebula Campaniában, .	Tribola a turdetanoknál;
Tribola a sabinoknál, .	közel hozzá a régi Arrucci, és
Auruncok, ...	uj Arrucci.
Bathia Sabinában, ...	Bathia, Ara folyó mellett.
Pallantia, ...	Pallantia a vaccaeusoknál.

L. **Petit-Radel**, Origines historiques des villes de l'Espagne.

A nélkül, hogy az időkort, vagy az elsőbbséget meghatározhatnók, egyéb tartományok neveinek az olaszországiakhoz hasonló szavait megtalálhatni a baskoknál. Iria, közel Turinhoz, bask nyelven annyi, mint város. Uria Apuliában, az ura viz szótól jő; s ennek felelnek meg Urba salova a picenteknél, Urbinum, Urcinium Corsicában, valamint Urce Bastetanorum. Ott van Urgo sziget Corsica és Toscana közt, és Urgao Baeticában; az ursentinek In

caniában, és Urso, Ursao Baeticában; Argurium Siciliában, Argiria (?) Spanyolországban; Astura folyó és sziget Antium mellett, Spanyolország tartománya; Asta, szikla szótól Asti Olaszországban, és Asta Turdetanorum Spanyolországban. Ausonok, hasonló a spanyol Ausa-, és ausetanokhoz. Ott van Arsia Istriában és Arsa Baeturiában; Basta Calabriában, Basti a bastetanoknál; Biturgia Hetruriában, és Bituris a baskoknál. A basterbinek neve a salentineknél a basoa hegy, és erbestatu vándorolni, szavaktól ered. Lombardiában van Lambro folyó; s Lambriaca és Flavia Lambris Callaicorum Spanyolországban; Murgantia Siciliában, Murgis Spanyolországban. Suessa és Suessula Latiumban, a suessetanok az ilergeteknél; Cureuses a sabinoknál, Gurulis Sardiniában; Litus corense Baeticában, Corianum hegyfok Aquitaniában stb.

Humboldt (Prüfung der Untersuchungen über die Urbewohner Hispaniens, vermittelst der waskischen Sprache. Berlin, 1821.) azt állítja, hogy Spanyolország első lakói valószínüleg baskok voltak, kik ugyanazok az iberekkel; és ezt ő a tartományok neveiből származtatja, mellyekben e bask szavakat találja: acha, aitza, asta szikla; iria, uria, ilia, ulia város; ura, ula viz; itturia forrás; ara, aria sikföld; ba térség; arria kő; atea ajtó, kapu; gara magasság, csucs; cur görbe, echea ház.

Ott, hol e nevek végződnek, s kezdődnek a végzetek: briga (brica, brix), dunum, magum, vices, a celta eredet látható. A briga szó hasonlit a brogához, melly celta nyelven mezőség; a thrák bria, a görög πυργος; a német burg szavakhoz. E végzet különbözik a briva végzettől. Jóllehet Petit-Radel e végzetben csak a tartománynak bask jelentését keresi: alkalmasint a briva szó rokon a német Brücke szóval, és hidat jelent; mint például Samarobriva, hid a Sommán, jelenleg Amiens; Eburobriva Auxerres és Troyes közt; Bretagneban Durobriva és Ourobriva; Brivia Curretia; Brives a Corrège mellett; Lombardiában Brivio az Adda folyónál.

A bask nyelv iránt lásd A. Th. D. **Abadie** és J. **Augustin Chao**, Études grammaticales de la langue askarienne (Paris, 1836.). Ebben az állittatik, hogy az escuar, vagy bask nyelv a régi történelmi időkben egész déli Európában, legfőkép Spanyolországban feltaláltatik: itt virágzott, mig a celták elterjeszték durva szóejtéseiket; és mindenek közt az egyedüli, melly napjainkig megőrzé tisztaságát, az ős korszak emléke gyanánt.

Visszatérve Humboldthoz, ő a tartományok neveiből vél okoskodhatni az iberek megjelenésére nézve Corsicában, Sardiniában, Siciliában és Olaszországban. A celta nevekből indulva ki, bizonytalanoknak tartja azok nyomait Galliában és Nagy-Britanniában. Ha kedvünk tartaná, igen sok példát idézhetnénk itt: azonban olasz szempontból véve a dolgot, elég, ha a főgyököket adjuk elő, mellyek igen nagy számmal fordulnak elő a Pón inneni tartományokban.

All magas; innen Allobrogum.

Bru, bro hely, bruig falu; innen a brugo végzet.

Taur, vagy tor magas, hegy (Torino).

Dun, dur celta végzet; és gyakran előfordul Olaszországban.

Alb fejér, és magas.

Veran, föld, vidék (Verano, Verona stb.).

Av viz, folyó; röviditve Avainn-ból. Aenn csucs, és av szavakból van Genua.

Briga város, vagy erősitett hely (Brixia, Abriga stb.).

Mag sikság (Magenta, stb. és sok végzetek).

Dun halom (gyakori végzet).

As a celta nyelvben kezdet, forrás, első (Asso Lombardiában, val d' Asso Toscanában, Ascona stb.).

Is, ios, alacsony, alsó (Isombria, Isso stb.).

Ar névelő, jelent egyszersmind alatt; igen gyakori kezdő szótag. Den, don, mély.

Ara olly végzet, melly a következés viszonyát jelenti.

Com, öböl, kör, őrizet, oltalom (Como, Comacchio).

Igen sok olaszországi nevek hasonlitanak a galliai nevekhez. Egyébiránt igen ovatosan kell bánni e névhasonlatokkal; miután ezek a legkülönfélébb rendszerekre vezették az elméket. Valóban az ugyanegy törzsből származott nyelvek közt igen sok közös gyökök találtatnak; s ennélfogva igen könnyen fölcseréltetnek egymással a semi, vagy indo-german népek.

(L) 411-dik laphoz.

A hetruskok története.

Röviden előadjuk a hetruskok chronologiáját Müller Ottfried után (Die Etrusker. Beschluss der Einleitung.); mellynek olvasása fogalmat szerez nekünk azon kutatások- és véleményekről, mellyeket ő e nép származása és Roma eredete iránt táplál.

I Olaszország népeinek legrégibb tudva levő állapota.

Főtörzsek: I. A görögök, különféle népségekre osztva:

a) Siculok déli Hetruriában, a Tiber völgyében, Latium- és Campaniában.

b) Oenotrok Lucania- s Bruttiumban.

c) Peucetek a felső tengernél.

II. A sabinok törzse.

a) Sajátképeni sabinok Amiternum mellett.

b) Aboriginesek Reatinál.

c) Marsok a Fucino tó mellett.

d) Umberek, hihetőleg Camerino- és Interamnában.

e) Régi ausonok és oscák.

III. Rasenek Rhaetiában, és Potaltól az Apennineki.

IV. Ligurok, a siculok határaitól a tenger mellett, a Pyrenaeusokig.

V. Illyrek, venetek, liburnok Picenumban, s talán a daunok.

II. Régibb változások Olaszországban.

A hatalmasokká vált umberek hátulsó Hetruria nagyobb részéből elüzik a siculokat és ligurokat. A sarsinatok Perugiát lakják, a camertek Clusiumot Roma alapitása előtt mintegy 350 körül.

Ugyanez időtájban a sabinok nyugotra terjeszkednek, az aborigines jobban Latium felé huzódnak; hol összekeveredvén a siculokkal, a latin népet alkotják. De az ausonok azon tájra huzódnak, melly később Samnium és Campania volt, és egyesülve a siculokkal, az osca népet képezik, melly a latinokéval vegyíti az osca nyelvet.

A siculok, Latium- és Campaniából elüzetvén, az oenotrok közé mennek alsó Olaszországba; innen Thucydides szerint Siciliába 300

III Szinte egykoru változások Görögországban.

A Thessaliából elkergetett aeolok, Boeotiában telepednek le . . 372

Innen elüzik a pelasgokat, kik Atticába költözvén, ott elszélednek. Az atticaiak Lemnus-, Imbros-, Samothraciába mennek át; mások pedig déli Maeonia partjaira szállnak ki, s Turra tartományától Turrenus nevet nyernek.

A joniai vándorlás (az alexandriai chronologia szerint) Maeonia

partjairól elüzi a pelasgokat. Ezek hajókra ülvén, Malea felé fordulnak az Athos mellett, mások Olaszországba, hol Tarquinii, s Agilla vidékén telepednek meg; valószinüleg . 290

IV. A fönebbi dolgok eredményei Olaszországban.

Tyrrhen, vagy tusk állam képződik Tarquinii-, Agilla-, Toscanából: éjszak- és nyugotra az umberek, délre az aboriginek által környezve; s hihetőleg egy másik a ligiusok közt Pisában, az Arno mellett. A tarquiniai állam alapitásaig megy föl hihetőleg a hetrusk időszámitás, melly kezdődik . . . . 290 körül.

E közben a rasenek az umberek ellen támadván, a tyrrhenekkel egyesültek. Ekképen alakult a hetrusk népség, melly a rasenek nyelvét beszélve, elsőségre vergődött. Most már uj küzdelmek támadnak az umberek és ligurok közt; mellyek folytában a tizenkét város két rendbeli szövetsége, Hetruriában és a Po mellett, létre jön.

Ez időtájra lehet helyezni a görögök jövetelét Cumaebe, az opicusok tartományába.

V. Hetruria nagy hatalomra vergődik.

Déli Hetruria a tenger mellett a toscanai városokat alapitja Opiciában, különösen Capuát, Nolát; Vellejus szerint 47

Görögországot megrémitik a tyrrhenek. E közben Latium alakul, egyesült és erős Alba alatt: melly Hetruriának ellenében védfal gyanánt szolgál; chalcisi s dór gyarmatok érkeznek Siciliába . . 6

Roma alapitása.

A sabinok a Tiberis folytában haladva, elfoglalják Romát, latinsabin várost, Fidenaet, romai Crustumeriumot.

A phocaeaiak kereskedést nyitnak a tyrrhenekkel, mellyben Corinth is részt vesz: Roma alapittatásának . 70 éve körül.

A bacchiades Demaratus, Cypselus által üzetve, Tarquiniába jön 94

Chalcisbelick és syracusaiak alapitják Himerát, első görög várost a tyrrhen tengernél, Cumae mellett. Posidonia is ez időtájban alapittathatott.

Alba a latinok által lerontatik 100

Tarquinii megnyeri a fensőbbséget Hetruria tizenkét városa fölött, s aláveti Romát. Lucius Tarquinius Priscus . . . 138

Crustumerium, Fidenae, Collatia toscanai városok. Talán ez időben terjeszti ki uralmát a volscusokra.

Ugyanekkor a toscanok elterjednek Rhaetiában és egész Potalban, Hetruriában Macrától a Tiberisig; Latium egy részében; Campaniában Volturnotól Silaroig, hihetőleg Sardiniában is. A lucumok aristocratiája, s a hetruskok fegyelme külön képződött ez időben.

A phocaeai kereskedők Massaliát alapitják a ligiusok tartományában. Ez nagy mozgalmat idéz elő a celta népek közt. Némelly csapatok a Rajna fölött telepednek meg a hercyniai erdőkig, mások pedig délről a ligurok tartományában.

A segobrigai celták a massaliotákkal egyesülnek a ligurok ellen. Liparát rhodusiak gyarmatositják, a hetruskok pedig megtámadják 171

VI. Viszontagságos háboruk és belzavarok korszaka.

Hetruria föllázad Tarquinii uralma ellen. Belvillongások a hetruskoknál. A volsini Caelius Vibenna vállalata. Fegyvertársa Mastarna, seregének maradványaival Roma ellen indul; és Servius Tullius király lesz 176

Hadi census Romában, és hihetőleg Hetruria egy részében. Carthago Sardinia birtokára vágyik; de seregét Malco alatt elveszti 190

A hetruskok meg akarnak telepedni Corsicában, hol a phocaeaiak Alaliát foglalták el 193

Ütközet a phocaeaiak és hetruskok közt. Ezek amazoknak engedik át Alaliát; és Veliát alapitják 217

A biturigok közül kijött celták, a ligur fajokkal (saliusok, levik, maricok, libicusok,) egyesülve, átkelnek a turini havasokon, megütköznek a tuscokkal és Mediolanumot alapitják Insubriában 200

Ez időtájban hóditák meg a sabinok Samniumot.

A tarquin lucumok uralma Roma fölött ujra föléled 220

A Po melletti tuscok, a celták által üzetve, s az umberek-, daunok-, és másokkal egyesülve, Campaniába szállnak alá s beveszik Cumaet 229

A Potól éjszakra fekvő tartományt, némelly vidékek kivételével gallusok hóditják meg.

Tarquinii elestével, a clusiumi lars Porsena meghóditja Romát . 246
Fia Aruns, a cumanok ellenében Ariciát szándékozik elfoglalni . 247
Aristodemus a tuscok ellen védelmezi Cumaet.
Carthago uralma Sardiniában, Mago fiai által megszilárdittatik . 269
Rhegiumi Anaxilas a siciliai szorost elzárni igyekszik a toscanai tengeri rablók elől 273
A Fabiusok leveretése a vejentek elleni háboruban. (Ugy látszik, a Fabiusok családja sabin eredetü. Bizonyára a Tarquiniusok elüzetése után jöttek Romába más sabin családok, a Valeriusok, Claudiusok. Ez oknál fogva a fabiusok Veji ellen nemzetségi hadat vittek; később a hetruskokat is, még pedig nagy erővel megtámadták.) 277
A syracusai Hiero győzelme a tuscok fölött Cumae mellett . 278
Negyven éves háboru Veji s Roma közt 280
Piroeis alapitása a tyrrhen tenger mellett 282
A syracusaiak háboruja a tyrrhenekkel a tenger háborgatása miatt 299

VII. A hetruskok hanyatlása.

A samnisiak Campaniába nyomulnak, s Capua birtokába helyezik magukat 315
A vejentek háboruja Tolumnius lars alatt Roma ellen . . 317
Fidenae Romától Vejihez pártol 317
Fidenaet meghóditja Roma 329
Husz éves háboru Vejivel 330
A tuscok elüzetnek Capuából 332
A campani samnisiak elfoglalják Cumaet . 335
A tuscok Athenet pártolják Syracusa ellen . 338
Romának uj háboruja Veji ellen.
Uj vándorlás a celták tartományából Olaszországba. Bojok és lingonok kelnek át a Po vizén, s elfoglalják Felsina környékét 350
Squillacum ez időtájban a tuscokat, mint a Po déli völgyének és Adriának urait mutatja be.
A hóditó gallusok kötelezik a tuscokat, hogy Vejit magára hagyják a Roma elleni harczban.
A senoni celták Olaszországban 358
Insubrok, bojok, senonok egyesülve elfoglalják Melpot, a Po vidék déli részén 359
Ugyanekkor Vejit is beveszi Roma.
Capena romai uralmat fogad el 360

Roma győzelme Falerii fölött 361
Háboru Volsenával és a salpinatokkal. Husz éves béke . 363
A senoni gallusok elfoglalják Romát . . . 365
Caere romai isopolitiát (municipiumot) nyer.
Dénes a caeritesek kikötőit pusztitja 369
Roma gyarmatokat küld Sutri- és Nepibe . . . . . 371—381
E perez óta a cimini erdőség, határul állapittatik meg Roma s Hetruria közt, főleg Falerii, Volsinium, Tarquinii ellen. Éjszakról az egész Po-völgy celták kezében van; Felsinát és Atriát bojok birják; az Apennin hegység határul szolgál. A celták hatalmuk tetőpontját elérik. A bojok országa a hercyniai erdőségben alapittatik meg; egyéb celta csordák egész Illyriáig kalandoznak, és a triballokat elhajtják.
A Rhodanustól mindig tovább üzik a gallusok a ligurokat; ezek Olaszország felé nyomulnak, hol a hetruskoktól a Macra tartományt ragadják el az Arno mellett (Luccát Luni mellett)

VIII. A hetrusk függetlenség végső korszaka.

Roma háboruja Tarquiniivel és Faleriivel 397
Caere szinte bebonyolodik e harczba, de száz évi békét nyer . 402
Tarquinii s Falerii negyven éves békét kötnek Romával . 404
A hetruskok Roma ellen készülnek, és Sutrit ostrom alá veszik 443
Quintus Fabius consul a cimini erdőségbe hat . . 444
Perusia, Cortona, Aretium harminez éves békét nyernek.
A hetruskok leveretése a vadimoni tónál; mellynek következtében Közép-Hetruria hatalma megszünik.
Fabius elfoglalja Perusiát (Varro számitása szerint ezen év kettőre oszlik, 444- és 445-re)
Decius győz Hetruriában 445
A tengerész államok Agathoclest pártolják a carthagoiak ellen . 447
A szövetséges hetruskok háborujának megujulása Roma ellen . 451
Ujabb gallus csapatok kelnek át a Havasokon, és földet kérnek a hetruskoktól: kik Roma ellen akarnak szövetkezni velök . 453
Különféle hetrusk államok küzdelme Roma ellen. 454—470
Ütközet a gallusok és romaiak közt Aretiumnál 469
A bojokkal egyesült hetruskok a vadimoni tónál leveretnek.
Ujabb vesztesége a hetruskoknak. A hetruriai nép szövetsége Romával 470
Vég diadal a hetruskok fölött átalában 471

Corsica a carthagoiak kezébe jut.
Diadal a volsinek és volsentek fölött 472
A romaiak Cosa gyarmatot telepítik meg a volsentek tartományában 479
Háboru a volsinek védenczeivel 487
A száz éves béke Caerevel véget ér 502
Roma elfoglalja Caere tengerpartját, és ott Fregenae, Alsium, Pyrgi, Castrum novum tengeri gyarmatokat alapitja, tengeri hatalmának kiterjesztése végett . . . . . 505 – 507
A faliskok legyőzetnek Roma által. Aequum Faliscum . . 511
Roma Saturnia, Graviscae, Pisa és Lucca gyarmatokat alapitja a Liguriával határos hetrusk területen . . . 569 – 575
Hetruria polgárjogot nyer 663
Kr. e. 89

(M) 476-dik laphoz.

Romai történetirók.

A régi romai történetnek kutforrásai:

I. A nagy évkönyvek;

II. Nyilvános okiratok;

III. A tisztviselőknek könyvei;

IV. A libri lintei, hihetőleg ugyanazok az előbbiekkel;

V. A censori családok emlékiratai, mellyek szinte a fönebbi osztályok valamellyikéhez sorozhatók.

Nem kell még felednünk a nemzeti ünnepeket; minők például a Paliliák, Pales isten tiszteletére, mellyek april 21-én, Roma alapittatásának évnapján tartattak. Halicarnassusi Dénes kételkedik, valljon ez ünnepek megelőzték-e Roma alapittatását, és azok megtartásának napja, mint szerencsés nap választatott-e az uj város felavattatására; vagy talán azonegy időben támadtak ez ünnepek a várossal, mellynek fölszentelésére czélszerünek találtatott a pásztor istenségekhez, valamint másokhoz is folyamodni. Plutarch azt állitja, hogy már azelőtt Latiumban szokásban volt ez ünnep. Bármint legyen is a dolog, ez ujabb bizonysága annak, hogy a régiek a történeti legendákat csillagászati s gazdászati hieroglyphok-, vagyis képletekkel szerették összekapcsolni; minthogy april 21-ke épen arra következő nap, midőn a nap a bikajegybe lép, melly állat szintugy Olaszországban, mint számos egyéb tartományokban igen nagy tiszteletben tartatik, s a tavasz épen ekkor ujitja meg a természet képét. Egyéb ünnepek is emlékeztettek még Romának első dolgaira, de meglehet, hogy vagy hagyományos legendák

alkalmaztattak azokra, vagy pedig e legendák megváltoztatták azoknak eredeti értelmét. Igy például Milanoban april 13-kán sz. Barnabás érkezése ünnepeltetik, és egy kereszt tétetik ki tisztelet tárgyául, melylyet állitólag ő emelt volna fel; holott a józanabb kritika azt látszik tanusitani, mikép az apostol a Havasokon inneni Galliában nem is fordult meg.

Ezenkivül évenkint a főtisztviselő, consul, vagy dictator egy szeget vert be egyik templomban: némellyek szerint az időnek megjelölésére, mások szerint pedig vallásos czélból. Ragály idején csupán e beszegezés végett dictator választatott: dictator, clavi figendi causa.

E szokás arra mutat, hogy még akkor nem tudtak, vagy akartak sokat irni; s ez oknál fogva eme régi idők története nem is juthatott el hozzánk olly részletességekkel, mint azt némelly történetirók előadni szeretik. Ugyanezek, miután sok részleteket határozott tények gyanánt adnak elő, még a főbb fontosságu tényekre nézve is habozást, vagy tudatlanságot tanusitanak. Ugyanazon Titus Livius, kiről Niebuhr azt mondja, hogy nem ismert kételyt, több izben tanusitja azt a romai történet eredetének tárgyában; a Capitoliumban bizonyos kőbe vésett nyilvános emlékeket senki sem tudott olvasni, s Polybius csak nagy bajjal fejtette meg némellyek értelmét, mellyről a latin történetiróknak fogalmuk sem volt. Romának bevétele a gallusok által minden korábbi emlékeket megsemmisített (?); a főpapok évkönyvei nagyrészben elvesztek, a többi titokban őriztetett: a senatus csak Julius Caesar alatt kezdte irni naplóját.

Ekképen tehát igen ritka forrásból merithettek a történetirók; s Cato előtt nem is fogott illyesmihez senki: a romai történet megirásával legelőször is a patricius családoknál oktatásból élő görögök foglalkoztak; kik nem annyira az igazságot tartották szemök előtt, mint inkább, hogy e családoknak fényt kölcsönözzenek. A két leghiresebb iró, Dénes és Polybius, kik Románk régi korát fölvilágositák, semmi bizalmat sem látszanak helyezni az őket megelőző történetirókban.

Nem csuda tehát, ha annyi ellenmondásra találunk a különbféle irók közt: ugy hogy sem a város alapitójáról, sem az alapitás koráról, sem első lakosairól nem tudhatunk semmi bizonyosat, ugyszinte arról sem, mint keletkeztek a törzsek szerinti népgyülések; valljon Porsena bevette-e a várost, és pusztitották-e abban a gallusok?

Michelet romai történetéhez csatolt egyik jegyzetében nagy pontossággal idézi a különféle helyeket azon irókból, kik mindezt igazolják. Annyi kitünik ez irókból, hogy a régi romai történetre vonatkozó

okmányok, bárminők voltak is azok, e városnak a gallusok által történt elhamvasztásában mind (?) elenyésztek; csupán némelly nemzeti dalok (még csak nem is rendes epopoeia) emlékezete maradt fön, mellyekben az igazság alapja, szokás szerint, a képzelődés szüleményei által szépittetett ki. E dalok Cato előtt vendégségek alkalmával szoktak énekeltetni; miért is Cicero (Tusc. IV. 2.) épen Cato szavait idézi: „Morem apud majores hunc epularum fuisse, ut deinceps qui accubarent, canerent ad tibiam clarorum virorum laudes atque virtutes"; és Varro (Nonius, II. 70. assa voce): „Aderant in conviviis pueri modesti, ut cantarent carmina antiqua, in quibus laudes erant majorum, et assa voce et cum tibicine." ‚Assa vox' az volt, mellyet zenehangok nem kisértek; miért is ebben lehet megtalálni a solo (magánhang) eszméjét, melly az olasz nyelvben fönmaradt e kifejezésekben asso, restar in asso, vagyis egyedül magán hagyatni. Cato ugyanazon Noniusnál mondja: „Melos alterum in cantibus est bipartitum, unum, quod est in assa voce, alterum, quod vocant organico."

Ez okmányok után irták a romai történetet legelőször a görögök, saját nézetök, és a távolság szerint módositván azt. A romaiak is ráadván magukat az irásra, igen gyakran feláldozták az igazat a szépnek, még pedig, a mint látszik, föltett szándékkal. A jelesebb irók: Livius, és Halicarnassusi Dénes.

Dénes Roma eredetével kezdi történetét, s folytatja azon évig, mellyel Polybius kezdte a magáét. A XI. első könyv, Romának 433-dik éveig megy: a többi elveszett; azonban Angelo Mai XII. könyvből, egészen a XX-ig, kivonatokat közlött.

Könnyü belátni, miként Dénes is ugy, mint Livius, minden kritica nélkül halmozzák össze a meséket; s hiában leplezé el azokat ez utóbbinak rhetoricája, az előbbinek pedig fenmodoru ékesenszólása. Livius több helyütt megvallja, hogy bizonyosat nem tud; gyakran kétes alakban ád elő valamit: s mégis olly sok részletekbe bocsátkozik, mintha ő maga látott, és hallott volna mindent. Egyébiránt a szellem hajlékonyságának hiányával levén, melly a különböző időszakokhoz és népekhez tud alkalmazkodni, valamint a régiség érzelmét is nélkülözvén, egyedül csak a bün és erény eszményképeit nyujtja.

Dénesnek hathatós védelmezője Petit-Radel, egy a franczia akademiának iratai közt 1820-ban közrebocsátott értekezésében azt igyekszik bebizonyitani, hogy benne mind a tudomány, mind az igazmondóság kellékei megvannak. Dénes Cicero halála után jött Romába, még Varro életében, midőn Cato a város eredetéről már munkát irt;

azt mutogatja, hogy a különféle nemzetek évkönyveit, és minden tartomány emlékkő-iratait lemásolta: mellyek épen azért, mert helyhatósági emlékek voltak, nem szenvedtek változást ama rendszeres düh következtében, melly azokat a többiekkel összehasonlitani szokta. E dicséretek, ha csakugyan állnak, bizodalmat gerjeszthetnek iránta arra nézve, mi a pelasgok korát, és a többi classz városokat illeti; de már Roma irányában nagyon is világos az ő magasztalási hajlama. S mi már kimutatván azt, milly kevés hitelt érdemelnek a fönebb emlitett források, ennek következtében Dénes tekintélye is gyenge lábon áll; ki csak utolján jelenvén meg, mint compilator, köteles lett volna jobban megvizsgálni a forrásokat.

Plutarch Romulus, Numa, Coriolan, Publicola, Camillus életrajzaiban, ugy látszik Livius és Dénes előtt ismeretlen, vagy ezek által figyelembe nem vett forrásokat is használt; miért is ismertetései némi fontossággal birnak.

E részben a következő két munka megérdemli a figyelmet:

Heeren, De fontibus et auctoritate Vitarum Plutarchi; kiadva a ‚Commentationes recentiores Societatis scientiarum Göttingae'-ben; továbbá külön is Göttingában, 1821.; és

C. F. Lachmann, Commentatio de fontibus Titi Livii in prima Historiarum decade.

De talán azon ellenvetést tehetné nekünk valaki: mikép állithatjuk mi ellenébe Tacitust és Pliniust Liviusnak, és másoknak, kik régiebbek, és igy a tényekhez közelebb lévén, több hitelt is érdemelnek?

Erre azt feleljük, hogy a romai történetnek egy másik forrását ama réztáblák képezték, mellyekre az egyezkedések és békekötések szoktak bevésetni, ugy szinte a föliratokkal ellátott paizsok, mellyek a templomokban szoktak fölfüggesztetni. Polybius eme kétrendbeli igen fontos okmányokból meritett, mellyeket Livius nem is ismert (?). A köztársasági Roma korában az emberek annyira el valának merülve a közéletbe, hogy egy irónak ideje sem maradhatott fölkutatni a levéltárakat, kiásatni az emlékköveket, és a régi föliratok értelmét fürkészni. Az egész akkori történet sokkal inkább a közélet teljét, a lelkesedést, mintsem a tudós elmélkedést és buvárkodást tünteti föl. Az idők változván, a császárok fölbuzditák a kutatásokat. Svetonius határozottan mondja, hogy Vespasian háromezer érctáblát hozatott napfényre, mellyek még a gallusok által okozott tüzvészből mentetvén meg, egyezkedéseket, senatus-consultumokat, néphatározatokat, kiváltságokat tartalmaztak és

szinte Romának eredetéig mentek föl. „Ipse (Vespasianus) aereorum tabularum tria millia, quae simul conflagraverant, restituenda suscepit, undique investigatis exemplaribus, instrumentum imperii pulcherrimum ac vetustissimum confecit, quo continebantur pene ab exordio urbis senatus consulta, plebiscita de societate et foedere ac privilegio cuicumque concessis“ (in Vesp. c. VIII.). Ezekből merithettek Tacitus és Plinius, és ott találhatták például Romának szégyenteljes egyezkedését Porsenával, s több illyes dolgokat: mellyek bizonyára megváltoztatták volna Roma régi történetének szinét, ha azt ők, vagy mások az ő szellemökben irták volna meg.

A tisztelet minden régiség iránt megragadta a kedélyeket a tudományok ujjászületésének korában: ugyannyira, hogy nem csak az irodalomra, hanem a törvényhozásra, s az életre is gyakorolt befolyást. Nem csuda tehát, ha a romai történet hitczikk gyanánt vétetett, s a szellem- és itélő-tehetségnek egész meghódolásával az irott és áthagyományozott eszmék iránt tárgyaltatott; s a világért nem mert volna eltérni valaki annak betüjétől: mint ez az oktatás egyéb ágaiban is uralkodó hangulat volt. Kételkedni a felől, a mit egy Livius és egy Dénes mondtak, botrányos megsértése lett volna a régiségnek; sőt inkább azon kellett igyekezni, mint lehessen megegyeztetni ellenmondásaikat: kiszámitván azt, mellyik tekintély bir nagyobb nyomatékkal. A XVI. század kritieusai nagy fáradsággal összegyüjték a fönmaradt latin irodalomnak minden töredékeit, mellyek a romai régiségek fölvilágositására szolgálhattak; melly törekvés halhatatlanitani fogja őket mindazok szemeiben, kik nem rójják föl hibául valamelly tudósnak, ha korának eszméjét és tudományosságát tulszárnyalni nem birja. Az olaszok közt különös dicséretet érdemelnek: Paulus Manutius, Sigonius, De antiquo jure Italiae, De antiquo jure provinciarum, De judiciis, és később Gravina.

Igaz ugyan, hogy e tudósok közt több független észtehetségek léteztek, kik a történeti ellenmondásokat és képtelenségeket fölfedezvén, nézeteik ebbeli nyilvánitásától vissza nem rettentek. Valla Lőrincz volt első, ki a romai őstörténetekben előforduló hihetetlenségeket napfényre hozta; utána a schweizi Glareanus, Erasmus barátja (1521.) nagyobb bátorsággal mutatá ki Livius tévedéseit: azonban a tudós világnak általános kárhoztatása elnémitá őt. Sokkal mélyebb tudományossággal és jó hirrel, mi az önmaguktól gondolkozni nem szerető elmékre olly nagy befolyást szokott gyakorolni, léptek föl a nagy Scaliger és Justus Lipsius: komoly vizsgálat alá vévén e történetirókat; sokkal

több erőszakkal tevé ezt Perizonius leydeni tanár, ki Anima dversiones czimü munkájában (1685.) a szöveggel hasonlitá össze, s legelső mutatá ki Livius munkájában azon helyeket, mellyek a régi nemzeti dalokból készültek, s az aprólékos részletekből átalános és kiterjedt nézetekre tudott fölemelkedni.

Könyvében, melly annyi sok dolgozatok után is classicus maradt, máris észrevehető volt a kritika mesterségének egy uj korszaka, melly a többi tudományok előhaladásához csatlakozván, fölszabaditotta magát a gyámság alól, és nem tekinté többé vak tisztelettel a könyveket, mint a tudósok egyetlen táplálékát: hanem arra törekedett, hogy saját itéletével, saját érzelmével, s a világi dolgok tapasztalatával közelitsen azokhoz az ember. Perizoniust annak sorsa érte, ki jóval megelőzte korát; nem értette meg őt senki: s igy homályban maradt. Bayle, ki tizenkét évvel később a kételyt és a vitatkozást sokkal szentebb tárgyakra is kiterjeszté, mint sem az Aegeria nympha, s a capitoliumi ludak voltak, nem igen használta Perizonius dolgozatait, mellyeket mégis a történetirók és kritikusok errata-inak nevezett. Bayle azon véleményben van, hogy valamint a kolostorokban a tanulóknak gyakorlatul a szentek élete- és dicséretének önkénytes elkészitése adatott föl, melly gyakorlatok később való történetekül vétettek, *) szintugy az első romai királyok története is rhetorikai gyakorlatokból veszi eredetét; mint később Niebuhr azt a nemzeti költeményekből meritettnek állitotta. „Que sait-on si la plupart des anciennes fables ne doivent pas leur origine a quelque coutume de faire louer les anciens héros le jour de leur fête et de conserver les pièces qui avaient paru les meilleures?“ Bayle, Dictionn. crit., Tanaquil szónál.

Később jött Pouilly (1722. és 1724.) a szép müvészetek akademiájában: ki ellen szót emelt Sallier ugyanazon akademiában; utána Beaufort Lajos (Sur l'incertitude des cinq premiers siècles de l'histoire romaine. 1738.; azután 1730. Haga.): ki már nem mint előcsatár, elődjeihez hasonlóan, hanem föltett szándékkal, és ügyes hadi taktikájával háritá a kételyt a romai őstörténetekre, s az egészet a költemények sorába vetette. Munkája csipős modoránál fogva, mellyben iratott, kelendőségre talált: a nyelvészek nem birtak elég hatalommal, kárhoztatni e bátorságot; sőt nagyon is jól tudott csatlakozni szerző a rombolás munkájához, melly akkoriban divatozott: miért is nagy helyeslésre talált, daczára az ő gyöngeségének, valahányszor a fölépitéshez akart fogni. Az okos emberek olvasták munkáját,

*) Baylehez illő elmenczkedés. S.

megdicsérték, mindamellett elhitték a hét király történetét: mint Diderot, ki az Isten lételét tagadta, gyermekét mégis imádságra tanittatta *); a történetirók tovább is rendületlen hittel irták meg a hét király történetét.

Ugyanazon Montesquieu, ki olly magasztos tud lenni, midőn Roma politikai ábrázatot ölt magára, s az olasz elem küzd és összeolvad az idegennel: az ős Roma-, és régiségeinek ismertetésében ingadozik; a hét király nála szintugy, mint Machiavellinél, a jelenkori udvarok és kabinetek egyéneit ábrázolja.

Egyébiránt mindezen rombolási munka előtt, egy elszigeteltség- és homályban élő olasz, sokkal nagyobb terjedelemben fogván föl a kérdést, megmutatá, hogy a romai történet, a mint eddig előadatott, még Görögország mesés történeténél is hihetetlenebb(?); mivel ezt csak nem érti az ember, de amaz az emberi természet rendével ellenkezik(?). Nem elégedve meg azon franczia szokással, hogy pusztán ledöntsön valamit a töredékeket egy nagyszerü épület fölállitására használta föl **).

Az olvasó könnyen észrevehette, hogy itt Vicoról van szó, ki az ő Scienze nuove czimü, s még inkább latin nyelven irt munkáiban, a romai történetekben az emberiség eszményi történetét fürkészte: az abban foglaltakat mindannyi symbolumok gyanánt magyarázta; s azon elvből indulva ki, hogy az emberiség önmaga szervezi magát, ennek menetét és dicső hóditásait követé. Minthogy olaszról van itt szó, kinek ábrándjai is lángeszét tanusitják, szabad legyen egy perczig megállapodnunk az ő eszméinek rendje mellett, és kimutatnunk azt Roma őskorára vonatkozólag.

„Ezen emberek, kik olly végetlenül fölötte állnak az emberiségnek, nem egyebek ennek teremtményeinél; melly egyetlen népre halmozta a századok lassu müvét, és számosak vállalatait, mellyek bennök öszpontosulnak. Romulus, Numa, Servius, a XII. táblák, mindannyi eszményi lények, történeti bálványok, bizonyos költői cyclus befejezései. Romulus, és a dicső családok ősei (gentes) alapiták a várost az auspiciumok vallására, s azon menedékhelyre, mellyet a náluk oltalmat kereső legyőzöttek- és gyengéknek nyitottak. Innen ered valamennyi hősi

*) A hasonlatosság igen sántit. A felhozott példa épen azt bizonyitja, hogy Diderot nem volt meggyőződve, mint nincs, és nem is lehet egy istentagadó is meggyőződve róla, hogy nincs Isten. És akkor az következik, hogy tehát Beaufort olvasói sem voltak arról, a mit ő irt, meggyőződve. S.

**) Csak hogy a történetet mai fogalmak, és eszmények képek után irni, nem épen helyeselhető mód. S.

városok példájára a két osztály: a patriciusoké, kik parancsolnak, és a plebejusoké, kik engedelmeskednek. A patriciusoknak családi és polgári, vagyis nyilvános hatalmuk volt; az előbbi kiterjedt a gyermekekre, a család minden tagjaira: innen vannak a nevezetek, patricii, patria, res patrum; kiterjedt tovább a birtokra, mellyet egészen adómentesen élveztek. Mindnyájan együttvéve gyakorolták a közhatalmat; a közös érdekeket gyülekezetek által igazgatván. E gyülekezetek voltak: a comitia curiata, hol a quiritesek népe (igy neveztetve a quir, lándsa szótól), vagyis egyedül a nemesek gyültek össze; s a senatus, melly a családfőkből egy király elnöksége alatt állott.

„E patriciusok, hasonlón a középkori bárókhoz, magas erősségekben laktak, mig a nép alant tartózkodott (innen mondatik: humili loco natus), kizárva minden polgári javakból, napszámban munkálva az urak földjeit; kiknek háboru idején zsold nélkül tartozott szolgálni, ugy szinte a földnek minden termékeit beszolgáltatni, ha csak azoknak magánbörtönébe nem akart jutni *). Irott törvények nem léteztek; hanem a nép, vagyis az összegyült nemesek gondoskodtak előfordult esetekben a közbiztosságról (innen van a lex és exempla elnevezés).

„Ekkép kormányoztattak a királyok alatt, kik nem valódi személyek- (?), hanem hősi és költői jellemekül tekintendők, mellyekre különös esetek és intézmények halmozódtak; igy például Romulusnak tulajdonittattak a polgári szervezetre vonatkozó minden törvények, Numának a vallásos tárgyakat, Tullusnak a hadi szerkezetet illető törvények, Tarquiniusnak a királyság fényes jelvényei, Serviusnak a census körüli intézkedések, és a mellyek a népszabadságot idézték elő.

„Servius alatt csakugyan nevezetes változás történt. A nemesek által mindinkább elnyomott plebejusok, számuk és erejek érzetében földfelosztási törvényt követeltek: s megnyerték a dominium bonitariumot, vagyis a köztársaság földeinek természetes birtokát, mellyeket mezei feudum gyanánt tartottak meg; évenkinti censust fizetvén a nemeseknek, kiknél a dominium quiritarium, vagyis a patronalis jog maradt; és kötelezték magukat, segélyt nyujtani az uraknak a birtok visszaszerzésében, midőn azt elvesztették (juris auctores fieri).

*) Valóban csudálatos, hogy egy illy zsarnoki elnyomatás mellett mégis annyira vágyódott a plebs romai rabszolgává lenni, hogy a körülfekvő államokból is mind oda tódulva, Romát mindig nagyobb és félelmesebb várossá tette. Talán még sem volt egészen olly rabszolgai állapotban e nép, mint némellyek elhitetni akarják? S.

„Ott, hol a dolgok illy helyezetben vannak, a király rendesen a nép jogainak pártolója a nemesség ellenében: s ugyanezen tisztet teljesiték Servius, és Tarquinius Superbus; kikkel e miatt elégedetlenek levén a nemesek, ez utóbbit elkergették *), és forradalmat idéztek elő, melly igen helytelenül, népszerü és szabadelmü forradalomnak tekintetik. Ekkor a nemesség visszatért régi kegyetlenségeihez: elszedte a földeket, vagy nagyobb censust rótt a plebejusokra, kik máris törzsékkint gyülekezeteket kezdtek tartani. Hogy elejét vegye a viharnak a senatus, elhatározta, hogy a földektőli census többé ne a magánbirtokosoknak, hanem a közkincstárba fizettessék, melly ezentul a hadi költségek viselését magára vállalta.

„A népnek azonban nem lévén fölperességi joga, megfosztatott minden módtól, mellyel az urak bitorlása ellen magát védhette volna: ennek következtében a szent hegyre vonult; mi után legelőször is tribunokat nyert, az ő természetes szabadságának és birtokainak védelmére, azután pedig egy, mind a patriciusokat, mind a népet kötelező irott és nyilt törvényt. Ez volt a XII. táblák törvénye, melly alkalommal a törvények ismerete a nemesek és papok köréből kiszabadulván, megszünt titok lenni. E törvény nem a görög törvények (?), hanem a latin és romai szokások szerint alkottatott össze; mint ez világosan kitetszik, ha azt a hozzájok ragasztott költői jellemü toldalékoktól megtisztitjuk.

„E törvény biztositá a plebejusok számára a dominium quiritariumot, de nem adá meg nekik a törvényes házasság jogát, a connubiumot, a köz- és magánjogok valódi forrását. Minek következtében természetes együttélésre szorittatva, földeik örökségét nem hagyhaták utódaikra; melly mindannyiszor az urakra szállott vissza, valahányszor a vazallusok elhaltak. Ők tehát az ünnepélyes házasság jogát követelték; és megnyerték azt Canulejus törvénye által: melly perez óta a romai polgárság részeseivé lettek.

„Ekkor a közhatalomra vágytak, és a tisztségekre, mellyekből, mint az auspiciumok vallásától megfosztott nép, kizárva voltak; ugy szinte a törvények alkotásában is részt kivántak venni. A comitia tributákon saját szükségei iránt rendelkezett a nép, és két izben nyerte meg, hogy akaratja (plebiscitum) tiszteltessék a nemesség által: Románák 304-dik évében, midőn az Aventin hegyre vonult vissza, s Ho-

*) Ez már nem költői kép és példázat: itt már valóságos személyek az elüzött királyok; s miért nem előbb is? S.

ratius törvénye által kinyerte, hogy beleegyezése nélkül semmiféle tisztviselő se választathassék; és 367-ben, midőn a consulatusra bocsáttatás tőle megtagadtatott. Most már azt kivánta, hogy törvényei szinte kötelezők legyenek mindenkire nézve; s e szerint egyszerre két törvényhozó-hatalom létezett. Egy dictator választatott tehát (416.), ki mindenek fölött állván, azt rendelte, hogy a plebiscitumok minden quiriteseket kötelezzenek; hogy a senatus, mellynek tekintélye szentesitette eddig a néphatározatokat, ezután csak előterjeszsze és javasolja azt, mit a nép a comitiumokon fog határozni; s hogy a nép szinte képesitve legyen a censuralis hivatal viselésére.

„Igy tehát a plebejusok egyenlők lettek a nemesekkel; ezeknek azonban megmaradt még azon joguk, hogy plebejus adósaikat bebörtönözhessék: mig az ezen joggal történt visszaélés a Petilia törvényt (419.) hozta létre, melly a feudatariusok magánbörtönét megszüntette. A senatusnak nem maradt tehát egyéb fön, legfelsőbb jogánál a köztársaság területére; mellyet néha fegyverrel is megvédelmezett, mint például a Gracchusok lázadásának alkalmával. De már a senatus nem állott merő patriciusokból; és Fabius Maximus dictator eltörölte a különbséget a nemesek és plebejusok közt(?): három osztályba sorozván a népet, ugymint a senatorok, lovagok és plebejusok osztályára, vagyonállapotuk aránya szerint. És igy nyitva volt az ut a népnek a társadalom minden fokaira: s a három osztályba sorozott nép az uj centurialis gyüléseken jött össze a consularis törvények, a comitia tributákon a tribunféle törvények, és a curialis gyülekezeteken a vallásos törvények hozatala és eltörlése végett. Később az emberi társadalmak rendes folyama ezen, először aristocraticus, azután népuralom alatti várost egyetlen embernek hatalmába ejté.“

Igy szólott eme képzelt történet profétája: s jóllehet tudományának hire nem jutott a külföldre, honában pedig a könnyü olvasmányon kapkodó lusta elmék feledékenységnek adák könyveit; s jóllehet a történelem és nyelvészet körében történt fölfedezések tetemesen csökkentek iratainak becsét: mégis számára maradt fön mindenkor az első fölfedezés dicsősége; s ha találkoznak is, kik őt e téren meghaladják, nyomait azonban soha eltörölni nem fogják.

Azonban a Vico által elhintett mag nem maradt terméketlenül Olaszországban. Duni Emmanuel, kinek neve különben nem igen emlittetik, 1763-ban könyvet adott ki Romában e czim alatt: ‚Origine e progressi del cittadino e del guverno civile di Roma‘, mellyben a hagyományok segélyével fürkészi a való történeteket, és

a jog történetét. Minden magán- és közjog forrása nála szintugy, mint Viconál, az auspiciumok vallása; mellynek erejénél fogva polgárok csak a patriciusok voltak urai a törvénynek, a névtelen tömeg kizárásával: mellynek sem bizonyos nemzői, sem auspiciumai nem voltak. A mint a nép a quaestori, consuli, papi hivatalokat elnyerte, szavazatjogot is nyert a centuriális gyüléseken: mellyeket szerinte Tullius alapitott a hadi állapot szervezése, a census fölosztása, s a király és senatus határozatai, az uj törvények, a választott tisztviselők kihirdetése végett. S ekképen Duni az osztályok és centuriák neveiben hadi intézményeket lát.

Ezután a polgári kormányzat menetelét fejtegeti a királyok alatt. Akkoriban csak két rend volt: a nép, vagyis a patriciusok, és a plebs. A celerek, flexumenek, trossulok, lovagok, csupán a patricius ifjuság által elfoglalt hadi fokozatok voltak. E kormányforma egész addig tartott, mig a plebejus törzsek a szent hegyre vissza nem vonultak; honnan nem is szállottak le addig, valamig oltalmukra a tribunokat meg nem nyerték. Ekkor a plebejusok is összegyültek a comitia tributákon, s néha a patriciusokat is elitélték, mint ez eset Coriolánnal történt. A jogok kiterjesztő erejénél fogva megnyerték szinte a comitiumok összehivását, függetlenül a senatustól; később a lex agrariát, tovább a consularis hatalom korlátozását a XII. táblás törvények által. A decemvirek visszaéléssei azt eredményezték, hogy a nép beleegyezése nélkül nem választathatott tisztviselő, s a patriciusoknak meg kellett tartani a nép határozatait.

Mindeddig a plebs egyedül csak az elnyomás ellen biztositá magát; jövőre már jogokat követelt. A kormányzás mindig tisztán aristocratiai volt: minthogy a nép a köz- és magánjogból ugyszinte a szavazatok jogából ki vala zárva. Minthogy pedig belátta, hogy e nélkül a remélt előnyökben nem részesülhet, követelte s megnyerte a törvényes házasságot, vagyis a connubiumot: és igy a plebejusok magánjoggal biró polgárok lettek; később tisztségekre is bocsáttatván, közjogot is nyertek: mi által az aristocratia democratiára változott. Nehogy a két hatalom összeütközésbe jöjjön egymással, a dictator azt rendelte, hogy a plebiscitumok minden polgárt egyenlőn kötelezzenek, s a censuralis tisztséget a plebs is elnyerhesse. Ezentul tehát a plebejusok és patriciusok egyenlőkké lesznek: emezek elvesztik a magánbörtönök jogát, amazok pedig a törvénykezési szabályok ismeretére jutnak. Azonban a gazdag patriciusok nem akarnak közösségben élni a vagyontalanabbakkal; és igy támad a patriciusok, lovagok és plebejusok három osztálya. A Gracchusokkal a nép a nemesség fölött akart uralkodni.

Kétségkivül Duni megelőzte a democratia korszakát; mivel a város még mindegyre plebejusok- és nemesekre volt fölosztva; összezavarja a senatust a curiákkal: mindazáltal kétségtelen bizonyitványát adja annak, hogy az olaszok is képesek voltak a romai dicsőségre szegezni tekintetöket, a nélkül, hogy általa elvakittassanak. Duni munkájának legszebb része az, hol a családok állapotáról értekezik. E munkát Németországgal megismertette **Eisendecker**, ‚Über die Entstehung, Entwickelung und Ausbildung des Bürgerrechts in altem Rom. 1829.' Szinte dolgoztak e tárgyban Mario Pagano, és Melchiore Delfico, kik egyenesen Vico nyomain indultak; ugyanennek nézeteiből indult ki az olaszok legrégibb miveltségének megitélésében Vincenzo Coco, Platone in Italia czimü munkájában.

Másokat is idézhetnénk még az olasz irók közül; minők például Lancelotto Secondo, Farfalloni degli antichi storici (1677.); Algarotti, Saggio sopra la durata dei regni dei re di Roma (Opere, tom. III.). Federico Cavriani Romulus létezését tagadja; s azon véleményben van, hogy a sabinok a Palatin-hegyen megtelepült csordát legyőzve, annak királyokat, isteneket és nevet adtak.

A mult században Németország komoly tanulmányokra adva magát, s a nyelvészettel független, mélyenható kritikát egyesitvén, közvetitőül tekinté magát a régi s ujabb kor közt. Lessing és Voss fölléptével elenyésztek a határozatlan szavak és tágas értelmü eszmék, mellyek értelmét csak félig fogta föl az ember; a fölületes vizsgálódásokat határozottabb kutatások váltá föl: a tudósok azt is ki akarták deriteni a classicus irókból, mit ezek elhallgattak, vagy mint előttük ismeretes dolgot csak alig érintettek; behatni törekedtek a romai nép bel-életébe, az istenségek felőli eszméikbe, a kormányzás apróbb részleteibe: mintha csupán egy tér, nem pedig idő által elválasztott néppel lett volna dolguk; s az ujabb tapasztalatok segélyével, a régi talányt boritó fátyol lelepleztetett.

Az, ki rettenthetlen bátorsággal merészelt a romai Vesta szentélyébe nyulni, B. G. Niebuhr volt: azon jeles utazónak fia, kinek munkái olly nagy szolgálatokat tettek a keleti dolgok fölvilágositásában.

Elszigetelve magát egészen az ujabb munkálatoktól, s egyedül csak a régieknek élve, független az ő véleményében, fáradhatlan a tanulmányokban; s tele képzelgéssel az ujra-szervezésben, merész, habár nem is mindig siker koronázta kisérletekkel fogott a régi város ujraépitéséhez.

A romai történetek első részét 1812-ben bocsátá közre; később a béke helyreálltával Olaszországba jött, hogy a sugalmat, mellyet semmi könyv sem adhat meg, a hely szinén szerezze meg magának: szerencsésen feltalálta Veronában Gajus Institutumait[1]), ugyanakkor, midőn Lido munkája, De magistratibus reipublicae romanae (1812.), és Cicero Respublicája jelentek meg. Uj tér nyilt meg tehát előtte; s ő ujraönté müvét, megváltoztatva nézeteit Roma őslakosai iránt: s egy harmadik kiadásban, munkájának több részeit módositá; mellyek közt legnevezetesebb a lucerek eredetére vonatkozó, kiket már többé nem tekint hetruskoknak.

Bizonyára midőn saját nézete szerint igazit ki valamelly föliratot, mellynek csak kevés töredékei maradtak fön, s abból uj tényre akar következtetést vonni; midőn ugy vélekedik, hogy Cicero és Livius rosszul fogták föl saját hazájok törvényeit, és mutogatja, mint kellett volna azt érteniök; midőn hasonló kifejezéseket találunk nála: ‚Herodot egy szerencsétlen sugallat perczében azt hiszi, hogy' . . .; vagy ‚ezt kellett volna mondani a hagyománynak'; vagy ‚Gajus hibázott, midőn ezt irta, s neki ezt kellett volna mondania'; továbbá: ‚Én vagyok az, ki ez imádságot végeztetem Camillussal a templomban'; ‚Annyi bizonyos, hogy ezt a hagyomány szelleme mondja'; ‚Egyetlen történetiró sem említi e tényt, ennek azonban ugy kellett lenni . . .' : azt kérdi az ember magától, mikép viheti valaki olly messzire merész hypothesiseit, és mint rombolhatja le egyes töredékek által, mit mások szilárdul megállapitottak? Ha tovább a dolog érdeme fölött mélyebben elmélkedünk, lehetetlen, hogy hitelt adjunk olly alkotmánynak, melly nem csak a régiség jellemével ellenkezik, hanem a szerző saját vallomása szerint még csak hasonlót sem mutathat föl a történelemben.

Mindazáltal roppant tudománya, a szerencsés tapintat, mellyel

---

[1]) A Fontejusért mondott beszéd fölötti jegyzeteiben, melly a Vaticanban találtatott föl, Niebuhr azt mutogatja, hogy a romaiak már kettős könyveket használtak, s illy modorban vezették a quaestorok számadásait is: következőleg e dolog nem a lombardok találmánya; tovább azt hiszi, hogy váltó-leveleket is használtak a romaiak, melly kereskedelmi müködést campsare szóval fejeztek ki.

Lerminiernek ezt irá: „Leginkább az fekszik szivemen, hogy elismerjék abbeli szándékomat, miszerint az olvasóba ugyanazon meggyőződést kivánom önteni, mellytől magam is át vagyok hatva. A könyv maga is meg fogja győzni azt, ki jó lélekkel fog annak olvasásához. Egy szó sincs abban, melly a lehető legnagyobb gondossággal ne volna ugy helyezve, hogy saját nézeteimet és meggyőződéseimet fejezze ki. Borzasztó igaztalanság volna, ollyasmit tulajdonitani nekem, mintha képtelenségeket akarnék előadni."

száz iró müveit kiegészíti, vagy kijavitja, azon bátorság, mellyel az előtte levő tért bekalandozza, s a régi intézményeket az ujabb aprólékos és szövevényes intézvényekkel összehasonlitja, végre a meggyőződés, mellyet vizsgálataiba önt, s mellyel, ha bár nem bizonyit is, hitelt kér magának tulajdonittatni csupán csak azért, mert ő is bensőkép meg van győződve: mindez megszerzi számára a tiszteletet még akkor is, ha egyet nem értünk vele, vagy a hol ellenkezni látszik magával, vagy, a mi gyakran megtörténik vele, midőn homályos és rejtélyes kifejezésekben szól.

Különös figyelemre méltók az ő nézetei Olaszország őskoráról, a patricius családok- és curiákról, a plebejus törzsek- és gyülekezetekről, a centuriák-, Servius Tullius törvényei- s a nexusokról.

Akkép vélekedik, hogy az ős idők meséi a naeniákból eredtek, mellyek az elholtak tiszteletére tartattak; tovább a vendégségeknél szokásban volt dalokból: melly dalok vagy elszigetelve állanak, vagy epopeiák. Romulus története már maga egy költemény; Numáról rövid dalok keringtek; egy másik költemény Tullus Hostiliust, a Horatiusokat, Alba romlását foglalta magában; Ancus története nem bir költői szinezettel, hanem Tarquinius Priscussal egy másik költemény kezdődik, melly a Regillus tó melletti Homer-féle csatával végződik: a legmagasztosabb költemény, mellyet Roma valaha kigondolhatott; s nem szoritkozik a Homer-féle költeményi egységre, hanem inkább a Niebelungok változatosságának felel meg.

Annyiban tehát megegyezik Vicoval, hogy a romai történet jellemét költőinek tekinti; s azt a legrégiebbekkel összehasonlitja, s az ujabbak által világositja föl. Mindkettőnek nézete szerint a város kezdet óta védnökök és védenczek két osztályából állott. Vico ez utóbbiakban keresi a romai plebs eredetét; Niebuhr pedig azon perczben véli azt eredettnek, midőn Ancus Marcius a legyőzötteket a romai igazgatás alá vetette. Serviusban mindketten a plebejusok igazságosabb polgári szervezet felé haladását szemlélik; csak hogy Vico szerint a földek természetes birtoka, vagyis a dominium bonitarium adatott meg nekik, évi census fizetése és hadi szolgálatra kötelezetés mellett; Niebuhr pedig azt állitja, hogy a dominium quiritariumon kivül még a szavazatjog is megadott nekik a közügyekben: s a köz census és a harczosoknak adott zsold ekkor vette kezdetét. Vico tovább az ő történeti rendszerének főalapjául az auspiciumok vallását teszi, mellyet Niebuhr még csak meg sem emlit: mi leghathatósabb bizonysága annak, hogy a német szerző nem ismerte ezen nagy tudományu olasz férfit, kiről még csak emlitést sem tesz.

Schlegel G. (‚Jahrbücher von Heidelberg'. 1816. No. 53.) majdnem egészen elfogadja Niebuhr véleményét; jóllehet némelly részletekben megczáfolja őt: különösen pedig tagadja, hogy a vendégségek alkalmával énekelt dalok epicus költemények volnának; ő ellenkezőleg rövid és szakadozott daloknak tartja azokat, illőknek a latinokhoz, kik Görögország epicus szellemében nem részesültek. Azonban Waxmuth M. (Die ältere Gesch. des röm. Staats.), ki Titus Liviust és a régi véleményeket megtámadja, Niebuhrtól tökéletesen elvált.

A sokkal kedvesebb Michelet, romai történetében mindezen dolgozatokat fölhasználta: mint a temérdek jegyzetek, mellyekkel munkáját gazdagitja, bizonyitják; mivel a szövegben a kritikai vizsgálatok eredményeit adja elő: történeteket szándékozván irni, nem pedig értekezést. A nélkül, hogy vakon hódolna neki, Niebuhr elveit követvén, az előadás modorán kivül még azon előnye is van e fölött, hogy e népnek nem csak eredetét veszi szemügyre, hanem egész életét is egyszersmind. A romai miveltségben ő három korszakot különböztet meg: az olasz korszakot Catoig; a görög korszakot, melly a Scipiokkal kezdődik, és Augustus századát idézi elő az irodalomban, Marcus Aureliust a bölcsészetben; a keleti korszakot, melly a kelet legyőzőit igázza le. Mi a politikai történetet illeti, az első korszakban a város a patriciusok és plebejusok két osztályának vegyületéből és egyenlősitéséből képződik, egészen 350-ig; a második korszakban a birodalom az idegenek meghóditása és bekeblezése által alakul meg; azután, a társas háboruk végeztével, a város minden népek előtt nyitva áll.

Eddigelő azon irókról szólottunk, kiknek nézetei által véleményünket támogathatjuk; most pedig jegyzékét adjuk azoknak, kik e részben némi fölvilágositásokkal szolgálhatnak.

Graevius, Thesaurus antiquitatum romanarum. Lugd. Batav. 1694. 12. kötet ivrétben.

Sallengra, Thesaurus antiquitatum romanarum. Velencze, 1732. 3. kötet ivrétben.

Fergusson, The history of the progress and termination of the roman republic. London, 1705. 3. kötet.

Levesque, Histoire critique de la republique romaine. Paris, 3. köt. Szigoru birálata az annyira magasztalt latin dicsőségnek: de igen önkénytes, és alábbvaló elődjeinél.

A helyrajzra nézve: **Venuti**, Descrizione topografica delle antichità di Roma. (1833.) Ennio Quirino Visconti kiadása, kinek munkái tömérdek egyéb ismereteket tartalmaznak.

Piranesi, Antichità di Roma. 3 köt. ivrét.

Platner, Bunsen, Gerhard, és több németek, Beschreibung der Stadt Rom. Stuttgart.

A Chronologiára nézve:

Fasti Romani, kiadva **Graevius** és **Almeloveen** által. Amsterdam, 1705.

Ghigi, Annales Romanorum. Antwerpen, 1615.; 2. köt. ivrétb. folytatva egész Vitelliusig.

Ezeken kivül a különféle academiák, különösen a parisi, göttingai s turini academiák évkönyveiben megjelent értekezések.

Fr. Creuzer, Abriss der Römischen Antiquitäten. Lipcse, 1824.; 4-rétben. Minden fejezetben egy egész sor munka hozatik föl utmutatásul; azután több rendbeli kérdések tétetnek föl és oldatnak meg, mellyek közül az olvasó szabadon választhat. Például fölhozzuk az első fejezet tartalmát:

Roma eredete: a régiek és ujabbak különféle véleményei. Lásd: **Schwartz**, Osservazioni su Nieuport, Compend. antiq. rom. pag. 13.; **Fabricius**, Bibl. antiquar. pag. 215 — 16; **Ruhnken**, Praelect. academ. in antiq. rom. 1. cap. 1.; **Cicero**, De rep. II. 2. 7. Hagyomány, melly szerint Roma Alba-Longának gyarmata volna. **Cicero**, De rep. II. 2. Concedamus enim famae hominum; és tovább: Ut jam a fabulis ad facta veniamus. Az e pont fölötti tapasztalatokat összeveti **Levesque** Romai történetével 434. lap., és az ujabb munkákkal. **Herodot** Thurium-ról irva, Oenotriá-ban Roma 310, 444. stb. évében semmit sem tud Romáról; de annál többet említi a hatalmas tyrrheneket, kik a phocaeaiakkal küzdöttek, I. 166. (V. ö. **Niebuhr**, Hist. rom. I. 84.); s a kik nevet adtak egész nyugoti Olaszországnak 420. évig (**Dion. Halic.** I. 23. 29.). A tyrrhen népnek főnöke gyakran egy tudományáról hires lucumo volt (**Livius**, I. 2. V. 33.; **Athen.** IV. pag. 153.; XII. 517. **Maffei**, Ver. illustr. I.; **Lampredi**, Del governo civile degli antichi Toscani. Lucca, 1760. **Lanzi**, Saggio di lingua Etrusca. Roma, 1789. **Micali**, L' Italia avanti il dominio dei Romani. Firenze, 1810. **Fr. Inghirami**, Monumenti etruschi. Firenze, 1820.). Valljon Roma a hetruskok, vagy a tyrrhenek által alapittatott-e? Valljon Roma Caere városnak gyarmata-e? (**Niebuhr**, I. 162. l. **Schlegel**, Heidelbergi irodalmi évkönyvek. 1816. 892. l.). Caere, hajdan Agilla, a Tiber balpartján adá-e a quirites nevet a romaiaknak; a régi Cairites, Cerites szótól? (**Schlegel**

ugyanott.) Valljon ezen ceritesekről van-e szó, hol az mondatik, hogy a carthagoiak és tyrrhenek tengeri csatát vivtak a phocaeaiakkal? (**Niebuhr**, I. 84.). Valljon a romai népnek magva hetrusk, azaz: cereticus volt-e? A patriciusok papi castját képezik-e ezen nemzetnek? (**Niebuhr, Schlegel.**) A régi hetruskok talán egyedüli alattvalói Romulusnak? Roma görög, vagy pelasg eredetü-e? (**Bonstetten,** Olaszországi utazás. I. 225. **Wachsmuth**, 100. l. **Raoul Rochette,** Syst. de l'établissement etc. II. 360.) stb.

(N) 502-dik laphoz. Képletes törvénykezési formák.

Az emberek természetöknél fogva költők levén (igy szól **Vico** a Scienza nuova IV. kötetében), a régi törvénytudomány szinte költői jelleggel birt: a tényeket nem-történteknek, a még meg sem születteket a világon levőknek, az élőket holtaknak, a holtakat pedig élőknek képzelte a fekvő örökségekben; temérdek állényeket hozott be, mellyek jura imaginaria, vagyis képzelet alkotta jogoknak neveztettek; s minden tekintélyét abban helyezte, hogy illy nemü meséket találjon föl, mellyek a törvényeknek komolyságot kölcsönözzenek, a tényeknek pedig az igazság szinét adják. S ekképen a régi törvénytudomány minden képzelményei elburkolt igazságok voltak; s azon formulák, mellyeken a törvények szólottak, épen annyi, s ollyan, sem több, sem kevesebb, sem más szavakkal, nem lévén fogalmazhatók, carmina névvel jelöltettek. És igy az egész régi romai törvény komoly költemény volt (?), mellyet a romaiak a forumon adtak elő, s a régi törvénytudomány komoly költészetnek nevezhető (!).

Az acta legitima következő példáit hozzuk föl:

I. A házasság alkalmával egy vas gyürü adatott át a menyasszonynak: midőn férje házába belépett, kulcsok adattak kezébe; s elvétettek tőle, midőn elválás esetében elhagyta a házat.

II. Valamelly kötelezettség kézfogással vállaltatott el.

III. A birtoksértés vádja abból állott, hogy a törvénytelenül emelt falra egy kő hajittatott.

IV. A mandatum (manu data) egyezkedés a kéznek oda nyujtása által köttetett meg.

V. Az örökségnek birtokba vétele alkalmával az örökös ujjaival csattantott, digitis crepabat.

VI. Az elévülés egy ágacskának letörése által szakittatott félbe.

VII. Midőn valaki tanubizonyságnak hivatott, azt kérdék tőle:

licet antestari? Ha azt felelé licet, válaszul nyerte: memento, s füle hegyét érintették.

VIII. A család atyja egy arczulcsapással szabaditá föl fiát.

IX. Árverés alkalmával ujjaikat emelték föl az illetők.

X. Midőn valamelly telek birtoka iránt perlekedtek, az illető felek kézen fogták egymást, a küzdés bizonyos nemét szinlelték, azután a vita alatti telekről egy darab hantot hoztak. E helyett később két formula hozatott be; a praetor azt mondá: inite viam, és egy harmadik utána tevé: redite viam; ez által az elmenetelt és visszajövetelt kellett jelképezniök a törvénykezési teremben.

XI. Az adós, ki javait hitelezőinek engedé át, lehuzta ujjáról, s letette arany gyürüjét.

XII. Annak jeléül, hogy valamelly rabszolga jótállás nélkül idegenittetik el, föveggel fején állittatott ki a vásártérre.

XIII. Ki valamelly ingóságot követelt vissza, kezét tette rá*).

Cicero Murenáért tartott beszédében mondja: „Mibe került volna, azt mondani: Ez, vagy azon sabin telek az enyim. De az enyim; s ezután itéletet lehetett volna hozni. De nem akarták ezt igy; és azt mondják: Azon telek, melly azon területen fekszik, melly sabinnak neveztetik (már ez is elég szószaporitás; de lássuk csak, a mi következik), én azt állitom, hogy az enyim, a quiritesek jogánál fogva. És tovább: tégedet tehát a praetor törvényszéke elé idézlek, hogy ő előtte vitatkozzunk a dologról. A felpörös eme fecsegéseire mit sem tudott felelni az alperes. Ekkor az ügyvéd előállván, azt mondja: a hová te idézel engem, én is oda idézlek téged. Ekkor, nehogy a praetornak is eszébe jusson önkénytesen mondani valamit, számára is készen volt a többiekhez hasonló ostoba kifejezés: Előttetek, itt jelenlevő tanubizonyságok! ime itt van az ut; induljatok. Már ott állott a másik böles, ki hirtelen megmutatta az utat. Térjetek vissza, mondá a biró: s ugyanazon módon visszatértek. Ugy hiszem, hogy maguk e bohóczok is nevetségesnek találták az illyes dolgot, midőn elindulás parancsoltatott annak, a ki mozdulatlanul állott helyén, s ugyanazon helyzetben

*) És ez mind azt bizonyitja, hogy az egész régi törvénytudomány Romában komoly költészet volt! Tehát a végrehajtási szertartásokban áll a törvénytudomány? Igy a magyar törvény legköltőibb volt; s még ma is a kezet adás, foglaló-pénz, áldomás stb. mind merő költészeti dolgok. S.

szinte vissza is tért az utból. Hasonló ostoba formalitas volt *), azt mondani: *Minthogy itt látlak téged a praetor előtt* stb. Mig e formalitások titokban tartattak, szükségképen ragaszkodtak hozzájok azok, a kiknek az érdekökben állott: de a mint nyilvánosságra jöttek, minden értelem nélküli zagyvalék- és csalárdságokkal teljes ostobaságoknak tekintetének.

Valamint a magán-, ugy a közjog is formalitásoknak volt alávetve. Ime a példák:

Titus Livius, I. „Ugy látom, hogy a collatinusok megadták magukat, és a megadás következő formasággal történt. A király azt kérdé: Ti vagytok a collatinok népe által hozzám a végre küldött követek és szónokok, hogy megadjátok magatokat és a collatin népet? — Mi vagyunk. — A collatin nép saját magának ura? — Igenis. — Át adjátok-e magatokat, a collatin népet, a várost, földeit, vizeit, határait, templomait, mindenféle szereit, egy szóval az emberi és isteni dolgokat a romai nép hatalmába s az enyimbe? — Átadjuk. — És én elfogadom."

Ugyanazon könyv XXIV. fejezetében: „Ekkor hallottuk, hogy igy történt a dolog; nem is maradt fön emléke régibb egyezkedésnek. A fecialis kérdé Tullius királyt: ‚Akarod-e, oh király! hogy egyezkedésre lépjek az alban nép pater patratusával'? A király ezt megparancsolván, a fecialis mondá: Szent füveket kérek tőled. — A király felelé:

*) Ma talán helyes e kifejezés; de nem igazságos azon korra nézve, midőn e szertartások az irni s olvasni nem tudó népre nézve, a tényről tanuskodás egyedüli eszközeit képezték. Vagy mint bizonyitottak volna be maguk a szemtanuk is később valamelly törvényes dolgot, ha azt, más okmányaik nem levén, megtörténni nem *láttak* volna? Minden szertartás e czélból, és legjobb szándékkal hozatott be; következőleg épen nem nevetség tárgya, sem nem ostobaság, egyéb a valóban illyen emberek előtt. Nem is csuda, ha a birói tisztet gyakorló patriciusok e szertartásokat, nem csak azért, nehogy közönségesekké válván, tiszteletök csökkenjen, hanem a végből is titkolták, hogy annál kevésbbé utánozhassák a csalók olly tettek elkövetésére, mellyek törvényes következéssel birhattak volna a jogtalanul kárositottakra nézve. Az egyház is épen azért hozott be, több más okokon kivül a legfönségesb isteni-szolgálatba sok olly (különben jelentő, s tanulságos) szertartást, hogy azok szentségtelenitő utánzását a csalóknak, ha nem is egészen lehetetlenné, mégis igen nehézzé tegye: a mint hogy tette is olly nehézzé, miszerint annyi milliók közt századok alatt alig sikerül egy avatatlannak a szentélybe tolakodni, s kárhozatos vakmerőséggel tényeket vinni véghez, mellyekre nincs feljogositva. Az értelmetlen és fölületes ember sok olly dolog fölött tud nevetni, miben a legmélyebb bölcseség rejlik. Ő csak magát tartja okosnak, és azt hiszi, hogy másnak nem is volt esze, midőn alattosait ollyas valamire kötelezte, minek okát ezek át nem látták. Pedig ez, ha igaz is elvétve, de nem mindig áll. S.

Végy tehát magadnak. — Ezután szinte a királytól kérdé: Oh király! akarsz-e engem elküldeni a quiritesek romai népének királyi követe gyanánt? Helybenhagyod-e az edényeket, és uti társaimat? — A király felelé: Igenis, az én jogom-, és a quiritesek romai népe jogának biztositása mellett. Fecialis M. Valerius vala. Sp. Fusiust pater patratussá tevé, s fejét és haját galambócz-füvel érinté meg. A pater patratus arra való, hogy esküt vigyen végbe (patrare), vagyis hogy az egyezkedést szentesitse: mit ő hosszu formulának elmondásával tesz, mellyet itt nem akarunk előadni. Ezután fölolvastatván az egyezkedési pontok: „Halljad, ugy mond, oh Jupiter! halljad te pater patratusa a romai népnek; halljad te alban nép: a romai nép nem fogja megszegni eme föltételeket, mellyek elejétől végig felolvastattak a viaszszal bevont táblákról minden csalárdság nélkül, mint azokat igen jól megértettük. Ha köztanácskozás által és csalárdul megszegné ezeket a romai nép, azon napon, oh Jupiter! sujtsad a romai népet, mint én sujtom ma e sertést; és pedig annál inkább sujtsad, minél hatalmasabb vagy. Ezt mondván, a sertésre egy nagy darab kavicsot dobott. Az albanusok szinte elmondák saját esküjeket dictatorjok és papjaik által.“

Ugyanazon könyvben: „Numa királynak választatván, valamint Romulus az uralkodást a városnak augurium általi fölépitésével szerzé meg, elrendelé, hogy őt illetőleg is kérdeztessenek meg az istenek. Ez oknál fogva az augur által, ki jövőre tiszteletből viselte ezen nyilvános és örökös papságot, a várba vezettetvén, délnek fordulva, egy kőre ült. Az augur balján ült, fátyolozott fővel: jobbjában minden göcs nélküli görbe botot tartván, mellyet lituusnak neveztek; s miután meghatározta a pontokat a városban és a mezőn, segitségül hiván az isteneket, kimérte a vidéket kelettől nyugotig, és kedvezőknek nyilatkoztatá a délre eső tájakat, s kedvezőtleneknek az éjszakiakat. Eszében egy jegyet tartott meg olly nagy távolságra, mennyire csak látköre terjedt. Ekkor balkezébe vevén a lituust, jobb kezét Numa fejére tevé, ekképen könyörögvén: Jupiter atya! ha az a te akaratod, hogy ezen Numa, kinek fejét tartom, Roma királya legyen, add értésünkre a jegyeket a határok közt, mellyeket most kijeleltem. — Ekkor szavakkal magyarázta meg a kivánt auspiciumokat: mellyeket megnyervén, a királynak kijelentett Numa, lejött a templomból.“

V. ö. **Chassan**, Essai sur la symbolique du droit, précédé d'une introduction sur la poésie du droit primitif. Paris, 1847.